ELSŐ SZÁZAD

XI. évfolyam 2. szám
2012. nyár

ELTE BTK HÖK
2012

Felelős szerkesztő:
Seres Dániel

Szerkesztőbizottság:
Soós Ádám
Takó Ferenc
Bársony Márton

Tördelés és tipográfia:
Machó Zsófia

A szerkesztőség címe:
ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság
Budapest VIII., Múzeum krt. 4/H
tudomany@btkhok.elte.hu

Felelős kiadó:
ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISSN 2063-5737

ELTE BTK HÖK 2012

Tartalom

Történelem

Zubor Zalán Árpád: *A Nemeszisz-hadművelet 1920–1923* 7
Mihálykó Ágnes: *A Tangentpoli-botrány (1992–1994)* 43

Nyelvtudomány

Varga Mónika: *Hangutánzó igék morfológiai vizsgálatáról* 89
Mészáros Katalin Edit: *Megakadásjelenségek és a néma szünetek* 121
Petykó Márton: *A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata* 147
Takács Edit: *Az aspektuális szemléletmódok konstrukciós jellege a magyarban a progresszív jelentéstartalom tükrében* 181

Esztétika, néprajz, művészettörténet

Vámos Gabriella: *„Jó energiát adok és veszek" Az alternatív gyógyászat kultúrtörténete* 203
Ilkó Krisztina: *Sancte Andrea Zoerarde, serve Dei, defende ecclesiam!* 243
Hajdu Ágnes: *A Szlovén Néprajzi Múzeum állandó kiállításai a Néprajzi Múzeum két kiállítása tükrében* 269
Jánosi Zsuzsa: *A tibeti tantrizmus vallási gyakorlata* 291

Irodalomtudomány

Tardy Anna: *Tükör-élet-mű – Móricz Zsigmond Tükör-kötetei* 315
Csonki Árpád: *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében* 355
Gorove Eszter: *Emlékezés és felejtés az önkommentálás fényében* 381

Idegen nyelvű publikáció

Gyuris Kata: *The construction of otherness in Kazuo Ishiguro's Never Let Me Go* 407

Filozófia és vallástudomány

Kapelner Zsolt Kristóf: *Lényeg a lényeg* 431
Horváth Gergő: *Heidegger és a pszichoanalízis* 455
Takó Ferenc: *Gondolatok az interkulturális filozófiáról* 495
Tóth Zoltán: *Az avar kori állatáldozatok értelmezése* 525

Történelem

ELTE BTK Történelem BA IV.

Zubor Zalán Árpád

A Nemeszisz-hadművelet 1920–1923

Az örmény népirtás felelőseinek háború utáni sorsa

Bevezetés

Az 1915 és 1918 közötti, örmények ellen elkövetett, becslések szerint 600-800 ezer emberéletet követelő tömeggyilkosság-sorozatot sokan tartják a 20. század első genocídiumának. A központi hatalmakkal szövetséges Ottomán Birodalom kapitulálásakor a nyugati közvélemény eddig szinte példátlan bűntettekkel szembesült. A birodalom keresztény lakosságának erőszakos kitelepítése, vagyonának elkobzása majd szisztematikus kiirtása hatalmas felháborodást keltett. Éppen ezért meglepő, hogy az események után alig beszélhetünk bármiféle felelősségre vonásról. A népirtás kitervelésével gyanúsított ifjútörök vezetők ellen a győztes hatalmak nem adtak ki nemzetközi elfogatóparancsot és nem tartottak a II. világháborút követő nürnbergi perekhez fogható tárgyalásokat. A nemzetközi jog történetét megvizsgálva mindez érthetővé válik: 1918-ban nem voltak érvényben olyan jogszabályok, amik alapján később például a náci háborús bűnösöket elítélték. Az első, népirtást büntetőjogi kategóriaként megnevező nemzetközi jogszabályt 1946-ban alkotta meg a frissen megalakult Egyesült Nemzetek Szövetsége.[1]

Bár az örmény népirtás kitervelőit a szultán hadi törvényszéke 1918-ban Konstantinápolyban halálra ítélte, más országokban ártatlannak számítottak, a rövid életű konstantinápolyi oszmán kormány

1 Power, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide,* London, Flamingo, 2003, 1–60.

pedig gyenge volt ahhoz, hogy kikényszerítse az elítéltek kiadását. Ez a jogi hiányosság késztetett sok örményt arra, hogy a saját kezébe vegye az igazságszolgáltatást.

Az ifjútörök vezetők elmenekülése és a konstantinápolyi katonai büntetőperek

1918 őszére az Oszmán Birodalom minden fronton vereséget szenvedett, a birodalom peremvidékeit, Mezopotámiát, Palesztinát, Szíriát és Trákiát antantcsapatok szállták meg. Talaat pasa nagyvezír október 8-án lemondott, hogy elősegítse a béketárgyalásokat. VI. Mehmet szultán Ahmed Izzet pasát, egykori hadügyminisztert bízta meg az új kormány megalakításával, akit 1914-ben az ifjútörök pártot vezető három pasa, Talaat, Enver és Dzsemál távolított el. Izzet kormánya október 19-én általános amnesztiát adott minden még élő deportáltnak, engedélyezve visszatérésüket otthonukba. Október 30-án az új tengerészeti miniszter, Husszein Arouf bég a Mudrosz kikötőjében horgonyzó HMS Agamemnon nevű brit cirkálón megállapodást kötött a britekkel az új kormány nevében: a mudroszi fegyverletétel értelmében a törökök engedélyezik, hogy az antant megszállja a fővárost és több stratégiai fontosságú erődöt.

Izzet kormányát sok kritika érte azért, mert sok tagja a birodalmat háborúba sodró Ittihad ve Terakki (Egység és Haladás Bizottsága, más néven Ifjútörökök) soraiból került ki. Izzet kormányában belügyminiszteri posztot kapott például Fethi bég, az Ittihad egyik alapító tagja, akit a britek 1919-ben háborús bűnökkel gyanúsítottak és letartóztattak, Jacques Derogy szerint pedig belügyminiszterként szerepe lehetett a korábbi rezsim vezetőinek megszöktetésében.[2] 1918. november 1-jén Talaat vezetésével megtartották az ifjútörök párt utolsó kongresszusát, ahol kimondták az Egység és Haladás Bizottságának feloszlatását, majd a Lorelei nevű német torpedónaszádon Odessza-ba hajóztak, ahonnan többségük Berlinbe, mások Szovjet Oroszországba mentek.[3] Talaat 10 millió német márkának megfelelő kincstári vagyonnal távozott, amiből fedezni tudta az emigráció költségeit.[4] Izzet pasa kormánya számára ez a botrány jelentette a kegyelemdöfést. November 11-én Izzet a szultán kérésére lemondott Tevfik pasa javára.[5] Talaat, volt nagyvezír és belügyminiszter mellett a hajón tar-

2 Derogy, Jacques: *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations,* New Brunswick, Transaction Publishers, 1986, 3.
3 Flesch István: *Atatürk és kora: Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja,* Budapest, Corvina Kiadó, 2004, 141.
4 Bobelian, Michael: *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice,* New York, Simon & Schuster, 2009, 52.
5 Flesch, 141.

tózkodott Enver pasa volt hadügyminiszter, Dzsemál pasa tengerészeti miniszter, Dr. Nazim bég és Dr. Behaeddin Shakir, a *çete* milíciák (a különleges erők, a *Teskilat-i mahsuse* alá tartozó, főként korábbi elítéltekből verbuvált csapatok, akik az örmények deportálása idején elvégezték a piszkos munka nagy részét) két alapítója és parancsnoka, Dzsemál Azmi, Trebizond helytartója és Bedri Bég, Konstantinápoly rendőrfőkapitánya.[6] Később őket tekintették az örmény népirtás fő felelőseinek. Az ittihadista vezetők ellen nem adtak ki elfogatóparancsot, csupán 1919. április 12-én jelent meg ellenük egy bírósági idézés a Takvim-i-Vekay nevű hivatalos közlönyben.[7]

Tevfik pasa új kormányára az antant fokozott nyomást gyakorolt, hogy büntesse meg a korábbi rezsim vezetőit a háborúba való belépés és a háború alatt elkövetett kegyetlenkedések miatt. Tevfik 1918. dec. 16-án haditörvényszéket állított fel az örmények, Égei-tenger-melléki görögök és szövetséges hadifoglyok ellen elkövetett bűntettek kivizsgálására. 1919. január 29-én őrizetbe vettek kétszáz gyanúsítottat,[8] köztük harminc párttagot.[9]

1919. február 8-án bevonult Konstantinápolyba Franchet d'Esperey francia tábornok, aki az eljárások felgyorsítását sürgette. Lemondatta Tevfik pasát Damad Ferid javára, aki új haditörvényszéket állított fel. Rövidesen letartóztatták az Ittihad összes megmaradt vezetőségi tagját, köztük Szaid Halim pasa volt nagyvezírt és Ali Fethit. Damad Ferid miniszterelnök Rifat pasát, a berlini nagykövetet bízta meg, hogy elérje Talaat és a többi fővádlott letartóztatását és kiadását. A kudarc nemcsak Rifat pasa hibája volt (akit válaszul leváltottak); a német külügyminiszter szintén vonakodott cselekedni: „megalapozott vádakat» követelt az ifjútörök miniszterek letartóztatásához.[10]

Február 11-én megkezdődött az első, örmények ellen elkövetett bűntettekkel gyanúsított török tisztviselő, bizonyos Kemal bég, Yozgat helyettes kormányzójának pere.[11] Április 8-án halálra ítélték, majd felakasztották a yozgati örmények ellen elkövetett atrocitások miatt.[12] Társát, Tevfiket 15 év kényszermunkára ítélték.[13] Július 5-én Talaat, Enver és Dzsemál pasát valamint Dr. Nazimot távollétükben halálra

6 Derogy, 4.
7 Derogy, 31.
8 Derogy, 29.
9 Flesch, 145.
10 Krajcsir Piroska, *Az ifjútörök kormány pere és az örmény kérdés = Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből,* Dorog, Ararát Kulturális Egyesület, 105.
11 Turkish Trials Begin, *The New York Times,* 1919. február 12.
12 Staff, Asbarez: *Unfinished „Nuremerg"*, 2009, www.genocide-museum.am , hozzáférés: 2011. augusztus 6.
13 Derogy, 30–31.

ítélték.[14] Dzsavid bég, volt pénzügyminiszter és Musztafa bég, volt mezőgazdasági és kereskedelmi miniszter távollétében 15 év kényszermunkát kapott.[15]

Eközben a britek a legfontosabb vádlottakat bírósági eljárás nélkül Máltára deportálták, köztük Szaid Halim pasát, Ziya Gökalp írót, a török nacionalizmus fő ideológusát, és Ali Fethit.[16] Az év végén 118 személyt tartottak fogva Máltán, ebből 55-öt gyanúsítottak az örmény mészárlásokban való részvétellel.[17] A perek nem hoztak nagy népszerűséget se a kormánynak, se a szövetséges megszállóknak. A szultán 1919 januárjában figyelmeztette a brit főbiztost, hogy a túl szigorú megtorlások lázadást robbanthatnak ki, mivel a muszlimok nagy része szerint a törökök ellen is követtek el háborús bűnöket.[18] Aggodalmai beigazolódtak, amikor a szmirnai görög partraszállás hatására (1919. május 15) Musztafa Kemal időközben kinevezett hadügyminiszter nemzeti ellenállást kezdett szervezni. Az utolsó ítéleteket 1920 januárjában és februárjában hozták: Dr. Behaeddin Shakirt, akit a Különleges Erők Harput vilajetben elkövetett mészárlásaiban találtak bűnösnek, halálra ítélték, segédjére, Dr. Nazimra 15 év kényszermunkát szabtak ki. Mindkét ítéletet in absentia hozták.[19]

A máltai száműzetést a britek csak ideiglenes megoldásként képzelték el, így további ítéleteket nem hajtottak végre, és a foglyok ellen folyó tárgyalásokat felfüggesztették. 1921. március 16-án egy Kemallal kötött fogolycsere-egyezmény értelmében szabadon engedtek 64 prominens foglyot.[20] Többségük visszatért Anatóliába – köztük Ali Fethi és Gökalp –, ahol csatlakoztak az ankarai nemzeti mozgalomhoz. Szaid Halim pasa nem térhetett vissza Törökországba,[21] ezért Rómában telepedett le, ahonnan nagy összegekkel támogatta Kemal mozgalmát. Az ankarai lázadó kormány saját törvényszéke 1920-ban semmissé nyilvánított minden a konstantinápolyi kormány bírósága által hozott ítéletet.[22] Az antant bábjaként működő ottomán kormány bukásával nem maradt olyan szerv, ami az ítéleteket végrehajthatta volna. Bár a brit titkosszolgálatok még egy ideig követték Talaat és

14 *Turkey Condems Its War Leaders,* The New York Times, 1919. július 13.
15 Derogy, 38.
16 Simsir, Bilal N., *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–1999),* Budapest, Terebess Kiadó, 2001, 32.
17 Derogy, 39.
18 Flesch, 145–146.
19 Derogy, 38.
20 Krajcsir, 107.
21 Şeyhun, Ahmet: *Said Halim Pasha: an Ottoman statesman and an Islamist thinker (1865–1921),* Isis Press, 2002, 210.
22 Derogy, 40.

társai szervezkedését, az antant lényegében lemondott arról, hogy a szökésben levő háborús bűnösök vagy a máltai száműzöttek közül bárkit bíróság elé állítsanak.[23]

Az örmények válasza: A Nemeszisz-hálózat létrehozása

A konstantinápolyi büntetőperek még javában folytak, amikor 1919 őszén egy másfajta bíróság is ítéletet mondott az ifjútörök vezetők felett. A frissen kikiáltott Örmény Köztársaság fővárosában, Jerevánban összeült az Örmény Forradalmi Szövetség, örményül Dasnakcutjun (röviden Dasnak) 9. világkongresszusa, ahol az egyik fő téma a háborús bűnösök felelősségre vonása volt. Vajon bízhatnak a győztes hatalmak igazságszolgáltatásában, vagy egyfajta önbíráskodás lenne a megfelelő megoldás?

A pártot még 1890-ben Tbilisziben alapította néhány oroszországi örmény fiatal. Elsősorban fiatal értelmiségiekből, diákokból állt, és a marxista-szocialista ideológiát ötvözte a nacionalista eszmékkel.[24] A Dasnak 1905 után a vezető örmény párttá vált, köszönhetően a hangsúlyosabban nacionalista politizálásnak a tisztán szocialista Huncsak Forradalmi Párttal szemben,[25] az agresszívebb forradalmi, terrorisztikus módszereknek,[26] és később az ifjútörökökkel való együttműködésnek.[27] Az első világháború idejére a Dasnak már a világ minden olyan országában rendelkezett szervezetekkel, ahol jelen volt az örmény diaszpóra. Földrajzi kiterjedése miatt a párt rendkívül decentralizált volt: legkisebb egységei a helyi *központi bizottságok* voltak (nem összetévesztendő a hagyományos pártokat vezető központi bizottságokkal), amelyek egy-egy nagyobb területi egység örmény lakosságát képviselték, és szinte teljesen autonóm szervezetként működtek. A központi bizottságok felett működött a párt *keleti és nyugati hivatala*, előbbi az európai és amerikai örmény diaszpóra, utóbbi az anatóliai, oroszországi és a közel-keleti örmények ügyeivel foglalkozott. A Dasnak legfelső szerve a négy-ötévente összehívott *nemzetközi kongresszus* volt, ahol minden központi bizottság képviseltette magát. Itt választották meg az elnökség tagjait is. Az elnökség szerepe a köztársaság kikiáltása után értékelődött fel, addig elsősorban az oszmán állammal való tárgyalások tartoztak a feladatai közé.

1919-ben a kongresszus úgy döntött, egyrészt együtt kell működni a szövetségesekkel, akik látszólag komoly erőfeszítéseket tettek a tet-

23 Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response,* HarperCollins Ebooks, 2003, 344.
24 Flesch, 110.
25 Alexander, Edward: *A Crime of Vengeance,* New York, The Free Press, 1991, 33.
26 Derogy, 33.
27 Flesch, 111.

tesek megbüntetésére. Ennek értelmében egy 100 háborús bűnös nevét tartalmazó listát juttattak el a brit, francia és olasz hatóságoknak. Másrészt viszont, úgy határoztak, szükség lesz egy saját „különleges misszió" (örményül: Haduk Gordz) elindítására is, amely szükség esetén maga torolhatja meg a háborús bűnöket. Ehhez egy „különleges hadtestet" (Haduk Marmin), egy több országban bevethető titkos fegyveres egységet kell felállítani.[28] A jövőben felállítandó szervezet számára egy „belső használatra" szánt feketelista is készült, ami 650 nevet tartalmazott: török tisztviselőkét és az azeri Musszavat párt vezetőiét, akik az 1918-as hatalmi vákuum és a török megszállás alatt ragadták magukhoz a hatalmat, valamint örmény kollaboránsokét. Ebből a kongresszus egy bizottsága negyvenegy nevet választott ki, akiket a népirtás elsőszámú felelőseiként jelöltek meg.

A hadművelet koordinátora a veterán forradalmár, Amen Garo (eredeti nevén Karekin Pastermadjian), a párt külügyi képviselője és amerikai nagykövete lett. [29] A szervezet a Dasnak már meglévő nemzetközi infrastruktúráját használta fel, az egyes hadműveletek végrehajtásáért a párt helyi képviselete volt felelős, így minden helyi pártszervezet a Haduk Marmin előretolt állásává vált. Az anyagi forrásokat a bostoni párthivatal, Armen Garo székhelye biztosította.[30] Az akció végrehajtására egy külön pénzalapot (Haduk Gumar) hoztak létre, amit a kongresszus után a Haduk Marminra bíztak. A hadtest pénzügyeinek felelőse egy bostoni bizottsági tag, Garo jobbkeze, Shahan Natali költő, író lett. Natali a kongresszus alatt Bostonból Párizsba ment, hogy összekötőként működjön a bostoni Haduk Gordz és az isztambuli székhelyű Haduk Marmin között, így egy három kontinensen átívelő hálózatot hozva létre.[31] A leendő merénylők beszervezése Konstantinápolyban, az Azadamart nevű örmény nyelvű újság irodájában történt.[32] Az így kialakított hálózatot a bosszú görög istennője után Nemeszisznek keresztelték el.

A Dasnak ügyelt rá, hogy a büntető expedíciókat a lehető legkevésbé lehessen a párt nevéhez kötni, semmilyen gyilkosságra nem adtak nyílt parancsot, a párt Nemeszisz-hadművelettel kapcsolatos dokumentumai kipontozott helyekkel és kódolt szavakkal operáltak.[33] Így természetesen a téma nem is volt része a 9. Dasnak-világkongresszus publikus napirendjének, amelynek célja elsősorban a párt átszervezése volt a füg-

28 Derogy, 59–60.
29 Simsir, 121–122.
30 Derogy, 59–60.
31 Derogy, 59–73.
32 Derogy, 149.
33 Derogy, 105.

getlenséggel előállt új helyzethez alkalmazkodva. Az egyik első döntés értelmében megszüntették a korábbi két nagy hivatal (keleti és nyugati) rendszerét, erőteljesen centralizálva a pártot: csak egy hivatal maradt 10 taggal, jereváni székhellyel. Így megkönnyítették a regionális szervezetek közti ügyvitelt, és a központi utasításra indított műveletek végrehajtását, mivel a helyi pártszervezetek innentől közvetlenül a pártvezetéstől kaphattak parancsokat, nagyban megkönnyítve Garo munkáját.[34]

A tbiliszi merénylet

A Nemeszisz-hadművelet nyitányának tekinthető első gyilkosságra 1920. jún. 19-én, Tbilisziben került sor. A célpont az Azeri Demokratikus Köztársaságot kormányzó Musszavat párt két vezetője volt, akiknek követői Baku 1918-as török megszállása alatt elkövették az utolsó jelentős örményellenes pogromot. Az erőszak csúcsán Bakuban gyakorlatilag az egészörménynépességet kiirtották.[35] A Musszavat uralmának a vöröshadsereg megszállása vetett véget, a vezetők nagy része Tbiliszibe menekült.

1919 végén a grúziai pártszervezet Aram Yerganiant bízta meg a Musszavat vezetőinek levadászásával. Yeragian egyike volt az erzerumi mészárlás mintegy 200 túlélőjének, 1916-ban 15 éves korában a Kaukázust ideiglenesen elfoglaló oroszokkal együtt harcoló örmény önkéntesek gyűjtötték be. A Köztársaság kikiáltása után a jereváni titkosrendőrségnek dolgozott, feladata a Dasnak-szervezetébe beépülő kémek, illetve körözött bűnözők felkutatása és likvidálása volt. Ezután megkapta eddigi legnehezebb feladatát: megtalálni és megölni Fathali Khan Khoiskit, az Azeri Demokratikus Köztársaság volt miniszterelnökét és Khan Mahmadovot, a Musszavat párt vezetőjét. Az ügyön egy két fegyveresből és két megfigyelőből álló osztag dolgozott, akik az áldozatok napirendjét, lakóhelyüket, kedvenc kávézóikat figyelték. 1920. június 19-én társával, Misak Giragossiannal egy kávézóban bevárták a két áldozatot, majd amint elég közel értek, tüzet nyitottak. Khoiski azonnal meghalt. Mahmadov viszonozta a tüzet, megsebesítve Giragossiant, és sérüléseket szenvedve, de élve távozott.

A tbiliszi merénylet inkább tekinthető a grúziai pártbizottság magánakciójának, mint a Nemeszisz-hadművelet részének, bár világos, hogy annak szellemében hajtották végre: a merényletet egyedül a tbiliszi sejt szervezte, a Haduk Gordz és egyéb egységek bevonása nélkül. Pár hónap múlva Yerganian Konstantinápolyba ment és csatlakozott az Azadamart székházában berendezett irodához, ahol önkénteseket toboroztak a további merényletekhez.[36]

34 Derogy, 54–61.
35 *Says Baku Armenians Face Extermination,* The New York Times, 1920. május 3.
36 Derogy, 60–61.

Talaat pasa megölése

Talaat pasát az örmények a népirtás elsőszámú felelősének tartják. Belügyminiszterként ő adott parancsot a kitelepítésekre és a halálmeneteket kísérő különleges egységek felállítására. Örményekkel szembeni gyűlöletét nem rejtette véka alá Henry Morgenthau amerikai nagykövettel folytatott beszélgetései során sem.[37] Nem meglepő tehát, hogy Talaat neve a Dasnak feketelistájának első helyére került. 1921. március 15-én Berlinben végzett vele a Nemeszisz egyik ügynöke, Soghomon Tehlirian.

Tehliriant Armen Garóhoz hasonlóan a személyes bosszúvágy is motiválta. 1896. április 2-án született, gyerekkora nagy részét Erzincanban töltötte. 1914-ben ő is az orosz hadsereg örmény légiójában, Ardanik tábornok, az egyik legkiválóbb örmény hadvezér alatt szolgált szanitécként. Katonai szolgálata alatt térhetett vissza Erzincanba, ahol hiába kereste anyját és nővéreit.[38] Túlélők beszámolója szerint a török katonák és rendőrök felszólították a városban élő örményeket, hogy egyszerre hagyják el a várost. Megígérték nekik, hogy az áttelepítés egész ideje alatt fegyveres védelmet kapnak. Ehelyett a város határánál felsorakoztatták őket, és felszólítottak mindenkit, hogy térjen át az iszlám hitre, és aki erre nem volt hajlandó, azt megölték, köztük Tehlirian rokonait is. Tehlirian önéletrajza szerint itt határozta el, hogy bosszút áll a gyilkosságok kitervelőin. Valamint itt kezdődött el, feltehetően a trauma következtében, hosszú ideig tartó, ájulással és epilepsziához hasonló rohamokkal járó titokzatos betegsége.[39]

Tehlirian a mudroszi fegyverletételig részt vett a harcokban. A háború után, 1919. december 15-én úgy döntött, Konstantinápolyba megy. Remélte, hogy itt találhat élő rokont, de azt is, hogy itt választ kaphat arra a kérdésre, ki volt felelős a mészárlásokért. Még indulása előtt beszerzett egy pisztolyt. Megérkezve egyből az *Azadamart* örmény nyelvű újság irodájába ment, hogy hirdetést adjon fel, amiben még élő családtagjait keresi. Akkoriban nagyon sok anatóliai örmény menekült adott fel hasonló hirdetéseket Konstantinápolyban, csak aznap ez az egy újság több tucat hasonló kérést teljesített. Itt találkozott össze egy Yeranuhi Danielian nevű tanárnővel, aki később beszervezte a Nemeszisz-hadműveletbe. Bár eredetileg a Huncsak pártba tartozott, sok Dasnak-tag barátja volt, és a háború óta a Dasnak gyűlésein is részt vett, hiszen az 1915-ös tragédia szinte megszüntette a pártellen-

37 *Az örmény népirtás: Az örmények és a történeti emlékezet,* www.htkp.org, hozzáférés: 2010. augusztus 10.
38 Derogy, 65.
39 Avakian, Lindy V.: *The Cross and the Crescent,* Phoenix, Arizona, UCS Press, 1989, 41–43.

tételet.[40] Yeranuhi beszélt neki az 1915-ben lezajlott konstantinápolyi tisztogatásokról, melyek során 250 konstantinápolyi örmény értelmiségit hurcoltak el.[41] Elmondta neki, hogy a letartóztatásokban egy Megerditchian nevű örmény besúgó segédkezett, aki azóta is büntetlenül élt a városban. Yeranuhi Talaat pasát hibáztatta a népirtásért, ettől kezdve Tehlirian bosszúvágyának már kézzel fogható célpontja volt.[42]

Yeranuhi bíztatta Tehliriant, hogy ölje meg Megerditchiant. Egy fotót adott neki az árulóról és megmutatta a fiát, akin keresztül megtalálhatja. Tehlirian ezután rendszeresen figyelte Megerditchian lakását. Egyik nap meglátta a fiút, amint a lakásba megy pár üveg itallal. Tehlirian a fiút követve belopózott az épületbe és mellkason lőtte Megerditchiant, és a zűrzavarban észrevétlenül el tudott menekülni a házban vendégeskedő rendőrök elől. Megerditchian halálos sebet kapott, kórházba szállították, ahol még a nap folyamán meghalt.

Tehlirian ezután Talaaton akart bosszút állni. Először Zaven pátriárkát, az örmény ortodox egyház fejét kérte, hogy segítsen neki Talaat nyomára akadni, de az keresztény hitvallására hivatkozva nem akart egy gyilkosság bűnrészese lenni. Az ittihadistákkal szemben álló török pártoknál is hiába próbálkozott.[43] Végül Yeranuhi elvitte Tehliriant egy titkos találkozóra egy konstantinápolyi párttag, Berge házába. Itt Tehlirian felajánlotta szolgálatait Shahan Natalinak, Garo jobb kezének.[44] Natali alkalmasnak találta Tehliriant a halálos ítélet végrehajtására: Yeranuhi ajánlólevelében megtört emberként írta le, akit az őrület határait súroló, rögeszmés módon foglalkoztat a bosszú gondolata. Magánélete szinte egyáltalán nincs, így nincs mit vesztenie a veszélyes küldetésen.[45] Mindez kapóra jött Natalinak, aki eleve azt tervezte, hogy Tehliriant elfogják és bíróság elé állítják, hiszen így nagy nyilvánosság előtt beszélhet az örmények ellen elkövetett rémtettekről. Újságíróként tudta, mekkora ereje van a nyilvánosságnak, és hogy ha napvilágra kerülnek Talaat bűntettei, az emberek Tehlirian mellé fognak állni még akkor is, ha embert ölt.[46]

Natali ugyan megbízta Tehliriant Talaat pasa megölésével, valódi segítséget egyelőre nem tudott nyújtani, hiszen még abban sem vol-

40 Avakian, 46–49.
41 Derogy, 67.
42 Avakian, 50.
43 Derogy, 68–69.
44 Avakian, 63–67.
45 Alexander, 50.
46 *Shahan Natalie* (A Concise Biography), Apaga Periodical, 30. szám, 2007. szeptember, www.apagaonline.com hozzáférés: 2011. augusztus 11.

tak biztosak, hol van Talaat.[47] Tanácstalanságában Tehlirian Párizsba ment, az utazásra költve maradék pénzét, mert hallotta, hogy Zaven is ott tartózkodik. Ismét megkérte a pátriárkát, hogy segítsen neki, de az ismét elzárkózott ettől.[48] Nagyjából egyéves tartózkodás után Yeranuhi vette fel vele a kapcsolatot, elmondta neki, hogy a bostoni Dasnak-szervezet szeretne vele minél előbb találkozni. 1920 októberében Bostonba hajózott, ahol a *Hairenik* lap irodájában Armen Garo kikérdezte, hogy lássa, alkalmas-e a feladatra, majd beavatták a Nemeszisz nemzetközi szervezetébe. Elmondták neki, hogy a volt ifjútörök vezetők különböző európai nagyhatalmakkal tárgyalnak, remélve, hogy a jövőben visszatérhetnek a hatalomba Törökországban. Ezzel azonban felfedték magukat a Nemeszisz előtt is: értesültek róla, hogy az Ittihad maradéka két hónapja Berlinben tartott konferenciát, és hogy Talaat azóta is ott tartózkodik. Garo mesélt Tehliriannak Talaattal folytatott beszélgetéseiről, a pasa örmények iránti gyűlöletéről és ellenük elkövetett bűneiről. Tehlirian egy hónapig maradt Bostonban, ahol felkészítették a feladatra, fényképeket kapott Talaat legbelső köréről, köztük feleségeiről.[49] Végül egy hónap várakozás után jött a parancs, hogy amint tud, jelenjen meg a Dasnak genfi irodájában, a *Droshak (Zászló)* újság szerkesztőségében.[50]

A genfi útra valójában csak az alibi miatt volt szükség. A genfi irodában Tehlirian megkapta a kódolt parancsot, hogy utazzon Berlinbe. Az utasítást egy nem létező unokatestvére, Ayvazian által írt levélnek álcázták:

> Kedves Soghomon kuzin!
>
> Örülök a hírnek, hogy te is Berlinbe készülsz gépészmérnöki karra. A tanulmányi vízummal nyilván nem lesz gondod, a genfi német követségen kiválthatod, hogy idejöhess tanulni.
> Ne aggódj túlságosan a nyelvi nehézségek miatt! Barátaim és én segítünk majd, hogy végül megszerezd a diplomádat – ez az esemény mindannyiunk számára örömmel szolgál majd.
> Mivel tudom, mennyire szereted a finom ételeket, már nagyon várom, hogy elvihesselek olyan jó helyekre, mint a Tiergarten téri Maxl étterem.
>
> A családunk is jókívánságait küldi velem együtt:
>
> Üdvözlettel,
> Unokatestvéred,
> Ayvazian[51]

47 Avakian, 63–67.
48 Alexander, 45–46.
49 Alexander, 48.
50 Avakian, 82–86.
51 Alexander, 11.

Tehlirian egyből megértette az üzenet lényegét: a megszerzendő „diploma" Talaat pasa, a Maxl étterem a találkozási pont, a család pedig a már ott levő ügynökök csoportja. 1920. december 3-án ment Berlinbe, perzsiai útlevéllel, benne a genfi német követség által kiadott tanulmányi vízummal.

Berlinben Tehlirian megérkezése előtt már több ügynök készítette elő a terepet, folyamatos megfigyelés alatt tartva az ifjútörökökkel kapcsolatban álló török emigránsokat. Nagyrészüknek csak az álnevét ismerjük Tehlirian életrajzából: Hazor, aki észrevétlenül beépült a török diákok köreibe (Alexander tévesen Dr. Hagop Zoriannal, a Jereváni Egyetem későbbi professzorával azonosítja, aki akkoriban szintén Berlinben tartózkodott; valójában Garabed 'Hrach' Papazian volt az, akit Alexander tévesen egy Hrap nevű ügynöknek vélt), Vaza (Vahan Zachariantz) aki később a tárgyaláson az örmény tolmács volt, Haigo és Sumpat (azonosságuk nem tisztázott).[52] A merénylet előtti információgyűjtés oroszlánrészét Hazor (Garabed Papazian) végezte. Papazian 1892-ben született gazdag yozgati családba. Tizenkét éves korától Konstantinápolyban tanult, ahol anyanyelvi szinten elsajátította a török nyelvet, majd az Ottomán Egyetemen tanult jogot. A török szokások ismerete, nyelvtudása és akcentus nélküli kiejtése rendkívül hasznos ügynökké tette. Arcvonásai miatt külsőleg is inkább tűnt töröknek, mint örménynek. Később a muszlim szokásokat követve körülmetéltette magát, hogy a fürdőkben is észrevétlenül vegyülhessen törökökkel. Töröknek adva ki magát Mehmet Ali álnéven hamis török útlevelet és tanulmányi vízumot szerzett Németországba. Rendkívül jól értett az emberek bizalmának elnyeréséhez, könnyen kötött barátságokat.[53] „Mehmet Ali" hamar népszerű lett a török diákok és emigránsok körében, olyannyira, hogy 1921-ben a török diákok közössége megválasztotta az „Év Török Hallgatójának". Bár a török emigránsoknak még a Dasnaknál is kevesebb tőke állt rendelkezésére, mégis feltűnő a hírszerzésük szinte teljes hiánya. A Dasnak-ügynökök szinte az összes fontos török lakhelyét felderítették, és tudták, ki mikor hagyja el a várost, így akár Berlinen kívülre is tudták követni a megfigyelés alatt tartott személyeket. Ezzel szemben a törökök azt sem tudták, melyik éttermekben gyűlnek össze örmény párttagok.[54]

A Talaat elleni merényletet rendkívül alapos felderítés előzte meg. Erre azért volt szükség, mert biztosra kellett menniük, tényleg őt ölik-e

52 Alexander, 51–53.
53 Derogy, 148.
54 Avakain, 112.

meg, hiszen egy ártatlan meggyilkolása csak ártott volna az ügyüknek.[55] Másrészt a gyilkosságot úgy kellett elkövetni, hogy a merénylő, Tehlirian bűntársai semmi nyomot ne hagyjanak, el kellett hitetni a rendőrséggel, hogy a gyilkosságot egy magányos tettes követte el.[56] Ez a módszer a Nemeszisz-hadművelet összes többi merényletére jellemző volt. Minden merényletet hónapokig tartó felderítés előzött meg. A munka a kiszemelt áldozathoz köthető személyek megfigyelésével kezdődött, akik gyakran maguk is rajta voltak a feketelistán. Miután egyértelműen sikerült azonosítani a célszemélyt, az ügynökök felváltva figyelték annak lakhelyét és minden olyan helyet (éttermek, kávézók, barátok lakásai), ahova rendszeresen járt. Megismerték a célpont napi rutinját, illetve hogy milyen útvonalakon szokott közlekedni, eközben keresni kezdték azokat a helyeket, ahol a gyilkosságot a lehető legtisztábban lehet majd végrehajtani. Az ügynökök felfedezéseikről táviratban jelentettek a konstantinápolyi központnak, ahol a meglevő információkat mérlegelve hoztak döntést arról, érdemes-e folytatni az előkészítést, vagy kiadhatják a parancsot a kivégzésre. Az konstantinápolyi ügynökség rendkívül óvatos volt, amit sok külföldön dolgozó ügynök inkább nyűgnek érzett, így nem egyszer fordult elő, hogy a központ utasítására nem várva, önhatalmúlag követtek el merényleteket.

Mint kiderült, Berlinben egy egész oszmán emigráns közösség élt: Dr. Shakir és Dr. Nazim, a Teskilat-i mahsuse vezetői, Bedri bég, volt konstantinápolyi rendőrfőnök és Dzsemál Azmi, az örmények által „Trebizondi Szörnyetegnek" is nevezett tartományi kormányzó alkották Talaat legszűkebb környezetét. Mindannyian inkognitóban éltek, kedvenc találkozási helyük a Dzsemál Azmi által működtetett dohánybolt volt.[57] Ott tartózkodásuk nyílt titok volt. Mehmed Zeki török újságíró, aki korábban szakított az ifjútörök mozgalommal, nem sokkal Tehlirian érkezése előtt írt cikket a Berlinben tartózkodó ifjútörök vezetőkről, azzal vádolva a Német Köztársaságot, hogy tudatosan bujtat körözött háborús bűnösöket.

Talaat berlini tartózkodásáról a brit titkosszolgálat, az MI6 is tudott, amely még mindig nem vetette el azt a lehetőséget, hogy bíróság elé állítsák a volt kormányfőt. Miután Németország nem volt hajlandó kiadni Talaatot, a britek úgy döntöttek, nem várnak tovább, és ha kell, maguk fogják el. Talaatot legközelebb stockholmi látogatása alatt azonosították. Felmerült, hogy a visszaúton a Royal Navy segítségével megállítják hajóját, de ez túl nagy diplomáciai bonyodalommal járt

55 Alexander, 58.
56 Derogy, 73.
57 Derogy, 74.

volna. Ehelyett Audry Herbert ügynököt küldték Berlinbe, aki egy parkban kikérdezte Talaatot mindössze kilenc nappal a halála előtt. Talaat elmondta, hogy rá akar venni muszlim országokat Musztafa Kemal támogatására, és azzal fenyegetőzött, hogy lázadásokat fog szítani a Brit Birodalom muszlimok lakta gyarmatain, ha a britek nem kötnek előnyös békét a törökökkel. Ezzel Talaat aláírta a saját halálos ítéletét. Az ügyben a brit hírszerzés a szovjet titkosszolgálatokkal is konzultált, akik szintén nem nézték jó szemmel Talaat pántörök elképzeléseit. A britek közölték az oroszokkal, amit Talaatról tudtak, majd a két titkosszolgálat eldöntötte, együttműködnek Talaat megölésében. Valószínűleg már korábban értesültek róla, hogy az örmények is erre készülnek (Tehlirian korábban Konstantinápolyban a britekkel szövetséges török liberális pártoknak is felajánlotta, hogy segít volt ittihadista vezetők előkerítésében).[58] Eldöntötték, az lesz a legegyszerűbb, ha hagyják, hogy ők végezzék el a piszkos munkát.[59]

Tehlirian és társai elsősorban Azmi boltját figyelték, mert ez volt az egyetlen rendelkezésükre álló nyom, miközben Hazor megpróbál Azmi fiának, Ekmelnek a bizalmába férkőzni. Talaatot először február közepén ismerték fel, miután az olasz fasiszták lapjából, a Lavoro Fascistából tudomást szereztek róla, hogy az ifjútörök vezetők konferenciára készülnek Rómában. Talaat nyilvánosan mutatkozott a berlini pályaudvaron, visszatérése után Tehlirian hazáig követte a Charlottenburg negyedbe, a Hardenbergstrasse 4. alatti lakásáig.[60] Mint kiderült, Talaat Ali Salieh álnéven élt Berlinben feleségeivel és Dr. Roussounival, az Ittihad központi bizottságának tagjával együtt.[61] Március 5-én Tehlirian kiköltözött addigi lakásából és a Hardenburgstrasséba költözött. Új lakásának ablakából könnyen meg tudta figyelni a célszemély lakását, ezért mindennap órákat töltött Talaat portájának figyelésével.[62] Mint kiderült, Talaat szigorú napirendet követ, minden nap 10 és 11 óra között sétálni ment, ezzel egészen megkönnyítve a merénylők dolgát.[63] Nem sokkal később levél jött a bostoni Dasnak-központtól: megerősítették, hogy Ali Salieh valóban azonos Talaat pasával, és zöld utat adtak a merénylethez.

Március 15-én reggel Talaat a szokásos időben, 10 órakor távozott lakásból és elindult az utcán. Tehlirian utánament, megszólította,

58 Derogy, 68–69.
59 Öke, Min Kemal: *The Armenian Question 1914–1923,* Oxford, K. Rustem & Brother, 1988. 268–269.
60 Alexander, 52–56.
61 Derogy, 81–82.
62 Derogy, 82–83.
63 Simsir, 27.

megfogta a vállát, és közvetlen közelről fejbe lőtte, egyetlen lövéssel megölve az ifjútörökök vezetőjét.[64] Tehlirian a lövés után nem próbált elmenekülni, leeresztett fegyverrel várta, hogy elfogják. Ellenállás nélkül adta meg magát a rendőrségnek, akik a charlottenburgi rendőrkapitányságra szállították. A kiérkező nyomozók még aznap Talaat pasaként azonosították az áldozatot.[65]

Talaat bebalzsamozott holttestét öt napig a hullaházban tartották, mert haza akarták szállíttatni Törökországba, azonban ezt sem a konstantinápolyi szultáni kormány, se Musztafa Kemal ankarai kormánya nem engedélyezte, mivel mindketten el akartak határolódni az európai sajtóban ismét napirendre került, Talaat parancsára elkövetett háborús bűnöktől.[66] Ezután a testet feleségének adták át, aki előkészítette a temetést a tampelhofi török dzsámiban, aminek fenntartását Talaat is támogatta életében.[67] A berlini török emigráns közösség nagyszabású temetést rendezett az egykori nagyvezírnek. A temetésen egyaránt megjelentek németországi muszlimok, a Weimari Köztársaság és a régi német állam képviselői (két volt külügyminiszter Richard von Kühlmann és Arthur Zimmerman, a híres távirat szerzőjének személyében). A német külügyminisztérium „Egy nagy államférfi és hűséges barát emlékére" felirattal küldött koszorút.

Talaat holtteste 23 évig nyugodott Berlinben, végül 1944. február 25-én, Atatürk halála után kihantolták és Isztambulba vitték, ahol ágyútalpon, katonai tiszteletadással helyezték végső nyugalomra.[68]

A Tehlirian-per

A Talaat-pasa elleni merénylet hatalmas sajtóvisszhangot váltott ki Németországban és külföldön egyaránt. A berlini *Der Morgen Poste* és a *Morgenpost*[69] még aznap címlapon számolt be az esetről, megemlítve, hogy valószínűleg politikai motiváció álhatott a gyilkosság hátterében.[70] A per előtt a német lapok nagy része szimpátiáját fejezte ki az áldozattal, akit Németország háborús szövetségeseként tiszteltek. A *Handles-Zeitung* című országos hírlap így írt:

> „Berlin: Holnap reggel egy kegyetlen gyilkos áll az igazságszolgáltatás elé, hogy ha ez egyáltalán lehetséges, megmagyarázza, miért ölte meg hidegvérrel Talaat pasát, török államférfit és emberbarátot, aki a háború alatt Németország szövetségeseként bebizonyította, hogy

64 Simsir, 27.
65 Avakian, 117.
66 Alexander, 23.
67 Simsir, 29.
68 Simsir, 30–31.
69 Alexander, 20.
70 Avakian, 117.

> hazánk barátja. Soghomon Tehlirian, egy örmény fanatikus, aki hálás lehetne a török kormánynak az örményeknek nyújtott nagylelkű segítségért, szándékosan, előre eltervezett módon agyonlőtte azt az embert, aki csak a népe barátságát akarta elnyerni. (…) Az igazság azt kívánja, hogy Soghomon Tehlirianra a legsúlyosabb büntetést róják ki. Lógnia kell!"[71]

A legtöbb német lap politikai indítékot emlegetett, csak a jobboldali *Deutsche Tageszeitung* feltételezte, hogy az indíték féltékenység lehetett, megjegyezve, hogy *„a hasonló személyes viták nem szokatlanok külföldi vendégeink között."*[72] A liberális Német Néppárt lapja, a *Tagliche Rundschau* Talaattal kapcsolatban azt írta:

> „Talaat egy barátjától megtudtuk, hogy érezte, hogy üldözik, és előre sejtette, mi lesz a sorsa. (…) Úgy gondolta, egy az antant által támogatott titkos szervezet rá vadászik. Az emigráns politikai élettel kapcsolatos körökben nincs egyetértés Talaat elméletéről, de nem zárható ki egy ilyen gyilkos szervezet létezése."[73]

A negatív visszhang hatására a berlini rendőrség fontolóra vette, hogy kiutasítja a városban élő kb. 300 örmény bevándorlót. A német hatóságok kezdetben gyanították, hogy létezhet egy örmény terrorszervezet, amely az ifjútörök mozgalom vezetőinek meggyilkolását tűzte ki célul, így számítani lehet újabb gyilkosságokra, de később ezt a feltételezést elvetették.[74]

A német lapok közül elsőként a liberális *Berliner Tageblatt* engedett meg magának némi kritikát Talaattal kapcsolatban, megjegyezve, hogy bár politikusként nem a saját vagyonát akarta gyarapítani, sajnálatos, hogy kezéhez mégis vér tapad.[75] A katolikus *Germania* című lap pedig címlapon foglalkozott Talaat szerepével az örmény népirtásban, rámutatva, hogy ezekért a tettekért az antant is kereste.[76] A Szociáldemokrata Párt *Worwarts* című újságában két héttel a gyilkosság után leközöltek egy az „örmény kisebbség álláspontját" tartalmazó cikket, amelyben az író kifejti, hogy a németek a háború alatt a katonai cenzúra miatt nem értesülhettek szövetségesük bűntetteiről, Tehlirian pedig csak a népe elleni erőszakért állt bosszút. Kijelentette, hogy Tehlirian nem gyilkosságot követett el, hanem politikai tettet hajtott végre, és reméli, *„hogy tettét a német bíróság is akként értelmezi*

71 Avakian, 112.
72 Alexander, 13.
73 Alexander, 12–14.
74 *May Expel Armenians,* The New York Times, 1922. április 20.
75 Alexander, 14.
76 Alexander, 14.

majd".[77] Minden jóindulata ellenére a cikk inkább ártott Tehlirian védelmének, hiszen az éppen azt próbálta bizonyítani, hogy a gyilkosság indítéka személyes bosszúvágy volt. A személyes bosszúból elkövetett gyilkosságot ugyanis legfeljebb 15 év kényszermunkával büntették, egy politikai gyilkosságért viszont guillotine általi halál járt.[78]

Március 16-án a *New York Times* is tudósított az esetről. A cikk közölte, hogy Talaatot a konstantinápolyi bíróság halálra ítélte. Henry Morgenthau egykori törökországi nagykövet nyilatkozott a lapnak, elmondása szerint az Ittihad „nagyfőnöke", Talaat is felelős volt az örmény népirtásért. A következő nap újabb cikk jelent meg az esetről, amelyben a tettest is megnevezik. A cikk szerint „Salomon Teilierian" előre eltervezte a gyilkosságot, amellyel családtagjai haláláért állt bosszút. A rendőrség ugyanakkor nem zárja ki, hogy voltak segítői, talán éppen az Örmény Forradalmi Szövetség ügynökei, erre utal a Párizsban kiadott útlevele és svájci vízuma.[79] Másnap a *Times* a bűneset pénzügyeiről szóló cikket közölt: a német hatóság, amely tagadta, hogy tudták volna, hogy Talaat Berlinben van, bankszámláján 10 millió márkát talált. Tehlirianról kiderült, a gyilkosság előtt 12 000 márkát kapott, ez megerősítheti azt a feltételezést, hogy voltak társai.[80] Különös módon a 12 000 márka kérdése a tárgyaláson egyáltalán nem került elő. Tehlirian meg tudta magyarázni, miből élt: családja halála után magával vitte az elrejtett vagyonukat.[81]

A tárgyalás nagy hatást gyakorolt egy Berlinben tanuló lengyel joghallgatóra, Raphael Lemkinre, aki 1944-ben elsőként használta a genocídium kifejezést a náci holocaust leírására, és a második világháború után a népirtást tiltó ENSZ-határozatot megfogalmazta. Lemkin megdöbbent azon, hogy Tehliriant elítélheti, Talaatot viszont nem büntetheti meg ugyanannak az államnak a bírósága, mivel nincsenek érvényben olyan nemzetközi törvények, ami alapján egy emberiség ellenes bűntény elkövetőjét hazáján kívül is el lehetne ítélni.[82] A tárgyalás nézői között ott volt Robert M. W. Kempner, zsidó származású joghallgató, aki később a második világháború után a nürnbergi per egyik ügyésze lett. 1980-ban írt arról, milyen fontos precedenst te-

77 Alexander, 25.
78 Alexander, 20.
79 *Assassin Boasts of Talaat's Death: 'It Is Not I Who Am the Murderer, It Is He', Sais Young Armenian.,* The New York Time, 1922. március 17.
80 *Talaat is Mourned as Germany's Friend,* The New York Times, 1922. március 17.
81 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial,* kiad. Wegner, Armin T., http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-1.html hozzáférés: 2011. augusztus 11. (Shogomon Tehlirian perének jegyzőkönyve)
82 Power, 1–60.

remtett a politikai perek világában Tehlirian felmentése.[83] Az esetre visszaemlékezve így írt:

> „Először a történelemben (…) a berlini törvényszék (…) elismerte, hogy az emberi jogok súlyos megsértése, különösen egy állam által elkövetett népirtás ellen igenis felvehetik a harcot idegen államok is, és ez nem számít elfogadhatatlan beavatkozásnak egy független állam belügyeibe."[84]

Tehlirian önéletrajza tartalmaz egy részletes leírást a perről, amely nem teljesen pontos, sok helyen ellentmond a jegyzőkönyvnek,[85] vagy tartalmaz olyan részeket, amik a jegyzőkönyvben nem szerepelnek.[86] A per leírásakor ezért nem támaszkodom Tehlirian leírására, csupán a tárgyalás jegyzőkönyvét használom forrásnak. A június 2-án kezdődő perben nem voltak túl fényesek a vádlott esélyei: a fogdában már bevallotta, hogy előre eltervezte a gyilkosságot (ezt a vallomását később visszavonta, ennek ellenére felhasználhatták ellene), és az ügy sajtóvisszhangja és átpolitizáltsága miatt nehezen lehetett bizonyítani, hogy nem politikai gyilkosság történt. Reményt jelentett, hogy Amerikában a bostoni *Hairdenik* újság gyűjtést indított a védelem finanszírozására.[87] Az összegyűlt pénzből Németország két élvonalbeli ügyvédjét, Dr. Adolf von Gortont és Dr. Johannes Wertenhauert kérték fel a védelem képviseletére.[88] Tehlirian védelme alapvetően háromféle taktikát alkalmazott: 1. a vádlott visszavonta korábbi vallomását, hogy előre eltervezte tettét, és hangsúlyozta Talaattal szembeni személyes sérelmeit. 2. a védelem a tárgyalást az indíték részletes kivizsgálásával igyekezett elterelni az „áldozat", Talaat tetteinek irányába. A tárgyalást Tehlirian pere helyett Talaat perévé változtatták, Tehlirian ügyvédei Talaat vádlóivá váltak. 3. a védelem orvosszakértők bevonásával igyekezett bizonyítani, hogy a vádlott elmebetegségben szenved és nem tekinthető beszámíthatónak.

A per első napján Tehlirian elmesélte erősen kiszínezett élettörténetét: eszerint Erzerumban a saját szemével látta egész családja lemészárlását, és maga is csak a csodával határos módon élte túl a vérengzést. Valójában akkor, amikor a családját megölték, már a fronton

83 von Voss, Huberta, *Portraits of hope: Armenians in the contemporary world,* New York, Berghahn Books, 2007. 294.
84 Hosfeld, Rolf, *The Armenian Massacres and Its Avangers,* IP Global Transatlantic Edition, 2005 őszi szám, 61.
85 Avakian, 127.
86 Avakian, 233.
87 Derogy, 106.
88 Avakian, 121.

tartózkodott, azonban ez az elferdített beszámoló alkalmasabb volt a bíróság és az esküdtek szimpátiájának elnyerésére. Emellett azt sem akarta bevallani, hogy az örmény ellenállók között harcolt, nehogy ezt az információt felhasználva kössék a Dasnakhoz vagy más forradalmi szervezetekhez.[89] A per második szakaszában, még aznap délután hallgatták ki a tanúként meghívott szakértőt, Dr. Johannes Lepsius volt a teológust, a német orientalista szaktekintélyt.[90] Lepsius már az első világháború előtt foglalkozott az örmények helyzetével, a háború alatt az elsők között számolt be az örmény népirtásról (írásait a német hatóságok cenzúrázták), majd két könyvet is írt a témában *Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* és *Der Todesgang des armenischen Volkes* címmel.[91] Lepsius számos dokumentumot mutatott be, amik Talaat bűnösségét bizonyítják: általa aláírt táviratokat, nyilatkozatokat és saját beszámolóit a vérengzésekről.[92] Az egyik, Lepsius által bemutatott, dokumentum kimondta, hogy „a deportálások célja a megsemmisítés". Lepsius emellett hangsúlyozta, hogy Talaatot korábban Konstantinápolyban halálra ítélték, így Tehlirian lényegében ezt az ítéletet hajtotta végre.

A védelem annak bizonyítására, hogy a vádlott nem beszámítható, négy elmeorvost és neurológust hallgatott ki: Dr. Hugo Liepmannt, Dr. Richard Cassirert, Prof. Dr. Edmund Forstert és Dr. Bruno Haaket. Az orvosok egybehangzó véleménye szerint Tehlirian tévképzetektől szenvedett, amit az átélt traumák okoztak, a gyilkosság idején is emlékképei mentális nyomása alatt cselekedhetett, így nem vonható felelősségre.[93] Tehlirian maga is hangsúlyozta betegségét: vallomása szerint körülbelül két héttel az incidens előtt rémálmai voltak, amiben halott családtagjai jelentek meg. Hirtelen anyja holtteste felállt és beszélni kezdett: átkozta fiát, amiért hagyja, hogy gyilkosuk szabadon élhessen a városban. Álmából felriadva azonnal eldöntötte, hogy amint lehet, megöli.[94]

A védelem taktikázása és Tehlirian megrázó vallomásai végül hatásosnak bizonyultak. Az esküdtszék egy órás megbeszélés után ártatlannak nyilvánította a vádlottat arra hivatkozva, hogy nem volt beszámítható, mikor a bűntettet elkövette.[95]

---

89 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial,* kiad. Wegner, Armin T., http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-1.html hozzáférés: 2011. augusztus 11.
90 *The Trial of Talaat Pasha: Continuation of the trial after the noon recess,* kiad. Wegner, Armin T., http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-2.html hozzáférés: 2011. augusztus 11.
91 Alexander, 88–93.
92 *The Trial of Talaat Pasha: Continuation of the trial after the noon recess* stb.
93 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial* stb.
94 *The Trial of Talaat Pasha: The second day of trial* stb.
95 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial* stb.

A pert megvizsgálva több szabálytalanság is megfigyelhető: bár tény, hogy szenvedett valamilyen mentális betegségben, Tehliriant közel sem lehetett beszámíthatatlannak nevezni. A tárgyaláson nagyon is tudatosan felépített, félrevezető vallomást tett. Elhallgatta, hogy köze lenne bármilyen politikai szervezethez, és azt, hogy valaha járt volna Bostonban. Vallomása jól felépített és koherens volt, mindent meg tudott magyarázni, ami nem vall súlyos elmebetegségre.[96] Különös, hogy bár a *New York Times* április 20-i cikkéből kiderül, hogy a nyomozás korai szakaszában a német rendőrség gyanította, hogy Tehliriannak voltak tettestársai és valamilyen titkosszolgálat megbízásából cselekedett, ez a szál a tárgyaláson teljesen kimaradt, az ügyészség csak mint magányos gyilkost vádolta, és a 12 000 márka ügye sem került többet elő. Egyik tettestársa, Vazan ráadásul a tárgyaláson is megjelent tolmácsként és tanúként.[97] Amennyiben nem volt szándékos a kihagyás, a német nyomozó hatóságok teljes csődjéről beszélhetünk. Emellett a berlini ítélőszék egyoldalú volt a tanúk kihallgatását illetően,[98] mivel nem hallgatott meg török tanúkat.[99] A felmentő ítélettel kapcsolatban figyelembe kell vennünk, hogy egy civilekből álló esküdtszék döntött arról, hogy Tehlirian bűnös-e, így fontosabb lehetett az érzelmi motiváció, mint a jogi szakértelem. Az elmebetegségre való hivatkozás pusztán jogi formalitásnak tekinthető, valójában politikai állásfoglalás történt, miszerint Talaat az igazi bűnös, Tehlirian pedig az áldozat.[100, 101]

Az ítélet bel- és külföldi sajtóvisszhangja általánosan pozitív volt. A német lapok közül csak a nacionalista *Deutsche Allgemein Zeitung* sajnálkozott az ítélet miatt, mivel ezzel Németország potenciális szövetségeseket veszthet a muszlim világban. A *New York Post* ezt írta:

> „A tárgyalóteremben tapssal ünnepelték Soghomon Tehlirian szabadon engedését, ami azt mutatja, talán Németország is csatlakozik a többi országhoz és elítéli az örmények lemészárlását. Még egy németországi bíróság, amely ország a háború alatt Törökország szövetségese volt, sem tudta elítélni a diákot, aki a népe – ártatlan keresztények – legyilkolásáért állt bosszút (…)."[102]

96 Alexander, 74–75.
97 Alexander, 75.
98 Simsir, 30.
99 Öke, 267.
100 Alexander, 185–187.
101 *Armenian Acquited for Killing Talaat: Defense Introduces Accounts of Grand Vizier's Cruelity in Conducting Massacres,* The New York Times, 1922. június 4.
102 Avakian, 244.

A *New York Times* havi politikai kiadványában, a *Current History*-ban „Miért mentették fel Talaat gyilkosát" c. elemzésben tíz Talaat által aláírt táviratot közölt angol és török nyelven, amelyek örmények megölésére adtak parancsot.[103] A táviratokat a britek fogták el és kódolták le, eredetileg Aleppóba, a deportálások egyik célpontja küldték őket.[104]

Tehlirian ováció közepette, hősként hagyta el a börtönt, Simon Vratzian, az örmény emigráns kormány vezetője levélben gratulált neki. Tehlirian a per után visszatért Amerikába, majd a Dasnak „turnéra" vitte az Egyesült Államok örmények lakta nagyvárosaiba, ahol a diaszpóra hősként ünnepelte. 1922-ben Jugoszláviában feleségül vette menyasszonyát, Anahid Tatigiant, végül 1956-tól 1960-ban bekövetkezett haláláig San Franciscóban élt családjával.[105] Halála után az amerikai örmény diaszpóra a kaliforniai Fresno városában emlékművet állított neki.[106]

Összességében elmondható, hogy a Nemeszisz első komolyabb hadművelete fényes sikert hozott a Dasnak számára. A célpontot komplikáció nélkül likvidálták, és Natali terve is bevált, Tehlirian tárgyalásával és felmentésével óriási propagandagyőzelmet arattak, ezzel alapozva meg a politikai tőkét a további merényletekre.

Merénylet Konstantinápolyban

Amikor 1920 januárjában Musztafa Kemal nyitni kezdett a szovjetek felé, az egyik fő probléma Örményország kérdése volt, a bolsevikok korábban ugyanis garantálták a hat keleti vilajetet (Van, Sivas, Erzerum, Diarbekir, Bitlis és Harput) magába foglaló Nagy-Örményország függetlenségét. Sztálin, aki akkoriban nemzetiségügyi biztos volt, 1918 januárjában arról írt, hogy a bolsevikok célja a független szocialista Örményország megteremtése.[107]

1920. április 26-án a török nemzeti mozgalom vezetője együttműködést ajánlott az orosz bolsevikoknak: a törökök 5 millió rubelért, fegyverekért és egészségügyi felszerelésekért cserébe hozzájárulnak ahhoz, hogy a szovjetek bolsevizálják a független kaukázusi köztársaságokat. Örményországgal kapcsolatban Kemal azt javasolta, hogy a vörös hadsereg és a török nemzeti erők közösen támadják meg a köztársaságot, mivel a brit-párti Dasnak veszélyt jelent mindkét mozgalomra.[108] Szeptember 3-án végül megszületett a szovjet-török megál-

103 Alexander, 186–187.
104 Balakian, 345–347.
105 Avakian, 244–250.
106 Simsir, 31.
107 Walker, Christopher J, *Armenia: The Survival of a Nation,* London, Routledge, 1990, 249.
108 Flesch, 208.

lapodás arról, hogy nem ismerik el többé a Törökországot feldaraboló sèvres-i békeszerződést, illetve Örményország függetlenségét.[109] 1920. október 24-én Kemal utasította egyik leghíresebb hadvezérét, Kazim Karbekirt, hogy azonnal foglalja el Kars tartományt. Az örmények a szövetségesek segítségét kérték, de azok nem voltak képesek vagy hajlandóak ara, hogy csapatokat tegyenek partra a Kaukázus vidékén.[110] November 29-én kommunista forradalom zajlott le Észak-Örményországban, Alexandropol központtal megalakul az Örmény Szocialista Köztársaság, amely a „proletariátus üdvözletét" küldte a török megszállóknak.[111] Eközben a vörös hadsereg is offenzívát indított Orosz-Örményország ellen azeri gerillák támogatásával. A fokozódó nyomás alatt álló örmény kormány november 4-én tűzszünetet kért, majd Simon Vratzian miniszterelnök megegyezett a törökökkel Török-Örményország kiürítésében. A december 2-án megkötött gümrüi béke rögzítette a két ország mai határait.[112]

Vratzian még ugyanaznap lemondott Drastamat Kanayan tábornok javára, aki a Dasnak-központú kormány helyett átmeneti katonai kormányt alakított. A tábornok tárgyalásokat kezdett a vörösökkel, és elismerte a szovjet Örményországot. A kommunisták hamarosan leváltották Kanayant, Vratzian illegalitásba vonult, és megkezdődött Örményország szovjetizálása. Vratzian a Dasnak élén ellenállási mozgalmat hozott létre Jerevánban, de áprilisban vissza kellett vonulnia a perzsa határon fekvő hegyekbe. A Dasnak-párti gerillák egészen július közepéig kitartottak, de végül szovjet segítséggel az örmény kommunisták kiszorították őket állásaikból, nagy részük Perzsiába menekült. Az új, szovjet Örményország első vezetője a bolsevik Alexander Miasnikian lett.[113]

Ahogy a Dasnak anyaországi bázisa megszűnt, a szervezet súlypontja a diaszpórára tevődött át. A bukás után Vratzian emigráns kormányt kezdett szervezni, április 15. és május 7. között Bukarestben tartottak időközi pártkongresszust. A konferencián csaknem mindenki egyetértett azzal, hogy a megkezdett Nemeszisz-hadműveletet folytatni kell. Döntöttek egy új szervezet, a Külhoni Felelős Szervezet (örmény rövidítése szerint ABM) felállításáról, amely felelős lesz a hadművelet logisztikájáért. Vezetőjének Garo Shahan Natalit nevezte ki. Natali valódi neve Hakop Ter-Hakopian volt, 1884-ben született

109 Derogy, 106–107.
110 Flesch, 214–215.
111 Derogy, 107.
112 Flesch, 216.
113 Derogy, 107–108.

egy Husenik nevű faluban, Kharberd vilajetben.[114] 1908-tól a bostoni egyetemen filozófiát és irodalmat tanult, és csatlakozott a *Hairenik* újság szerkesztőségéhez, ahol rövidesen főszerkesztő, majd a bostoni Dasnak pártbizottság tagja lett.

Natali rendkívüli szervezőtehetségének köszönhetően hamarosan az ABM gyakorolt irányítást a Nemeszisz minden szerve (Haduk Gordz, Haduk Marmin, Haduk Gumar, a Gordz amerikai kiképzőbázisa és az konstantinápolyi Azadamart-irodában berendezett „toborzóiroda") fölött. Bár a szervezés nagy részét Natali végezte, továbbra is Garo, mint értelmi szerző maradt a Nemeszisz-hálózaton belüli legfelsőbb autoritás.[115]

1921. július 18-án sor került a következő merényletre: Misak Torlakian egy konstantinápolyi utcán lelőtte Bihbud Khan Javanshirt, az Azeri Demokratikus Köztársaság egykori belügyminiszterét, akinek parancsára 1918 szeptemberében szinte teljesen kiirtották az örményeket Bakuban. Torlakian 1890-ben született Trebizond vilajetben. Már gyerekkorában szembesült a terrorizmussal, mivel több családtagja, köztük apja is fidaji volt. 1910-ben hamis papírokkal csatlakozott az ottomán hadsereg tüzérségéhez, ahol őrmesteri fokozatig vitte. 1914-ben azonban elhagyta a hadsereget, és az oroszok mellé állt örmény önkéntes hadtesthez csatlakozott. Csapatával együtt szabadította fel szülőfaluját, elfogta az ottani mészárlás egyik elkövetőjét, egy Hassan nevű rendőrt, és átadta az oroszoknak, akik agyonlőtték. A harcok elültével a dél-oroszországi Szocsiba ment a Dasnak megbízásából, hogy segítsen egy háborús bűnösöket felkutató hálózatot kiépítésében.

1920 decemberében Konstantinápolyban az *Azadamart* szerkesztőségében Harutiun Harutiuniannal és Yervant Fundukiannal együtt megbízták Jivanshir megölésével. Három hónap múlva jött a hír, hogy Konstantinápolyban felismerték Jivanshirt, aki épp a bolsevikok nevében tárgyalt a Porta és a vörösök közötti kereskedelem lehetőségéről. Az ügynökök kiosztották a szerepeket: Yervant és Harutiun a célpont mozgását figyelik, a halálos lövéseket pedig Torlakian fogja majd leadni. Egy heti megfigyelés elég volt ahhoz, hogy egyértelműen azonosítsák a volt belügyminisztert. Jivanshir nem igyekezett, hogy ne hívja fel magára a figyelmet: két-két limuzint tartott fenn magának és népes kíséretének, akik mind hagyományos orosz kucsmát viseltek. Július 18-án Torlakian egy egész napon át követte Jivanshirt és kíséretét, majd szállodája előtt három lövéssel végzett vele. Menekülés köz-

114 *Shahan Natalie (A Concise Biography),* Apaga Periodical, 30. szám, 2007. szeptember, www.apagaonline.com hozzáférés: 2011. augusztus 11.
115 Derogy, 106–114.

ben Jivanshir testvére megállította és lefogta, majd a kiérkező francia katonai rendőrség előállította. Másnapi kihallgatásán Torlakian azt állította, személyes bosszúból követte el a gyilkosságot, mert családját a bakui mészárlások alatt ölték meg.

A fogdában hamarosan egy Dasnak-ügynök, egy trebizondi nő látogatta meg, a főbérlőjének mondta magát és tiszta ruhákat hozott neki. Valójában azzal a feladattal küldte a Dasnak, hogy tanácsot adjon Torlakiannak, hogyan valljon a kihallgatás és a per során. Az augusztus 28-án kezdődött per kísértetiesen emlékeztetett Tehlirian ügyére: nagy energiát fordítottak az áldozat bűneinek kivizsgálására, kihallgatták a bakui mészárlások szemtanúit, Jivanshir által aláírt kivégzési parancsokat mutattak be. A berlini perrel ellentétben ezúttal Jivanshir hozzátartozói is tanúskodhattak. A védelmet három örmény ügyvéd látta el, akik itt is elmebetegségre hivatkozva próbálták elérni védencük felmentését. Ezúttal ennek a védekezésnek semmi alapja nem volt: a cellában Torlakiannak meg kellett játszania, hogy rohamai vannak, hamis orvosi papírokat szereztek be, amik bizonyították, hogy öröklött hajlama van az idegbetegségekre. Végül két hónapos tárgyalás után október 20-án Torlakiant „bűnösnek, de nem felelősségre vonhatónak" találták, mivel úgy vélték, nem volt beszámítható. Börtönbe ugyan nem került, viszont el kellett hagynia az Oszmán Birodalmat. Tizennyolc nappal az ítélet kihirdetése után Pireuszba szállították egy görög hajón, majd az ABM költségén Amerikába vándorolt ki.[116]

Torlakian pere után a Nemeszisz irányítói számára világossá vált, hogy ugyanez a taktika még egyszer nem ismételhető meg. Az ez után következő akcióknál az ügynököknek már kifejezetten parancsba adták, hogy ne hagyják, hogy elfogják őket.

Szaid Halim pasa halála

A Bihbud Khan Javanshir elleni merénylettel párhuzamosan egy másik művelet is elindult. Arshavir Shiragian, a konstantinápolyi török titkosrendőrség volt ügynöke Rómába ment, hogy megtalálja és megölje Szaid Halim pasa volt nagyvezírt. Halim 1913-ban lett külügyminiszter, majd ugyanebben az évben elődje, Mahmut Sevket pasa halála után nagyvezír. 1914-ben megpróbálta távol tartani az országot a háborútól, de kudarcot vallott, ezért benyújtotta a lemondását mindkét posztról. Pártja és a szultán nyomására ezt visszavonta, és 1917. február 3-ig kormányfő maradt, amikor lemondott Talaat javára. Szaid Halim egyike volt azon kevés ifjútörök vezetőnek, akik nem

116 Derogy, 115–121.

menekültek el a frontok összeomlásakor. Ő volt az egyik legutoljára letartóztatott politikus, így a britek már nem tudták bíróság elé állítani, ehelyett őt is Máltán tartották fogva, azzal az indokkal, hogy a gyanú szerint az örmények elleni kegyetlenkedésekre adott parancsot. Az örmények listájára azért került fel, mert 1915-ben ő adott szabad kezet a kitelepítésükre. 1921 novemberében Szaid Hailm visszatért Törökországba, de nem kapott engedélyt a maradásra, ezért Rómába ment, ahol egy szállodában élt.[117]

Halim későbbi gyilkosa, Shiragian 14 éves volt, amikor kitört a háború. Konstantinápolyi örményként szerencsésnek mondhatta magát, mivel a fővárosban élő örményeket a külföld közelsége miatt nem lehetett volna nagyobb feltűnés nélkül elhurcolni. Shiragian ennek ellenére sem volt teljes biztonságban: az általános sorozáskor mindenkit behívtak 16 és 60 éves kor között, amit csak a bedel (hadiadó) fizetésével lehetett kiváltani, a besorozott örményeket pedig munkaszolgálatra küldték. A gyilkosságok hírére sokan elmenekültek a frontról és Konstantinápolyban kerestek menedéket, ahol keresztény családok bujtatták őket. A menekültek pincékben, padlásokban való bujtatására egy egész földalatti hálózat jött létre, amit „Padlás-hadseregnek" neveztek egymás között. A háborút kb. 15 000 ember vészelte át ilyen módon. A Shiragian-lakás is ennek a hadseregnek lett az egyik támaszpontja, számos menekültet és katonakorú férfit bújtattak, valamint itt rendeztek találkozókat a Dasnak illegalitásba vonult helyi vezetői.[118] Arsahvir a háború vége felé ismerkedett meg Eshreffel, a török titkosrendőrség egyik legjobb ügynökével illetve Vahe Ihsan (eredetileg *Yessayan)* örmény besúgóval. Arsahvir képes volt a bizalmukba férkőzni, Ihsan és Eshref sosem fogtak gyanút, hogy a fiatalember családja menekülteket bújtat. Shiragaianék vendégeikkel együtt épségben vészelték át a háborút.

A háború után Shiragian csatlakozott egy színtársulathoz, és rendszeresen fellépett egy konstantinápolyi színházban. Ekkorra már a titkosrendőrség fizetett (kettős) ügynöke volt, Eshreftől cenzori munkát kapott: a színházban bemutatandó darabok szövegkönyvét el kellett juttatnia Ihsannak ellenőrzésre. Nem sokkal Megerditchian megölése után Shiragian is felvételét kérte a Dasnak titkosszolgálatába. Ihsan hamar rájött, hogy a szövetségesének vélt fiatalember a Dasnak ügynöke, mégsem szólt senkinek, jó viszonyban maradt Shiragiannal, mert úgy gondolta, rajta keresztül alkut köthet a Dasnakkal, mivel tudta, hogy azok keresik. Sorsa akkor pecsételődött meg, amikor ki-

117 Simsir, 31–32.
118 Derogy, 123–124.

derült, felvette a kapcsolatot a kemalistákkal és még egy listát is átadott nekik azokról az örmény értelmiségiekről és forradalmárokról, akikről úgy gondolta, később gondot okozhatnak az új kormánynak. Az Azadamart irodájában Shiragiant bízták meg Ihsan megfigyelésével, mert ő könnyebben a közelébe férkőzhetett. Shiragian felajánlotta Ihsannak, hogy életben hagyják, ha kiadnak nekik egy másik besúgót, aki előtte állt a Dasnak feketelistáján.[119] Ihsan megígérte, hogy megteszi, de ezt az ígéretét nem tartotta be.

Shiragian ezután maga ajánlkozott fel, hogy megöli a besúgót. Attól félt, hogy Ihsan a kemalisták által ellenőrzött Anatóliába menekülhet, ahová a Dasnak keze nem érhetett el. 1920. március 27-én társával, Arshag „Yezid" Yezdaniannal együtt a nyílt utcán végrehajtotta a gyilkosságot. (Yezdanian már gyakorlott merénylő volt, korábban a Dasnak parancsára megölt egy Hemayag Aramiantz nevű besúgót.) Shiragiant felismerték és a rendőrség körözést adott ki ellene, ezért a következő hónapban egy barátjánál rejtőzködött, majd a város ázsiai oldalán található Scutari negyedben rejtőzött el.[120] A Dasnak hamarosan úgy döntött, Shiragiant Jerevánba menekítik át. Torkom Ghazarian álnéven, kalandos úton, hajóval jutott el a grúziai Batumi kikötőjébe, innen vonattal érkezett az éppen csak stabilizálódott Örményországba. Itt rövid ideig a köztársaság titkosrendőrségének dolgozott Levon Kalantarian alatt, feladata török és bolsevik kémek felkutatása és letartóztatása volt. Hamarosan új megbízást kapott: menjen Bakuba, és semlegesítse az Ittihad két vezetőjét, Enver Pasa volt hadügyminisztert és nagybátyját, a tábornok Khalik pasát. Útján csatlakozott hozzá egy másik ügynök, az az Aram Yerganian, aki 1920 júniusában megölte a volt azeri miniszterelnököt, Fathali Khan Khoiskit.

Hamis örmény diplomata-útlevéllel eljutottak Tbiliszibe, ahol a hadügyminisztertől kapott 400 000 rubelt azeri rubelre váltották és hamis török papírokat szereztek. De még az indulásuk előtti éjszakán a grúz rendőrség átkutatta a szobájukat, mivel az Örmény Köztársaság már az összeomlás szélén állt, így a diplomáciai mentesség többé nem volt rájuk érvényes. A rendőrök megtalálták a hamis útleveleket és egyéb arra utaló jeleket, hogy gyilkosságra készülnek. Kivallatták, majd a Medegh erőd börtönébe zárták őket, vádemelés nélkül, úgymond gyanúsítottként.[121] Egy cellatársuk, egy Harutiun nevű örmény rabló, aki korábban kapcsolatban állt a Dasnakkal, üzenetet küldött

119 Derogy, 123–126.
120 Derogy, 126–127.
121 Shiragian, 68–69.

a párt grúziai szervezetének, akik még csak nem is tudták, hogy hol vannak az ügynökeik. Amikor kiderült, hogy átviszik őket a grúz Szibériaként ismert Koutais sivatagi börtönbe, ahonnan csak ritkán tértek vissza rabok, eltervezték a szöktetésüket. A két ügynököt gyalog vitték át a börtönbe, amikor az úton egy előre megbeszélt jelre egy háromtagú csoport hirtelen tüzet nyitott rájuk és rövidesen lefegyverezte az őrséget, majd a rabokat egy lovas kocsival elmenekítették. A szabadulás örömét beárnyékolta Örményország összeomlásának híre, és hogy a bakui hadműveletet félbe kell hagyni, mivel a célpontok már elhagyták a várost. Így nem volt értelme a Kaukázusban maradni, ráadásul a bolsevikok Grúziát is megszállással fenyegették. Az egyetlen lehetőség az maradt, hogy visszatérnek Konstantinápolyba, amelyet még mindig a szövetségesek ellenőriztek, azonban ott Shiragiant távollétében halálra ítélték Ihsan megöléséért. Azonban a nagy kavarodásban (sokan menekültek a Kaukázusból a vörösök elől) sikerült észrevétlenül feljutniuk egy hajóra, és végül eljutottak a fővárosba.

Shiragian ismét Scutariban, az örmény negyedben rejtőzött el. Ez a városrész lényegében egy kisebb örmény város volt, itt volt a Berberian főiskola és számos színház, iskola és kávézó, így itt nagyjából biztonságban érezhette magát. 1921 júniusában meglátogatta a konstantinápolyi pártbizottság egyik munkatársa, aki elmondta neki, hogy a bizottság Rómába küldi, mert megtudták, hogy ott él több volt ifjútörök vezető, köztük Szaid Halim pasa. Újabb hamis útlevelet kapott, ezúttal Arsil Sirag, egy adrianopoliszi görög nevére. Először Marseille-be utazott, ahol beszerzett két amerikai Browning típusú pisztolyt. Rómában a volt örmény nagykövet, Michael Varantian bemutatta egy már ott lévő ügynöknek, akit Shiragian önéletrajzában csak M-nek nevezett. Valódi nevét tapintatosságból titkolta el, mert elég rossz véleménnyel volt róla, aggodalmaskodásával és inkompetenciájával sokszor nehezítette meg Shiragian dolgát. Első feladatuk szokás szerint a török vezetők lakó- és találkahelyeinek megtalálása volt. Rómában ekkoriban két török nagykövetség is működött, egy az ankarai kormánynak, egy a szultáni kormánynak. M ez utóbbit figyelte, míg Shiragian a kemalistákét tartotta szemmel. Egyelőre nem kaptak konkrét utasítást egy ember megölésének előkészítésére sem, tíz lehetséges célpontról kaptak fényképeket, akiket szemmel kellett tartaniuk.

A tízes listáról elsőként Dr. Nazimot ismerték fel, majd Shiragian fülest kapott Szaid Halim egyik testőréről, Tevfik Azmiról. Azmi veterán katona, a gallipoli csata egyik hőse volt, a volt nagyvezírhez a végsőkig hűséges maradt, az emigrációba is követte. Ő ugyan nem volt rajta a listán, hiszen nem volt köze semmilyen örmények ellen elkövetett atrocitáshoz, de

segíthetett főnöke nyomára akadni. Shiragian követni kezdte Azmit, aki felváltva járt a szultáni és a kemalista nagykövetségre. Egy Villa Borghese melletti török kávézóban hamarosan ismét látta Azmit és egy csoport török fiatalt egy idősebb török férfi társaságában, akivel mind rendkívül tiszteletteljesen viselkedtek. Az ismeretlent Azmi meghajlással köszöntötte. Shiragian rájött, hogy az illető Szaid Halim lehet, ezért a Palace Hotelben berendezett rezidenciájáig követte. Szaid Halim pár nap múlva gyanút foghatott, elköltözött a hotelből, és már nem gyalog, hanem kocsival járt. Shiragian a kocsiját a városfalon túlra követve rátalált Szaid Haim új lakására a Via Eustacchión levő villában. Hogy gyanú nélkül mozoghasson a pasa házának környékén, udvarolni kezdett egy Helena nevű olasz lánynak, aki a szomszédban lakott. Gyakran láthatták őket együtt a környékbeliek, így nem keltett gyanút, hogy állandóan az ablaka alatt várakozik.

1921. december 4-én Shiragian fegyverrel a zsebében odament a szokásos figyelőállására. Megfigyelte, hogy a pasa délután kettő és fél három között mindig sétára indul a Villa Borghese felé egy testőr kíséretében, úgy döntött, ekkor fog támadni. Amint megérkezett Halim kocsija, Shiragian a kocsi elé ugrott, megállítva a lovakat, majd észrevétlenül felkapaszkodott a hintó oldalára. Kinyitotta a kocsi ajtaját, és Halimot halántékon lőtte, testőrét, Azmit pedig lefegyverezte, majd elmenekült.

Az olasz rendőrség hamarosan házkutatásokat hajtott végre a Rómában tanuló örmények lakásain, a sajtó pedig jelentette, hogy a török rendőrség tanácsadókat küld segítségül. Az olasz sajtó kezdetben az egykori háborús ellenség halálát ünnepelte, de később sajnálkozott, mert kiderült, Halim éppen nagy összegű kölcsönt akart felvenni az Olasz Nemzeti Banktól, hogy abból támogassa Kemalt, halálával azonban ez az üzlet meghiúsult.

Shiragian december 19-én egy Bécsbe tartó vonattal elhagyta Rómát, még mindig a görög útlevelét használva. Törökország közelébe érve már nem használhatta biztonsággal a görög személyazonosságot a görögök és kemalisták közötti hadiállapot miatt, ezért Bulgáriában új útlevelet szerzett, majd hajóval átkelt Konstantinápolyba. Ott hamarosan felkereste az Azadamart irodáját, ahonnan utasítást kapott, hogy húsz nap múlva hagyja el a várost és menjen Berlinbe, ahol egy ötfős osztaggal kutasson fel három ott élő ifjútörököt, Aziz béget (a belügyminisztériumhoz tartozó Bűnügyi Nyomozóiroda volt igazgatóját), Dzsemál Azmit és Dr. Shakirt. Az újabb akciót, amelyben részt vett Hrach Papazian és Aram Yeragian is, személyesen Shahan Natali irányította.[122]

122 Derogy, 127–146.

A berlini kettős merénylet

A Berlinbe készülő ügynökök először Bécsben gyűltek össze, Hrach Papazian (Hazor) ekkor már Berlinben várt rájuk. Elsőként Natali ment Berlinbe, mint a Hairenik tudósítója, amerikai újságíróként könnyedén mozoghatott a városban. A csoport ötödik tagja, Yezid paraszti családból származott Bitlis városából, korábban a Dasnak utasítására ő lőtte le Hemayag Aramiants örmény besúgót, és ő bújtatta Shiragiant Ihsan megölése után. Berlinben volt még Seto Jelanian, az Örmény Köztársaság volt nyomozója, aki a török konzulátusba épült be, és a diplomáciai körökben való ködösítés volt a feladata. Főhadiszállásuk és találkozóhelyük az Englisches Kaffe (Angol Kávézó) lett. Érkezésük után két hétig nem mutatkoztak együtt, mert a washingtoni német nagykövetség figyelmeztette a német kormányt, hogy várható egy örmény terrorista sejt érkezése Berlinbe. A rendőrség figyelmeztette a berlini ittihadista emigránsokat, és megengedte nekik, hogy fegyvert viseljenek, hiszen Szaid Halim halála után már rájöttek, hogy van összefüggés az Európa különböző nagyvárosaiban elkövetett gyilkosságok között.

Shiragian lakást bérelt nem messze Azmi dohányboltjától, amely már Talaat előkerítésében is segített. Hamarosan kiderült, hogy főbérlője, Hanna Sack a titkosrendőrség helyi vezetőjének az édesanyja. Shiragian először megrémült, majd úgy döntött, kihasználja a helyzetet, és megpróbálja elnyerni a Sack-család bizalmát, ezzel elérheti, hogy ne kelljen regisztráltatnia magát (minden Németországba érkező külföldi állampolgár köteles volt regisztráltatni magát a rendőrségnél, és bár a papírjai rendben voltak, jobb volt, ha nincs rajta semmilyen rendőrségi listán). A Sack-családnak egy gazdag romániai olajmágnás fiaként mutatkozott be, először a család németjuhászát közelítette meg, maradékokat vitt neki, így beszélgetésbe elegyedett Herr Sackkal. Később meghívta az Enlische Kaffeba, ajándékba adott neki egy drága inget, anyját és nővérét színházba vitte. Sackék, akik csak az előző évben vesztették el a családfőt, nemsokára Shiragiant is családtagként kezelték. Eközben Hazor tovább szőtte barátságát Dzsemál Azmi fiával, Ekmellel, akivel szinte minden este együtt jártak privát klubokba. Rajta keresztül Hazor jól értesültté vált az emigránsok politikai terveiről.

A küldetés során számos nehézségbe ütköztek: Rövid időre csatlakozott hozzájuk M, és figyelmeztette őket, hogy a német rendőrség a nyomukban van, és jobban teszik, ha lefújják az akciót. M még egy jelentést is írt Konstantinápolyba, hogy az ügynökeik veszélyben vannak, és jobb lenne, ha visszahívnák őket. Natali haragjában utasította M-et, hogy az első vonattal hagyja el Berlint. Seto Jelinian munkájával

is elégedetlenek voltak, a diplomata hanyagsága miatt gyakran téves információkkal vezette félre a csapatot. A célpontok számát háromról (Aziz bég, Dzsemál Azmi, Dr. Shakir) kénytelenek voltak lecsökkenteni kettőre, csak Shakirra és Azmira koncentrálhattak. Hibái miatt Natali Jeliniant is kénytelen volt leváltani és elküldeni Berlinből. Hamarosan Yeziddel ugyanezt kellett tenniük, mert az állandó várakozás egyre jobban kikezdte az idegeit, és egyre többet ivott, amivel a többieket is veszélybe sodorta.

Shiragian eközben egyre jobban beilleszkedett a Sack-családba. A papírjainak rendőrségi regisztrációjáról Herr Sack teljesen elfeledkezett. Egy beszélgetésük során megtudta, hogy a titkosrendőrség mindent tud az ittihadista vezetőkről, és hogy azok rendőri védelmet kértek, de ezt Sack nem hajlandó teljesíteni.

Mivel Azmi szokásait már nagyjából ismerték, már csak Shakir követése maradt hátra, ez Shiragian és Yerganian feladata volt. 1922. április 8-án meglátták Shakirt egy öregemberrel sétálni az utcán, bármilyen kíséret vagy testőrség nélkül. Azonban hamarosan táviratot kaptak a konstantinápolyi központtól, amely M és Seto hamis jelentéseire hivatkozva lefújta az akciót. Mivel a két áldozat már szinte a kezükben volt, Nataliék úgy döntöttek, csak azért is végigcsinálják. Táviratban ennyit válaszoltak a központnak: „A két célpontunk itt van előttünk. Nem fogjuk elmulasztani őket." Úgy döntöttek, a húsvét utáni héten, a „szent hetet követően végzik el szent feladatukat".

Húsvét hétfőn Shakir szokása szerint délután 3-kor az öregemberrel együtt elindult Azmi háza felé. Miután bement, Yerganian és Shiragian órákig őrt álltak a ház körül. A két célszemély az Uhlanderstrasse 80 alatti házba ment át, ahol Shakirék egy barátja, a volt szmirnai kormányzó lakott (ő nem volt a kivégzendők listáján). 11:45-kor az egész vendégsereg elhagyta a lakást és elindult Azmi lakása felé. Elöl négy nő, Dzsemál Azmi anyja, felesége és lánya, valamint fia menyasszonya haladtak. Mögöttük Azmi és Shakir, mögöttük pedig Shakir és Talaat felesége, végül hátul egy német testőr ment. Arshavir és Yerganian a csoport elé vágtak és célba vették a halálra ítélteket. Shiragian fejbe lőtte Azmit, aki azonnal meghalt. Ezután rálőtt Shakirra, de csak megsebesítette, Yerganian végzett vele. A társaság többi tagja sértetlenül megúszta a támadást, a német testőr még az elején elmenekült. Yerganian kilőtt több utcai lámpát, majd a sötétség leple alatt elmenekültek.

A német rendőrség ekkor már jól tudta, hogy az elkövetők örmények voltak, és hogy a gyilkosságnak politikai indítéka volt.[123]

123 *Two 'Young Turks' Murdered In Berlin,* The New York Times, 1922. április 19.

Másnap számos regisztrált örmény bevándorlót előállítottak. Sack közbenjárásának köszönhetően Shiragian megúszta az előállítást, ráadásul Talaat özvegye felismerni vélte az egyik támadót egy Berberian nevű lipcsei diák személyében, aki hónapokig ült előzetes letartóztatásban. A merénylők hamarosan sorban elhagyták az országot: először Natali, mert egy újságból kiderült, a nyomozók egy nemrég érkezett amerikai újságírót hoztak kapcsolatba a gyilkosságokkal. Yerganian útlevele szerint perzsa turista volt, így könnyen elkerülte a hatóságok figyelmét. Hazor még egy ideig Berlinben maradt, mert Ekmel Azmi őt választotta ki apja temetésére az egyik koporsóvivőnek. Shiragian Liberit Nazariantz, az örmény emigráns kormány követe, és Hagop Zorian professzor segítségével hagyta el Berlint (mivel nem volt regisztrálva a rendőrségnél, szabályosan kiutazási vízumot sem kaphatott).

Shiragian Románián és Bulgárián keresztül visszautazott Törökországba. A kemalisták ekkor már arra készültek, hogy bevonuljanak Konstantinápolyba, ezért az ABM kénytelen volt elhagyni Törökországot. Az konstantinápolyi Dasnak-bizottság szintén kivonulását tervezte, néhány tagjuk ott maradt és illegalitásba vonult. Shiragian augusztus 29-én utoljára visszatért Konstantinápolyba, ahol újra találkozott menyasszonyával, Gainével, és az Azadamart-irodában jelentést tett a berlini akcióról. Október 1-jén feleségül vette Gainét, majd 10-én Zaven érsektől kapott útlevéllel elhagyták Törökországot. Családjával együtt Franciaországba ment, majd Amerikában telepedett le, ahol 1973-ban bekövetkezett haláláig élt.[124]

Az utolsó merénylet

Az Nemeszisz-hálózat által elkövetett utolsó gyilkosságot az elsőhöz hasonlóan egyedül szervezte meg a grúziai Dasnak-sejt. 1922 júliusában a Tbiliszi központi bizottság tudomást szerzett róla, hogy a városban tartózkodik Dzsemál pasa volt tengerészeti miniszter, aki szintén rajta volt a kivégzendők listáján. A sejt két vezetője, Gürun Kazazian és Dikran Avedissian eltervezték a követ megölését. A feladatot Stepan Dzaghigianra, az egyetlen kéznél levő fidajira bízták. Dzaghigian 1886-ban születetett egy szegénységtől sújtott római katolikus faluban. 1908-ban lépett be a pártba, a háború alatt ő is az oroszok mellett harcolt. A szovjet megszállás alatt végig a Kaukázusban maradt, mert remélte, hogy itt Enver vagy Dzsemál nyomára akadhat.

Dzsemál volt az egyetlen ifjútörök vezető, aki megpróbálta magát elhatárolni az örmény népirtástól. Memoárjaiban elítélte a mészár-

124 Derogy, 147–162.

lásokat és bocsánatot kért a történtekért. Hangoztatta, hogy mindig elismerte az örmény forradalmárok bátorságát és felemlegette a Dasnak és az Ittihad közötti együttműködést. A mészárlásokért nem az államot hibáztatta, hanem a kurdok, törökök és örmények közötti feszültségek kirobbanásával magyarázta. Állította, hogy ő a deportálást eleve ellenezte, és tett róla, hogy az általa ellenőrzött területen senkinek ne essen bántódása. Persze megemlítette, hogy az örmények az oroszok „ötödik hadoszlopaként" veszélyt jelentettek a törökök háborús céljaira.[125] Ennek ellenére a háború után is kapcsolatban maradt Talaattal és társaival.[126]

1922 júliusában Dzsemál a Grúz Szovjet Köztársaság vendégeként Tbiliszi Soloaki nevű kerületben tartózkodott. A Tbiliszi sejt ráállított egy Dasnak-ügynököt, aki a volt miniszter minden mozdulatát követte. Dzsemál mindenhova két testőrrel ment, rendszeresen tett látogatást a helyi Cseka központjában és az örmény csekista Atarbekian lakásán. A merényletben részt vett Dzazaghian unokaöccse, Ardashesh Gevorgian és egy Bedros Der-Boghassian nevű fidaji. Július 25-én a három merénylő a Cseka irodája előtt várakozott, míg rövidesen feltűnt Dzsemál és két testőre. Gevorgian és Der-Boghassian mögéjük került és tüzet nyitott, Dzazaghian szemből tüzelt. A tűzharcban végeztek Dzsemállal és mindkét őrrel. A merénylet után Atarbekian értesítette a grúziai cseka vezetőjét, Tsintsadzét, aki személyesen vette át a nyomozást. Egy örmény besúgó, Bedrossian segítségével mintegy 200 Dasnak-aktivistát letartóztattak, de a gyilkosok nem kerültek elő. Később Drastamat Kanayan tábornok közbenjárására elengedték a letartóztatott örményeket, de hamarosan a Cseka kapott egy fülest Kazazianról és Stepan Dzazaghianról, és azon nyomban letartóztatta őket. Soha többet senki nem hallott róluk.[127]

A Nemeszisz-hadművelet lezárása

Megalakulása után nem sokkal a Shahan Natali vezette ABM átvette az irányítást a Nemeszisz-hálózat szervei, majd lassan a teljes hírszerzés fölött. A második berlini merénylet idejére már nemcsak a hírszerzést, de a helyi pártbizottságokat is gyakorlatilag ők ellenőrizték. Az új szervezet hirtelen megerősödése miatt a szakadás a Vratzian vezette egyesült párthivatal (központja a perzsiai Tebrizben volt) és az Külhoni Felelős Szervezet között elkerülhetetlen volt. A berlini merénylet alatt fellépő komplikációk és nézeteltérések csak tovább

125 Djemal Pasha: *Memoirs of a Turkish Statesman,* New York, George H. Doran Comapny, 1922, IX.: The Armenian Question
126 Derogy, 170.
127 Derogy, 168–173.

fokozták az ellentéteket. A tebrizi hivatal egyre jobban tartott attól, hogy a párt fegyveres szárnya kikerülhet az ő ellenőrzésük alól, bár hivatalosan eddig sem volt közük semmilyen merénylethez. A látványos szakításra 1923-ban a Bécsben tartott időközi konferencián került sor, amelyet az 1924-25-re elhalasztott tízedik világkongresszus helyett tartottak. Natalit kérdőre vonták a berlini akció túl magas költségei miatt, még korábbi szövetségese, a Különleges Alap (Haduk Gumar) egyik felelőse Aharon Sachaklian is kritizálta költekezése és fegyelmezetlensége miatt, amiért ellenszegülve a párt parancsának, nem fújta le a missziót. Natali egyre jobban elszigetelődött, korábbi tekintélyét sosem tudta visszaállítani, míg végül arra kényszerült, hogy kilépjen a pártból.

Ezeken az ellentéteken túl a Dasnak alkalmazkodni próbált az új helyzethez: Vratzian egyre inkább a bolsevikokat és nem a törököket látta a fő veszélyforrásnak, így készek voltak megegyezni a kemalistákkal. Natali ezt árulásnak tekintette, mivel szerinte az örmények sosem békélhetnek meg a törökökkel. Az ABM Vratzianék véleményére fittyet hányva folytatta eddigi politikáját. Abraham Gulkhandanian, az ABM tagja a párt nevében elismerte Szovjet-Örményországot, Armen Garo pedig reményét fejezte ki, hogy az örmény föld „megjavíthatja" a bolsevikokat, és hogy az örmény bolsevikok orosz szövetségeseikkel képesek lesznek az ország felvirágoztatására. 1922 őszén Garo, aki romló egészsége miatt egyre kevesebbet vett részt a pártéletben, elhagyta az Egyesült Államokat, miután sikertelenül kezelték betegségét, Genfbe ment, hogy élete végén családjával lehessen. Itt halt meg 1923. március 23-án. A Nemeszisz hálózat fenntartása így szinte teljes egészében Natalira hárult.

A Lousanne-i béke aláírása után a Dasnak látszólag ismét forradalmi útra lépett.[128] Ennek oka, hogy a kemalisták győzelmével már nem volt mit veszteniük, és úgy tűnt, a diplomácia útja kudarcba fulladt: a kemalistákat nem sikerült elszigetelni, ehelyett ők maguk szigetelődtek el, a Lousanne-i béke (1923. július 24.) végleges szövegében egy szó sem esett örményekről.[129] Az örmények ismét szövetséges nélkül maradtak, így a párthivatal fontolóra vette, hogy amint korábban hasonló helyzetben tették, fegyveres ellenállásba kezdjenek. A Dasnak tízedik, párizsi világkongresszusán 1924 novembere és 1925 januárja között Natalit megbízták, hogy gyűjtsön pénzt újabb politikai gyilkosságok előkészítésére, azonban négy év múlva, a tizenegyedik

128 Derogy, 163–168.
129 Chaliand, Gerard, Ternon, Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance,* London, Zed Press, 1981, 54.

kongresszuson minden tisztségétől megfosztották. Natali sértődöttségében kilépett a pártból, ezzel véglegessé téve a Nemeszisz-hálózat megszűnését.[130] Natali 1933-ban Amerikában saját szervezetet alapított Nyugati Örmény Felszabadító Szövetség néven, majd tíz évig az AGBU (Armenian General Benevolent Union) nevű jótékonysági-kulturális szervezet New England-i titkára volt. Élete hátralevő részében inkább írói, költői munkásságával foglalkozott, 1960-tól visszavonultan élt Watertownban 1983-ban, 99 éves korában bekövetkezett haláláig.[131]

A Nemeszisz munkáját ironikus módon nem a Dasnak, hanem ellenfeleik, Kemal és a bolsevikok folytatták. A triumvirátus utolsó élő tagja, Enver 1922. augusztus 4-én Bukhara mellett a bolsevikok ellen vívott csatában esett el. Enver 1919 májusában Oroszországba utazott és együttműködött a bolsevikokkal, mivel azt remélte, a segítségükkel visszatérhet Törökországba. Terveit azonban a vörösök és kemalisták szövetsége meghiúsította. Ezután Lenin Turkesztánba, Közép-Ázsiába küldte, hogy közvetítsen a szovjetek és a muszlim lázadó törzsfők, az ún. baszmacsik között. Enver, magát új Timur Lenknek képzelve úgy döntött, neki kell a baszmacsi-felkelés élére állni és Belső-Ázsiát felszabadítva létrehoznia egy pántörök birodalmat. Turkesztánba érve felkereste az egyik törzsfőt, Junaid Khant, aki Enver szolgálatába állította katonáik egy részét és harcba szálltak a lázadás leverésére kiküldött szovjet katonákkal, de hamar vereséget szenvedtek a Szemjon Bugyonnij vezette elit Vörös Lovasságtól. A végső csatára 1922. július 25-én a tádzsik Satalmish falu mellett került sor. Enver lovasaival még egy utolsó elkeseredett rohamot indított, és embereivel együtt a géppuskatűzben esett el. [132] Az Enver ellen harcoló lovasdandárban szolgált egy szakasz örmény bolsevik is Hagop Melkunian vezetésével. Enver halála így bekerült az örmény legendáriumba: egy örmény csekista, G. Abegekov állította, hogy ő vezette a bujkáló Enver nyomára Bugyonnij lovasait. Mások rebesgették, hogy Envert az örmény lovasok parancsnoka ölte meg. Valójában nem lehet tudni, ki adta le a halálos lövést, a pasát a csata után emberei mellett holtan találták a csatatéren.[133]

Dr. Nazim volt az utolsó a Dasnak feketelistájáról, akit (ugyan más bűnök miatt) felelősségre vontak. Nazim el tudta kerülni a Nemeszisz ügynökeit, és a kemalisták győzelme után évekig szabadon élt Kons-

130 Derogy, 168.
131 Walker, 445.
132 Derogy, 175–190.
133 Derogy, 175–190.

tantinápolyban. 1926-ban azonban részt vett egy Atatürk ellen szőtt összeesküvésben: Kemalt egy nyilvános megjelenése alatt bombával akarták megölni. A köztársaság rendőrsége elfogta Nazimot, és még abban az évben felakasztották társaival, Dzsavit béggel, Kara Kemallal és Ismail Djanpoladdal együtt.[134] Atatürk 1926. augusztus 1-jén a Los Angeles Examinerben megjelent, Emile Hildebrand svájci újságírónak adott interjúban az üggyel kapcsolatban megjegyezte, az elítéltek az összeesküvésen kívül felelősek voltak „több millió keresztény alattvaló haláláért, akiket kegyetlenül, tömegesen elűztek otthonaikból és lemészároltak". Az összeesküvés miatt összesen tizenhárom egykori ifjútörököt végeztek ki, ebből Nazimmal együtt hatan voltak köthetők valamilyen módon az örmény népirtáshoz. A kivégzettek közt volt a Teskilat-i mahsuse három tagja (Halis Turgut, Yenibahçeli Nail és Filibeli Hilmi), akik a háború alatt örmények kitelepítését és lemészárlását felügyelték.[135]

***

A Nemeszisz-hadművelet során összesen kilenc személyt, három örmény besúgót (Aramiantz, Megerditchian, Ihsan) valamint hat azeri és török háborús bűnöst (Talaat, Javanshir, Szaid Halim, Dr. Shakir, Dzsemál Azmi, Dzsemál pasa) öltek meg. Őket és az 1919. április 8-án kivégzett Kemal béget kivéve nem volt más, akit az örmény népirtásban való részvételéért bármilyen formában megbüntettek volna. A Nemeszisz-hadművelet így tulajdonképpen befejezetlen maradt. Eleve lehetetlen vállalkozás lett volna az összes háborús bűnös megtalálása. A hadművelet ennek ellenére némi elégtételt jelentett a rokonaikat elvesztett örmények számára, hiszen a főbűnösökön, a népirtás értelmi szerzőinek nagy részén és a Teskilat-i mahsuse vezetőin sikerült bosszút állni. Emiatt Tehlirianra, Shiragianra és a többi Nemeszisz-ügynökre sokan máig nemzeti hősként tekintenek Örményországban és diaszpórában. Bár az önbíráskodás jogilag és erkölcsileg is kifogásolható, a Nemeszisz-hadműveletet alapvetően a nemzetközi jog egy hiányossága szülte, amely lehetővé tette, hogy százezrek gyilkosai büntetlenek maradjanak. Mivel a jog nem illeszkedett a társdalom igazságérzetéhez, az emberek törvénytelen eszközökkel pótolták a hézagot.

134 Derogy, 195.

135 Dadrian, Vahakn N., *The Executions of Some of the Arch-perpetrators of the Armenian Genocide by the Ittihadists and Kemalists, 1915–1926,* The Armenian Reporter, 2001. június 6. http://www.zoryaninstitute.org/Genocide/genocide_docs_executions.htm hozzáférés: 2011. augusztus 14.

Bibliográfia:

Alexander, Edward: *A Crime of Vengeance*, New York, The Free Press, 1991.

Avakian, Lindy V.: *The Cross and the Crescent*, Phoenix, Arizona, UCS Press, 1989.

Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Ebooks, 2003.

Bobelian, Michael. *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice,* New York, Simon & Schuster, 2009.

Chaliand, Gerard, Ternon, Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, London, Zed Press, 1981.

Dadrian, Vahakn N., *The Executions of Some of the Arch-perpetrators of the Armenian Genocide by the Ittihadists and Kemalists, 1915-1926*, The Armenian Reporter, 2001. június 6. http://www.zoryaninstitute.org/Genocide/genocide_docs_executions.htm hozzáférés: 2011. augusztus 14.

Derogy, Jacques: *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations,* New Brunswick, Transaction Publishers, 1986.

Djemal Pasha: *Memoirs of a Turkish Statesman*, New York, George H. Doran Comapny, 1922, IX.: The Armenian Question

Flesch István: *Atatürk és kora: Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja*, Budapest, Corvina Kiadó, 2004.

Hosfeld, Rolf, *The Armenian Massacres and Its Avangers*, IP Global Transatlantic Edition, 2005 őszi szám, 61.

Krajcsir Piroska, *Az ifjútörök kormány pere és az örmény kérdés* = Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből, Dorog, Ararát Kulturális Egyesület

Öke, Min Kemal: *The Armenian Question 1914-1923*, Oxford, K. Rustem & Brother, 1988.

Az örmény népirtás: Az örmények és a történeti emlékezet, www.htkp.org, hozzáférés: 2010. augusztus 10.

Power, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, London, Flamingo, 2003.

Şeyhun, Ahmet: Said Halim Pasha: an Ottoman statesman and an Islamist thinker (1865-1921), Isis Press, 2002.

Shahan Natalie (A Concise Biography), Apaga Periodical, 30. szám, 2007. szeptember, www.apagaonline.com hozzáférés: 2011. augusztus 11.

Simsir, Bilal N., Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–

1999), Budapest, Terebess Kiadó, 2001.
Staff, Asbarez: *Unfinished „Nuremerg”*, 2009, www.genocide-museum.am, hozzáférés: 2011. augusztus 6.
The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial, kiad. Wegner, Armin T., http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-1.html hozzáférés: 2011. augusztus 11. (Soghomon Tehlirian perének jegyzőkönyve)
von Voss, Huberta, *Portraits of hope: Armenians in the contemporary world*, New York, Berghahn Books, 2007.
Walker, Christopher J, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, Routledge, 1990.

Korabeli újságcikkek:

Armenian Acquited for Killing Talaat: Defense Introduces Accounts of Grand Vizier's Cruelity in Conducting Massacres, The New York Times, 1922. június 4.
Assassin Boasts of Talaat's Death: 'It Is Not I Who Am the Murderer, It Is He', Sais Young Armenian., The New York Time, 1922. március 17.
May Expel Armenians, The New York Times, 1922. április 20.
Says Baku Armenians Face Extermination, The New York Times, 1920. május 3.
Talaat is Mourned as Germany's Friend, The New York Times, 1922. március 17.
Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb, The New York Times, 1922. március 16.
Turkey Condems Its War Leaders, The New York Times, 1919. július 13.
Turkish Trials Begin, The New York Times, 1919. február 12.
Two 'Young Turks' Murdered In Berlin, The New York Times, 1922. április 19.

ELTE BTK Történelem MA I.

Mihálykó Ágnes

A Tangentpoli-botrány (1992–1994)

Bevezetés

Milánó, 1992. február 17. Mario Chiesa, a Pio Albergo Trivulzio, egy milánói idősek otthona igazgatója, a szocialista párt (PSI) egyik helyi vezetője, irodájában fogadja Luca Magni kisvállalkozót. Az 7 milliót líra[1] kézpénzt hoz neki, a 10%-ot az idősek otthona éves takarítási munkálatainak hasznából. A másik felét még nem sikerült előteremteni, mentegetőzik Chiesa kérdésére, és beszéltetni próbálja munkaadóját. A kabátja zsebében egy mikrofon rejlik, táskájában felvevő kamerát visz. Néhány perccel később kinyílik az ajtó, és belép Antonio Di Pietro, a milánói ügyészség helyettes ügyésze, a csendőrök kapitányának és három csendőr kíséretében. Chiesa még elmegy a mosdóba, hogy a csatornán keresztül eltüntessen további 30 milliót, amelyet aznap kapott. Ez azonban már nem segít rajta, estére a reménybeli polgármesterjelölt a milánói San Vittore börtönben találja magát.[2]

Ekkor senki, még Antonio Di Pietro maga sem gondolta, hogy valamivel több, mint egy év múlva a milánói ügyészség korrupciós ügyekkel foglalkozó ügyosztálya, akiket az olasz sajtó csak mint a „pool" emlegetett, 7 miniszter, 3 párttitkár és a parlament csaknem fele ellen fog korrupció, sikkasztás és illegális pártfinanszírozás megalapozott

1 Összehasonlításként: 1993-ban egy család átlagosan 3,3 millió lírát keresett. Quanto guadagna una familia? Circa 3,3 millioni. Corriere della Sera 1995. február 25. Forrás: http://archiviostorico.corriere.it/1995/febbraio/25/Quanto_guadagna_una_famiglia_Circa_co_0_95022511137.shtml, Letöltés dátuma: 2011. november 13.
2 Cervi–Montanelli 1993 298. p.

gyanújával vizsgálatot folytatni.[3] Azonban a történelmi emlékezetben ez a dátum határvonalat jelent: a *Tangentopoli* (Kenőpénzek Városa) név alatt elhíresült botrány, az elmúlt évtizedek legnagyobb hatású korrupciós botrányának kezdődátumát.

Az 1990-es évek nemzetközi viszonylatban is kedvezett a botrányoknak. Brazíliában az elnök lemondását kényszerítette ki egy 1992-ben, egy évvel később Japánban a jobboldal 1955 óta tartó hatalmát törte meg egy másik, Spanyolországban, majd az évtized végén pedig Németországban és Oroszországban gyakoroltak különböző botrányok jelentős hatást a politikára.[4] Azonban ezek közül a Tangentopolinak volt a legnagyobb a kiterjedése és a hatása is. Az újságokban *Mani Pulite* (Tiszta kezek) névvel illetett bírósági akció az egész ország területén több mint 6000 vizsgálatot kezdeményezett korrupt politikusok, sikkasztó köztisztviselők és kenőpénzeket fizető vállalkozók ellen (amelyből nagyjából 1300 esett a milánói ügyészségre). Az akció következtében 1994 elejére 336 képviselő, 100 szenátor, 331 regionális, 122 megyei és 1525 települési tanácsos került bíróság elé.[5] Ez egy valódi politikai „földrengést" eredményezett. A pártok, amelyek a második világháború óta uralták a politikát, megszűntek létezni, tagjaik szétszóródtak a szélrózsa minden irányába. A korábban a hatalomból kizárt pártok, a kommunista párt és utódpártjai, valamint a szélsőjobb pedig átalakulva ugyan, de lehetőséget kaptak a kormányzásban való részvételre. A politikai vezetőréteg lecserélődött, az 1994-ben megválasztott képviselők csaknem 60%-a ült először a parlamentbe. Ez a folyamat, a választási rendszer ezzel párhuzamosan történő megváltoztatásával egyetemben az addig „tökéletlen bipolarizmusként" leírt olasz pártrendszert „polarizált többpólusúvá" alakította át. Ennek a változásnak a tükrében szokás „első" és „második" köztársaságról beszélni, amelyek között a határvonalat éppen a Tangentopoli-botrány jelenti, amely a földcsuszamlásszerű változásokhoz az indító lökést adta.[6]

Olaszország mindig is korrupt országnak számított, ez nem volt titok. Délen hatalmas klientúrák és a maffia, északon nagyméretű állami megbízatások és a kiterjedt állami szektor szolgáltatták a megfelelő talajt a korrupció elterjedéséhez. Az igazságszolgáltatás korábbi harcai a rendszer felszámolása érdekében azonban rendre megakadtak egy-egy ügynél. Kisebb botrányok mindig voltak, azonban ezek

3 Grilli di Cortona 2007 61. p.
4 Rayner 2005 9. p.
5 Grilli di Cortona 2007 61. p.
6 Cotta – Verzichelli 2008 54. p

sosem terjedtek túl egy-két szereplőn. Mi tette a Mani Pulite akciót ennyire különbözővé? Mi indította be 1992-ben a lavinát, amely egy egész politikai rendszert temetett maga alá? És mi állította meg? Sikerült végül a korrupció megfékezése?

A kérdések megválaszolására és a Tangentopoli értelmezésére rengeteg munka született. Minthogy főszereplője, a vizsgálatai révén sztárrá vált Antonio Di Pietro a vizsgálatok végével politikai karrierbe kezdett, népszerűsége fenntartása érdekében előszeretettel értelmezi és tartja napirenden saját 20 évvel ezelőtti tevékenységét. Ennek egyik eredménye az az interjúkötet, amit Giovanni Valentini készített vele 2000-ben. Bár a 2001-es választások előtt nem sokkal jelent meg, és propagandacélokat szolgált, az események főszereplőjének visszaemlékezése még így is hasznos forrás.[7] Több, az események tudósításában részt vevő újságíró is megírta később történteket könyv formájában, így Antonio Carlucci,[8] Enrico Nascimbeni és Andrea Pamparana,[9] valamint Gianni Barbacetto, Peter Gomez és Marco Travaglio is.[10] Ezek az értelmezések elsősorban a milánói ügyészek módszereit és ügyességét emelik ki a siker okaként.

Giuseppe Mammarella, Olaszország jelenkori történelmének szakértője ezzel szemben a külpolitikai helyzet változására helyezi a hangsúlyt.[11] Pietro Grilli di Cortona a rendszer általános válságát emeli ki, amelyben a Tangentopoli mintegy a rendszerváltó eseményeket berobbantó szikra szerepét játszotta.[12] Napoleone Colajanni az olasz igazságszolgáltatás különleges helyzetét, és a hatalmi ágak egyensúlyának a Mani Pulite idején lejátszódó felborulását elemzi, és a hatalmi versengés dinamikájában vizsgálja az eseményeket.[13] Hervée Rayner pedig a Tangentopolit mint botrányt próbálja elemezni, a média és a közvélemény politikaformáló erejére helyezve a hangsúlyt.[14]

Kétségtelen, hogy mindezek a tényezők hozzájárultak a Mani Pulite sikeréhez, és valószínűleg egyik nélkül sem történhettek volna meg ezek az olasz politikai életet ilyen mélységig felforgató események. Ezért aztán dolgozatom célja nem is az, hogy újabb magyaráza-

7 Di Pietro 2000 Nem tagad le sok olyan eseményt sem, amely pedig politikai imázsának nem kedvez, így például azt sem, hogy Berlusconi felkérte miniszternek első kormányába.
8 Carlucci 2002
9 Antonio Di Pietro beszámolóira támaszkodva, Nascimbeni–Pamparana 1992
10 Barbacetto–Gomez–Travaglio 2002
11 Mammarella 1998
12 Grilli di Cortona 2007
13 Colajanni 1996
14 Rayner 2005

tot adjak a Tangentopoli kezdeti sikerére. Célom az, hogy az eseménysor összefoglalóját adjam: bemutassam, hogy a milánói ügyészek ezen kis csoportja hogyan vette a harcot a korrupció mindenre kiterjedő hálózatával szemben, a külső körülmények szerencsés összejátszása és a közvélemény, valamint a média hathatós támogatása mellett milyen sikereket ért el, és végül, mikor úgy tűnt, hogy a korrupciós hálózatoknak sosem akar vége szakadni, és a közvélemény megunta a bizonytalanságot, hogyan szenvedett vereséget a feltörekvő régi-új szereplőtől, Berlusconitól.

A dolgozat első részében tehát bemutatom a rendszer működését a botrány kirobbanása előtt: az első köztársaság alkotmányos rendjét, a rendszer kibontakozó válságának jeleit, majd a korrupció hálózatát és az olasz igazságszolgáltatás helyzetét, amely sajátosságai révén lehetővé tette az ügyészek hatékony eljárását. A második fejezetben leírom a botrányt: közvetlen előzményeit, Mario Chiesa ügyét, a lavina-effektust, amellyel tovább terjed egészen a miniszterek szintjéig, majd bemutatom a milánói ügyészek módszereit, amelyek elősegítették a láncreakció kibontakozását, írok a többi ügyészség munkájáról, különleges tekintettel a maffia elleni harcban a Tangentopolival párhuzamosan eredményeket elért palermói ügyészségre, végül pedig részletezem a Berlusconi ellen indított vizsgálatokat, tekintettel a kérdés aktuálpolitikai jelentőségére is. A harmadik fejezetben pedig a vizsgálatokat ért támadásokat és kritikákat mutatom be: először a végrehajtó hatalom kezdeti próbálkozásait az önvédelemre, a lavina megállítására és a helyzet normalizálására, majd a pool munkáját ért kritikákat és vádakat, legvégül pedig Berlusconinak a média, az igazságszolgáltatás és a törvényhozás szintjén történt összehangolt támadását, amellyel sikerült elérnie Antonio Di Pietro lemondását és a vizsgálatok elapadását.

Az előfeltételek

Az Első Köztársaság

A Tangentopoli megértéséhez elengedhetetlen az úgynevezett olasz „első köztársaság" rendszerének ismerete. Az „első" és „második köztársaság" fogalmak az újságírói nyelvben születtek az 1992 és 1994 között lezajlott földindulás eredményének leírására, és alkotmányjogi értelemben pontatlanok, hiszen nem került sor az olasz alkotmány módszeres revíziójára. Ennek ellenére használatosak a politológiai szaknyelvben és a történetírásban is, mert segítségükkel elkülöníthető az Olasz Köztársaság történetének két, elsősorban pártrendszerében alapvetően különböző szakasza.[15]

Az „első köztársaság" rendszerét az 1946-47 során kidolgozott alkotmány határozta meg. Az alapokmány a fasizmus utáni politikai

15 Molnár 2011 14. p.

erők széleskörű konszenzusán alapult. Nagyban táplálkozott a fasizmus tapasztalataiból, így arra törekedett, hogy egy, a parlamentnek minden tekintetben felelős, parlamentáris kormányt hozzon létre, és igyekezett megakadályozni a végrehajtó hatalom túlzott megerősödését fékek beépítésével, amelyeket azonban csak fokozatosan léptettek életbe. Ezek a fékek: a köztársasági elnök, akinek hatalma a helyzet függvényében, erős kormány hiányában jelentősen megnövekedik azáltal, hogy jogosítványai közé tartozik a parlament idő előtti feloszlatása illetve a kormányfő megnevezése;[16] az Alkotmánybíróság (1953-tól); a Bíróság Legfelső Tanácsa (1956-tól), amely feladata a bírókat és államügyészeket érintő össze döntés meghozatala, és az igazságszolgáltatás önállóságát garantálja; a régiók (1970); illetve a törvényhozó népszavazás (1970), amely a törvények elfogadását vagy eltörlését szentesítheti. A kormány hatalmának korlátozását célozta a kétkamarás parlament is, melynek két háza azonos súllyal bír, és mindkettő egyetértésére van szükség a törvény megszületéséhez.[17]

Az olasz alkotmány merevnek számít, mert megváltoztatásához különleges eljárásra van szükség. Azonban rugalmassága abból fakad, hogy a választási törvény egyszerű többséggel megváltoztatható. Az 1946-os választási törvény listás, arányos rendszer volt, preferenciákkal, amely a társadalom egészének pontos leképezésére törekedett. Ennek megváltoztatására 1991-ig csak egy ízben került sor, amikor 1953-ban többségi prémiumot adtak volna a szavazatok abszolút többségét elérő koalíciónak, ez azonban nem következett be, és így a törvényt is eltörölték.[18] Ezek után a választási törvény megváltoztatása a ’80-as évekig szinte tabutémának számított, és ez a rendszert is konzerválta.

A politikai rendszer másik meghatározó elemévé a külpolitikai tényező vált. Bár a háború után a legerősebb Democrazia Cristiana (Keresztény demokrata Párt, DC) még együtt tudott működni a második legerősebb, kommunista (Partito Communista Italiano, PCI) és a harmadik legerősebb, szocialista párttal (Partito Socialista Italiano, PSI), a két szuperhatalom viszonyának megromlásával párhuzamosan az olasz politikai légkör is megfagyott, és a baloldalt kirekesztették a kormányból. Ettől kezdve az olasz politikai élet a kommunisták és a szélsőjobb (Olasz Szociális Mozgalom– Movimento Sociale Italiano, MSI által képviselve) hatalomból való kirekesztésére épült, és ez garantálta a DC és apró szövetségeseinek (Olasz Liberális Párt – Partito Liberale Italiano PLI; Olasz Republikánus Párt – Partito

16 Cotta – Verzichelli 2008 126. p.
17 Grilli di Cortona 2007 28. p.
18 Cotta – Verzichelli 2008 98. p.

Repubblicano Italiano, PRI; Olasz Szociáldemokrata Párt – Partito Socialdemocratico Italiano PSDI, majd 1962 után a PSI is) folytonos hatalmát 1992-ig. A választási rendszer rögzítette a pártrendszer széttagoltságát, míg a külpolitikai tényezők biztosították a DC győzelmét, így a választások tétje csak annyi volt, hogy melyik pártnak mennyi jut a politikai hatalomból, illetve, hogy a DC-nek hány párttal kell osztoznia a hatalmán.[19] Ez azonban a DC támogatottságának csökkenésével egyre több politikai szereplőt jelentett. A DC szavazatainak száma az első köztársaság idején lényegében folytonos csökkenést mutatott, és 48,5%-ról 1992-re 29,7%-ra apadt.[20] Ez azt jelentette, hogy a parlamenti többség biztosítása érdekében egyre több kis pártot kellett bevonnia a kormányzásba. A koalíció összetétele bontja az első köztársaságot periódusokra. 1948 és 1963 között a DC centrista koalícióval működött, a PLI, a PRI és a PSDI bevonásával. Majd, mikor ez kevésnek bizonyult, a PSI viszont az 1956-os lengyel és magyar események hatására eltávolodott a kommunista párttól, a szocialisták bevonásával és a liberálisok kirekesztésével balközép periódus kezdődött (a PSI kívülről 1958 óta támogatta a kormány munkáját). Azonban ez idővel sem tudott megfelelő többséget felsorakoztatni, és így a '70-es évek gazdasági és szociális feszültségekkel teli időszakában a DC elkezdte bevonni a megnövekedett szavazóbázissal rendelkező kommunista pártot is egyes törvényhozási többségekbe, azaz felhasználta az ő szavazataikat és egyetértésüket is egy-egy törvény meghozásához. Ez 1976-ban intézményesült, amikor a kommunisták a kormánytöbbségbe is bekerültek, azaz bizalmat szavaztak a kormánynak, amelyben azonban az amerikai vétó miatt nem vehettek részt. A „nemzeti szolidaritás" időszaka 1979-ben véget is ért, részben külföldi nyomásra, a szovjet-amerikai viszony ismételt elhidegülése miatt, részben mert a PCI és a DC rájöttek, hogy összefogásukkal szavazatokat veszítenek, részben pedig mert a PSI féltette központi, egyensúlyozó helyzetét, és a koalíció felbontására törekedett.[21] Az ezt követő időszakban, a Pentapartito alatt a DC-nek teljesen beszűkült a mozgástere, hiszen minden kis párttal szövetséget kellett kötnie kormányzása fenntartásának érdekében, és így ezek zsarolási potenciálja megnövekedett.

A koalíciók szélessége, a pártrendszer széttöredezettsége és a kormányok alkotmányosan gyenge helyzete határozta meg, hogy az első köztársaság kormányai rendkívül rövid életűek voltak, átlagban 10-11 hó-

19 Molnár 2011 13. p.
20 Cotta – Verzichelli 2008 287–288. p.
21 Cotta – Verzichelli 2008 131. p.

napot éltek meg.[22] Ez azonban nem jelentett valódi instabilitást, sokszor csak arról volt szó, hogy a kis szövetségesek megbuktatták a kormányt, hogy az új felállásban több pozícióhoz jussanak. A miniszterek nagy többsége gyakran a helyén maradt, és a politikusok is sokáig változatlanok maradtak.[23] Az állandó osztozkodás egyrészt rendkívül megnehezítette a kormányzást, másrészt viszont a politikusok tudatában voltak leválthatatlanságuknak, így ellenőrizetlenül alakíthatták ki korrupciós hálózataikat. A szocialisták helyzete volt a legstabilabb, hiszen ők, miután bekerültek a balközép koalícióban, lényegében mindenhol és mindig kormányon voltak: a regionális és helyi kormányokban a kommunistákkal vagy a DC-vel, míg országos szinten a DC-vel szövetkezve.[24]

A korrupció elterjedéséhez az is hozzájárult, hogy olasz állam ugyanakkor Nyugat-Európa legkiterjedtebb közszektorral rendelkező állama volt. Ez még a fasizmus alatt épült ki, amikor a nagy gazdasági világválság nyomán az állam a bankok és a cégek megmentése érdekében hatalmas hiteleket nyújtott, majd ezek visszafizetésének elmaradtával a részvények többségi tulajdonosává vált. A cégeket eredeti terv szerint szanálni majd eladni kellett volna, azonban ez nem sikerült, mert nem volt rá kereslet, így az állam technokrata igazgatás kezébe adta őket. A szakértői igazgatás megmaradt a háború után is, azonban az 1950-es években a liberalizáló tendenciák felett győztek az állami beavatkozás növelésének hívei, és 1953-ban létrehozták az egyik legjelentősebb ágazatot, a petrolkémiai ipart összefogó ENI-t (Ente Nazionale Idrocarburi, „Nemzeti Szénhidrogén Társaság"), majd 1956-ban az állami részvételek minisztériumát (Ministero per le partecipazioni statali). Így a politika egyre inkább ellenőrzése alá vonta a gazdasági élet állami szektorát. A pártok kiterjeszkedése azonban nem csak a gazdaságra volt jellemző, az olasz „pártokrácia" az élet minél nagyobb szeletére igyekezett kiterjeszteni befolyását.[25]

Az első köztársaság fő jellemzői, hogy kommunista párt és a szélsőjobb kirekesztése a valódi alternatíva hiányát és a DC egyeduralmának meggyökerezését jelentette, míg a pártrendszer elaprózódása és a szavazatok szétszóródása a kormányzást nehezítette meg. Nem kétséges, hogy a rendszer fenntartása csak a külpolitikai tényezők függvényében volt lehetséges, ez azonban a rendszer szereplői számára nem volt világos. Így készületlenül érte őket '89 és '90 földrengése, amely az első köztársaság végének kezdetét jelentette.

22 Grilli di Cortona 2007 32. p.
23 Molnár 2011 17. p.
24 Colajanni 1996 12. p.
25 Grilli di Cortona 2007 40. p.

A politikai rendszer válsága azonban korábbra vezethető vissza. Már az 1980-as években is a politikai elit csupán a rendszer fenntartását tudta elérni, a politikai „teljesítmény" azonban minimálisra csökkent. A Pentapartito időszakában szavazatainak megfogyatkozásával a DC mozgástere is lecsökkent, minden kis párttal kénytelen volt szövetségre lépni, és így a rendszerből a maradék versenyhelyzet is eltűnt, a választók számára az ellenőrzés lehetősége minimálisra csökkent. A koalíció ugyanakkor túl széles lett, így egyre nehezebb volt a különböző tagok mikro- és makroszintű érdekeit összeegyeztetni. Így törvények száma egyre fogyatkozott, a kormányzat nem tudott hatékonyan reagálni a felgyülemlő problémákra.[26]

Ugyanakkor a PSI zsarolási potenciálja rendkívül megnövekedett, hiszen nélküle nem lehetett kormányt alakítani. Olyannyira, hogy a párt vezetője, Bettino Craxi 1983-ban a kormányfői tisztségre emelkedett. A szocialista párt a '70-es években teljesen letávolodott a szovjet ideológiától és a kommunista párttól, és 1976-ban leváltotta régi vezetőségét, ekkor kerültek a párt vezető tisztségeibe Craxi és De Michelis. Az ő stratégiájuk az volt, hogy a pártnak minél több hatalmi pozíciót kell szereznie, amelyeket aztán szavazatokra tud váltani. A vezetőség ugyanakkor kevés jelentőséget tulajdonított a szocialista párt ideológiai hátterének, elszakad munkás szavazóbázisától, és az ideológiai különbség a DC és a PSI között fokozatosan csökkent.[27] A pártok elmosódásával párhuzamosan zajlott a politika fokozatos „elszemélyesedése". Főleg a PSI soraiban megjelentek az „üzletember-politikusok", akiket a politikán belül a karrier érdekelt, és ezt a párt egyes vezetőitől várták, akiknek hatalma ennek következtében megnövekedett.[28] A politikai alkuk már nem pártok és frakciók között zajlottak, hanem „erős emberek", pártvezetők között. A Pentapartito korszak végét a CAF határozta meg, amely az újságírói zsargonban három vezető: Bettino Craxi, az 1946 óta képviselő, hétszeres miniszterelnök keresztényidemokrata Giulio Andreotti valamint a DC titkára és mérsékelt irányzatának vezetője Arnaldo Forlani szövetségét jelentette.[29]

A kormányok hatékonyságának csökkenése egybeesett Olaszország gazdasági problémáinak megszaporodásával. Bár a '80-as évek még a fejlődés időszaka volt az olasz gazdaság számára, az államháztartási hiány és a hitelállomány növekedéséből származó gondok már

26 Grilli Di Cortona 2007 35 p.
27 Colajanni 1996 12. p.
28 Newell-Bull 2003 43. p.
29 Colajanni 1996 17. p.

elkezdték érzékeltetni hatásukat. Az államadósság a '80-as évek során folyamatosan nőtt, és bár az állam ezt először inflációval, majd fokozódó adóztatással próbálta megfékezni, a bevétel növelésére irányuló intézkedések mindig egy lépéssel a kiadások növekedése mögött maradtak. Az államháztartás hiányának elsődleges oka az volt, hogy a pártok, a meggyőződéses szavazóikat elveszítve egyre inkább folyamodtak a „szavazatvásárlás" módszeréhez: különböző társadalmi csoportoknak juttatott anyagi előnyökkel próbálták megfogyatkozó szavazótáborukat feltölteni.[30] Ehhez azonban nem voltak elegendőek az állam bevételei, így az államkincstár feltöltéséhez kénytelenek voltak az adókat növelni.

A terhek növekedése természetesen elégedetlenséget váltott ki az állampolgárokban, amely a rendszer legitimitásának meggyengüléséhez vezetett (hasonlóan a Kádár-rendszer végnapjaihoz). Ez a választások szintjén több jelben megmutatkozott. A választók először távolmaradással fejezték ki elégedetlenségüket. Az első köztársaság elején még olyan magas részvétel a '80-as évekre több, mint 10%-kal csökkent, és kiesők elsősorban a PCI és a DC támogatói voltak.[31] Ugyanakkor a szavazói „illékonyság" is megnövekedett, a szavazatok elaprózódtak, sokkal kisebb mértékben estek a DC-re és a PCI-re, és nagyobb arányban részesültek belőlük a kisebb pártok. Megjelentek továbbá új erők is, akik szintén szavazatokat vittek el a régi pártoktól. Legelőször a ligák jelentek meg Észak-Olaszországban. Történetük a Lista per Triestével indult az 1976-os helyhatósági választásokon, és az 1990-es helyhatósági választásokon már komoly sikert könyvelhettek el, Lega Nord néven összefogva a szavazatok 4%-át gyűjtötték be, Lombardiában pedig a PCI-t is megelőzve a második párttá nőtték ki magukat.[32] Az északi szeparatizmus képviselői az északiak, elsősorban kis- és középvállalkozók elégedetlenségét karolták fel, akik szerint a római politikusok az Észak adóját elsikkasztják, illetve déli szavazatok megvásárlására használják fel. A korrupció jelensége nem volt ismeretlen az állampolgárok előtt, és ez szintén a politikusok és a pártok hitelének megingásához vezetett.

A választópolgárok politikába vetett hitének elvesztése nem volt egyedülálló jelenség, Nyugat-Európa más országaiban hasonló folyamatok játszódtak le.[33] Olaszországban azonban a rendszer válságát jelezte. Erre a rendszer szereplői is rájöttek, és megjelentek a reformot

30 Molnár 2011 37. p.
31 Grilli di Cortona 2007 49. p.
32 Mammarella 1998 545. p.
33 Grilla di Cortona 2007 31. p.

követelő hangok. Elsőként a PSI vetette fel az alkotmány reformjának igényét még a „nemzeti szolidaritás" időszakában, és a párt képviselője, Giuliano Amato 1980-ban egy könyvet szentelt a reformok témájának. A szocialisták kívánságára a tematika a parlamentben is helyet kapott, kétkamarás bizottság alakult megvitatására, azonban ezen kívül nem történt semmi. Időközben ugyanis a szocialisták számára kedvezően alakult a politikai helyzet, és a játékszabályok megváltoztatása túlságosan kockázatos lett volna. Továbbá a megfelelő konszenzus megtalálása is reménytelennek tűnt.[34] A tematika felvetése azonban a válság elismerésével volt egyenértékű, és erjesztő hatást gyakorolt a közvéleményre.

A reformok sikertelensége jól tükrözte a rendszer tehetetlenségét. A változás elindulásához külső hatásra volt szükség, és ez meg is érkezett a nemzetközi helyzetben bekövetkező fordulattal. Az olasz politikát 1989-92 között két meghatározó külpolitikai hatás érte. Az egyik a kelet-európai kommunista rendszerek és a Szovjetunió összeomlása volt, ami az első köztársaság külpolitikai hátterének megszűnését jelentette. A PCI a létező szocializmus megszűntével kénytelen volt újragondolni a marxizmushoz fűződő viszonyát. A folyamat eredményeképp az 1989-es XVIII. Pártkongresszuson a párt Achille Occhetto vezette mérsékelt szárnya kinyilvánította szándékát a kommunista párt megreformálására és beillesztésére az európai demokratikus baloldal soraiba. Ugyanez a szárny 1991-ben nevében is elszakadt a kommunizmustól, és megalapította a Baloldal Demokratikus Pártját (Partito Democratico della Sinistra, PDS). Ezzel az első köztársaság egyik rendszerellenes ereje megszűnt támadni az alkotmányos rendet. A párt kisebbik, radikális része azonban nem kívánt elszakadni a marxista alapoktól, így különváltak, és megalapították a Kommunista Újjáalapítás pártját (Rifondazione Communista, RF). A baloldal tehát megújulva, készen a kormányzásban való részvételre, azonban megosztva került ki a változásokból.[35]

A kommunista rendszerek összeomlása azonban a DC-nek is komoly gondot jelentett. Egyrészt lecsökkent az amerikai támogatás, az USÁ-nak már nem volt szüksége egy ellensúlyra a kommunista veszéllyel szemben. Ugyanakkor a keresztény demokraták nem tudtak többé a kommunizmus elleni gát szerepében tetszelegni, így azokat a szavazataikat is elveszítették, amelyeket korábban a kommunizmus feltartóztatása ürügyén gyűjtöttek be. A DC azonban nem érezte át a változás súlyát.[36]

34 Grilla di Cortona 2007 56. p.
35 Mammarella 1998 544. p.
36 Molnár 2011 48. p.

A másik meghatározó külpolitikai esemény a maastrichti szerződés aláírása volt 1992-ben. A szerződés, azáltal, hogy kilátásba helyezte az euró bevezetését, és szigorú fiskális politikát írt elő a tagállamoknak, komoly hatást gyakorolt az olasz belpolitikára. Az államháztartás hiánya és az államadósság ekkorra olyan méreteket öltött, hogy bizonytalan volt, vajon teljesíteni tudják-e a kritériumokat. A kormány nem halogathatta tovább a megszorításokat és az államháztartás rendbe tételét, ez azonban azzal a veszéllyel járt, hogy a DC és a PSI azokat a szavazatait is elveszíti, amelyeket az anyagi juttatásokért cserébe gyűjtött be.[37]

A válság első komoly jele az 1990-es helyhatósági választások eredménye volt, amely a hagyományos pártok mélyrepülését, a baloldal szavazatainak erodálódását és az új erők előretörését mutatta.[38] A rendszer megrendítésében játszottak szerepet a köztársasági elnök, Cossiga „dorgálásai" is, akinek mindennapos megnyilatkozásai a választópolgárok elégedetlenségét tükrözték, rávilágítottak a rendszer hibáira, humorával pedig felkeltette a közvélemény érdeklődését a reformok iránt. Tevékenységével azonban végképp aláásta a politikai élet hitelét, és feszültséget keltett mind a pártok, mind az igazságszolgáltatással szemben. Bukását az 1990-es év botránya, a Gladio-ügy okozta. 1990 októberében Andreotti elismerte a Gladio nevű titkos szervezet létezését, amelyet a CIA az olasz állam tudtával és közreműködésével azért tartott fenn Olaszországban, hogy egy esetleges kommunista hatalomátvétel esetén ellenálljanak és lehetetlenné tegyék a kormányzást. 1991-ben a kormányfő azt is engedélyezte, hogy az ügyben nyomozó államügyész, Felice Casson beletekinthessen az addig államtitok által védett iratokba. Ekkor Cossiga beismerte, hogy amikor 1966-ban nemzetvédelmi államtitkári hivatalt töltött be, feladata volt a Gladio szervezet felügyelete, és 1992 áprilisában benyújtotta lemondását.[39]

A reformot követelők köre azonban egyre bővült, és az alkotmányos rend legkönnyebben megváltoztatható pontját, a választójogi törvényt tűzték napirendre. Miután a politika tíz éven keresztül tehetetlennek bizonyult, a DC bal szárnyán elhelyezkedő Mario Segni kezdett szavazatgyűjtésbe. Benyújtott népszavazás-tervezetei közül az Alkotmánybíróság először csak egy kevésbé fontosat, a többszöri preferencia egyszeri preferenciára csökkentéséről szólót fogadta el. Bár a változtatásnak nem volt komoly súlya, a népszavazás végkimenetele mégis jelzés értékű volt a politikai élet számára. Annak ellenére, hogy

37 Mammarella 1998 560. p.
38 Molnár 2011 40. p.
39 Colajanni 1996 27. p.

a DC és a PSI a távolmaradásra szólították fel választóikat, a népszavazás 62,5%-os részvétellel és az igen szavazatok 95,6%-os arányával érvényes lett. A pártok tehát már nem tudták megjósolni, sem irányítani a szavazói viselkedést. A választópolgárok a választási törvényen keresztül mintegy a rendszerről mondtak ítéletet, a közvélemény a reform mellett sorakozott fel.[40]

Az 1992-es parlamenti választások alátámasztották a pártok megingását. A DC történelmi minimumra, 30% alá süllyedt, a baloldal 5%-ot veszített, és a koalíció többi kis tagjának szavazatai is leapadtak. A választások igazi győztese a Lega Nord volt, amely korrupcióellenes és föderalista programjával 8,7%-ot gyűjtött be, és Északon egyértelműen a második legnagyobb párt lett. Szavazatokat szerzett még az újonnan alapított, elsősorban Délen jelen levő „La Rete", és az MSI is támogatói számának emelkedését könyvelhette el.[41] A Pentapartito parlamenti többsége minimálisra apadt, és így a kormány megalakulása rendkívül elhúzódott. Ez szerencsétlen módon egybeesett a köztársasági elnök megválasztásával, amely posztért Craxi, Andreotti és Forlani vetélkedtek egymás között, így a szavazások rendre eredménytelenül zárultak.[42]

A patthelyzetből egy újabb válság mozdította ki az ország vezetését. A '90-es évek első fele ugyanis az igazságszolgáltatás és a maffia harcának újabb, minden eddiginél véresebb szakaszát hozta. Az igazságszolgáltatás új, erős fegyvert kapott a kezébe a büntetőjogi eljárási törvénykönyv megváltoztatásával, vele szemben maffia gyengeségét is mutatja, hogy egyre gyakrabban fordult erőszakos megoldásokhoz. 1990 és 1991 során több állami funkcionáriust és a védelmi pénz fizetését megtagadó vállalkozót meggyilkoltak. Giovanni Falcone palermói bíró, akinek a nevéhez fűződik az 1987-es „maxiper" és a maffia 360 tagjának elítélése is, a '90-es évek elején folytatta tevékenységét, azonban konfliktusba került mind bírótársaival, mind a helyi politikai vezetéssel. Meggyilkolásának híre azonban (1992. május 23-án a palermói repülőtérre menet az autópályán a maffia feleségével és kíséretével együtt felrobbantotta) sokkolta az országot. A sokk segítette elő, hogy a politikai erők gyorsan megegyezzenek egymással a kormányfő és a köztársasági elnök személyében: A kormány élére Giorgio Amato másodvonalbeli szocialista politikust, míg államfőnek Luigi Scalfarót, a DC egyik régi, a konzervatív vonalhoz tartozó vezetőjét választották meg, aki nyíltan felvetette a korrupció problémáját. A személyek

40 Molnár 2011 42–43. p.
41 Cotta – Verzichelli 2008 286. p.
42 Mammarella 1998 558. p.

megválasztása a CAF triász gyengeségét mutatta. A kormány helyzete azonban rendkívül labilis volt, és a gazdasági válságon és megszorításokon túl még egy, az olasz lírát fenyegető spekulációval is szembe kellett néznie, ehhez azonban nem állt megfelelő parlamenti többség a háta mögött.[43] Ilyen körülmények között érte el az országot a Tangentopoli botrány és a „Mani pulite" akció által okozott politikai földrengés.

Pártfinanszírozás és korrupció

A pártfinanszírozás a nyugati demokráciák folyamatos, általában megoldatlan gondja. Ez Olaszországban sem volt sosem másképp. Az olasz rendet az 1974-ben széles konszenzussal elfogadott pártfinanszírozási törvény (Piccoli-törvény) rögzítette. Meghozatalát az 1973-as kőolaj-botrány tette szükségessé, azonban a szituáció a demagóg megoldásoknak kedvezett. A törvény fix, azonban összességében alacsony összeget irányzott elő a pártok finanszírozására az államkincstár részéről, azonban megtiltotta a pártok finanszírozását bármilyen állami, vagy 20% feletti állami részesedéssel rendelkező társaság részéről, és ezzel elzárt egy korábban legális csatornát.[44] A magánszemélyektől érkezett támogatás pedig akkor legális, ha az illetékes szerv engedélyezi, és rögzítésre kerül a párt könyvelésében. Büntetésként a törvény 6 hónaptól 4 évig terjedő szabadságvesztést, illetve az összeg háromszorosáig terjedő pénzbüntetést írt elő. A pártokhoz hozzárendel egy, a finanszírozásért felelős titkárt, akinek feladata a párt költségvetésének publikálása évente a sajtóban, ahol az egymillió lírát meghaladó hozzájárulások juttatóját név szerint is meg kell nevezni, és a beszámolót a Parlamentnek is el kell juttatni. Ezzel próbálták a pártok finanszírozását átláthatóvá tenni.[45]

Az elkövetkező korrupciós botrányok (pl. Lockhead, 1976) azonban megmutatták, hogy a probléma messziről sincs megoldva. Ezért 1981-ben újból változtattak a törvényen, kétszeresére emelték az államtól kapott támogatás összegét, azonban megtiltották a pénz folyósítását közvetlenül a politikusoknak illetve a párton belüli frakcióknak is, és a beszámolási kötelezettséget minden egyes 5 milliót meghaladó folyósítás esetére előírták. A büntetést az összeg 6-szorosáig engedélyezték és a költségvetés ellenőrzését a párt szakembereire bízták.[46]

43 Mammarella 1998 559. p.
44 Newell-Bull 2003 42. p.
45 Legge 2. maggio 1975, n. 195. Forrás: http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1974;195 Letöltés dátuma: 2011. november 7.
46 Legge 18. novembre 1981, n. 659. Forrás: http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1981;659 Letöltés dátuma: 2011. november 7.

A pártfinanszírozás, és az ezzel rendkívül szorosan összefüggő korrupció azonban a rendszer súlyos problémája maradt. Mindenki számára világos volt, hogy nagy különbség feszül a pártok által szemmel láthatóan elköltött pénzek, és az újságok hasábjain minden januárban megjelenő költségvetési beszámolók között. A pártok ugyanis, holott mindössze annyit kellett volna tenni, hogy a kapott pénzeket feltüntetik a párt költségvetésében, ezt mégsem tették meg, mert fenn szerették volna tartani a függetlenség látszatát.[47] A helyzetet bonyolította, hogy a két nagy párt, a DC és a PCI forrásainak nagy hányada külföldről, az USÁ-tól és a Szovjetuniótól érkezett. A PSI, amely ezekből a forrásokból sokkal kevésbé tudott részesülni, jobban rá volt utalva az olasz támogatásra, amelyet, milánói központú révén elsősorban az Észak nagyipari vállalataitól és pénzintézeteitől szerzett be.

Olaszországban a klientelizmus jelensége mindig is ismert volt, főleg délen. A korrupció azonban a '70-es évektől kezdett elterjedni rendkívül széles körben, amikor az ideológiai konfliktus csökkent, ugyanakkor a hálózatok megszilárdultak. A helyzetet rögzítette, hogy nem volt érdemi versengés a pártok között, így nem volt, aki számon kérhetett volna a következő törvényhozási ciklusban. A kontrollfunkció még helyi szinten sem működött, mert az olasz választópolgár szavazatának stabilitása miatt még a helyi vezetőket is ritkán cserélték. Ez a pozíciók feletti osztozkodás kiterjedt és megszilárdult rendszerét hozta létre, amelyben minden párt, beleértve a kommunistákat is, részt vett. A korrupció több fajtája rögzült. A vállalatoknak, amennyiben állami megbízásokat akartak kapni, vagy engedélyeket szerettek volna elérni, megfelelő arányban minden pártnak kellett juttatniuk a haszonból százalékokat. Fizettek továbbá, ha el akartak kerülni egy vizsgálatot vagy büntetést, sőt, adott esetben a parlament tagjainak is, ha számukra kedvező törvényt szerettek volna elérni.[48] Az eredmény a világ legdrágább középítkezései lettek, például a milánói metró vagy a velencei Serenissima autópálya; és sokak közülük, főleg a déliek sosem készültek el, mert a feleknek érdekükben állt elhúzni az építkezést, hogy minél többet kereshessenek rajta.[49]

A korrupcióban résztvevők többféle szövetséget hoztak létre a rendszer védelmére. Volt olyan csoport, a politikus és a vállalkozó mellett egy közvetítőt is tartalmazott, a párt egyik vezetőjének embere, egy „üzletember-politikus", akin keresztül a tranzakció lezajlott. A pártnak ugyanakkor 'pénzbehajtói" is voltak, gyakran adminisztratív

47 Colajanni 1996 37. p.
48 Newell-Bull 2003 39. p.
49 Cervi –Montanelli 1993 301. p.

titkári funkcióban, akik a politikusok fedezésére szolgáltak. A pénz visszaforgatását pedig nevüket kölcsönző személyeken keresztül oldották meg. A rendszert rokoni és baráti kapcsolatok, üzleti és politikai szövetségek, valamint a kölcsönös zsarolási potenciál fogta egybe. Más esetben a különböző pártok képviselői alkottak szövetséget a pozíciók leosztására. Megint máskor a szövetségek csak alkalmiak voltak a köztisztviselők, politikusok, hivatalnokok és közvetítőik között, és elsősorban a pártkassza feltöltését szolgálták.[50]

A korrupció helyzete a '80-as években tovább romlott. A Pentapartito korszakában teljes volt a politikai szélcsend, viszont a politika költségei egyre jobban emelkedtek, ahogyan a hagyományos pártokra eső meggyőződéses szavazók lemorzsolódásával egyre többet kellett költeni a szavazatok megvásárlására. Ráadásul a '80-as évek végén a külföldi támogatás is elapadt, így a pártoknak új finanszírozási formák után kellett nézniük. A cégektől kapott kenőpénzek szerepe felértékelődött és fizetésük intézményesült: a cégek évről évre fizettek a pártoknak a rendszer fenntartása érdekében. Ezen a ponton a korrupció és az illegális finanszírozás majdnem összeértek, az illegális finanszírozás a korrupció továbbfejlesztett változata lett.[51] Ugyanakkor viszont a politikusok kezében egyre elképesztőbb méretű magánvagyonok halmozódtak fel.[52]

A PCI módszerei némileg eltértek a többi pártétól. A kommunisták ugyanis pénzek helyett a saját részüket a Coorporazioni Rosse, a „vörös vállalatoknak" juttatott megbízatások formájában fogadták el, így juttatva szavazóbázisukat, a munkásságot új munkahelyekhez és jobb fizetéshez. Továbbá a kommunista vezetőréteg meggazdagodása nem volt olyan látványos, mint a többi párt vezetőié, a pártfegyelem még ekkor is megkövetelte, hogy a pártnak juttatott pénz a pártkasszába vándoroljon, szemben a sokkal lazább szervezetű DC-vel vagy a területi uralmakat fenntartó PSI-vel, ahol az országos központ ellenőrzése sokkal kisebb volt. A PSI esetén a párt helyi szervezetei helyben használták fel a kenőpénzeket és csak egy bizonyos százalékot juttattak el a központba. Így a kommunisták korrupciója sokkal nehezebben volt nyomon követhető és jogilag számon kérhető, mint a többi párt tevékenysége. [53]

A korrupció jelensége lényegében közismert volt. Az első köztársaság története során rendszeresen robbantak ki korrupciós bot-

50 Gundle–Parker 1996 224. p.
51 Di Pietro 2000 85. p.
52 Colajanni 1996 38. p.
53 Di Pietro 2000 74. p.

rányok, azonban ezek sosem terjedtek túl egy-egy ügyön. Giovanni Conso, Amato igazságügy-minisztere mondta: „Ha a korrupció csak most kerül előtérbe, az azt jelenti, hogy az igazságszolgáltatás eddig legalábbis rosszul látott."[54] A politika azonban korábban eredményesen hallgattatta el a bírákat: az ifjabb aktív tagokat elszigeteléssel, az idősebb tagokat pedig ismeretségek és barátságok informális hálózatával.[55] Több feltétel egyszeri megvalósulására, a közvélemény hathatós támogatására és a politikai rendszer fenn kifejtett megingására volt szükség ahhoz, hogy az eddig elszigetelt és elhallgattatott akciók, melyek eddig megakadtak egy-egy esetnél, kiterjedjenek a rendszer egészére.

Az igazságszolgáltatás helyzete és az új büntetőeljárási törvénykönyv

Az 1946-os alkotmány arra törekedett, hogy az igazságszolgáltatás önállóságát mind a parlamenttől, mind a kormánytól biztosítsa. Ezt a célt szolgálta a Bíróság Legfelsőbb Tanácsának (Consiglio Superiore della Magistratura, CSM) létrehozása. Az alkotmány alapján a CSM kompetens minden, az igazságszolgáltatást érintő kérdésben, így a bíróságok költségvetésében és a bírák és ügyészek kinevezésében is. Az igazságügy-miniszter vele szemben rendkívül leszűkített jogosítványokkal rendelkezett: csak fegyelmi eljárást kezdeményezhetett, de az ügyben való érdemi döntés már a CSM hatáskörébe tartozott. A szervezet az alkotmány szerint 27 tagból áll. Jog szerinti tagja a köztársasági elnök, aki de jure az elnöki posztot is betölti, a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a Legfelsőbb Bíróság főügyésze. 16 tagot választanak meg a bírók és ügyészek, 8-at pedig a parlament, ezek általában ügyvédek és jogászprofesszorok.[56] Az alelnököt, aki de facto elnököl az üléseken, a „laikus" tagok közül szokás megválasztani.

A politika befolyása tehát valóban kicsi volt az igazságszolgáltatás tagjaira. A CSM rendkívüli hatalommal bírt, és a '90-es évek elején ennek további kiszélesítésére törekedett. Először a köztársasági elnökkel szemben védte meg pozícióit, aki jogosultságai körének kiszélesítésére törekedett a CSM-val szemben. Cossiga 1990-ben üzenetben követelte a parlamenttől a CSM hatáskörének pontos meghatározását és a bírók felelősségre vonásának szabályozását. A konfliktusból azonban a CSM megerősödve került ki. Miután Cossiga belebukott a Gladio-botrányba, az igazságszolgáltatás legfelső szerve kijelentette, hogy joga van nyilatkozni bizonyos kérdésekben, és ezáltal befolyásolni a közvéleményt, továbbá joga van az eljárási törvénykönyvek

54 Colajanni 1996 44. p.
55 Newell-Bull 2003 45. p.
56 Cotta – Verzichelli 2008 258. p.

értelmezésére. Ez utóbbit egy konkrét ügy kapcsán nyilvánította ki. Egy római helyettes államügyész, Maria Cordova a felettese, a római főügyész tájékoztatása nélkül küldött Andreottinak értesítést eljárás megindításáról (avviso di garanzia). A főügyész fegyelmi eljárást kezdeményezett Cordova ellen a CSM-nál, amely úgy döntött, hogy a helyettes ügyész teljes autonómiát élvez az előzetes vizsgálat szakaszában, a főügyész funkciója az általános irányadásra korlátozódik, az egyes ügyben a helyettes ügyész dönt belátása szerint.

Ez a döntés a helyettes ügyészek autonómiának nagymértékű megnövekedéséhez vezetett. Az egyes ügyészségek főügyészeinek szerepe véget ért, amint egy helyettes ügyésznek kiadták az ügyet. A helyettes ügyésszel szemben még az igazságügy-miniszternek sem volt érdemi hatalma, amint azt Cordova ügye megmutatta, ahol a CSM döntése az igazságügy-miniszter ellenében emelkedett jogerőre. Az eredmény az ügyek átláthatatlansága lett.[57]

Az ügyészek hatáskörének kiszélesítése mellett még egy fejlemény könnyítette meg a milánói *pool* munkáját: az új büntetőjogi eljárási törvénykönyv elfogadása 1989. október 24-én. Az intézkedés kiváltója a maffia elleni harc volt, az új eljárásrenddel ezt szerette volna hatékonyabbá tenni. A vizsgálati rendszer helyett bevezették a vádrendszert, ami azt jelentette, hogy szétválasztották az államügyész funkcióját a vizsgálóbíróétól. Eddig ugyanis az előzetes vizsgálódások időszakában a vizsgálóbíró feladata volt a bizonyítékok összegyűjtése és az ítélet meghozatala is. Az új törvénykönyv azonban a bizonyítékok gyűjtését az államügyészre bízta, aki a védelemmel azonos szinten állt; míg az előzetes vizsgálódások bírájára (giudice dellle indagini preliminari, gip) csak annak eldöntése maradt, hogy a vizsgálat lefolytatása jogszerű volt-e és hogy az összegyűlt bizonyítékok alapján perre bocsájtható-e.[58] Az új eljárási törvénykönyv megkönnyítette az előzetes letartóztatásba helyezést is, meghosszabbította a vizsgálati fogság idejét és a vizsgálat idejét 6+6 hónapnyi hosszabbításra nyújtotta.[59] Az új törvénykönyv továbbá közvetlenül az államügyész rendelkezésére bocsájtotta az igazságügyi rendőrséget, és így egy ütőképes erőt adott a vizsgálatot végző személy kezébe.[60]

Di Pietro visszaemlékezéseiben még egy fontos változást emel ki, amely jelentősen megkönnyítette a bíróság munkáját, nevezetesen az európai bíróságok együttműködésének növekedését. Az 1991-ben

57 Colajanni 1996 29. p.
58 Cervi –Montanelli 1993 263. p.
59 Colajanni 1996 33. p.
60 Di Pietro 2000 19. p.

aláírt Strasbourgi Konvenció a nemzetközi bűntények, főleg a fegyver- és drogkereskedelem és az ebből származó pénzek mosása ellen irányult, és lehetővé tette, hogy az egyes országok bírói megkerüljék a hosszadalmas politikai-diplomáciai utat, és közvetlenül intézhessenek külföldi bírókhoz bírói megkereséseket a diplomácia utólagos jóváhagyásával. Ez jelentősen meggyorsította és hatékonyabbá tette a külföldi vizsgálatokat.[61]

A botrány

A Mani Pulite kezdetei

A Mani Pulite akció több tényezőnek köszönhetően indult be. Az egyik ezek közül az volt, hogy Milánóban az ügyészségen egyszerre volt jelen 5 energikus ügyész, akik képesek voltak együttműködni. A leghíresebb közülük Antonio Di Pietro lett, az ő neve került be a médiába. Di Pietro 1950-ben született egy marchei földműves családban, és elektrotechnikusnak tanult, tehát nem járta ki az olasz politikai elitbe való belépéshez szükséges humán gimnáziumot, olaszul sem tanult meg helyesen beszélni. Fiatalságát Németországban töltötte, ahol munkásként dolgozott, majd 1973-ban hazatérve egy katonai repülőtéren lett műszaki ellenőr. Párhuzamosan beiratkozott a milánói egyetem jogi karára is. Jogászi karrierjét 1979-ben kezdte jegyzőként, majd 1980-ban egy pályázat megnyerése után az állami rendőrségnél kapott állást. 1981-ben kezdte ügyészi karrierjét a bergamói ügyészségen, ahol letartóztatta a tulajdon titkárát, akit kenőpénz átvételén kapott rajta. Már itt tapasztalatokat szerez a korrupcióról, amikor csalárd bukással kapcsolatos ügyeket vitt. 1985-ben került Milánóba.[62] Itt átkérte magát a közigazgatással kapcsolatos bűntényekkel foglalkozó bíróságra, ahol kapcsolatba került későbbi társaival, és a folyosói beszélgetésekből valamint a tulajdon helyzetük nehézségéből megszületett az együttműködés igénye, amely a pool munkáját a későbbiek során sikerre vitte.[63]

Milánó főügyésze 1988 óta Francesco Saviero Borelli volt. A nápolyi származású főügyész ekkor már több mint 30 éves tapasztalatot tudhatott maga mögött. Az igazságszolgáltatás érdekvédelmi szervezetei közül az inkább baloldali irányultságú Magistratura democratica-nak volt a tagja, azonban ezt túlságosan átpolitizáltnak találta, és így kilépett. A helyettes ügyészekre kevés hatást tudott gyakorolni, mert még a megbízatás elvételével sem élhetett a közvélemény nyomása miatt. Elsődleges szerepe a pool külső támadásokkal szembeni védelme

61 Di Pietro 2000 20. p.
62 Cervi –Montanelli 1993 301–303. p.
63 Di Pietro 2000 8. p.

volt.[64] Helyettese, Gerado D'Ambrosio 1965 óta volt a milánói ügyészségen, és Borelli elődje volt a főügyészi székben.[65] Gherardo Colombo helyettes ügyész 1978 óta volt Milánóban, és már több ügyben kitüntette magát, nevéhez fűződött az 1981-es P2 titkos szabadkőműves páholy feltárása.[66] Piercamillo Davigo helyettes ügyész pedig 1981-től volt az ügyészségen, és a maffiaellenes vizsgálatokra szakosodott.[67] Neki volt köszönhető a vád formulájának kidolgozása és az eljárás elméleti hátterének kidolgozása, míg Colombo az átutalások lenyomozására specializálódott.[68] Az ügyosztályhoz tartozó vizsgálóbíró, Italo Ghitti pedig az eljárással kapcsolatos törvények pontos betartásának felügyeletét és a pool védelmét látta el.[69]

Mario Chiesta letartóztatása nem az első próbálkozása volt a poolnak a korrupciós hálózatok felderítésére. Az ügyészek korábban több hasonló ügyet is megpróbáltak felderíteni, ezek azonban nem indították el azt a lavina-effektust, amit Mario Chiesa letartóztatása elért. Di Pietro interjújában úgy rekonstruálta a történteket, hogy már 1985 decemberében, egy panaszkodó kisvállalkozóval folytatott magánbeszélgetés során beavatást nyert a korrupció működésébe. Ettől kezdve azon igyekezett, hogy valamilyen úton kikezdje a rendszert borító hallgatást.[70] Ilyen próbálkozás volt Di Pietro Lombardia Informatica ügye, amely során napvilágra kerültek a cég kereszténydemokrata vezetőjének és szocialista helyettesének elkobzott levelezéséből a pártok osztozkodásának részletei az állami cégeken belül.[71] Ebben az esetben azonban a korrupció bizonyításához nem volt elegendő anyag, így nem született ítélet. A börtönökkel kapcsolatos visszaéléseket próbálta felderíteni Davigo az „arany börtönök" ügyben, míg Colombo egy „Protezione" fedőnevű bankszámla ügyében indított vizsgálatot, amelyre a politikusoknak fizetett kenőpénzek érkeztek.[72]

Az ország más részein is voltak kisebb korrupciós botrányok a '90-es évek legelején. 1991 novemberében először a La Repubblica szervezte meg egy laziói tanácsos rajtakapását, akit a közvélemény hathatós támogatásával sikerült is bíróság elé állítani. Ugyanekkor Rómában egy vállalkozó működött együtt a rendőrökkel annak ér-

64 Colajanni 1996 56. p.
65 Biografia. Forrás: http://gerardodambrosio.it/home/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5&Itemid=37 Letöltés dátuma 2011. november 7.
66 Rayner 2005 468. p.
67 Rayner 2005 469. p.
68 Di Pietro 2000 42. p.
69 Rayner 2005 469. p.
70 Di Pietro 2000 6. p.
71 Cervi –Montanelli 1993 304. p.
72 Di Pietro 2000 9. p.

dekében, hogy egy helyi politikust letartóztathassanak a pénz átvétele közben, a rendőrség módszere megtévesztésig hasonlított ahhoz, amit 3 hónappal később Antonio Di Pietro alkalmazott Mario Chiesa ellen. 1992 elején egy Róma környéki város három szocialista képviselőjét ítélték el, februárban pedig Firenze szocialista polgármestere kényszerült lemondásra. Milánóban pedig 1990-91 során a Duomo Collection fedőnevű minibotrány robbant ki, amikor egy helyi keresztényidemokrata képviselőről, Antonio Carollóról derült ki beszélgetései lehallgatása segítségével, hogy 200 millió lírát utalt át a polgármesternek annak érdekében, hogy neki adjanak egy építkezést.[73]

Ugyanekkor a közvélemény és a politikai közeg is kedvező irányba kezdett elmozdulni. Míg a '80-as évekig csak a kommunista párt tartotta napirenden az „erkölcsi kérdést", ekkor más erők is becsatlakoztak. A Pentapartito egyes képviselői, így a keresztényidemokrata Ciriaco De Mita és a republikánus Giovanni Spadolini mellett a Lega Nord és az újonnan alapított, a keresztényidemokrata párt szicíliai szárnyából létrejött La Rete is hangoztatni kezdte a tematikát. Milánóban pedig az 1985-ben alapított Società Civile társaság és azonos nevű havilapja körül gyülekeztek a maffiaellenes bírói csoport tagjai, így Davigo és Colombo is, valamint a helyzet megváltoztatására törekedő politikusok és értelmiségiek. Az elit klub formájában működő társaságot a maffia által meggyilkolt szicíliai prefektus, Carlo Alberto Dalla Chiesa fia, Nando vezette, aki 1991-ben Milano degli scandali (A botrányok Milánója) néven antológiát jelenttetett meg a városban az utóbbi évtizedekben megesett korrupciós ügyekről. Itt gyűltek össze azok a fiatal újságírók is, akik később a Tangentopoli eseményeiről is tudósítottak: Piero Colaprico és Luca Fazzo a La Repubblicától (az előbbi találta ki a Tangentopoli nevet, már 1991 októberében), Goffredo Buccini a Corriere della Serától és Peter Gomez az Il Gironalétól.[74]

Ennek az újságnak a lapjain jelentek meg Di Pietro írásai is a korrupcióról. 1990 júniusában arról cikkezett, hogy milyen technikákkal tüntetik el a kenőpénzt a politikusok úgy, hogy az már-már legálisnak tűnjön. 1991 májusában pedig azt fejtette ki, hogy a „posztmodern korrupcióban" a korrupció annyira automatikussá válik, hogy a korrupció és a sikkasztás közti különbség elmosódik, így ezt a különbséget büntetőjogilag is meg kellene szüntetni, és helyette az ilyen esetekre a „környezet illegális megvámolása" (dazione ambientale) fogalmát kellene alkalmazni, mind a kenőpénz fizetőjére, mind annak elfogadójára.[75]

73 Rayner 2005 58. p.
74 Rayner 2005 62. p.
75 Gianni Barbacetto: *Mani Pulite, anno zero*. Forrás: http://www.societacivile.

Mario Chiesa ügye nem 1992. február 17-én kezdődött. Antonio Di Pietro akkor figyelt fel rá, amikor 1991. június 19-én Nino Leoni újságíró az Il Giorno hasábjain cikkezett a Pio Albergo Trivulzio (PAT) korrupciós ügyleteiről. Di Pietro már korábban vizsgálódott az idősek otthona körül, egy temetkezési vállalkozó ügyében, és a cikk nyomán újrakezdte az vizsgálatot. Fél évig tartotta megfigyelés alatt Mario Chiesát, hallgatta le telefonbeszélgetéseit, különítette el bankszámláit, mire 1991. február 14-én sikerült elérnie, hogy az egyik Chiesának dolgozó vállalkozó, Luca Magni hajlandónak mutatkozott együttműködni. Így került sor a február 17-ei találkozóra. Magni vállalta, hogy mikrofont rejt el kabátjában, és aláírja az összes bankjegyet. Ezekkel a bizonyítékokkal tartóztatta le Di Pietro Chiesát, aki a San Vittore börtönbe került. A lapok rögtön cikkezni kezdtek az esetről, és napirenden is tartották a választásokig. Az ügy szenzáció értéke abban rejlett, hogy egy, Bettino Craxihoz ennyire közel álló politikust a választási kampány kellős közepén le mertek tartóztatni Milánóban, Craxi magánbirodalmában.[76]

Mario Chiesa karrierje hagyományosnak volt nevezhető. Mérnökként végzett, és először a Sacco kórház technikai felügyeletét vezette. Már itt megismerkedett a kenőpénzek világával, első ízben 1974-ben fogadott el 10%-ot a kórház éves karbantartásának költségeiből. 1972-ben belépett a PSI-be, majd 1980-tól megyei tanácsos lett. Célja az volt, hogy bekerüljön a megyei kormányzatba, azonban a polgármester, Carlo Tognolli, akinek frakciójához tartozott, csak az öregek otthona igazgatóságával tudta megfizetni. Milánó szintjén jelentős politikusnak számított, saját bevallása szerint 7 millió preferenciaszavazata volt. Amikor ezt az erőt, a saját anyagi forrásaival megtámogatva az 1990-es helyhatósági választások során Craxi feleségének kérésére átengedte az ifjabb Craxinak, bejáratos lett Milánó mindenható urának házába, aki a PAT igazgatói posztját is megmentette számára.[77]

Hatalmas pártfogójában bízva eleinte nem volt hajlandó együttműködni az igazságszolgáltatással. Azonban Craxi cserbenhagyta. A választások előestéjén, az „erkölcsi kérdés" előtérbe kerülésével nem volt szerencsés egy korrupt tisztviselő. Így a pártvezér elhatárolódott. Fia, Bobò több ízben úgy nyilatkozott, hogy semmilyen barátság nem állt fenn közte és Chiesa között, míg az apa egyenesen „szélhámosnak" nevezte egykori támogatóját, és azzal mentegetőzött, hogy a párttagok toborzása felhígult az utóbbi időszakban, valamint egy korrupt politikus még nem jelenti azt, hogy az egész párt korrupt lenne.[78]

---

it/focus/articoli_focus/mani_pulite.html#su Letöltés dátuma: 2011. november 10.
76 Rayner 2005 73. p.
77 Carlucci 2002 16–22. p.
78 Carlucci 2002 21. p.

Mario Chiesa tehát egyedül érezte magát. Di Pietro gondoskodott arról, hogy eljusson hozzá minden újsághír ügyével kapcsolatban, és azt mondta neki, hogy a vállalkozók, akikkel korábban együttműködött, vádolni kezdik (míg a vállalkozókkal azt hitette el, hogy Chiesa beszél); valamint szembesítette azzal, hogy megtalálta az összes bankszámláját, és elkobozta összes pénzét.[79] Időközben Chiesa börtönbeli helyzete is romlott, elvesztette jogát a magáncellára, és családjáról sem kapott hírt. Számot vetett azzal, hogy élete összeomlott, így március 23-án úgy döntött, hogy beszélni fog.

Március 25-ei kihallgatásán feltárta a PAT korrupciós hálózatát. Vallomása szerint igazgatósága alatt minden megbízásért kenőpénzt fogadott el, 5-15%-os arányban. Mindig 2 millió ECU érték alatti pályázatokat írt ki, amelyek eldöntését személyesen befolyásolta a pályázati rendszer kijátszásával. A pályázóknak ugyanis elvileg árajánlatot kellett tenniük, amelynek egy, az igazgató által titokban meghatásozott kereten belül kellett esnie, és az a pályázat nyert, amely a legközelebb esett az érvényes, a kereten belül eső pályázatok átlagához. A rendszer kijátszására a nyertesnek kiszemelt cég indíttatott több, másik baráti céget is, és így előre tudták az összes ajánlatot, értelemszerűen ezek átlagát is. Az ennél nagyobb összegű pályázatok kijátszására pedig a nyertesnek kiszemelt céggel együttműködve írták a pályázat kiírását, olyan feltételeket támasztva, amelyeket más nem teljesíthetett, valamint a pályázat kiírását is kellően titokban tartották, hogy lehetőleg csak egy cég pályázhasson a biztos győzelem tudatában. Chiesa állítása szerint ez a rendszer már igazgatósága megkezdése előtt is működött, és a vállalkozók maguk ajánlották fel a fizetést; a vállalkozók ennek ellenkezőjére emlékeztek. A pénzből egészen 1989-ig részesedést juttatott a párt egyes tagjainak, így a város volt polgármestereinek, akkor parlamenti képviselőknek, Carlo Tognolinak és Paolo Pillitterrinek (ez utóbbi Craxi sógora). Ahogy azonban megszerezte Craxi támogatását, többé nem kellett fizetnie senkinek, a haszon egészét saját gazdagodására fordította. Mikor Di Pietro letartóztatta, körülbelül 15 milliárd lírát kobozott el bankszámláiról, értékpapír és ingatlanvagyon formájában.[80]

A botrány kibontakozik

Az esemény beindította a lavinát. Megtört a hallgatás, megtört a vállalkozók és a politikusok hallgatólagos együttműködése. Mario Chiesa neveket mondott bűncselekményekkel, és a „pool" kötelességének érezte, hogy mindezen ügyeknek utána járjon. Di Pietro tudta, mit keres,

79 Mani Pulite, anno zero.
80 Carlucci 2002 24. p.

és amikor Chiesa a kezébe került, nem engedte az ügyet gyorsított eljárásra, hanem végére akart járni a dolgoknak.[81] Már Chiesa szóba hozta két parlamenti képviselő nevét, azonban az ellenük indított támadással az ügyészek megvárták, amíg további bizonyíték gyűlik össze, valamint amíg a választások lezajlanak (április 5.). Ez utóbbi egyben a vizsgálatok hátterét biztosító politikai földrengést is meghozta. Az események felgyorsultak. Április 7-én Milánó vizsgálat alá helyezett szocialista polgármester-helyettese lemondott, és önként jelentkezett vallomást tenni. Április 22-én letartóztatták a PAT-nak dolgozó vállalkozókat, akik azonnal vallottak, és az együttműködésért cserébe felmentették őket. Május 5-én egy másik városi tanácsost, Radaellit tartóztattak le, aki ügyvéde tanácsára szintén kollaborált, és sok ember vádlója lett, fokozatosan adagolva információit.[82] Ezek az események végleg beindították a lavinát. A vállalkozók rájöttek, hogy megéri vallomást tenni, még azelőtt, hogy a rendőrség értük jönne. Sorban álltak tehát Di Pietrónál, hogy vallomást tehessenek.[83] A politikusok pedig inkább kollaboráltak, minthogy a San Vittorében a többi bűnöző között kelljen éjszakázniuk. A vallomást gyakran meggyorsította az ügyészek azon szokása, hogy elhitették a vádlottak ügyvédeivel: több bizonyítékuk van, mint amennyivel valójában rendelkeznek. A vallomások nyomán feltárult a milánói korrupciós láncolat, és sorban lepleződtek le a pártok pénzbehajtói.[84] Ennek lett az eredménye, hogy május 20-án megérkezett az első megkeresés a Parlamenthez, 6 milánói illetékességű tagjának mentességének feloldását kérték. A hat képviselő közül kettő volt szocialista: Tognoli és Pillitteri volt polgármesterek, egy keresztényidemokrata: Severino Citarini, a párt adminisztratív titkára, egy republikánus, egy szociáldemokrata és egy kommunista: Giovanni Cervetti, aki a PDS sajtóért és propagandáért felelős tisztviselője és jobbszárnyának vezetője volt. A botrány ezen a ponton vált országos méretűvé, és minthogy a vizsgálati anyag annak a részleteit is tartalmazta, hogy hogyan támogatta Chiesa Bobò Craxit a választásokon, a megkeresés lehetetlenné tette Craxi kormányalapítását.[85]

A vizsgálatok számtalan ágon kezdődtek meg párhuzamosan. Cervetti Luigi Carnevale, a milánói metró kommunista igazgatója vallomása révén került bele az ügybe. Roberto Mognini vallomásai a milánói reptér kiépítésének korrupciós ügyeinek feltárásával a DC-t rántották bele a

81 Állítása szerint „elfelejtette" idejében leadni az iratokat a gyorsított eljárás megkezdése érdekében, bár „feledékenysége" előre kitervelt volt. Di Pietro 2000 4. p.
82 Rayner 2005 94. p.
83 Di Pietro 2000 37. p.
84 Mani pulite, anno zero.
85 Carlucci 2002 11. p.

szakadékba.[86] 1992. július 30-án letartóztatták Craxi bizalmasát, Loris Zaffrát, a PSI frakcióvezetőjét a milánói városi tanácsban. Ő volt az első politikus, akit pártja megpróbált megvédeni. Azonban Zaffra hiába szabadult első ízben, a párt bukott emberként tekintett rá, így második letartóztatása idején, szeptemberben ő is beszélni kezdett. A vizsgálatok veszéleysen megközelítették a szocialista párt mindenható első emberét.[87]

Craxi ekkor támadásba ment át a „pool" ellen. Már júliusban elkezdte hangoztatni saját védelmére, hogy mindenki korrupt, csak nem ismeri be, és aki tagadja a rendszerben való részvételét, az álszent.[88] És úgy tűnt, hogy igaza van. 1992 végére a parlament 15%-a vizsgálat alá került. Craxit magát december 15-én érte el az első „avviso".[89] 1993 februárjában a vizsgálatok elérték a kormányt. Először a szocialista Claudio Martelli volt kénytelen lemondani az igazságügy-miniszteri posztról, miután vizsgálódni kezdtek ellene a „Protezione" bankszámla és a Banco Ambrosiano csalárd bukása ügyében. A bank bukásához hozzájárult, hogy a maffiakapcsolatokkal is rendelkező tisztviselő, Roberto Calvi 7 millió dollárt utalt a Protezione számlára viszonzásként a PSI-nek egy kölcsönért, amit az ENI-n keresztül kapott. Az ügyben a milánói ügyészség már hosszú ideje vizsgálódott sikertelenül, amikor a számla névleges tulajdonosa, Silvano Larini a Tangentopoli hatására beszélni kezdett, és szóba hozta Craxi és Martelli neveit is.[90] Nemsokára követte az igazságügy-minisztert De Lorenzo liberalista egészségügyminiszter, akit később el is ítéltek 5 év 4 hónapra, valamint a költségvetésért felelős miniszter, Franco Reviglio is.[91] A keresztény demokrata Antonio Gava belügyminisztert a nápolyi ügyészség a Camorrával való összejátszással is megvádolta, azonban csak orgazdaság vétségével sikerült elítélni, és a Legfelsőbb Bíróságon végül elévültnek nyilvánították az ügyét. A vizsgálatok következménye lett, hogy 1993. április 22-én Amato benyújtotta lemondását.[92] A parlamenti képviselők mentességét a közvélemény nyomására 1993 őszén szűkítették le.[93]

Maurizio Prada, a milánói tömegközlekedési vállalat keresztény-demokrata igazgatója, a DC milánói pénzbehajtója a rendszer másik oldalra irányította a vizsgálóbírák figyelmét. Nem érezte igazságos-

86 Rayner 2005 95. p.
87 Mani pulite, anno zero.
88 Gundle–Parker 1996 88 p.
89 In diciotto pagine le accuse a Craxi. Corriera della Sera 1991. december 16. Forrás: http://archiviostorico.corriere.it/1992/dicembre/16/diciotto_pagine_accuse_Craxi_co_0_92121614801.shtml. Letöltés dátuma: 2011. november 10.
90 Colajanni 1996 44. p.
91 Mammarella 1998 659. p.
92 Rayner 2005 39. p.
93 Molnár 2011 45. p.

nak, hogy csak a politikusokat ítélik el korrupcióval, a vállalkozók megúszák együttműködésük révén, így szóba hozott egy vállalatot, amely önként ajánlott fel kenőpénzt, a FIAT-ot.[94] Így került a képbe Enzo Papi, a FIAT csoport egyik cégének, a Cogefar Impresitnek a vezetője. Eleinte nem akart együttműködni, hanem azt állította, hogy a Metropolitana Milanese nem állami cég, azonban 55 napi börtön után, mikor a Legfelsőbb Bíróság kijelentette, hogy az, beszélni kezdett, és beismerte, hogy a cég kenőpénzt fizetett.[95] Ennek eredményeképp 1993 februárjában letartóztatták a FIAT pénzügyi igazgatóját és Antonio Mosconit, egy tisztviselőjét. A FIAT vezetősége beismerte a cég felelősségét és részesedését a kenőpénzek világában, azonban igyekezett a történetet csak a bíróság elé idézett 4-5 részcégre szűkíteni, azt állítva, hogy elsősorban a Cogefar Impresit vett részt a bűnös kapcsolatrendszerben, amelyet pedig a cég újonnan vásárolt. Azonban Mosconi vallomásai nyomán a poolnak sikerült elkülönítenie azt a külföldi számlát, amelyen a cégcsoport a „sötét forrásait" tartotta, így a FIAT sem kerülhette el a megszégyenülést, mindössze azzal tudott védekezni, hogy ha mindenki így viselkedett, ők sem tehettek másképp a cég érdekeinek sérülése nélkül.[96]

A legnagyobb per, amelybe az ország gazdasági és politikai vezetőrétege egyaránt belekeveredett, az ENIMONT per volt. A cégcsoport két petrolkémiai cég, az állami tulajdonban levő ENI és a privát Montedison fúziójából jött létre, méghozzá úgy, hogy mindkét cég 40-40%-át birtokolta a részvényeknek, míg 20% tőzsdén volt. Raul Gardini, a Montedison rész vezetője, egy gazdag feltörekvő vállalkozó, felvásárolta a tőzsdén levő részvények felét, így a cégcsoportban többséget szerzett. Az ENI résznek nem tetszett Gardini egyeduralma, így a szerződés értelmében felajánlotta megvételre Gardininak a saját részesedését. A vállalkozónak azonban nem volt pénze, és a joint venture megbukott. Így az adásvétel fordítva játszódott le: az ENI vásárolta fel Gardini részesedését kedvező áron, a tulajdonos államnak nagy károkat okozva ezzel. Gardini a tranzakció érdekében Sergio Cusanin, a cégcsoport alkalmazottján keresztül összesen 150 milliárd líra értékű kenőpénzt fizetett a pártoknak.[97] A perbe belekeveredett a DC és a PSI teljes felső vezetése, a PLI és a PRI egykori titkárai, valamint a Lega Nord vezére, Umberto Bossi is. A pert a televízió élő adásban, fő műsoridőben közvetítette december 17-én, 10 millió néző

94 Mani pulite, anno zero.
95 Di Pietro 2000 106. p
96 Colajanni 1996 75. p.
97 Colajanni 1996 78–80. p.

előtt.[98] A fellebbezések miatt a per egészen 1998-ig elhúzódott, amikor is a Legfelsőbb Bíróság a legtöbb ügyben kimondta az érintettek bűnösségét.[99] Ennek folytatása volt az ENIMONT II, amely ügyében a nyomozás 1994 decemberében ért véget, és Antonio Di Pietro ügyészi karrierjének utolsó állomását jelentette. Craxinak az 1994-es választásokkal lejárt a mandátuma: ekkor a szocialista pár egykori mindenható vezetője Tunéziába, Hamamatba menekül a börtön elől.

A módszerek

Mit csináltak máshogy a milánói bírák, hogy sikerrel jártak, szemben a korábbi próbálkozásokkal? Nem vitás, hogy a kül- és belpolitikai légkör rendkívül kedvező volt, és anélkül nem sikerülhetett volna ilyen politikai szintre eljutni. Azonban az is kétségtelen, hogy a milánói ügyészek egyéni módszerekkel rendelkeztek, amelyeket később a többi ügyészség átvett tőlük.

A siker kulcstényezője az volt, hogy sikerült a vállalkozókkal, majd később a politikusokkal is elfogadtatni, hogy jobban megéri beszélni és együttműködni, mint hallgatni és börtönbe kerülni. Annak, aki együttműködött, egyezséget, könnyített eljárást és enyhített büntetést ajánlottak fel, gyakran csak azt kellett visszafizetnie, amit elsikkasztott. Ezt nevezték „eljárási kényelemnek" (convenienza processuale).[100] Ezzel szemben aki erre nem volt hajlandó, azt legtöbb esetben börtönbe csukatták. Az előzetes letartóztatás igénybe vételéhez Davigo dolgozott ki egy, a Legfelsőbb Bíróság által is elfogadhatónak talált érvelést. Akkor lehet ugyanis az olasz jogrend szerint előzetes letartóztatás alá helyezni valakit, ha vagy fennáll a veszély, hogy folytatja jogellenes tevékenységét, vagy veszélyes a társadalomra vagy önmagára, vagy fennáll a veszély, hogy megpróbálja eltüntetni vagy meghamisítani a bizonyítékokat. Davigo ezen utolsó kitételt használta fel, azt állítva, hogy mind a megrontónak, mind a korrupt politikusnak érdeke és módja is van a bizonyítékok eltüntetésére.[101] Ha egyszer letartóztatták a gyanúsítottat, általában nem kellett sokáig börtönben tartani, hanem amint szembesítették a már kezükben levő bizonyítékokkal (vagy csak sejtett bizonyítékokkal), rövidesen beszélni kezdett.[102] A vállalkozóknak ugyanis főleg az volt az érdekük, hogy ne legyenek hosszú ideig börtönben illetve vád alatt, mert az súlyos károkat

98 Gundle–Parker 1996 192. p., Rayner 2005 295. p.
99 Enimont, definitive le condanne. Corriera della Sera, 1998. jún. 14. Forrás: http://archiviostorico.corriere.it/1998/giugno/14/Enimont_definitive_condanne_co_0_98061413895.shtml Letöltés dátuma: 2011. november 10.
100 Di Pietro 2000 38. p.
101 Colajanni 1996 64. p.
102 di Pietro 2000 47. p.

okozhat a cégüknek. Azzal együtt, hogy megérezték: a régi politikai rendszer összeomlóban van, és már önmagát sem képes megvédeni, ez az „eljárási kényelem" nyitotta meg a vállalkozók száját, így sikerült megtörni a két fél közti hallgatást, bizalmat és együttműködést. A „pool" tagjai ezek után nem törekedtek arra, hogy elítéljék a vállalkozókat, mert ha egyszer valaki a rendszerből „köpni" kezd, többet nem senki nem fog megbízni benne, és nem térhet vissza a „Kenőpénzek Városába".[103]

Az előzetes letartóztatást viszont nagy elővigyázatossággal csak akkor alkalmazták, amikor már elegendő bizonyíték volt a személy ellen. Ezeket a bizonyítékokat úgy szerezték, hogy vallomások, valamint a cégeknél elrendelt házkutatások és könyvelések elkobzása nyomán elindulva megpróbálták elkülöníteni a cégek „sötét forrásait", illetve, hogy ezek milyen bankszámlákra utaltak pénzeket. Megvizsgálták a cégek off-shore tevékenységét, különös tekintettel az olyan összegekre, amelyek legalább 5 nullára végződtek, abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a cégek ritkán fizetnek kerek összegeket megbízatásokért. Ezeket az átutalásokat és a bankszámlaszámokat pedig a nemzetközi együttműködés segítségével kötötték személyekhez. A gyanúsítottakat a börtönben (vagy még letartóztatásuk előtt) szembesítették azzal, amit találtak, és azok a legtöbb esetben azonnal beszélni kezdtek, hogy minél kevesebb kárral kikerüljenek az összeomló rendszerből.[104] A módszer jegyében a milánói ügyészség 1992 és 1994 között körülbelül 5000 embert tartóztatott le.[105]

A perek jogi újdonsága volt még, hogy a pool nem hivatali visszaélés ügyében nyomozott, hanem azzal az érveléssel, hogy a hivatali visszaélés vagy hiba, vagy ha fennáll a politikus érdeke, akkor korrupció, inkább a korrupció vádját alkalmazták, és az érdekeltséget próbálták bizonyítani. Ezt igyekeztek a számvetési csalások és az offshore bankszámlák azonosításával, valamint a vallomások segítségével elérni.[106]

A rengeteg ügy kézben tartásához egy technikai újítás járult hozzá. Di Pietro, aki nem az olasz igazságszolgáltatás hagyományosan a humángimnáziumra épülő műveltségét hozta magával, különleges érdeklődéssel fordult a számítógépek iránt, amelyek ekkor kezdtek megjelenni az államigazgatásban. Az informatika olyannyira a szakterületévé vált, hogy megbízták az igazságszolgáltatás informatikai

103 Colajanni 1996 68. p.
104 Di Pietro 2000 44. p., Colajanni 1996 64. p.
105 Mani pulite, anno zero.
106 Di Pietro 2000 12. p.

fejlesztéseinek felügyeletével. A Mani Pulite során bevezette a virtuális aktát és minden adatot digitalizált formában is bekért a cégektől. Ez tette lehetővé, hogy az ügyészek átlássák a hálózatot, és kézben tudják tartani a több mint ezer ügyet. Ugyanakkor megnehezítette, hogy mások átlássák a munkafolyamatot.[107]

A pool sikereihez nagyban hozzájárult a közvélemény támogatása. Ehhez hozzájátszott a nehéz gazdasági helyzet és a megszorítások, amelynek következtében a kormány népszerűsége jelentősen csökkent. Következésképpen a lapokat elárasztották a támogató olvasói levelek, Milánó utcáin Hajrá Di Pietro! graffitik jelentek meg, és divatos lett Di Pietro feliratos pólóban diszkóba járni.[108]A média 1994-ig majdnem egyöntetűen támogatta a pool munkáját, még a szocialista beállítottságú lapok is, kritikát csak egyes kérdésekben fejeztek ki, legfeljebb iróniát mertek alkalmazni. Antonio Di Pietróból lényegében sztárt csináltak, életének olyan eseményeiről is beszámoltak, amelynek semmi köze nem volt ügyészi tevékenységéhez, még reklámokba is bekerült. A pool többi tagja azonban árnyékban maradt. A népszerűség és támogatás nagy zsarolási potenciált jelentett, 1994-ig egyik politikai erő sem szállhatott velük szembe annak veszélye nélkül, hogy elveszti támogatóinak jelentős részét.[109]

A Mani Pulite „vidéken"

A milánói sikereken felbuzdulva a többi ügyészség is megkezdte a saját területén a vizsgálódást.[110] Ezek közül Palermóban érte el a legnagyobb, ugyanakkor ellentmondásos sikereket. Az együttműködés a milánói és a palermói bírák között hosszú időre vezethető vissza, hiszen mindkét helyen erősek voltak a „maffiaellenes" csoportosulás tagjai. Di Pietro például mestereként nevezi meg Falconét a nemzetközi megkeresések ügyében.[111] Palermóban a Tangentopolival párhuzamosan Falcone nyomán maffiaellenes nyomozás volt folyamatban: egy 1000 milliárdos, állami megbízatásokból álló „torta" ügyében folytak a vizsgálatok. Mario Mori, és az általa alapított akciócsoport, a ROS (Raggruppamento Operativo Sociale, Operatív Társadalmi Csoportosulás) 1993 januárjában elfogta Salvatore Riinát, az 1988-as maffiaperben elítélt maffiavezért.[112] A vizsgálódások során Giulio Andreotti is vád alá került: meggyanúsították maffiakapcsolatokkal, valamint Mino Pecorelli újságíró meggyilkolásában való bűnrészes-

107 Di Pietro 2000 27–36. p.
108 Gundle–Parker 1996 203. p.
109 Colajanni 1996 139–152. p.
110 Vö. Rayner 2005 237–253. p.
111 Di Pietro 2000 22. p.
112 rayner 2005 39. p.

séggel Perugiában. A szenátus engedélyezte az ekkor már örökös szenátori rangot birtokló Andreotti ellen az eljárást, és bár az utóbbi váddal 10 év pereskedés után felmentették, az első bűntény pedig elévült, így a per lehetetlenné vált, a gyanú önmagában tönkretette a DC egyik leghatalmasabb politikusát, az „isteni Giuliót".[113]

A palermói vizsgálatok azonban eleinte nem vezettek olyan tömeges eredményekre, mint amilyeneket Milánóban sikerült elérni. Ennek részben az volt az oka, hogy a milánói módszer Szicíliában nem működött. A szigeten ugyanis a politikus és a cég közé beékelődött a maffia is, amelynek közvetítésével és részesedésével folyt az állami megbízatások szétosztása. Így sokkal nehezebb volt a hallgatást kikezdeni, mert a kapcsolatokat a maffia vigyázta. A palermói bírák ezért együttműködést kezdeményeztek a milánóiakkal, annak reményében, hogy az északon és délen is érdekelt, északon már vád alá helyezett vállalkozókból ki lehet szedni valamit. Di Pietro, aki képes volt bizalmas viszonyt kiépíteni az együttműködésre hajlandó vállalkozókkal, több próbálkozás után elérte, hogy több vállalkozó egyszerre megszólaljon, és az így nyert információkat elküldte Palermóba, ahol sikerült elkülöníteniük azokat a vállalkozókat is, akik a maffiával való kapcsolattartást végezték.[114] Ezen a nyomon elindulva tudta Giancarlo Caselli főügyész letartóztatni a maffia több vezetőjét.[115]

A Mani Pulite és Berlusconi

Silvio Berlusconi milánói származású üzletember volt, Craxi bensőséges barátja (a szocialista politikus Berlusconi legkisebb gyermekének keresztapja is lett). A '80-as évekre az ország egyik leggazdagabb vállalkozójává nőtte ki magát a Fininvest cégkomplexum birtokosaként. Különlegesen médiabirodalma volt szembetűnő, az állami tévéken kívül majdnem minden csatorna az ő kezében összpontosult.[116] Craxihoz fűződő kapcsolata és pályájának kezdetének sötét foltjai miatt számítani lehetett rá, hogy előbb-utóbb az ő neve is felmerül a vizsgálódások során.

Talán éppen ez volt az egyik oka, hogy Berlusconi régi támogatója, Craxi bukása után 1994 februárjában, kevesebb, mint 2 hónappal a választások előtt bejelentette, hogy pártot alapít és belép a politikai életbe. A Forza Italia! (Hajrá Olaszország!, FI) élén eleinte igyekezett meglovagolni a korrupcióellenes közvéleményt és meggyőzni választóit arról, hogy ő képes meghozni a változást az országba. Azonban

113 Molnár 2011 44. p.
114 Di Pietro 2000 50. p.
115 Rayner 2005 253–268. p.
116 Molnár 2011 73–77. p.

már a választások előtt meggyűlt a baja a bíróságokkal. Paolo Berlusconi, Silvio öccse ellen már 1993 februárjában eljárás indult egy szeméttelepp el kapcsolatos korrupció ügyében, amely júniusban bíróság elé került. A választási kampány alatt indult meg a vizsgálat a Fininvest több vezetője ellen. Fedele Confalonierit, Berlusconi régi barátját és Mediaset nevű cégének vezetőjét Giorgio La Malfa republikánus politikus vádolta be, hogy 300 millió értékben kenőpénzt utalt a PRI számára. Később azért is eljárás indult ellene, mert a szocialista pártnak áron alul készített szórólapokat, és így megsértette a pártfinanszírozási törvényt, illetve, hogy lefizette De Lorenzo egészségügy-minisztert, hogy a Fininvest csoport nagyobb helyet kapjon az AIDS-ellenes kampányban. Adriano Gallianit, a Canale 5 társalapítóját pedig azzal gyanúsították meg, hogy feketén fizette ki egy focista átigazolásának díját a Torinóból a Milanba.[117]

Paolo Berlusconit időközben azzal is megvádolták, hogy lefizette a Cariplo (az Intesa Sanpaolo elődjének) alkalmazottjait, hogy a nyugdíjalapnak áron felül ingatlanokat adhasson el. Ezért aztán 1994 júniusában őrizet alá került, és el is ítélték első fokon, azonban váltig állította, hogy csak ő felelős az ügyekért, a bátyjának semmi köze hozzá. Azonban a legnagyobb botrányt nem is ő, hanem a Marcello Dell'Ultri, Berlusconi régi barátja és jobb keze ellen induló nyomozás váltotta ki, amely 1994 februárjában kezdődött, amikor egy szicíliai pentito, azaz a bírósággal együttműködő maffiózó megemlítette a nevét pénzmosás kapcsán.[118] Ennek következtében márciusban Colombo Dell'Ultri letartóztatását kérte. Berlusconi minden lehetőséget megragadva tiltakozott.[119]

Azonban ekkor még nem dőlt el, hogy véglegesen a milánói ügyészek ellen fordul. Éppen ellenkezőleg: megpróbált hasznot húzni a népszerűségükből. Felkérte Antonio Di Pietrót a kormányában való részvételre. Di Pietro 2000-ben, már mint Berlusconi esküdt ellensége úgy emlékezett vissza, hogy először a sajtó kezdte rebesgetni ezt a lehetőséget, és ekkor még tetszett is neki az ötlet, mert tudta, hogy ha a kormányban jelen lenne miniszterként, az nagy védelmet jelentene a csoport számára. Azonban Borrelli figyelmeztette, hogy Berlusconival talán nem a legelőnyösebb dolog összeállni a Mani Pulite erkölcsi presztízsének megőrzése érdekében, valamint, hogy az ENIMONT ügy kellős közepén nem hagyhatja félbe a nyomozást. Berlusconi azonban egyik délután váratlanul felhívta: ugyanis beillesztette Di

117 Colajanni 1996 94. p.
118 Rayner 2005 392. p.
119 Colajanni 1992 94. p.

Pietro nevét a miniszterei listájába, azonban a köztársasági elnök Borrellivel folytatott előzetes konzultációja nyomán már tudta, hogy várhatólag Di Pietro nem lesz miniszter. Ezért felszólította Berlusconit az ügy tisztázására. Di Pietro egy találkozóban egyezett meg ekkor a kormányfővel, azonban további, Borrellivel folytatott konzultáció, valamint egy, a köztársasági elnöki palotából érkező hívás után véglegesen az ajánlat visszautasítása mellett döntött. Főleg, hogy időközben kiderült, Berlusconi Davigót is megkereste az ajánlattal. Azonban Di Pietro nyitva hagyta a további együttműködés lehetőségét.[120]

A vizsgálódások Berlusconi birodalma ellen azonban tovább folytatódtak. Nyomozást folytattak például egy olyan ügyben, hogy miután egy tisztviselő figyelmeztette a Fininvestet egy ellenőrzésre, nyert 30 milliót Berlusconi televíziójában a szerencsejátékon: nem forgatta-e a mágnás keze a szerencsekereket? A Finivest egyik tisztviselőjét gyanús cégfúzió miatt perelték. Giorgio Tradati, a Fininvest egyik igazgatója pedig az ENIMONT II-ben került bíróság elé, mint tanú Craxi ellen arról szolgáltatott bizonyítékot, hogy Berlusconi cégei kenőpénzt fizettek a szocialista vezérnek annak off-shore bankszámláján, az All Iberian számlán keresztül. Borelli ebben a kérdésben beismerte: nincsenek kétségeik afelől, hogy Berlusconi is részese a Tangentopoli rendszerének, és ezt igyekeznek is bebizonyítani róla.[121]

A Guardia Finanza (Pénzügyőrség) elleni vizsgálat, amely aztán végül Berlusconiig is elért, szinte véletlenszerűen indult. A milánói ügyészség egy fiatal alkalmazottjának ajánlottak fel kenőpénzt, aki azt jelentette felettesének. Az ügyet Di Pietro kérte magának, és a nyomon elindulva felgöngyölítette egészen a Pénzügyőrség vezetőségéig, amelynek dokumentumanyagát elkobozva sikerült eljutni Berlusconi alkalmazottaihoz.[122] 1994. november végére sikerült annyi adatot összegyűjteni, hogy megkezdhessék a vizsgálatot a kormányfő ellen is. November 22-én, röviddel az önkormányzati választások vége után, és egy nápolyi, a bűnözésről szóló ENSZ ülés kellős közepén, amelynek Berlusconi volt az elnöke, a Corriera della Sera lehozta a hírt, hogy Berlusconi ellen vizsgálat indult két, a Pénzügyőrségnek

120 Di Pietro 2000 128–133. p. Valószínűsíthető, hogyha már Berlusconi politikai ellenfeleként a választások előtt úgy emlékezik vissza, hogy elgondolkozott az ajánlat elfogadásán, akkor a kísértés legalábbis elég erős lehetett. Berlusconi ezzel szemben később letagadta, hogy az ajánlatra bármikor is sor került volna. E Di Pietro sbugiarda il Cavaliere. La Repubblica 2008. április 11. Forrás: http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2008/04/11/di-pietro-sbugiarda-il-cavaliere-mi.html Letöltés dátuma: 2011. november 12.

121 Colajanni 1996 106. p.

122 Di Pietro 2000 133. p.

fizetett kenőpénz ügyében: az első 1981-ben történt 130 millió líra értékben, a második pedig 1992-ben 100 milliós értékben. Az ügyben már négy hónapja folyt a vizsgálat, azonban a Fininvest mindig a korrupció áldozatának mondta magát. Ekkor viszont D'Ambrosio állítása szerint megtalálták a kulcsot ahhoz, hogy Berlusconit magát is vád alá vegyék. Ezért másnap elküldték Berlusconinak az idézést kihallgatásra.[123]

Az időpont megválasztása kétségtelenül legalábbis szerencsétlen volt, és rosszat tett az ország hírnevének. Berlusconi persze váltig állította, hogy tudatosan a lejáratására törekedtek. Az azonban, hogy az újságban előbb szerepelt, mint ahogy Berlusconihoz eljuthatott volna, nem a milánói ügyészek hibája volt. Valaki információkat szivárogtatott ki, azt azonban a milánói ügyészek kérésére a területileg illetékes bresciai ügyészség keretei közt lefolytatott vizsgálat sem tudta kideríteni, hogy ez ki lehetett.[124] A hír mindenesetre megadta a döntő lökést a kormány bukásához, bár azt a Lega Norddal felgyülemlő feszültségek már korábban a szakadék szélére sodorták.[125]

A kormányfő kihallgatása december 13-án történt, Borelli, Davigo és Colombo jelenlétében. Di Pietro nem volt jelen, ő ugyanis december 6-án elhagyta az igazságszolgáltatást. Azonban Berlusconit végső soron semmivel sem sikerült jogerősen elítélni. Igaz, hogy ennek nem (feltétlenül) ártatlansága volt az oka. Az ellene indított perek rendre elévüléssel végződtek.[126] A Tangentopoliba belekeveredett jelentősebb politikusok közül lényegében csak neki sikerült sikerrel felvennie a harcot a milánói pool ellen azáltal, hogy nem volt hajlandó együttműködni, a kezében összpontosuló médiát felhasználta az ügyészek lejáratására, és sikeresen lendült ellentámadásba jogi szinten is, így kikényszerítve Di Pietro lemondását és a vizsgálatok lelassulását majd eltűnését.

A Mani Pulite és kritikusai
Az első viták és vádak

Azonban nem Berlusconi volt az első, aki megpróbálta felvenni a harcot a milánói ügyészekkel szemben. Az első hónapokban viszont, egészen 1992 nyaráig a politika képtelen volt választ adni az igazságszolgáltatás részéről érkező kihívásra. Az egyetlen reakció sokáig a tagadás volt, azonban a közvélemény olyan mértékben az ügyészek pártján állt, hogy már az is elegendő volt egy politikus tönkretételéhez, ha kiderült, hogy eljárás indult ellene. Ebben az esetben társai

123 Colajanni 1996 109. p.
124 Di Pietro 2000 112. p.
125 Mammarella 1998 578. p.
126 Di Pietro 2000 107. p.

általában elhatárolódtak tőle, és meg sem próbálkoztak védelmével, abban a reményben, hogy őket nem fogja elérni a vizsgálat. Az első, aki megpróbált érdemben védekezni, Craxi volt, aki az 1992 júliusában a parlamentben kijelentette, hogy senki sem ártatlan, és ugyanakkor támadásba ment át a pool ellen.[127]

A politika azonban, ha lassan is, de megpróbálta lépéseket tenni önmaga megvédésére, a politikai osztály összeomlásának megállítására, (amely egyes elemzők szerint már az ország és a gazdaság stabilitását fenyegette,) és a helyzet ellenőrzésére. Először Claudio Martelli, Amato belügyminisztere állt elő egy rendelettel, amely lehetővé tette volna a kenőpénzek elkobzását a vállalkozóktól is, valamint bevezette volna azt az elvet, hogy a vállalkozónak is vissza kell fizetnie a bűnös úton szerzett profitot, és valakinek, akár a vállalkozónak, akár a politikusnak az eltüntetett összeget is. Ennek azonban a pool ellenállt, mert szüksége volt a vállalkozók együttműködésére. A rendelet, bár kihirdették, sosem lépett törvényerőre, és alkalmazása is elmaradt. Miután pedig Martelli neve felmerült a Protezione bankszámla kapcsán, és lemondásra kényszerült, a tervezet végleg eltűnt a süllyesztőben.[128]

Martelli utóda, Giovanni Conso a pártfinanszírozási törvény újraírásával próbálkozott. A kormány által elkészített tervezet eltörölt volna néhány, pártfinanszírozással kapcsolatos kisebb vétséget, lehetővé tett volna egy „peren kívüli megegyezéssel történő elítélést", amely a börtönbüntetést felfüggesztettre változtatta volna, és lehetővé tette volna a pártfinanszírozással kapcsolatos vétségek korrupcióként vagy sikkasztásként való kezelését, azonban könnyített büntetésekkel. A pool tiltakozott, hogy a törvény megbénítaná a nyomozást, és egyenértékű egy „borítsunk fátylat a múltra"-gesztussal, az igazságszolgáltatás érdekszervezetei és a közvélemény pedig kiállt az ügyészek mögött. A köztársasági elnök nem írta alá a törvényt, hanem visszaküldte a parlamentbe újratárgyalásra, azonban miután Conso lemondásra kényszerült, majd Amato egész kormánya a kormánytagok ellen folyó egyre szaporodó vizsgálatok és a választási törvényt megváltoztató referendum elsöprő sikere miatt megbukott, ez a tervezet is a süllyesztőben végezte.[129]

A pool elleni támadást több öngyilkosság is „megtámogatta". A sort egy szocialista helyi politikus, Renato Amorese kezdte 1993. június 16-án, aki Di Pietróhoz írt utolsó levelében elismerte bűnösségét, és a családját ért szégyent nevezte meg tette okául.[130] Azonban hamarosan

127 Mani pulite, anno zero.
128 Colajanni 1996 44. p.
129 Colajanni 1996 48. p.
130 Cervi –Montanelli 1993 318. p.

jelentősebb közéleti szereplők követték példáját. Gabriele Cagliari, az ENI volt elnöke július 20-án, több mint négy hónap börtönt követően, szabadulása előtt néhány nappal. Utolsó leveleiben az ügyészeket hibáztatta, és azzal vádolta őket, hogy a gyanúsítottakat a börtön vagy a szégyenteljes „árulás" választása elé állítják, megszégyenítik, és teljes életüket tönkreteszik.[131] Három nappal később az ENIMONT per fővádlottja, Gardini is véget vetett életének, Di Pietro állítása szerint aznap reggel még arról értesítette az ügyészt, hogy megjelenik a megbeszélt találkozón, és feltehetően az együttműködésre készült, amikor hirtelen elhatározással az öngyilkosság mellett döntött.[132] A legnagyobb feltűnést pedig talán Sergio Moroni szocialista képviselő tette keltette szeptember 2-án, aki utolsó levelét a házelnöknek címezte, amelyben keserű szavakkal a rendszert hibáztatta. Bár megállapította, hogy a pártoknak meg kell változniuk, azonban úgy vélte, ennek nem így kellene megtörténnie, és nem ekkora nyilvánosság előtt, követelte a jogi és erkölcsi fbűnösség szétválasztását, önmagát pedig ártatlannak nevezte abban a tekintetben, hogy semmit nem tett el a saját zsebébe.[133]

Ezen esetek nyomán egyre sűrűbben merültek fel kérdések és kételyek az újságok hasábjain a milánói ügyészek munkájával szemben. Az elsődleges vád az volt, hogy túlságosan könnyen alkalmazzák az előzetes letartóztatás módszerét, és ezt arra használják, hogy elérjék a vádlottak együttműködését, majd az ő vallomásuk alapján kezdenek új bűntények felderítésébe, amelyeknek pedig az adott bűntényhez, amellyel a vádlottat vádolják, semmi köze nincs. Ezzel azonban megsértik áttételesen a vádlott jogát a hallgatáshoz. Továbbá az egyes esetekből folyamatosan következtek újak és újak, és a sorozat addig nem állt volna meg, amíg a rendszer meg nem szűnt létezni. A milánói ügyészek be is ismerték, hogy addig nem hagyják abba a vizsgálatokat, amíg van bűntény, amit fel kell deríteni.[134] Az előzetes letartóztatás alkalmazásának jogszerűségét a Legfelsőbb Bíróság is elismerte, azonban a letartóztatás, főleg, hogy nagy médianyilvánosság előtt zajlott, elég volt a politikus karrierjének tönkretételéhez, személyének megalázásához még azelőtt, hogy bármilyen ítélet bűnösnek mondta volna.[135] Ráadásul a pool módszere és azt alátámasztó elmélet lényege

131 Colajanni 1996 70. p.
132 Di Pietro 2000 67. p.
133 Cervi –Montanelli 1993 317. p.
134 Colajanni 1996 175. p
135 Ugyanakkor az is igaz, hogy a pool által indított pereknek kis százaléka végződött felmentéssel, mindössze 6% (kábé 150 per) az, akik érdemben nem követték el a tettet, amivel meggyanúsították őket, további 13% esetében a tett nem számított bűnténynek, sok esetben a későbbi reformok miatt nem.

éppen abban rejlett, hogy a vádlott akkor szűnt meg veszélyesnek lenni, ha szakított a környezetével és a korrupció világával, ez azonban sok esetben azt jelentette, hogy önmagát zárta ki az egész addigi életéből, munkájából, és a fent említett esetekben ez egyenesen vezetett az öngyilkossághoz.[136]

A másik, gyakran hangoztatott vád az volt, hogy a Mani Pulite kivételes elbánásban részesítette a volt kommunista párt tagjait, és „kettős mércével mért". Ez a vád különösen sokszor hangzott el később Berlusconitól, aki az ügyészeket „vörös tógásoknak" titulálta. A PDS-en belül ugyanis a vizsgálatok nem jutottak el a pártvezetőséghez. Mindössze két magasabb rangú funkcionárius, Primo Greganti és Renato Pollini kerültek a vádlottak padjára. Azonban ennek nagyrészt nem politikai okai voltak. Bár a pool két tagja, Colombo és D'Ambrosio valóban a PDS-hez álltak politikailag közel, a többi tagról ez nem mondható el. A PDS ügyeivel ráadásul egy, a csoportban csak ideiglenesen szerepet vállaló ügyész, Tiziana Parenti foglalkozott, aki aztán később Berlusconi színeiben indult a választásokon, és szintén hangoztatta a vádat, miszerint a pool tagjai nem kutakodtak eleget a PDS rovására, és ezen állításáért bírósági úton becsületsértési perben el is lett ítélve.[137]

A PDS ellen valóban kevesebb pert indítottak, azonban el teljesen a kommunistákat sem kerülte a Tangentopoli. Mintegy 50 vezető ellen indult eljárás, és már az első feljelentett képviselők között ott volt a PDS egyik tagja. Azonban a kommunisták finanszírozási vétségei egyrészt kevésbé voltak feltűnőek az ügyesebb módszerek miatt; másrészt a magasabb szintű pártfegyelem miatt sokkal kevésbé árulták el feletteseiket, valamint a pénzek begyűjtése és szétosztása a központban történt és így sokkal kevésbé dolgoztak saját zsebre; harmadrészt pedig finanszírozási vétségeik jelentős része a Szovjetuniótól származó titkos pénzekben merült ki, amely vétségek azonban az új büntető eljárási törvénykönyvvel egy időben kihirdetett amnesztia miatt elévültek, így ezekben a kérdésekben nem lehetett nyomozni. A „kettős mérce" vádja azonban Craxi egyik kedvenc érve lett, amelyet később Berlusconi is átvett tőle, megtartva és a helyzetre alkalmazva az első köztársaságból örökölt kommunistaellenes retorikát.[138]

További vádként elhangzott, hogy az ügyészek túlságosan könnyen, és alkalmanként szelektíven alkalmazták a pártvezetőkre a „nem lehetséges, hogy nem volt róla tudomása" elvet. Craxi esetében

136 Colajanni 1996 69. p.
137 Di Pietro 2000 76. p.
138 Colajanni 1996 72–73. p.

például alkalmazták, azonban a kommunista vezetőkre a vád szerint nem volt érvényes.[139] További vád volt, hogy az ügyészek az állam érdekét figyelmen kívül hagyva, a törvény betűjéhez túlságosan ragaszkodva kezelték az ügyeket.

Amato bukása után a hivatalos politika próbálkozásai a helyzet ellenőrzésére megszűntek. Ciampi kormánya nem avatkozott bele törvényalkotással az igazságszolgáltatás ügyeibe, azonban neki is meggyűlt a baja a Mani Pulitével. A PDS ugyanis akkor hívta vissza a tagjait a kormányból, amikor a parlament nem engedélyezte a Craxi elleni eljárást, csak a pártfinanszírozással kapcsolatos ügyekben. Borelli azonban az alkotmánybírósághoz fordult azzal az érveléssel, hogy a parlament nem tehet különbséget abban, hogy miben engedi meg a vizsgálatot és miben nem, mert ezáltal beleavatkozik az ügyész autonómiájába. Azonban az Alkotmánybíróság ebben a pillanatban nem tudott dönteni, mert éppen törvény volt készülőben ebben a kérdésben.[140]

Ekkor a pool tagjai álltak elő a jogi rendezésre vonatkozó elképzeléseikkel. A Di Pietro által publikált tervezet szerint szélesebb teret kellene hagyni a peren kívüli megegyezésnek és együttműködésnek, gyorsítani kellene az eljárásokat és több alternatív eljárást kellene lehetővé tenni, ki kellene zárni az elítélteket véglegesen a közigazgatásból, és meg kellene könnyíteni, hogy a vállalatok kenőpénzek nélküli, új életet kezdhessenek. Ennek azonban a törvényhozás felé semmilyen visszhangja nem lett.[141]

Berlusconi és a Mani Pulite lejáratása

Berlusconi hozzáállása a Mani Pulitéhez eleinte ambivalens volt. Kísérletet tett rá, hogy felhasználja saját legitimitásának megerősítésére, azonban Di Pietro visszautasítása után, mikor az ügyészek az ő rovására is elkezdtek kutakodni, és egyértelművé vált, hogy őt magát sem fogják elkerülni, Berlusconi belekezdett a pool módszeres lejáratásába. Médiabirodalma, amely eddig javarészt támogatta a milánói csoport munkáját, fokozatosan ellenük fordult. Berlusconi elsősorban a „kettős mérce" vádját kezdte hangoztatni, és váltig állította, hogy az ügyészek szándékosan az ő politikai lejáratására törekednek.[142]

Berlusconi törvényi úton is megpróbálta megállítani az akciót. Erre szolgált volna az igazságügy-miniszter, Alfredo Biondi törvényerejű rendelete, amely kibővítette a peren kívüli megegyezés lehetőségét

139 Colajanni 1996 61. p.
140 Colajanni 1996 86. p.
141 Colajanni 1996 88. p.
142 Di Pietro 2000 104. p.

és a 3 évnél kevesebb börtönbüntetésre büntethető bűntények esetén rövidített eljárást írt elő. Így kezdetben a milánóiak támogatását is élvezte, azonban a végső megszövegezésben a tervezet kedvezményeket adott komolyabb korrupciós bűnöknek is, kivette az ügyész kezéből a peren kívüli megegyezésről való döntést, és 180 napos moratóriumot hirdetett mag, valamint egy rendelet az előzetes letartóztatást is szabályozta volna úgy, hogy csak 4 éven felüli börtönbüntetésre büntethető bűnök esetében lehessen alkalmazni.[143] Az államfő 1994. július 13-án mindkettőt aláírta. A kormánynak azonban ezzel sikerült a pool teljes felháborodását kiprovokálnia. Di Pietro élő adásba olvasta be a csoport nyilatkozatát, amelyben kifejtették, hogy bár tiszteletben tartják az ország törvényeit, így a Biondi-félét is, azonban nem képesek ezzel együtt dolgozni, ezért áthelyezésüket kérik. A közvélemény felháborodása elemi volt. A Berlusconit támogató politikai erők, a Lega Nord és az Alleanza Nazionale is rájöttek a tévedésre, és támogatásuk megvonásával fenyegetőztek, ha a kormány nem vonja vissza a rendeleteket. Így aztán a rendelet mindössze egy napot ért meg, azonban ezalatt 1051 előzetes letartóztatásban és házi őrizetben tartott személy szabadulásához járult hozzá.[144]

Ebben a pillanatban a hatalmi ágak közötti egyensúly eltolódása az igazságszolgáltatás javára elérte csúcspontját. Az ügyészeknek sikerült megvétózniuk egy törvényt, amely tevékenységi körüket, és így áttételesen hatalmukat szűkítette volna le. A CSM továbbá hatáskörét átlépve hivatalos kritikát nyilvánított ki a kormány munkájával szemben. Di Pietro ekkor újabb tervezetet hozott nyilvánosságra, amely bevezette volna a „környezet illegális megvámolása" bűntényét, a korrupciós vád esetében kötelezővé tette volna az előzetes letartóztatást, előírta volna a korrupcióval elítéltek újraválaszthatatlanságát és kinyilvánította volna azok büntethetetlenségét, akik 3 hónapon belül vallomást tesznek és visszaszolgáltatják a jogtalanul szerzett profitot. Ebben azonban már a pool tagjai között sem volt meg az egység, Borelli és D'Ambrosio azon a véleményen voltak, hogy törvényhozás nem tartozik az igazságszolgáltatásra. A parlament pedig nem vette figyelembe a tervezetet.[145]

Ezek után Berlusconi minden fronton az akció lejáratására törekedett. Először az újságok kezdtek különböző vádakat felhozni az ügyészek ellen. Több titkos dossziéról kezdtek keringeni hírek, amelyek elvileg terhelő adatokat tartalmaztak Di Pietro ellen. Az egyik, „Abusi Di Pietro" (Di Pietro visszaélései) fedőnév alatt azzal vádolta

143 Colajanni 1996 130. p.
144 Colajanni 1996 100. p.
145 Colajanni 1996 105. p.

az ügyészt, hogy kedvezett egy milánói vállalkozóval anyagi segítség ellenében. A „News from Milano" fedőnév alatt futó dosszié pedig Di Pietro Tangentopoli előtti milánói életében kutakodott, baráti kapcsolataiban próbálva fogást találni.[146] Az „Abusi Di Pietro" dosszié ügyében a vizsgálat novemberben kezdődött meg a területileg illetékes bresciai ügyészségen.

Időközben a börtönből moratórium révén kiszabadult politikusok is feljelentéseket tettek a bresciai ügyészségnél. Cusani becsületsértés és hivatali mulasztás vádjával ment a bíróságra, majd novemberben egy Giancarlo Gorrini nevű vállalkozó fordul a bírósághoz azzal a váddal, hogy Di Pietro megzsarolta, és arra vette rá, hogy adjon neki egy ingyen Mercédeszt, ingyen hitelt és fizesse ki barátjának a tartozásait.[147]

A kormány is vizsgálatot indított a pool munkájával kapcsolatban. Október közepén Biondi rendelte el az első vizsgálatot több beterjesztés alapján. Az első Berlusconié volt, amelyben a Pubitalia székhelyén történt házkutatás jogtalanságát vetette fel. Giuseppe Cerciello tábornok egy pénzügyőr öngyilkosságának körülményeinek tisztázása érdekében fordult a minisztériumhoz. Confalonieri Berlusconi egyik cégével, a Telepiùval kapcsolatos nyomozás ügyében kezdeményezett, míg a milánói ügyvédek érdekszervezete egyik tagjának telefonjának lehallgatását panaszolta. Felmerült a PDS elleni vizsgálatok elhanyagolásának kérdése is.[148] Borrelli úgy döntött, hogy az érdemi védekezés helyett a támadást választja, jogtalan behatolásnak, delegitimációs kísérletnek nevezte a vizsgálatot, és a CSM-hez fordult az ellenőrök jogainak tisztázása érdekében.[149]

Azonban ez csak az ügyészek elszigetelése irányában hatott. Novemberben ráadásul Italo Ghitti elhagyta Milánót a CSM-ért, így megszűnt az a védelem, amit az ő személye tudott nyújtani. November végén a Legfelsőbb Bíróság elvett egy fontos ügyet, a Pénzügyőrséggel kapcsolatos vizsgálatokat Milánótól, majd ezt követően a Dell'Ultri-ügy került át Torinóba. Az ügyészek tiltakoztak, azonban a közvélemény reakciója már koránt sem volt olyan heves, mint néhány hónappal korábban. A sajtó, Berlusconi médiabirodalmával kezdve elfordult az ügyészektől, és folyamatosan napirenden tartotta az ellenük történő feljelentéseket, vádakat. Az emberek ráuntak korábbi hőseikre, őket hibáztatták a bizonytalanságért, sőt, a vádaskodásoknak

146 Di Pietro 2000 139. p.
147 Di Pietro 2000 149. p.
148 Colajanni 1996 113. p
149 Di Pietro ugyanakkor amellett érvelt, hogy érdemben kell megvédeniük magukat, és ez a poolon belül feszültséget keltett. Di Pietro 2000 138. p.

hitelt adva néha még a gazdasági válságért is. A köztársasági elnök pedig burkolt kritikát fejtett ki a pool munkájával kapcsolatban.[150]

Ezeket a fejleményeket látva Antonio Di Pietro az ENIMONT-tal kapcsolatos második nyomozást befejezve elhagyta a milánói ügyészséget. Először csak felfüggesztését kérte funkcióiból, végleges lemondása csak 1995 júniusában következett be. Ő maga úgy indokolta döntését, hogy miután érezte, hogy bekerítették, és minden oldalról támadások érik, valamint befejezte legfontosabb pereit, azt tartotta legfontosabbnak, hogy megvédje magát a vádakkal szemben, és így megmentse a Mani Pulite becsületét a már felgyülemlett és a még várható vizsgálatokkal szemben.[151]

1995 tavaszán Di Pietro még egyszer találkozott Berlusconival, ekkor ismét felmerült az együttműködés lehetősége. Azonban megegyezésre megint nem jutottak, és 1995 áprilisában megindultak a vizsgálatok Bresciában a volt ügyész ellen. Ezek között a már említett vádak mellett egészen nevetségesek is megjelentek, például, hogy Di Pietro kedvezett volna egy csinos újságíró hölgynek az információ szolgáltatásában, annak reményében, hogy jó pontokat szerezhet nála. A vizsgálatok sokáig elhúzódtak, még 1997-ben is érkezett egy titkos felvétel D'Adamo és Berlusconi beszélgetéséről, amelyben az előbbi állította, hogy terhelő adatokat tud Di Pietro személye ellen felhozni. Egy vizsgálat éppen akkor indult meg a személye ellen, amikor később, már a Prodi-kormány idején miniszter volt, és ezzel sikerült kikényszeríteni lemondását.

Azonban Di Pietro nem hiába szentelte minden idejét saját megvédésére. A vizsgálatok közül egy sem került bíróság elé, vagy az előzetes vizsgálatok bírója nem engedte azzal az indoklással, hogy „a tényállás nem forog fenn", vagy maga az ügyész kezdeményezte a vizsgálat megszüntetését. Di Pietro ellenben ellenvizsgálatokat kezdeményezett, és ennek során fény derült arra, hogy vádlói közül D'Adamo több milliárd lírát kapott bankoktól valamint Berlusconitól megbízások formájában, hogy Di Pietrót beperelje.[152] A vádak ellen felhozott érveit a milánói ügyész 1200 oldalban kifejtette, amelyet végül 1999-ben *Memoria* címen publikált is.[153] Berlusconi a Legfelsőbb Bírósághoz is fordult azzal a panasszal, hogy információk kiszivárogtatása és a vizsgálati titok megsértése történt az ő rovására, valamint hogy a milánói ügyészek túlzott figyelmet szenteltek az ő cégeinek. A Dini-kormány igazságügy-minisztere, Filippo Mancuso is vizsgá-

150 Colajanni 1996 118. p.
151 Di Pietro 2000 145. p.
152 Di Pietro 2000 163. p.
153 Di Pietro 1999

latot és fegyelmi eljárást kezdeményezett a pool tagjai ellen, az előbbit Cagliari öngyilkossága, az utóbbit pedig az előzetes letartóztatás ügyében. Azonban egyik sem talált az ügyészek eljárásában hibát, és a próbálkozás Mancuso meghátrálásával végződött.[154]

Azonban hiába nyerte meg Di Pietro a pereket, hiába állapította meg minden vizsgálat az eljárások helyességét, ez a helyzeten nem változtatott. A Mani Pulite Berlusconi kihallgatása után elvesztette lendületét. 1994 után a bűntények folyamatosan évültek el, a politikusok és a vállalkozók elkezdtek a perek nyújtására játszani, ennek köszönhetően nem sikerült Berlusconit sem elítélni egy esetben sem. A perek elhúzódtak, sok esetben többszöri fellebbezés után az ezredfordulóra jutottak végső stádiumba. Közben az ügyészek az őket ért támadások és vizsgálatok elhárításával voltak elfoglalva. Sokan kezdtek belefáradni és beletörődni abba, hogy a korrupciót teljes egészében nem lehet felszámolni. A közvélemény elfordult az akciótól, a PDS és a születő l'Ulivo koalíció pedig megvonta a támogatását tőlük, Massimo D'Alema, a PDS vezetője a helyzet „normalizálása" mellett nyilatkozott. A milánói csoport, most már Di Pietro nélkül, egyedül találta magát. Bár kisebb botrányok, vizsgálatok továbbra is voltak, ezek politikára gyakorolt hatása elenyésző maradt.[155] Idővel pedig a pool tagjai is szétszóródtak: Borrelli 1999-ben távozott a másodfokú bíróság főügyészi pozíciójába, Davigo a milánói másodfokú bíróság tanácsosa, majd 2005-ben Colombóval együtt a Legfelsőbb Bíróság tagja lett, D'Ambrosio 2006-ban hagyta el az ügyészséget egy szenátori székért a l'Ulivo színeiben.

Di Pietro pedig a vizsgálatok végével politikai karrierbe kezdett. Már az 1996-os választásokon is a l'Ulivót támogatta, a Prodi-kormányban pedig a közmunkaügyi miniszter pozícióját töltötte be. 1997-ben kerül be a szenátusba a l'Ulivo színeiben. Azonban nemsokára elhagyta támogatóit, állítása szerint mivel többet várt volna tőle a kenőpénzek rendszerének felszámolása érdekében, és 1998-ban megalapította saját mozgalmát, az Italia dei Valorit (Az értékek Olaszországa). Pártja 2001-ben nem jutott a parlamentbe, azonban 2006-ban, koalícióban a l'Ulivóval, és a népszerű egykori palermói polgármestert, Leoluca Orlandót is a sorai között tudva igen, ekkor Di Pietro az infrastruktúráért felelős miniszter posztját kapta meg. 2008-ban a l'Ulivo utódpártjának, a Partito Democraticónak egyetlen szövetségeseként kerül be a parlamentbe, 4 és 5 % közötti eredménnyel.[156]

154 Colajanni 1996 122. p.
155 Rayner 2005 416. p.
156 Biografia. Forrás: http://www.antoniodipietro.com/biografia.php Letöltés dátu-

A Mani Pulite azonban nem tudta megszüntetni a korrupciót Olaszországban. A probléma törvényi rendezése máig nem történt meg. A pártfinanszírozási törvényt ugyan 1997-ben módosították, lehetővé téve, hogy az adóbevalláskor a pártok javára nyilatkozzanak a polgárok az adójuk 4 ezrelékéről, valamint kötelezővé tette a pártok éves vagyoni nyilatkozatát, amelynek ellenőrzéséért a Képviselőház elnöke felel.[157] Ezt már 1999-ben meg is változtatták, ismét emelve a támogatás mértékét, majd 2002-ben a hozzájárulást egy ezrelékben maximálták, a 2006-os módosítással pedig a támogatást az öt éves ciklusra terjesztették ki, függetlenül a ciklus valódi hosszától, ami azt jelenti, hogy a 2008-as előrehozott választások miatt jelenleg a pártok dupla források felett rendelkeznek.[158] A bírósági rendszer reformját azonban csak 2005-ben sikerült keresztülvinni. Ekkor is csak a helyettes ügyészek autonómiáját sikerült csökkenteni a főügyész javára, míg a kormány hatáskörének tervezett növelését (a miniszter által kért vizsgálat kötelező lenne) a 2007-es módosítás enyhítette, eszerint a CSM továbbra is megakadályozhat olyan vizsgálatokat és fegyelmi eljárásokat, amelyeket alaptalannak tart.[159] 1998-ban a korrupció büntetőjogi helyzetét szabályozták újra, jelentősen csökkentve azon esetek számát, amikor a bűntény fennáll.[160] Az amnesztiát pedig a parlament 2006-ban, a Lega Nord és az Italia dei Valori tiltakozása mellett, nagy többséggel fogadta el.

A korrupció pedig nem szűnt meg. Olaszország változatlanul Nyugat-Európa messze legkorruptabb országa a Transparency International vizsgálatai szerint bár mérőszáma 1995 óta egy egészet javult, 3,9-es indexével Ruanda és Grúzia között áll a 67. helyen a rangsorban (ahol az első a legkevésbé korrupt), az Unión belül csak Görögország, Románia és Bulgária követi.[161] Di Pietro úgy látja, a rendszer változatlan, csak a módszerek lettek sokkal finomabbak. A privatizációval, az állami szektor csökkenésével a sikkasztásos vétségek egyre ritkábbak lettek, korrupcióvá alakultak, és a bűntényeket egyre jobban el lehet tüntetni a rendszerben.[162] Azonban a teljes eltüntetés nem mindig sikerül. Így például 2000 szeptemberében a milánói ügyészség

---

ma: 2011. november 13.

157 Legge 2. gennaio 1997, n. 2. Forrás: http://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1997;2 Letöltés dátuma: 2011. november 12.

158 Legge 23. febbraio 2006, n. 61. Forrás: http://legxiv.camera.it/parlam_/leggi/06051l.htm Letöltés dátuma: 2011. november 12.

159 Cotta – Verzichelli 2008 264. p.

160 Newell–Bull 2003 47. p.

161 Corruption Perceptions Index 2010 Results. Forrás: http://transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results Letöltés dátuma: 2011. november 12.

162 Di Pietro 2000 197. p.

letartóztatta Luigi Odassót, egy milánói kórház igazgatóját, a Forza Italia tagját korrupció és bűnpártolás vádjával. A helyzet kísértetiesen hasonlított 1992. február 17-ére, az újságok felvetették egy második Tangentopoli lehetőségét. Odasso azonban nem beszélt, és a közvélemény sem reagált az ügyre. Sőt, maguk az ügyészek is kilátástalannak ítélték a helyzetet. A vizsgálatok hiába jutottak el a régió Forza Itáliá-s elnökéig, az nem mondott le, és a jobbközép koalíció ennek ellenére gond nélkül nyerte meg a választásokat.[163] A politikai vezetőréteg lecserélődött, a rendszer azonban nem változott.

Befejezés A Tangentopoli-botrány az elmúlt évtizedek legnagyobb hatású korrupciós botránya volt, amely Olaszország több, mint 40 éve fennálló politikai rendszerét és „uralkodó osztályát" sodorta el. Kibontakozásához és rendkívüli kiterjedéséhez számtalan tényező járult hozzá: a nemzetközi helyzet megváltozása a hidegháború végével és az Európai Unió létrejöttével, a gazdasági válság és a megszorítások miatt elégedetlen közvélemény, a kisvállalkozások megerősödése a nagyvállalattal szemben, a politikai rendszer válsága és reformjának sürgőssége, az olasz igazságszolgáltatás rendkívül autonóm helyzete és az új büntető-eljárásjogi törvénykönyv, a milánói ügyészek módszerei, ügyessége és nem egyszer bátorsága. Hatása a politikára elemi volt, a leghatalmasabb politikusok eltűntek a színről (Craxi Tunéziában hunyt el 2000-ben), a több mint 40 éve a terepet uraló pártok megszűntek létezni, az eddig a hatalomból kizártak bebocsájtást nyertek, és a kereszténydemokraták egyeduralmára alapuló rendszert felváltotta egy, a bal- és a jobboldal váltakozására épülő egészségesebb demokrácia. A közvéleményben is mély nyomot hagyott a botrány, Antonio Di Pietrónak 20 évvel ezelőtti népszerűségének maradványa máig 4-5% közötti szavazótábort garantál.

Azonban az akció sok tekintetben nem érte el a kívánt eredményt, és az olasz rendszerváltás hiányos, problémákkal tűzdelt maradt. A „bírósági forradalom" nem tudott az államnak új, működő rendszert biztosítani. A pártok szervezete máig nem szilárdult meg, a kormányok sem lettek stabilabbak, és bár a politikai szereplők cseréje lelassult, a rendszer továbbra is átalakulóban van, és a politika törvényhozói hatékonyságát sem sikerült növelni, jól példázza ezt a pártfinanszírozási törvény vagy az előzetes letartóztatás kérdésének megoldatlansága. A régi rendszer korrupt tagjai pedig nem mind tűntek el a süllyesztőben, a fő példa Berlusconi, akinek a Kenőpénzek Városában való feltételezhető részvételét nem cáfolja, hogy a bűntettek elévülése miatt egyszer sem sikerült elítélni. A korrupció pedig változatlanul az ország komoly problémája maradt.

163 Rayner 2005 416. p.

Bibliográfia

Bull–Newell 2003
M. Bull – J. L. Newell, Corruption in Contemporary Politics. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan, 2003.

Carlucci 2002
A. Carlucci, *1992: i primi cento giorni di Mani pulite.* Milano, Baldini & Castoldi, 2002.

Cervi–Montanelli 1993
M. Cervi – I. Montanelli, *L'Italia degli anni di fango (1978-1993).* Milano, Rizzoli, 1993.

Colajanni 1996
N. Colajanni, *Mani pulite?: giustizia e politica in Italia*. Milano, A. Mondadori, 1996.

Cotta–Verzichelli 2008
M. Cotta – L. Verzichelli, *Il sistema politico italiano.* Bologna, Il Mulino, 2008.

Di Pietro 1999
A. Di Pietro, *Memoria*. Milano, Kaos, 1999.

Di Pietro 2000
A. Di Pietro, *Intervista su Tangentopoli*. A cura di G. Valentini. Roma etc., GLF editori Laterza, 2000.

Grilli di Cortona 2007
P. Grilli di Cortona, *Il cambiamento politico in Italia*. Roma, Carocci, 2007.

Gundle–Parker 1996
Stephan Gundle – Simon Parker (Eds.), *The New Italian Republic.From the Fall of the Berlin Wall to Berlusconi.* London–New York, Routledge, 1996.

Mammarella 1998
G. Mammarella, *L'Italia contemporanea. 1943-1998.* Bologna, Il Mulino, 1998.

Molnár 2011
Molnár A., *Olaszország története a második köztársaság idején. Az „első köztársaság" összeomlásától Silvio Berlusconi negyedik kormányáig.* Budapest, Áron, 2011.

Nascimbeni– Pamparana 1992
E. Nascimbeni– A. Pamparana, *Le mani pulite: l'inchiesta di Milano sulle tangenti.* Milano, A. Mondadori, 1992.

Rayner 2005 H. Rayner, *Les scandales politiques: l'operation „Mains propres" en Italie.* Paris, M. Houdiard, 2005.

Internetes források

http://archiviostorico.corriere.it/
http://www.normattiva.it/
http://gerardodambrosio.it/
http://www.societacivile.it/ (Mani pulite, anno zero)
http://ricerca.repubblica.it/
http://www.antoniodipietro.com/
http://www.normattiva.it/
http://transparency.org/

Nyelvtudomány

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA II.

Varga Mónika

Hangutánzó igék morfológiai vizsgálatáról

Bevezetés

A dolgozatban a *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszának* (Guttmann–Köbölkuti 1987) onomatopoetikus kifejezéseit vizsgálom, elsősorban a hangutánzó igék morfológiai vonatkozásaira koncentrálva. A regionális atlasz mintegy 200 kérdéséből 23 adatait választottam ki részletes elemzésre. A vizsgálat célja az atlasz egy részének feldolgozása, s a kiválasztott válaszsorok közötti rendszerszerű összefüggések megállapítása (vö. Guttmann 1990: 25, Juhász 1998: 133, 2000: 137).

Első megközelítésként a hangutánzás tudománytörténeti megítélésének változásait áttekintve, s a szóképzés kapcsán lényeges megállapításokat jelezve kialakítható egy elméleti-módszertani alap, amelyben a korpusz adatai értelmezhetők, elemezhetők.

A hangutánzás természeténél fogva felvet bizonyos vizsgálati szempontokat; ilyen a képzők gyakorisága, termékenysége, az analógia és a kreativitás szerepe, valamint a jelentés problémája. A korpusz adatainak vizsgálatához érdemes figyelembe venni az onomatopoetikus „szituációkat" (vö. Balogh–Király 1976: 11), melyek egyfajta kiindulópontot adhatnak az értelmezéshez.

A dolgozatban a problémafelvetés után a korpusz és a módszertan felvázolása következik. A hangutánzással kapcsolatos általános tudományos megállapításokból pedig kirajzolódnak a téma, illetőleg a nyelvi anyag sajátos, igen komplex kérdései. Az expresszív képzés fontosabb szakirodalmának áttekintésével, a „fiktív-passzív" tő és az

igésítő képzés kérdésének egyfajta értelmezésével folytatva a szóképzés funkcionális szemléletű megközelítésének tanulságait jelzem, melyeknek a vizsgálatban is szerepe lesz.

A szakirodalmi alapozás után következik a korpusz kérdéseinek csoportosítása; itt az egyes kérdéscsoportokban megjelenő tagoltság, tehát a mennyiségi változatok (vö. Imre 1987: 6–7), valamint az adatok minőségi változatosságának kérdése kerül előtérbe. Az adott kérdésekben tipikus igék, s a sajátos derivátumok etimológiai vonatkozásai mellett a sajátos képzőbokrok és egységként értelmezhető származékokat mutatom be. Morfológiai szempontból lényeges jelezni a korpuszban található derivátumok képzőinek gyakoriságát, megoszlását, jelentésbeli vonatkozásait – az általános gyakorítás vagy mozzanatosság mellett megjelenő egyéb lehetőségekkel együtt.

Mivel a hangutánzás nyelvföldrajzi vonatkozásai igen lényegesek lehetnek, érdemes a sajátosabb derivátumok területi megoszlását térképen szemléltetni. A kutatóterület nagysága miatt nem lehet messzemenő kijelentéseket tenni, így a probléma részben már túlmutat ezen a dolgozaton, ugyanakkor további lehetőségekre mutathat rá a vizsgálat területi kiterjesztése esetén.

Korpusz és módszer

Guttmann Miklós és Köbölkuti Katalin a szerzői az 1987-es *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza* című munkának, amely három tájegység területéről származó adatokat tartalmaz: Kőszeghegyalja, az Őrség hazai és szlovéniai részei, valamint Hetés és környéke (a kutatóterület nyelvjárásáról l. Juhász 2001: 267–9).

Ez a regionális célatlasz változatos gyűjtött anyagával, s elrendezésével egyaránt részletes képet ad a hangutánzás témaköreiről. Az első ilyen az állathangutánzás témaköre, amellyel ez a dolgozat nem foglalkozik. Szerepelnek azonban olyan kérdések, amely az emberi magatartásokból, cselekvésekből származó hangjelenségek, valamint külső eszközökkel való zajkeltésre utalnak. Ezek lényegesek ebben a vizsgálatban. A harmadik témakör a környezetben keletkező hangok, természeti elemek és az emberi környezet mesterséges zörejeit tartalmazza. Ez a csoport szintén szerepet kapott a korpuszban.

A gyűjtést kérdőíves formában (mintegy 200 kérdéssel), 12 Vas megyei és 14 muravidéki kutatóponton végezték a szerzők, leginkább a hangutánzás nyelvföldrajzi tanulságaira összpontosítva. A Vas megyei kutatópontokon három korosztályban 2-2, összesen tehát 6-6 adatközlőt kérdeztek meg. Muravidéken kutatópontonként 2-2 személytől az összes kérdést, illetve néhány adatközlő a kérdések egy részére válaszolt (Guttmann 1987: 8–9). Ezek a tények is szolgálnak

egyfajta részleges magyarázattal az adatok változatosságára, tagoltságára vonatkozóan.

A vizsgálatra szánt korpuszba, amint említettem, 23 kérdés válaszsorait választottam ki (l. Felhasznált kérdések), emellett néhány további derivátum is szerepelhet majd magyarázatként. A kutatás nyelvi anyaga emberi és természetbeli hangadásokra vonatkozik, amelyek az ember közvetlen környezetében megfigyelhetők, s általában könnyen megnevezhetők. A megnevezendő jelenségek, onomatopoetikus szituációk az idő múlásával vagy a környezet változásával sem tűnnek el, így adott esetben a megnevezés módjának megváltozása lehet csak kérdéses. Ez azért lényeges, mert például az állatok hangjára vonatkozó adatok már a gyűjtés során zömmel a passzív szókincs részei voltak (leszámítva az általános hangjelenségekre vonatkozó, a köznyelvben is aktív elemeket, pl. morog, nyávog), s a szociokulturális változások miatt már kevés eséllyel gyűjthetők fel (vö. Guttmann 1987: 10). Ennek a vizsgálatnak a korpusza azonban egy újabb gyűjtéssel ellenőrizhető, akár az atlasz definíciói által más területekre is kiterjesztve.

A kérdések nem kötődnek a vidéki életmódhoz, a nyelvjárási vonatkozás így a nyelvi anyagban jelenik meg (képzők és a derivátumok egységként értelmezve, vö. D. Bartha 1958: 134), nem pedig a megnevezendő jelenségből származtatható. Ebben az esetben a hangjelenség, illetve a megnevezés gyakorisága és az adatok változatosságának kapcsolatára csak hipotetikus megjegyzéseket tehetünk. Ugyanakkor érdemes kitérni arra, hogy a nyelvi konvenció vagy az adatközlők kreativitása, illetőleg a hangélmény minél „pontosabb" visszaadása érvényesül-e az egyes kérdések esetében.

A kérdések kiválasztásában már szerepe van a jelenségek „állandóságának", így eleve feltételezhető a közösségben egy konvencionális alap (általában „köznyelvi" jellegű kifejezésekről lévén szó). Ehhez képest természetesen szerepe lehet a derivátumok egyéni ismeretének, illetve az aktuális jelentések kialakításának (vö. Ladányi 2000: 179–180).

A rendszerszerű összefüggések feltárása érdekében csoportosítottam a kérdéseket bizonyos hasonló onomatopoetikus szituációk szerint, például emberi hangadások esetében az intenzitás alapján. Az öt csoportból négy esetében emberi alanyt feltételeznek az igék, míg az utolsó csoportban természeti erőt. A csoportokat egyenként mutatom be.

A korpusz anyagának vizsgálata során felvetődött, hogy az adatok csakugyan mindig onomatopoetikus eredetűek-e, illetve mennyire tekinthetők elterjedt változatnak. Az elterjedtséghez és etimológiai megközelítéshez a *TESz.* s az *ÚMTsz.* mellett kifejezetten hangután-

zással foglalkozó, meghatározó esettanulmányok (Benkő 1954, Kiss 1974, Guttmann 1990, Juhász 1994, 1996, 1998) voltak segítségemre.

A vizsgálat módszertani megfontolásból a funkcionális szemléletű természetes morfológiából „kölcsönöz" egy fogalompárt, a jelöltség és jelöletlenség viszonyában (Ladányi 2007: 22, 28–29, 2008: 350). A jelöltség ebben a megközelítésben rendszer szinten a szabályoknak való megfelelés vagy attól való eltérés mértékétől függ (uo., az elmélet további bemutatását l. a szakirodalmi áttekintésnél).

A kérdéscsoportok vizsgálatához (részletesen l. 3. fejezet) feltüntettem az adott kérdésben jellegzetes, prototipikus adatokat, valamint a sajátos derivátumokat, jelezve azok megterheltségét, zárójelben a kutatópontok számával (pl. 108. „izgalmában akadozva beszél" tipikus: *dadog, hebëg* – ritkább: *höbörcül* 6, 12, 18). Ahol az adott változatok jellegzetesek, „elvárhatók", mégis csupán egy-két adatban találhatók meg, ott azoknak a kutatópontjait is jeleztem (pl. 136. „sipítozva beszél": *sápítozik* 7, 23; vagy 140. „bántóan, idétlenül nevet": *viháncul* 23). A sajátos igealakok esetében a kutatópontok számát tekintve már egy-két adat is elég lehet az alkalmiság kizárására, főként akkor, ha más kérdésekben is megjelent (vö. 114. „hm"-féle hangot hallat: *mormicul* 10; 120. „halk hangon, alig érthetően beszél": *mormicul* 11, 9, 10, 7, 8). Noha az egy ponton előforduló adat szintén lehet vizsgálható, kérdéses, mennyire nagy közösségi érvénnyel szerepel egy-egy ilyen derivátum, ilyen például a villámlás hangjára vonatkozó (160.) *rastog* és *rastan* (vö. Guttmann 1987: 13).

A csoportok bemutatása után a negyedik fejezetben a derivátumok képzőinek gyakorisága kerül előtérbe, például a szakirodalomban jegyzett tipikus expresszív gyakorító s mozzanatos képzők megterheltsége, változatai (ilyen a -g és -gat/-get, vagy a mozzanatos -n és -t). Bizonyos jellegzetes képzőbokrok is megjelentek a korpuszban, kérdéses ezek gyakorisága, hogy mennyire expresszívek, jelentésükben pedig mennyire transzparensek (pl. -ódik, 139. *tipródik,* vagy -orcul/-örcül, 139. *tiporcul*) . Az adott esetben jellemző tőváltozatosság esetén az alakokat egységként kezelem (pl. 92. *böstörög/vöstörög;* 138. *taspogat/laspogat*): ilyenkor ugyanis érdemes figyelembe venni a hangélmény keltette változatos reprezentációkat, a hangjelenségek egymásba való átcsapását, illetve az onomatopoetikus szituációk kérdését. A sajátos származékok megközelítésében lényeges tényező a képző szerepe, hogy milyen irányba alakítja jelentésüket (l. *sipákulódik; röhincsél*). A szemantikai vonatkozásokhoz kapcsolódik a metaforikus jelentés, a szóhasadás és a poliszémia megjelenése a vizsgálat korpuszban (vö. Guttmann 1990: 24).

A főbb módszertani megjegyzések után rátérek a hangutánzás tudománytörténeti helyzetének felvázolására. Néhány általános megfigyelés után az expresszív képzés történeti jellegű kutatásának lényeges tézisei, valamint a szóképzés funkcionális szemléletű megállapításai adják a kutatás elméleti alapját.

Az onomatopoeziszról általában

A hangutánzó szavakban a hangalak és a jelentés viszonya közvetlen, természeti hangok beszédhangokkal való reprezentációjaként értelmezhető (Benkő 1954: 255). A hangfestés esetében nem közvetlen ez a viszony, leginkább mozgás vagy állapotképzetek „hangulatát" adja vissza. A hangjelenség „visszaadása", s az egyéb érzékszervekkel felfogható benyomások kifejezése viszonyként is értelmezhető egy-egy kifejezés esetében, lehet átmenet a hang- és mozgásképzet között, például: lehel, viháncol, riszál stb. (Benkő 1954: 255, Kiss 1974: 3). A jelenséget átmenetisége miatt különböző terminusokkal nevezték meg a tudományos vizsgálatok során (vö. Kiss 1974: 3).

A korpusz kiválasztása során felmerült a onomatopoetikusnak minősítés vagy éppen nem minősítés problémája, tekintve, hogy a *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlaszá*nak gyűjtött anyagában nem hangutánzó vagy hangfestő igék is szerepelnek (Juhász 1998: 134–5). Ugyanakkor ezzel kapcsolatban érdemes óvatosan minősíteni, tekintve, hogy nem mindig érzékelhető egyformán a hangfestő jelleg, a motiváció (uo.). Guttmann szerint olyan adatokat is lejegyeztek, amelyek az ottani nyelvhasználók hangutánzónak érzékeltek (1990: 20).

Az onomatopoetikus kifejezések a belső keletkezés és az expresszivitás miatt a szókincs területének tekinthetők. A nyelvhasználók számára akár névadást motiváló szerepük is lehetett, a tájékozódásban lényeges volt, hogy az őket körülvevő táj mely jelenségei milyen hangot adnak (vö. Juhász 1989: 117). A jellemző, érzékletes hangmegnevezés pedig jellegénél fogva könnyen válhatott helynévvé.

A hangutánzó igék elvileg „fiatal" és nem hosszú életű részei a szókincsnek, bár a választott korpusz általánosabb származékait jelentős részben már ómagyar vagy középmagyar forrásokban is feljegyezték (vö. Zsilinszky 2003: 176–184, 373, 619), noha nyelvemlékeinkben kevés található belőlük, amit Benkő azzal magyarázott, hogy „alacsonyabb stílusértékűnek érzett elemek voltak még az irodalmi nyelvi norma kialakulásának kezdetén" (1967b. 311).

Mivel a szókincs sajátos elemeiről van szó, egy adott lexéma területi tagoltságának vizsgálata során a hangutánzó „dublettek", változatok külön lexikai egységként kezelendők (vö. Imre 1987: 16). Az onomatopoetikus igék nyelvföldrajzi vizsgálatokban való szerepét

már Benkő is hangsúlyozza (vö. 1967a: 40) változatosságaik, szemléleti vonatkozásaik, s területi meghatározottságuk miatt.

Az ilyen kifejezések expresszív voltából adódik, hogy saját rendszerszerűsége, szabályszerűsége van a hangutánzás és hangfestés jelenségének, ilyenek a hangrendi párhuzamok, palatoveláris, labiális-illabiláis változatok, ritkább szóképzések, többképzős változatok (Benkő 1954: 258, Kiss 1974: 6–10).

A szakirodalom tanulságai az expresszív képzésről

Az onomatopoetikus igék megítélésével foglalkoznak *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi atlasza* című munka szerzői az adatközlés elé iktatott kismonográfiában (Balogh–Király 1976: 25–65). Az expresszív képzés jellemzője, hogy nincs önálló, elhatárolható alapszó. A hangkifejező előrész tekinthető tőnek, ugyanakkor a hangutánzó igék jelentős részénél nem csak a tőmorféma expresszív, ilyen esetekben az alapszó és képző befolyása egyaránt érvényesül (uo. 57). Az onomatopoetikus szóalkotás természeténél fogva a tőnek tekinthető hangutánzó alapszó a megnyilatkozóban keltett hangélmény reprezentációjaként jelenik meg, a hangélmények csoportjai közt nincsenek merev határok, a hangjelenségek átcsaphatnak egymásba (vö. Balogh–Király 1976: 52).

A hangutánzó igealakok általában a képzővel együtt keletkeztek, sok esetben egyedi és alkalmi alakulások, nincsenek önállóan előforduló alapszavak, s mivel analógiásan keletkeznek (hangkifejező előrész + igésítő »képző«), korábban nem tekintették igazi képzésnek. Az alapszó fiktív volta miatt az igésítő „képzőszerű alakulatok" funkcióját is a szófajiság megadásában látták, a jelentésmódosítást nem vizsgálták.

A szóalak elemzése olykor nehéz, bár „a képzők ritkán járulnak önállóan is élő alapszóhoz, egyedülálló vagy egy-két párhuzamos képzésű származékban élnek", s ha a tőmorféma egymagában hordozza az expresszivitást, a végződés leválasztása egyszerűbb. A tő kikövetkeztetését segíti, ha egy ige többféle képzős változatban előfordul, egy tőhöz több képző járul (pl. *csahint, csahitál, csahitt*). Ha az igealak más része expresszív – akár maga egészében –, nehéz megállapítani, hol végződik az alapszó, egyszerű képzőről vagy képzőbokorról lehet-e szó.

Olykor a nyelvtudat is leválaszt egyes szóvégeket, s más tövekhez képzőszerepben kapcsolja, a szóalkotást pedig alakíthatja a hangutánzó alapszó és az analógiásan illeszkedő képző is (uo. 52–60). A hangutánzó szavak végződésének változatosságát a kifejező elemként keletkezéssel magyarázzák; az egymás mellett élő alakok hathatnak egymásra, így új igealakok keletkezhetnek, ami stiláris szempontból is érdekes lehet.

A somogyi atlasz szerzői többször hivatkoznak *A magyar nyelv története* című kötetre (Benkő szerk. 1967b), amelyből további ismereteket szerezhetünk az expresszív képzésről általában (Benkő 1967b: 309–312). A hangutánzó szavak a tájszó jellegű egyedekkel nagy mennyiségét teszik ki a szókészletnek, rendszerint későbbi életük során is megőrzik a hangalak és jelentés szoros kapcsolatát, általában felismerhető marad a hangutánzó jelleg, de változhat is. Természetüknél fogva elsősorban igékről lehet szó, a névszók (akár állatnevek) általában elvonással keletkeztek. Jellemzően önálló alakulatok, szabálytalan és szabályos – palatoveláris – párhuzamok egyaránt léteznek, pl. dorombol – dörömböl. Alaktani szempontból azért tekinthetők sajátos képződménynek, mert egyszerre jött létre a hangkifejező előrész és a képzőszerű végződés (amint ezt Balogh–Király is jelzi). Vannak azonban olyan igevégződések, amelyek tipikusan a hangutánzó igék „álképzői" lehetnek, ilyen az -n mozzanatos képző, a gyakorító jelentésű -kol/-kel/-köl ~ -gol/-gel/-göl (Benkő 1967b: 311).

A hangutánzó igék képzésének megítélése azóta valamelyest változáson ment át, mint azt a *Magyar nyelvtörténet* Szókészlettörténet című fejezetében (Zsilinszky 2003 In: Kiss–Pusztai szerk. 2003: 177–178) láthatjuk: eszerint ezek az igék felépítésükben megegyeznek a képzett szavakkal, végződéseik általában azonosak a többi (nem hangutánzó) ige képzőjével, melyek igésítő képzők, vagyis kijelölik a szófaji helyet, beillesztik a szavakat a magyar igerendszerbe, ugyanakkor nem választhatók szét tőre és képzőre.

Azt láthatjuk tehát, hogy míg korábban nem tekintették valódi képzésnek a hangutánzást, de a képzőszerű toldalékok leválaszthatóak voltak, most valódi képzésnek tekintik őket, ugyanakkor (nyilván mert így lexikalizálódtak a kifejezések) szinkrón szempontból nem választhatók szét.

Az onomatopoetikus igék az ún. fiktív (vagy passzív) tövű igék csoportjába tartoznak, melyeket Benkő 1984-es monográfiájában így definiál: „fiktív tövű igének tekinthetjük mindazokaz az igealakokat, amelyek képzőt hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él (illetve meghatározott korszakban az adatok tanulsága szerint nem élt)" (Benkő 1984: 5). A fiktív tövű igék vizsgálatát két oldalról közelíthetjük meg: tő és képző felől: a tövet olyan morfematikai fogalomnak tekinti, ami csak a toldalékkal való korrelációban értelmezhető (uo. 17).

A képző különböző szerepekben van jelen a fiktív tövű igealakokban: amellett, hogy újabb lexikai egységet hoz létre, a szófajjelölésben, a kapcsolódási hely meghatározásában, szintaktikai, valamint jelen-

tésbeli szempontból is jelentősége van. A fiktív tövű igék végződései alapszavakból létrejött származékszavakon (valódi képzés) hozhatnak létre új lexémát, ami nem csak alaki, hanem funkcionális azonosságokat is magában foglal (uo. 13).

A valódi képzéstől az különbözteti meg, hogy a valós képzett ige képzője a tő lexémaváltozatához képest betölti a deriválás funkcióját, a fiktív tövűé viszont nem (20). Emellett a passzív (fiktív) tövekről elmondható, hogy a képzők nélkül nem vehetnének részt a toldalékolási rendszerben, s a képzők által nyernek szófajiságot (vö. T. Somogyi 2000: 35)

A fiktív tövű igék eredet szerint három csoportba sorolhatók: *alapnyelvi, onomatopoetikus* és *jövevényigék*. Az onomatopoetikus eredetű igék azonban etimológiailag sem mindig választhatók el egyértelműen (Benkő 1984: 48). Morfematikai szempontból két típusba osztathatóak: magukban álló, nem családosult, illetőleg családosult, több képző szembenállásával, melyekben általános a gyakorító : mozzanatos; mozzanatos és/vagy műveltető funkció, valamint az azonos funkciójú -l és -z versengése, de ahogyan a kötet is jelzi „főként nyelvjárásokban nem egyszer tartalmaznak viszonylag ritkán előforduló, különlegesebb képzőbokrokat" (uo. 58).

Az onomatopoetikus eredetű fiktív tövek szófaji minősítéséről megállapítható, hogy történetileg, kialakulásuk folyamatában igei természetűnek kell megítélni, mivel elsősorban igei lexémában valósul meg, ami a hangutánzás sajátos dinamizmusának eredménye (ez mutatkozik meg a képzőszembenállásokban is), valamint igei természetű tőre vallanak a deriválásban részt vevő képzők (uo.).

A produktivitás szempontjából elmondható, hogy a fiktív tövek közül az onomatopoetikus eredetűekre jellemző a legnagyobb produktivitás; jobban hajlamosak a morfematikai családosulásra, adott esetben pedig a nyelvhasználó ismételten is megformálhatja a nyelvi kifejezést azonos, vagy rokon jelentéstartalommal a belső szóteremtés művelődéstörténeti hátterének megfelelően (vö. uo. 139).

Szintén a passzív igetövekkel foglalkozik T. Somogyi Magda 1987-es monográfiájában, mely felfogásában mutat rokon vonásokat a fent vázlatosan bemutatott monográfiával, a passzív (fiktív) igék definíciójában hivatkozik is rá (vö. T. Somogyi 1987: 10). A passzív igetövek meghatározását szintén a képzők kielemzéséhez valamint a jelentésbeli összefüggések feltárásához köti, s az egyes tövekhez leggyakrabban kapcsolódó képzők szerint rendezi őket csoportba (-ít : -ul; -aszt : -ad, -dít : -dul; -g : -an – vö. 23). Az onomatopoetikus jelleget a családosult, képző szembenállásos származékok esetében

többségében megállapíthatónak tekinti (pl. *dobog : dobban; dübög : döbben*).

T. Somogyi nem tekinti a passzív tövű igét valódi szófajnak, ugyanakkor rendszerszerű szembenállásokra felfigyel az egyes csoportokban. Szófaji szempontból semlegesnek tekinti őket, de leíró szempontból vizsgálva, általánosságban értékelve (vö. uo. 24). A passzív tövek jelentésének meghatározását a következőképpen közelíti meg: ha a származékok jelentését ismerjük, a képző funkciójával együtt (passzív tövek esetében csak azonos tővel összevetve), valamint adott szituációban megértjük az igealakot, akkor értjük, használni tudjuk a passzív töveket, s analógiásan produkálni, vagy reprodukálni is tudjuk a derivátumokat (uo. 35).

A képző feladatát elsősorban a szófajiság adásában látja (ezáltal szintaktikai természetűvé is válik), illetve abban, hogy új lexémát hoz létre, mivel nem szemantikai, hanem lexikai képzésnek tekinti azt.

Ahogyan azt korábban jeleztem, ma már nem tekintenek az onomatopoetikus eredetű, expresszív képzésre „álképzésként" (Zsilinszky 2003 177–8). Már Guttmann is úgy értelmezi a kérdést, hogy a hangutánzó igékben szegmentálható képzők ugyanúgy töltik be funkcióikat, mint a nem hangutánzó igék tövein. A hangélmény reprezentálására szolgáló tövek pedig morfológiai szempontból azonosíthatók a nem hangutánzó igék töveivel (1990: 18).

A szóképzésről funkcionális szemléletben

A produktivitás, az újraképezhetőség, valamint az analógia kérdését külön vizsgálati szempontnak tekinthetjük. Ladányi Mária 2007-es monográfiája leginkább a főnévi képzés produktivitási kérdéseivel foglalkozik, de egyfajta elméleti áttekintést is olvashatunk a kötetben.

A vizsgálat elméleti kerete a természetes morfológia, mely funkcionális szemléletű, fő vizsgálati elve, a jelöltség, viszonyfogalom, amely az emberi percepcióra épül; minél kevésbé jelölt egy nyelvi egység, annál könnyebben fogható fel), viszont különböző szempontok szerint a jelöltség mértéke különböző lehet (vö. Ladányi 2007: 29–30). Szintén központi fogalom a szerkezeti ikonicitás, mely szerint a nyelvi egység morfológiai, szerkezeti felépítése leképezi szemantikai–funkcionális felépítését; ha egy nyelvi egység jelentése kiszámítható részeinek jelentéséből, alakilag pedig átlátható a felépítése, akkor az egység transzparens („áttetsző").

Az agglutináló nyelvek esetében jellemző a morfotatkikai transzparencia, ez a szóelemek határának felismerhetőségére utal (32–34). Kérdéses, hogy onomatopoetikus kifejezések esetében ez mennyire valósul meg (utalva a hangkifejező előrész elhatárolásának esetleges

nehézségére a végződéstől az igealak teljes expresszivitása esetén, vö. Balogh–Király 1976: 57). A jelöltség kapcsán fontos megjegyezni, hogy jelöletlen választás nem mindig lehetséges az egyes nyelvekben (vö. mag és periféria, illetőleg versengő alakok hálózata).

A morfológia egyik funkciója a szóalkotás, melynek egyik típusa a szóképzés (morfológiai deriváció), a morfológiai műveletek absztrakt morfolexikai folyamatokként kezelhetők és különíthetők el a következő típusok szerint: jegyderiváció; funkcionális, lexikai deriváció (esetfunkció jelleg); transzpozíciós vagy szintaktikai deriváció (kategória- vagy szófajváltás jellemzi); expresszív (a beszélői attitűd szempontjából) (vö. Ladányi 2007: 65).

Az onomatopoetikus képzést során a különféle természeti, állati, vagy a beszédtől eltérő emberi hangokat, hangsorokat „fordítja le" a megnyilatkozó, s általában ezt árnyaltan, minél reálisabb hatással szándékszik közvetíteni (bár mivel a szófaji rendszerbe is ezáltal kerül a kifejezés, ezért akár szintaktikai jellegűnek is tekinthető a deriváció).

A szóképzést akkor tekinthetjük termékenynek, ha a képzés szabályba foglalható mintát követ, a minta nyitott osztály(ok) tagjain szabadon alkalmazható, a derivátumok jelentése pedig kompozicionálisan értelmezhető, vagyis az alapszó és a képző jelentéséből kiszámítható (vö. Ladányi 2008: 350). A képző sematikus jelentése produktív képzés esetén a származékok és az alapszavak jelentésének megkülönböztetésével állapítható meg (vö. Keszler 2000: 309).

A szóalkotási eljárások termékenysége időben változhat és a kiépülőfélben lévő mintázatok esetében a képzés alapját kezdetben nem produktív szabályok, hanem egyedi minták analógiás követése adja (fokozatiság jellemzi a természetes morfológia szemlélete szerint – vö. Ladányi 2008: 361).

Az analógia szerepe különböző megvalósulás–típusokban jelentkezhet (a mentális lexikon kapcsolódásainak gazdag hálózata alapján, vö. uo. 368): felszíni analógia, séma útján, illetve termékeny, szabályba foglalt minta követésével. A hangutánzó igék képzését analógiásnak tekinti a szakirodalom (pl. Balogh–Király 1976: 55–6, Benkő 1967b: 310 stb.), ugyanakkor azt is tudjuk, hogy nagy részét képezik szókincsünknek, s bár viszonylag fiatalnak, s általában nem hosszú életűnek tekintett alakulatok, a nyelvhasználat képes reprodukálni az adott onomatopoetikus kifejezéseket azonos, vagy hasonló jelentéstartalommal.

A szóképzési paradigmák (mint szervezőelvek) forma–jelentés viszonyokat erősítenek meg, rokon értelmű képzők esetében pedig azonos legáltalánosabban felfogott szóképzési jelentések de formailag

különböző képzési szabályok hoznak létre különféle megoldásokat, pl. tépeget, tépdes, tépdel, tépked (vö. Ladányi 2007: 73). Érdekes lesz ezt a jelenséget, vagy kérdést is megvizsgálni a hangutánzásban a korpusz alapján.

Az igék morfológiai, szintaktikai viselkedése függ attól, milyen jelentéstartalom lexikalizálódott benne, a hangjelenséget jelölő igékre ráépülhet a mozgás képzete pl. zakatol; kérdéses, hogy a mozgást kísérő zaj esetén melyik tényező kerül előtérbe a megnevezésben (vö. Ladányi 2003: 45). A hangutánzó igék zömmel intranzitívak, alanyuk változatos lehet (akár természeti erő is, uo. 49).

Az ige tartalmában azt a jelentéskomponenst lexikalizálja a beszélő, amely az adott szituációban, kontextusban leginkább lényeges a számára, így érvényesülhet a nyelvhasználó kreatív attitűdje is (uo. 51).

A morfológiailag szegmentálható igék jelentése morfológiai transzparencia esetén elkülöníthető a lexikális (konvencionalizált), potenciális (a képző sematikus jelentéséből kiszámítható), valamint az aktuális jelentés, amely adott kontextus függvénye, lehet alkalmi, de a rendszerbe is kerülhet (Ladányi 2000: 179–180). Az aktuális jelentésből általában az alapszó lexikai szemantikájából adódó tipikus jelentés rögzül. A potenciális és aktuális jelentés esetében kérdéses az alapjelentések többfélesége, a metaforikus vagy metonimikus kiterjesztés (uo.).

A korpusz bemutatása

A kérdéscsoportok vizsgálata

A *Hangutánzóigék vasi és muravidéki atlaszá*ban mintegy 72 kérdés vonatkozik emberi hangadásokra, amelybe beletartozik a különféle viselkedésekbe adódó zajkeltés is. Környezeti jellegű kérdésekből 43 található az atlaszban, ennek egy része természeti erőkre, más része az ember mesterséges környezetének hangjelenségeire vonatkozik (Guttmann–Köbölkuti 1987: 5).

Ahogyan azt már a bevezetőben említettem, az atlasz anyagából 23 kérdés válaszsorait választottam elemzésre, s azokat öt csoportra bontottam módszertani megfontolásból. A kérdések leginkább általános, tipikus hangadásokra vonatkoznak, amelyek viszonylag könnyen megnevezhetők. Mivel minden kérdésben viszonylagos tagoltság, változatosság figyelhető meg, előfordulnak átfedések a csoportokon belül, s csoportok között is. Az egyes csoportok kialakítása nem teljesen koherens, ugyanakkor törekedtem a hangjelenségeket valamilyen szempontból összekapcsoló tényező mentén besorolni a kérdéseket.

Az öt csoportból három az emberi hangképző-szervekkel történő hangadásra, illetve a beszéd valamilyen sajátos megnyilvánulására vonatkozik. Egy csoport a járással kapcsolatos hangadásokat jelző igé-

ket jeleníti meg. Az utolsó kategória a természetbeli hangjelenségekre kérdez rá.

Az egyes csoportok adatait táblázatok mutatják jelezve a kérdések lényegét, a tipikus hangmegnevezéseket, valamint a válaszsorok változatosságát, az eltérő derivátumokat, s azok megterheltségét.

1. táblázat

	tipikus ige	*eltérő derivátum (kutatópontokkal)*
91. gyerek sír	bőg, ordít, sír, zokog	biën (12, 11, 9, 10, 7, 8,) siëkodik (9, 7, 8)
135. sikít, kiált	sikitt, visitt, sikolt	rikátozik (1, 2, 3, 4, 5, 6), siëkodik (12, 11, 9, 7, 8), sókodik (13, 15, 16, 21, 22), sikogat (12, 11, 9, 10), rikogat (6, 10)
136. sipítozva beszél	rikácsul/rikácsol, sipákul, sápítozik (7, 23)	retyetül (3, 4, 5) siëkodik (7), sipánkodik (13), sókodik (16)
149. hangosan jajgat	óbégat, ordít, jajgat	siëkodik (9, 7, 8) riën (8, 7), sipákul (8)
123. nyűgösködve, kényeskedve beszél	nyafog, nyöszörög, nyavalyog	nyögösködik (1, 2, 4), nyikkanik (3), nyifáncul (8), nyikorog, csikorog (7, 13);

Az első csoportban az éles hangadás jelenik meg közös pontként, általában valamilyen fájdalmat vagy egyéb kellemetlenséget fejezve ki. Sok általános, tipikus hangutánzó ige található a csoportban, például: *bőg, ordít, sír, jajgat*. Az etimológiai vonatkozások közül megemlítendő az *ordít,* amely a *TESz*. szerint „artikulálatlan, éles hangadást" jelöl, tehát onomatopoetikus, míg az *óbégat* töve átvétel (vö. „au weh" a németből), azonban beilleszkedett a -gat/-get gyakorító képzővel a hangadást jelölő igék közé. Általános megnevezés lehetne a 136. kérdésben a sápítoz, de a kutatóterületnek csak két pontján jelenik meg.

A sajátosabb derivátumok közül a csoportban négy kérdésben, összességében viszonylag nagy területi gyakorisággal jelenik meg a *siëkodik ~ sókodik,* amely az *ÚMTsz*. szerint a sivalkodik változata, ebben a formában kevesebb képzőt tartalmaz, akár a hanghatás élesebb volta miatt. A -kodik/-kedik/-ködik a visszaható képzők közé tartozik (vö. Guttmann 1990: 20), s a csoportban a kényeskedő beszédre más tővel is adatolható, ilyen a nyögösködik (mint a nyűgösködik fonológiai változata). Egy onomatopoetikus szituáció esetén a visszahatáshoz képest talán a hangadás tartóssága kerülhet inkább előtérbe. A *siëkodik ~ sókodik* mellett a *sikogat* derivátum már egyértelműen a duratív jelentést erősíti, s inkább a kiáltozásra és a sipákoló beszédre utalhat.

A kiáltásra vonatkozik a *rikátozik* (135. kérdés), amely a kutatóterület északi részén viszonylag nagy megterheltséggel fordul elő. Mivel ha hangutánzó igék gyakran hatnak egymásra, a *rikátozik* lehet a *rikácsol* és a *kiáltozik* kontaminációja. Képzésében valamelyest a *sápítoz*ra hasonlít a mozzanatos -t és a gyakorító -z miatt.

A hangadás tartósságát érzékletesebben fejezi ki az -orog/-örög képzőbokorral ellátott *nyöszörög,* azonban a *nyikorog* és *csikorog* nem tipikusan élőlények hangjának megnevezésére használatos, így a beszéd jellegéből inkább a hang élessége kerül előtérbe.

Hasonlóan sajátos jelentésében a *retyetül,* amely adatoltsága miatt szintén nem tekinthető alkalminak; az *ÚMTsz.* szerint 'locsog, fecseg' jelentésben használatos, itt viszont az onomatopoetikus szituáció miatt szintén a sipítozó beszédre vonatkozik (noha a kettő jelentésében nincs feltétlenül távol egymástól).

2. táblázat

	tipikus ige	*eltérő derivátum (kutatópontokkal)*
92. perlekedik	pörül, orditt	böstörög/vöstörög (1, 2, 4, 3, 5, 6, 12, 11, 9, 10, 13)
105. csúnyán, elnyújtva énekel	ordít, óbégat, gajdul	hőbörög (2, 4, 5, 10, 8), ordibányoz (1), gajdorászik (4, 6), kurgyogat (5, 11, 7, 8, 9), dábërikul/dáborikul (7, 8), sókadozik (26)
135. jókedvében kiáltozik	hujjogat, kurgyogat, sikogat, rikitt, kurjant, rikkant	rikátoz (6), hujjánt (12, 9, 7, 8), gyugant/ gyuhint/ gyugint/ gyagint (15, 16, 17, 21, 25, 26);
140. bántóan, idétlenül nevet	röhög, kacag, vihog (viháncul 23)	röhincsél (1, 7), rögyörész (9), vinyároz (9), vigyorog (8, 16, 15, 18, 20), vinnyog (6, 12, 22)

A második kérdéscsoport nem tekinthető teljesen koherensnek, ugyanakkor a hangadás intenzitása valamelyest összekapcsolja a különböző szituációkat, valamint közösnek tekinthető, hogy egyik sem kifejezetten kellemesként értékelt a hallgatók számára (vö. kérdések: „csúnyán énekel", „bántóan, idétlenül nevet").

A perlekedésre vonatkozó kérdés (92.) válaszsorában több nem kifejezetten hangutánzó ige is szerepel (*patáliázik, házsártoskodik, lármázik* stb.), noha a beszélők értékelhetik legalábbis hangulatfestő kifejezéseknek a szóhangulat expresszivitása miatt. A *böstörög/vöstörög* igepárt a *TESz.* „valószínűleg hangfestő" eredetűnek tekinti, valamint kifejezetten a nyelvjárási szók közé sorolja őket (az *ÚMTsz.* alapján elterjedt kifejezésekről van szó). A képzőjük mindenesetre tartós hangadásra enged következtetni, az a tény, hogy változatok-

ban találhatók akár egy kutatóponton is, szintén az onomatopoetikus jelleget erősíti.

A csúnyán hangzó éneklésre (105.) a már említett *ordít* és *óbégat* mellett megjelenik a *hőbörög;* az *ÚMTsz.* a *hebeg*gel kapcsolja össze, valamint a lármázás hangképzetével. A *TESz.* hangfestőnek tekinti, de 'csavarog' értelemben. Más megközelítésben, a *hőzöng, fennhéjázás* stb. kifejezésekkel egybevetve nem csak az intenzitás jelenítődik meg benne, hanem a „hé", „hő", „hú" stb. indulatszók mint nyomatékosító elemek (vö. Juhász 1994: 340). A *hőbörög* tehát valamilyen indulatszói tő és a gyakorítást kifejező, szintén expresszív képző társulásának eredménye.

Ugyanebben a válaszsorban képzés szempontjából sajátos a *gajdorászik* igealak, amely tekinthető továbbképzett változatnak (vö. a *gajdul* gyakrabban fordul elő). Az -oráz képzőbokorban az archaikus, már improduktív -r képző kapcsolódik össze az egyik manapság is tipikus, produktív gyakorító képzővel. Hasonló a helyzet a *sókadozik,* illetőleg a szintén nem produktív -d igeképző esetében. Szintén jellegzetes képzésében a *dábërikul/dáborikul,* melyben a képzőbokor (-rikul/-rékul) a motiváció elhomályosulásával, utólag vonódott el a *kukorékol* igéből (vö. Balogh–Király 1976: 57). Az *ÚMTsz.* szerint a *dávorikol* alaki változata, amely valóban lármázásra utal.

A jókedvű kiáltozás kérdésére (135.) általános válasz a *kurgyogat,* emellett egyaránt megterhelt a tartós és mozzanatos hangadás kifejezése is, például *sikogat, hujágat* vagy *rikkant, hujjánt* és a *kurjant* is. A hangadás élességére ismét megjelenik a *rikátoz.* Sajátos derivátum lehet a több változatban előforduló *gyugant/gyuhant/gyuhant/gyuhint,* mozzanatos hangadásként, s az *ÚMTsz.* szerint kiáltásra vonatkozik Hetés területén. Eredete azonban nem teljesen egyértelmű, bár valószínűleg indulatszói, a „csuhaj ~ gyuhaj" változatából alakult ki.

A bántó nevetésre vonatkozóan általános a *röhög, vihog,* a *viháncol* viszont csak egyszer fordul elő. Expresszívebb derivátum a *röhincsél,* amelyben egyszerre jelenik meg a mozzanatosság, a gyakorítás, s akár egyfajta intenzitáscsökkenés, hangadás kevésbé éles volta (bizonyos képzőbokrokban a -c vagy -cs képző ilyen hatására utal már Balogh–Király 1976: 62 is). Jelentésében sajátos a *vinnyog* és a *vigyorog,* utóbbiban manapság már inkább a mimika, a mozgás érződik, itt azonban kifejezetten a hangadásra vonatkozik, bizonyos kutatópontokon kizárólagosan (vö. Juhász 1996: 180, 1998: 137–8).

3. táblázat

	tipikus ige	*eltérő derivátum*
100. dadog	dadog, nyökög, habog	nyökörög (15)
108. izgalmában akadozva beszél	dadog, hebëg/höbög, nyökög	höbörcül (6, 12, 8), háppog (9, 7), motyog (8, 13)
114. „hm”-féle hangot ad	hümmög	hümment (4, 6), hümmöget (1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 11, 9, 10, 7, 8, 13), morranyik (4, 5), höbincül (11), mormicul, dörmicül (10)
120. alig érthetően, halk hangon beszél	morog, mormog, dörmög, szuszog, susog	susmitál (6), susporog (8), mormicul (11, 9, 10, 7, 8), dörmicül (10), dorombul (21), motyorog (11, 8)
132. halkan beszél, nehogy meghallják	súg, suttog, pusmog, sutyorog (11)	susmitál/suspitál (9, 10, 7, 8, 13, 16, 20, 21, 22, 26), sugdoz (1, 2, 10, 15)

A harmadik csoportban a beszéd folyamatossága, intenzitása, hangerejének mértéke kérdéses a különböző onomatopoetikus szituációkban, ugyanis míg a dadogás adott esetben általános, a hebegés kötöttebb helyzetet feltételez a kérdés alapján. A morgás, suttogás pedig egyszer a beszélő szándéka felől, egyszer pedig a hallgató szempontjából (vö. érthetőség) kiindulva jelenik meg.

Az első két kérdés válaszsorainak tipikus igéi képzésükben egységesek, a legjellegzetesebb -g képzőt tartalmazzák, egységként azonban lehetnek sajátosak. A *nyökög* ugyanis ezen a kutatóterületen gyakorinak tekinthető, azonban területi előfordulása igen kötött (vö. Benkő 1967a: 40). A legegységesebb adatsor a dadogásra vonatkozik (100)., kivételes derivátum a *nyökörög,* amely egy ponton fordul elő. Az onomatopoetikus szituációt tekintve részben hasonló a 108., amely már változatosabb képet mutat. Sajátos igealak a *höbörcül,* nem tekinthető alkalmi szógyártás eredményének; az -r improduktív képző, a -cül szintén a gyakorítást fejezi ki, emellett utalhat az intenzitás csökkenésére is. Jelentését tekintve az *ÚMTsz.* ’locsog, fecseg’ értelemben jegyzi, valamint „hebereg ~ höbörög” szóalakként ’dadog’ jelentésben. A *TESz.* szerint is hangutánzó eredetű (vö. *hebeg*), intenzitása azonban kérdéses. Az előző csoportban található *hőbörög* kapcsán előtérbe kerül a hangerő, a nyomatékosítás, ebben az esetben ez a jelentés kevéssé jelenik meg; közös eredet esetén lehet egyfajta szóhasadás eredménye. A *mokog* és a *motyog* jelentésében azért sajátos, mert a „köznyelvben” inkább a halk beszédre vonatkozik, itt azonban a beszéd akadozására.

Az előző két kérdéshez hasonlóan a „hm-féle hangadásra” (114.) is általános a *hümmög,* noha jó néhány kutatóponton -gat/-get-es válto-

zat is megjelenik. A gyakorítás mellett előfordulnak mozzanatos képzőt tartalmazó derivátumok *(hümment, morranyik).*

Ebben a kérdésben, s a következőben még inkább, megjelenik egy poliszémnek tekinthető onomatopoetikus ige, a *mormicul*. Az első kérdésben még csak egy kutatóponton adatolható, több változat mellett (ugyanakkora hasonló képzésű *dörmicül*lel együtt). A 120. kérdésben már több ponton is megtalálható, így az alkalmiság problémája feloldható. A *mormicul* eredetét tekintve egyértelműen onomatopoetikus (vö. a *morog/mormog* igék töve és az -icol/-icöl képzőbokor). Az *ÚMTsz.* több olyan onomatopoetikus szituációt és jelentést sorol fel, amelyben adatolható; ilyen a 'duzzog', 'morog', 'rágcsál', 'halkan, barátságosan morog', s az itt aktuális 'érthetetelnül, halkan beszél'. A vasi és muravidéki atlaszban szintén megjelenik a macska dorombolására vonatkozóan (47.), míg *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlaszá*ban hívogatásként is előfordul (Balogh–Király 1976: 96 – 46-47. kérdések). Ezt az magyarázhatja, hogy bizonyos hangjelenségek a különböző onomatopoetikus szituációk ellenére átcsaphatnak egymásba.

A csoport utolsó két kérdése a suttogásra vonatkozik; a kérdésfeltevés azonban először az érthetőség, s így a hallgató szempontjából fogalmazódik meg (120.), míg a második kérdésben a beszélő szándéka szerint (vö. 132. „nem akarja, hogy meghallják"). Kérdéses azonban, mennyire különítik el a nyelvhasználók a két szituációt a hangmegnevezés tekintetében.

A tipikus megnevezésekben kevésbé fedezhetők fel közös pontok (120. *morog, mormog, dörmög* — 132. *súg, suttog, pusmog*). Az eltérő derivátumok közt található a *susmitál ~ suspitál* (szinonimák), melyek egyszerre tartalmaznak mozzanatos és gyakorító képzőket (-itál képzőbokor). A már említett *mormicul* mellett megjelenik a *dörmicül,* s a *dorombul,* amelyek „köznyelvi" értelemben talán kevésbé jelenítik meg az emberi hangadást. Az utóbbi két változat ugyan kevés kutatóponton fordul elő mégsem tekinthetők teljesen alkalmi változatnak.

A hangadás tartósságát expresszívebben fejezi ki az -orog/-örög képzőbokor, s ilyen derivátumokra is találunk példákat: *susporog, motyorog* (utóbbit tekintve érdekes, hogy az „elvárhatóbb", -g képzős változat nem fordul elő). A produktívabb képzős származékok közül jellemző az utolsó kérdésben a *sugdoz,* mely több ponton adatolható, általános gyakorítást fejez ki.

4. táblázat

	tipikus ige	*eltérő derivátum*
97. nehézkesen jár	csoszog	csöszög (12, 10), csosztat, (1, 8, 21, 26), csöszmörög (12)
98. gyerek tesz-vesz	csötönöz, topog/töpög,	csötömbül (3), csötönész (12), csöszmörög (8, 20), csötönkül/csötönkél (16, 23), tiporcul (26)
138. sárban jár	tocsog, csattog	csattogat (1, 2, 3, 4, 5, 6) taspogat/laspogat (12, 7, 8, 7, 8)
139. lábával veri a földet	topog, tipródik, toporog, dobog	tiporcul (2, 7, 24), toppogat (3, 4, 5, 16, 23), timbul (23, 26)

A negyedik csoportban már az emberi cselekvésekből adódó, azokat kísérő, általában lábbal történő hangadás reprezentálódik a kérdésekben, illetőleg a válaszsorokban. Ilyen esetben kérdéses, mennyire mozdul el a hangutánzás a hangfestés felé, ahol a mozgás kifejezése kerül előtérbe (vö. Benkő 1954: 255–57, Kiss 1974: 3–4).

A járás nehézkességére utal a szinte kizárólagos *csoszog* (két esetben megjelenik a palatális változat, a *csöszög*). A kevés eltérő származék között több kutatóponton fordul elő a *csosztat* (egy adatban *kosztat*), melyben kérdés, hogy a -tat képző műveltetésre utalna-e, vagy mégis inkább a mozzanatosság nyerne így kifejezést.

A *TESz.* a *csoszog* igével közösen, „valószínűleg hangutánzó" eredetűnek tartja a *csötönöz* igét, az *ÚMTsz.* elsősorban 'lábatlankodik, tesz-vesz' jelentésben jegyzi. Az atlasz kérdésében (98.) a *csötönöz* szintén elsősorban a kisgyermek mozgására vonatkozik, illetve az azzal együtt járó hangjelenségre. A válaszsort viszonylag nagy változatosság jellemzi, elsősorban a képzést tekintve; az alkalmi változatokban is hasonló módon jelenik meg a mozzanatosság és a gyakorítás együttese, ilyen a *csötömbül, csötöng, csötönész, csötönkül/csötönkél.* A *csoszog* igével való „rokonságot" mutatja, hogy mindkét válaszsorban megtaláljuk a *csöszmörög* származékokat, noha nem nagy gyakorisággal, az alkalmi szógyártás mégsem valószínű. A *csötönöz*höz képest a hangadás tartóssága emelődik ki egy -orog/-örög képző esetén. Más természetű onomatopoetikus változatok a *tipeg/topog/töpög,* amelyek általánosnak tekinthetők.

A sártól akadályozott mozgás hangjelenségére tipikus igék a *tocsog* és a *csattog.* A gyakorítás azonban nemcsak -g képzővel, hanem a -gat/-get által is megvalósul, például *csattogat,* vagy éppen sajátos tőváltozatokban, ilyen a *laspogat* és *taspogat* (a -s, és -p improduktív képzők). Az utóbbi származékok erősebb mozgásképzetet kelthetnek.

Az utolsó kérdésre („lábbal a földet veri", 139.) gyakori válasz a *topog, toporog* és *tipródik*. Az utóbbi esetében sajátos az -ódik, mint visszaható képző, utalhat intenzitáscsökkenésre. Ebben a kérdésben is megjelenik a -gat/-get gyakorító *(toppogat)*. Képzésében sajátos a *topáncsul* és *topickul* (utóbbi a *tapicskol* alaki változata lehet), egyszerre mozzanatosságot és tartós hangadást kifejezve. Szintén eltérő derivátum a *tiporcul,* amely egy adattal már egy korábbi válaszsorban előfordul. Az *ÚMTsz*. szerint 'ugrál' jelentésű ige. Az archaikus -r képző mellett a -cul utalhat egyfajta nem túl erős hangadásra is. A *tipeg/topog ~ dobog* szócsaládba tartozik a néhány kutatóponton adatolt *timbul* is, amelyet az *ÚMTsz*. a *tombol* alakváltozatának tekint.

A negyedik kérdéscsoport viszonylag egységes képet mutat, leginkább a kisgyermek mozgására vonatkozó válaszsor tartalmazza a legtöbb alkalmi változatot, talán a ritkább megnevezés miatt.

5. táblázat

	tipikus ige	*eltérő derivátum*
163. csak pár csepp eső esik	csöpög, csöpörög, [szemerkél, szemetül], szitál	pötyörög (6, 8), pötyörész (6), csöpörész (9, 1), csöpitöl (10, 9), maszatul (1, 4)
196. egyenletesen, erősen esik	zuhog, szakad, suhog	locsog, csattog (1, 3), csapkod (4, 5), csörög (11)
179. a jégeső hangja	kopog, zörög, csattog, zuhog, csörög, suhog (2)	csattanyik (3, 4), suhitt, csörömpül (8), csatorász (7), robog (3)
169. villámlás után	dörög	morog (1, 3, 4, 9, 10, 7, 23), csattanyik (7)
160. villámlik	dörög, csattog	morranyik (2, 4), csattanyik (1, 2, 3, 4, 6), dörrenyik (1, 2, 3, 4, 6, 5, 12, 11, 9, 10, 7, 8), rastog, rastan (23)

Az utolsó kérdéscsoportban természeti jelenségekkel járó hangadások megnevezései találhatók, ezek az igék tehát „elvárhatóan" nem ágensi, cselekvő alanyt feltételeznek.

Az első kérdés (163.) igéi közt [ ]-ben szereplő *szemerkél* és *szemetül* ugyan gyakran jelennek meg, de nem onomatopoetikus eredetűek (vö. *TESz.*), s mivel ezt a nyelvtudat is érzékeli, ebben a vizsgálatban nem releváns adatoknak tekintem őket (vö. Juhász 1998:136). Hasonlóan a *szitál* is inkább a hangfestés, hangulatfestés elemének tekinthető. Hangutánzó viszont a *csöpög* és *csöpörög,* valamint a *pötyörög*. Képzésben sajátos a *pötyörész* és *csöpörész,* melyekben a képző által kiemelődik az intenzitás csökkenése. A *csöpitöl* talán a *szemetül* hatására alakult ki, mindenesetre mozzanatosságot feltételez.

Az egyenletes eső (196.) megnevezésre gyakori a *zuhog, suhog* s a *szakad,* utóbbinak azonban onomatopoetikus eredete kérdéses lehet. Eltérőbb egységek a *csattog, csapkod,* valamint a *locsog,* amely területileg igen kötött lehet (vö. Benkő 1967a: 45).

A jégeső esetében szintén több általános hangmegnevezés jelenik meg (179.), általában gyakorítást kifejezve, de mozzanatos igék is találhatók az adatok közt, pl. *csattanyik, suhitt, csörömpül* (utóbbi lehet hangátcsapás eredménye).

A dörgés és villámlás tapasztalati közelségéből adódóan a hangutánzó igék közti jellemző átfedéssel jár, a villámlás esetében természeténél fogva több mozzanatos ige *(csattanyik, dörrenyik, morranyik)* figyelhető meg. Jelentésében sajátos a *morog* és *morran* megjelenése az adatok közt, erre a területiség vizsgálata során részletesebben is kitérek.

Az utolsó kérdéscsoport szintén viszonylag egységes képet mutat, sok az általános, -g képzős derivátum, ezzel együtt található néhány expresszívebb képzésű származék is, legtipikusabban -orog/-örög és -örész képzőbokrokkal.

A korpusz adatainak részletes, elsősorban lexikális és részben szemantikai jellegű bemutatása után érdemes külön is áttekinteni a jellemző képzőket, s az adott helyen, a tipikus, főváltozatoktól valamilyen mértékben eltérő, „jelölt" igealakokat.

A képzők gyakoriságáról, néhány sajátos derivátumról

Az öt csoportot bemutatva láthatóvá váltak bizonyos tendenciaszerű jelenségek a képző- és tőváltozatosság tekintetében. Az emberi hangutánzás egyes típusaiban is jól elkülöníthető a tipikus és kevésbé tipikus képzők változó volta, természetesen az adott kutatóterületet figyelembe véve.

A szakirodalom a legjellegzetesebb onomatopoetikus képzőknek a -g, -n, -t, -kol/-kel/-köl szuffixumokat tekinti (vö. Kiss 1974: 6, Benkő 1984: 58, Kiefer–Ladányi 2000: 159). Természetesen a szerzők hangsúlyozzák, hogy az ilyen derivátumok főként nyelvjárásokban tartalmaznak viszonylag ritkán előforduló képzőbokrokat is (vö. Benkő 1984: 58). Emellett a hangutánzó-hangfestő igék belső szabályszerűségeire is felhívják a figyelmet, például a képzőkorrelációk és nagy mennyiségű alakváltozatok, „szócsaládosulás" tekintetében (vö. Kiss 1974: 7–12).

A korpusz igéiről ebből a szempontból a következők mondhatók el: A legáltalánosabb expresszív képző, a -g leginkább a harmadik és az ötödik kérdéscsoportot jellemzi (l. 3. és 5. táblázat). Ugyanakkor a többi csoportban szintén található egy-egy nagy területi

megterheltségű ilyen igealak, pl. az első csoportban a *bőg* és a *nyafog* (91., 123.), a negyedikben a *csoszog, topog* stb. (97. 138., 139.).

Jellemző, hogy bizonyos kérdésekben a -g-vel verseng a szintén gyakorító, azonban általánosabb -gat/-get képzőbokor, s akár több kutatóponton is megjelenik pl. *hümmöget* (114.), *toppogat, csattogat* (138.).

A mozzanatos -n és -t képzők szintén megjelenhetnek az általános tartós hangadást mutató onomatopoetikus szituációkban is, a -g képzővel bizonyos mértékű korrelációban, mégis kisebb területi megterheltség jellemzi őket, például: *csosztat* (97.), *hümment* (114.), *suhitt* (a jégeső, 179.).

Az első kérdéscsoportban jellemző a -kol/-kel/-köl képzőbokor, valamint az azzal szinonim -csol, melyek éles hangadást fejeznek ki *(sipákul, rikácsol),* a -gat/-get gyakorító *(sikogat),* valamint a -kodik/-ködik. Utóbbi a *siëkodik* derivátumban több kérdésben megjelenik, nem feltétlenül az 'alapszóban megjelent módon viselkedik', vagy éppen visszaható értelemben, inkább a hangadás tartósságát kifejezve. A mozzanatos -t inkább képzőbokrok részeként, ritkán fordul elő, vö. *rikátoz(ik), sápítoz(ik)* (135–6.).

A második csoportban többször szerepel az -orog/-örög (92. *böstörög,* 105. *hőbörög,* 140. *vigyorog*). A kiáltásokra vonatkozóan többször megjelenik az -nt mozzanatos képzőbokor (vö. 133. *rikkant, hujjánt, gyuhint*).

A harmadik csoport képzésében egységesen megterhelt az általános -g képző (*dadog, hebeg, morog, súg, suttog* stb.). A kérdésekben található néhány -orog/-örög változat, s a mozzanatosság is megjelenik.

A negyedik és ötödik csoportban szintén általánosak a -g képzős változatok, bár a negyedik csoportra nagyobb képzésbeli változatosság jellemző, több az alkalmi derivátum (különösen a 98. *csötönöz,* és a 135. *topog* mellett).

Miután a sajátos képzőbokrokat, s a velük alkotott derivátumokat már az egyes csoportoknál tárgyaltam, ezért a csoportokat összesítve most csak felsorolom őket:

6. táblázat

funkció:	*képző:*	*derivátum*
„visszaható"	-ódik	tipródik (139.), sipákulódik
	-kodik/-ködik	siëkodik (91., 135., 136., 149.)
mozzanatos és/ vagy intenzitáscsökkenés:	-incsél	röhincsél (140.)
	-orász/-örész	gajdorászik (133.), csöpörész, pötyörész, csatorász (179.),

	-orcul/-örcül	höbörcül (114.), tiporcul (98., 138.)
	-icál/-icél, -icol/-icöl -incol/-incöl	mormicul, dörmicül (120., 114.) (hö-bincül114., nyifáncul 123.)
	(sajátos magánhangzók a mozzanatos -t és a gyakorító -l előtt);	susmitál (114. 120), retyetül (136.), csöpitöl(163.)

A táblázatban jelzetteken kívül további sajátos egységek is megjelentek a korpuszban. Ezek nem feltétlenül a képzés miatt jellegzetesek, inkább a jelentésből adódóan, ilyen a *timbul* ('tesz-vesz', 'topog', 98., 136.), locsog (az eső, 196.), *rastog ~ rastan* ('reccsen', az égdörgés 160. 169.), *mormicul* ('morog, hümmög'). Hangátcsapás eredményei lehetnek a *csatorász* (az ég, 160., 163.), *vinyároz* ('nevet', 140.), *morog ~ morran* (az ég 160., 169.).

A korpusz, ahogyan a fentiekben láthattuk, igen gazdag, változatos, részben az onomatopoezis természetéből adódó képzésbeli- és tőváltozatosság miatt, részben a területi kötöttségek, a nyelvföldrajzi tagoltság miatt (vö. Imre 1987: 6–7, 21, 42–46). Érdemes tehát megvizsgálni, felfedezhetők-e bizonyos összefüggések az onomatopoetikus kifejezések területi vonatkozásai alapján.

A területiség vizsgálata, kitekintés

A dolgozat elsősorban a hangutánzó igék morfológiai jellegű vizsgálatát tűzte ki célul, így a korpuszbeli adatok területi kötöttségének s a kutatópontok megterheltségének jelzése nem tartozik szorosan a tárgyhoz. A nyelvi kifejezések hátteréként azonban kitekintésképpen, akár a további vizsgálatokhoz érdemes összegezni, szemléltetni a korpuszból adódó tapasztalatokat.

A válaszsorokban található sajátos derivátumokat kérdéscsoportonként felvezettem egy-egy vázlatos térképlapra (l. mellékletek), megvizsgálva, hogy az eddig jelentéskörök szerint rendszerben vizsgált kifejezések mutatnak-e rendszerességet a térben.

Az első kérdéscsoport sajátos derivátumai közül néhány bizonyos csomópontokat alkot. Ilyen Kőszeghegyalján a *rikátozik* (mind a hat kutatóponton), a *retyetül* (3, 4, 5), valamint a *nyögösködik* (1–4); az Őrség területén meghatározó a *siëkodik* (mind a hat kutatópont, akár több kérdésben is). A hetési, illetőleg a muravidéki területen több ponton hasonlóképpen jelenik meg a *sókodik* (15, 16, 14, 22, 21). A csomópontok közt ebben a kérdéskörben nincsenek átfedések.

A második térképen a *vöstörög* elsősorban Kőszeghegyalja területén adatolható, míg alakváltozata, a *böstörög* az Őrség pontjain, valamint Muravidéken is (13.). A sajátos kifejezések közül a *hujjánt* az Őrség területére jellemző (12, 9, 7, 8). Néhány jellemző adat egymás-

tól nagyobb távolságban is előfordul, pl. *hőbörög* (Kőszeghegyalja: 2, 4, 5, de Őrség is: 10), vagy *röhincsél* (1, 7). A muravidéki területen meghatározó szinonim változatok a *gyugant/gyuhint/gyuhant* (15–17, 21, 26, 25). Szintén a Muravidékre jellemző a nevetést jelentő *vigyorog*, amely azonban már az Őrség egyik pontján is megtalálható (8).

A harmadik térképen a *hümment* Kőszeghegyalján fordul elő, míg a *hümmöget* nagy gyakorisággal jelentkezik az Őrség területén is. A *mormicul* emberi hangadásra vonatkozva szintén az Őrségben jellemző. A *suspitál* megterheltsége viszont kiterjed a muravidéki területre is. A kérdéskörben sajátos *höbörcül* kifejezés kutatópontjai közt viszonylagos távolság figyelhető meg (6, 12, 8).

A mozgással járó hangjelenségek kérdéscsoportjában Kőszeghegyalja területére jellemző a *csattogat* a sárban járásra (1–6). A többi sajátos származék valamelyest elszórtabban fordul elő; *toppogat* (3, 4, 5, de Muravidéken is: 16, 23); *csosztat* (1, 8, 26, 21), *tiporcul* (7, 24, 26). A válaszsorokban kifejezetten sok alkalmi megnevezés jelenik meg, melyeknek térbeli kötöttsége igen kérdéses.

Az utolsó térképen az egyenletes esőre Kőszeghegyalján több ponton előfordul a *csattog/csattan*. A szemerkélő esőre a *csöpitül* az Őrség két szomszédos pontján adatolható. A kérdéscsoport jelentésében legsajátosabb kifejezése az égdörgésre a *morog/morran,* amely a kutatóterület mindhárom részén megjelenik (1, 3, 4, 9, 10, 7, 23).

A kutatópontok megterheltsége összességében igen vegyes képet mutat, Kőszeghegyalja és az Őrség területe sok sajátos derivátumot tartalmaz, míg Muravidéken akadnak olyan pontok, ahol egy ilyen adat sem található. Guttmann szerint a területen sok az általános, köznyelvi megnevezés, de jó néhány archaizmust is sikerült gyűjteniük (1987:15). Emellett fontos megjegyezni, hogy a muravidéki területen kutatópontonként két-két adatközlő válaszolt az összes kérdésre, míg Vas megyében hat-hat megkérdezett személy adatait láthatjuk (Köbölkuti 1987:4–5), s ez az adatok összevethetőségét is meghatározza.

A fenti megállapításokat a korpuszra vonatkoztatva elmondható, hogy főként a mozgással járó, illetőleg a természeti hangjelenségek megnevezésekor található a Muravidéken is több archaikus kifejezés.

Mivel a nyelvatlaszokban olyan nyelvi állapot rögzül, amely részben már elmúlt (vö. Deme 1975, idézi Kiss 2006: 130), nem vonhatók le messzemenő következések a vizsgálat során tapasztaltakból. Mindenesetre a *Hangutánzóigék vasi és muravidéki atlaszá*nak további kérdéseit a vizsgálatba vonva árnyalhatjuk az itt vázlatosan kialakított képet.

A derivátumok nyelvföldrajzi vonatkozásainak vizsgálatát a térben is kiterjeszthetjük, segítségül hívva *A magyar nyelvjárások atla-*

sza (MNyA.) vagy A *romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.)* idevonatkozó térképlapjait. Mivel ez a kérdés a dolgozatban már csak egyfajta problémafelvetésként szerepel, ezért térképek nélkül, vázlatosan mutatom be az összevetés során tapasztaltakat.

A vasi és muravidéki atlasz 163. kérdését vetettem össze az *MNyA*. 609. térképével („szitál az eső"). Az adatolt igék közt itt is a legelterjedtebb a *szemerkél, szemereg,* melyek nem onomatopoetikus eredetűek. A válaszsor így is változatos képet mutat, megjelenik a *csöpörög, csöpörész,* bár kevéssé kötött területileg. Sajátos a *ködöl:ködlik,* amely nem onomatopoetikus, valamint a *lajházik ~ lanyházik,* amely talán az intenzitás mértékére utal. Területileg ez a változatosság nem tömbszerűen jelenik meg, inkább elszórtan, kisebb csoportokban. *A vasi és muravidéki atlasz* térképének sajátos, talán kizárólagos adatai a *pötyörög* s a *maszatul,* a nagyatlasz térképén e területen is jelzett ködöl szóalakra nincs adat.

Mivel az égdörgésre (169.) a vasi és muravidéki területen sajátos megnevezés a *morog,* érdekes lehet területi kötöttsége. A nagyatlasz 608. térképe, s az *RMNyA*. 2966. lapjai szintén a mennydörgésre kérdeznek rá. A *MNyA*. válaszsorában jellemzők a *dörög/zörög,* s az Alföldön és a Tiszántúlon a *zeng/zöng* adatok, valamint Dél-Dunántúlon a *görget*. A romániai kutatóterületeken általános a *dörög/mendörög,* szórványos a *csattan,* a legkeletibb pontokon (a moldvai területen) a *durrag,* valamint a Székelyföldön tömbszerűen megjelenik a *görget*.

A két átfogó atlasz anyagában nem fordul elő erre a kérdésre a *morog* vagy a *morran,* tehát a vasi és muravidéki területhez köthető jelentésről lehet szó. Természetesen ebben a dolgozatban igen nagyvonalú összehasonlításra volt csupán lehetőség a területiség vonatkozásában, így a megjegyzések további kutatásokat igényelnek.

Összefoglalás

A dolgozatban igyekeztem összefoglalni, amit a *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza* nyelvi anyagáról, s az expresszív képzésről, s az onomatopoetikus eredetű igékről megtudhatunk maguktól a szerzőktől, s a hivatkozott esettanulmányokból. Összevetettem az akkori és mai tudományos vélekedéseket a fiktív (passzív) tövű igékről, a képzőkről, a produktivitás és az analógia kérdéseiről. Kiválasztottam 23 válaszsort, azok sajátos képzésű derivátumait, s a tőváltozatosságból adódó egységeket vizsgáltam. A képzők gyakorisága mellett az onomatopoezis vizsgálatához természeténél fogva hozzátartozó etimológiával, s a jelentéstartalommal kapcsolatos kérdésekre is kitértem.

Felhasznált irodalom

Balogh Lajos – Király Lajos, *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza,* Bp., Akadémiai, 1976 11., 25–65.

Benkő Loránd, Egy hangfestő igecsoport, *Magyar Nyelv,* 1954, 254–74.

Benkő Loránd, *A nyelvföldrajz történeti tanulságai,* I. OK., 1967a 29–48.

Benkő Loránd, A belső keletkezésű szókészlet, 1967b. = *A magyar nyelv története,* szerk. Benkő Loránd, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 3. kiadás (1980.) 307–12.

Benkő Loránd, *A magyar fiktív (passzív) tövű igék,* Bp., Akadémiai, 1984

Berrár Jolán, A szóalkotással keletkezett szavak, = *A magyar nyelv története,* szerk. Benkő Loránd, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 3. kiadás (1980.) 316–332.

Bokor József, A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez egy nyugat-dunántúli tájszóanyag alapján, *Magyar Nyelvőr,* 1985, 185–190.

D. Bartha Katalin, *A magyar szóképzés története,* (Magyar történeti szóalaktan II.), Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 134.

Guttmann Miklós – Köbölkuti Katalin, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza, *MNyTK.* 182. szám, 1987,

Guttmann Miklós, A hangutánzó igék néhány alaktani, hangtani, jelentéstani sajátossága a muravidéki nemzetiségi magyarság nyelvében = *Nyelvtudomány. Magyar dialektológia. Szlavisztika., A Berzsenyi Dániel TKF. Tudományos Közleményei. VI.* Szombathely. 1990, 17–34.

Imre Samu, *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján,* Bp., Akadémiai, 1987.

Juhász Dezső, Toponímia és onomatopoezis, *MNyTK.* 183. 1989, 116–120.

Juhász Dezső, Megjelenőben új etimológiai szótárunk, *Magyar Nyelvőr,* 1994, 335–340.

Juhász Dezső, A magyar onomatopoezis történetéhez, *Magyar Nyelv,* 1996, 174–183.

Juhász Dezső, A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseihez = *III. Dialektológiai Szimpozion,* szerk. Szabó Géza – Molnár Zoltán Szombathely, 1998 133–138.

Juhász Dezső, Szójelentéstan és nyelvföldrajz = *Lexikális jelentés, aktuális jelentés,* szerk. Gecső Tamás, Bp., Tinta 2000, 134–142.

Juhász Dezső, A nyelvjárási régiók. A nyugat-dunántúli nyelvjárási

régió = *Magyar dialektológia,* szerk. Kiss Jenő, Bp., Osiris, 2001, 267–9.

Keszler Borbála, A szóképzés = *Magyar Grammatika,* szerk. Keszler Borbála, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 311–315.

Kiefer Ferenc – Ladányi Mária, A szóképzés., A képzők osztályozása = *Strukturális magyar nyelvtan (3. kötet. Morfológia)* szerk. Kiefer Ferenc, Bp., Akadémiai, 2000, 158–164.

Kiss Jenő, Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 1974, 3–21.

Kiss Jenő, Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról, *Magyar Nyelv,* 2006, 129–142.

Ladányi Mária, Képzett szavak jelentése: Lexikális, aktuális és potenciális jelentés = *Lexikális jelentés, aktuális jelentés,* szerk. Gecső Tamás, Bp., Tinta, 2000, 179–184.

Ladányi Mária, A hangadást jelölő igék a magyarban: lexikai jelentés és szintaktikai struktúra = *Igék, főnevek, melléknevek,* szerk. Kiefer Ferenc, Bp., Tinta, 2003, 44–57.

Ladányi Mária, *Produktivitás és analógia a szóképzésben: Elvek és esetek,* Bp., Tinta, 2007, 20–31.

Ladányi Mária, Produktivitás és analógia a szóképzésben: A magyar főnévképzés néhány esete = *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* Bp., Akadémiai, 2008, 349–431.

MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza,* A munkaközösség vezetője Bárczi Géza, A Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével készítette Deme László és Imre Samu, I–IV. Bp., Akadémiai, 608., 609. térkép

RMNyA.= *A romániai magyar nyelvjárások atlasza X.* Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László, Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította Juhász Dezső, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., Pharma Press, 1995–2010., 2966. térkép

T. Somogyi Magda, *A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban,* Akadémiai, Bp., 1987.

T. Somogyi Magda, *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései,* Bp., Tinta, 2000, 35.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára,* főszerk. Benkő Loránd, I–III. Budapest. 1967–76.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár,* főszerk. B. Lőrinczi Éva, Bp., Akadémiai, 1979. A–D, 1988. E–J, 1992. K–M, 2002. N–S, 2010. Sz–Zs.

H. Varga Márta, A rokon funkciójú -(V)l és -(V)z denominális

verbumképzők szemantikai vizsgálata, *Magyar Nyelv* 2006, 78–83.
Zsilinszky Éva, A belső keletkezésű szavak (Szókészlettörténet) = *Magyar nyelvtörténet,* szerk. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc, Bp., Osiris, 2003 176–184., 373., 619., 786., 804.

Felhasznált kérdések (Guttmann–Köbölkuti 1987.)

91. Hangosan, elkeseredetten sír a gyerek, mit mondunk, mit csinál?
92. Ha valaki perlekedik, veszekszik, mit mondunk, mit csinál?
97. Hogyan megy az az ember, aki nehézkesen, talpával a földet súrolva jár?
98. Mit csinál a kisgyerek, aki ide-oda járkál, tesz-vesz?
100. Ha v-v-v-valaki í-í-í-így be-be-beszél, mit csinál?
105. Mit mondunk, mit csinál az az ember, aki csúnyán, elnyújtva énekel?
108. Mit mondunk, mit csinál az, aki izgalmában, zavarában akadozva beszél?
114. Mit mondunk, mit csinál, aki félhangosan, magában beszélve „hm”-féle hangot ad?
120. Mit mondunk, mit csinál az, aki mély, halk hangon, alig érthetően beszél?
123. Hogyan mondjuk másképp, ha valaki nyűgösködve, kényeskedve panaszkodik, siránkozik?
132. Ha valaki halkan mondja el a mondanivalóját, mert nem akarja, hogy meghallják?
133. Mit csinál, aki jókedvében éles kiáltásokat hallat?
135. Ha valaki erős, váratlan hatásra magasan, éles hangon kiált, milyen hangot ad?
136. Mit mondunk arra a nőre, aki sipító hangon beszél?
138. Milyen hangot ad, ha valaki híg sárban jár?
139. Mit csinál az, aki lábát váltogatva a földet veri?
140. Hogyan mondjuk, ha valaki bántóan, idétlenül nevet?
149. Hogy mondjuk, mit csinál az, aki hangosan jajgat és sír?
160. Hirtelen villámláskor milyen hang keletkezik?
163. Ha csak néhány csepp eső esik, akkor azt mondjuk, még nem esik, csak…
169. Milyen hangot ad az ég villámláskor?
179. Milyen hangot ad a jégeső?
196. Milyen hangot ad az eső, ha erősen, egyenletesen esik?

1. Melléklet:

1. kérdéscsoport:
91. gyerek sír
135. sikít, kiált
136. sipítozva beszél
149. hangosan jajgat
123. nyűgösködve, kényeskedve beszél
2. 135. rikátozik, 123. nyögösködik
3. 135. rikátozik, 136. retyetül, 123. nyikkanyik
135. rikátozik, 123. nyögösködik 1.
4. 135. rikátozik, 136. retyetül, 123. nyögösködik
135. rikátozik, 136. retyetül 5.
6. 135. rikátozik, rikogat
12. 91. bien, 135. siekodik, sikogat, 136. sikogat
91. bien, 135. siekodik, sikogat 11.
9. 91. bien, sienkodik, 135. siekodik, sikogat, 136. sikogat,
149. siekodik
91. bien, 135. sikogat, rikogat, 136. sipákuldik 10.
7. 91. bien, siekodik, 135. siekodik, sókod,
136. siekodik, sápitoz, 149. siekodik, 123. nyikorog
8. 91. bien, siekodik, 135. siekodik, 136. sikogat, 149. siekodik,
sipánkul, 123. nyfáncul
123. csikorog 13.
135. sókodik, 136. sipánkodik,
14.
15. 135. sókodik
16. 135. sókodik, 136. sókodik
17.
18.
19.
20.
135. sókodik 21.
135. sókodik 22.
23.
24.
25.
26.

2. Melléklet:

2. kérdéscsoport:
92. perlekedik
105. csúnyán, elnyújtva énekel
133. jókedvében kiáltozik
140. bántóan, idétlenül nevet
92. vöstörög, 1. ,
105. ordibányoz
140. röhincsél
2. 92. vöstörög, 105. hőbörög
3. 92. böstörög
4. 92. vöstörög , böstörög, 105. hőbörög, gajdorászik
5. 92. böstörög , 105. hőbörög, kurgyogat
6. 92. vöstörög, 105. gajdorászik, 133. rikátoz
140. vinnyog
12. 92. böstörög, 133. hujjánt, 140. vinnyog
92. böstörög, 105. kurgyogat 11.
9. 92. böstörög, 105. kurgyogat, 133. hujjánt, 140. rögyörész
92. böstörög, 105. hőbörög 10.
7. 92. böstörög, 105. kurgyogat, 133. hujjánt, 140. röhincsél, vinyórcz
8. 92. böstörög, 105. hőbörög, kurgyogat, 133. hujjánt, 140. vigyorog
13. 92. böstörög
14.
15. 133. gyugant, gyugint, 140. vigyorog
16. 133. gyuhant, gyuhint, 140. vigyorog
17. 133. gyugint
18. 140. vigyorog
19.
20. 140. vigyorog
133. gyuhint 21.
22.
23.
140. vinnyog
24.
25.
26. 105. sókadozik, 133. gyagint
105. kurjongat, 133. gyuhint

3. Melléklet:

3. kérdéscsoport:
100. dadog
108. izgalmában akadozva beszél
114. „hm"-féle hangot ad
120. alig érthetően, halk hangon beszél
132. halkan beszél, nehogy meghallják
114. hümmöget 1:
2. 114. hümmöget
3. 114. hümmöget
114. morranyik 5.
4. 114. hümment, morranyik, 114. hümmöget
6. 108. höbörcül, 114. hümment, 120. susmitál, 132. susmitál, 114. hümmöget
12. 108. höbörcül, 114. hümmöget
120. mormicul, motyorog, 114. höbörcül, 114. hümmöget 11.
9. 108. háppog, 120. mormicul, 132. suspitál, 114. hümmöget
132. suspitál 120. mormicul, 10.
114. mormicul, dörmicül
7. 108. háppog, 120. mormicul, dödörög, 132. suspitál, 114. hümmöget
8. 108. höbörcül, motyog, 120. susporog, mormicul, motyorog, 132. suspitál, 114. hümmöget
13. 132. suspitál, 114. hümmöget
14.
15. 100. nyökörög
16. 132. suspitál
18.
17.
19.
20. 132. suspitál
22.
120. dorombul 132. suspitál 21.
132. suspitál 23.
24.
25.
26. 132. suspitál

4. Melléklet:

4. Kérdéscsoport:
97. nehézkesen jár
98. gyerek tesz-vesz
138. sárban jár
139. lábával veri a földet
138. csattogat, 97. csosztat 1.
2. 138. csattogat, 139. tiporcul
3. 98. csötömbül, 138. csattogat, 139. toppogat
4. 98. csatolál, 138. csattogat, 139. toppogat
138. csattogat, 139. toppogat 5.
6. 138. csattogat
12. 97. csöszög, csöszmörög, 98. csötönész, 138. taspogat
11.
9. 98. böcörög
10. 97. csöszög
7. 138. taspogat, laspogat, 139. tiporcul
8. 97. csosztat, 98. csöszmörög, 138. taspogat, laspogat
13. 138. tapáncsul
14. 98. csötöng
15.
16. 98. csötönkül, 138. toppogat, 139. toppogat
18.
17.
19.
20. 98. csöszmörög
97. csosztat 21.
22.
23. 98. csötönkél, 139. timbul, toppogat
24.
25.
26. 97. csosztat, 98. tiporcul, 139. timbul
139. tiporcul

5. Melléklet:

5. kérdéscsoport:
163. csak pár csepp eső esik
196. egyenletesen esik
179. a jégeső hangja
169. villámlás után
160. villámlik

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA II.

Mészáros Katalin Edit

Megakadásjelenségek és a néma szünetek – kategóriák összefüggései

Bevezetés

A pszicholingvisztika „az ember beszélt és írott kommunikációjának mentális mechanizmusaival, folyamataival és működésével foglalkozó olyan tudomány, amely elméleti megközelítéseit és modelljeit kísérleti adatok alapján fogalmazza meg".[1] Ezen vizsgálati keretben kiemelkedő szerepet kap a spontán megnyilatkozások kutatása. „A spontán beszéd produkciója az a folyamat, amely a megszólalás szándékától a kiejtésig tart."[2] Amennyiben a beszélő előzetesen felkészül mondandójára, annak végleges formáját azonban csak az adott beszédhelyzetben rendeli hozzá a megszólaláshoz, félspontán vagy félinterpretatív beszédről van szó. Ha az aktuális közlést beszédtervezés nem előzi meg, valódi spontán beszédnek tekintjük.

1 A beszédprodukció folyamatának vizsgálata bonyolult, a közben zajló mentális működésekről sok esetben csak feltevéseink vannak. Ugyanakkor amennyiben elfogadjuk azt a hipotézist, hogy „egy folyamat zavarai ugyanazon mechanizmus eredményeképpen jönnek létre, mint a hibátlan folyamat",[3] a megakadásjelenségek vizsgálatával közelebb kerülhetünk a megfejtéshez. Magyar nyelvre alap-

1 Gósy Mária, *Pszicholingvisztika,* Budapest, Osiris, 2005, 22.
2 Gósy Mária, *I.m.,* 71.
3 Gósy Mária, *I.m.*, 73.

vetően két fő csoportját határozták meg a megakadásjelenségeknek,[4] az egyes altípusok besorolása ugyanakkor változatos képet mutat. A legutóbbi kategorizáció a következő:[5]

bizonytalansági megakadások a néma szünetek, a hezitálások, az ismétlések, a töltelékszavak, az újraindítások és a nyújtások;

hibák a téves szó, az agrammatikus formák, a kontamináció, téves kezdés, a nyelvem hegyén van jelenség (más néven TOT-jelenség), az anticipáció, a perszeveráció, a metatézis és az egyszerű nyelvbotlások.

Mindezen jelenségek a beszédprodukció levelti modellje szerint a beszédtervezés és –kivitelezés egyes szintjeihez köthetők (ld. 1. ábra). Ezek a következők: fogalmi előkészítés, lexikai válogatás, morfológiai kódolás, fonológiai kódolás, fonetikai kódolás és végül az artikuláció.[6] A modell ugyan univerzálisnak tekinthető, a megakadásjelenségeket illetően azonban más nyelvekre más csoportosítást alkalmaznak, illetve bizonyos nyelvspecifikus jelenségek tovább árnyalják a képet.[7]

1. ábra A szóprodukció modellje (Gyarmathy alapján[8])

4 vö. Gósy Mária, *A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései,* Magyar Nyelvőr, 2003, 257–277.

5 *„Nyelvbotlás"-korpusz=Beszédkutatás. Helyzetkép a beszédtudományról,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009, 257–258.

6 ld. Levelt, Willem, *Speaking. From intention to articulation, Cambridge,* Massachusetts, A Bradford Book, 1989.

7 vö. pl. Hokkanen, Tapio, *Slips of the tongue. Errors, repairs and a model,* Finnish Literature Society, Helsinki, 2001.

8 Gyarmathy Dorottya, *Különböző beszélők egyéni megakadásjelenségeinek sajátosságai,* Szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2005.

2 Jelen dolgozatban a szünettel foglalkozom. „A beszédfolyamatban jelentkező szünet olyan kismértékben akaratlagos beszédkimaradás, amely néma vagy jellel kitöltött, de független a beszédhang képzésétől."[9] Ezen belül a néma szünet amellett, hogy megakadásjelenségként tartjuk számon, tagoló szerepben is előfordul – vizsgálata több kérdést is felvet például a különböző funkciók elkülönítését illetően.

A beszédprodukció oldaláról a néma szünet biztosítja az artikulációhoz kellő légáramot, elősegíti az értelmi tagolást, a beszédtervezés során az ellentmondások, téves utalások feloldását, illetve a mentális lexikonban való keresési idő kitöltését, ugyanakkor a nyelvi kódolás módosítására is lehetőséget nyújt.[10] Ehhez kapcsolódik az a megállapítás, amely révén Németh Géza és Olaszy Gábor[11] a beszéd gépi alkalmazását vizsgálva a szupraszegmentális jegyek között tárgyalják a néma szüneteket. Munkájukat magyar nyelvű felolvasások alapján készítették, ahol a néma szünetek minimális időtartamát 30 ms-ban, átlagos időtartamát pedig néhány száz milliszekundumban határozták meg. Megfigyeléseik szerint mondatok között lényegesen hosszabb szünetek fordulnak elő, mint mondaton belül, azonban a mérhető adatok sok esetben eltérnek a hallgató szubjektív észleletétől.

Kohler hozzáteszi, hogy a beszélő nincs feltétlenül tudatában annak, mely szegmentális tényezőt alkalmazza tagoló funkcióban, illetőleg meglehetősen nagyok az egyéni különbségek.[12] A szünetek aránya a spontán beszédben számos tényezőtől függ mint például az életkor, a beszédhelyzet, a téma, a szituáció, a kulturális meghatározottság, stb. Goldman-Eisler (1968) szerint „egészséges felnőttek spontán anyanyelvi beszédében az elhangzó közlések mintegy harmadát teszik ki a néma szünetek, a hezitálások és ezek kombinációi".[13] Magyar anyanyelvűekkel végzett kísérletek négy résztvevős társalgási szituációban 10% körüli értéket mértek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy dialógusok (és monológok) esetén a hallgatás és a csend fogalma is felmerül a beszélőváltások kapcsán,[14] vagyis a szünetek nemcsak értelmi tagolást jelölhetnek, hanem a társalgás

9 Gósy Mária, *A beszédszünetek kettős funkciója=Beszédkutatás. Beszéd és társadalom,* szerk. G.M., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2000, 1–15.
10 Gósy Mária, *I.m.*
11 Németh Géza, Olaszy Gábor, *A magyar beszéd,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.
12 idézi Gósy Mária, *Pszicholingvisztika,* Budapest, Osiris, 2005, 178.
13 idézi Gósy Mária, *I.m.,* 107.
14 vö. pl. Markó, Alexandra, *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. Monologikus és dialogikus szövegek összevetése, valamint a hümmögés vizsgálata,* doktori disszertáció, Budapest, ELTE, 2005.

struktúrájával is kapcsolatba hozhatók. A dialógusokra irányuló vizsgálatok egy része úgy kezeli a párbeszédben megjelenő szünetet, mint potenciális beszédátvételi helyet (vagyis az aktuális beszélő szünetet tart ugyan, de nem áll szándékában átadni a szót a társalgás más tagjának, ennek ellenére mégis megtörténhet a beszélőváltás, ha a hallgató lezártnak érzékeli a korábbi közlést[15]).

A beszédprodukcióban megjelenő tagoló szerepű szünetről tehát viszonylag biztos információink vannak. Nem mondható el ugyanez a megakadásjelenségként felmerülő néma szünettel kapcsolatban. „Az elemzések során meglehetősen nehéz biztonsággal megállapítani, hogy egy szünet az értelmi tagolás biztosítására, avagy egy szó keresése miatt jön létre."[16] Számos megakadásjelenségekkel foglalkozó kutatás kizárja vizsgálati köréből a néma szünetet.[17] Bizonyos pozíciókban, a szövegkörnyezet ismeretével mégis igazolható a megakadási szünet jelenléte. Menyhárt kísérletében,[18] amely a megakadásjelenségek életkor szerinti gyakoriságát vizsgálta, az eredmények szerint a magyar gyerekek megakadásainak 65%-át adja a néma szünet, továbbá más bizonytalanságra utaló megakadások 3 szavanként fordulnak elő a beszédükben. Látható tehát, hogy a néma szünet valóban a leggyakoribb megakadásjelenség a spontán beszédben.[19] Jellemző ugyanakkor más típusokkal való együttes előfordulása is. Bóna a hiba típusú jelenségek és a szünettartás kapcsolatát vizsgálva megállapította, hogy a megakadások előtti szünetek átlagosan hosszabbak, mint a megakadást követőek, ugyanakkor a szünetek és a hibák észlelése nem mutatott korrelációt.[20] Gyarmathy az ismétlések és újraindítások szerkesztési szakaszának vizsgálatával foglalkozott,[21] majd ugyanő a perszeveráció jellemzőit is feltérképezte.[22] Gyarmathy Dorottya és

15 ld. Bull, M. and Aylett, M., *An analysis of the timing of turn-taking in a corpus of goal- oriented dialogue,* Proceedings of the IC- SLP'98, Sydney, 1175–1178.
16 Gósy Mária, *I.m,* 92.
17 pl. Horváth Viktória, *Megakadásjelenségek a párbeszédekben = Beszédkutatás. „Nyelvbotlás"-korpusz, tanulmányok,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2004, 187–199.
18 Menyhárt Krisztina, *A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében = Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia,* szerk. Hunyadi László, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2003, 125–138.
19 Gósy Mária, *A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek…* 257–277.
20 Bóna Judit, *A megakadásjelenségek akusztikai és percepciós sajátosságai = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértes O. András emlékére,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006, 101–113.
21 Gyarmathy Dorottya, *A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások = Beszédkutatás. Helyzetkép a beszédtudományról,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009, 196–216.
22 U.ő., *A spontán beszéd időzítési zavara: a perszeveráció = Beszédkutatás. Kísérleti*

Horváth Viktória közös vizsgálata pedig a téves szótalálás javításának temporális sajátosságaival foglalkozott.[23]

A percepció oldaláról szemlélve a néma szünet –akár tagoló funkcióban, akár megakadásként szerepel– hozzájárul a könnyebb feldolgozáshoz, az entrópia csökkentéséhez, továbbá biztosítja a megértés és értelmezés folyamatait.[24] A beszédszünetet elsődlegesen az időtartam alapján dolgozzuk fel. Magyar anyanyelvűek az 500 ms-nál hosszabb jelkimaradásokat képesek nagyon biztosan azonosítani, ugyanakkor a szünetek egy részét nem is észlelik, azaz tudatosan nem szünetként dolgozzák fel. Percepciós teszt eredménye kimutatta, hogy bár a beszélő közel azonos arányban tart szünetet szerkezethatárokon és egyéb helyeken, a hallgatók mégis szerkezethatáron várnak több szünetet.[25]

3 Az eddigiekből kitűnik, hogy a spontán dialógus a néma szünetek tekintetében (is) eltér a spontán narratívától. Ennek oka alapvetően az, hogy a hallgató feladata a társalgásban feltételezetten szükségszerűen a visszajelzés, míg monológ esetében ez nem lényegi elem. Dialógusok vizsgálatakor figyelembe kell tehát vennünk a résztvevők számát, a szituációt, valamint a témát. Az ilyen irányú kutatások központi kérdése, vajon a hallgató milyen szegmentális és szupraszegmentális jegyek alapján képes felismerni, akár előrejelezni a lehetséges beszélőváltás helyét.[26] A dialógusok nyelvspecifikus vizsgálata is folyik,[27] magyarra Evellei alkalmazta Sacks et al. rendszerét, illetve

---

és alkalmazott beszédkutatás, szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010, 139–158.

23 Gyarmathy Dorottya, Horváth Viktória, *„A lónak is négy nyelve van, mégis megbotlik." A mentális lexikon útvesztői = Beszédkutatás. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010, 171–183.

24 Gósy Mária, *A beszédszünetek kettős funkciója = Beszédkutatás. Beszéd és társadalom…* 1–15.

25 Gósy Mária, *Pszicholingvisztika…* 169–170.

26 vö. pl. Taboada, Maite, *Spontaneous and non-spontaneous turn-taking,* Pragmatics 16 (2006), 329–360., Stivers, Tanya, Nicolas J. Enfield, Penelope Brown, Christina Englert, Makoto Hayashi, Trine Heinemann, Gertie Hoymann, Federico Rossano, Jan Peter de Ruiter, Kyung-Eun Yoon, Stephen C. Levinson, *Universals and cultural variation in turn-taking in conversation,* Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 106 (2009), 10587–92., Ruiter, Jan Peter de, Holger Mitterer, Nicolas J. Enfield, *Projecting the end of a speaker's turn. A cognitive cornerstone of conversation,* Language 82 (2006), 515–35.

27 Wells, Bill, *Sue Peppé, Ending up in ulster. prosody and turn-taking in English dialects = Prosody in conversation,* eds. Elizabeth Couper-Kuhlen, Margret Selting, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 57–101., Ogden, Richard, *Non-modal voice quality and turn-taking in Finnish = Sound patterns in interaction*

a szünet tagoló szerepének fontosságát hangsúlyozza a beszélőváltás szervezésében.[28] Általában a magyar társalgások szupraszegmentális tényezőit Markó vizsgálja.[29]

Jelen vizsgálatomban arra keresem a választ, vajon kimutatható-e szabályszerűség a néma szünetek előfordulásában megakadásjelenségek környezetében. Ehhez a bemutatott elméleti háttér, valamint egy korábbi kutatás eredményei alapján[30] a következő hipotéziseket állítottam fel:

1) A megakadásjelenségek egyes altípusait eltérő gyakorisággal eltérő időtartamú néma szünetek kísérik.
2) Az átlagos szünetidők alapján következtethetünk a beszédprodukció különböző szintjeinek működési sajátosságaira.
3) Az általános iskolások lassabb tervezési folyamataikból adódóan várhatóan hosszabb szüneteket produkálnak, mint a beszédben gyakorlottabb felnőttek.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Az elemzés saját adatgyűjtés anyagára épül, amely 2010 májusa és októbere között zajlott Krepsz Valériával[31] közösen két budapesti általános iskolában. A vizsgálati személyek második, negyedik, hatodik és nyolcadik évfolyamos, normál fejlődésű, egynyelvű diákok voltak. Minden osztálynál részt vettünk egy tanórán, majd ezt követően évfolyamonként 8-8 párral készítettünk interjút.

Az interjú alapjául egy ausztrál térképes módszer szolgált, amelyet Jean Carletta és Christopher S. Mellish dolgozott ki.[32] A módszer jellegéből adódóan a vizsgálat során az információ kerül előtérbe, ami a megfigyelői paradoxon csökkentése révén a köznapi megnyilatkozásokat leginkább megközelítő spontán beszédanyagot eredményez. Ezen feladatorientált dialógus keretében mesefigurákkal vagy jól

(Typological Studies in Language 62), ed. Elizabeth Couper-Kuhlen, Cecilia E. Ford, Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins, 2004, 29–62.

28 Evellei Kata Dóra, *A szünetek szerepe a társalgásban. Különös tekintettel a beszélőváltásokra,* BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2009.

29 Markó, Alexandra, *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. Monologikus és dialogikus szövegek összevetése, valamint a hümmögés vizsgálata,* doktori disszertáció, Budapest, ELTE, 2005.

30 Mészáros Katalin Edit, *Megakadásjelenségek sajátosságai a beszédfejlődés folyamatában. A néma szünetek szerepe az általános iskolások spontán dialógusaiban,* BA szakdolgozat, Budapest., ELTE, 2011.

31 ld. Krepsz Valéria, *A nemek közti különbségek megjelenése a spontán beszédben.* BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2011.

32 Carletta, Jean, Mellish, Christopher S., *Risk-taking and recovery in task-oriented dialogue,* Journal of Pragmatics 26 (1996), 71–107., magyarra vö. Horváth Viktória, *Megakadásjelenségek a párbeszédekben = Beszédkutatás. „Nyelvbotlás"-korpusz, tanulmányok…* 187–199.

felismerhető képekkel illusztrált, évfolyamonként növekvő komplexitású térképek segítségével párbeszédet kezdeményeztünk két egymásnak háttal ülő gyerek között. Az elhelyezés nem tette lehetővé sem a szemkontaktust, sem egyéb metakommunikációt, így a résztvevők csak nyelvi kifejezőkészségükre támaszkodhattak. A megadott utasítások szerint az egyik adatközlő (irányító) vezeti utasításaival a másikat (irányított) meghatározott pontokon keresztül egy kijelölt célpontba. A kísérlet fontos eleme, hogy az adatközlőknek adott két térkép nem teljesen egyforma (bizonyos figurák más helyen szerepelnek ld. 2. ábra), vagyis a résztvevőknek folyamatosan beszélniük kell ahhoz, hogy teljesíteni tudják a feladatot, hiszen a legprecízebb utasítások alapján sem lehet kikerülni az eltévedést.

Az interjúkat az iskolák engedélyével digitálisan rögzítettük, majd a hangfelvételeket az egyes párok anyagára lebontva a Praat 5.2.19. szoftver[33] segítségével manuálisan, többszintű címkézéssel dolgoztuk fel (ld. 3. ábra). Az annotálás során a magyar helyesírás szabályait követtük mindaddig, amíg az elhangzottak ezt lehetővé tették[34]. A társalgási szituációnak megfelelően külön sorban címkéztük az irányító, illetve az irányított megnyilatkozásait, valamint az egyéb beszédjelenségeket (pl. szünetek, megakadásjelenségek, beszélőváltások). A szegmentálás során felmerült az ún. virtuális mondatok jelölésének kérdése[35], azonban az egyes fordulók rövidsége miatt ezt nem tartottuk mérvadónak, továbbá a szakirodalomban sincs konszenzus a kérdéskörben – általában a társalgáselemzésben nem mondatokat, inkább beszédszakaszokat vagy beszédlépéseket szokás elkülöníteni.

A létrehozott anyag évfolyamonként nyolc pártól származik, vagyis összesen 32 dialógust tartalmaz, a vizsgált szöveg egésze 55,58 perc. Az adatközlőktől felvett adatok között szerepel a lakóhely, a szülők foglalkozása, az életkor és az óvodai jel, amit az anonim adatközlők jelölésére használunk. Jelen vizsgálat az életkor kivételével eltekint az

33 Boersma, Paul, Weenink, David, *Praat: doing phonetics by computer*. http://www.fon.hum.uva.nl/praat/

34 vö. Németh Géza, Olaszy Gábor, *A magyar beszéd,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, 264.

35 vö. Gósy Mária, *Virtuális mondatok a spontán beszédben = Beszédkutatás. Elméleti és alkalmazott fonetikai tanulmányok,* szerk. G. M., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2003, 19–43., Markó Alexandra, Bóna Judit, *A spontán beszéd lejegyzésének néhány módszertani kérdése = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértes O. András emlékére…* 127–133., Váradi Viola, *A virtuális mondatok műfaji meghatározottsága = Beszédkutatás. Sokszínű beszédtudomány,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2008, 134–147., Tóth Andrea, *Az életkor és a beszédtempó a virtuális mondatok észlelésében,* BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2010.

2. ábra Nyolcadikosok számára készített térképek

egyéb paraméterektől, mivel elsődleges célja a korcsoportok mentén bemutatni a néma szünetek egyes típusainak alakulását. Az elemzéshez szükséges adatokat a Praat programból Excel táblázatba vezettük át, majd az Excel és SPSS 13.0 programok segítségével végeztünk számításokat a dialógusok összes időtartamára, a néma szünetek gyakoriságára, időtartamára és elhelyezkedésére vonatkozólag. Az elemzés során figyelembe vettük a kontextust is.

Szünettípusok

A dialógusok átlagos időtartama évfolyamonként a következő: második osztályban 73,99 másodperc, negyedik osztályban 80,95 másodperc, hatodik osztályban 141,13 másodperc, nyolcadik osztályban pedig 120,75 másodperc. Az anyag egészét tekintve a beszéd néma szünetek nélkül 42,83 percet tesz ki, míg a néma szünetek összes időtartama mindössze 1,28 perc – vagyis arányuk csupán 2,89% a vizsgált szövegben.

Módszertanilag szükséges két fő szünettípus elkülönítése a társalgás szerkezetével összefüggésben: a fordulón belül megjelenő néma szünet (turn-internal pauses), valamint a beszélőváltáskor tapasztalható szünet (between-turn pauses), amelyet interakciós szünetnek nevezek. Habár azt tapasztaljuk, hogy a beszélőváltáshoz köthető szünetek gyakrabban jelennek meg, mint a fordulón belüliek[36], most az utóbbi kategóriára bemutatására szorítkozom, mivel a beszélőváltások nagymértékben kulturális meghatározottságúak is, míg a saját fordulón belül az egyéni beszédjellemzők dominanciájára számíthatunk.

A vizsgált csoporton belül elhatároljuk egymástól a tagoló szerepű néma szüneteket, valamint a megakadásjelenséghez köthetőeket. Az elkülönítés eredménye szerint a fordulón belüli szünetek 64%-a tagoló, 35%-a megakadásjelenség környezetében fordul elő, 1% nem definiálható egyértelműen a kontextus alapján (ld. 4. ábra). A szakirodalomban nem találtam nyomát ilyen jellegű összevetésnek a néma szünet kapcsán, aminek oka feltehetőleg a jelenség más szempontú vizsgálatában keresendő.

Megjegyzendő, hogy a megakadásjelenségek közül bizonyos típusok vizsgálatától eltekintettünk. A nyújtás elhatárolása számos tényező függvénye (artikulációs tempó, egyéni beszédjellemzők, hangsúly,

36 „az interakciós szünetek adják az anyag egészében mért szünethelyek 56,25%-át” Mészáros Katalin Edit, *A beszédszünetek szerepe az iskolások spontán beszédében,* Elhangzott: II. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Hallgatói Konferencia, Veszprém, 2011. április 15.

koartikuláció, stb.[37]), mérése problematikus és nagymértékben szubjektív. A freudi elszólás az általános iskolásoknál nem volt jellemző, ugyanakkor az agrammatikus formákat sem tekinthetjük egyértelműen megakadásnak ebben az életkori csoportban.[38]

Tagoló funkciójúnak tekintettük a néma szünet, amennyiben szerkezethatáron, kötőszó előtt vagy névelő előtt valósult meg. A megakadási szünetre jellemző pozíciók ehhez képest jóval változatosabb képet mutatnak: kötőszó után, kötőszók között, hezitálás előtt, hezitálás után, újraindítás előtt, újraindítás után, újraindítás közben (vagyis szerkesztési szakasz), töltelékszó előtt, töltelékszó után, töltelékszók között, indulatszó előtt, indulatszó után, igekötő és igéje között, névelő után, névelők között, ismétlés előtt, ismétlés után, ismétlés elemei között (vagyis szerkesztési szakasz), szó belsejében. Ide sorolhatjuk még a szó félbehagyásakor tartott szünetet is. Előfordultak komplex helyzetek,[39] ezek részletes vizsgálata azonban túlmutat jelen tanulmány keretein.

A másodikos pároknál összesen 104 db tagoló szünettartást találunk, a negyedikeseknél csupán 76 db-ot, a hatodikosoknál 161 db-ot, a nyolcadikosoknál pedig 158 db-ot. Az előfordulások gyakoriságának növekedése alátámasztja azt a korábbi felvetésemet, amely szerint az iskolai oktatás hatására növekvő nyelvi tudatosság a felsőbb osztályokban a tagolás következetesebbé válását vonja maga után.[40] Amennyiben ugyanezen típus átlagos időtartamát vizsgáljuk, látható, hogy második osztályban 1243 ms, negyedik osztályban 1178 ms, hatodik osztályban 771 ms, nyolcadik osztályban pedig 898 ms. Az előfordulások száma fordítottan arányos a szünetek időtartamával, vagyis a nagyobbaknál gyakoribb a tagolás, ugyanakkor ez rövidebb szünetekkel történik. Ehhez természetesen számos tényező hozzájárul, mint például a beszédben való gyakorlottság, a szituáció, vagy a szemkontaktus hiánya miatt szükséges kognitív képességek fejlettségi foka.

A megakadási szünetek alakulása hasonló képet mutat, bár valamivel ritkább jelenségről van szó. Második évfolyamon össze-

37 ld. Bóna Judit, *Magánhangzónyújtások akusztikai fonetikai paraméterei = Beszédkutatás. Fonetika és pszicholingvisztika,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2007, 99–107., U.ő., *A nyújtás sajátosságai a dadogó és az ép beszédben = Beszédkutatás. Sokszínű beszédtudomány…* 148–156.

38 Az anyanyelv-elsajátítás folyamatáról bővebben ld. Gósy Mária, *Pszicholingvisztika…*, illetve Horváth Viktória, *A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértes O. András emlékére…* 134–146.

39 ld. Mészáros Katalin Edit, *Megakadásjelenségek sajátosságai a beszédfejlődés folyamatában…* 2011.

40 vö. Mészáros Katalin Edit, *A beszédszünetek szerepe az iskolások spontán beszédében…*

4. ábra Tagoló és megakadásként előforduló szünetek százalékos megoszlása

sen 47, negyedik évfolyamon 63, hatodik évfolyamon 87, nyolcadik évfolyamon pedig 76 ilyet találunk, amelyek átlagos időtartama a másodikosoknál 1043 ms, a negyedikeseknél 1460 ms, a hatodikosoknál 745 ms, a nyolcadikosoknál 890 ms. Az összesített átlag 1002 ms, míg a tagoló néma szünetnél valamivel kevesebb, 971 ms. Az eltérés (31 ms) minimális, a percepció szempontjából elhanyagolható.

Felvetődik a kérdés, hogy a két funkció különbsége ellenére vajon miért ennyire hasonló a megvalósulás időtartama? Ebben a tekintetben valóban a kontextus az egyetlen tényező, ami támpontot nyújthat az elhatárolásban. Érdekes ugyanakkor, hogy a nem egyértelműen definiálható kategóriában 669 ms átlagidőtartamú szünetek szerepelnek, amelyek második osztályban egy, negyedik osztályban pedig öt alkalommal fordultak elő. A negyedikeseknél a másik két szünettípus nagyjából hasonló gyakorisággal (76 és 63) és időtartamban (1178 és 1460) realizálódott, míg a bizonytalan kategória ezeknél jóval rövidebb, és az értékek átlagos szórása is kisebb.

Amennyiben nem tételezzük fel, hogy kettős funkcióval bíró szünetekről van szó (a kutatás során nem észleltem erre utaló indokot), azt mondhatjuk, hogy ezek egy része valóban megakadás, másik részük pedig tagoló szerepű. A megakadások rövidsége adódhat a rejtett önellenőrzési folyamatok működéséből,[41] míg a tagolás időtartamának csökkenése a beszédtempó gyorsítására való törekvést jelezheti számunkra.[42] Ugyanakkor a kategória vizsgálata további kutatásokat igényel.

41 ld. Levelt, Willem, *Speaking. From intention to articulation,* Cambridge, Massachusetts, A Bradford Book, 1989., Gósy Mária, *I.m.,* U.ő., *Önellenőrzési folyamatok a spontán beszédben,* Magyar Nyelv, 2008/4, 402–426.
42 a beszédtempó életkor szerinti alakulásáról ld. Gósy Mária, *A beszédszünetek*

Megakadásjelenségek környezetében előforduló néma szünetek a korpuszban

A teljes anyag elemzése során alfunkciókkal jelöltük az egyes pozíciókat, amelyekben a néma szünetek előfordultak. Ezek a következők: kötőszó előtt, kötőszó után, kötőszók között, hezitálás előtt, hezitálás után, újraindítás előtt, újraindítás után, újraindítás közben, töltelékszó előtt, töltelékszó után, töltelékszók között, indulatszó előtt, indulatszó után, igekötő és igéje között, névelő előtt, névelő után, névelők között, ismétlés előtt, ismétlés után, ismétlés elemei között, szó belsejében. Látható, hogy a megállapított kategóriák igazodnak a megakadásjelenségek korábban már ismertetett felosztásához: főként a bizonytalansági megakadások szerepelnek, illetve a hiba típusú jelenségek közül kettő (újraindítás és szünet a szóban). A nyújtást kizártuk a vizsgálat köréből, mivel mérését nem tartottuk objektíven megoldhatónak. Ezek mellett felvettünk két kiegészítő típust: a szó félbehagyásakor tartott szünetet, valamint a komplex eseteket, amikor például kötőszó után, illetve hezitálás előtt jelentkezik a jelkimaradás, így tehát utólag már nem tudjuk meghatározni, melyik jelenséghez milyen mértékben köthető.

Célszerű a szintaxis alapján meghatározott kategóriákat, valamint a megakadásjelenségeket különválasztani egymástól. Először lássuk a mondat szerkezetéhez kapcsolható alfunkciókat. A kötőszóval kapcsolatos jelkimaradások megjelenhetnek a kötőszó előtt, a kötőszó után, valamint (kötőszóhalmozás esetén) kötőszavak között. Az előfordult komplex helyzetek a következők: hezitálás után és kötőszó előtt, kötőszó után és hezitálás előtt, kötőszó után és névelő előtt, névelő után és kötőszó előtt, kötőszó után és indulatszó előtt, töltelékszó után és kötőszó előtt. Minden évfolyamnál előfordul legalább egyszer a kötőszó előtt, kötőszó után, illetve a kötőszók között megjelenő szünet. Az összetett esetek viszonylag ritkák, ugyanakkor a „kötőszó után és hezitálás előtt" kategória minden osztálynál megtalálható. Ezek tehát a leggyakoribb szünethelyek a kötőszóhoz viszonyítva.

Természetesen az, hogy milyen szófajú szóval kapcsolatban jelentkeznek leggyakrabban néma szünetek, függ a szöveg típusától, a beszédszituációtól, és számos egyéb külső tényezőtől. Jelen kutatás során viszonylag rövid fordulókból álló párbeszédekkel dolgoztunk, és gyakran találunk kötőszóval kezdődő megnyilatkozásokat is, ami eleve a kötőszó előtti szünettípus arányának növekedésével jár. Így arra

kettős funkciója = Beszédkutatás. Beszéd és társadalom… 1–15., Gocsál Ákos, *A beszéd időviszonyai különböző életkorú személyeknél = Beszédkutatás. Beszéd és társadalom…* 39–50.

következtethetünk, hogy kötőszó előtt nem megakadásjelenségként, hanem tagoló funkcióban szerepel a néma szünet, vagyis a további vizsgálat során nem vesszük figyelembe ezt a kategóriát.

A következő az indulatszóval megjelenő szünettartás, amely két alaphelyzetben (indulatszó előtt, indulatszó után), illetve három komplex esetben (kötőszó után és indulatszó előtt, indulatszó után és névelő előtt, hezitálás után és indulatszó előtt) jelent meg a vizsgált anyagban.

Az igekötő és igéje között tartott néma szünet egy konkrét pozíciót jelent, amelyet a szakirodalom általában a szünet a szóban jelenség körébe sorol. Egyiket sem tekinthetjük tagoló szerepűnek, inkább a tervezési folyamat diszharmóniájára utalnak. A vizsgálati anyagban a szó belsejében tartott szünetek 7-szer, az igekötő és igéje között megjelenő szünetek csupán 3-szor fordultak elő (a negyedik évfolyamosok párbeszédeiben egyszer sem).

Számos nyelvben, így a magyarban is igen gyakori a névelő előfordulása. Természetesen ez a szöveg típusától is függ – jelen vizsgálat egy térképes feladatra épült, amely során a deixis igen fontos nyelvi művelet, itt tehát a névelők fokozott megjelenésével kell számolnunk. Ennek köszönhetően számos és igen változatos pozíciókban találunk néma szünetet a névelők környezetében: névelő előtt, névelő után, névelők között, töltelékszó után és névelő előtt, hezitálás után és névelő előtt, kötőszó után és névelő előtt, névelő után és töltelékszó előtt, névelő után és kötőszó előtt, valamint indulatszó után és névelő előtt.

A megakadásokkal összefüggő szünetek közé tartoznak a hezitálás előtt, valamint a hezitálás után megjelenő jelkimaradások. Egyes kutatók kombinált szünetként kezelik a néma és kitöltött szünet együttes megjelenését, amely megoldást azonban jelen tanulmány kapcsán nem tartottuk célszerűnek. Így a hezitálások időtartamát nem mértük külön, a következőkben tehát kizárólag a néma szünet hosszára vonatkozó eredményekre hivatkozom. A néma szünet a következő hezitáláshoz kapcsolódó komplex helyzetekben fordult elő: hezitálás után és névelő előtt, hezitálás után és töltelékszó előtt, hezitálás után és indulatszó előtt, töltelékszó után és hezitálás előtt, valamint hezitálás után és ismétlés elemei között.

Újraindítás előtt összesen 13, újraindítás után 1, újraindításon belül pedig 2 alkalommal találunk néma szünetet. Annak feltérképezése, hogy az újraindítás mint megakadásjelenség milyen mértékben jár együtt némaszünettel, a következő fejezet témája. Már most előrebocsáthatjuk azonban, hogy amennyiben jelkimaradás kapcsolódik az újraindításhoz, legtöbb esetben a jelenség előtt fordul elő. Újraindí-

5. ábra Az összes megakadási szünetpozíció (db)

tás után és közben kizárólag a másodikosok anyagában találunk szünettartást. Ez a típus nem jelent meg komplex pozícióban.

A következőkben a t ö l t e l é k s z ó v a l összefüggő szünettel foglalkozunk. A vizsgált anyagban leggyakrabban töltelékszóként felmerülő szavak a következők voltak: *így, úgy, ugye, ilyen, olyan, izé, tehát, szóval, most, igen, jó*. A töltelékszó előtt, illetve a töltelékszó után megjelenő szünetek a többi típushoz képest gyakorinak mondhatók (28 és 14 db), míg töltelékszavak között jelentősen csökken az előfordulások száma (4 db). A komplex helyzetek közül néhányat már felsoroltunk a korábbi kategóriák kapcsán, lássuk most ezeket összesítve: töltelékszó után és névelő előtt, névelő után és töltelékszó előtt, hezitálás után és töltelékszó előtt, töltelékszó után és kötőszó előtt, illetve töltelékszó után és hezitálás előtt. A két leggyakrabban megjelenő típus a névelő után és töltelékszó előtt (5 db), valamint a hezitálás után és töltelékszó előtt megjelenő néma szünet (8 db).

Végül nézzük meg az i s m é t l é s s e l összefüggő néma szünetek alakulását. Legtöbbször ismétlés elemei között tartottak szünetet az adatközlők (15 eset). Ismétlés előtt eggyel több alkalommal (4) találunk szünetet, mint ismétlés után, az évfolyamok között azonban aránytalan a jelenség előfordulásának megoszlása.

6. ábra Valamennyi korcsoportnál megjelenő pozíciók

A leggyakoribb megakadásokhoz köthető szünetpozíciók részletes elemzése

1. A tagoló szerepű szünettartás vizsgálatával egy korábbi tanulmányban részletesen foglalkoztam[43], a továbbiakban tehát a megakadásjelenséghez köthető néma szünetekről kívánok bővebb elemzéssel szolgálni. A kiértékelésnél tapasztaltuk, hogy egyes kategóriák csak egy-egy évfolyamnál jelentek meg (ld. 5. ábra). Kizárólag a másodikosoknál jellemző a kötőszó után és között, az indulatszó előtt és után, a hümmögés után, az újraindítás után és közben való szünettartás. Ez egyben azt is mutatja, hogy a felsoroltak közül náluk adatolhatók legtöbbször bizonyos megakadásjelenségek. A hümmögés és az indulatszó gyakori használata például jelentősen visszaszorul a nagyobbaknál. Ugyanakkor csak a másodikosoknál nem fordul elő szünet a szóban, aminek oka feltehetőleg a mentális lexikon szerveződésében keresendő – erre az időszakra tehető a holisztikus és analitikus tárolás közötti átmenet.[44]

Olyan típust, amely kizárólag a negyedik évfolyamos adatközlőknél fordul elő, nem találunk, viszont a névelő utáni szünettartás kiemelkedő számban van jelen ebben a korosztályban. A hatodik osztályosoknál találjuk az egyetlen félbehagyással társuló néma szünetet, valamint öt hezitálás közben tartott szünetet. Az anyag egészére jellemző a hezitálást megelőző vagy követő szünettartások nagy száma,

43 Mészáros Katalin Edit, *Megakadásjelenségek sajátosságai a beszédfejlődés folyamatában…* 2011.
44 ld. pl. Gósy Mária, *Az életkor hatása a mentális lexikon működésére,* Magyar Nyelvőr, 2000/4, 410–423.

7. ábra A valamennyi korcsoportnál
előforduló szünethelyeken mért átlagos időtartam

amelyet a szakirodalomban kombinált szünetnek is szokás nevezni. Ennél ritkább, amikor a hezitálást megszakítja a néma szünet. A szünet előtti és utáni hezitálások nagyobb mintán történő összevetése magyarázatot adhat a jelenség okaira és esetleges funkciójára.

Végül nézzük, melyek a kizárólag a nyolcadikosoknál adatolt jelenségek. Ismétlés előtt semelyik másik évfolyam nem tartott néma szünetet, és ennél a korcsoportnál is csak két előfordulást találunk. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben a szünettartás alatt megtörtént a korrekció, miért van szükség még magára az ismétlésre is. A válasz részben a jelenség ritkaságában rejlik: elképzelhető, hogy komplikáltabb hiba áll a háttérben, amelynek javításához nem ad elegendő időt a szünettartás (átlagosan 283 ms), tehát az ismétlés nyújtotta időre is szükség van. Ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy a tervezés során az ismételt szót követő elemek voltak problematikusak.

2. Huszonegy különböző pozíciót találtunk a dialógusok vizsgálatakor, amelyek közül tíz csupán egy-egy korosztálynál fordult elő. Most azokat a szünethelyeket vizsgáljuk, amelyek minden életkori csoportnál megtalálhatók (ld. 6. ábra). Ezek a következők: hezitálás előtt, hezitálás után, újraindítás előtt, töltelékszó előtt, ismétlés közben, névelő után. Bóna fiatalok és idősek bizonytalansági megakadásait vizsgálva azt találta, hogy a leggyakoribb típus egyöntetűen a hezitálás volt, míg a töltelékszavak és a nyújtások aránya jellegzetes megoszlást mutatott. A kutatásban a hezitálások átlagos időtartama 344, illetve 381 ms volt. Megállapítást nyert, hogy „az idősek ritkábban hezitálnak, hezitálásaik szignifikánsan hosszabbak, mint a fiatalokéi, ugyanakkor a kitöltött szünetek időtartama sokkal gyakrabban elegendő volt a beszédtervezési bizonytalanságok feloldására és a korrekciók elvégzésére, mint a fiatalok beszédében”. Ugyanezen

8. ábra A hezitálás előtt és után mért átlagos szünetidőtartamok (ms)

korpuszban az ismétlések szerkesztési szakasza az idősebb korosztály körében átlagosan 295 ms, a fiatalabbaknál 560 ms volt. Vizsgálták még az újraindításokat és a szünet a szóban jelenségeket.[45]

A hezitálás tehát életkortól függetlenül igen gyakori megakadásjelenség, míg a töltelékszavak és ismétlések feltehetően életkorhoz, nyelvi divathoz (is) kötöttek. Emellett rendkívül sokszor találkozunk a hezitálás néma szünettel történő kombinálódásával, amely révén viszonylag hosszú időt nyerhet a beszélő a tervezési folyamat ellenőrzésére, illetve javítására. Felmerül a kérdés, miért nem elegendő erre csak a hezitálás, vagy csak a néma szünet. A választ részben a nyelvi sztereotípiákban, részben a nyelv kulturális meghatározottságában kereshetjük. Az „özés"-nek is nevezett stratégia egyre kevésbé elfogadott, ezért a beszélők igyekeznek minél ritkábban, minél rövidebb időtartamban alkalmazni. Ugyanakkor a néma szünet maximális elfogadható időtartama különösen társalgás esetében kultúránként eltérő,[46] és amennyiben egy beszélő átlépi az adott határértéket, potenciális szóátvételi helyet biztosít a beszédpartner(ek) számára.

Térjünk át az ismétlésre. Az ismétlés szerkesztési szakaszaként megvalósuló néma szünet a negyedik leggyakoribb jelenség az általános iskolások anyagában. Bár tudjuk, hogy a szó kétszeri kimon-

45 vö. Bóna Judit, *Bizonytalansági megakadások idősek és fiatalok spontán beszédében = Beszédkutatás. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás…* 125–138.
46 Shigemitsu, Yuka, *Different interpretations of pauses in natural conversation and Japanese, Chinese and Americans.* Technical report, Academic Reports Fac. 9 Eng. Tokyo Polytech. Univ. Vol. 28 (2005).

9. ábra A töltelékszó előtt és után mért átlagos szünetidőtartamok (ms)

dása sokszor már önmagában elegendő időt nyújt a korrekciós folyamatokra, általában az érthetőség fenntartása is közrejátszik egy-egy lexikai elem megismétlésében.[47] Mindez összefüggheet a szerkesztési szakasz hosszával (ti. minél hosszabb idő telt el az utolsó helyes szó kimondása után, annál nagyobb szükség van megismétlésére), ennek vizsgálata azonban bonyolult, hiszen az ismétlés „elhagyása" nem ragadható meg az elhangzott közlésben. Megjegyzendő, hogy jelen kutatásban külön kezeltem a névelő, töltelékszó és kötőszó kategóriák ismétlését, mivel ezek bizonyítottan másként tárolódnak a mentális lexikonban, mint a funkciószavak.[48]

A következő megakadástípus az *újraindítás*. Nagyszámú előfordulása mellett talán a legkevésbé kontrollálható jelenségek egyike, amely tulajdonsága összefüggheet a „felismerési pont" hipotézissel.[49] Az újraindítás előtt tartott szünet utalhat arra, hogy a probléma a felszínen később jelentkezni fog, ilyen értelemben tehát a néma szünetnek előrejelző funkciója is lehet. Továbbra is kérdés azonban, hogy a diszharmónia miért nem oldódik meg a szünettartás alatt (átlagosan igen hosszú időtartamról van szó, mint később látni fogjuk), miért történik újraindítás.

47 vö. Hokkanen, *I.m.*
48 ld. pl. Gósy Mária, *Szóasszociációs műveletek az életkor függvényében, Alkalmazott nyelvtudomány,* 2001/1, 17–30.
49 ld. Gyarmathy Dorottya, *A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások = Beszédkutatás. Helyzetkép a beszédtudományról,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009, 196–216.

10. ábra Az újraindítás előtt és után mért átlagos szünetidőtartamok (ms)

Jelen anyagban jellemzően az eddig bemutatott leggyakoribbnak számító megakadások társulnak hosszabb szünettartással (ld. 7. ábra), a szünetidőtartamok ugyanakkor nem követik szorosan az előfordulások számát, tehát nem feltétlenül a legtöbbször tapasztalt jelenség környezetében találjuk a leghosszabb szüneteket. A hat pozíció közül négy esetében 1000 ms feletti értéket találunk, ami a hazai szakirodalom szerint hosszú szünetnek tekinthető (500 ms-ot meghaladó)[50]

11. ábra A szerkesztési szakaszok átlagos időtartama valamennyi korcsoportnál

50 vö. Markó Alexandra, *A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben = Beszédkutatás. Tanulmányok a beszédprodukció és a beszédpercepció területéről*, szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005, 63–77.

értéknek legalább kétszerese. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy bizonyos esetekben az „előtt” és „után” elnevezésű altípusok ugyanazon elem környezetében fordultak elő, összességében igen hosszú szakaszokat kapunk, amelyek során az információátadás (szigorúan véve) szünetel.

A töltelékszó előtt előforduló szünetek bemutatása előtt a töltelékszó terminus pontosítása szükséges. A hagyományos grammatikák még más értelemben használják a fogalmat, sőt a spontán beszéd kutatói között is vannak eltérések ezen a téren. Gósy Mária és Horváth Viktória a töltelékszóvá válás folyamatát mutatja be fonetikai szempontú elemzés segítségével,[51] Dér vizsgálata pedig kifejezetten a töltelékelemekre irányul pontosítva szerepüket a kommunikációban[52]. A hazai és külföldi szakirodalom alapján azt látjuk, hogy folyamatosan bővül az ilyen szerepű kifejezések köre, mégpedig igen gyakran más kifejezések funkcióváltozása révén. Dolgozatomban a töltelékszó kifejezést használom, amely magában foglalja azokat a kifejezéseket, amelyek a megnyilatkozás jelentéséhez lényegileg nem járulnak hozzá, ugyanakkor az ún. diskurzusjelölőket is. (Dér Csilla Ilona idézett tanulmányában elkülöníti egymástól a véletlenszerűen megjelenő töltelékelemeket az előfordulás tekintetében rendszerszerűséget mutató diskurzusjelölőktől, amelyeknek saját funkciójuk van:

12. ábra Az összes megakadási szünetpozíció (db)

51 Gósy Mária, Horváth Viktória, *Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? = Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88,* szerk. Keszler Borbála, Tátrai Szilárd, Budapest, Tinta Kiadó, 2009, 37–45.

52 Dér Csilla Ilona, *„Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben = Beszédkutatás. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás,* szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010, 159–170.

a figyelmet a követő elemre irányítják.) A töltelékszó előtti szünettartás viszonylagos rövidsége látható az ábrán, ami azt igazolja, hogy a töltelékszók előhívása – mint arra korábban már utaltam – egyszerűbb, mint például a funkciószavaké.

Amennyiben összevetjük a hezitálással álló szünetek időtartamait az ismétlések szerkesztési szakaszával, látható, hogy az utóbbi típus megközelítőleg kétszeres értéket vesz fel. A kombinált szünetek indokoltságát a spontán beszédben fentebb már kifejtettük. Miközben a néma szünet és a hezitálás időtartama egymás közelében korlátozott, addig az ismétlések esetében nem jelent problémát az esetleges hosszabb szerkesztési szakaszok beiktatása, ugyanis a szintaktikai-szemantikai befejezetlenség meggátolja a társalgásban a szóátvétel létrejöttét, illetve az ismétlés révén a percepció sem sérül nagymértékben.

A szünet elhelyezkedése a megakadásjelenséghez képest

A néma szünet vagy a megakadásjelenség előtt, vagy utána helyezkedhet el. Bizonyos esetekben felmerül a köztes pozíció is, amelyet ismétléseknél és újraindításoknál szerkesztési szakasznak nevez a szakirodalom.[53] Bóna megállapította, hogy a megelőző szünettartás átlagértéke általában szignifikánsan hosszabb, mint a követő szünettartásé.[54] Ez igazolódott az általános iskolások dialógusainak elemzésekor is.

13. ábra A szünetek átlagos időtartama az anyag egészében (ms)

53 ld. pl. Gyarmathy Dorottya, *A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások = Beszédkutatás. Helyzetkép a beszédtudományról…* 196–216.
54 Bóna Judit, *A megakadásjelenségek akusztikai és percepciós sajátosságai = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértes O. András emlékére…* 101–113.

Nézzük először a hezitálás előtt, illetve után mért néma szünetek időtartamát (ld. 8. ábra). Minden évfolyamnál előfordul mindkét helyzet, és általában az első realizálódik hosszabb időtartamban, az adatok szórása azonban jelentős. A negyedikesek és a hatodikosok összesített eredményében viszonylag kiegyenlítettek az átlagok, miközben a másodikos és nyolcadikos pároknál majdnem 2:1-es arányt tapasztalunk. Ennek okát az előfordulások számában is kereshetjük (hezitálás után valamivel többször fordult elő néma szünet), ugyanakkor feltételezhető, hogy a diszharmónia – amelynek következménye például maga a hezitálás is – a kombinált szünet ideje alatt feloldásra kerül, tehát a (bármely) megakadásjelenség utáni szünettartás szükségszerűen rövidebb.

A következő típus a töltelékszó előtti, valamint utáni szünet. Ennek alakulása más képet mutat, mint amit a hezitálásnál tapasztaltunk (ld. 9. ábra). A második osztályosoknál még egyértelműen a megelőző néma szünet átlagértéke a magasabb, a negyedik és hatodik évfolyamosoknál azonban szinte fordított a helyzet. A nyolcadikosoknál ugyanakkor csak az első típus fordult elő, itt tehát nincs módunk összehasonlításra. A gyakoriságot tekintve töltelékszó után körülbelül feleannyiszor volt szünettartás, mint előtte, ami azzal magyarázható, hogy a töltelékszó (a hezitáláshoz hasonlóan) bizonytalansági megakadás, tehát az előtte megjelenő néma szünet már „részt vesz" a probléma megoldásában, ezért csak ritkán van szükség arra, hogy utána is tartsunk szünetet.

Az ismétléseknél egyik évfolyam esetében sem található meg a megelőző és követő szünettartás egyszerre. Másodikosoknál egyik típus sem jelenik meg, negyedikeseknél csak ismétlés után van mérhető adat, hatodik és nyolcadikosoknál pedig csak ismétlés előtt. Feltehetőleg ez a szerkesztési szakasz hosszával áll összefüggésben, amellyel a fejezet második felében foglalkozom bővebben.

Ugyancsak bizonytalansági megakadás az újraindítás. Itt szintén a megelőző szünetek jellemzőek, olyannyira, hogy újraindítás után kizárólag a másodikosoknál találunk néma szünetet, amelynek átlagértéke jóval alacsonyabb az újraindítás előtt szereplőnél (ld. 10. ábra). A többi évfolyam adatainak nagy szórása, illetve a kevés előfordulás miatt nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket erre a típusra vonatkozóan.

Lássuk most a szerkesztési szakaszok alakulását (ld. 11. ábra). Hét különböző ilyen pozíciót különíthetünk el az anyagban, amelyek közül négy (töltelékszók között, névelők között, kötőszók között és ismétlés közben) az ismétlés csoportjába tartozik. Hezitálás

közben csak a hatodikosok tartottak szünetet összesen öt alkalommal. A szünet a szóban jelenség a második évfolyamosok kivételével minden korcsoportnál előfordult egy vagy két alkalommal, ezzel szemben újraindítás közben csak a másodikosok tartottak szünetet összesen kétszer. Minden típus 350 ms fölötti átlagértéket mutat, vagyis nem valószínű, hogy a rejtett önmonitorozás vezet a javításokhoz, itt minden esetben a felszíni visszacsatolás működésére kell gondolnunk. Ugyanakkor nem találunk 2000 ms-nál nagyobb adatot, ami azt jelenti, hogy az ennél hosszabb néma szünetek már bizonyára nem egyszerű megakadásjelenségek, hanem komplexebb problémát jeleznek.

Jól kirajzolódik, hogy az ismétlésre döntően az elemek között tartott szünet jellemző, illetve a megakadásjelenségek közül az ismétlésre jellemző leginkább a köztes szünetezés. Jellegzetes még az átlagos időtartamok alakulása. Az alapkategória (vagyis a funkciószavak ismétlése) szerkesztési szakaszának átlaga kiemelkedően magas, majdnem eléri a 2000 ms-ot, amit a magyar beszélők már akár kínos hallgatásnak is érzékelhetnek. Hogy ez mégis miért nem zavaró a hallgató számára, arról korábban ejtettünk szót. Ugyanakkor az ismétlés más típusai közül legrövidebb a névelők között tartott szünet, majd a kötőszók közötti, végül pedig a töltelékszók közötti. Ez természetesen összefügg az adott elem gyakoriságával (ami névelők esetében kiemelkedő), hosszával, az aktuális kontextussal, stb.

Mindezt összevetve Gyarmathy eredményeivel[55], azt látjuk, hogy míg ott felnőtteknél spontán beszédben az ismétlések szerkesztési szakasza átlagosan 277 ms, az általános iskolásoknál ez az érték hétszer nagyobb. Összefüggésben állhat ez azzal, hogy az ismétlés mint a beszédtervezés és -kivitelezés esetleges diszharmóniáit feloldó időnyerési stratégia a felnőttekre kevésbé jellemző, mint az idősebbekre vagy a gyerekekre. Ugyanakkor az általunk vizsgált korcsoport esetében még fennáll a beszédben való gyakorlatlanság, valamint a feladat szokatlan voltának ténye is, amely révén esetleg nehezítettek a hozzáférési folyamatok, több megakadással, hosszabb szünetekkel kell számolnunk.

Összegzés

Az eddigiekben a fordulón belül megjelenő néma szünettel foglalkoztunk általános iskolások spontán dialógusaiban. Miután elhatároltuk egymástól a tagoló szerepű néma szüneteket és a megakadásjelenséghez köthetőeket, az utóbbiak részletes elemzését végeztük el. Egyes kategóriák csak egy-egy évfolyamnál jelentek meg, a hümmögés és az indulatszó gyakori használata például kifejezetten az alsóbb osztályokra volt jellemző. Azon szünethelyek vizs-

55 Gyarmathy, *I.m.*

gálata, amelyek minden életkori csoportnál megtalálhatók voltak azt mutatta, hogy néma szünettel főként a bizonytalansági megakadások társulnak, illetve jellemzően a leggyakoribbnak számító típusokhoz járulnak hosszabb (1000 ms feletti) szünetidőtartamok. A hezitálás életkortól függetlenül igen gyakori megakadásjelenségnek bizonyult. Az ismétlés vizsgálatában külön kezeltük a névelő, töltelékszó és kötőszó kategóriák ismétlését a funkciószavakétól, illetve azt tapasztaltuk, hogy itt nem jelentett problémát az esetleges hosszabb szerkesztési szakaszok beiktatása, ugyanis a szintaktikai-szemantikai befejezetlenség meggátolja a szóátvétel létrejöttét, illetve az ismétlés révén a percepció sem sérül nagymértékben. A néma szünet megakadásjelenséghez képest való elhelyezkedésének elemzése rávilágított arra, hogy az anyagban a néma szünetek 45%-a megakadásjelenség előtt található, ezek átlagidőtartama pedig kb. 60%-kal hosszabb, mint a megakadást követőké. Ugyanakkor a szerkesztési szakaszok átlagosan 350 és 2000 ms között valósultak meg.

Végül vizsgáljuk meg az összes előfordulást és ezek átlagos időtartamát (ld. 12. és 13. ábra). Kitűnik, hogy a legtöbb esetben 5-nél kevesebbszer fordul elő egy-egy típus (miközben a kiemelkedően gyakoriak sem érik el a 25 db-ot egy évfolyamon belül), és sokszor 200 ms alatti átlagértékkel realizálódik. Az anyag tehát változatos ugyan, de a tipikusnak tekinthető esetek körét viszonylag kisszámú kategória alkotja. Ez természetesen jellemző a spontán beszédre, gondoljunk csak a beszédhangok vagy a szavak gyakoriságát bemutató elemzésekre.

Kiemelkedő a hezitáláshoz köthető szünettartás. Ennek értékeit Horváth[56] eredményeivel összevetve, ahol felnőtteknél hezitálások előtt 599 ms, hezitálás után 498 ms volt a néma szünetek átlagidőtartama, óvodásoknál pedig 1186 ms, illetve 1105 ms, láthatjuk, hogy hasonló a tendencia, vagyis az általános iskolások adatai az óvodások értékeihez állnak közelebb. Az egyes évfolyamok anyagában kirajzolódik a hezitálás előtti néma szüneteknek az életkor előrehaladásával való rövidülése, míg hezitálás után nem látunk egyértelmű változást.

Következtetések Az eredmények alapján igazolódott a tanulmány elején megfogalmazott feltételezés, amely szerint a megakadásjelenségek egyes altípusait eltérő gyakorisággal eltérő időtartamú néma szünetek kísérik. Második hipotézisem, vagyis hogy az átlagos szünetidők alapján következtethetünk a beszédprodukció különböző szintjeinek működési sajá-

56 Horváth Viktória, *Funkció és kivitelezés a megakadásjelenségekben*. PhD értekezés, Budapest, ELTE, 2009.

tosságaira, ugyancsak helytállónak bizonyult a megfelelően gyakori szünettípusok esetében.

Láthattuk, hogy leggyakrabban (az összes pozíció 54%-a) kitöltött szünet környezetében fordult elő a néma szünet, aminek lehetséges oka például a szünettartás kommunikációs szerepe, a beszédhelyzet, vagy a nehezített hozzáférés. 1000 ms-ot meghaladó, magasnak számító átlagérték hezitálás előtt és ismétlések szerkesztési szakaszaként fordultak elő. Ezek bizonytalansági típusok, ami ismételten adódhat a feladat jellegéből is, de a spontán beszédre eleve ezek többsége jellemző a hibatípusú megakadásokkal szemben. Gyakori volt a töltelékszók, névelők és kötőszók ismétlése, halmozása, amelyet az ismétlés speciális fajtájának tekintettünk a feltételezhetően könnyebb hozzáférés, klisészerű tárolás miatt.

Átlagosan 100 ms-nál rövidebbek voltak az ismétlés után tartott szünetek, valamint az újraindítások szerkesztési szakaszai. Ha elfogadjuk Levelt[57] azon megállapítását, amely szerint a visszacsatolás után a javítás legkevesebb 100 ms alatt végbemegy, akkor probléma megoldása ezeknél az eseteknél valószínűleg már a néma szünet kezdete előtt megtörténhetett.

57 Levelt, *I.m.*

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA I.

Petykó Márton

A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata

Bevezetés

Az internet fejlődésének hatására informatikai ismereteitől függetlenül minden felhasználó előtt megnyílt a tartalom-előállítás lehetősége (Krauth–Kömlődi 2008: 633). Ez a jelenség olyan új, társadalmi és kulturális szempontból egyre jelentősebbé váló műfajok létrejöttét eredményezte, amelyek a nyelvtudomány érdeklődésére is számot tarthatnak.

Jelen dolgozatban a nyelvi megismerés a funkcionális kognitív nyelvészet által alkalmazott modelljét felhasználva azt vizsgálom, hogy melyek lehetnek egy ilyen – a funkcionális kognitív keretben prototípuselvű mentális kategóriaként értelmezett – műfaj: a blog a résztvevők számára a műfaji besorolás szempontjából releváns tulajdonságai. Célom, hogy 100 magyar nyelvű blog összesen 500 posztjának (bejegyzésének) kvantitatív és kvalitatív szempontokat egyaránt érvényesítő elemzése alapján meghatározzam azokat a tulajdonságokat, amelyeknek potenciálisan minden blog megfelel, illetve azokat, amelyek a blogoknak csak egy részére érvényesek, ezek segítségével pedig – követve a kognitív diskurzustipológia egyik alapelvét (Tolcsvai Nagy 2006: 74–75) – modellezzem a beszélők a műfajjal kapcsolatos implicit tudását és definiáljam a blog fogalmát. Hangsúlyozandó, hogy a modell korpuszadatok elemzésén alapul, így csupán közvetve ad számot arról, hogy mely tulajdonságok játszanak valóban szerepet akkor, amikor a beszélők egy diskurzust blogként határoznak meg. Ennek ellenére indokolt a bloggal kapcsolatos beszélői ismeretek kor-

puszalapú, közvetett rekonstrukciója, hiszen az emberi elméhez történő közvetlen hozzáférés hiányában kézenfekvő, ha a kiindulópontot azok a diskurzusok adják, amelyeket a résztvevők egyértelműen blogként határoznak meg.

Témaválasztásomat az indokolja, hogy a hazai szakirodalomban szereplő blogdefiníciók – magyar nyelvű blogok korpuszalapú elemzésének hiányában – néhány blog kvalitatív elemzésén és a kutató intuícióján (Bódi 2009: 300), vagy pedig külföldi kutatások (pl. Herring et al. 2004, 2006) angol nyelvű blogokon végzett kvantitatív elemzésén (Juhász 2010: 4) alapulnak,[1] valamint érdemben kizárólag azokkal a tulajdonságokkal foglalkoznak, amelyeket minden blogra érvényesnek tartanak, tehát szükséges és elégséges feltételek alapján, az arisztotelészi kategorizáció elveit követve kívánják definiálni a blogot, ebből adódóan pedig kevéssé reflektálnak a műfaj heterogenitására.

A második fejezetben először röviden bemutatom a nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modelljét, illetve annak alkalmazhatóságát a diskurzustipológiában. Ezután meghatározom a blogra mint kategóriára jellemző tulajdonságokat, végül pedig megfogalmazom hipotéziseimet. Az harmadik fejezetben ismeretem a korpusz kialakításának és elemzésének lépéseit. A negyedik fejezetben először csoportosítom a BLOG kategóriáját jellemző tulajdonságokat hatókörük szerint, vagyis meghatározom a kategória összes példányára, illetve csak a példányok egy részére érvényes – a családi hasonlóság szerinti – tulajdonságok körét. Ezután pedig a BLOG prototipikus, centrális és perifé rikus példányainak arányával foglalkozom. Az ötödik fejezetben összehasonlítom a hipotéziseket a kutatási eredményekkel, majd definiálom a blog fogalmát. A dolgozatot az *Összefoglalás* és *kitekintés* fejezet zárja.

Elméleti háttér

A nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modellje

Kutatásom elméleti hátteréül a nyelvi megismerés a funkcionális kognitív nyelvészetben széleskörűen felhasznált modellje áll, mivel a blog műfaját is a nyelvi megismerés eredményeképpen kialakuló prototípuselvű, az egyes példányok tulajdonságait sematikus formában tartalmazó mentális kategóriaként értelmezem. Ez a megismerési séma két fő mentális műveletből: a percepcióból és a reprezentációból áll.

1 Bódi Zoltán (2009: 300) szerint a blog „internetes napló, olyan személyes weboldal, amely a bejegyzéseket automatikusan megjeleníti anélkül, hogy a felhasználó webprogramozási és HTML-ismeretekkel rendelkezne. A blogbejegyzések vagy posztok rendszerint kommentálhatók, így kisebb-nagyobb közösségek épülhetnek fel egy-egy blog köré". Juhász Valéria (2010: 4) – Herring et al. 2006: 1 alapján – azt tartja a blog egyetlen lényegi jellemzőjének, hogy „olyan gyakran módosított weboldalakból áll, ahol a bejegyzések dátumhoz kötöttek, és időben előre vagy visszafelé haladva is szerkeszthetők. Ugyanakkor kitér a blogoknak csak egy részére érvényes – általa fluensnek nevezett – műfaji tulajdonságokra is (Juhász 2010: 6–9).

A megismerési folyamat első egysége a percepció: a minket körülvevő világ érzékszervi – látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás útján történő – észlelésének műveleteként definiálható. A nyelvi megismerés tehát fiziológiai, tapasztalati alapú, azonban fizikai és kulturális környezetünk elemei és viszonyai nem egyszerűen tükröződnek az elménkben, hanem a világról szerzett ismereteinket strukturált, értelmezett formában tároljuk. A reprezentáció ezeknek a mentális struktúráknak a kialakítása, amely több, egymással szorosan összefüggő eljárás: az absztrakció, a sematizáció, valamint a kategorizáció révén valósul meg (Tátrai 2011: 28).

A kategorizáció példaalapú prototipikus modellje

A nyelvi megismerésben alapvető szerepet játszó egyik reprezentációs eljárás tehát a kategorizáció, amelynek példaalapú prototipikus modellje szerint a megismerés során a világ dolgait prototípusalapú kategóriákba rendezzük (Kövecses–Benczes 2010: 28–32; Tolcsvai Nagy 2010: 24–30). Az először Ludwig Wittgensteinnél (1953) megjelenő, majd Elanor Rosch (1977; 1978) által empirikus kísérletekkel is alátámasztott elmélet szerint a megismerés során létrejövő kategóriák olyan, prototípusok köré szerveződő tagok halmazai, ahol a tagokat a szükséges és elégséges feltételek helyett a családi hasonlóság elve kapcsolja egymáshoz.

A „családi hasonlóság elve" azt jelenti, hogy egy kategóriának lehetnek prototipikus példányai,[2] amelyekre érvényes az adott kategóriát jellemző összes tulajdonság (és csak a kategorizáció szempontjából irreleváns tulajdonságaik tekintetében különböznek egymástól), emellett vannak centrális példányok, amelyek megfelelnek e tulajdonságok többségének, illetve vannak periférikus példányok is, amelyek csak a kategóriát jellemző néhány tulajdonsággal bírnak. Tehát a kategória tagjai nem egyenrangúak, valamint a kategória határai nem élesek, mivel a kategória skaláris felépítésű, azaz középen helyezkednek el azok a példányok, amelyekre minden, a kategóriát jellemző tulajdonság érvényes, ezután következnek azok a példányok, amelyekre már nem érvényes az összes tulajdonság, a kategória szélén pedig azok a példányok helyezkednek el, amelyek a legkevesebb (szélsőséges esetben csak egy) a kategóriát jellemző tulajdonságnak felelnek meg. A prototipikus kategóriák felépítését illusztrálja a gyümölcs fogalmi kategóriájának vázlatos ábrája.

2 Azért csak lehetnek, mert nem szükségszerű, hogy egy kategóriának ténylegesen létező prototipikus példányai legyenek (Rosch 1978: 40–41, idézi Tolcsvai Nagy 2010: 29).

1. ábra: A GYÜMÖLCS fogalmi kategóriájának belső szerkezete

A kategóriák tehát „példányok emlékképeinek laza gyűjteményei", egy entitást pedig úgy kategorizálunk, hogy összevetjük a már létező emlékképeinkkel és abba a kategóriába soroljuk be, amelynek példányaihoz leginkább hasonlónak találjuk (Barsalou 1992: 26, idézi Kövecses–Benczes 2010: 32).

A SEMATIZÁCIÓ

A másik, a kategorizációtól elválaszthatatlan reprezentációs eljárás a sematizáció, amelynek eredményeképpen úgy jön létre reprezentáció (séma), hogy az aktuálisan megtapasztalt entitások bizonyos tulajdonságaitól eltekintünk és csak a közös tulajdonságaikat vesszük figyelembe. Következésképpen a sémák sokkal kevésbé részletezettek, mint azok a konkrét tapasztalatok, amelyeknek eredményeképpen létrejöttek (Tátrai 2011: 271).

A sematizáció és a kategorizáció azért elválaszthatatlan egymástól, mert amikor egy entitást egy fogalmi kategória példányaként azonosítunk, akkor számos egyébként érzékelhető, de a kategorizáció szempontjából irreleváns tulajdonságától eltekintünk és csak azokat a tulajdonságait vesszük figyelembe, amelyek megegyeznek az adott kategóriára jellemző tulajdonságokkal. Például amikor egy entitást az AUTÓ fogalmi kategória példányaként azonosítunk, akkor teljes mértékben figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy az adott példány automata vagy manuális váltóval rendelkezik, annak ellenére, hogy a váltó típusát egyébként képesek vagyunk érzékelni.

A prototípuselvű kategorizáció és a sematizáció kulcsszerepet játszik a dinamikus jelentésképzés folyamatában (Tolcsvai Nagy 2010: 30–31), tehát a nyelvi megismerés ezen reprezentációs eljárások jelentőségét hangsúlyozó modellje eredményesen alkalmazható a diskurzustipológiában is (Tolcsvai Nagy 2006: 71; Tátrai 2011: 30). Ennek oka, hogy egy diskurzustípus meghatározása felfogható szemantikai problémaként is, ahol a feladat egy főnév (jelen esetben a *blog)* által jelölt fogalom mint komplex mátrix belső szerkezetének feltárása, vagyis annak a meghatározása, hogy ez a mátrix milyen kognitív tartományokból épül fel (Tolcsvai Nagy 2010: 44–45; 50–55).

Egy közösség tagjai számtalanszor válnak nyelvi interakciók résztvevőivé. Ezen interakciók során mind megnyilatkozóként, mind befogadóként folyamatosan diskurzusokat[3] dolgoznak fel, a feldolgozás műveletének részeként pedig képesek arra, hogy az adott diskurzus általuk fontosnak vélt összetevőit egy fogalmi szerkezetben összegezzék a maguk számára (Tolcsvai Nagy 2006: 68). A diskurzus műveleti feldolgozásának része, hogy a közösség tagjai összehasonlítják az aktuális diskurzust az általuk korábban feldolgozott diskurzusokkal. A diskurzusok összehasonlítása az alapja a diskurzustípusok létrejöttének, illetve már mentálisan beágyazott diskurzustípus esetén az aktuális diskurzus diskurzustípusba történő besorolásának mind egyéni, mind közösségi szinten (Tolcsvai Nagy 2006: 75), tehát mind a diskurzustípus mint mentális kategória létrejötte, mind pedig az aktuális diskurzus diskurzustípusba történő besorolása a tág értelemben vett intertextualitás körébe tartozik (Tátrai 2006: 215).

Ennek megfelelően a kognitív diskurzustipológia a diskurzustípusokat – így a blogot is – egymáshoz bizonyos tulajdonságaikat tekintve hasonló diskurzusok halmazaként, tehát a közösség által hagyományozott és a közösség tagjainak elméjében létező olyan mentális kategóriaként értelmezi, amelyet a beszélők szükség esetén képesek aktiválni (Tolcsvai Nagy 2001: 335). A diskurzustípus mint kategória (jelen esetben a BLOG) példányai a konkrét diskurzusok.

3 A tanulmányban a magyar nyelvű szakirodalom jelentős részétől (pl. Tolcsvai Nagy 2001; 2006; 2008) eltérően a *diskurzus* és a *szöveg* terminusokat nem tekintem szinonimáknak, tehát a *szöveg* terminus szűk értelmezését (Boronkai 2009; Tátrai 2011) követem. E szerint a megközelítés szerint a *diskurzus* beszédfolyamat, amelynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével megosztoznak a világgal kapcsolatos tapasztalataikon, összehangolják közös cselekvéseiket, és mindeközben személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással (Tátrai 2011: 264–265). A *szöveg* pedig az egyik protodiskurzus, melynek lényegi jellemzője a monologikusság, az interakció közvetettsége, a megformálás tervezettsége, az interakció írásbelisége és a műfaji elvárások nagyobb mértékű kodifikáltsága (Tátrai 2011: 93).

A különböző diskurzusok mint példányok nem egyenrangú tagjai az adott diskurzustípusnak abban az értelemben, hogy vannak közöttük prototipikus: a diskurzustípusra jellemző összes tulajdonságnak megfelelő, centrális: e tulajdonságok többségével bíró, illetve perifé-rikus: csak néhány kritériumot teljesítő példányok. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy nemcsak a példányok, hanem a diskurzustípust jellemző tulajdonságok sem egyenrangúak, mivel vannak közöttük olyanok, amelyek a kategória összes példányára érvényesek, azonban vannak olyanok is, amelyeknek szűkebb az érvényességi köre.[4]

A diskurzustípusok létrejöttében a kategorizáció mellett a sematizáció is fontos szerepet játszik (Tátrai 2011: 30). A diskurzustípusok mentális kialakítása, illetve az aktuális diskurzus kategorizációja során ugyanis az egyén a példányok számos tulajdonságát nem veszi figyelembe, így ezek a diskurzustípus szintjén már nem jelennek meg. Következésképpen a diskurzustípus kevésbé részletezett, kevesebb tulajdonsággal bír, mint saját példányai.

Bizonyos diskurzustípusok esetében a diskurzustípussal kapcsolatos elvárások rögzítettek, intézményesítettek, míg más diskurzustípusok esetében nem. Jelen dolgozat Tátrai 2006: 217-hez hasonlóan azokat a diskurzustípusokat tekinti műfajoknak, amelyek esetében az elvárások rögzítettek és intézményesítettek. E szerint a blog tekinthető műfajnak, mivel bár tulajdonságai nincsenek a prototipikus műfajokhoz (pl. az irodalmi műfajokhoz) hasonlóan explicit módon kanonizálva, azonban pl. a Goldenblog verseny (részletesen l. a 3. fejezetet) azt jelzi, hogy a blogoszférában is megjelentek olyan széleskörűen elfogadott intézmények, amelyek meghatározzák a közösség számára mintaadó blogok körét, így fontos szerepet játszanak a műfaji kanonizációban.

Egy diskurzustípus – a többi mentális kategóriához hasonlóan – nem statikus, mivel a közösség tagjai egy új diskurzus kategorizációja során minden alkalommal összehasonlítják azt a korábban általuk létrehozott és értelmezett diskurzusokkal, az összehasonlítás pedig – amely egy dinamikus kognitív folyamat – megerősíti vagy módosítja a korábbi diskurzustípust (Tolcsvai Nagy 2001: 336–337; 2006: 67). Ez a blog esetében azt jelenti, hogy ha az egyén egy olyan entitással találkozik, amely a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok mindegyikének vagy túlnyomó többségének megfelel, akkor az ismételt bevésődésnek köszönhetően a kategóriajellemzők erősebbé válnak, ezen keresztül pedig a blog kategóriája is megerősödik. Ha azonban az egyén egy olyan diskurzussal találkozik, amely saját megítélése szerint a blog

4 Utóbbiakat nevezik családi hasonlóság szerinti tulajdonságoknak (Tolcsvai Nagy 2010: 28).

kategóriáját jellemző tulajdonságok közül csak nagyon kevésnek felel meg, akkor két lehetősége van: 1. egy másik diskurzustípusba sorolja az adott diskurzust, ezzel pedig nem befolyásolja a blog kategóriáját, 2. valamilyen oknál fogva (pl. a közösség nyomásának hatására) mégis blogként kategorizálja azt, ezzel azonban gyengíti a blog kategóriáját jellemző egyes tulajdonságokat, amely több hasonló alkalom esetén a kategória módosulásához vezet, hiszen a meggyengült kategóriajellemzők helyére az új, blogként kategorizált diskurzusok más tulajdonságai kerülnek.

A műfaji kategorizáció fenti modellje – amely szerint az aktuálisan értelmezett diskurzust abba a műfaji kategóriába soroljuk, amelynek példányaihoz a leginkább hasonlít – magyarázatot ad magára a *blog* elnevezésre,[5] illetve arra, hogy miért gyakori a blog internetes naplóként történő definiálása (pl. Bódi 2009: 300; Bódi 2010; Csala 2010). A blog ugyanis fiatal, globálisan 12–14, a magyar nyelvközösségben pedig 6–10 éves műfaj,[6] így gyakori, hogy a közösség tagjai a blogot egy nagyobb hagyományokkal rendelkező, tehát mentálisan jobban begyakorlott műfaji kategória alműfajának tartják, a blogként kategorizált diskurzusokat pedig egyúttal a napló műfaji kategóriájához sorolják, mivel ezeknek a diskurzusoknak egy része teljesíti a naplóval kapcsolatos befogadói elvárásokat. Ugyanakkor a blog önálló műfajként is felfogható, amely természetesen érintkezik a napló műfajával, azonban nem tekinthető a napló alműfajának, mivel számos példánya nem felel meg a naplóval kapcsolatos befogadói elvárások jelentős részének (Juhász 2010: 6).

A kategóriát meghatározó tulajdonságok a blog esetében

A blog kategóriáját több tulajdonságnyaláb együttesen határozza meg. Mivel a vizsgált műfaji kategóriába egymástól jelentős mértékben eltérő diskurzusok tartoznak, így a kategória leírásához nem elég csupán azoknak a tulajdonságoknak a számbavétele, amelyek min-

5 A *blog* a *web* 'háló, hálózat' és a *log* 'napló' szavak összetételéből (*weblog*) rövidüléssel keletkezett (Herring et al. 2004: 1).

6 Az első lábjegyzetben szereplő *weblog* szót először Jorn Barger használta 1997-ben, a *blog* szó pedig először 1999-ben fordult elő (Herring et al. 2004: 1). Ezeknek a szavaknak a megjelenése jelzi a műfaj kialakulását. Természetesen korábban is keletkeztek olyan szövegek, amiket ma már blogoknak tartanak: Winer (2002) szerint az első blogot 1991-ben hozták létre, Herring és társai (2004: 1) pedig 1996-ra datálják az első blog megjelenését. Nyilvánvaló azonban, hogy a szövegeket keletkezésük idején nem tarthatták blognak, hiszen a blog mint műfaj ekkor még nem létezett. Az első magyar nyelvű blog a közvélekedés szerint a *Technocol.hu* volt, amit 2000-ben hoztak létre, a *blog* szó pedig 2000 és 2005 között került át a magyar nyelvbe (http://webisztan.blog.hu/2010/03/09/kik_mik_voltak_az_elsok_a_magyar_weben. A letöltés ideje: 2011.05.10.).

den blogra érvényesek, hanem azokat is figyelembe kell venni, amelyek érvényességi köre korlátozott, mivel ennek hiányában a leírás nem lenne képes reflektálni a példányok heterogenitására. A következőkben a szakirodalomban szereplő, saját – néhány blogot érintő (vö. ábrák és mellékletek) – kvalitatív elemzésemmel alátámasztott, a blog kategóriáját meghatározó tulajdonságokat ismertetem. Ismét kiemelendő, hogy mivel az itt szereplő tulajdonságok a blogoszféra által egyértelműen blognak tartott diskurzusok elemzésén alapulnak, csupán közvetve adnak információt a közösség tagjainak műfajjal kapcsolatos tudásáról.

A blog mint egység tulajdonságai (Herring et al. 2004: 2–3, Miller–Shepherd 2004)

1. Az internetes nyelvhasználati színtér része.
2. Nyilvános, azaz potenciálisan minden felhasználó számára elérhető. Ez azt jelenti, hogy a blogon szereplő szövegeket bárki elolvashatja előzetes regisztráció nélkül is.
3. Címmel rendelkezik (2. ábra). A cím annak a jele, hogy a blog határai egyértelműek, vagyis megállapítható, hogy egy bizonyos megnyilatkozás az adott blog része-e vagy sem.

2. ábra: Blogcímek (törökgáborelemez (http://torokgaborelemez.blog.hu/); Hírcsárda (http://www.hircsarda.hu/). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

4. Más blogokhoz vagy honlapokhoz kapcsolódik, tehát egy hálózat eleme. Ezt a blog felületén elhelyezett hivatkozások (linkek) jelzik (3. ábra).

3. ábra: Hivatkozások más blogokra és honlapokra (KönyvesBlog (http://konyves.blog.hu/). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

A blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok (Herring et al 2004: 2–3, idézi Juhász 2010: 7–8)

1. Diskurzusegyüttes, azaz diskurzusok sorából áll.[7]
2. Tartalmazza a blog bemutatását. Ez a rész közli a blog tematikáját, létrehozásának motivációját vagy az elvárt olvasók körét (4. ábra).

4. ábra: A blog bemutatása (Jégkorongblog (http://jegkorong.blog.hu/); Webisztán (http://webisztan.blog.hu/). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

3. Tartalmazza a bloggazda bemutatkozását (5. ábra).

5. ábra: A bloggazda bemutatkozása (Varaljay.com – Social Marketing (http://varaljay.com/hu/). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

4. A kommunikáció párhuzamosságát elősegítő szerkezeti egységei vannak. Ezek az egységek a következők: 1. a kereső, amely lehetővé teszi a blogon szereplő szövegekben történő keresőszavas keresést; 2. az archívum, amely a blogon szereplő bejegyzéseket (posztokat) foglalja magában havi bontásban; 3. a címkedoboz, amely a blog posztjait tematikus címkék (tagek) szerint csoportosítva közli; 4. a kommentdoboz, amely a blog posztjaira érkezett utolsó hozzászólásokat (kommenteket) tar-

7 A diskurzusnak két altípusa van: a szöveg (textus) és a társalgás (konverzáció). Csupán a társalgás esetében követelmény több megnyilatkozás egymást követő megjelenése, következésképpen egyetlen megnyilatkozás is tekinthető diskurzusnak (Boronkai 2009: 31–33). A diskurzusok a blog legfontosabb szerkezeti elemei, így velük a 3. pontban részletesen foglalkozom.

talmazza, megadva azok első pár szavát, szerzőjük nicknevét, a beküldés idejét és annak a hozzászólásnak a címét, amelyhez a hozzászólás kapcsolódik; 5. a legnépszerűbb bejegyzések listája, amely az adott blog legolvasottabb vagy legtöbb hozzászólással rendelkező posztjainak listáját közli (6. ábra). Ezek célja a blog különböző posztjaihoz kapcsolódó diskurzusok időbeli párhuzamosságának elősegítése.

6. ábra: A kommunikáció párhuzamosságát elősegítő szerkezeti elemek (Tealevelek (http://tealevelek.blog.hu/); Webisztán (http://webisztan.blog.hu/). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

5. Más kommunikációs csatornákat (beépített chat, e-mail küldése a blog gazdájának, a blog facebook csoportjához történő csatlakozás lehetőségének a felkínálása) tartalmaz (7. ábra).

7. ábra: A blogon megjelenő egyéb kommunikációs csatornák (Tinkmara – A tengerentúlról jelentem (http://tinkmara.freeblog.hu/); Webisztán (http://webisztan.blog.hu/. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

A blogot felépítő diskurzusok tulajdonságai (Mishne – Glance 2006)

1. Egymáshoz kapcsolódó megnyilatkozásokból épül fel. Ez a tulajdonság a prototipikus társalgásra jellemző, azonban más tulajdonságai (az interakció közvetettsége és írásbelisége) a blogot felépítő diskurzusokat a szöveghez közelítik. Mivel ez a kettősség nem csupán a blogra, hanem a fórumra és a chatre is jellemző, elképzelhető, hogy kialakulóban van egy az internetes nyelvhasználati színtérhez köt-

hető harmadik protodiskurzus, amelyet a dialogikusság, valamint az interakció közvetettsége és írásbelisége jellemez (Laczkó 2008: 214).

2. Előbbi, a társalgásra jellemző tulajdonságából adódóan (Boronkai 2009: 31) folyamatosan változik, mivel minden új szöveg módosítja a beszédhelyzetet.
3. A diskurzusban megjelenő egyik megnyilatkozás-típus a poszt. (l. 1. melléklet)
4. A diskurzusban megjelenő másik megnyilatkozás-típus a komment.[8] (l. 2. melléklet)
5. Egyik résztvevői szerepe a posztoló (a bejegyzés írója).
6. Másik résztvevői szerepe pedig a kommentelő (a hozzászólás írója).
7. A posztoló szerepe rugalmas, mivel az adott beszédhelyzetben egyúttal a kommentelő szerepét is felveszi (l. 2. melléklet).
8. A kommentelő szerepe merev, mivel az adott beszédhelyzetben később már nem válik posztolóvá.[9]
9. A diskurzust felépítő megnyilatkozások publikálásának időpontja ismert (l. 1 és 2. melléklet).
10. A diskurzust felépítő megnyilatkozások szerzői ismertek. Az internet általános anonimitásából adódóan az „ismertség" fogalma rendkívül korlátozott, mindössze annyit jelent, hogy nicknév (internetes becenév) alapján azonosíthatók a résztvevők.[10] (l. 3 és 4. melléklet)
11. A diskurzusok indulásuk időpontját tekintve lineáris sort alkotnak. Ez egyben azt jelenti, hogy a blogok dinamizmusa két szinten is érvényesül: egyrészt a blogot felépítő beszédhelyzetek is dinamikusan változnak, másrészt maga a blog is, mivel folyamatosan keletkeznek új beszédhelyzetek.
12. A diskurzusok egészére viszont nem jellemző ez a linearitás, mivel adott blog különböző posztjaira időben párhuzamosan is érkeznek hozzászólások.
13. Nyitott, vagyis a diskurzus lezáratlan, mivel bármikor érkezhetnek új hozzászólások.

---

8 A posztokkal és a kommentekkel részletesebben a 4. és az 5. pontban foglalkozom. Ez azt jelzi, hogy a blog összetett műfaj, vagyis műfaji jellemzőinek egy részét valójában a részeként megjelenő megnyilatkozás-típusok tulajdonságai alkotják.

9 Megjegyzendő, hogy a hozzászóló szerepe a blog egészét tekintve rugalmas, mivel egy másik beszédhelyzetben már felveheti a posztoló szerepét.

10 Egyénfüggő, hogy a résztvevők mennyi és milyen jellegű információt közölnek magukról az adatlapjukon. Sok esetben az olvasó mindössze annyit tud megállapítani, hogy két megnyilatkozás szerzője azonos-e vagy sem. (Sőt, még ebben sem lehet biztos, hiszen pl. több személy is használhatja ugyanazt a nicknevet vagy egy személy is használhat egyszerre több különböző nevet.)

A blogbejegyzések (posztok) tulajdonságai

1. Az aktuális diskurzus első megnyilatkozása.
2. Ebből adódóan új diskurzust hoz létre a blogon belül, így az adott diskurzus elsődleges megnyilatkozása.
3. Egy diskurzuson belül kizárólag egy lehet belőle.
4. Nagyobb terjedelmű, mint a hozzászólások.
5. Nyelvileg részletesen kidolgozott. Ennek oka, hogy szövegvilága összetett, vagyis sok elemből áll és komplex térbeli, időbeli és ok-okozati viszonyokat tartalmaz. Például egy étel elkészítését mutatja be.[11] (l. 1. melléklet)
6. Tervezett írott megnyilatkozás, amelyre jellemző az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés.[12]
7. A kommunikáció csatornája nem kizárólag a nyelv: képeket és videókat is tartalmaz. (l. 1. melléklet)
8. Adott blog különböző posztjainak szerzője ugyanaz a személy.
9. Adott blog különböző posztjai tematikusan kapcsolódnak egymáshoz. A tematikus kapcsolatot a poszt címkéi (tagjei) jelzik. (l. 1. melléklet) Egy tematikus csoportba (l. 2.4. pont) a blog azon posztjai tartoznak, amelyeknek legalább egy közös címkéjük van.

A hozzászólások (kommentek) tulajdonságai (Mishne – Glance 2006)

1. Egy diskurzuson belül több is van belőlük.
2. Időben és térben – az olvasása fentről lefelé haladó irányát tekintve – mindig a poszt után következnek.
3. Másodlagos megnyilatkozások, amelyek nem hoznak létre új diskurzust, de társalgássá teszik azt.
4. Egy diskurzuson belül mindegyikük kisebb terjedelmű, mint az a poszt, amelyre reagálnak.
5. Nyelvileg kevésbé kidolgozottak. Ennek oka, hogy szövegviláguk egyszerű, kevés elemet és összefüggést tartalmaz. Például egy étel

11 Természetesen ez egy nehezen operacionalizálható tulajdonság, mivel a nyelvi kidolgozottság részletessége csak részletes szövegelemzés alapján állapítható meg. A vehikulum terjedelmének növekedésével viszont általában növekszik a nyelvi kidolgozottság mértéke (Tolcsvai Nagy 2006: 76), így jelen kutatás során – a módszer korlátainak ismeretében – azt a szöveget tartom nyelvileg kidolgozottabbnak, amelynek vehikuluma nagyobb terjedelmű.

12 Ez a tulajdonság szintén nehezen operacionalizálható, mivel az előzetes tervezés és utólagos ellenőrzés megléte vagy hiánya közvetlenül csak pszicholingvisztikai vizsgálatokkal igazolható. Azonban minél nagyobb a vehikulum terjedelme, annál valószínűbb, hogy a szöveg előzetesen meg volt tervezve (Tolcsvai Nagy 2006: 76), így jelen kutatás során – ismételten a módszer korlátainak ismeretében – annál nagyobbnak tartom a szöveg előzetes tervezésének esélyét, minél nagyobb terjedelmű a szöveg vehikuluma.

elkészítésének egyetlen lépésével foglalkozik.[13] (l. 2. melléklet)

6. Spontán írott megnyilatkozások,[14] amelyekre nem jellemző az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés.[15]
7. Vannak közöttük közvetlenül a posztra reagálók, amelyeknek címzettje értelemszerűen a posztoló (l. 2. melléklet).
8. Emellett vannak közöttük olyanok, amelyek egy másik hozzászólásra reagálnak, vagyis közvetlen címzettjük egy másik hozzászóló. Másik kommentre reagáló kommentnek azokat tekintettem, amelyeknél szerző használja a „válasz xy üzenetére" funkciót vagy egyértelműen közli, hogy melyik hozzászóló a címzett. (l. 4. melléklet)
9. Kommentbokrot alkotnak. (l. 3. melléklet). Ez azt jelenti, hogy van legalább két olyan hozzászólás, amely a posztra vagy ugyanarra a kommentre reagál. Feltétele, hogy adott diskurzusban legalább két hozzászólás szerepeljen.
10. Kommentláncokat alkotnak. (l. 4. melléklet). Tehát van legalább két olyan hozzászólás, amelyek közül az első a posztra, a második pedig az első hozzászólásra reagál. Feltétele, hogy az adott diskurzusban szerepeljen legalább egy olyan hozzászólás, amely egy másik kommentre reagál.[16]
11. A kommunikáció csatornája esetükben kizárólag a nyelv: képeket és videókat nem tartalmaznak.

---

13 vö. 11. lábjegyzet.

14 A dolgozatban a *tervezett írott nyelv* és a *spontán írott nyelv* terminusokat használom. Az angol nyelvű szakirodalomban gyakori a *netspeak* (Bódi Zoltán fordítása nyomán *netnyelv)* (Crystal 2001: 29), a magyar szakirodalomban pedig az *írott beszélt nyelv* (Bódi 2004: 32–55), illetve a *másodlagos írásbeliség* terminus használata (Balázs 2004: 119). A *netnyelv* terminust azért nem tartom megfelelőnek, mert önmagában csak annyit közöl, hogy az internet nyelvhasználata eltér más színterekétől. Az *írott beszélt nyelv* kifejezéssel kapcsolatban problematikus, hogy azt sugallja, mintha a beszélt nyelv szükségszerűen spontán lenne, azonban ez nem igaz, hiszen pl. egy előre megírt beszéd elhangzása során kizárólag tervezett beszélt nyelvi megnyilatkozások hangzanak el. A *másodlagos írásbeliség* pedig azért nem megfelelő ebben a kontextusban, mert bár történetileg a spontán írott nyelv valóban másodlagos a tervezett írott nyelvhez képest, azonban az internet és ezen belül a blog esetében ez a két nyelvhasználati forma teljesen egyenrangú. A *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* ezzel szemben viszont jelzi azt, hogy a nyelvhasználat csatornája mindkét esetben az írás, azonban a nyelvi produkció jellege eltér egymástól.

15 vö. 12. lábjegyzet.

16 A szakirodalom megnyilatkozásláncnak (utterance cluster) nevezi az egymást feltételező, szoros dialogikus viszonyt mutató megnyilatkozások sorozatát (Verschueren 1999: 131–134). Mind a kommentlánc, mind a kommentbokor terminus a megnyilatkozáslánc speciális eseteit jelöli, tehát ebben az esetben a *lánc* és a *bokor* a szerkezeti különbségekre utal. A kommentlánc és a kommentbokor kialakulásának feltételei nem zárják ki ígymást, így adott diskurzusban együttesen, hibrid alakulatok formájában is megjelenhetnek.

A blog műfaji kategóriáját jellemző tulajdonságok érvényességi köre különböző. Vannak a blog összes példányára érvényes, illetve a példányoknak csak egy részére érvényes, családi hasonlóság szerinti tulajdonságok. A családi hasonlóság szerinti tulajdonságok további két csoportra bonthatók: azokra a tulajdonságokra, amelyek a példányok legalább felére, de nem mindegyikére, illetve azokra, amelyek a példányoknak csak a kisebbik részére érvényesek.[17]

A blog műfaji kategóriájának tulajdonságai közül a legnagyobb a példányok többségére, de nem mindegyikére érvényes, a legkisebb pedig a példányok kevesebb mint a felére érvényes tulajdonságok aránya.

Vannak a blog összes kritériumának megfelelő prototipikus, a kritériumok többségét, de nem mindegyikét teljesítő centrális és csak néhány jellemzőnek megfelelő periférikus példányok.

A blog műfaji kategóriáján belül a legnagyobb a centrális, a legkisebb pedig a periférikus példányok aránya.

Anyag és módszer

Mivel a blogok alapsokasága meghatározhatatlan és folyamatosan változik (új blogok keletkeznek, másokat törölnek), valamint a magyar nyelvű blogokkal kapcsolatban nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, reprezentatív mintavételre nincs lehetőség. Az anyaggyűjtéssel kapcsolatos reális elvárások így a következők: 1. a korpusz minél nagyobb méretű legyen, tehát minél több blogot tartalmazzon,[18] 2. a korpuszban szereplő blogok kiválasztása ne teljes mértékben önkényes, hanem érvekkel alátámasztható, megindokolható legyen. A korpusz kialakítása során ezt a két elvárást tartottam szem előtt.

A korpusz 100 blog[19] összesen 500 bejegyzését és az azokhoz tartozó hozzászólásokat tartalmazza. A blogok kiválasztása során először összegyűjtöttem a Heti Világgazdaság (HVG) című lap által 2005 óta minden évben megrendezett *Goldenblog* elnevezésű verseny 2010-es

17 A családi hasonlóság szerinti tulajdonságok hatókörük szerint skalárisan rendeződnek el, így két részre bontásuk csupán a blog kategóriájának átlátható ismertetését segítő módszertani lépés.

18 A korpusz méretével kapcsolatban a korábbi – az angol nyelvű blogok kvantitatív elemzésével foglalkozó – kutatások lehetnek irányadók: Herring és társai (2004: 3) 203, szintén Herring és társai (2006: 5) 457, Herring és Paolillo (2006: 454) pedig 120 blogból álló korpuszokat használt elemzései során. Azonban statisztikák hiányában is valószínűsíthető, hogy az angol nyelvű blogok száma többszöröse a magyar nyelvűekének, így a magyar blogokra vonatkozóan a fentieknél kisebb korpusz alapján is releváns következtetések fogalmazhatók meg.

19 Ezek listáját az 5. melléklet közli. A blogok 48%-a a Blog.hu (http://blog.hu), 15%-a a Blogger.hu/Blogspot.com (http://blogger.hu/), 11%-a a Freeblog.hu (http://freeblog.hu/), 8%-a a Blogol.hu (http://blogol.hu), 18%-a pedig valamely másik blogszolgáltatóhoz tartozik vagy független.

kiírásának első tíz helyezettjét a *Gasztroblogok, Kult-szórakozás, IT blogok, Egészség-életmód, Szakmai blogok, Hírblogok, Helyi.érték* és *Komplex blogok* tematikus kategóriákban.[20] Ez összesen 81 blogot jelent.[21] Ezután a korpuszt a Blogol.hu blogszolgáltató főoldalán 2011. május 9-én aktuálisan szereplő első 8, a Freeblog.hu főoldalán megjelenő első 6 és a Blogger.hu/Blogspot.com által ajánlott első 5 bloggal bővítettem annak érdekében, hogy mind a négy jelentős magyar blogszolgáltató blogjai megjelenjenek a korpuszban. Az így kapott 100 blog posztjai közül a 2010. május 9. előtt publikált utolsó ötöt és az azokra érkező hozzászólásokat használtam fel a korpusz építésekor.

A korpusz 81%-át tehát a Goldenblog verseny 2010-es kiírásának helyezettjei alkotják. Ezt azért érdemes külön is kiemelni, mert a Goldenblog verseny a magyar blogoszféra kiemelkedő eseménye, amely során újságírókból és korábbi nyertesekből álló szakmai zsűrik választják ki a közönség által benevezett blogok közül a szerintük legjobbakat. Emellett a közönség is szavazhat, tehát az eredmények a blogoszféra közösségének kollektív véleményét is tükrözik. A verseny jelentőségét jelzi, hogy a vizsgálat óta lezajlott 2011-es Goldenblogra 1491 blogot neveztek, a közönségszavazás során pedig összesen 68.887 szavazat érkezett.[22] A verseny presztízsének bizonyítéka, hogy a helyezett blogok gazdái általában saját blogukon is feltüntetik eredményüket. Feltételezhető tehát, hogy a verseny népszerűségéből és presztízséből adódóan a győztes blogok mintaadó szerepet töltenek be a magyar blogoszférában, így fontos szerepet játszanak abban, hogy a közösség tagjai mit tartanak a blog meghatározó műfaji tulajdonságainak.

A korpusz elemzése során azt vizsgáltam, hogy az egyes blogokra, illetve azokon belül az egyes posztokra és a hozzájuk tartozó hozzászólásokra a blog – a 2.3. alfejezetben megfogalmazott – 42 jellemzője közül melyek érvényesek és melyek nem.

Eredmények

A blog műfaji jellemzőinek csoportosítása hatókörük szerint

A blog műfaji jellemzőit a 2.3. alfejezetben öt csoportra (a blog mint egység, a blog szerkezetére vonatkozó, a blogot felépítő diskurzusok, a blogbejegyzések, valamint a hozzászólások tulajdonságaira) bontottam.[23] A következőkben ezt a felosztást követve ismertetem a blog ka-

20 A versenyről és a kategóriákról további információk a http://www.goldenblog.hu/ oldalon érhetők el. A letöltés ideje: 2010.05.10.

21 A *Gasztroblogok* kategóriában két 10. helyezést is kiosztottak.

22 http://goldenblog.hu/hirek/20110822_goldenblog_2011_egyeb.aspx. A 2010-es kiírásról nem érhetők el hasonló statisztikai adatok.

23 Az első két csoport esetében 100% = 100, a további három csoport esetében pedig 100% = 500.

tegóriájának az összes példányra érvényes, illetve a családi hasonlóság szerinti tulajdonságait. A családi hasonlóság szerinti tulajdonságokon belül megkülönböztetem azokat a tulajdonságokat, amelyeknek a példányok nem mindegyike, de legalább 50%-a felel meg, illetve azokat, amelyek hatóköre csak a példányok kevesebb mint felére terjed ki.[24]

A blog műfaji kategóriájának minden példányra érvényes tulajdonságai

Mind a 100 vizsgált blog az internetes nyelvhasználati színtér része, illetve nyilvános, tehát a rajta szereplő szövegek bármely felhasználó számára előzetes regisztráció nélkül is hozzáférhetők. Emellett mindegyik blog rendelkezik címmel, amely azt jelzi, hogy az adott blog egyértelműen elhatárolható más blogoktól, illetve honlapoktól.

A blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok közül csupán egyetlen tekinthető univerzális műfaji jellemzőnek: minden vizsgált blogra igaz, hogy diskurzusok sorából áll,[25] következésképpen az új diskurzusok megjelenésével dinamikusan változik.

A blogot felépítő diskurzusok tulajdonságai közül minden vizsgált diskurzusra igaz, hogy 1. legalább egy bejegyzés alkotja, 2. résztvevői szerepe a posztoló, 3. a diskurzusokban szereplő megnyilatkozások publikálásának időpontja ismert, 4. a diskurzusok indulásuk időpontját tekintve lineáris sort alkotnak.

A posztok univerzális tulajdonságai az 500 példány alapján a következők: 1. a blogon megjelenő diskurzusok első megnyilatkozásai, 2. új diskurzust hoznak létre a blogon belül, így annak elsődleges megnyilatkozásai, amelyeknek hiányában nem jön létre a diskurzus, 3. egy diskurzuson belül kizárólag egy van belőlük.

Mivel vannak olyan bejegyzések, amelyekre nem érkeztek hozzászólások, a blog kategóriájának nem univerzális jellemzője, hogy hozzászólásokat tartalmaz, következésképpen a hozzászólások bármely – akár az összes hozzászólásra érvényes tulajdonsága a blog szempontjából legfeljebb a családi hasonlóság szerinti jellemző lehet.

Összefoglalva az alfejezet eredményeit, megállapítható, hogy a blog előzetesen megfogalmazott 42, a kategóriát meghatározó tulajdonsága közül 11 univerzális, vagyis ezek az összes példányra érvényesek.

24 Ezek között a tulajdonságcsoportok között valójában nincs éles határvonal, hanem a kategória példányaihoz hasonlóan kontinuumot alkotnak, azonban a blog műfaji kategóriájának átláthatóbb leírása miatt indokoltnak tartom szétválasztásukat.
25 Hangsúlyozom, hogy a diskurzus a 7. lábjegyzetben megfogalmazott értelmezése szerint az a poszt is tekinthető diskurzusnak, amelyre nem érkeztek hozzászólások.

A blog kategóriájának a példányok legalább felére, de nem mindegyikére érvényes tulajdonságai

A blogra mint egységre vonatkozó tulajdonságok közül a példányok több mint felére (88%-ára) érvényes az, hogy a blog más blogokhoz vagy honlapokhoz kapcsolódik, tehát egy hálózat eleme.

A blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok közül három jellemző a példányok többségére. 1. A blog a kommunikáció párhuzamosságát elősegítő legalább egy egységgel rendelkezik (ez a blogok 99%-ára érvényes, ezen belül pedig a vizsgált blogok 89%-án szerepel archívum, 83%-án kereső, 71%-án címkedoboz, 70%-án kommentdoboz, 37%-án pedig a legnépszerűbb bejegyzéseket tartalmazó lista[26]). 2. A blog tartalmazza saját maga bemutatását (a példányok 66%-ára érvényes). 3. Más kommunikációs csatornákat is tartalmaz (ennek a példányok 55%-a tesz eleget).

A blogot felépítő diskurzusok több mint felére érvényesek a következők állítások. 1. Nyitottak, tehát bármikor bővülhetnek új megnyilatkozásokkal (a példányok 98%-ára érvényes). 2. A diskurzusokat felépítő megnyilatkozások szerzői ismertek (a példányok 94%-ára igaz) 3. Egymáshoz kapcsolódó szövegekből épülnek fel, tehát társalgások (ennek a kritériumnak az összes vizsgált diskurzus 62,4%-a felel meg), 4. Folyamatosan változnak, mivel minden új szöveg módosítja a diskurzust (mivel ez a tulajdonság az előző függvénye, szintén a példányok 62,4%-a felel meg neki), 5. Jellegzetes szövegtípusuk a komment (ez ugyancsak a blogok diskurzusainak 62,4%-ára igaz) 6. Résztvevői szerepük a kommentelő (az előző tulajdonság függvényeként ennek is 62,4% felel meg). 7. A kommentelői szerep merev, tehát a kommentelő az adott diskurzuson belül később már nem válik posztolóvá (a példányok 62,4%-ára igaz).[27] 8. A diskurzusok egészére nem jellemző a linearitás, ugyanis az adott blog különböző posztjaira időben párhuzamosan is érkeznek hozzászólások (hatóköre a példányok 62%-ára terjed ki).

A blogbejegyzések több mint felére jellemző tulajdonságok köre a következő. 1. A blogbejegyzés nagyobb terjedelmű, mint a rá érkező hozzászólások (a példányok 86,2%-ára érvényes). 2. Tematikusan kapcsolódik a blog más bejegyzéseihez (ennek hatóköre 82%). 3. Esetében a kommunikáció csatornája nem kizárólag a nyelv, vagyis képe-

26 Tehát önmagában az a tulajdonság, hogy a blogon szerepel a legnépszerűbb bejegyzéseket közlő lista, perifé rikus tulajdonságnak minősül, azonban ezt már a 2.3. alfejezetben sem kezeltem önálló tulajdonságként.

27 Tehát a kommentelői szerep minden esetben merev, amikor megjelenik a diskurzusban. Azonban sok esetben egyáltalán nem is jelenik meg.

ket és videókat is tartalmaz (a példányok 78,2%-a felel meg ennek). 4. Szerzője megegyezik az adott blog többi posztjának írójával (72%-ra érvényes) 5. Nyelvileg részletesen kidolgozott, tehát szövegvilága összetett, vagyis sok elemből áll és komplex tér- és időbeli, valamint okokozati viszonyokat tartalmaz (e tulajdonság hatóköre a példányok 71,2%-ára terjed ki). 6. Tervezett írott megnyilatkozás, tehát jellemzője az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés (szintén a példányok 71,2%-ára érvényes).

A vizsgált blogok összes diskurzusát tekintve a hozzászólások a következő a példányok többségére jellemző tulajdonságokkal rendelkeznek. 1. Időben és térben a poszt után következnek (a vizsgált posztok 62,4%-ára igaz). 2. Másodlagos megnyilatkozások, amelyek nem hoznak létre új diskurzust, de társalgássá teszik azt (ez a tulajdonság az előző függvénye, tehát hatóköre szintén 62,4%). 3. Vannak közöttük közvetlenül a posztra reagálók (ez is a példányok 62,4%-ára jellemző). 4. Esetükben a kommunikáció csatornája kizárólag a nyelv, képeket és videókat nem tartalmaznak (hatóköre szintén a példányok 62,4%).[28] 5. Nyelvileg kevéssé kidolgozottak, tehát szövegviláguk egyszerű, kevés elemet és egyszerű összefüggéseket tartalmaz (a példányok 61,4%-ára érvényes). 6. Spontán írott megnyilatkozások, amelyekre nem jellemző az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés (mivel az előző függvénye, szintén a példányok 61,4%-ára vonatkozik). 7. A diskurzuson belül több is van belőlük (a diskurzusok 56,4%-ára igaz). 8. Kommentbokrot alkotnak (ugyancsak 56,4% felel meg ennek). 9. Mindegyikük kisebb terjedelmű, mint a poszt, amelyre reagálnak (a diskurzusok 55,2%-ára jellemző).

Összefoglalva az alfejezet eredményeit, megállapítható, hogy a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok közül 27-nek, tehát a tulajdonságok többségének hatóköre nem univerzális, de kiterjed a kategória egyedeinek többségére.

A blog kategóriájának csak a példányok kisebbik részére érvényes tulajdonságai

A blog mint egység tulajdonságai között egyetlen perifériku sincs, a blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok között pedig mindössze egy ilyen található: a vizsgált blogok 27%-a tartalmazza a blog gazdájának bemutatkozását. A blogot felépítő diskurzus tulajdonságai

28 A fenti négy tulajdonság a hozzászólások szempontjából univerzális, mivel minden olyan diskurzusra érvényes, amelyben megjelennek hozzászólások. Azonban a vizsgált blogok diskurzusainak csak a 62,4%-a (312 példány) ilyen, így a blog egésze szempontjából ezek a tulajdonságok is családi hasonlóság szerintinek minősülnek.

közül szintén egy bizonyult periférikusnak: a vizsgált posztok 27%-ában rugalmas a posztoló szerepe, vagyis ilyen arányban veszi fel a kommentelő szerepét is.

A bejegyzésekre vonatkozó tulajdonságok közül egyik sem periférikus, ezzel szemben a hozzászólásokra vonatkozó tulajdonságok között két ilyen is található. 1. Vannak közöttük olyanok, amelyek egy másik hozzászólásra reagálnak (ez a posztok 40%-ára érvényes). 2. Adott diskurzuson belül kommentláncot alkotnak (ennek szükséges és elégséges feltétele az előző tulajdonság, így ez is a példányok 40%-ára igaz).

Összességében a blog tulajdonságai közül a példányoknak csupán a kisebbik részére jellemzők aránya a legalacsonyabb, hiszen mindössze négy ilyen azonosítható.

A különböző hatókörű tulajdonságok aránya

A következő diagram a különböző hatókörű: az összes példányra érvényes, tehát univerzális, valamint a példányok többségére, illetve a példányok kisebb részére jellemző családi hasonlóság szerinti tulajdonságok arányát ábrázolja.

8. ábra: A blog különböző hatókörű műfaji tulajdonságainak megoszlása

Látható, hogy a blog műfaji kategóriáját meghatározó tulajdonságok 73,8%-a nem érvényes a kategória összes példányára. A tulajdonságok legnagyobb része (64,3%-a) a példányok többségére érvényes

családi hasonlóság szerinti tulajdonság, ezután következnek az összes példányra érvényes jellemzők (26,2%), a legkisebb pedig a példányok kisebb hányadára érvényes tulajdonságok aránya (9,5%).

A prototipikus, a centrális és a periférikús példányok aránya a blog műfaji kategóriáján belül

A következő ábra a prototipikus, a centrális és a periférikús példányok arányát mutatja a blog műfaji kategóriáján belül. Prototipikus példánynak tekintem azokat, amelyek a 42 műfaji jellemző mindegyikének, centrálisnak azokat, amelyek a jellemzők legalább felének, de nem mindegyikének, periférikúsnak pedig azokat, amelyek a jellemzők kevesebb mint a felének felelnek meg.

9. ábra: A prototipikus, a centrális és a periférikús példányok aránya a blog műfaji kategóriájában

Ahogy a diagramon is látható, a vizsgált blogok között mindössze kettő olyan található, amelynek mind az öt vizsgált posztja megfelel a blog műfaji kategóriáját jellemző mind a 42 tulajdonságnak. Ez a két blog a politológiai témájú *törökgáborelemez* (http://torokgaborelemez.blog.hu/) és a *Tinkmara* (http://tinkmara.freeblog.hu/), amely az Egyesült Államokról közöl posztokat.

A vizsgált blogok túlnyomó többsége (97%-a) centrális példánynak minősül, tehát vannak olyan műfaji kritériumok, amelyeket

nem teljesítenek, de a többségüknek megfelelnek. Nagy számuk miatt érdemes 10%-os bontásban is megvizsgálni a centrális példányok eloszlását, hiszen nem lényegtelen szempont, hogy egy adott blog a műfaji tulajdonságok 51 vagy 99%-ának felel meg.

10. ábra: A centrális példányok eloszlása 10%-os bontásban a kategóriajellemzőknek való megfelelés mértékének tekintetében (100%=100[29])

A 10. ábra adatai alapján megállapítható, hogy nem csupán a prototipikus, a centrális és a perifériks példányok, hanem a centrális példányok az 50–99,9%-os tartományban, 10%-os bontásban vizsgált eloszlása sem egyenletes. A példányok 38%-a a kategóriát meghatározó tulajdonságok 70–79,9%-ának, további 39%-a pedig a jellemzők 80–89,9%-ának felel meg, tehát az összes példány 77%-a a kategóriajellemzőknek való megfelelés mértékét tekintve a 70–89,9% közötti intervallumba esik. Ehhez képest a kategóriajellemzők 50–59,9, 60–69,9, valamint 90–99,9%-át kielégítő egyedek aránya jóval alacsonyabb: 9, 7, illetve 4%.

Mindössze egy periférikus, a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok kevesebb mint a felével bíró példány regisztrálható. Ez a *Zakuszka-tanya* című blog (http://www.zakuszkatanya.hu/blog/), amely egy Mátracserpusztán működő lómenhely mindennapjait örökíti meg.

Összességében tehát a blog műfaji kategóriáján belül a centrális példányok aránya a legnagyobb (97%), a periférikus egyedek száma

29 Tehát az összes vizsgált példány, beleértve a prototipikus és a periférikus példányokat is.

pedig a legkisebb (1%), a példányok 77%-a pedig a kategóriajellemzőknek való megfelelés mértékét tekinte a centrális tartományon belül a 70–89,9%-os intervallumba esik. Ez utóbbi adat azért fontos, mert jelzi, hogy még a centrális példányok többsége sem csupán 1–1, hanem számos kategóriajellemzőnek nem felel meg.

A hipotézisek és a kutatási eredmények összehasonlítása

Első hipotézisem az volt, hogy a blog műfaji kategóriáját jellemző tulajdonságok érvényességi köre különböző, tehát vannak a blog összes példányára érvényes, illetve a példányoknak csak egy részére vonatkozó családi hasonlóság szerinti tulajdonságok, ezen a csoporton belül pedig a példányok több mint felére, de nem mindegyikére kiterjedő, valamint az egyedek kisebb részére jellemző tulajdonságok. A kutatás eredményei alátámasztották ezt a hipotézist, hiszen a 2.3. alfejezetben meghatározott 42 műfaji jellemző között egyaránt találtam olyanokat, amelyek a korpusz összes példányára, olyanokat, amelyek a példányok többségére, de nem mindegyikére, valamint olyanokat is, amelyek a példányok kisebb hányadára voltak érvényesek.

Második feltételezésem azt volt, hogy a blog műfaji kategóriájának tulajdonságain belül a legnagyobb a példányok többségére, a legkisebb pedig az egyedek kevesebb mint a felére érvényes családi hasonlóság szerinti tulajdonságok aránya. Az eredmények ezt a feltételezést is alátámasztották, hiszen a blog műfaji kategóriáját meghatározó 42 tulajdonság közül 27 (a tulajdonságok 64,3%-a) volt érvényes a példányok többségére, 11 (26,2%) a példányok mindegyikére és 4 (9,5%) a példányok kisebbik részére.

Emellett feltételeztem azt is, hogy vannak a blog összes kritériumának megfelelő prototipikus, a kritériumok többségét, de nem mindegyikét teljesítő centrális és csak néhány jellemzőnek megfelelő periférikus példányok. Ez a feltételezés is megerősítést nyert, mivel a kutatás korpusza egyaránt tartalmazott prototipikus, centrális és periférikus példányokat.

Utolsó hipotézisem szerint a blog műfaji kategóriáján belül a legnagyobb a centrális, a legkisebb pedig a periférikus tulajdonságok aránya. Ez a hipotézis is igazolódott, ugyanis a példányok túlnyomó többsége (97%-a) centrálisnak, 2%-a prototipikusnak, 1%-a pedig periférikusnak bizonyult.

A kutatás végkövetkeztetései – a blog definíciója

A hipotézisek és a kutatási eredmények összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modellje produktív elméleti háttérnek, a korpuszelemzés pedig megfelelő empirikus módszernek bizonyult a blog műfaji jellemzőinek meghatáro-

zása során, hiszen segítségükkel sikerült meghatározni azokat a tulajdonságokat, amelyek közösen egyaránt képesek megragadni az egyes blogok hasonlóságait és különbségeit.

Jelen kutatás rámutatott arra, hogy ha csupán egy adott korpusz összes példányára érvényes kategóriajellemzőket vesszük figyelembe a műfaji definíció során, akkor a blog esetében el kell tekintenünk azoknak a tulajdonságoknak körülbelül a ¾-étől, amelyek a példányok egy részére, de nem mindegyikére érvényesek, így valószínűleg részei a műfajjal kapcsolatos egyéni és közösségi tudásnak, vagyis az erre a tudásra vonatkozó modellünk hiányos lesz. Emellett láthatóvá vált az is, hogy ha csupán azokat a példányokat tekintjük az adott műfaj képviselőinek, amelyek az összes kategóriajellemzőnek megfelelnek, akkor a közösség által az adott műfaj egyedeinek tartott diskurzusok jelentős részét figyelmen kívül kell hagynunk. Jelen esetben ennek az lenne a következménye, hogy a blogoszféra által egyértelműen blognak tartott diskurzusokból álló korpusz 98%-áról azt kellene állítanunk, hogy nem blog, ami nyilvánvaló képtelenség, feltéve, ha a bloggal kapcsolatos egyéni és közösségi tudást kívánjuk modellezni.

A dolgozat eredményei alapján a blog olyan diskurzusok interneten megjelenő, nyilvános, címmel rendelkező, dinamikusan változó soraként definiálható, amelyek dátumozottak, indulásuk időpontját tekintve egymást lineárisan követik, valamint legalább egy, a diskurzust létrehozó, azon belül pedig első és egyedi megnyilatkozásként funkcionáló bejegyzésből (posztból) állnak. A blog sok esetben tartalmazza saját bemutatását, gyakran más blogokhoz vagy honlapokhoz kapcsolódik, illetve sokszor a kommunikáció párhuzamosságát elősegítő (archívummal, keresővel, címkedobozzal, kommentdobozzal, a legnépszerűbb bejegyzéseket tartalmazó listával) és egyéb kommunikációs csatornákat (chat, e-mail, közösségi portálok) felkínáló egységekkel rendelkezik, néha pedig része a blog gazdájának bemutatkozása is.

A blogot felépítő diskurzusokban a kommunikáció időben gyakran párhuzamosan folyik, a diskurzusok általában nyitottak és folyamatosan változnak, megnyilatkozásaik szerzői (a posztoló és a kommentelők) az esetek túlnyomó többségében ismertek, sok esetben a poszthoz vagy egymáshoz kapcsolódó hozzászólásokat tartalmaznak, amelyek szerzői (a kommentelők) az adott diskurzuson belül soha nem válnak posztolóvá, viszont a posztolók alkalmanként hozzászólóként is részt vesznek a diskurzusban.

A blogbejegyzések általában képeket vagy videókat tartalmazó, nyelvileg kidolgozott, összetett szövegvilágú, tervezett írott nyelvi

megnyilatkozások, amelyek többnyire nagyobb terjedelműek, mint a rájuk érkező hozzászólások és gyakran tematikusan kapcsolódnak egymáshoz, illetve szerzőik is sokszor azonosak.

A hozzászólások időben és térben a poszt után következő, másodlagos, tehát új diskurzust nem létrehozó, de azt társalgássá alakító, a posztra vagy olykor egymásra reagáló, képeket vagy videókat nem tartalmazó, általában a posztnál kisebb terjedelmű, nyelvileg kevésbé kidolgozott és egyszerűbb szövegvilágú spontán írott megnyilatkozások, amelyekből jellemzően több van az adott diskurzusban, így kommentbokrokat, olykor pedig kommentláncokat alkotnak.

Összefoglalás és kitekintés

Dolgozatomban a nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modelljét felhasználva, 100 magyar nyelvű blog 500 diskurzusának kvalitatív és kvantitatív elemzése alapján az összes példányra érvényes, valamint a családi hasonlóság szerinti tulajdonságokat is figyelembe véve, szem előtt tartva a példányok sokszínűségét, 42 jellemző segítségével definiáltam a blog műfaját azzal a céllal, hogy közvetett módon modellezzem a magyar a blogoszféra a műfajjal kapcsolatos tudását.

Jelen kutatás további vizsgálatok kiindulópontja lehet. A blogok sokfélesége miatt szükség van a blog műfaji kategóriáján belül alkategóriák kijelölésére is. A jelenlegi kategorizációk[30] tisztázatlan szempontok alapján csoportosítják a blogokat, viszont az ebben a dolgozatban meghatározott 42 jellemző megfelelő kiindulópont lehet a csoportosítás során.

Hasznos lehet a napló és a blog műfaji jellemzőinek összehasonlító vizsgálata, különös tekintettel arra, hogy a napló mely műfaji jellemzői és milyen arányban érvényesek a blogokra, hiszen az eltérések ellenére a napló – ahogy a 2.2. alfejezetben is utaltam rá – egyértelműen a blog egyik műfaji előzményének tekinthető.

Szintén indokolt lenne a blog és más internetes műfajok (pl. a fórum vagy a chat) összehasonlítása, mivel ez a dolgozat egyedül a bloggal foglalkozik, de módszerei feltételezhetően sikeresen alkalmazhatók más műfajok elemzése során is.

30 Pl. Csala Bertalan (2005: 91–94) a következőképpen kategorizálja a blogokat: csak szöveges blog, csak képes blog, linkgyűjtő blog, személyes blog, blog-újság, társasági blog, tematikus blog.

Bibliográfia

Balázs Géza 2004. Az internetkorszak kommunikációja. In Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II.* MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 109–128. Barsalou, Lawrence 1992. *Cognitive Psychology: An Overview for Cognitive Scientists*. Lawrence Erlbaum Associates. Hillsdale, New Jersey.

Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe.* Ad Librum Kiadó. Budapest.

Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internezetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban.* Gondolat Kiadó. Budapest.

Bódi Zoltán 2009. Helyesírás az interneten. In Balázs Géza–Dede Éva: *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Budapest: Inter Kht–Prae.hu. 293–302.

Bódi Zoltán 2010. A blogok nyelvészeti aspektusai. *E-nyelv Magazin* 2010/3. http://e-nyelvmagazin.hu/2010/09/10/a-blogok-nyelveszeti-aspektusai/. A letöltés ideje: 2011. 10. 01.

Crystal, David 2001. *Language and the Internet.* Cambridge University Press. Cambridge.

Csala Bertalan 2005. *Van olyan műfaj, hogy blog?* In Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó – Infonia. Budapest. 89–110.

Csala Bertalan 2010. A blog műfajáról. *E-nyelv Magazin* 2010/3. http://e-nyelvmagazin.hu/2010/09/10/a-blog-mufajarol/. A letöltés ideje: 2011. 10. 01.

Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Krauth Péter–Kömlődi Ferenc 2008. A web 2.0 jelenség (és ami mögötte van). In: Dömölki Bálint (szerk.): *Égen-földön informatika.* Typotex kiadó. Budapest. 631–660.

Herring, Susan–Kouper, Inna –Scheidt, Lois Ann –Wrigh, Elijah 2004. *Bridging the gap: A genre analysis of weblogs.* http://csdl.computer.org/comp/proceedings/hicss/2004/2056/04/205640101b.pdf. A letöltés ideje: 2011.05.10.

Herring, Susan–Kouper, Inna –Scheidt, Lois Ann –Wrigh, Elijah 2006. A longitudinal content analysis of weblogs: 2003–2004. In Tremayne, M. (szerk.): *Blogging, Citizenship, and the Future of Media*. London: Routledge. 3–20. http://ella.slis.indiana.edu/~herring/tremayne.pdf. A letöltés ideje: 2011.05.10.

Herring, Susan C.–Paolillo, John 2006. Gender and Genre Variation in Weblogs. *Journal of Sociolinguistics* 2006: 439–459.

Juhász Valéria 2010. *A blog műfaji attribútumai.* http://www.juhaszvaleria.hu/wp-content/uploads/2010/04/A-blog-műfaji-attribútumai.doc. A letöltés ideje: 2011.05.10.

Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Krauth Péter–Kömlődi Ferenc 2008. A web 2.0 jelenség (és ami mögötte van). In Dömölki Bálint (szerk.): *Égen-földön informatika.* Typotex kiadó. Budapest. 631–660.

Laczkó Krisztina 2008. Deixis a virtuális térben. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 212–220.

Miller, C. R. –Shepherd, D. 2004. *Blogging as social action: A genre analysis of the weblogs.* http://blog.lib.umn.edu/blogosphere/blogging_as_social_action_a_genre_analysis_of_the_weblog.html. A letöltés ideje: 2011.05.10.

Mishne, Gilad–Glance, Natalie 2006. *An Analysis of Weblog Comments.* Http://staff.science.uva.nl/~gilad/pubs/www2006-blogcomments.pdf. A letöltés ideje: 2011.05.10.

Rosch, Elanor 1977. Human Categorization. In: Warren, N. (ed.), *Studies in Cross-Cultural Psychology* (Volume I.). Academic Press. London. 1–49.

Rosch, Elanor 1978. Principles of Categorization. In Rosch, Elanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization.* Hillsdale. London. 27–48.

Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 211–232.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 64–90.

Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 41–48.

Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* Arnold. New York.
Winer, D. 2002. *The history of weblogs.* http://oldweblogscomblog.scripting.com/historyOfWeblogs. A letöltés ideje: 2011.05.10.
Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical Investigations.* Macmillan. New York.

Mellékletek

Blogbejegyzés

Ecetre fel!
11-05-06 2011. máj. 6. 9:46
még nincsenek kommentek
Kategóriák: Húúús, Vegasztro , Termékekről
Címkék: csirke, ecet, saláta

Néhány hete a blogon is írtam, hogy a ***Tokaji Borecet Manufaktúra*** receptversenyt hirdet. Ahogy látom - a napokban megjelent posztokból - nem csak én kaptam kedvet az ecettel való kísérletezéshez.

Az ecet mértékkel csodákra képes. Megváltoztatja, kiteljesíti bizonyos ételek ízét, olyan erőt ad hozzá, ami semmilyen más módon nem érhető el. Milyen is lenne egy lencsefőzelék vagy az imádott zurekem, ha nem kerülne bele ecet... el se tudom képzelni.

A téli ételek mellett, a nyarat is végigkíséri az ecet, hiszen a legegyszerűbb salátaöntetektől a bonyolultabbakig a legtöbben helyt kap. Igaz itt gyakorta a balzsamecet uralja a terepet, de a jó magyar fejes salátához és a tejfeles uborkasalátához azért mégis csak a borecet illik jobban.

A közelgő, lassan kibontakozó nyárnak köszönhetően valami könnyű, salátás ételben gondolkodtam, amihez lassan összeértek a fejemben az ízek. Így született a pezsgős ecetkrémmel bolondított saláta, amin az ecetben is jelen lévő kakukkfűves íz tért vissza a húst gazdagító fűszer formájában.

Pezsgős csirkesaláta
1 csésze szűz olíva olaj
1/4 csésze kakukkfüves borecet
1/2 csésze száraz pezsgő
csipetnyi só
frissen őrölt feketebors
kevés porcukor, ízlés szerint
2 tojás sárgája (opcionális)
További hozzávalók:
1 marék mandulaforgács vagy lap
2 csirke melle
só
frissen őrölt feketebors
1 tk kakukkfű
vegyes friss saláta

Az öntet hozzávalóiból egy kézimixer segítségével emulziót készítek, amit utána apránként - továbbra is használva a kézimixert - hozzáadok 2 tojás sárgájához. Amikor már kellően krémes, akkor hűtőbe teszem.

A húst lapokra vágom, sózom, borsozom, kakukkfűvel megszórom, majd olajon kisütöm. A salátát a tálra készítem, a pezsgős szósszal meglocsolom, majd a felszeletelt csirkét ráültetem, friss fűszerrel megszórom és egy kevés pirított mandulával díszítem.

Mirelle
(Mirelle konyhája (http://mirelle.freeblog.hu/). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

Hozzászólások

nagypapi írta…
No, ez a sütőolaj begyűjtés a MOL részéről legalább olyan jó ötlet, mint az uborka vinaigrette. :)
4:17 DU

nagypapi írta…
Megnéztem a vidót, a Kistücsök/Jahni Laci varázslat is izgalmasnak igérkezik.
4:54 DU

dalia írta…
annyira megtetszett a recept, hogy azonnal sütnöm kellett egy csirkét, hogy lehessen hozzá saláta:)
így hirtelen csak római salátát kaptam, jelentem azzal is isteni.
7:54 DE

nagypapi írta…
Az jutott eszembe, nem túl nagy luxus-e minden adag (na jó, legyen 2 adag, ha egyidőben fut be a rendelés) sütőolaját vajjal használhatatlanná tenni?
Mit lehet ezzel később kezdeni?
dalia: rántottad a madarat?
10:27 DE

(Chili&Vanilia – http://chiliesvanilia.blogspot.com/; http://www.blogger.com/comment.g?blogID=15893303&postID=3408625697616207230. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

Kommentbokor

11. ábra: A kommentbokor szerkezete

Kriszti írta...

Móni, a nem-jelentkezés oka szerintem csak annyi, hogy míg egy anya egyedül könnyen el tud szakadni egy estére otthonról - főleg a téli időszakban -, ugyanakkor egy hétvégi napra egy egész családot nehéz kiragadni. Magunkból indulunk ki: a jó idő miatt több a kerti, udvari munka is, még az óvodában is megsokasodott a program, több szombatunk, vasárnapunk is foglalt, a maradékra kell beosztani a házimunkát, háztájit és a családi ünnepek megülését is. De még ki tudja, összejöhet jövő hétig a társaság!

2011. május 5. 22:30

Sárosdi Virág írta...

Móni, nekem nem volt bátorságom jelentkezni, mert azt gondoltam, úgysem lesz esélyem. De akkor ezennel én mennék. 10-kor tudunk elindulni. A nagyok programját nem tudom, de úgysem 8 embert hívtál. :)))

2011. május 6. 7:50

(Praktikák sok gyerekhez – http://praktikaksokgyerekhez.blogspot.com/; http://www.blogger.com/comment.g?blogID=6850229782006856246&postID=410175740176727989. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

Kommentlánc

12. ábra: A kommentlánc szerkezete

Adelaida 2011.05.05. 15:56:24
Akkor tippelek: kilencszáznyolcvanhárom? :-)
Válasz erre

retro gastro 2011.05.05. 18:06:28
@Adelaida: Eddigi legjobb tipp!! És hol az indoklás? :-)
Válasz erre

Adelaida 2011.05.06. 17:12:22
@retro gastro: Jó, tehát, hogy még véletlenül se higgyétek, hogy csak a hasamra ütöttem, meg is tudom indokolni:
- az a másodosztályú hely, ahol mákos tésztát és főzeléket is felszolgálnak ugyanakkor, amikor bélszínt gombával is lehet kérni, valamint hideg előételnek füstölt-főtt csülköt (valahol csak el kell kezdeni az alapozást, ugye), és saláta zéró, tehát ennek a bőségnek valamint annak a hiánynak, amiről akkor még nem is tudtuk, hogy hiányzik, az elegye arra enged következtetni, hogy ez csak ,83-ban lehetett!
(Hú a fenébe, ez a mondat jövőre benne lesz a nyelvtan érettségiben...!)

(Forrás: Retrogasztro – http://retrogasztro.blog.hu/; http://retrogastro.blog.hu/2011/05/04/lajos_forras_3/. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

A korpuszban szereplő blogok listája[31]

2012 (http://2012.blogol.hu/)
Addict blog (http://addict.blog.hu/)
A' la carte Kulinária (http://alacarte-kulinaria.blogspot.com/)
Antivírus blog (http://antivirus.blog.hu/)
Appleblog (http://appleblog.blog.hu/)
ASVA.info (http://asva.info/)

31 A letöltés ideje: 2010.05.10.

az én világom (http://doki69.freeblog.hu/)
Bangkok Charlie (http://thai.blog.hu/)
Bella Italia (http://bellaitalia.blog.hu/)
Bécsi lét (http://nemsissi.blog.hu/)
Blogger Kulinária (http://mindenkaja.blog.hu/)
Budapest szomorú arcai (http://budapestarcai.freeblog.hu/)
Burzsuj blog (http://burzsuj.blog.hu/)
Bünti (http://bunti.blog.hu/)
Chili&Vanilia (http://chiliesvanilia.blogspot.com/)
Citromblog (http://citrom.puruttya.hu/)
Critical Biomass (http://criticalbiomass.freeblog.hu/)
Cyclechelic (http://cyclechic.blog.hu/)
Cydonia (http://cydonia.blog.hu/)
Cserépfalu – emberek és turizmus 2.0 (http://cserepfalu.blog.hu/)
Csurtusék utaznak (http://csurtus.blog.hu/)
Dreamdancer' life (http://dreamdancer.blogol.hu/)
Dulmina tündérkonyhája (http://dulmina.blogspot.com/)
Ewing-kór a young korban (http://ewing.blogol.hu/)
Égboltsapkájú (http://hazugvirag.blogspot.com/)
Fashionalist (http://fashionalist.nolblog.hu/)
Filmek a neten (http://filmekaneten.blogspot.com/)
Geopoly (http://geopoly.blog.hu/)
gesztenye receptjei (http://gesztenye.blogol.hu/)
Greenpolis (http://greenpolis.wordpress.com/)
idézetképes (http://kispicialy.blogol.hu/)
Imbisz (http://imbisz.blogspot.com/)
Hanna és az ikrek követendő lábnyomai (http://hannaeszternoemi.blogspot.com/)
Hírcsárda (http://hircsarda.hu/)
Hölgyi Világa (http://holgyi.freeblog.hu/)
Jégkorongblog (http://jegkorong.blog.hu/)
Kereső Világ (http://kereses.blog.hu/)
Kettős mérce (http://magyarinfo.blog.hu/)
Konyhamesék (http://konyhamese.blog.hu/)
Koos.hu (http://koos.hu/)
Könyvesblog (http://konyves.blog.hu/)
Látens iszákos (http://latensiszakos.blog.hu/)
LEGO Flood blog (http://flood.blog.hu/)
Lengyelország ma (http://lengyelorszagma.blog.hu/)
Limara péksége (http://limarapeksege.blogspot.com/)
Magyarországi Autogramgyűjtők Blogja (http://autogram.blog.hu/)

Manzárd Café (http://manzardcafe.blog.hu/)
Marabu bloglap (http://marabu-bloglap.blogspot.com/)
margófirkák (http://margofirkak.freeblog.hu/)
Max konyhája (http://maxkonyhaja.blogspot.com/)
Mentők blog (http://mentok.blog.hu/)
Minden ami Amerika! (http://amerika24.blogol.hu/)
Mindjárt ott vagyunk (http://mindjartottvagyunk.blogspot.com/)
Mirelle konyhája (http://mirelle.freeblog.hu/)
Modorosblog (http://modoros.blog.hu/)
Mosolyka (http://mosolyka.blog.hu/)
Mulatós, avagy sírva visít a magyar (http://mulatos.blog.hu/)
Munkahelyi Terror (http://munkahelyiterror.blog.hu/)
Numlock Holmes (http://numlockholmes.blog.hu/)
Otthon, édes (http://otthonedes.blog.hu/)
Our Fashion (http://ourfashion.blog.hu/)
Párkocka (http://parkocka.hu/)
Pilates – élet&érzés (http://pilates.blog.hu/)
Praktikák sok gyerekhez (http://praktikaksokgyerekhez.blogspot.com/)
Praxis (http://praxis.blog.hu/)
Rapnyelv (http://rapnyelv.freeblog.hu/)
Retrograszto (http://retrograszto.blog.hu/)
Rossz PC játékok (http://rosszpcjatekok.blog.hu/)
S(ch)mi itten (http://schmitten.blog.hu/)
skyppy (http://skyppy.blogol.hu/)
Spacemaker X-files (http://spacemaker.blogol.hu/)
Sportpszichó (http://sportpszicho.blog.hu/)
Street Art Budapest (http://streetartbp.hu/)
Szabad Sólyom Nemzeti Blog (http://s79.freeblog.hu/)
Szcientológia: objektíven és szubjektíven (http://objektivszcn.blog.hu/)
Szex/csaták anno (http://szexcsatakanno.blog.hu/)
Szőlőművelés (http://szolo.blog.hu/)
Tajti Ákos C és Java blogja (http://cesjava.freeblog.hu/)
Tealevelek (http://tealevelek.blog.hu/)
Terepnapló (http://terepnaplo.freeblog.hu/)
Teret alkotunk (http://teretalkotunk.blog.hu/)
Térfél (http://cstrtk.freeblog.hu/)
Térformáló Magazin (http://blog.otherside.hu/)
The Maltbank Herald (http://scotchwhiskyblog.wordpress.com/)
Tinkmara – A tengerentúlról jelentem (http://tinkmara.freeblog.hu/)
Tokyo reloaded (http://tokyoreloaded.blogspot.com/)

törökgáborelemez (http://torokgaborelemez.blog.hu/)
Trendlabor (http://trendlabor.blog.hu/)
Tsabeeka blog (http://blog.tsabeeka.hu/)
Urbanista (http://urbanista.blog.hu/)
Varaljay.com – Social Marketing (http://varaljay.com/hu/)
Vezsuzsi gyöngyei (http://vezsuzsigyongyei.blogspot.com/)
Véleményvezér (http://velemenyvezer.blog.hu/)
Viharsarki kattintós (http://hartay.blog.beol.hu/)
Webforgalom (http://www.webforgalom.hu/)
Webisztán (http://webisztan.blog.hu/)
We Love Kakaóscsiga (http://welovekakaoscsiga.blog.hu/)
WP-suli (http://wp-suli.hu/)
Zakuszka-tanya (http://www.zakuszkatanya.hu/blog)
Zsebró (http://zsebro.blogspot.com/)

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA I.

Takács Edit

Az aspektuális szemléletmódok konstrukciós jellege a magyarban

a progresszív jelentéstartalom tükrében

Bevezetés

Az aspektus egyike azoknak az igéhez köthető jelentéstartalmaknak, amelyek az utóbbi időben kitüntetett tudományos figyelmet kaptak mind a nemzetközi (Comrie 1976, Dahl 1985, Bybee–Perkins–Pagliuca 1994, Smith 1997 stb.), mind pedig a hazai szakirodalomban (Kiefer 1992 és 2006, Péter 2008, Wacha 1989, Pátrovics 2004 stb.). Az aspektuális kategóriák problémájának előkerülése különösen gyakori a tipológiai munkákban, ami nem meglepő, hiszen az idő- és módjelölők mellett, az aspektus az a szemantikai tartomány, amelyet a leggyakrabban fejeznek ki a különböző nyelvek az igén megjelenő inflexiós morfémákkal, így remek lehetőséget kínálnak a kutatóknak a különböző nyelvtani rendszerek összehasonlítására. Az aspektus nyelvtani rendszereken belüli centralitását példázza továbbá az is, hogy szinte az összes aspektuselmélet általános, az egyes nyelveken túlmutató szabályosságok és működési mechanizmusok feltárására és leírására tett kísérletet, ami ugyancsak azt bizonyítja, hogy a jelenség hátterében alapvető kognitív megismerő mechanizmusokra húzódnak meg.

Az aspektus szempontjából alapvető az egészlegesség és a folyamatosság koncepciójának megkülönböztetése, amely a megismerés, illetve az információ feldolgozásának előtér és háttér dinamikus viszonyában való megértését is mutatja (vö. Sternberg–Sternberg 2012: 113–16). Az alapvető kognitív képességekből adódó hasonlóságok azonban a nyelv leírásának szempontjából (azon túl, hogy alapvető

összefüggésekre hívják fel a figyelmet) számtalan veszélyt is rejtenek magukban, mivel nem képesek a nyelv kulturális beágyazottságára és hagyományozódására reflektálni. Az emberi nyelvekre ugyanis hihetetlen diverzitás jellemző, amely nem csak a hasonló szemantikai tartalmakat jelölő hangsorok eltéréseiben, de a nyelvi kategóriák közötti konceptualizációs különbségekben is megmutatkozik. Minden nyelvről elmondható, hogy legalapvetőbb funkciója a kommunikációs helyzetekben betöltött jelentésközvetítő szerepében ragadható meg, valamint hogy a nyelvek alapvetően referenciális természetűek (Sinha 1999), így a nyelvek közötti különbség elsősorban nem az, hogy az egyes nyelvek mit képesek kifejezni és mint nem, hanem az, hogy milyen módon képesek az adott jelentést létrehozni.

Az egyes nyelvek minden egyes eleme rendelkezik valamilyen jelentéssel, sőt még a csendnek, a jelek hiányának is van jelentése a rendszer többi eleméhez való viszonyában, viszont az egyes elemekhez vagy konstrukciókhoz rendelhető jelentések kifejtettségében, illetve sematikusságában jelentős különbségek mutatkoznak. A nyelvi kifejezőeszközök az általuk kifejezett jelentések sematikussága alapján egy kontinuumot alkotnak, amelynek a két végpontját a lexikai kifejezések és a grammatikai struktúrák képezik, közöttük pedig a derivációs morfémák, az inflexiós morfémák és a szabad grammatikai kifejezések alkotnak csomópontokat (Bybee 1985: 11–48). Fontos ugyanakkor leszögezni, hogy a nyelvi megnyilatkozásokban a különböző lexikai kifejtettséggel rendelkező nyelvi elemek együttműködve, egymás jelentését kidolgozva hozzák létre a közlések jelentését, valamint hogy a jelentésalkotás folyamata alapvetően dinamikus és emergens.

Az aspektuális tartalmak vizsgálatában azonban komoly nehézséget jelent, hogy a megnyilatkozásokban megjelenő események ábrázolásmódjára az igék jelentésszerkezetében sematikusan jelen lévő eseményséma ugyanúgy hatással van, mint az ezekkel összhangban működő grammatikai struktúrák. Az aspektus továbbá egy rendkívül komplex nyelvészeti jelenség, melynek működése olyan szemantikai és grammatikai kategóriákkal is kapcsolatba hozható, mint a külső idő, a tárgyasság és a határozottság fogalmai. Fontos azonban látni, hogy az igék jelentésszerkezetében sematikusan jelen lévő aspektus szempontjából releváns jelentésmozzanatok (pl. telikusság, durativitás, eredményre és célra irányulás) csak a kontextusban kifejtve, más nyelvi elemekkel összhangban képesek az adott esemény aktuális szemléletét meghatározni. Az aspektust tehát konstruálás során, az adott megnyilatkozás kontextusában létrejövő jelenségként kezelem, amelyet az ige jelentésszerkezete csak sematikusan, potenciálként hordoz magában.

A jelentésképzés dinamikussága tehát alapvető az események aspektuális ábrázolásának szempontjából, amire azonban az (általam ismert) eddigi aspektussal foglalkozó munkák nem fordítottak kellő figyelmet. Jelen munkámban az előbbieket szem előtt tartva igyekszem bemutatni az aspektus működésének konstrukciós jellegét elsősorban a progresszív aspektus magyar nyelvben betöltött szerepének segítségével. A Kiefer Ferenc által (2006: 94) „legbonyolultabb aspektuális kategóriának" nevezet progresszív aspektus megítélése és kezelése a szakirodalomban egy rendkívül problémás témakör, nemcsak azért, mert a magyar nyelv tekintetében a létezése vitatható, hanem azért is, mert az imperfektív (és a perfektív) aspektushoz fűzött viszonya sem teljesen tisztázott a nyelvészeti munkákban (vö. Boogaart–Janssen 2007: 812–28). A kérdés bonyolultságát tovább árnyalja az a tény, hogy a különböző nyelvekben fellelhető aspektuális kategóriák között nem elhanyagolható konceptualizációs különbségek húzódnak meg, amelyek az aspektuális kategóriák univerzalitását tekintve óvatosságra intik a kutatót.

Dolgozatomban először a fő aspektuális ábrázolásmódok (az egészlegesség és a folyamatosság fogalmainak) szembenállását mutatom be, valamint kitérek az ezeket létrehozható két eltérő konceptualizációs technikára. Ezek után részletesebben megnézem a magyar nyelv aspektusrendszerének néhány alapvető szerveződési sajátosságát: az imperfektív és a perfektív szemléletmódok működését, valamint a progresszív aspektus szerepét a rendszerben. A progresszív aspektussal kapcsolatban kitérek az események viszonyba állításának központi jelentőségére, valamint az épp/ éppen partikulák kitűntetett szerepére a progresszív jelentéstartalommal kapcsolatban.

Az aspektuális ábrázolásmódok létrehozásának különböző technikái

A sikeres kommunikáció szempontjából alapvető az az igény, hogy a megnyilatkozásokban ábrázolt események egymáshoz és a beszédidőhöz való viszonyát a megnyilatkozó egyértelműen jelölje. Míg az események beszédidőhöz viszonyított helyzetének megadására prototipikusan a külső időjelölők hivatottak (múlt, jelen és jövő időt jelölő elemek), addig az események aspektuális ábrázolása lehetőset nyújt az események közötti szimultaneitás, illetve egymásutániság kifejezésére. Bár módszertani szempontból a kettő elkülönítése indokolt és szükséges, fontos ugyanakkor látni, hogy a belső és a külső időviszonyok nem elszigetelten működnek, hanem egymást kiegészítve teszik lehetővé a megnyilatkozások időbeli lehorgonyzását.

Az eseményeket alapvetően kétféle módon képes az emberi elme konceptualizálni: egészelegesen vagy folyamatukban. Az egészleges-

ség és a folyamatosság szembenállása valószínűleg olyan elemi megismerő mechanizmusokból táplálkozik, mint a Gestalt pszichológiából jól ismert előtér és háttér, illetve alap és alak viszonyának működése (vö. Sternberg–Sternberg 2012: 113–16), valamint bizonyos szintű analógiát mutat az entitások folyékony, illetve szolid tárgyakként való kategorizációjával, amely a nyelvtan szintjén legmarkánsabban talán a megszámlálható és a megszámlálhatatlan főnevekben jelenik meg (vö. Huumo 2009). Az egészlegesen megjelenített események jól körülhatárolható, zárt határokkal rendelkeznek, tipikusan az eseményséma egészét lefedik (pl. *megírja a levelet*), szemben a folyamatos ábrázolásmóddal, amely nem jeleníti meg az események természetes végpontjait (pl. ír), valamint képes olyan általános állapotok megragadására is, mint például a *létezik*, melynek eseményszerkezete semmiféle belső változást nem profilál. Míg az események egészeleges ábrázolása elsősorban a figurával, a figyelem előterében álló, jellemzően egyértelmű határokkal rendelkező entitással rokonítható, addig a folyamatok ábrázolása a sokkal homogénebb szerkezetű alapra hasonlít, ami a különböző aspektuális ábrázolásmódok prototipikus szövegbeli viselkedésére is kihat (Wallace 1982). Az egészleges ábrázolásmód ugyanis zártsága miatt sokkal alkalmasabb az elbeszélések gerincét képező történet előremozdítására, mint a folyamatos szemléletmód, amely elsősorban a narratív szekvencián kívüli háttér-információk jelölését szolgálja (Hopper 1982).[1]

A folyamatosság és az egészlegesség szembenállása bár univerzálisnak tekinthető, az aspektuális szemléletmódok létrehozására különböző technikákat találhatunk az egyes nyelvekben. A tipológiai munkák tanúsága szerint (Dahl 1985, Bybee–Perkins–Pagliuca 1994) gyakori módszer, hogy a különböző nyelvekben van egy grammatikai és szemantikai szempontból jelöletlen alak, amelyhez ha bizonyos inflexiós vagy derivációs morféma kapcsolódik, illetve ha meghatározott perifrasztikus kifejezésekben vagy grammatikai struktúrákban fordul elő, akkor megváltozik az esemény szemlélete. Az egyik technika szerint a nyelv alapigéi sematikusan az eseményséma egészét kódolják, amelyből egy viszonylag homogén belső időpillanat kidolgozásával, és ezáltal a figyelem előterébe helyezésével képesek az eseményt folyamatában ábrázolni. Erre a típusra példa lehet az angol,

1 A szöveg értelmezése ugyanakkor nem csak az események aspektuális ábrázolásán múlik. A külső idő, a modalitás, illetve a világról szerzett kontextuális tudás is fontos szerepet játszik az adott szövegben megjelenő események közötti viszonyok, valamint a megnyilatkozás beszédeseményhez való kapcsolatának megfelelő feldolgozásában. (vö. Boogaart–Janssen 2007)

ahol prototipikusan a folyamatos szemléletű szerkezet a szembenállás jelöltebb tagja, és ezzel párhuzamosan a szemantikailag kidolgozottabb forma is.

(1) *I wrote a novel.* ('Írtam/megírtam egy regényt.')
(2) *I was writing a novel.* ('Épp írtam egy regényt.')

A fenti példákban a *write* 'ír' lexikailag az eseményséma egészét jelöli, amit az bizonyít, hogy különösebb változtatás nélkül múlt időben képes a regényírás összes fázisát magába foglalni, a folyamtat kezdetétől a könyv elkészültéig (1). A (2) példában azonban egy sajátos grammatikai struktúra, az angol progresszív (a *be* segédige megfelelő alakjának és az ige *-ing* szufixumos formának együttes megjelenése lehetővé) teszi, hogy az ábrázolt esemény középső fázisa, azaz magának az írásnak a folyamata kerüljön a figyelem előterébe, miközben a folyamat kezdete és vége háttérbe szorul. Az alapige alapvetően egészleges szemléletét továbbá az is mutatja, hogy jelen időben az alapalak önmagában nem képes a megnyilatkozást kizárólag a beszédesemény idejéhez kötni, mivel kognitív szempontból egy hosszabb ideig tartó cselekvést nehezen lehet egyszerre befejezett egészleges és folyamatban lévő eseményként ábrázolni, ezért jelen időben a megnyilatkozás egy jóval általánosabb habituális (szokásra utaló) értelmezést kap (*I write novels*[2]). Ha az eseményt a beszédesemény idejében fennálló folyamtatként szeretnénk ábrázolni, akkor az angolban a progresszív konstrukciót kell használnunk (*I'm writing a novel.* 'Épp regényt írok').

Egy másik lehetséges és ugyancsak elterjedt módszer viszont az előbb vázolt rendszerrel pont ellentétesen működik, mivel az alapigéhez sematikusan nem az egész eseménysémát rendeli, hanem tipikusan a cselekvésre jellemző mozdulatsort jelöli. Ezekben a nyelvekben, amelyekre példa a magyar is, az eseményeket csak úgy lehet egészlegesen ábrázolni, ha valamilyen természetes határpontot, amely általában végpont, de jelölheti egy állapot beálltát is, a figyelem előterébe helyezünk.

(3) Pali írta a levelet.
(4) Pali megírta a levelet.

A fenti példákban látható, hogy ennél a technikánál az egészleges ábrázolásmód (4) a formailag jelöltebb, szemantikailag pedig komplexebb, specifikusabb forma. Míg az esemény folyamatos ábrázolása kizárólag az írásra jellemző mozdulatsort helyezi a figyelem előterébe,

2 Érdemes megfigyelni, hogy a habituális értermezéssel párhuzamosan a megnyilatkozás már nem egy egyszeri eseményre vonatkozik, hanem magában hordozza az esemény megismétlődésének lehetőségét is.

addig a (4) példában azáltal, hogy kidolgozzuk a cselekvés befejezésének, a levél elkészültének jelentésmozzanatát, az esemény szemlélete egészlegessé válik. Mivel ennél a típusnál a folyamatos alak a szemantikailag kevésbé kidolgozott forma, ezért ezt az alakot, illetve szemléletmódot imperfektívnek szokás nevezni, szemben a szemantikailag jóval specifikusabb angolban látott progresszívvel, amely az állapotokkal és a habituális ábrázolásmóddal csak nehezen egyeztethető össze (Comrie 1976: 32–40).

A két rendszer között a kidolgozás eltérő irányát példázza továbbá az is, hogy azoknál a nyelveknél, ahol az esemény perfektív, azaz egészleges ábrázolása az esemény határoltságának kiemelésével érhető el, ott az aspektusjelölők jellemzően lativusi irányjelölőkből grammatikalizálódtak és derivációs elemekre hasonlítanak, szemben a progresszív szemlélettel, melyet főleg statikus jelentésű határozószókból vagy igékből kialakult inflexiós morfémák vagy grammatikai struktúrák fejeznek ki (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 55). Érdekes azt is megfigyelni, hogy a magyarban, ahol az egészleges ábrázolásmód, vagyis a perfektív alak a jelöltebb és szemantikailag kidolgozottabb forma jelen időben elsősorban jövőbeli referenciával rendelkező eseményt jelenít meg (*Megírom a levelet.*), míg az angol non-progresszív alaknál a habituális olvasat a legtermészetesebb (vö. *I write novels.*).

A két technika között természetesen számos hasonlóság fedezhető fel, a kifejezett jelentések között pedig rengeteg megfelelést találhatunk. A *Levelet írok.* imperfektív szemléletű egyszeri eseményt megjelenítő magyar mondat például nagyjából lefedi a megfelelő angol progresszív mondat által lefedett jelentéstartalmakat (*I am writing a letter.*). A jelöltségbeli különbségek továbbá nem hatnak ki az egészlegesség és a folyamatosság általános diskurzuspragmatikai funkciójára, ugyanakkor fontos látni, hogy az aspektuális rendszerek egyes nyelvekben való szerveződése szempontjából koránt sem elhanyagolható, hogy ha kidolgozottságbeli különbség van a szemléletmódok között, akkor melyik az alapvető aspektuális oppozíció szemantikailag sematikusabb és specifikusabb tagja.

Az előbbiekben láttuk, hogy a progresszív szemlélet egy olyan speciális folyamatos ábrázolásmódnak tekinthető, amely az egész eseményséma középső fázisát dolgozza ki és helyezi a figyelem előterébe, szemben az eseményséma egészét mozgásba hozó szemantikailag sematikusabb alapalakkal. Míg az angolban a progresszív szemléletmód az aspektuális rendszer egyik alapkategóriájának tekinthető, addig a magyarban az imperfektív és perfektív szembenállása képezi az as-

pektusrendszer gerincét. A továbbiakban a magyar aspektusrendszer sajátosságait fogjuk röviden megvizsgálni külön tekintettel a progresszív jelentéstartalom kifejezésének lehetőségeire.

A magyar nyelv aspektuális sajátosságai

A magyarban az alapigék jellegzetesen imperfektív szemléletűek, azaz a cselekvés vagy a történés egy általános jellemzőét helyezik a figyelem előterébe. Az ír esetében például az ige alapjelentése egy olyan cselekvés képét hívja elő, amely során valaki egy eszközzel jeleket hagy egy másik felületen. Az előző részben láttuk, hogy a sematikusabb jelentésű imperfektív alakból egy természetes határpont kidolgozásával és kiemelésével lehet az esemény szemléletét egészlegessé, perfektívvé tenni. Az ír esetére visszatérve, ha kidolgozzuk a folyamat természetes végpontját, például az adott írásmű elkészültének pillanat, akkor ez az egész eseménysémát működésbe hozza, így képesek vagyunk az eseményt egészlegesen, perfektíven ábrázolni (*megírta a levelet*). A nehézséget csupán az jelenti, hogy nagymértékben függ az igétől, illetve az általa jelölt cselekvéstől, hogy milyen természetes határpontot vagy határpontokat vagyunk képesek az adott cselekvéshez asszociálni. Megint csak az ír példájára visszatérve a *megír* mellett a *kiír, beír, felír, leír* stb. ugyanannak a folyamatnak és a folyamat befejezésnek más és más dimenzióját dolgozzák ki, de találunk példát olyan igékre is, melyek rendkívül általános állapotokat jelölnek, mint például a *létezik*, melynek a jelentésszerkezetéből nem tudunk semmiféle természetes határpontot kidolgozni.

A magyarban az események aspektuális ábrázolása konstruálás során jön létre, tehát attól függően vagyunk képesek a különböző eseményeket egészlegesen ábrázolni, hogy valamilyen természetes határpont a jelentésszerkezetükben mennyire centrális helyet foglal el. Az igék jelentésszerkezetében a természetes határpont központisága perfektivitási potenciálként jelenik meg, amely minél magasabb, azaz minél központibb részét képezi egy természetes változás pillanata az eseményszerkezetüknek, annál könnyebben vagyunk képesek az adott igéknél a megnyilatkozásokban a változás pillanatát előtérbe helyezni, és így az eseményt egészlegesen ábrázolni. A perfektivitási potenciál elsősorban egy szemantikai jelenség, amely olyan szemantikai komponensek összjátékából emelkedik ki, mint a telikusság, a durtivitás, az esemény eredményre vagy célra irányultsága, illetve a szemelfaktivitás, de olyan fogalmakkal is kapcsolatba hozható, mint a tárgy határozottsága és a külső idő. Ugyanakkor fontos látni, hogy az események aspektuális ábrázolása, a különböző szemantikai komponensek kidolgozása és figyelem előterébe helyezése mindig az adott

megnyilatkozásban valósul meg, így az igék által hordozott ábrázolási lehetőséget csak a különböző konstrukciókban vagyunk képesek megalkotni. A konstrukciók pedig, mivel az egyes igék perfektivitási potenciálja és kidolgozottságuk mértéke eltérő lehet, alapvetően skaláris természetűek.

(5a) *Pál fut. – Pál tegnap a szigeten futott.*
(5b) *Pál 2 km-t futott. – Pál lefutott 2 km-t.*

A *fut* igéről általánosságban elmondható, hogy olyan cselekvést profilál, amely hosszabb ideig fenntartható és elsősorban iránnyal asszociálható (pl. *befelé fut*). A fenti példákban az (5a) jelű mondatok az eseményt imperfektív szemléletű, folyamatban lévő eseményként ábrázolják, így magára a cselekvésre jellemző mozdulatsorra irányítják a figyelmet. Az (5b) sorban szereplő mondatok azonban (elsősorban a tárgy által) a megtett utat teljesítményként jelenítik meg, így az eseményt egészlegesen ábrázolják.

(6a) *Béla ír. – Béla levelet írt. – Béla írta a levelet.*
(6b) *Béla írt egy levelet. – Béla megírta a levelet.*

Az *ír* esetében a tárgyi vonzat azt az eredményt jelöli, amire az írás irányul, így a tárgyi vonzat (a *fut*tal ellentétben) az imperfektív szemléletű (6a) mondatokban is megjelenhet, ha a konstrukciók nem a levél befejezését, hanem az ahhoz vezető folyamatot állítják a figyelem előterébe. A (6b) mondatok szemlélete viszont már perfektív, mivel a cselekvést lezárult egészként ábrázolják, mely elérte természetes végpontját.[3]

(7a) *Jani dob. – Jani Katinak dobja a labdát.*
(7b) *Jani Katinak dobta a labdát. – (Jani eldobta a labdát.)*

A (7) példákban található *dob* egy rendkívül rövid ideig fennálló cselekvést profilál, amely inherens végpontot tartalmaz, tehát szükségszerűen magában foglalja az esemény befejeződésének pillanatát. Ennek következtében rendkívül könnyű az eseményt egészlegesen ábrázolni, így elég ha az eseményt múlt időben jelenik meg ahhoz, hogy a közlés perfektív szemléletű legyen (*Jani Katinak dobta a labdát.*). Érdemes továbbá megfigyelni, hogy az igekötős alak (*Jani eldobta a labdát.*) egy másik perspektívából, a labda szempontjából ábrázolja az eseményt, míg az igekötő nélküli változatnál Kati az elsődleges figura.

3 A *Béla írt egy levelet*. mondat perfektív szemléletéhez valószínűleg a határozatlan névelő számnévi gyökerei is hozzájárulnak, mivel a több lehetséges levélből az az egy, amelyik elkészült egyfajta teljesítményként jelenik meg.

Az előbbi példák mindegyikéről elmondható, hogy az (a) sorokban található imperfektív konstrukciók elsősorban magát a cselekvést, a cselekvésre jellemző mozdulatsort állítják a figyelem előterébe, míg a perfektív szemléletű (b) mondatok viszont az egészleges ábrázolás által képesek túlmutatni a cselekvésen és az esemény befejeződése utáni állapotokra irányítani a figyelmet. Jellemző még az igekötős alakok kitüntetett szerepe a perfektív ábrázolásmód megalkotásában, érdemes ugyanakkor megfigyelni, hogy nem csak az igekötős igékkel vagyunk képesek a különböző cselekvéseket egészlegesen ábrázolni, illetve hogy a konstrukciók között nem csak aspektuális különbségek fedezhetők fel (pl. a *lefutott 2 km-t* az eseményt tervezettként jeleníti meg, szemben a *futott 2 km-t* szerkezettel).

A progresszív jelentéstartalom kifejezésének módjai a magyarban

Korábban láttuk, hogy a progresszív egy olyan speciális szemléletmód, amelynek elsősorban az adja a kitüntetett jelentőségét, hogy azokban a nyelvekben ahol jellemzően az alapigék sematikusan az egész eseménysémát kódolják, ott a közbülső folyamat kiemelésével és a figyelem előterébe helyezésével a progresszív alakok képesek az eseményt folyamatában ábrázolni. Ezekre a nyelvekre az angol mellett (*John is singing* 'János éppen énekel') példa lehet még a spanyol (*Juan estaá cantando)* vagy az olasz (*Gianni sta cantando*) is (vö. Comrie 1976: 32–51), a magyarban azonban a progresszív aspektus nem képezi az aspektuális rendszer központi kategóriáját. A magyarban jellemzően egy sematikus imperfektív alapalakból, mely a cselekvés vagy a történés egy általános jellemzőjét helyezi a figyelem előterébe, konstruálás során egy természetes határpont kiemelésével és kidolgozásával lehet az eseményt egészlegesen ábrázolni. Az angol szemantikailag specifikus progresszív konstrukciójával szemben tehát a magyarban egy szemantikailag sematikusabb és alakilag is kevésbé komplex forma található, ami a kontextustól függően kifejezhet folyamatban lévő eseményt (Épp írtam a levelet, amikor…), szokást (Újabban regényt írok.) és befejezett perfektív eseményt is (*Tegnap írtam egy levelet.*). Logikusan nézve a progresszív jelentéstartalmat, melynek alapjelentése a tipolológiai munkák tanúsága szerint, úgy ragadható meg, hogy a cselekvőt egy esemény közepén helyezi el (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 133), a jóval sematikusabb imperfektív alak jelentésének le kellene fednie.

(8) *He is reading a book.*
(9) (Épp) *könyvet olvas.*

A (8) és a (9) példában található mondatok valóban ugyanazt a jelentést fejezik ki, mind a kettő elképzelhető válaszként a *Mit csinál*

X? kérdésre, azaz mind a kettő egy beszédeseménnyel párhuzamosan zajló eseményt jelenít meg. A progresszív szemléletmód egy fontos hozadéka, hogy mivel az eseményre jellemző belső folyamatot emeli ki, ezért a kontextusban az ábrázolt esemény referenciapontját gyakran egy másik esemény szolgáltatja (vö. Épp könyvet olvasott, amikor…, He *was reading a book, when…*), amely jelen időben jellemzően maga a beszédesemény (vö. Comrie 1976, Smith 1997, Dahl 1985). Az események viszonyba állítása a magyar progresszív szemlélet megalkotása szempontjából a hazai szakirodalomban fontos kritériumként jelenik meg, ami nem is meglepő, hiszen a magyarban a progresszív jelentéstartalom kifejezésének nincsenek egyértelmű, grammatikalizálódott jelölői, így ezt a speciális jelentéstartalmat szinte csak úgy vagyunk képesek konceptualizálni, ha a folyamatot egy másik, jellemzően rövidebb ideig fennálló eseményhez viszonyítjuk. A magyarban továbbá az éppen, épp, (*pont*) partikulák megjelenése az ige előtt képes a figyelmet hangsúlyozottan az esemény folyamatszerűségére irányítani, így egyértelművé tenni a progresszív szemléletet, aminek következtében a szerkezet hasonló megkötésekkel működik, mint az angol progresszív szerkezetek. Az éppen ugyanis, a más nyelvekben talált progresszív konstrukciókhoz hasonlóan, az általános állapotokat jelölő igéket nem képes progresszív szemlélettel ábrázolni (pl. *Épp létezett, amikor…), mivel az ilyen állapotokat nem lehet tetszés szerint abbahagyni, és utána újra elkezdeni, így nagyon nehezen lehet kizárólag az adott időpillanatot általuk meghatározni. Elmondható tehát, hogy ha egy imperfektív szemléletű eseményt egy másik, rövidebb ideig fennálló eseménnyel időben szimultán viszonyba állítunk, azaz egyidőben történő eseményekként ábrázoljuk őket, akkor ki tudjuk fejezni a más nyelvekben az aspektusrendszer szempontjából központ speciális progresszív jelentéstartalmat.

A magyarban azonban az aspektuális nézőpontokkal összefüggő kidolgozási irány pont ellentétes az angolban meglévővel, azaz egy sematikusabb folyamatos szemléletből lehet megkonstruálni az események egészleges ábrázolását nem pedig fordítva, így az aspektuális szemléletmódok is némiképp másképp szerveződnek. Az előbbiekben bemutatott, progresszív jelentés kifejezésére alkalmas szerkezet használata ugyanis nem korlátozódik kizárólag a folyamatos imperfektív szemléletű eseményekre.

(10) *Péter épp belépett a lakásba, amikor megcsörrent a telefon.*
(11) *Éppen hallgatta a rádióban a híreket, amikor megcsörrent a telefon.*

A (10) példába két perfektív szemléletű eseményt jelenít meg, melyek megközelítőleg egy időben következtek be, a belépés pillanata csak kevéssel előzhette meg a másik esemény beálltát, a (11) példában viszont a főmondatban a hírek hallgatása a rádióban egy folyamatként reprezentálódik, amelyet a telefon megcsörrenése szakít meg. Az angol nyelvben nem lehetne a fenti példákban megjelenő jelentéstartalmakat ugyanazzal a szerkezettel kifejezni, mert míg a (11) mondat angol változatában progresszív szerkezet szerepelne, addig a (10) mondatban ugyanaz a szerkezet nem fordulhatna elő. Fontos még megfigyelni, hogy a példákban megjelenő szerkezeti hasonlóságokat, a magyar nyelv sajátos aspektuális rendszerén túl, az éppen/épp partikulák funkciója is nagymértékben elősegíti, támogatja. A (10) mondat ugyanis, ha az ige előtt nem jelenne meg az épp partikula (*Péter belépett a lakásba, amikor megcsörrent a telefon.*), akkor az események között nem elsősorban időbeli, hanem kauzális kapcsolatot profilálna a szerkezet.

Az éppen és a hozzá hasonló partikulák (épp, pont) azonban nem tekinthetők aspektusjelölő elemeknek, mivel alapvető funkciójuk nem az események ábrázolásmódjának megváltoztatásában, hanem a közvetlenül utánuk álló tartalom nyomatékosításában ragadható meg. Az éppen partikula az ép melléknév *-n* határozóragos alakja, melynek jelentése valószínűleg 'teljesen, egészen' lehetett, különböző határozószók és mutató névmások mellett vált nyomatékosító, kiemelő funkciójú elemmé (TESz). Kialakulásától kezdve egészen a mai napig az éppen partikula rendkívül gyakran bővít névszói tartalmakat, kiemelési funkciója során pedig képes olyan, a megnyilatkozó attitűdjéhez kapcsolódó, speciális jelentéstartalmak kifejezéséhez is hozzájárulni, mint az irónia, a kételkedés vagy a meglepettség (pl. Éppen őt kérték meg a program telepítésére, mikor azt sem tudja, hol kell bekapcsolni a gépet?).

A (10) és a (11) példákban azonban az éppen partikula azáltal, hogy az ige által kifejezett jelentéstartalomra irányítja a figyelmet képes az eseményt egy másik eseményhez (amelyet a fenti példákban a mellékmondat tesz explicitté) közel egy időben zajló eseményként ábrázolni. Bár a kiemelés módszere ugyanaz a két mondat esetében, az ábrázolt események szemlélete mégis különböző, mivel a partikula kizárólag az ige olyan jelentésmozzanatát képes kiemelni, ami már a figyelem előterében áll. Ebből kifolyólag, az imperfektív szemléletű ige esetében (éppen hallgatta híreket) az éppen azt a jelentésmozzanatot emeli ki, amit az ige sematikusan kódol, tehát az eseményre jellemző cselekvést, a hallgatás folyamatát állítja hangsúlyozottan a fi-

gyelem előterébe. A perfektív alaknál azonban az éppen már képtelen kizárólag magára a folyamatra irányítani a figyelmet, mivel a perfektív szemléletet konstruálásának legfőbb jellemzője, hogy egy természetes határpont kidolgozásával (és ezáltal előtérbe helyezésével) alkotható meg, így az éppen csak a már kidolgozott határpontot, az események közötti váltás pillanatát képes tovább nyomatékosítani (vö. éppen meghallgatta a híreket, amikor…).

Természetesen nem állítható a perfektív szemléletű eseményről, hogy az imperfektív konstrukcióhoz hasonlóan, ha egy másik eseménnyel egy időben bekövetkezőnek ábrázoljuk, akkor a szerkezet egy progresszív szemléletű eseményt fog profilálni, ugyanakkor fontos látni, hogy az említett szerkezet a perfektív eseménnyel (ha másképp is) legalább annyira speciális jelentést hoz létre, mint ugyanaz a szerkezet az imperfektív jelentéstartalomnál. Az imperfektív eseménynél a szerkezet az eseményre jellemző általános mozdulatsort, az esemény befejeződése előtti folyamatot egy másik esemény hátteréként határozza meg, a perfektív szemléletű eseményeknél viszont az lesz hangsúlyos, hogy egy esemény befejeződése és ezáltal egy új állapot beállta csak röviddel előzte meg egy másik esemény bekövetkezését. A szerkezet, amely két esemény közel szimultán viszonyba állításán nyugszik, a magyar szempontjából továbbá azért kimondottan érdekes, mert a szerkezeten belül skalaritás fedezhető fel, ami közelebb vihet az imperfektív és a perfektív szemléletek konstrukciós jellegének és működésének megértéséhez.

A magyar aspektusrendszerrel kapcsolatban a korábbiakban láttuk, hogy alapvetően az események imperfektív és perfektív szemléletű ábrázolásmódján nyugszik, amely szemléletmódokat a különböző igék jelentésszerkezetéből kiindulva, az igék perfektivitási potenciáljához mérten vagyunk képesek megkonstruálni. Mivel eltérések lehetnek a különböző igék jelentésszerkezetében megjelenő az eseményszerkezet szempontjából releváns jelentésmozzanatok központisága[4], valamint ezek kontextusban való kidolgozottsága között, ezért a különböző jelentéseket kódoló szerkezetek is alapvetően skalaritás természetűek lesznek. Ennek következtében többféle konstrukcióval is ki tudunk fejezni ugyanolyan szemléletű eseményeket, az egyes szerkezetek között azonban a kidolgozottság szempontjából lényeges különbségek figyelhetők meg.

4 Az eddigiekben kizárólag a perfektív szemléletről és a szemlélettel kapcsolatban a határpont elérésének központi jelentőségéről beszéltünk, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy egyes (esetenként improduktív) gyakorító és kicsinyítő képzőkkel vagy egyszeriséget kifejező igekővel is képesek hatással lenni az események szemléletére, ábrázolásmódjára (pl. *vág – vagdal, csuk – csukogat, csillog – csillan – megcsillan* stb.) (vö. Kiefer 2006: 137–204)

(12) *Béla írt.*
(13) *Béla levelet írt.*
(14a) *Béla írta a levelet.* (14b) *Béla írt egy levelet.* ↓ elaboráció
(15) *Béla megírta a levelet.*

A fenti példákon az írás folyamatának aspektuális ábrázolása szempontjából releváns jelentéskomponensek kidolgozását figyelhetjük meg, amely ilyen módon az igében sematikusan megjelenő protoállítás elaborizációjának tekinthető (Imrényi 2009). Mivel az írás egy prototipikusan eredményre irányuló cselekvés, ezért az esemény egészleges ábrázolása szempontjából a folyamtat természetes végpontjának elérése, azaz valamilyen írásmű elkészültének a mozzanata a meghatározó. Az első oszlopban található példák imperfektív szemléletűek, mivel elsősorban magát a cselekvést helyezik a figyelem előterébe, habár az eredményre utaló tárgy ezekben a folyamatos ábrázolásmódú kijelentésekben is megjelenhet. A (13) mondatban a tárgy generikus értelemben, igemódosítóként jelenik meg a szerkezetben, így nem egy meghatározott levél elkészültére utal szemben a(14) példákkal, hanem a levélírás folyamatát jeleníti meg[5]. A fenti szerkezetek közül talán a (14) példák a legérdekesebbek, mivel múlt időben a határozott és a határozatlan tárgyat tartalmazó szerkezetek aspektuális szemlélete eltérő. Hogy miért a határozatlan tárgyas mondathoz kapcsolódik az egészlegesség képzete, arra nem tudunk megnyugtató magyarázatot adni, ám valószínűsíthető, hogy a névelő számnévi eredete miatt a tárgyat elért mennyiségként, egyfajta teljesítményként ábrázolja, így lehetővé teszi az esemény egészleges ábrázolását (vö. *futott 2 km-t*). Az igekötő megjelenése a (15) példában pedig tovább erősíti az esemény perfektív ábrázolásmódját, mivel a tárgy segítségével egyértelműen az esemény befejeződésének mozzanatára, a levél elkészültére irányítja a figyelmet. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes szerkezetek között természetesen nem csak aspektuális ábrázolásbeli különbségek vannak, hiszen az egyes szerkezetek kidolgozottságával párhuzamosan az eseményt különböző perspektívákból képesek ábrázolni, így az esemény más és más mozzanata kerülhet előtérbe (vö. Langacker 2008: 73–85). A fenti példák kapcsán érdemes még felhívni a figyelmet az igeidő kitűntetett szerepére az esemény szemlélete kapcsán, mely egyfajta

5 Bizonyos kontextusban elképzelhető, hogy (13) igemódosítós mondat (de akár a (12) kizárólag az alanyt és az alapigét tartalmazó mondat is) egy egészleges befejezett eseményt jelöl, amelynek eredményeképpen elkészült valamilyen írásmű, ám maga a szerkezet csak a cselekvés egzisztenciális tényét fejezi ki, a cselekvés eredményéről nem ad semmilyen egyértelmű információt a szerkezet.

keretet ad a különböző szemléletek konstruálási lehetőségeinek. Mivel jelen időben, amely prototipikusan a beszédesemény idejét jelöli, csak nagyon nehezen vagyunk képesek egy hosszabb ideig fennálló egyszeri eseményt egészlegesen ábrázolni[6], ezért az *ír* ige konstrukcióinak jelen időben nem feltétlenül lesz ugyanaz a szemléletük, mint múlt időben. Jelen időben ugyanis az *ír* csak az igekötős konstrukcióban képes az eseményt egészlegesen ábrázolni (*Béla megírja a levelet.*), de ebben az esetben a mondat egy kissé furcsán hat és kizárólag közel jövőben bekövetkező eseményként vagyunk képesek értelmezni a megnyilatkozást. Elmondható tehát, hogy az *ír* ige különböző kidolgozottsági szintű konstrukciói közül az eredményt elaboráló tárgyat és az igekötős (*megír*) alakot egyaránt tartalmazó mondat a perfektív szemlélet szempontjából leginkább meghatározott szerkezet, amely az eseményeket időbeli viszonyba állító *éppen* partikulás mondatoknál is meghatározó. A jelen idő aspektuális ábrázolásra tett hatásához ugyanis rendkívül hasonló jelenséget figyelhetünk meg az *éppen, épp* (*pont*) partikulákat tartalmazó múlt idejű mondatok esetében is.

(16) *Béla ír egy levelet. Béla éppen írt egy levelet, amikor…*
(17) *Jani* (*épp*) *dobja a labdát Katinak. Jani éppen dobta a labdát Katinak, amikor…*

A fenti példákban látható szerkezetek olyan jelentésmozzanatokat dolgoznak ki és helyeznek a figyelem előterébe, amelyek a perfektív ábrázolásmód szempontjából rendkívül relevánsak, így múlt időben egy egészleges befejezett eseményt jelenítenek meg (vö. *Béla írt egy levelet. Jani Katinak dobta a labdát.*). Viszont a (16) és (17) mondatokban a szerkezetekben nem jelenik meg az igekötő, mely tovább erősítené az események egészeleges szemléletét, így jelen időben az alapigére jellemző cselekvés marad a figyelem fókuszában, amely az *éppen* partikula segítségével a múlt idejű közléseknél is elérhető, de jelen időben is tovább erősítheti, egyértelművé teheti a folyamatos ábrázolásmódot.

Az igekötők kitűntetett szerepe az események aspektuális ábrázolásában annak köszönhető, hogy grammatikalizálódott elemek, melyek sematikusan az esemény egy bizonyos jelentéskomponensét emelik ki, a jelentéstartalom pontos kidolgozása, viszont az esetek többségében egy vonzatra hárul (vö. **valaki megír* vs. *valaki megír valamit*).

6 A szláv nyelvek többségében, ahol az aspektuális ábrázolásmódok jelölése rendkívül szabályozott, hiszen affixumokkal az igealakon konzekvensen jelölt az esemény szemléletmódja, a perfektív igék jelen időben való használata jövőreferenciát fejez ki. (Pátrovics 2004: 13–35)

Az ősi igekötők (*meg, el, be, ki, fel, le*) mindegyike lativusi határozószóból alakult ki, melyek prototipikusan egy mozgásos cselekvés végcéljának elérésének mozzanatát dolgozták ki (pl. *bemegy a házba*), így egy természetes határpont kidolgozása által képesek voltak az eseményt egészlegesen ábrázolni. Grammatikalizációjuk során az igekötők jelentése sematizálódott ugyan, de perfektivizáló szerepükben a határpont sematikus kidolgozásának jellemzője megmaradt (D. Mátai 1992). Az igekötők azonban rendkívül heterogén csoportot alkotnak és nem tekinthetők tisztán perfektíváló elemeknek, mivel egészleges szemléletű eseményeket nem csak igekötős igét tartalmazó konstrukciók segítségével tudunk kifejezni, valamint nem minden igekötős igét tartalmazó szerkezet lesz automatikusan perfektív aspektusú (Kiefer 2006, Kiefer–Ladányi 2000). Az esetek többségében egy alapige több igekötővel is alkothat szerkezetet és a létrejött konstrukciók jelentése nem mindig kiszámítható (pl. *elismétel, felavat*), ugyanakkor a *meg* kivételével a legkorábbi keletkezésű igekötők mindegyike többé-kevésbé őrzi ősi helyviszonyjelentését, amely elsősorban a valamilyen mozgást vagy irányulást kifejező igék mellett rendkívül markáns (pl. *leszáll, felnéz*). Ezek a Kiefer (2006: 118–131) által transzparens igekötős igéknek nevezett szerkezetek, melyekben az igekötő lativusi irányjelentésében szerepel, az események aspektuális ábrázolása szempontjából rendkívül különlegesen viselkednek.

(18) *Péter é p p f e l m e n t az emeletre, amikor megcsörrent a telefon.*
(19) *Péter é p p m e n t f e l az emeletre, amikor megcsörrent a telefon.*

A (18) példa főmondatában egy olyan eseményt találunk, ahol a cselekvés természetes végpontját, a cél elérésének pillanatát az igekötő és a helyhatározói vonzat egyértelműen kidolgozza és a figyelem előterében helyezi, így az igekötős szerkezet elé kerülve az *épp* csak a már kidolgozott és kiemelt természetes végpontot képes tovább nyomatékosítani. Ezáltal pedig a (18) mondatban ábrázolt esemény egészlegesen reprezentálódik, melynek befejeződése egy másik esemény bekövetkezésével közel egy időben történik, annak hátteréül szolgál. A (19) példában viszont a korábbiakban látott, kidolgozásból adódó szemléleti meghatározottság a *felmegy* ige inverz alakja miatt nem érvényesül, kvázi a perfektív szemléletű eseményt képesek vagyunk újra folyamatában szemlélni. A jelenség érdekességét az adja, hogy ha az *éppen, épp* partkulák magát az eseményt emelik ki, akkor az igekötő és az ige inverziója csak szemantikailag rendkívül meghatározott esetekben következhet be és (az egyéb inverz konstrukciókkal ellentétben) hatással van az esemény szemléletére. Ha ugyanis az *éppen* partikula

után az igekötős ige inverzióval áll, akkor a partikula csak az alapige által kifejezett cselekvés általános jellemzőjére tudja a figyelmet irányítani, így a szemelfaktív igék kivételével, melyek eseményszerkezete kizárólag a változás pillanatából áll, az *éppen* az igére jellemző cselekvés folyamatát emeli ki és állítja viszonyba más eseményekkel (vö. *Péter épp ment fel az emeletre, amikor…*). Mivel azonban ebben a szerkezetben a partikula inverzió esetén csak az alapige eseményszerkezet szempontjából releváns központi jelentéskomponensét képes nyomatékosítani, ezért az igekötő jelentése aktualizálódik a konstrukcióban, így kizárólag lativusi irányulást képes kifejezni, az esemény szemléletére már nem tud hatással lenni (vö. *Péter épp ment f e l f e l é az emeletre, amikor*). Az igekötős szerkezetek közül azonban nem mindig lehet az igekötő ősi helyviszonyjelentését a szerkezetben rekonstruálni.

(20) **Csilla épp írta meg a leckéjét, amikor…*
(21) **Épp olvastam el a könyvet, amikor…*

A fenti példákat bár a mozgást kifejező igekötős igék mintájára képesek lehetünk analógiás úton értelmezni, a Magyar Nemzeti Szövegtár és az internetes keresési adatok alapján azonban az látható, hogy a nyelvhasználat kerüli ezt az inverziós megoldást. Az igekötő megjelenése ugyanis zavaró lehet konstrukcióban, mivel a *megír* és az *elolvas* esetében a befejeződés pillanata előtti folyamatot az alapigék (*ír, olvas*) által kifejezett jelentés nagyjából lefedi, így ha a beszélő magát a folyamatot akarja egy másik eseménnyel viszonyba állítani, akkor elég az alapigét önmagában használnia, mivel a határpont igekötő általi markáns kidolgozása a folyamat ábrázolása szempontjából irreleváns. Az igekötős igék által kifejezett jelentés azonban nem mindig áll ilyen szoros kapcsolatban az alapige által reprezentált tartalommal. Akadnak olyan igekötős igék, mint a *beszámol*, a *felolvas* vagy a *bemutatkozik*, amelyek által reprezentált eseményeket igekötős alakban is képesek vagyunk cselekvésekként értelmezni, jelentésük azonban nagyon távol áll az alapigék jelentésétől. Mivel a jelen időhöz prototipikusan a folyamatos szemléletmód kapcsolódik, ezért ezek az igekötős igék egyenes szórenddel jelen időben, a beszédeseménnyel viszonyba állítva magát a cselekvést és nem az egész eseménysémát helyezik a figyelem előterébe (pl. *Éva épp felolvas egy mesét, Épp beszámol az élményeiről.*). A múlt időben azonban az egyenes szórendű igealakot tartalmazó szerkezetek kontextustól függően perfektív és imperfektív eseményt is reprezentálhatnak.

(22) *Éppen beszámolt a lánynak a nap eseményeiről, amikor Sir Lancelot és Alfréd nagyságos szmokingban feszítve megjelentek.* (internet)

(23) *A műsorvezető éppen felolvasott egy közleményt, mikor az asztalán egy csótány jelent meg, majd magabiztosan végigmászott az asztalon.* (internet)

A fenti példákból a szerkezet alapján nem lehet eldönteni, hogy a főmondatban ábrázolt események folyamatban voltak vagy már befejeződtek, amikor egy másik esemény bekövetkezett. Egyértelműen csak a referenciális jelenet ismeretében lehetne feloldani az értelmezési dilemmát, ám az esetek többségében ez nem áll rendelkezésünkre. Esetenként azonban, ha a megnyilatkozó egyértelműsíteni akarja az esemény szemléletét, akkor találkozhatunk olyan szerkezeti megoldásokkal, mint a (24) példában látható szerkezet, ahol az *épp* partikula után közvetlenül az inverz igekötős szerkezet áll, aminek következtében az esemény egyértelműen folyamatos szemléletű lesz.

(24) *É p p o l v a s t a m f e l Sanyi anyukájának az SMS-ét, hogy „Vigyázzatok magatokra!", amikor egy furcsa hangot hallottam, és az autónk eleje egy kicsit balra tolódott.* (internet)

A fenti példában szereplő konstrukció mellett azonban találkozhatunk egy másik megoldással is, amely talán a (24) mondatban található szerkezetnél is begyakorlottabb, és ugyancsak az esemény (progresszív) imperfektív ábrázolását segíti elő. Az események szimultán ábrázolásánál ugyanis az éppen, épp partkulák az ige egy bővítményét is nyomatékosíthatják, viszont az időhatározói mellékmondat miatt továbbra is az egész esemény kerül viszonyba egy másik eseménnyel.

(25) *Pellaeon kapitány é p p e n az újonnan befutott jelentést o l v a s t a f e l,* […] *amikor Rukh harcképtelenné tette a kapitányt.* (internet)

A (25) példában a partikula, valamint az igekötő és az ige inverziója is a tárgyi vonzatra irányítja a figyelmet, amely mivel azt az entitást dolgozza ki, amire a cselekvés irányul, az esemény ábrázolása szempontjából is rendkívül jelentős. Számos nyelvben megfigyelt általános tendencia, hogy ha a cselekvés egy már létező entitásra irányul, azt manipulálja és nem a cselekvés során jön létre, akkor a tárgy érintettsége is hatással van az esemény szemléletére (vö. Hopper–Thompson 1980). Ha ugyanis csak az entitás egy részét változtatta meg a cselekvés, akkor nem érezzük komplettnek, egészében befejezettnek (pl. *szénát rak a szekérre*), míg ha az adott entitás egészére hatással van a cselekvés, akkor képes lefedni az egész eseménysémát (*megrakja a szekeret*), a magyarban ezt a szemléletbeli különbséget az tárgy és a lativusi határozó változása is mutatja (vö. Zsilka 1966, Moravcsik 1978). A (25) példában azáltal, hogy a tárgyi vonzat előtérbe kerül

az esemény folyamtára irányítja a figyelmet, így a (22) és a (23) példákban megfigyelhető értelmezési dilemma megszűnik, valamint a fókusz miatt az inverzió sem hat furcsán, mivel az igekötőt nem szükséges határozószóként értelmeznünk. Ez a megoldás az egyszerű alapigével kifejezett folyamatos szemléletű szerkezeteknél is megfigyelhető (pl. *[…] éppen könyvet olvasott, amikor figyelmes lett a történtekre* (MNSz)), bár ezeknél a szerkezeteknél a bővítmény kiemelésének nincs közvetlen hatása az esemény szemléletére, könnyen elképzelhető azonban, hogy a (progresszív) imperfektív szemléletű eseményeknél sokkal természetesebb valamely bővítmény kiemelése által hangsúlyozni az esemény folyamatszerűségét, mint csak önmagát a folyamatot a figyelem előterébe helyezni. Ennek megállapításához további korpusz alapú gyakorisági vizsgálatokra lenne szükség, amelyre jelen tanulmány nem vállalkozott.

Összegzés

Az aspektus, azaz az események diskurzusban való ábrázolását meghatározó szemléletmód a nyelvi rendszer egészét átható jelenségnek tekinthető, amely az egészlegesség és a folyamatosság általános kognitív megismerő mechanizmusok által feldolgozható különbségén nyugszik. Az egészlegesség és a folyamatosság habár univerzális eseményszemléleti kategóriáknak tekinthetők, és szövegbeli, az események viszonyának egyértelműsítését szolgáló szerepük is a különböző nyelvekben rendkívül hasonló, az egyes nyelveken belül a szemléletmódok létrehozásának módszerei különbözőek lehetnek, amely az adott nyelv egész aspektusrendszerének további szerveződésére is kihat.

Az aspektuális tartalmak ugyanis a kontextusban konstruálás során jönnek létre, ugyanakkor az ábrázolás lehetőségei nagyban függenek az ige jelentésszerkezetébe sematikusan kódolt eseményszerkezettől is. A konstruálás kiindulópontja és iránya azonban a különböző nyelvekben eltérő lehet. Egy gyakori módszer szerint az alapige sematikusan az egész eseményszerkezetet kódolja, amelyből a közbülső cselekvés jellemzőjének kiemelésével lehet az eseményt folyamatként reprezentálni. Ebben a típusban tehát jellemzően egy sematikusabb egészleges szemléletű alak áll szemben egy jóval specifikusabb jelentésű folyamatos alakkal. Erre a típusra, ahol a non-progresszív és progresszív alakok és ábrázolásmódok képezik az aspektusrendszer alapját, példa lehet az angol, a magyarban viszont pont egy ellenkező konstruálási irányú módszerrel találkozhatunk. A magyarban ugyanis az alapigék nagy része az igére jellemző mozdulatsort, magát a cselekvést kódolja, amelyből egy természetes határpont kidolgozásával és figyelem előterébe helyezésével képesek vagyunk az adott eseményt egészlegesen

ábrázolni. Ebben a megoldásban tehát egy sematikusabb alakú és jelentésű folyamatos, imperfektív alak és a vele szemben álló specifikusabb egészleges ábrázolásmód alkotja az aspektusrendszer alapját.

A progresszív, azaz a specifikus folyamatos szemléletmód habár nem alkotja a magyar aspektusrendszer központi kategóriáját, két esemény viszonyba állítása és közel egy időben való ábrázolása lehetővé teszi a progresszív jelentéstartalom kifejezését, továbbá a jellegzetes szerkezet, amely ehhez a jelentéstartalomhoz kapcsolódik a magyar aspektusrendszer működése és a szemléletmódok szerveződése szempontjából is fontos jellemzőkre világít rá.

Az éppen, épp (pont) partikulákat tartalmazó főmondat, amelynek referenciaidejét a beszédidő vagy az időhatározó mellékmondat szolgáltatja, nem kizárólag (progresszív) imperfektív folyamtok ábrázolására alkalmas, hanem perfektív egészeleges szemléletű események röviddel egy másik esemény előtti befejeződését is képes kifejezni. A jelenség elsősorban annak köszönhető, hogy az éppen, épp partikulák kizárólag az ige jelentésszerkezetéből kiemelt és/vagy a figyelem előterébe helyezett jelentésmozzanatot képesek nyomatékosítani. Ennek következtében azonban az igék perfektivitási potenciáljából adódó konstrukciós skalaritás, amely más szerkezetekben tapasztalható némiképp felborul, és kizárólag az igekötős igék egyenes szórendű alakjaival vagyunk képesek az éppen-es szerkezetben az eseményeket egészlegesen ábrázolni. A szerkezet vizsgálata tehát hozzásegíthet bennünket az igekötők aspektuális ábrázolásban betöltött kitűntetett szerepének megértéséhez, valamint a különböző szemléletmódok konstrukciós természetének belátásához, azonban a téma teljesebb megértéséhez további, elsősorban korpuszalapú gyakorisági vizsgálatok szükségesek.

Felhasznált irodalom

Boogaart, Ronny – Janssen, Theo 2007. Tense and Aspect. In: Dirk Geeraerts and Hubert Cuyckens (szerk.) *Handbook of Cognitive Linguistics.* New York: Oxford University Press. 803–828)

Bybee, Joan L. 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: John Benjamins.

Bybee, Joan L. – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994. *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.

Cormrie, Bernard 1976. *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems.* Cambridge: Cambridge UP.

D. Mátai Mária 1992. Az igekötő. In: Benkő Loránd (főszerk.). A *magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Budapest: Akadémiai. 433–441.

Dahl, Östen 1985. *Tense and aspect systems*. Oxford: Blackwell.

Hopper, Paul J.– Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language*, Vol. 56, No. 2 (Jun., 1980). 251–299.

Hopper, Paul. 1982. Aspect between discourse and grammar: An introductory essay for the volume. In: Paul Hopper (szerk.) *Tense-Aspect: between semantics & pragmatics*, Amsterdam: John Benjamins. 3–18.

Imrényi András 2009. Towards a unified functional account of structural focus and negation. In *Hungarian. Acta Linguistica Hungarica*: 56. 342–374.

Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 797–886.

Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség: különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ladányi Mária–Kiefer Ferenc 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 453–518.

Moravcsik, Edith A. 1978. On case marking of objects. In Greenberg, Joseph H. (szerk.) *Language: Syntax Vol. IV*. California: Stanford University Press.

Pátrovics Péter 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Budapest: Akadémiai.

Péter Mihály 2008. Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv*: 104. 1–11.

Sinha, Chris 1999: *Grounding, Mapping and Acts of Meaning*. In: Theo Janssen and Gisela Redeker (eds.) *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology.* Berlin & New York, Mouton de Gruyter. 223–255.

Smith, Carlota S. 1997. *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer.

Sternberg Robert J.–Sternberg Karin 2012. *Cognitive Psychology*. Wadsworth: Cengage Learning.

Wacha Balázs 1989. A folyamatos – nem-folyamatos szembenállásról. ÁNyT. *XVII*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 279–328.

Wallace, Stephen 1982. Figure and Ground: The Interrelationship of Linguistic Categories. In: Paul Hopper (szerk.) *Tense-Aspect: between semantics & pragmatics*, Amsterdam: John Benjamins. 201–222)

Zsilka János 1967. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondatszerkezetek)*. Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. Budapest: Akadémia Kiadó.

Esztétika, néprajz, művészettörténet

ELTE BTK Néprajz MA I.

Vámos Gabriella

„Jó energiát adok és veszek”

Az alternatív gyógyászat kultúrtörténete és néprajzi aspektusai egy kortárs gyógyító tevékenységén keresztül

Bevezetés

„A betegségekre vonatkozó képzetek és gyakorlati eljárások minden emberi társadalomban a kultúra meghatározott vonásai közé tartoznak.”[1] A betegség a test számára kellemetlen, rendellenes állapot, rendszerint fájdalommal jár, általános értelemben az egészség hiánya. A betegség és az egészség fogalma, tartalma egymással konfrontálva vizsgálandó. A közöttük húzható határ adott történelmi kortól és társadalmi feltételektől függ.[2] Az ember betegségre való hajlama és a gyógyítás, gyógyulás eredményessége szociális és társadalmi tényezőktől, képzettségtől, foglalkozástól, gazdasági körülményektől, politikai és kulturális jellemzőktől függ.[3] „Az ember úgy beteg, illetve úgy gyógyít, ahogyan gondolkodik.”[4] A betegségkép összefügg a kultúra testképével, és a betegség többé-kevésbé megállapított hátterével, a betegség okával. A betegség megelőzésére, az egészség megőrzésére vonatkozó tudást a kultúra egésze magában hordozza, hiedelemalapú és tapasztalatból eredő releváns szabály formájában.[5] A betegség-egészség fogalompár test(ek), testállapot(ok) besorolásakor kategóriarendszerként működtetve eltérő társadalmi és kognitív kontextusokat tár fel. Így az is megállapítható, hogy egy-egy betegség története a népi,

1 Keszeg V. – Czégényi D. 2010. 13.
2 Verebélyi K. 2005. 87.
3 Schultheisz E. 1997. 16.
4 Keszeg V. – Czégényi D. 2010. 424.
5 Iancu L. 2010. 184.

a hivatalos, alternatív orvoslás jellemzőinek különbségeire, és találkozási pontjaira is rávilágít.[6]

Abban az esetben, ha az alternatív gyógyászatot mint társadalmi jelenséget vizsgáljuk, recens adatok felhasználásával a néprajz tudományán belül is kiterjeszthetjük a kutatás irányait. Ilyenkor előtérbe kerül az alternatív gyógyászat funkciója egy-egy személy, közösség, társadalom életében. Kirajzolódik az alkalmazott eljárások felhasználói köre, színvonala, bizonyíthatóvá válik, az a tézis, mely szerint egy-egy gyógyítóeljárás több paradigmát integrál. Az alternatív gyógyászat megnevezése, fogalmának meghatározása is új nézőpontok kialakítására sarkall, kultúrtörténeti háttere a népi és hivatalos gyógyítás regiszterein belül formálódik ki. Egy-egy gyógyító személy tevékenységi körének bemutatásával általánosítások is levonhatók annak személyére, világképére, az általa alkalmazott eljárásokra, a közösségi elvárásokra vonatkozóan. Dolgozatom szempontjából elengedhetetlen, hogy definíciót találjak az alternatív orvoslásra, mely a megnevezés helyességét is megalapozza. Meghatározó, hogy a hasonló jelentésű kifejezések közül (komplementer orvoslás, holisztikus gyógyítás, természet gyógyászat, népi gyógyászat, hagyományos orvoslás) melyiket alkalmazzuk. Jelen esetben elhatárolom magam attól, hogy pusztán a szóismétlések elkerülése miatt használjam felváltva őket, mert szeretném bizonyítani azt, hogy a téma megközelítésmódja és kifejezések használata szabja meg a fogalomértelmezési lehetőségeket. Célom, hogy rávilágítsak arra, hogy a vizsgált terület a népi és a hivatalos orvoslástól elkülönülő réteget alkot, így a kettő bevonásával kívánom vázolni az alternatív gyógyászat kultúrtörténetét. A két terület bevonása azért szükséges, mert az alternatív gyógyászat határait ezeknek ismertében, hátterében húzhatjuk meg, és válik magától értetődővé a három terület elkülönítésének igénye. Az alternatív orvoslás esetében egy olyan tudásanyaggal kell számolnunk, amely nem illeszkedik sem a népi gyógyászat, sem a természettudományos orvoslás kategóriájába, mégis átvesz belőlük elemeket. Ez a jelenség egy-egy gyógyító tevékenységi körének vizsgálatakor figyelhető meg leginkább.

Az alternatív gyógyászat esetében problémaként jelentkezik, hogy sok esetben szinonimaként kezelik a népi gyógyászattal, eltekintve attól a ténytől, hogy két külön gyógyítási rendszerről beszélünk, noha van átfedés a kettő között. A népi orvoslást már sokan definiálták, így ez a népi kultúrának jól körülhatárolható területét képezi.[7] Deáky Zita

6 Keszeg V. – Czégényi D. 2010. 425.
7 Lásd: Szendrey Zs. 1943. 193., Berde K. 1940., Vajkai A. 1948., 143–144., Hoppál

szerint „egy összetett és bonyolult jelenség, amelyben több hatás, több réteg rakódik egymásra, minden időszakban a közösségi és egyéni tapasztalat, tudás egyaránt árnyalja, ugyanakkor folyamatosan változik. Tulajdonképpen, csak folyamatában, változásaiban vizsgálható jelenség, amelyben bármely adott időben egyszerre és egymás mellett, egymásra épülve létezhetnek több évezredes és legújabb elemek is."[8] A népi gyógyászat megközelítésmódja rendkívül változatos, a több évtizedes kutatások pedig rávilágítottak a népi gyógyászat komponenseinek különböző kontextusokban történő alkalmazására. A népi gyógyászat kutatását, alkalmazását több aspektusból elvégezték, így ahhoz, hogy ez a nagy mennyiségű anyag átlátható és felhasználható legyen, elengedhetetlenné vált a rendszerezés, melyek bizonyos szempontok kiemelésével történtek meg csupán.[9] A csoportosítás igénye tehát napjainkra megmaradt, ennek szellemében született meg Czégényi Dóra és Keszeg Vilmos által szerkesztett *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók* kötet *Korok, kórok, kontextusok* záró tanulmánya is. A szerzők arra törekedtek, hogy a legújabb kutatási eredményeket is figyelembe véve, tematikus összegzést prezentáljanak.[10]

A hivatalos orvoslás irányából is megközelíthetjük az alternatív gyógyászatot. Ennek hátterében szükséges a hivatalos orvoslás fogalmának tisztázása, amely rávilágít a két terület differenciáira is. Deáky Zita értelmezésében, „a hivatalos orvoslás fogalma alatt az egyetemi keretek között tanult (külföldi vagy hazai egyetemen), államilag elismert orvosi, sebészi diplomával rendelkező, hivatalos engedélyek birtokában lévő személyek működését értjük."[11] Koltay Erika, a „professzionális orvoslás hivatalos gyakorlatán az egészségbiztosítás által finanszírozott tevékenységet" ért.[12] Véleményem szerint ez a megállapítás nem állja meg a helyét, mert egy 1997-ben született kormányrendelet értelmében olyan gyógyító eljárások is egészségügyi pénztár általi finanszírozásra kerültek, melyeket az alternatív gyógyászat csoportjába sorolhatunk.[13] A hivatalos orvoslás fogalmát így én is a Deáky Zita által vázolt terminológiában használom, mivel saját kuta-

M. –Törő L. 1975. 16., Gémes B. 1979. 20., Grynaeus T. – Hoppál M. 1980. 725., Oláh A. 1986. 39., Hoppál M. 1990. 693–694., Deáky Z. 2002. 8.
8 Deáky Z. 2002. 8.
9 Lásd erről többek között: Szendrey Zs. 1943., Vajkai A. 1948., Hoppál M. –Törő L. 1975., Gémes B. 1979., Oláh A. 1956., 1986., Hoppál M. 1990., Deáky Z. 2002.
10 Keszeg V. – Czégényi D. 2010. 423–458.
11 Deáky Z. 2002. 20.
12 Koltay E. 2002. 167.
13 vö. Révai Új Lexikona. 2006. 832.

tásom is alátámasztja, hogy az orvostörténeti munkák is azokat a képviselőket, intézményeket, mozgalmakat emelik ki, amelyek a Deáky Zita által megfogalmazott kritériumoknak eleget tesznek.[14]

Az alternatív gyógyászat fogalmának megközelítési lehetőségei

Sokáig tartja magát az a gondolat, mely szerint – „az alternatív orvoslás bizonytalan, pejoratív, nagy heterogén kategóriákat takar, amit úgy definiálnak, hogy mi nem, ahelyett, hogy mi az valójában"[15] – mely gátat vet minden olyan vállalkozásnak, hogy megfelelő megnevezést, majd definíciót találjanak erre a valóban szerteágazó rendszerre. Az idézett mondat az 1990-es évek szellemiségét tükrözi, mikor már megjelenik az igény az alternatív orvoslás minél szélesebb körű megismerésére, kategorizálására. A téma kutatói azonban túl nagy és sokrétű anyaggal találják szemben magukat, mely azt eredményezi, hogy több elnevezést használnak szinonimaként, és nem születik olyan értelmezés, mely teljes egészében átfogná ezt a területet. Ugyanakkor ez a probléma azt is kiváltja, hogy interdiszciplináris kutatási perspektíva kialakítására kell törekedni az eredményesség érdekében. Célom rávilágítani arra, hogy az eddigi meghatározások különválasztva és csupán bizonyos jellegzetességeket kiemelve próbálták meghatározni az alternatív gyógyászat fogalmát. Szeretném bizonyítani azt, hogy ezek a különálló meghatározások csak akkor állják meg a helyüket, ha utalunk arra a nézőpontra, amely a fogalmak gondolati hátterét biztosította.

Természetgyógyászat megnevezés a felhasznált anyagokra, a gyógyítás környezetére utal, amelyben a gyógyulás megvalósulhat. A természet, természetes, romlatlan, ősi utáni vágyakozás a XVIII. század közepétől lett az európai gondolkodás része, melynek eszmei alapjait a felvilágosodás adta. A természetkultusz nagy európai ösztönzőjének Jean Jacques Rousseau-t (1712–1778) szokás nevezni, akinek egész életművében a „Vissza a természethez!" gondolat szolgáltatja az elméleti alapot. Maga a jelenség azonban jóval összetettebb annál, mintsem, hogy egy személyhez kötethető legyen. Ebben a megközelítésben felerősödik az a szemlélet, melyet a felvilágosodás és az ipari forradalom nagyban befolyásolt, miszerint „a természet többé nem csupán az embert körülvevő, ősidőktől adott élő és élettelen közeg, melynek ki vagyunk szolgáltatva, s amelyből egyúttal életszükségleteinket merítjük, hanem erőt ad, pihentet, óv, gyógyít és gyö-

14 vö. Magyari–Kossa Gy. 1929., Szumowski U. 1939, Gortvay Gy. 1948, Spielmann J. 1979., Oláh A. 1986., Füsti Molnár S. 1986.
15 Pietroni, P. 1992. 565.

nyörködtet, és mindezekért megkülönböztetett tiszteletet érdemel."[16] Ennek a gondolatnak a hátterében újra kell értékelni a természet és az ember viszonyát a XXI. században is, átértelmezni a közöttük lévő kapcsolatot. Ebben az esetben az emberre szükséges úgy tekinteni, mint egy mikrokozmoszra, aki a természettel összehangolva működik, tehát az őt körülvevő makrokozmosz része, gyógyulása, egészségének visszanyerése annak harmonikus együttműködésével érhető el. Mindezek ellenére a természetgyógyászat megnevezés azért nem állja meg a helyét, mert a természet, természetes fogalmának általános érteket tulajdonít, pedig egyes tanításai, eljárásai, felhasznált alapanyagai, eszközei nem természetesek.[17]

Komplementer gyógyászatként való meghatározás is azt feltételezi, hogy valamivel szemben vizsgáljuk a gyógyítási eljárást. Olyan módszerek alkalmazásáról van ebben az esetben szó, amely a hivatalos orvoslás kiegészítésére szolgál, attól minőségében azonban el nem választható. Ez a terminológia a vizsgált terület önállóságát is megkérdőjelezi, kétségbe vonja hatékonyságát, önmagában a gyógyításra alkalmatlannak minősíti, így megnevezésére is alkalmatlan negatív értéktartalma miatt. Ez a szemlélet a XVIII. század végén, XIX. elején volt jellemző, mikor a megjelenő eljárásokat nem tartották önmagukban hatékonynak megfelelő bizonyítékok hiányában. Sok esetben szemfényvesztésnek minősítették az egyes módszereket, és kiegészítő eljárásként igen, de önálló szisztémaként nem ismerték el.

Holisztikus gyógyászat elnevezés azt a szemléletmódot tükrözi, melynek hátterében az egyén testi-lelki-szellemi egységét feltételezik, a környezet függvényében és kölcsönhatásában.[18] Fontos a beteg életmódja, szokásai, érzelemvilága, étrendje, alvási jellemzői, az őt körülvevő szociális környezet befolyása. Ebben az esetben nem a betegség tüneti kezelése a cél, hanem a sérült testi-lelki-szellemi egyensúlyának helyreállítása. A holisztikus szemlélet a közösségi háttér mellett az egyén öngyógyítására is hangsúlyt fektet, bevonva a gyógyításba, mivel a három réteg harmonikus együttműködése az egyéni felelősségvállalást is feltételezi. A megnevezés hibáját abban látom, hogy az előző értelmezéshez hasonlóan nem köt ki önálló létjogosultságot a vizsgált gyógymódnak. Az egyént körülvevő szociális környezet, életmódja, szokásai, érzelemvilága nem homogén kategóriák, tudományos hipotéziseket is magukba foglalnak, így sok függvényük van, amelyek betegségokozók is lehetnek. Az alternatív gyógymódok

16 Kósa L. 1999. 11.
17 Beck M. 2004. 130.
18 Ráczkevy E. 2001. 190.

önálló alkalmazását így ez sem feltételezi, csupán a tudományosan alátámasztott eljárások pótlékaként alkalmazza.

Dolgozatomban az *alternatív* jelző használatát preferálom, mivel ez egyaránt utal a hivatalos és népi gyógymódokat kiegészítő és helyettesítő gyógymódok összességére. Olyan eljárásokra, melyek hatékonyságát tudományosan nem, vagy csak korlátozott körülmények között bizonyították. Alternatív gyógyászat megnevezéssel illettek minden olyan eljárást a történelem folyamán, ami nem sorolható a hivatalos orvoslás körébe, de több ponton akár tudományos elméletekhez is kapcsolódhat.[19] Ez a szemlélet jellemezte a XIX. századi irányzatokat (pl.: homeopátia, mesmerizmus, vízgyógyászat). A XX. századra, inkább a spiritualitással való kapcsolatát emelték ki, és sok esetben hangsúlyozták a keleti eredetet, akár attól is eltekintve, hogy nyugati, európai képviselőkkel is számolhatunk. A keleti kultúrákkal való kapcsolat kiemelése miatt körüllengi ezeket az eljárásokat a misztika, a rácsodálkozás jelensége, így a többség pozitívan elfogult az alternatív gyógyászattal kapcsolatban és fel sem merül a tudományos igényű magyarázat hiánya. A keleti kultúráktól kölcsönzött eljárások viszont a mindennapok részeként „népi gyógyászatként" működtek, alapvetően „finalista szemlélet" volt rájuk a jellemző. Spielmann József ezt az elnevezést a népi gyógyászatra vonatkozóan használja, de a jelen kontextusba is ide kívánkozik, mivel ebben az esetben is azzal kell számolnunk, hogy a gyógyeljárások a kórismét és a kórszemléletet a terápiás célnak rendelik alá. Spielmann szerint, „ha egy szer adott alkalommal hatékonynak bizonyult, azt a népi gyógyászat a továbbiakban is anélkül alkalmazza, hogy hatásának természeti okát keresné."[20] Így tehát átvételre kerültek más társadalmi közegben elfogadott gyógyítási eljárások, melyek nyugatra kerülve, eltérő kulturális közegbe kerültek. Ezért sok esetben nem a teljes gyógyítási technikát vették át, hanem annak egyes elemeit, melyeket nyugatosítani kellett. Szükséges volt ez azért, mert más hatások érték/érik a nyugat emberét, így a gyógyításban is máshová kerül a hangsúly a terápia sikere érdekében. A különböző kultúrák összekapcsolása így azt a problémát vetette fel, hogy hogyan lesznek képesek a keletről átvett gyógymódok – melyek olyan praktikákon, szertartásokon alapulnak, melyek más szellemi tradíció részei – beilleszkedni új környezetükbe, akár a keresztény kultúrkörbe. Ezért kellett sok esetben számolni az alternatív gyógyászat bírálatával a hivatalos orvostudomány mellett a keresztény egyház oldaláról is. Történt ez azért, mert az alternatív gyógy-

19 Beck M. 2004. 130.
20 Spielmann J. 1979. 36.

ászat abban különbözik a keresztény felfogástól, hogy akár több vallás elemei, modern misztikus rétegek, a racionális tudás is megférnek egymás mellett. Hívei saját személyiségükre szabhatják az eljárásokat, melyet senki sem kér rajtuk számon. Ez a gondolati háttér összekapcsolódik az alternatív eljárások közötti útkeresés szándékával, ahol az egyéni ambíció sokkal nagyobb teret kap, mint a hivatalos orvoslás esetében. Ez azt is eredményezi, hogy egy-egy megnevezés, fogalom újraértelmezést igényel. Például számos terapeuta alkalmazza az imát a gyógyító eljárás során, mely nem a keresztényi értelemben használatos, mivel az alternatív gyógyászat egyes irányzataiban Istenre nem a keresztény kultúrkörben megszokott módon tekintenek, hanem egy magasabb szintű energia hordozójaként. Ezért kívánatos a természetfeletti erő megnevezés, mely gyűjtőfogalom is egyben. Nem alaptalan tehát a keresztény hittel ellentétes tanításokon nyugvó, okkult praktikákat is magukba foglaló értelmezés az alternatív gyógyászat kapcsán. Sajátos világnézet áll ezen gyógyászati rendszer mögött, melynek eljárásai csak akkor lehetnek hatékonyak, ha alkalmazóját beavatják az új világnézeti rendszerbe, mely az összetartozás élményét is erősíti.[21]

Összegezve tehát, az alternatív gyógyászat esetében számolni kell a hivatalos orvoslási módszereket kiegészítő terápiaként való alkalmazásával, amely esetben a gyógymód tudományosan nem bizonyított.[22] Ezért volt nagy mérföldkő a vizsgált terület hazai történetében, mikor a rendszerváltozás után, az 1990-es években hivatalosan is kezdték megalapozni. 1997-ben születtek a fogalmáról és gyakorlatáról szóló kormányrendeletek (40/1997. [III.5.], 11/1997. [V.28.] NM rendelet), miszerint a hivatalos gyógyítást kiegészítő egészségügyi tevékenységnek minősül. A rendelet, tehát nem ismeri el az alternatív orvoslás önálló voltát, de megkülönböztet orvos és nem orvos természetgyógyászokat, és az egészségügyi pénztár által finanszírozott eljárásokat is meghatározza.[23] A legtöbb esetben előtérbe kerül az, hogy

21 vö. O'Mathura, D.-Larimore, W. 2009. 38.

22 A XIX. századi képviselők közül sokan egyetemet végeztek (Mesmer, Hahnemann), és törekedtek arra, hogy a hivatalos orvostudomány körében is elismertté tegyék eljárásaikat. Mivel olyan módszerekkel dolgoztak, amelyek hatékonysága tudományosan nem volt bizonyított, kuruzslónak, csalónak minősítették őket (Mesmer esetében a láthatatlan fluidum, az embert körülvevő energiamező, vagy Hahnemann elméletében a hígítás mikéntje). A XX–XXI. századi képviselők elhatárolják magukat a tudományos bizonyítékok felmutatásától, eljárásaik hatékonyságának bizonyítása iránti igénytől. Így kihasználják, hogy körüllengi őket a misztika, a laikusok rácsodálkozása.

23 Ezek a következők: akupresszúra, alternatív mozgás-és masszázsterápiák, életmód-tanácsadás, reflexzóna-terápia, alternatív fizioterápiás módszerek, bioenergiát alkalmazó módszerek, fitoterápia, fülakupunktúrás addiktológiai eljárások, kineziológiai módserek, szemtréning eljárások, méregtelenítő kúrák, léböjt kúra, preventív

vajon milyen hatásmechanizmusoknak köszönhetően lehet egy-egy eljárás hatékony. A spiritualitás, ezért játszik nagy szerepet az alternatív gyógymódok esetében, amely több oldalról (hivatalos orvoslás, keresztény egyház) is támadhatóvá teszi az alternatív gyógyászat alkalmazott módszereit. Ennek hátterében megállapítható, hogy egy rendkívül összetett és szerteágazó rendszerről van szó, amely fogalmának meghatározása a hivatalos gyógyászattal szemben ragadható meg, tekintettel arra, hogy alkalmaz olyan eljárásokat, melyek a népi gyógyászatban is jellemzők. A fenti paradigmák összegzése és vázolása után az alternatív gyógyászat fogalmát a következőképpen határozom meg:

Olyan ember (esetleg állat) gyógyászati rendszer, amely mögött egy, sajátos egészség- és betegségértelmezési elmélet áll. A szükséges anatómiai ismeretek mellett, kórtani és életvezetési ismereteket is magába foglal. A betegség eredetéről, hátteréről és felismeréséről kialakult képzeteket és megközelítésmódokat is felhasználja, melynek célja a betegség megelőzése, a betegség hatására létrejövő külső, belső szervi és szellemi elváltozások gyógyítására irányuló törekvések. Ehhez felhasználja a népi gyógyászatban is ismert növényi, állati, ásványi eredetű anyagokat, valamint a hivatalos gyógyászat körébe tarozó eljárásokat és ismereteket, de a szervezet öngyógyító erejébe, az egyéniség erejében, a gyógyulásba vetett hit nagy hangsúlyt kap. Az alternatív gyógyászatban jól megférnek egymás mellett a racionális tudáson alapuló, a modern mitikus nézetek, a vallási elemek (amelyek a nagy világvallások bármelyik eleme lehet) és nép gyógyászati jellegzetességek is. Olyan gyógyító módszereket is magába foglal, melyek az alternatív spiritualitás[24] sajátjai. Nagy hangsúlyt fektet a gyógyító és beteg együttműködésére, egymást kiegészítő álláspont kialakítására. A gyógyító minden esetben olyan kiválasztott személy, aki képes kapcsolatot teremteni a természetfeletti erőkkel (ami jelen esetben gyűjtőfogalomként kezelendő, mivel az alternatív gyógyászok számára sem egyértelmű, hogy ez Isten, angyalok, Buddha, Tao, Prana, vagy egy kiemelkedő megvilágosodott személy) aminek gyógyító erejét közvetíti a beteg felé.

---

kúra mozgásszervi panaszok megelőzésére, fogyókúra, szenvedélybetegségről való leszoktatásra irányuló kezelések.

24 Alternatív spiritualitás fogalma alatt a valláskutatók az erősen szekuralizált posztindusztriális társadalmak bizonyos közösségi és egyéni vallási megnyilvánulási formáit jelölik, amely a vallási megnyilvánulások igen széles spektrumát öleli fel. Kis-Halas J. 2009. 512.

Kultúrtörténetileg érdekes tény, hogy a hivatalos- és alternatív gyógyászat viszonyát a hivatalos és népi gyógyászat kapcsolatához lehetne hasonlítani. Ennek az az oka, hogy hazánkban az 1770-es, 80-as években a központi hatalom, az orvosi rend támogatásával fellépett a népi gyógyítók ellen, így a bábáknak, seborvosoknak egyetemet végzett, hivatalos keretek között elismert orvos előtt kellett vizsgát tenniük. Ennek a gondolatnak a felvilágosult abszolutizmus eszméje szolgáltatta a szellemi hátteret, mely a hazai orvostudomány fejlődése mögött állt. Dolgozatom szempontjából szükséges egy tömör áttekintése annak, hogyan vált el egymástól a hivatalos és népi gyógyítási gyakorlat, mely egyúttal alapot biztosít az alternatív gyógyászat eszmei hátterének is. Így bizonyíthatóvá válik, hogy három különálló rendszerről van szó, amely mögött sajátos betegségszemlélet, gyógyítási módszerek állnak. „Élesen azonban nem vált el egymástól a három, laza kapcsolatuk még hosszú ideig megmaradt, egymásra hatásuk is kimutatható az archív forrásokban és a recens adatokban egyaránt."[25]

A felvilágosult abszolutizmus legfontosabb hazai képviselői Mária Terézia és II. József voltak, akik rendeletek kiadásával igyekeztek szabályozni a Birodalmat.[26] A felvilágosult abszolutizmus eszméje,

25 Deáky Z. 2002. 9–10. vö. Spielmann 1979.

26 Magyarország egészségügyi helyzetében nagy mérföldkőnek tekinthető, mikor 1724-ben megalakult Magyar Helytartótanács állandó orvosok tartására kötelezte a városokat és a vármegyéket. Gortvay Gy. 1948. 5. Rendeletek sokasága követte egymást, melyek alapjaiban reformálták meg az egészségügyet, és teremtettek tudományos alapot annak. 1770-ben jelent meg Mária Terézia Generale normativum in re sanitatis című rendelete, mely a későbbiekkel együtt szigorúan megszabták, hogy ki lehet orvos, ki gyógyíthat Magyarországon, ha gyógyít mi a teendője, hogyan végezze azt. Évenként, negyedévenként, havonta és minden különleges alkalommal jelentéstételre kötelezték. Oláh A. 1986. 19. Ugyanebben az évben indul meg a nagyszombati egyetemen az orvosi képzés, ahol doktori értekezés kötelező volt a doktori cím eléréséhez, melyet először latinul, később németül, és 1860-tól pedig magyarul is beadhattak a doktorjelöltek. 1773-ban pótrendelet egészítette ki a Generale normativumot, a Supplementum Normativi Sanitatis. 1783-ban jött létre a Helytartótanács külön Egészségügyi Szakosztálya, a Departamentum Sanitatis, amely szerepe az adminisztratív feladatok ellátásánál volt jelentős. 1787-től rendelet szabályozza a megyei főorvosok teendőit, akiknek ettől kezdve rendszeres negyedévi, félévi, később évi jelentéseket kellett készíteniük törvényhatóságuk egészségügyi helyzetéről. Deáky Z. 2002. 26–29. Egy 1802-es rendelet értelmében a magyar országos főorvos feladata az osztrákéval lett azonos. Bővebben lásd. Oláh A. 1986. 92–95. A XIX. században felerősödik az egészségügyi felvilágosító folyamat, melynek szellemében újabb írások jelennek meg, és tudományos folyóiratokban is találunk hasznos írásokat az orvosi munka tekintélyének növelése és az egészségügyi felvilágosítás szándéka érdekében. Deáky Z. 2002. 30–31., Füsti Molnár S. 1983. 54–64. Ezzel párhuzamosan nő az orvosi oktatás színvonala, a tudományos szemlélet fokozatosan szorítja ki az ókortól ismert humorális szemléletet, mely ahhoz vezet, hogy egyre mélyebbé válik a szakadék a népi és hivatalos gyógyítók között. Bővebben lásd. Gortvay Gy. 1948. 7–9., Oláh A. 1986. 100.

jól szervezett bürokráciára támaszkodva alapot biztosított a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés mellett a közegészségügyi viszonyok javításának is.[27] Magyarország a Habsburg Birodalom részeként alárendelt szerepbe került, így fokozatosan hódított teret az osztrák minta az egészségügy területén. Oláh Andor ezt a folyamatot – Kosáry Domokos elméletét felhasználva – politikai gyarmatosításnak nevezi, mely az „orvostudomány monopolizálását" eredményezte.[28] A reformok mögött erőteljes bürokrácia állt, német orvosok és sebészek vándoroltak be, és kezdték el betölteni a XVIII. század második felében szervezett megyei orvosi, sebészi és egyéb hivatalnok-orvosi állásokat. Későbbiekben megkezdődött a magyar orvosok átképzése, a népi orvoslás elnyomásával egy időben. A XVIII. század végétől a magyar orvosdoktoroknak, kirurgusoknak is Bécsben kellett vizsgát tenniük, csak bécsi diploma birtokában gyakorolhatták praxisukat.[29] A felvilágosodott orvoslást népszerűsítő munkák igyekeztek elutasítani a népi hagyományt, babonának bélyegezve a legempirikusabb népi gyógymódokat is. Ezzel párhuzamosan az egyetemek társadalmi rangja folyamatosan emelkedett, az oktatás színvonalának emelésére is egyre nagyobb hangsúlyt fektettek, a felvilágosult, központosított államban már nem volt helye az engedély nélküli tevékenységeknek. A XVIII. század közepétől felgyorsuló változások eredményeként a XIX. század elejére már bizonyíthatóan előrehaladt az a folyamat, mely a hivatalos és hagyományos gyógyítás elkülönítéséig vezetett.[30]

A hivatalosan elismert gyógyító mesterség tehát rögzült, az új tudományos felfedezések kezdetben nem gyakoroltak hatást a gyógyítói gyakorlatra. A hánytatás, has hajtás, véreztetés módszerein kívül kémiai szerek alkalmazása jellemezte az orvosi gyakorlatot. A betegség tüneti kezelése volt jellemző, és a gyógyszerként alkalmazott vegyszerek, drasztikus módszerek (lásd véreztetés, érvágás) gyakran okoztak súlyosabb mellékhatásokat, mint az eredeti betegség maga. Szükséges azt hangsúlyozni, hogy ezek a szerek sokszor kísérleti szakaszban kerültek be a gyógyítói gyakorlatba, és figyelmen kívül hagyták a beteg esetleges érzékenységét. Ennek következményeként merült fel az emberekben az igény a kíméletesebb gyógymódok iránt. A falvakban így felértékelődik a „gyógyító ember", „javasasszony" szerepe, tevékenysége, a városokban olyan új nyugat-európai eszmék kezdenek el terjedni, amelyek elsősorban német és francia területen, később

27 Füsti Molnár S. 1983. 17.
28 Oláh A. 1986. 89.
29 Oláh A. 1986. 90–91.
30 Deáky Z. 2002. 9–10.

hazánkban is az orvostudomány addigi módszereit és lehetőségeit kérdőjelezik meg.[31] Ennek az új eszmerendszernek a képviselői voltak: Brownm Hahnemann, Broussais, Mesmer, Prießnitz, Schroth, Kneipp. Szumowski hasonlóságot vél felfedezni a vallási szekták és az orvosi doctrinások között, és ezeket sectáriusoknak is nevezi. Ő a francia forradalom, a felvilágosodás eszméjével hozza összefüggésbe ezeknek az új eszméknek a létrejöttét, melyek mögött nem titkolt szándék volt az orvostudomány forradalmasítása.[32] Ezek kezdetben csak egy szűk réteg által alkalmazott és igénybe vett gyógyeljárásokat jelentettek, melyek hivatalos körökben történő elismertetése iránti igény csak később jelentkezett.

A XIX. századnak, és egyben az alternatív gyógyászat első korszakának gyógyászatát négy eljárás határozta meg: a vízgyógymódok, a homeopátia, a mesmerizmus, és az életreformer irányzatok. Ezek az új gyakorlatok lesznek a későbbiek kiindulópontjai. A víz gyógyító hatására Vinzenz Priessnitz (1799–1851) sziléziai parasztember Gräfenbergben alkalmazott vízkúra és borogatások használatával hívja fel magára a figyelmet.[33] Johann Schroth (1800–1856) lindewesei fuvaros aki Priessnitz módszerét felhasználva meleg vizes kúrát és speciális, általa kialakított diétát javasolt a gyógyulás érdekében.[34] Sebastian Kneipp (1821–1897) vörishofeni plébános víz-és gyógynövény kúrákat használt. Emellett alapvetőnek tartotta a gyógytornát, a testmasszázst, a friss levegőn történő sétát.[35] Laikus gyógyítóknak tekintették őket, pedig gyógyító technikáik az ókor óta ismert elméleteken alapultak. Ezek az új, a víz gyógyító hatását felhasználó szisztémák vezetek el a fürdőélet kialakulásáig, „melynek hazai elterjedése párhuzamban áll az orvostudomány, a kémia, a geológia fejlődésével. Eredetét a felvilágosodás természettiszteletében találjuk, a romantika korában a természet gyógyító erőiben hívő ember kiterjeszti bizalmát

31 Kölnei L. 2006. 35–36.
32 Szumowski U. 1939. 471.
33 Bővebben ld. Csoma B. 2002., Bencze J. 1959. 5–36. Magyarországi viszonylatban pedig: Kósa L. 1999. 114–126. A gräfenbergi módszerről készült orvosdoktori értekezések ismertetését lásd. Bugyi B. 1977. 90–94.
34 Koltay E. 2004. 62–63.
35 Kneipp módszere Magyarországon a Nemzetközi Magyar Kneipp Egyesület hatására terjedt el, amely 1896-ban alakult. Az Egyesület kezdeményezte a *Kneipp Lap* elindítását ugyanebben az évben, mely 1899-ben *Kneipp Lap* címen került kiadásra. Kneipp könyvét magyar nyelvre háromszor fordították le *Vízkúrám* címen, és 1888-ban, 1893-ban, 1896-ban is kiadták. Magyarországon megalakult a Kneipp Egyesült Vízgyógyászati Szövetség. Ezt megelőzően Balatonalmádin működött a Kneipp-ház, ami 1899-ben nyitotta meg kapuit, ahol Kneipp módszerét Arnold Rikli (1823–1906) levegő- és napkúra módszerével kiegészítve alkalmazták. Kósa L. 1999. 25. Koltay E. 2004. 62–63.

a tiszta vízre, és azt általános hatással ruházza föl", tehát a természethez való új viszonyulás fedezhető fel mögötte.[36] Azért tekintjük az alternatív gyógyászat megjelenési formájának, mert más felhasználói körről beszélhetünk, mint a parasztfürdőhelyek esetében, noha módszerükben és gondolataiban van hasonlóság a népi felhasználási módokkal.[37] A homeopátia módszere Samuel Hahnemann (1755–1856) német orvos nevéhez fűződik,[38] a mesmerizmus pedig Franz Anton Mesmer (1734–1815) által elsőként hangsúlyozott testi mágnesesség elméletén alapult.[39] Az életreformer irányzatok kezdeti képviselője Emanuel Felke (1856–1926), aki masszázzsal, gimnasztikával és vegetáriánus étrend alkalmazásával ért el eredményeket a gyógyászat terén.[40] Az ideák magyarországi elterjedését segítette, hogy az ország a Habsburg Birodalomba integrálva szoros kulturális kapcsolatban állt a német nyelvterülettel. Ez a kapcsolat orvosi szempontból is fontos, hiszen a katolikus magyar orvosok Bécsben tanulhattak, a protestánsok közül sokan más európai egyetemeken és tanulmányaik során kerültek kapcsolatba az alternatív eljárásokkal. A magyar területen állomásozó osztrák katona orvosok közvetítő szerepe sem elhanyagolható a közvetítésben. Az új gyógyítási elméletek a XVIII. század végén, a XIX. század elején – a megjelenésükhöz képest viszonylag hamar, a fenn említett körülményekkel párhuzamban – érkeztek Magyarországra. A megítélésük hazánkban is kettős volt. Az új irányzatokat itt is laikus gyógyítók tették népszerűvé, ami a szakmai megítélés miatt nagy ellenállást váltott ki az orvostársadalomban. Az alternatív gyógyítók híveket és betegeket kívántak szerezni, a hivatalos orvosok pedig a páciensek megtartására törekedtek. Tudományos magyarázatokat hiába kerestek a sikeres gyógyulásokra vagy ha próbálkoztak is vele – pél-

36 Kósa L. 1999. 21.
37 Vajkai. A. 1955. 76–106.
38 Ld. Antall J. 1964. 518–520. 1969. 99–114., Kóczián M. – Kölnei L. 2003. Egyetemes szellemi hátterére, mágia és természetfeletti megnyilvánulásával való párhuzam: Frazer, J. 1998. 22–39.
39 Mesmer nézete szerint a világegyetemet egy finom fluidum tölti be, mely az égi és földi testek közötti energiát közvetíti, és ennek a láthatatlan anyagnak az emberi szervezetre fizikai és biológiai hatása is van. Gyógyító eljárás során Mesmer mindkét kezében egy-egy mágnest tartott, s azokkal végzett simításokat a beteg testrész felett. Nézete szerint a test két fele egymással ellentétes pólusú, azok között kell megteremteni az összhangot és harmóniát. Idővel felismerte, hogy nem a mágnes az, ami gyógyít, hanem az élő ember, így ha puszta kézzel húz delejező vonalakat, eredményes gyógyulás remélhető. 1776-tól már az ujjak idegvégződéseiből kisugárzó titkos emberi erővel gyógyított. Mesmer több sikeres gyógyítást könyvelt el, de a hivatalos orvostársadalom nem ismerte el módszerét. A mesmerizmusról bővebben lásd: Hardi I. 1959. 161–178., Schultheisz E. 1997., Mund K. 2007. 29–48. Kölnei L. 2006.
40 Koltay E. 2002. 168.

dául a mesmerizmus esetében – ellentmondásokba ütköztek. Egyre több hír kelt szárnyra csodálatos gyógyulásokról, melyekkel szemben az orvosok tehetetlenül álltak, sarlatánságtól, csalástól féltették betegeiket, így a sikertelen gyógyítási kísérletek kiemelésével és a hibák, hiányosságok felnagyításával kívánták visszacsalogatni a betegeket. Ezek az új irányzatok a népi gyógyászat megüresedett helyét igyekeztek betölteni, azokban a társadalmi csoportokban, amelyek számára a hagyományos orvoslás hozzáférhetetlenné vált. Az új gyógymódok bizonyos jelenségeikben és a hivatalos orvosi gyakorlat megítélését illetően hasonlítanak a népi gyógyászatra, ugyanakkor hatással van rájuk a korszakra jellemző tudományos magyarázatra való igény. Ennek ellenére nem annyira elismertek, hogy ne neveznék őket az elismert orvosok „kuruzslásnak", „babonának", „szemfényvesztésnek" és ne illetnék más negatív, becsmérlő jelzőkkel.[41] Az akadémikus orvostudománynak kettős harcot kellett vívnia a köznép körében élő, „babonaságnak" minősített gyógymódok, illetve a városi vagy műveltebb társadalmi rétegek által preferált alternatív irányzatok ellen. Ebben a korszakban az alternatív jelző negatív értéktartalommal bír, itt még nincs szó az újszerű beteg kezelés gondolati hátterének elismeréséről. A hivatalos gyógyászat kiegészítésére használt gyógymódokról még szó nincs, tehát komplementer medicinaként sem tekinthető.

A XX. század elején felbukkanó új alternatív gyógymódoknak, az életreformer irányzatoknak is ismerjük az előzményeit, mivel a korábbi korszakban is előtérbe kerülnek azok az elméletek, melyek a betegségmegelőzésre helyezik a hangsúlyt, melyet a helyes életmód elsajátításával kívánnak azt elérni. Az életmód megváltoztatása volt a legkézenfekvőbb lehetőség arra, hogy az ember beavatkozhasson egy-egy betegség lefolyásába vagy megakadályozhassa kialakulását. Ókori előzmények után a XVIII. századtól kezdenek szélesebb társadalmi körökben elterjedni a makrobiotika tanai, melyek majd a XX. századi életreformer irányzatokban teljesednek ki. Ezeknek az új ismereteknek a hátterében az élet meghosszabbítása, a hosszú távú egészségmegőrzés áll, melyért az egyén saját maga felelős. Ezeknek két irányzatát különböztetjük meg: az egyik, a puritán vallási mozgalmakhoz társult, amely a Biblia útmutatásait vette alapul, a hosszú és egészséges élet reményével vonzotta a követőket. A hutterita anabaptisták, metodisták majd az adventisták úgy tekintették a betegséget, mint a természettel való összhang hiányát, és ennek helyre állítására a vízgyógyászat mellett a gyógynövények alkalmazását javasolták. Puritán

41 Kölnei L. 2006. 36.

életvitel, mértékletesség a két kulcsszó, mely mögött ezek az irányzatok Magyarországon is gyorsan terjedtek. A XVIII. század végén a XX. század elején az adventista mozgalom vált a vallási alapú reformélemód terjesztőjévé.[42] A nem vallási alapú, hosszú egészséget biztosító egészséges életmód iránt is megnő az érdeklődés, mely Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), 1796-ban megjelenő *Az emberi élet meghosszabbításának művészete* című könyvének magyar nyelvű terjedéséhez köthető. Fordítói: Kováts Mihály és Kemény Fülöp voltak. Hufeland magyar képviselője és követője volt Toldy (Schedel) Ferenc és Bugát Pál. A új gyógymódként jelentkező szőlő-terápia magyarországi terjesztésében Dr. Reisinger Jánosnak és Mangold Henriknek volt nagy szerepe, akik kihasználták hazánk szőlőtermesztésre előnyös területeit. Ők a szőlő gyógyító hatását használták fel kúráik során, amely módszer ismertetője volt a böjtölés, mely a szervezetből a káros anyagok kiürítését szolgálta.

A XX. század első évtizedeiben többnyire egy-egy meghatározó alternatív módszereket alkalmazó gyógyító egyéniség köré csoportosultak az életreformer mozgalmak, és elkülönültek keresztény vagy keleti vallásos kötődésük alapján is. Fontos tény az, hogy a XX. század kezdetén sok távol-keleti hatást integrált a „hosszú élet" tana, és az ilyen irányú érdeklődés és vágy. Ezek nyomán vált uralkodó irányzattá a vegetarianizmus, amely a hústalan étkezésben látja az egészség megtartását, a betegség megelőzését. Kitűnik Emanuel Felke (1856–1926) neve, aki masszázzsal, gimnasztikával és vegetáriánus étrenddel ért el eredményeket. Az életreformer irányzathoz kapcsolódik Otoman Zaradust Hanish (1844–1936) tevékenysége, aki az élet minden területére kiterjedő hasznos tanácsokkal szolgált és filozófiai és gyógyítási tanokat dolgozott ki az egészséges életmód megvalósítására. Módszere a reformtáplálkozáson és a helyes életvitelen alapult. Tanai széles körű terjesztése érdekében szakácskönyvet adott ki, melyet 1925-ben már magyarul is olvashattak a vele szimpatizálók. Tételei gyorsan eljutottak Amerikából Európába, így Magyarországra is. Az életreformer irányzat hazai képviselője Bicsérdy Béla (1870–1951), aki a nyerskosztdiéta és a mozgásban gazdag életmód kidolgozásával csatlakozott a hivatalos orvoslástól eltérő szemléletmód képviselőihez.[43] Bicsérdy nem engedélyezte az ételek főzését, megsütését, és fűszerezését sem. A bicsérdizmus valójában keleti filozófiák alapján álló vegetáriánus irányzat, mely közvetlen hatásokat mutat a mazdaznan

42 Kölnei L. http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC
43 Koltay E. 2002. 168.

tanításokkal.[44] Az éghajlati tényezők pozitív hatásának felhasználása is egyre kedveltebbé vált, így több tüdőbajos, angolkóros betegen alkalmaznak napterápiát. Magyarországon a Tátrában működtek olyan szanatóriumok, melyekben a tüdőbetegek remélhettek gyógyulást.[45] A orvostudomány még mindig idegenül, elutasítóan fogadta téziseiket, a népi kultúra pedig ezekben az évtizedekben is önálló rendszert alkotott. Az egyes alternatív irányzatokat kritizáló szerzők szinte mind egyetértettek abban, hogy a gyógyító és egészségmegőrző módszerek hamar eltűnnek, mert kiderül elégtelenségük. Sokan voltak azok is, akik hittek ezeknek a módszereknek a hivatalos orvostudomány kiegészítő voltában, melyet majd csak a későbbiekben ismernek fel. Több eljárás csak nagyon kicsi arányban került be a hivatalos orvostudományba (pl. „hasonló hasonlót gyógyít" elv, a védőoltások esetében, a hipnózis terápiás használata, makrobiotika, masszázstechnikák) Az alternatív irányzatok közül, ebből a korszakból néhány megmaradt, és tovább fejlődött, és új irányzatok alapjaiként szolgáltak.[46]

Nagy visszaesést jelent a vizsgált terület esetében az 1945 után bekövetkező politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változások. Az egészségügy szocialista mintára való átszervezésében a természetes gyógymódoknak és intézményeknek nem volt helye. A tudás specialisták által maradt fenn, akik nagy kockázatot vállalva is folytatták tevékenységüket.[47] Ebben az időszakban inkább arról beszélhetünk, hogy a vizsgált módszerek szektáknak minősítve működtek tovább. Erről az időszakról meglehetősen kevés információ áll a témát kutatók rendelkezésére, így ez további munkát igényel.

Újabb korszakhatár rendszerváltozás után bekövetkező átalakulás, mely meghozta az alternatív gyógymódok felvirágzását és országos terjedését. A felgyorsult és szabaddá vált információáramlás hatására, távoli kultúrák kerültek egymás mellé, gondolkodási rendszerek változtak meg, közösségek alakultak meg/újjá, bomlottak fel.[48] Az alternatív gyógyászat annak a heterogén rendszernek a részeként kezdett el újra nyilvánosan helyet kapni ebben a században, amelyet New Age-nek[49] nevezünk. „Egy olyan új szellemi érdeklődésről be-

44 Bővebben lásd: Bicsérdy B. 1936.
45 vö. Kósa L. 1999.
46 Kölnei L. http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC
47 Koltay E. 2002. 168.
48 Koltay E. 2002. 169.
49 Gál Péter értelmezésében: A New Age a monizmus és a panteizmus, a reinkarnáció és gyakran az evolúció világnézetén felépülő posztmodern áltudományos, keverék jellegű álvallási mozgalom a 20. század végén, amely a gnoszticizmus ókori eszméinek feleleventésével, az okkultizmusnak és a mágiának korunkhoz szabott felélesztésével, és gyakoroltatásával, valamint a keleti vallások elméleteinek és

szélhetünk, amely az okkultizmus és a keleti tanok felé fordul, így az alternatív gyógyászat alatt is olyan gyógyítók tevékenységét értik, akik az okkultizmus elmélete és hite talaján állnak (például különféle energiákban, kozmikus erőkben, magasabb tudatállapot szerepében, más bolygókról érkező hatásokban, csakrákban, meridiánokban, aurában, ód-köpenyben, asztrológiában vagy reinkarnációban hisznek), és/vagy okkult-mágikus eszközökkel és módszerrel gyógyítanak."[50] Az okkultista világképhez életerő-elméletek felújításával nyúlnak, az egységelvű világnézet (monizmus) értelmében az egyént a makrokozmosz részeként képzelik, akinek gyógyulása a környezettel való harmonikus együttműködés során valósulhat meg. Az beteget mint szellemi-lelki-testi egységet kezelik és mindezeket egyszerre figyelembe véve gyógyítják.[51] A keleti kultúra elemeinek átvételével, népi gyógyászati szokások felújításával, ókori módszerek feleleventésével állt össze napjainkra az, amit alternatív gyógyászatnak nevünk.[52] A New Age viszonya a betegséghez így azon alapul, hogy a gyógyítási módszerek minden változatának helyre kell állítani az egységet, az egyensúlyt. Az önismeret, a szociális tényezők zavartalansága vezet az eredményes gyógyuláshoz. A legtöbb módszer lényege, hogy helyreállítsa a szervezet energia-egyensúlyát, a kozmikus energia felhasználásával.[53] Ennek megfelelően a mai alternatív gyógyászati eljárásokat terápiaként és kvázivallásként is értelmezhetjük, melyre Kis-Halas Judit hívja fel a figyelmet egy, a reikit (energiagyógyászati rendszer) elemző tanulmányában.

„A New Age nyomán a posztindusztriális társadalmakra jellemző az alternatív spiritualitás, vagyis a vallás egy formájaként megjelenő lelki-eszmei meggyőződés."[54] „Az alternatív spiritualitás fogalmával a valláskutatók az erősen szekuralizált posztindusztriális társadalmak közösségi és egyéni vallási megnyilvánulási formáit jelölik."[55] Tomka Miklós[56] és Kamarás István[57] az új vallási mozgalmakat gyűjtőfoga-

technikáinak importálásával alakult ki és terjedt divatszerűen, burkolt vagy nyílt keresztényellenességgel és utópisztikus, világvallási igényekkel. Felsorolja azokat a köröket, szervezeteket, csoportokat, módszereket, melyek a New Age-gondolkodáshoz tartoznak, illetve tartalmazzák annak gondolkodásmódját és módszereit. Gál P. 2010. 150–156.

50 Gál P. 2010. 349.

51 Gál P. 2010. 351.

52 Gál P. 2010. 350.

53 Gál P. 2010. 56–57.

54 Kis-Halas J. 2007. 400.

55 Kis-Halas J. 2007. 401.

56 Tomka M. 1996. 163–171.

57 Kamarás I. 1999. 560–568.

lomként kezeli és azokra a vallási megnyilvánulásokra alkalmazza, melyek a hagyományosan értelmezett vallásosságtól eltérően jelennek meg. Kis-Halas Judit az alternatív spiritualitás fogalmát részesíti előnyben, mivel véleménye szerint „ez határozottabban visszaadja az új típusú lelki-szellemiségi meggyőződéseknek a hagyományos vallásosságtól eltérő jellegét."[58] „A vallási megnyilvánulások széles rendszerét öleli fel, beletartoznak a különböző újpogány hitrendszerek, (újboszorkány mozgalmak, neosámánok stb.), a komplementer medicina egyes elemei (pl. energia gyógyászat) továbbá az új ezoterikus kultuszok (pl. angyalkultusz, Földanya kultusz)." Gál Péter sorolja fel azokat a köröket, szervezeteket, csoportokat, módszereket, melyek a New Age gondolkodáshoz tartoznak, illetve tartalmazzák annak gondolkodásmódját és módszereit. Ebből a felsorolásból is kiderül, hogy egy több irányú és összetett rendszerről van szó, amely magába foglal a vallástudomány, az orvos és társadalomtudomány, a néprajz tudomány felőli megközelítést is.[59]

Az egyén és a vallás szemszögéből nézve Bowman–Sutcliffe modelljét idézi Kis-Halas Judit, akik az alternatív spiritualitást korunk népi vallásosságaként értelmezik, amennyiben a „népi vallásosságot a hiedelmek, gyakorlatok, attitűdök, racionális megfontolások, narratívák, a mindezek gyakorlati hatékonyságához kapcsolódó tapasztalatok és a személyes élmények dinamikus interakciójának" tekintjük.[60] Kamarás István hangsúlyozza az új vallási mozgalmakkal kapcsolatban azokat a jellemezőket, amelyeket az alternatív spiritualitás jellemzőinek is tartunk. A hivatalos vallásossággal összevetve az individualizmus és a fogyasztói attitűd előtérbe kerülését emeli ki. Legfontosabb jellemzői, hogy a vallásgyakorlathoz nem minden esetben szükségesek a kultuszhelyek (templom, imaház), a rituális tevékenység sem követ szigorú szabályokat, hanem rugalmas, és az egyéni igények szerint variálható. Elvétve találkozunk a hívek számára kötelezően elsajátítandó hittételekkel, hiányozhat a vallás alapító irata, szöveges kánonja, nincs a szó hagyományos értelmében vett vallásalapítóról, helyette mesterekről, természetfeletti erőről beszélhetünk, gyűjtőfogalomként kezelhető. Nincsenek a közösségbe tartozást meghatározó és korlátozó szigorú szabályok, mivel az, önkifejezés játszik nagy szerepet a létrejövő laza közösségek számára.[61] Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy „a vallásgyakorlat ilyen formája

58 Kis-Halas J. 2007. 415.
59 Gál P. 2010. 153–156.
60 Kis-Halas J. 2007. 401.
61 Kamarás I. 1999.

hívek helyett inkább követőket teremt, akik a transzcendencia iránti igényüket a »spirituális szupermarket« árúiból folyamatosan válogatva állítják össze, saját, egyéni meggyőződéseik szerint, miközben nincsenek elkötelezve semmilyen vallási, lelki közösségnek".[62] A tanok igény szerint kicserélhetők, variálhatók annak megfelelően, hogy az egyén milyen új hatásokkal kerül kapcsolatba. Ennek megfelelően az egyén az egyes eljárásokhoz közelebb kerülve nem kizárólag gyógyítási módszert sajátít el, hanem fokozatosan magáévá tesz egy sajátos világnézetet, amely elsősorban saját testi-lelki-szellemi fejlődését segíti elő.[63] Ebben a bonyolult és sokrétű rendszerben a racionális ismeretekkel is találkozhatunk, mivel képviselőiben megnőtt az igény arra, hogy az eljárásokat hatóságilag is elfogadott módszereknek minősítsék. Magyarországon 1997 óta jogilag szabályozott, hogy kik és milyen végzettséggel (orvos, nem orvos) művelhetik a komplementer orvoslás egyes ágait.[64] A hivatalossá tétel fontos a betegek, a hivatalos orvoslás képviselői, továbbá a többi ezoterikus gyógyító felé. Ezt a hármasságot tükrözik a tanfolyamok elvégzését bizonyító diplomák, oklevelek, amelyek nem csak az adott gyógymód hibátlan ismeretét igazolják a betegek számára, hanem az ezoterikus, gyógyító tudással bírók közösségébe való tartozást is jelzik, beavatásként értékelhetők. A tanfolyamokon nem csupán bizonyos gyógymódok elsajátításáról beszélhetünk, hanem egy olyan közegről, ahol tovább folytatódik az illető világképének fejlődése, alakulása. A tanfolyamokon kialakul egy közösség, a legtöbb esetben az együtt töltött hetek hatására fejlődik a csoportöntudat, ami megkülönböztető erővel bír, a nem beavatottakkal szemben. A tanfolyamok elvégzése során a gyógyító kapcsolatháló-ját is építheti, elhelyezheti magát a gyógyítók hierarchikus rendszerében is, de a gyógyítói ranglétrán is feljebb kerülhet, ha elég ügyes. Minden egyes fokozat elvégzése után az illető egy magasabb szellemi szintre kerül, és egyre nagyobb erejű gyógyító energia felhasználására képes. A gyógyítás gyakran elsődleges létfenntartó tevékenységként jelenik meg, de a napjainkban Magyarországon érvényben lévő törvényi szabályozás ezt csak kevesek számára teszi lehetővé. Sokkal egyszerűbb, és sok szempontból elérhetőbb megoldást kínálnak a különböző tanfolyamok, melyek az „igazinak" vélt ezoterikus tudásba avatják be a gyógyítani szándékozókat. Segíti a tájékozódást az is, hogy a témával foglalkozó folyóiratok, kézikönyvek egyre nagyobb

62 Kamarás I 1999. akinek nézeteit bővebben, kommentárokkal ellátva ld. Kis-Halas J. 2004. 401.
63 Kis-Halas J. 2007. 400.
64 Hegyi G. 1999. 8. vö. *Révai Új Lexikona* 2006. 832.

számban jelennek meg, tehát az önképzés keretei is adottak. Kitágította az érdeklők körét az interneten elérhető honlapok növekvő száma. Így egy ezoterikus gyógyító tudásanyagát egyrészt konkrét, gyakorlati gyógyászati ismeretek, másrészt különböző ezoterikus ideológiák, hitrendszerek alkotják. A gyógyítás során a holisztikus szemlélet kerül előtérbe: a test és lélek betegségei kölcsönhatásban állnak egymással, a siker érdekében mindkettőt egyszerre kell kezelni. „A másik fontos alapelv az emberi test mikrokozmoszát és a világmindenség makrokozmoszát összefüggésbe hozó gyógyítási elv: a testrészek-állatövi jegyek és égitestek-személyiségtípusok-betegségek-növények/állatok/ásványok-alapelemek-színek-illatok bonyolult láncolatokba kapcsolhatók, és különböző módon gyakorolnak hatást egymásra."[65]

A XXI. században olyannyira elterjedt az alternatív gyógyászat képviselőinek száma, hogy már az egészségügyi kultúra része, mely visszaadják az emberek kezébe egészségének, gyógyulási folyamatának kontrollját.

Ennek következtében jutunk el oda, hogy egyre problematikusabb meghatározni, mit is értünk alternatív gyógyászat alatt. Két évszázad során létrejött egy heterogén rendszer, amelynek tagjai egyénileg alakíthatják világnézetüket, felhasznált módszereiket.

Egy gyógyító tevékenysége és világképe

Jelen fejezet alapját egy nyíregyházi gyógyítóval készült, több látogatáson alapuló munka összegzése képezi. Az értelmezés a gyógyító eddigi életpályájának mozzanataira, gyógyítási technikákra, a gyógyító sajátos közösségbeli státusára irányul. A vizsgálat során nem tipológia felállítása a célom, inkább arra keresem a választ, hogyan határozza meg magát a népi és a hivatalos gyógyászat perspektívájából, milyen módszereket integrál gyógyítói tevékenysége. Milyen körülmények között bizonyosodott meg képességéről, hogyan alakította át ez az életpályáról való emlékezést. Mi alkotja a gyógyító által elmondott szövegkorpusz nagy részét.

I. K. reflexológiával, talpmasszázzsal foglalkozik. 1970-ben született, házas, egy fiú édesanyja. Eredetileg mezőgazdasági szakközépiskolát végzett, majd ékszerkészítést tanult, végül az alternatív gyógyászat világában találta meg a maga útját.

Családi háttér, képességek megmutatkozása

I. K. családjában több generációra visszamenőleg tud olyan személyeket megnevezni, akik foglalkoztak gyógyítással. Apai dédnagymamája füves asszony volt, akit ő már csak a családi elbeszélések alapján

65 Kis-Halas J. 2008. 251–252.

ismert. Ő egy Nyíregyháza melletti településen, Oroson élt és tevékenykedett. I. K. édesanyja pedig egy váratlan betegség során került kapcsolatba a talpmasszázzsal. Ezt a módszert könyvből gyakorolta, és kezelte ki magát nőgyógyászati betegségéből. Ezt az édesanya nem gyógyító tudásnak érezte, és tartotta számon, nem vált gyógyítóvá, nem gyakorolta tudását másokkal. Ők nem voltak közvetlen hatással az általam vizsgált gyógyító tevékenységére, de a gyógyításra való hajlamát saját elmondása szerint tőlük örökölhette.

I. K. gyermekkorától kezdve érezte, hogy neki emberekkel kell foglalkoznia, gyógyítania kell, de ezt mindig el akarta nyomni magában, „normális életet" szeretett volna élni. Rajzol, fest, szobrászkodik, és alkotásai többsége emberfejet, emberalakot ábrázolnak.

A gyógyító személyek esetében gyakori jelenség, hogy különleges körülmények között születnek, jellemző valamilyen testi elváltozása (pl. foggal születés, burokban születés stb) előre látnak eseményeket, érzik gyógyító képességüket, de csak később ismerik fel annak jelentőségét.[66] Az általam vizsgált gyógyító esetében nincs szó kiemelkedő körülmények között születésről, de a képesség korai megmutatkozására igen. Gyakran voltak megérzései, könnyen beleélte magát mások problémájába. A gyógyítói én-reprezentációban a későbbiek során is hangsúlyos lesz a különleges képességek megerősítése. Az egyén saját múltjának történetbe foglalásakor olyan eseményeket emel ki, amely hangsúlyozzák gyógyítás iránti érzékenységét, tehetségét. Paradox módon, amit akkor tehernek élt meg, annak most nagy hasznát veszi gyógyító tevékenysége során. A gyógyítói élettörténeti narratívumokban jellemző motívum a kiválasztottság tudat: a felvezetett események, mindig egy felső erő inspiráló hatására vezethetők vissza, így fordulópontot jelölnek ki az életpálya menetében.[67]

Arra kérdésre, hogy miért választották ki őt erre a feladatra, így válaszolt:

> Azt, hogy nekem gyógyítanom kell, és emberekkel foglalkozom, már gyerekkoromtól kezdve éreztem. Mindig is figyeltem az embereket, megéreztem problémájukat. Egy betegségem (gyomorfekély) hatására kerültem közel ezzel a módszerhez, mikor elkerültem egy természetgyógyászhoz, aki 1, 5 év alatt (!) gyógyított meg, mindenféle gyógyszer nélkül. Ő kézrátétellel gyógyított, és egyre jobban éreztem magam a kezelések után testileg és lelkileg is. Ő volt az a személy, akinek hatására megismertem ezt az irányzatot (reflexológia, talpmasszázs, energiagyógyászat) megismertem és elkezdtem vele foglalkozni.

66 v.ö. Pákay V. 2004. 321.
67 Bajkó Á. 2006. 27.

A gyógyító képesség felismerése gyakran az életút egy bizonyos pontján bekövetkező váratlan, sokszor tragikus színezetű eseményhez (baleset, betegség, szeretett személy elvesztése/betegsége) kötődik, amelyre a vizsgált gyógyító esetében is egyezéseket találunk. Az ő esetében is megmutatkozik, hogy a tragikus esemény párosult egy transzcendens élménnyel, mely a későbbi események tükrében, az időben visszatekintve nyer értelmezést: I. K. előtt is megjelenik Szűz Mária. Hangsúlyozottan fontos szerephez jut a gyógyító életében az ezotéria, az alternatív gyógyászat különböző megnyilvánulási formái iránti fokozott érdeklődés. Ennek lehetséges forrásai lehetnek: 1. tételes vallások (esetünkben a kereszténység) valamelyikéhez kapcsolódó csalódottság; 2. a modern orvostudománnyal szembeni ellenérzés, kétely. Az ezoterikus gyógyító először a saját testi és lelki egészségét állítja helyre, önképzéssel elsajátítva az egyes technikákat, terápiákat (ahogyan erre I. K. esetében is utalni fogok) hogy azután kialakítsa az önmaga számára leginkább megfelelő, leghatékonyabb „keveréket" belőlük. A gyógyulás során a gyógyító egy sajátos világnézetet alakít ki magának, ami meghatározza majd tevékenységét, betegségértelmezését. Ehhez segítségül szolgálnak a napjainkra is egyre nagyobb számban megjelenő önismereti könyvek, folyóiratok, az alternatív gyógyászati terápiákkal foglalkozó, munkák sora, melyek hitelessége az akadémikus orvoslás képviselői számára még bizonyításra szorul.[68]

Gyakori motívum a gyógyítók élettörténetében a mártírszerű szerep vállalása.[69] Sok esetben ez a kihasználtság érzet vezet el a mélyebb önismereti technikák elsajátításáig, melyek hatására az illető a társadalom teljes jogú tagjának érzi magát, bizonyíthatja környezete, de elsősorban saját maga számára képességeit. I. K. esetében ez oda vezethető vissza, hogy 15 éve kezdett el önismereti könyveket olvasni, próbált „barátságba kerülni önmagammal, mert úgy éreztem, hogy egy csavargó is többet ér nálam!", ahogyan ő fejezi ki magát. A betegsége ébresztette rá arra, hogy változtatnia kell a hozzáállásán, és a gyógyítóval való találkozás indította el őt az alternatív gyógyászat mélyebb megismerésének útján.

> Sokáig toltam mások szekerét. A munkámban kihasználtak, és nem éreztem, hogy megbecsülnének. Sorra tűntek el az életemből azok az emberek, akiket a barátomnak hittem, akiken segítettem. Olyan kép jelent meg előttem, hogy egy nagy szekér elakad a sárban, én segítek kitolni, és mire észre veszem magam, a szekér elhajt, és én ott maradok sárosan, koszosan.

68 Kis-Halas J. 2008. 252.
69 Mondok Á. 2001.255., Pákay V. 2004.,

Későbbiekben is voltak problémái, az anyósával való kapcsolata is megromlott.

> Már 13 éve voltunk együtt a férjemmel, mikor anyósommal egyre többet veszekedtünk. Eleinte tűrtem neki, de már úgy éreztem, hogy nem tudom így tovább csinálni. Rá kellett jönnöm, hogy mi annyira különbözőek vagyunk, hogy el kell fogadnom őt olyannak amilyen, és meg kell tudnom tanulni kezelni az ő személyiségét. Ő egy anyagias ember, tele arany lánccal, gyűrűvel, sokszor csak kritizálni képes. Én pedig egészen más természet vagyok, nem szeretek kifelé villogni. Rájöttem arra, hogy nekem azért kellett vele találkoznom, hogy kapcsolatba kerüljek az anyagi világgal, melyet ő képvisel, és ami tőlem idegen.

Ezek a példák a mártírszerep tudatos vállalását tükrözik. Ezek kapcsolhatók ahhoz a gondolatához, hogy mindezek jutalmaként kapta gyógyító képességét.[70]

Tudásanyag, és annak rétegei

I. K. világképében és gyógyító módszerében egyaránt a racionális elemek, vallási, illetve modern misztikus rétegek, hiedelem elemek megléte adja a keretet, melyek egymás mellett léteznek, és vannak hatással módszerére. Ezeknek a kategóriáknak a metszetéből rajzolódik ki egy olyan gondolkodásmód és szellemi háttér, ami csak az adott gyógyító személyre jellemző. Az, hogy ez melyik irányba tolódik el, helyzettől függ, de fontos, hogy a négy réteg egymás mellett és egymásra hangolva működik. Így ebben a négyes keretben értelmezhető I. K. gyógyító tevékenysége, személyisége is, de ezek a rétegek is tovább bonthatók.[71]

Az alternatív gyógyászaton belül, akárcsak a népi gyógyászatban is el lehet különíteni két réteget. Az otthon, bárki által elvégezhető eljárásokat, amihez nem kell kiemelkedő tudás, és a specialisták által végzendő gyógyítást, amely már különleges ismereteket igényel.[72] Az alternatív gyógyítók esetében további rétegek keverednek egymással, amelyben racionális elemek, hiedelmek, modern mágikus jellemzők, vallásos elemek, népi gyógyászati jellegzetességek egyaránt fellelhetők, melyet saját kutatásom is alátámaszt. Ezek a gyógyítók az alternatív gyógyászat rendszerébe tartozó heterogén tudásanyag egyéni vonásokkal bíró képviselői. Az egyéni arculat kisebb-nagyobb mértékben uralkodhat. Személyiségük, élettörténetük a népi gyógyítókhoz hasonlóan a saját szociális kontextusukban érthető meg. A gyógyító a beteget és a környezetét is bevonja a gyógyításba, amely a holisztikus

70 v.ö. Mondok Á. 2001. 255.
71 Mondok Á. 2001. 243. Ő egy Csíkszenttamáson tevékenykedő gyógyító asszony módszerének leírásakor állapítja meg ezeket.
72 v.ö. Pákay V. 2007. 186.

szemléletet is bizonyítja. A gyógyító racionális tudása felhasználása mellett, közvetítőként is működik a természetfeletti gyógyító erő, és a beteg között. I. K. tudásában a következő struktúra rajzolódik ki.

1. Az első, a racionális réteg I. K. tevékenységében is két részre osztható. Az egyik, amelyet az elvégzett tanfolyam során szerzett meg, és amelyek tudásáról bizonyítvánnyal rendelkezik, a másik az önképzése során elsajátított tudás, amelyet szintén alkalmaz a terápia során. I. K. Nyíregyházán, a Napfény Életmód Egyesület keretein belül indított gyógyítói tanfolyamot végezte el, ahol két alaptanfolyam elvégzése volt kötelező. Az egyik egy egészségügyi vizsga, a másik pedig a gyógyító szakvizsga, melyeket Budapesten tett le, majd a módszer gyakorlását, orvosi felügyelet mellett Debrecenben kezdte meg. A doktornő segítségével mélyebb ismeretekre tett szert, barátság alakult ki közöttük.

2. A racionális szférán belül elkülöníthető az a tudásanyag, amelyet maga egészített ki tankönyvekből. Az I. K.-val folytatott interjúk során látható vált, hogy járatos a pszichológia és az orvostudományban is, több esetben idézett népi gyógyászati eljárásokat, melyeket ő is alkalmaz. Ez abban mutatkozik meg, hogy gyógynövényeket használ a kezelés során, kenőcsöket, teákat készít, és kísérletezik velük. Gyógyító praxisában ötvözi ezeket a különböző eredetű ismereteket, de leghangsúlyosabb számára a talpmasszázs, amelynek kiegészítésére alkalmazza a fent említett gyógymódokat. A könyvekben szerzett tudással egészíti ki a tanfolyamon szerzett ismereteit. Televízióból, rádióból vagy hallott módszerekkel nem gyógyít, amíg annak ő maga nem járt utána, és nem tudta alkalmazni gyógyító gyakorlata során.

3. A másik réteg, az modern misztikus réteg, amely szellemi hátterének ismertetését I. K. esetében fontosnak látom ott kezdeni, amikor közelebb került ezekhez az eszmékhez, gondolatokhoz. Folyamatosan foglalkozott önismerettel, és Popper Péter *Belső utakon* című könyvének hatására kezdett el ezzel rendszeresen foglalkozni. Sorra olvasta az önismereti könyveket, Szepes Mária és Müller Péter tollából, de a Bibliát és különböző vallástudományi munkákat is elolvasott. Ezzel magyarázható az, hogy vallási elemek és új, misztikus rétegek is elkülöníthetők világképében. I. K. görög katolikusnak keresztelték, de Istent úgy kezeli, hogy mint egy „magasabb energia megtestesítőjét, hordozóját." „Nem hiszek a vallásban, nem olyan szinten létezik számomra, hanem egy központi energiaként." Ebben az esetben azzal is számolnunk kell, hogy mindazok a személyek, akik alternatív gyógyászati irányzatokkal kerülnek kapcsolatba, a New Age-eszmeiség elemeivel is megismerkednek. Ezeket a hatásokat beépítik saját világképükbe,

és ízlésüknek megfelelően formálják azokat. A New Age gondolkodás fő vonalai: az egyik a monizmus, azaz egységelvű világnézet, amely a régi okkult gondolkodásmód alapja is. A mindenségen belül minden létezőt, anyagot, Istent, isteneket, szellemeket, egyetlen egységbe vonva, ugyanazon világegység részeinek tekinti, amikor anyag és szellem, istenség és emberség végső soron egyneműnek, azonosnak vehető. Az alapelv: „minden egy". A léleknek tehát erre a szintre kell eljutni, mikor beolvad, és harmonikusan egyesül a mindenséggel.[73] A másik alapelv, a mágia alkalmazása, mely a New Age-nek a gyakorlati irányultsága. Arra vezeti a tömegeket, hogy gondolkodásmódjukban, és cselekedeteikben a mágiát alkalmazzák. Ehhez valamilyen beavatás, és megváltozott tudatállapot szükséges. (Modern beavatás például: agykontroll-kurzus elvégzése, behangolódni reikivel, alávetni magát egy gurunak, megváltozott tudatállapot: transzcendentális meditáció, alfába lemenni, transz relaxáció, regressziós hipnózis stb.)[74]

4. Keresztény vallási réteg elemeinek keveredése figyelhető meg misztikus jelenségekkel abban a látomásában, ami megerősítette őt abban, hogy neki a gyógyítással kell foglalkoznia.

> Megjelent előttem Szűz Mária. (…mikor erről bárkinek beszélek kinevet, és nem hiszi el…) Egy középkori templomban láttam, körülötte 7-9 oszlop volt, már nem emlékszem rá pontosan, és az oszlopok között gúlákban tojások voltak összerakva. Ő ott állt és felülről egy fényforrás világította meg. Nem volt körülötte sem kereszt, sem glória. Ez csak egy pillanatra jelent meg előttem, de annyira meghatározó volt, hogy máig fel tudom idézni.

Ennek hatására változott meg intenzíven az élete, és bármikor próbálta elnyomni magában ezt, újra olyan helyzetbe került, ahol megbizonyosodott gyógyító erejében. „A szentség megtapasztalása mindig egyfajta belső elkötelezettséggel jár együtt: ez a tapasztalat nem csupán tápot ad az imádatnak, de meg is követeli azt, s nem egyszerűen értelmi elfogadásra, hanem érzelmi odaadásra kötelez. Az evilágin túlinak tekintett dolog, öltse bár a mana, Brahma vagy a Szentháromság képét, meghatározó szerepet játszik az emberi viselkedés alakításában."[75] A látomás elemzése több szempontból is fontos. Több év távlatából is tisztán emlékszik minden részletére. Szűz Mária megjelenése gyakori motívum egy-egy gyógyító személy életében, amelyet úgy érzelmeznek, mintegy a gyógyító képességeiben való megerősítést.[76]

73 Gál P. 2010. 40.
74 Gál P. 2010. 42.
75 Geertz, C. 2001. 7.
76 Mondok Á. 2001. 263. A tanulmányában vázolt gyógyítóasszony életében is ugyanezzel a motívummal találkozhatunk.

Az látomásbeli Mária megjelenése azonban nem ikonográfiai szabályok szerint történt, mivel nem Jézussal a karján volt látható.[77] Sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak a Máriát körülvevő tárgyak, és a Máriát körülvevő fény, mint maga Mária. I. K. nem jellemzi ruházatát, arcvonásait. Ez véleményem szerint összefüggésben áll azzal, hogy I. K. nem vallásos, és nem életében nem játszanak fontos szerepet a vallásos jelképek. A fény megjelenését is „megvilágosodásként" értelmezi. Ebben az esetben is hangsúlyossá válik Pócs Éva azon megállapítása, hogy „az élmények közvetlen elbeszélése, leírása mindig a hagyományos motívumok, toposzok ismeretében, a kulturális környezet nyújtotta referenciakeret felhasználásával történt."[78] „A jelenés (középkori szóhasználattal: apparitio) olyan sajátos látomás, ahol a földi, mindennapi környezetben jelenik meg egy szellemlény – a környezetet az észlelő továbbra is „normálisan", hétköznapi módon észleli."[79]

A jelenés után erősödött fel az általam vizsgált gyógyító személyben a kiválasztottság-tudat, és vált számára egyértelművé különlegessége. Annak ellenére, hogy ő érezte korábban ezt az erőt, nem volt biztos magában. El akarta nyomni ezt az érzést, a látomás után meggyőződhetett arról, hogy őt valóban ezzel a szereppel bízták meg. Erről az élményéről keveseknek beszél, mert a többség nem hiszi el, és kineveti. Így nem tartja fontosnak a kinyilatkoztatást, a számára meghatározó élmény elbeszélését. I. K. alakja ezért is különleges, mert hiányzik belőle az a fajta megváltó szándék és szerepvállalás, ami több gyógyító személy esetében megfigyelhető.[80] A betegség/gyógyulástörténetek elbeszélőjét így az idegenség retorikája felől is megközelíthetjük: mintha nem is ő lenne a gyógyító, mintha nem tudná mi történik vele. Az előbbiekben ismertetett kiválasztottság érzethez képest ebben az esetben elbizonytalanodás figyelhető meg. Nem magabiztos gyógyítóként viselkedik, hanem eszközként tekint magára, amely két valóság közötti összekötő kapocs.[81]

A mágikus számok is megjelennek a gyűjtött narratívokban, bár a számoknak egy sokkal tágabb értelmezése is elképzelhető. A látomásban a 7 és a 9 szerepel, a gyógyításban viszont a 3 játszik fontos szerepet: „Új betegeknél a 3. alkalomra tudok vele úgy bánni, már könnyebb vele beszélgetni, főleg ha lelki problémája van." Arra kérdésre, hogy miért éppen harmadik alkalomra alakul ki ez a viszony, nem tudott válaszolni.[82]

77 v.ö. Mondok Á. 2001. 264.
78 Pócs É. 1998. 25–26.
79 Pócs É. 1998. 20.
80 v. ö. Mondok Á. 2001. 267.
81 Bajkó Á. 2006.23.
82 Vö. Bajkó Á. 2006. 29.

A látomásban szerepelő tojás is fontos szimbólum, melyet I. K. úgy értelmezett, hogy „azokat a személyeket jelentheti szerintem, akiket sikerült meggyógyítani, vagy arra is gondoltam már, hogy azok az életek, amiket az ember megél" Ennek a szimbólumnak az elemzéséhez hozzátartozik, hogy a tojás ősi termékenységszimbólum, a keresztény egyházi szimbolikában a feltámadás jelképe és a 12. század óta szentelmény. Arra is van példa, hogy a feltámadt Krisztus jelképeként a keresztszülők adományozták keresztgyermeküknek.[83]

I. K. életében is jól megférnek a racionális, és keresztény vallási elemekkel, és egy összetett világképet hoznak létre. Természetesen a tárgyalt rétegek nem különülnek el élesen egymástól és átfedések is vannak, de elemeik nem zárják ki egymást, sokkal inkább egymás kiegészítését szolgálják. [84]

Érdekes jelenség, hogy I. K. az álmoknak nem tulajdonít fontos szerepet.

> Az álmok, álmodozás inkább félrevisz. Azért mert az álomban nagy szerepet játszanak az aznap vagy a közel múltban történtek, és ez nem mindig jó. Nekem sokkal meghatározóbb volt ez a látomás, mert csak egy pillanatig tűnt fel előttem, nagyon élesen, egy sugallat volt, amit nem lehet elfelejteni.

A közelmúltban több példát találunk a gyógyítás elemeinek vallási rendszerekkel történő összehasonlítására a folklorisztikában. Voigt Vilmos a szibériai sámánizmust vizsgálva rámutatott a buddhizmus, lámaizmus, iszlám és kereszténység eszmerendszerével való érintkezési pontjaira. Oláh Andor a taoizmusban találta meg a sámánisztikus képzetek párhuzamait. Azoknál az alternatív gyógyítóknál, akik „magasabb energiát" is alkalmaznak gyógyító eljárásaik során – mint az általam vizsgált I. K. – ők is forráskén használják gyógyító munkájukhoz a taoizmus, buddhizmus, tibeti-buddhizmus, kereszténység és más vallási-filozófiai tanításokban felhalmozott ismeretanyagot, hiszen az emberi lélek tudattalan működési formáira a tudomány nem tud egzakt válaszokat adni, a vallások és mítoszok középpontjában pedig a teremtés mellett az ember sorsát szabályozó lelki és szellemi erők állnak.[85]

83 Tátrai Zs. 1990. 162.
84 Mondok Á. 2001. 259.
85 Mészáros Á. 2001. 105.

Világképének megértéséhez fontos taglalni azt, hogy I. K. mit tart a betegség okának. Számára minden betegségnek lelki kiindulópontja van, ami hatással lesz a későbbi szervi megbetegedésekre.[86] I. K. a betegség eredetének a testi-lelki-szellemi egység megbomlását tartja. Az erre való hajlamot ő kisgyermekkorra vezeti vissza, ahol az elsődleges kapcsolat az anyával és a közvetlen családdal van. Ennek a harmóniának a sérülése, hiánya indítja el, és a felnőtté válás során ért hatások teljesítik ki, mennyire fogékony valaki a betegségekre, és azok súlyosságát is meghatározzák.

> Lelki szinten jön létre egy diszharmónia, és válik betegséggé, testi problémává. A lélek figyelmeztet, csak erre oda kell figyelni. Pl. ha valakinek sokat fáj a szíve, akkor a szeretet átadásával, vagy annak hiányával vannak problémái, a gyomorbántalmak a görcsös ragaszkodáshoz, stresszhez köthetőek. Minden szervnek megvan a lelki megfelelője. A test felépítése a talpon, tenyéren, íriszen, fülön vetül ki, és a megfelelő pontok ingerlésével lehet ezt kezelni.

Felfogása szerint, mely teljes mértékben illeszkedik a talpmasszázzsal foglalkozó munkákban leírtakba, a testben az energiaáramlás akadályoztatva van. A szervi probléma a talpon megmutatkozik, mert salakanyag rakódik le, ami jelenthet túltengést, de alulműködést is. Az egyes pontok ingerlésével indítható be a szervezet öngyógyító folyamata. Biológia ismeretei megmutatkoznak, mert tisztában van a vírusok, baktériumok, fizikai elváltozások hátterével, gyakran olvas orvosi könyveket, és néz utána benne a betegségek tüneteinek.

Csakúgy mint a népi betegségszemléletben, a szomatikus tünetek mögött (pl. sebek, daganatok stb.) is pszichikai okokat sejt. A mai orvosi gyakorlatban is egyre nagyobb teret nyer a pszichoszomatikus szemlélet, amely a betegségek kialakulásában a lelki tényezőknek is nagy szerepet tulajdonít.[87] A hagyományos orvoslás is hasonló elvek alapján működik, alapvetően pszichoszomatikus szemléletű, amely a betegség okaként az ijedtség, rontás és különböző fajtái jelennek meg. Ez képletes megfogalmazása annak, hogy az embert belső, lel-

86 „A nagyon sokféle alternatív eljárás filozófia alapjain kívül minden gyógyító egy bizonyos harmóniáról beszél. (természettel, Istennel, akinek az alakja sok esetben a keresztény Istenértelmezésben megszokottal egyezik meg, hanem egy magasabb szintű energia hordozójaként), mely az egészség megtartásához szükséges. Másik közös gondolat a holisztikus szemlélet, amely szerint az egész embert nézik, nemcsak a tüneteket kezelik, mint a professzionális orvosi gyakorlatban. Ők a testtel, lélekkel, szellemmel egyaránt foglalkoznak. Szemléletmódjuknak közös vonása, hogy az embereknek saját maguknak kell meggyógyítani magukat. A gyógyító abban segíthet, hogy elindítja a beteget ezen az úton." Koltay E. 1993. 58.
87 Oláh A. 1986. 134–135.

ki trauma emészti, kínozza, amiről nem tud, elfojtja, amelynek nem veszi tudomásul a figyelmeztető jeleit, ami később fizikai tünetekben nyilvánul meg.[88] Az alternatív gyógyászatban is uralkodik ez a szemlélet, amelyet az általam vizsgált gyógyító szellemisége is tükröz. A holisztikus szemlélet, mint az erre a módszerre jellemző értelmezési keret, a testi-lelki-szellemi tényezők zavartalan működésére helyezi a hangsúlyt. Ezért ebben a heterogén rendszerben a betegséget nem lehet pusztán tüneti kezeléssel orvosolni, csak speciális gyógyeljárásokkal elhárítani, amit a gyógyító ismer.[89] Ennek az új szemléletnek a lényege – amely I. K. betegségértelmezésében is kirajzolódik – a spiritizmusban rejlik, annak is egészen sajátos, korszerűsített, kiszélesített változatában, amely azzal foglalkozik, hogy az ember a legkülönfélébb természetfeletti erőkkel, szellemekkel, mesterekkel kapcsolatba lépjen, általuk különleges ismeretekre, hatalomra, befolyásra tegyen szert. Ebben az állapotban az egyén mindig kapcsolatban áll valamilyen titkos erővel, amelyet „le kell hívnia".

Az alternatív gyógyítási mozgalmak nem csak az életerő-elméletek felújításáért használják fel az okkultista világképet, hanem annak monizmusa miatt is. Abban az értelemben, hogy az embernek, a betegnek a természettel, a kozmosszal való egységét tekintik, illetve az egyént, mint szellemi-lelki-testi egységet egyszerre figyelembe véve gyógyítják. Ez az ún. holisztikus, egész szerinti szemléletmód. Gál Péter szerint azok maradnak ettől mentesek, akik tiszta fitoterápiával (növényi gyógyítás) foglalkoznak, mert annak hatékonyságának bizonyítására nincs szükség okkult tanokra. [90]

Kezelés helyszíne, időpontja

A kezelés során a helyszín kiválasztása is fontos, hogy

> …harmonikus és természetes legyen, a gyógyító személy egyénisége tükröződjön vissza. Nyugodt, meditációs zene jó ha szól, én szívesen alkalmazom ilyenkor a Masszív Attack dalait. A gyertyát, füstölőt, nem tartom fontosnak. A kezelés során használt krémeket saját magam keverem, és szívesen használom a levendulát, teafát, aloe verát, Neogranormonos keveréket. Voltam már olyan gyógyítónál, akinek a szobájában, ahol a kezelést végezte, alig voltak bútorok, a világos színek domináltak, de olyan is előfordult, hogy sötét színű volt a berendezés. Én a magam részéről a pasztell színeket kedvelem, a zöldet, de még a rózsaszín is belefér.

88 Pákay V. 2004. 325.
89 Pákay V. 2004. 325.
90 Gál P. 2010. 287.

Arra a kérdésre, hogy milyen anyagú eszközöket használ szívesen, a következő választ kaptam:

> Inkább műanyagokat használok, de én nem vallom azt, hogy pl. a fém vagy fa hatásosabb, vagy károsabb lenne, szerintem a betegre kell helyezni a hangsúlyt.

Kezelés helyszíne, időpontja

I. K. esetében megvizsgálva a gyógyító tevékenységéhez kapcsolódó történeteket, több jellegzetes motívumot ismerhetünk fel. Általánosan ismert a gyógyítókról szóló elbeszélésekben, hogy a gyógyító megérzi, ha valaki nem hisz a tudományában, vagy kételkedik képességeiben, megleckézteti, próbára teszi.[91] Ez az elem megfigyelhető I. K. esetében is, aki ezzel kapcsolatban a következő történetet mesélte el:

> Eljött hozzám egy néni, akinek súlyproblémái voltak. Néhány alkalommal, mikor megmasszíroztam, nagyon elfáradtam, éreztem, hogy „elszívja az energiámat", mivel a kezelés során nagy mennyiségű energiát kellett átadnom neki. Mikor elment, fáradt voltam és lelkileg terheltek meg a vele való találkozások. Éreztem, hogy nem hisz az egészben, csak azért jött, mert kíváncsi volt, van-e ennek az egésznek értelme. Talán háromszor jött, majd elmaradt.

A kezelés első állomása a beteg lelki világának feltérképezése, mely a gyógyító esetében beszélgetéssel kezdődik. Ennek során arra törekszik a terapeuta, hogy minél teljesebb képet kapjon a betegről. I. K. azt vallja, hogy ilyenkor oda kell figyelni arra, hogy a beteg milyen kifejezéseket használ, milyen a hanglejtése, milyen a mimikája és a gesztusai, mert minden beszédes, és következtetéseket lehet belőlük levonni.

> Az első és legfontosabb a beszélgetés, amiből ki lehet indulni, és meg lehet állapítani, hogy milyen problémája az illetőnek. Egy-egy megjegyzésből, már lehet következtetni arra, hogy milyen irányban kell keresni a probléma okát. Ilyenkor ráhangolódok arra, akit kezelek, és ezért fordult már elő az is, hogy a kezelés alatt valami láthatatlan energia vezette a kezem, hogy melyik területre kell még nagyobb hangsúlyt fektetnem.

Ezt követi a beteggel való „fizikai érintkezés", tehát a lábon lévő izmok átmozgatása.

A második fázis, maga a masszázs, ami lehet méregtelenítő, immunerősítő, nyirokkeringés-javító, relaxáló és a célszervekre koncentráló. Az is előfordul, hogy visszatérek egy-egy szervre. Annak, akit kezelek látom a talpán, hogy mivel vannak problémái, mert erős

91 Grynaes T. 2000. 54.

lerakódások vannak, és érzem is. pl. A boka fölött lévő sötét folt működési zavarokra, daganatos betegségekre utal, olyan mint egy bélyeg". A relaxáló masszázs kivételével folyamatosan beszélgetek azzal, akit kezelek, mert így is következtetni lehet egy-egy problémára, felfedni az okokat. Egy kezelés fél órát vesz igénybe.

A végén következik a levezetés, amely segít a finom lelki rendezésben, és egy testi-lelki-szellemi szinten történő lezárása a masszázsnak.

Ennek beleérző tehetségének köszönhető az, hogy ilyenkor érzi, hogy az illető szeretne-e meggyógyulni, hogyan viszonyul a betegségéhez.

> A kezelés alatt érezhető az ember jelleme, az önmagával való viszonya. Én csak segítek neki, hogy az öngyógyító folyamat beinduljon a szervezetében és elinduljon a gyógyulás útján.

Közös vonása az alternatív gyógyászatnak a népi orvoslással az intuitív diagnózis, tehát nem kórelőzményekből vagy vizsgálatok sorozatából állapítja meg a kórokot, hanem érzései, tapasztalati, hite, hiedelmei alapján.[92] Ennek a módszernek I. K. esetében is fontos szerepe van, így a diagnózis felállításánál nagy jelentőséget tulajdonít a megérzésnek, meg lehet állapítani ránézéssel, valakinek a szeme, testtartása, viselkedése árulja el milyen problémával, betegséggel küzd. Fontos a testi kontaktus, a tapintás, a masszírozó fogások. Ezért mondhatjuk azt, hogy a I. K. esetében alkalmazott talpmasszázs technika is meghatározott alapfogásokból áll, de a beteghez mérten tolódhat el a hangsúly, az egyes szervek irányába.

> A kezelés alatt, úgy hogy az illető ne lássa és ne hallja, folyamatosan arra koncentrálok, hogy Jó energiát adok, és veszek. Mivel ez az energia „fentről jön", meg kell köszönni, hálát adni érte, hogy megnyitották azt a csatornát. A kezelés végén összeteszem a kezem és megköszönöm, hogy segítettek nekem most is.

A masszírozás közben mondott szöveg a szómágia keretén belül vizsgálható. Imának tekinthető abban az értelem, hogy egy felsőbb hatalom segítségét kéri a gyógyítás érdekében.

A népi gyógyászat egyik jellegzetes eleme az ima/ráolvasás gyógyító funkcióban történő használata. A szó erejébe vetett hit az alternatív gyógyászatban is nagy szerepet kap. „Szerte a világon hittek és hisznek a kimondott szó mágikus gyógyító erejében. Ez volt az emberiség egyik legősibb, legkönnyebben alkalmazható gyógymódja. Mivel

92 Berde K. 1940. 116.

közvetlen testi beavatkozást nem igényel, így fájdalmat sem okoz, hatása elsősorban pszichikai, s mint kiderült, a lelki felkészítés az egyik legfontosabb hatóerő a modern gyógyításban is."[93] „Többlete a cselekményekhez képest, hogy kimondja célját, és ezzel magában hordja teljesülését. Legegyszerűbb formái egyszerű felszólítások, parancsok, óhajok: a gyógyítani kívánt személyhez, tárgyhoz, természetfeletti erőhöz."[94]

A racionális cselekvés és tudás valamint a természetfeletti erők összekapcsolódásának lehetünk tanúi I. K. gyógyító tevékenysége esetében is.[95]

A gyógyító egy ima segítségével fordul a természetfeletti erőkhöz. Az ima fogalmát a Pócs Éva által használt terminológiában használom. Az ima esetében a szó kimondója nem a befolyásolandó objektumhoz intézi szavait, hanem felsőbbrendű lény segítségét, közbenjárását kéri a cél eléréséhez. Ezek a szövegek csak a vallás, jelen esetben a természetfelettibe vetett hit közbeiktatásában különbözik a hasonló helyzetben alkalmazott ráolvasásoktól. Ebben az esetben mágikus imáról beszélünk, mert mivel valamely cél elérése érdekében kér a gyógyító beavatkozást.[96] Ez a természetfeletti erő I. K. esetében egy magasabb támogató, aki a gyógyító energiát adja neki.

Ezen magasabb támogatók lehetnek angyalok, gyógyítók, különleges tudású emberek, maga Isten is, akit I. K. nem a keresztény világkép keretei között értelmez, hanem egy különleges energia birtoklójaként. A gyógyítók által küldött energia kerül át a páciensbe azáltal, hogy ő megszűri ezt, tulajdonképpen kapcsolatot létesítve a természetfeletti és beteg között.

Ez az energia közvetlenül is hat a betegre, mert lehetőséget biztosít meggyógyulnia betegségéből. I. K. szerint a betegek is érzik a hatást, hiszen „ellazulnak, megnyugszanak, amit én is érzek a kezelés során."

A természetfeletti erők a gyógyítóra is hatnak, hiszen erőt és energiát adnak neki, képessé teszik a gyógyításra. Az, hogy I. K. érzi ezeknek az erőknek a jelenlétét, megerősítik őt abban, hogy neki végeznie kell ezt a tevékenységet, és képes a hozzá kerülő beteget meggyógyítani.

A gyógyítás racionális folyamata is szerepet játszik, mert a gyógyító látható cselekvésekkel, tehát a masszázs és krémek felhasználásával

93 Hoppál M. 1990. 711.
94 Pócs É. 1990. 656.
95 Mondok Á. 2001. 256. Az általa kidolgozott ábrát használtam fel a dolgozatomban végzett gyógyító tevékenységének szemléltetéséhez, mivel a kutatásom során, meglehetősen sok hasonlóságot fedeztem fel Mondok Ágnes idézett tanulmányában.
96 Pócs É. 1990. 657.

is hat a betegre. A gyógyító személye rendkívül fontos tényező. A beteg számára a gyógyító egyénisége közvetíti a gyógyulásba vetett hitet, a gyógymód hatásosságába helyezett bizalmat, mely nélkül nincs javulás.[97]

A beteg (6a), vagy helyette egy hozzátartozója (6b) is fordulhat a természetfelettihez ima vagy fohász formájában, de ez a kapcsolatteremtési forma esetleges, hiszen nem minden beteg imádkozik. Ez magában hordozza azt is, hogy a „természetfeletti" is valójában gyűjtőfogalom, és olyan irányba tolódhat el, ami megfelel a beteg világképének is. Nincs kizárva az, hogy amíg a gyógyító egy „magasabb energiához" vagy angyalokhoz, egy kiemelkedő tudású személyhez fohászkodik, addig a beteg vallásossága hátterében Isten segítségét kéri.

5.

I. K. szerint ő segít a beteg szervezetnek beindítani az öngyógyító folyamatokat, és a betegtől függ, hogy meddig tart egy kúra.

> Mivel ilyenkor energiát is átadok, volt már rá példa, hogy függőség alakult ki az illető személy részéről, és akkor meg tudni mondani neki, hogy neki már magának kell tudni megoldani a problémáit, mert már megkapta a segítséget hozzá.

> Még amikor elkezdtem ezt a módszert alkalmazni, és már túl voltam a vizsgákon, egy daganatos nőt kezeltem, Debrecenben. Sokat beszélgettünk, és éreztem, hogy ő nem akar meggyógyulni, ő csak azért jár hozzám, hogy a családja megnyugodjon, de számára nem volt sok jelentősége a kezeléseknek. Elszólásokból érezem, hogy ő már nem akar élni: „Rajtam már nem múlik semmi…", „Ehhez én már kevés vagyok…" és hasonlók. Neki is volt a bokája fölött egy sötét folt. Ajánlottam neki Amstrong: *Bicikli életre, halálra* c. könyvét, és utána nem jött többet, csak néhány hét múlva tudtam meg, hogy meghalt.

97 Hoppál M. 1990. 714.

A gyógyítás egész folyamata megerőltető a gyógyító számára, mert a betegséget ő is érzi, és azt a gyógyító energiát, amelyet ő kiválasztottsága hátterében gyógyításra alkalmaz, magán átvezetve közvetíti a betegnek. Ahogyan már többször utaltam rá, I. K. is érzi a beteg saját gyógyulásához való viszonyát. Egy negatív hozzáállású beteg kezelése után érez fáradtságot, levertséget. Erre a jelenségre mások is felfigyeltek gyűjtéseik során, és ezt kiegészítve találkoztak az ásítás, könnyezés, álmosság, fájdalom érzésével.[98]

Pákay Viktória Tiszabökényben vizsgált gyógyító személy módszerének leírásakor, Diószegi Vilmos szibériai sámánok körében végzett kutatására hivatkozva hozza példának, hogy a manysi és hanti sámánokat révülés közben melegség, hőség lepi meg, ilyenkor az „Isten vagy a bálvány heve jön rájuk". Diószegi gyűjtése alapján az ásítást olyan jelként értelmezi, mint a sámánok jelzését a révülés bekövetkeztére, és ekkor hitük szerint, a sámán gyógyító szellemeit magához hívja és lenyeli őket. A melegségre és az ásításra a magyar anyagból Diószegi kiszombori, mezőkövesdi példákat említ. Megállapítja, hogy a magyar gyógyító hagyományban az ásítás, a melegség érzete rituális járuléka az ima elmondásának.[99]

Gyrnaeus Tamás a betegség átérzésének ó- és újszövetségi gyökerét emeli ki, mikor Jézus magára veszi az emberiség fájdalmát, betegségeit és viseli ezt a terhet.[100] Vasas Samu szerint a beteg részéről is van egyfajta igénye, elvárása arra, hogy a gyógyító együtt szenvedjen velük, mintha a gyógyulás érdekében a betegség okozójának kiengesztelését várnák tőlük.[101] Ebben az esetben a beteg elfogadja azt a nézőpontot, hogy a gyógyító nem pusztán racionális módon nyújt számára segítséget a gyógyulásban, hanem, közvetítőként működik a természetfeletti erő és önmaga között.

Közösséggel való kapcsolat

I. K. betegeinek két körét lehet meghatározni. Az első réteg a legszűkebb családi kör, a közvetlen rokonok, barátok, akiknek az egyszerű megfázástól kezdve a legsúlyosabb problémákig segít. A férjén és fián alkalmazza legtöbbször a gyógyító tudását, de a gyűjtés időpontjában a testvére pajzsmirigyproblémáit kezelte.

I. K. esetében azon a településen, ahol lakik, nem tudnak gyógyító tevékenységéről, mert nem szeretné, ha tudnák, hogy mivel foglalkozik, nehogy a családjának ez nehézségeket okozzon. Ezért az ő

98 Grynaeus T. 1998. 147., 2000. 516. Kis-Halas J. 2004. 295. Bajkó Á. 2006. 16.
99 Diószegi V. 1958. 339–340.
100 Pákay V. 2004. 330. idézi: Grynaeus T. 1998. 148.
101 Vasas S. 1985. 219.

esetében nem beszélhetünk egy lakókörnyezetben betöltött szerepről, akikhez a környező falvakból is járnak a gyógyulni vágyók.

Második réteg, akikkel akkor került kapcsolatba, mikor a tanfolyam elvégzése után az orvosnő felügyelete mellett gyakorolta a talpmasszázst. Ezeknek a személyeknek a nagy rész megmaradt, vagy a szájhagyomány útján találták meg más páciensek.

> Nem szeretném magam hirdetni, mert azt szeretném, ha azért jönnének el hozzám az emberek, mert hallottak rólam, és úgy érzik, szeretnék megtudni, hogy hogyan gyógyítók, milyen a módszerem.

A betegei körét egy másik szempontból is lehet csoportosítani: aszerint, hogy ki az, aki először a hozzá, a gyógyítóhoz jön, és ki az, aki először orvoshoz megy, és csak ha az ott kapott ellátás, kezelés után sem javult, keresi fel őt. Az első csoportban azok vannak, akik ismerik I. K.-t, és megbíznak benne, esetleg többször jártak nála, és sikeresnek bizonyult a kezelése. A második csoportba tartozásnak több oka is lehet. Egyrészt az, hogy a beteg nem tudott a gyógyító személy létezéséről és csak később javasolják neki ismerősök, mikor már nem javult az állapota. Az is előfordult már, hogy kezdetben jobban bíztak az orvosok szakértelmében, és amikor már ez a típusú kezelés hatástalannak bizonyult, megpróbálják, hátha ő tud rajtuk segíteni.[102]

A gyógyításhoz hozzátartozik, hogy milyen ellenszolgáltatást kap a gyógyító az munkájáért. I. K. nem kért pénzt, de szinte mindenki fizet a gyógyításért. Legtöbbször pénzt adnak, de van aki kisebb ajándékkal kedveskedik.[103]

I. K. azok közé a gyógyítók közé tartozik, aki nem zárja ki a hivatalos orvoslás és az alternatív gyógymódok egymás mellett alkalmazását. Nézőpontját meghatározza az, a hivatalos gyógyászat mellett, mely inkább a tüneti kezelésre koncentrál, alkalmazni kell a lelki gyógyítást is, amely az alternatív gyógyászat keretén belül valósulhat meg. Arra, hogy ennek háttérében milyen szellemiség áll, már utaltam a fogalom tisztázásával foglalkozó fejezetben.

> Azért kell a kettőt egymás mellett alkalmazni, mert az egyik fizikai szinten, a másik lelki szinten gyógyít, és a kettőnek együtt van értelme. Egy-egy kezelés alatt látom a talpon, hogy mely szervhez tartozó terület a duzzadtabb, keményebb, de ennek lelki oka van. Én abban segíthetek, hogy közvetítem azokat az energiákat, melyeket a magasabb támogatóktól kapok, hogy az illető a lelkét rakja rendbe először, kerüljön harmóniába önmagával, családjával, környezetével, mert ez fog hozzájárulni a gyógyulás sikeréhez.

102 vö. Mondok Á. 2001. 249.
103 vö. Koltay E. 1993. 56. 59.

Az alternatív gyógyászat bonyolult világképére, és a mögötte álló eszmerendszerre egy-egy gyógyító tevékenységének bemutatásával alkalmazhatjuk a néprajzi szempontokat. Azért mert ebben az esetben bizonyíthatóvá válik az, hogy milyen összetett jelenségről beszélhetünk az alternatív gyógyászati rendszer esetében. Azért szükséges a „rendszer" megnevezés, mert az egyes jellemzők egymásba kapcsolódnak. Az eljárások szemlélete holisztikus, természetes anyagokat használ fel, ugyanakkor komplementer módszer is egyben. A racionális magyarázatok mellett vallási jellemzők, modern misztikus jelenségek és hiedelem elemek is jól megférnek egymás mellett. Így az általam vázolt definíció egy gyógyító módszerének bemutatásakor is megerősítést kap.

I. K. összetett tudásrendszere a világról alkotott elképzelésén alapul. Gyógyítását áthatja az a jelképrendszer, és gondolkodásmód, amelyben egymást kiegészítve jelennek meg a racionális, vallási, hiedelem, és modern mitikus elemek. Jól megférnek egymás mellett a tanfolyamon tanult tudás elemei és az okkult jelképek. Ezeknek a megjelenése, a megjelenés körülményei, a befogadóra, tehát a gyógyítóra gyakorolt hatása az amely megkülönbözteti más gyógyítóktól.

Dolgozatomban ennek a fejezetnek a célja a problémafelvetés volt. Jövőbeni célom a témában történő kutatások kitágítása, új értelmezési perspektívák felállítása. Munkámnak ezt a részét is alapnak tekintem a további kutatások számára.

Bibliográfia

ANTALL József 1964 A homeopátia tegnap és ma. *Természettudományi Közlöny*. 11. szám. 518–520.

ANTALL József 1969 Homoeopathy and medical education in Hungary. *Orvostörténeti Közlemények,* 51–53. 99–114.

BAJKÓ Árpád 2006 Gyógyító emberek. Specialisták. Élettörténetek. In.: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk): Kriza könyvek 27. Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 9–36.

BECK Mihály 2004 *Parajelenségek és paratudományok*. Vince Kiadó, Budapest.

BENCZE József 1959 A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről. *Orvostörténeti Közlemények,* 12. 5–45.

BERDE Károly 1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest.

BICSÉRDY Béla 1936 *A halál legyőzése*. K. n. H.n.

BUGYI Balázs 1977 Priessnitz-féle hidegvízkezelés korai hazai története. *Orvostörténeti Közlemények 81*. 89–95.

CSOMA Borbála 2002 Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel. *Korall,* 7–8. 78–95.

DEÁKY Zita 2002 *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Osiris Kiadó, Budapest.

DIÓSZEGI Vilmos 1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

FÜSTI MOLNÁR Sándor 1983 *Egészségünk útja.* Az egészségnevelés szakkönyvtára 13. Medicina Könyvkiadó. Budapest.

FRAZER, James 1998 *Az aranyág*. Osiris, Budapest.

GÁL Péter 2010 *A New Age keresztény szemmel*. Szent István Társulat, Budapest.

GEERTZ, Clifford 2001 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris Kiadó, Budapest.

GÉMES Balázs 1979 A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 11–12. 15–33.

GORTVAY György 1948 *A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban*. K.n. Budapest.

GRYNAEUS Tamás 1998 *Lappangva gyógyítgató paraszt orvosok Szeged környékén a századfordulótól napjainkig*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged. 137–165. (Studia Ethnographicae 2.)

GRYNAEUS Tamás 2000 Előadások az ethnopsyhiatria területéről. In: Barna Gábor (szerk.): *Folklorisztikai olvasmányok II.* Szegedi Tudományegyetem BTK, Néprajzi Tanszék, Szeged. 1–164.

HARDI István 1959 *A psychotherapia fejlődéstörténete.* Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13. 161–178.

HEGYI Gabriella (főszerk.) 1999 *Természetes gyógymódok, komplementer medicina*. K.u.K. Kiadó, Budapest.

HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László 1975 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 7–8. 13–176.

HOPPÁL Mihály 1990 Népi gyógyítás. In. *Magyar Néprajz VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 693–724.

IANCU Laura 2010 Világkép, vallás és betegség Magyarfaluban. In.: Pócs Éva (szerk): *Mágikus és szakrális medicina. Tanulmányok a transzcendensről VII.* Balassi Kiadó, Budapest, 184–200.

KAMARÁS István 1999 *Új vallási mozgalmak világszerte és Magyarországon.* Magyar Tudomány 5.

KESZEG Vilmos – CZÉGÉNYI Dóra (szerk.): 2010 Korok, kórok,

kontextusok. In.: *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely. 423–458.

KIS-HALAS Judit 2004 „Amikor gyógyítok, angyalok jelennek meg a szemem előtt" Egy dél-baranyai szent gyógyító (Esettanulmány) In.: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Tanulmányok a transzcendensről II.* Balassi Kiadó, Budapest. 284–313.

KIS-HALAS Judit 2007 „Fejtetőmön arany fénygömb" In.: Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Tanulmányok a transzcendensről V.* Balassi Kiadó, Budapest. 400–420.

KIS-HALAS Judit 2008 „Ha eljönnek az angyalok…" In.: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Tanulmányok a transzcendensről VI.* Balassi Kiadó, Budapest. 243–278.

KIS-HALAS Judit 2009 Kortárs látók és gyógyítók. In.: Keszeg Vilmos – Peti Lehel – Pócs Éva (szerk.): *Álmok és látomások a 20-21. századból. Szöveggyűjtemény I.* (Fontes Ethnologiae Hungaricai VI.). L'Harmattan – PTE Néprajzi-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest. 512–538.

KÓCZIÁN Mária – KÖLNEI Lívia: 2003 *Homeopátia Magyarországon 1820–1990.* Noran Könyvkiadó, Budapest.

KOLTAY Erika 1993 Népi gyógyító specialisták vagy természet-gyógyászok? In: Romsics Imre (szerk.) *A másik ember: A fiatal Néprajzkutatók III. konferenciájának előadásai*. Kalocsa. 53–64.

KIS-HALAS Judit 2002 A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata. In. *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből.* Barna Gábor-Kótyuk Erzsébet (szerk.). SZTEI., Szeged. 167–171.

KIS-HALAS Judit 2004 History of alternative medicine in Hungary in 19th and early 20th century. *Orvostörténeti Közlemények,* 188–189. 57–68.

KÓSA László 1999 *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest.

KÖLNEI Lívia 2006 Az alternatív orvoslás kezdetei Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények,* 196–197. 35–77.

Magyar Néprajzi Lexikon: népi gyógyítás címszava.

MADARY Károly 1926 *Mazdaznan, táplálkozás és főzés*. Budapest.

MAGYARI-KOSSA Gyula 1929–1940 *Magyar orvosi emlékek*. I-IV. Budapest.

MONDOK Ágnes 2001 Adatok egy gyógyítóasszony világképéhez. In.: Pócs Éva (szerk.): *Két csíki falu néphite a századvégen*. Osiris Kiadó, Budapest. 242–270.

MUND Katalin 2007 Hol húzódnak a tudományosság határai? In.:

Pócs Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Tanulmányok a transzcendensről V.* Balassi Kiadó, Budapest, 29–48.

OLÁH Andor 1956 Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. (A népi orvoslás kutatásának orvostörténeti jelentősége.). *Orvostörténeti Közlemények,* 3. 84–105.

OLÁH Andor 1986 *„Újhold, új király.”* Gondolat Kiadó, Budapest.

O'MATHÚNA, Dónal – LARIMORE, Walt 2009 *Alternatív medicina*. Harmat Kiadó, Budapest.

PÁKAY Viktória 2004 A tiszabökényi gyógyító. In: Pócs Éva (szerk.) *Áldásésátok, csoda és boszorkányság.* Balassi Kiadó, Budapest. 320–341.

PÁKAY Viktória 2007 Gyógyító egyéniségek az ugocsai Tiszaháton. In: Bárth Dániel (szerk.) *Folkloristica 10. Változó folklór. Tanulmányok Verebélyi Kincső tiszteletére.* ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest. 185–193.

PIETRONI, Patric 1992 Relationship between general practice and complementary medicine. *British Medical Journal*. 305. 564–566.

PÓCS Éva 1990 Néphit. In.: Dömötör Tekla (főszerk.), Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 527–692.

PÓCS Éva 1998 Transz és látomás Európa népi kultúráiban. In.: Uő. (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Balassi Kiadó, Budapest, 15–55.

RÁCZKEVY Edit 2001 Könyvszemle. *Orvostörténeti Közlemények,* 188–189. 190–193.

Révai Új Lexikona 1998 II. kötet. Babits Kiadó, Szekszárd.

Révai Új Lexikona 2006 XVII. kötet Sz-Toa. Babits Kiadó, Szekszárd.

SCHULTHEISZ Emil 1997 Az orvoslás kultúrtörténetéből. Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület -Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.

SPEILMANN József 1979 Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról. *Orvostörténeti Közlemények. Supplementum*. 11–12. 35–49.

SZENDREY Zsigmond 1943 Betegség, gyógyítás. In. *Magyarság Néprajza IV.* 3. kiadás. 193–204.

SZIGETI Jenő 1990 A protestáns kisegyházak népi vallásossága. In.: *Magyar Néprajz VII*. Akadémia Kiadó, Budapest, 482–497.

SZUMOWSKI Ulászló 1939 *Az orvostudomány története.* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadása, Budapest.

TÁTRAI Zsuzsanna 1990 Jeles napok – ünnepi szokások. In.: *Magyar Néprajz VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.102–264.

TOMKA Miklós 1996 A vallásszociológia útjai. *Replika* 21–22. 163–171.

VAJKAI Aurél 1948 A magyar népi orvoslás kutatása. Budapest.

VAJKAI Aurél 1955 Parasztfürdőhelyek. *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közle-ményei* 1. 76–106.

VEREBÉLYI Kincső 2005 *Minden napok – jeles napok*. Timp Kiadó, Budapest.

Internetes forrás: http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC

ELTE BTK Művészettörténet BA III.

Ilkó Krisztina

Sancte Andrea Zoerarde, serve Dei, defende ecclesiam!

Szent Zoerard-András (Szórád) három barokk ábrázolása az arezzói Santa Maria in Gradi templomban

Sancte Andrea Zoerarde, serve Dei, defende ecclesiam ab impiis Luteranis (…).[1]
(Stephanus Damalevicius, 1661)

A S. Maria in Gradi és Szent Donát legendái

1590-ben irtózatos tűzvész pusztította el Arezzo legrégebbi, hatszáz éve épített templomát, a kamalduli rend vezetése alatt álló Santa Maria in Gradibust (1-2. kép).[2] A templom falai beomlottak, de épségben vészelte át a szerencsétlenséget a kripta (3. kép), ahol Szent Donát (?–362), Arezzo védőszentjének sírja fekszik. Legalábbis *tumbá*nak nevezik a helyet már a legkorábbi írásos források is,[3] noha a mártírhalált halt püspök teste a piontai hegyek közt fekvő Castiglione Messer Raimondo templomában fekszik. Donát Flavius Iulianus (ur. 361–363), a későbbi aposztata császárral nevelkedett és tanult együtt, majd éppen őelőle menekült Arezzo városába, ahol végül Quadratianus prefektus fejeztette le, mert nem volt hajlandó Jupiter istennek áldo-

1 Damalevicius, Stephanus: *Vita S. Bogumili*. Romae, Typis Ignatii de Lazaris, 1661 (Varsaviae, 1803), 148. o.
2 A Santa Maria in Gradi régiesebb elnevezése az in Gradibus. Már IX. Leó bullája (1050) tanúskodik a templom létezéséről. Archivio Capitolare Aretino, G perg. 6.; Valószínűséggel már a 11. századi épület helyén is állt valamilyen templom, előtte pedig Pallas-templomként funkcionált helyi szakrális központként.
3 Ricordi della Chiesa di Santa Maria in Gradi raccolti da Angelo Pasqui. Szerk. Fraja, Simone De. *Atti e memorie della Accademia Petrarca di Lettere, Arti e Scienze*, Nuova Serie, Vol. LIX, LX, Anni 1997–1998, Arezzo, MM (2000), 447-485. o.

zatot bemutatni. A Santa Maria in Gradihoz három legendája is kötődik. Az első a híres kehely-csoda, amely szerint pogányok törtek rá a gyülekezetre a templomban, széttörve az áldozókelyhet, amelynek darabjait azután Donát felvéve a földről összeforrasztott, és a csoda hatására ötszáz pogány tért keresztény hitre azon a napon.[4] A második néphagyomány szerint itt helyezték el ideiglenesen holttestét, mielőtt Gelasius püspök Castiglione Messer Raimondóba szállíttatta volna, a harmadik legenda szerint pedig a szent kivégzése alatt lábbelije egy, a kriptával szemben lévő kútba zuhant.[5] Akárhogyan is, Szent Donát *tumbá*ja még ma is őrzi román formáit, az oltár fölött pedig robusztus, fából készített, 13. századi feszület függ, mint a templom legrégebbről fennmaradt kegytárgya. A kripta fölött porrá égett épület újjáépítési munkálatai már 1591-ben elkezdődtek a neves firenzei építész, Bartolomeo Ammanati (1511–1592) tervei alapján, majd a befejezés a mester hirtelen halála miatt a város híres szülöttjére, Giorgio Vasarira (1562–1625) hárult. 1611-ben lezárult az építkezés, a kriptát két oldalról L-alakú lépcsőfordulóval kötötték össze a tágas, háromhajós templomtérrel, amelyet Salvi Castellucci (1608–1672) és Andrea della Robbia (1435–1525) művei díszítenek.[6] Ez a rész biztosítja az összeköttetést az új és a régi templom között, amely a maga módján valóban a múltba vezeti vissza a látogatót, a templom szakrális centrumába, így fontos szereppel bír mind a hitélet, mind a templom történetének és spiritualitásának megértése szempontjából.

A három festmény

Mindkét lépcsősor fordulójában apró fülke helyezkedik el, amelyeknek három oldalfalán egy-egy képciklus kapott helyet. A keleti oldal Costacciarói Boldog Tamás (?–1337) (4-5. kép),[7] a nyugati pedig Szent Zoerard-András (Szórád) (?–1010 k.) életének jelentősebb mozzanatait hivatott bemutatni. Az arezzói templom ikonográfiai programjába Tamás, a sitriai kamalduli anakhoréta jelenléte tökéletesen illik, a hasonlóan kevésbé ismert, ám nem kamalduli, hanem bencés szent,

4 A legendát tartalmazza a Legenda Aurea szövege is, ám utóbbi nem köti a fenn nevezett templomhoz, csak Arezzo várrosához. vö. Voragine, Jacobi a: *Legenda Aurea*. Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1969, 484–485. o.

5 Salmi, Mario: La cripta di Santa Maria in Gradi. *Atti e memorie della R. Accademia Petrarca di Lettere, Arti e Scienze*, Nuova Serie, Vol. XII, Arezzo (Italia), I. Semestre, 1932 (X), 40. o.

6 [N. n.]: Memorie istoriche per servire di guida al forestiero in Arezzo. Firenze, MDCCCXIX (1819), 126. o.

7 Strnad, Alfred A.: Thomas von Gubbio (von Costacciaro). In: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Szerk. Kirschbaum, Engelbert SJ. Achter Band. Herder, Rom–Freibrug–Basel–Wien (Italia, Deutschland, Switzerland, Österreich), 1976, 490. h.

Szórád[8] azonban már koránt sem tűnik ennyire egyértelmű választásnak. Kutatásom kiindulópontját éppen ez a probléma képezte, hogy a festmények ikonográfiájának feltárása segítségével lehetséges válaszokat találhassak arra a kérdésre, miért éppen a mára szinte teljesen feledésbe merült, zoborhegyi remetét ábrázolták a templomtér ezen fontos összekötő funkciót ellátó helyén, ahogyan mintegy kalauzul szolgáljon a hívő zarándokok számára Szent Donát *tumbá*jához.
A magyar szakirodalomban mindössze Florio Banfi gyűjtése említi a képegyüttest, majd Sólymos Szilveszter Szórád és Benedek remeték magyarországi kultuszáról írott könyve – mindkét mű hibásan három freskóról beszél.[9] A külföldi szakirodalomban a festőileg nem kifejezetten kvalitásos képekről egyedül Silvano Pieri Santa Maria in Gradiról írott monográfiája tájékoztat néhány sorban.[10]

Az ismeretlen 17. századi toszkán mester(ek) kezétől származó három kép közül jelenleg mindössze kettő látható csak a Santa Maria in Gradiban. Ugyan ritkán fordul elő templomi festménylopás, ám az olajképnek 1995-ben nyoma veszett.[11] Szerencsére egy archív fényképfelvétel segítségével képet nyerhetünk mondanivalójáról: a képmezőt szinte teljesen betöltő, fehér kamalduli habitust viselő Szórád az előtérben térdel a szúrós tövisekkel teletűzdelt, üreges fatörzs belsejében. A jelenetet egyszerű stukkókeretezés választja el a hátér világos, élénk színekkel megfestett freskódíszítésétől, amelyen szárnyas, mezítelen puttók egész kara fogja körül Szórád olajfestményét és a fölötte sárga fénykoszorúban alászálló hófehér galambot.

A két párhuzamosan elhelyezkedő falsík közül a nyugati oldalon az a jelenet látható, amikor Szórád csodás módon megment egy halálraítéltet. A történet három, egymással szorosan összefüggő epizódra

8 Első életrajzát a Boldog Mór pécsi püspök készítette el 1060 körül. Maurus: Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris. Rec.: Madzsar Imre, in: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. Szentpétery Imre, vol. 2. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1938, 357–361. o. Továbbiakban: Vita Zoerardi.
9 Banfi, Florio: *Itáliai magyar emlékek*. Szerk. Sárközy Péter, ford. Kovács Zsuzsa. Romanika Kiadó, Bp., 2007 (Ricordi ungheresi in Italia. *Annuario della R. Accademia d'Ungheria*, 1940–1941, 102–303. o.), 441–45. o., Sólymos *Szilveszter*: *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1996, 157–158. o. A leírás megfelelő fotók híján néhány dologban pontatlanra sikerült, így a második kép alatti felirat valójában korántsem olvashatatlan. Sólymos a képekről Zimmermann *Bencés Kalendárium*ából (1933-38) értesült.
10 Pieri, Silvano: *S. Maria in Gradi di Arezzo. Monastero – Chiesa – Parrocchia*. Cortona (Arezzo), 1994, 79. o.
11 Don Enrico Gilardoni, a Santa Maria in Gradi jelenlegi plébánosának szóbeli közlése alapján (2010. augusztus).

tagolódik. Jobb oldalt, hátul Nyitra[12] fallal körülvett városa – tulajdonképpen egy közép-itáliai kisváros képében – tűnik fel a háttérben, miközben néhányan már kivonultak a mezőre, hogy előkészületeket tegyenek az akasztáshoz, mások a dombtetőre kapaszkodtak fel, hogy jobban láthassák az eseményeket. Kissé balra tekintve a színről az ég megnyílik, és tündöklő sugárkoszorúban Szórád alakja jelenik meg. A fehér ruhás szent azonban már a következő jelenet felé igyekszik: testéből fénysugár tör elő, amely a néző tekintetét a középtér két méretarányosan nagyobb figurájához vezeti. Újra megpillantjuk a komor akasztófát, tetejéhez létra támasztva, azonban a közönség már távozott az „előadás" színhelyéről. Egy sárga ruhát viselő férfi teste függ ernyedten a kötélen. Azonban nincs magára hagyva, Szórád egy felhőn lebegve fenntartja testét és ezzel megmenekíti őt a haláltól. Az előtérben féltérdre ereszkedve ugyanaz a férfi, most már közelebbről is szemügyre vehetjük piros ruhájára húzott sárga felöltőjét, elegáns harisnyába bujtatott lábát, rövid szakállát, fényes, világosbarna haját. Kezeit mellén egymásra helyezi, úgy néz fel áhítatosan a még mindig felhőn lebegő Szórádra. A szent feje fölött glória, fehér szakálla majdnem egyszínű kamalduli habitusával, amely hosszú, egyenes redőkben omlik a földre, ahogyan jobb kezét áldásra emeli. Lenn, az ismeretlen férfi lábai előtt már leoldva hever az akasztókötél a csoda bizonyítékaként.

A legérdekesebb jelenet a harmadik képen látható, közvetlen a kriptalejárat fölött. Különös, magában álló, tömbszerű építmény zárja le a teret, előtte dongaboltozattal fedett, nyitott előudvar húzódik négynégy aránytalanul hosszú és keskeny, színes márványoszloppal. Közvetlen az előtérben három alak térdel, ugyanúgy a középtér eseményeit figyelik, ahogyan az épülettől jobbra álló két férfi és a díszes bejárat előtt ácsorgó alakok: azt a féltucat kivájt szemű és szájú, vértől csöpögő holttestet, amelyek az utolsó perceikben elszenvedett kíntól görcsbe csavarodva magatehetetlen hevernek a földön. Bal oldalt, fönn, ugyanaz a jól ismert alak lebeg: Szent Szórád kamalduli öltözetbe bujtatott alakja, amely fénysugarat szór a bizarr módon vérbe fagyott testekre.

Szórád és III. Kallixtusz pápa

Ikonográfiai szempontból Szent Szórád három egyedülálló ábrázolásával állunk szemben, amelyek közül az egyedül az északi szerepelteti Szórádot hagyományos attribútumaival, ahogyan tüskékkel teletűzdelt fatörzsben ül, feje körül abroncsra erősített kövekkel, ne-

12 Nyitra és Trencsén vidéke már a 11. század első felétől szorosan összekapcsolódott Szórád kultuszával, jelen esetben a szent a városhoz kötődő legrégebbi és egyik legismertebb csodájával találkozunk. Kučera, Matúš: *Stredoveké Slovensko*. Perfekt, Bratislava, 2002, 89. o.

hogy elbóbiskoljon a virrasztás közben (6-7. kép).[13] Szórád mértéket nem ismerő önsanyargatása saját korában is kivételesnek számított.[14] *Destrue te totum*, áll Romuald kis regulájában, nem csoda hát, hogy az arezzói szerzetesek saját szentjükként tisztelték Szórádot.[15] Szakállas, fiatal férfiként jelenik meg a festményen, ellentétben ábrázolásainak többségével, amelyek a Sadeler-fivérek 1594-es metszete nyomán a sivatagi remete-ideálnak megfelelően idős, hosszú, fehér szakállas öregként vetítik a néző elé a 11. századi anakhorétát.[16]

> S. Andreas Zoerardus Confessor Polonus monachus camaldulensis. Obiit in Ungaria in monte Ferreo an. 1009. die 16. iulii, in Ecclesia s. Emmerami Martiris sepultus est. Et dum viveret et post mortem miraculis clarus. A Callisto III. Pontifex Maximus in numerum Sanctorum relatus.
>
> Szent Zoerard András hitvalló lengyel kamalduli szerzetes, meghalt Magyarországon, Vashegyen az 1009. év júliusának 16. napján, és Szent Emmerám vértanú templomában eltemették. Életében és halála után csodákkal tündökölt. III. Callixtus pápa a szentek sorába iktatta.

Ezen szöveg áll a festmény alatti feliratban (8. kép), azonban már legelső mondata tévedést hordoz magában. Az általuk kamalduli szerzetesként tisztelt aszkéta már csak azért sem lehetett szerzetük tagja, mivel Szent Romuald (951/952–1027) Camaldoliban 1023 után alapított csak remeteséget.[17] Mór legendájának szövege is nyilvánvalóan tanúskodik Zoerardus belépéséről a zoborhegyi Szent Ipoly bencés monostorba.[18]

Miszerint lengyel szerzetes lett volna, arra az adhat alapot, hogy *de terra Poloniensium* jött hazánkba,[19] amelynek jelentése már évszázadok óta heves vita tárgya: a mai Lengyelország területét, vagy az isztriai félszigeten fekvő Pula (akkoriban: Pola) városát jelenti-e? Mérv-

13 Tschochner, Friederike: Zoerardus (Andreas Swierad) und Benedikt. In: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Szerk. Kirschbaum, Engelbert SJ. Achter Band. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien (Italia, Deutschland, Switzerland, Österreich), 1976, 641. h.

14 Miladinov, Marina: *Margins of Solitude. Eremitism in Central Europe between East and West*. Leykam international, Zagreb, 2008, 120. o.

15 Idézi Carruthers, Mary: *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric, and the Making of Images 400–1200*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003 (1998), 310. o. *Pusztítsd el magad teljesen (…)*.

16 *Una dinastia di incisori: i Sadeler. 120 stampe dei Musei Civici di Padova*. Szerk. Limentanivirdis, Caterina – Pellegrini, Franca – Piccin, Gemma. Editoriale Programma, Padova (Italia), 1992, 87. o.

17 Branciaroli, Alberta Piroci: *Camaldoli. Il monastero l'eremo e la foresta*. Edimond Srl., Città di Castello, 2003, 58. o.

18 Vita Zoerardi 1.3.; Acta SS. 331. o.; Kučera, Matúš, i. m., 89. o.

19 Vita Zoerardi 1.2.

adónak a kérdésben Boba Imre álláspontját tartom – noha ez jelenleg a kisebbség véleménye –, így lengyel eredet helyett Pola mellett érvelnék.[20] A *terra Poloniensium* kifejezést először Jan Długosz krónikaíró azonosította Lengyelországgal (*Polonia*), még hozzátoldva azt is, hogy a két remete (csak Szórád származik külhonból Maurus írása alapján) Magyarországra érkezése előtt a czchów-i kolostorban élt szerzetesi életet.[21] A mai Dél-Lengyelország azonban csupán a 14. század első harmadától illetik a Polonia elnevezéssel, amely előtte Ggniezno-Poznań vidékét jelentette, a Kárpátok vidéke pedig a 11. században Cracovia (Krakowsko) néven szerepel az írásos emlékekben, mivel nem képezte az előbbi királyság részét.[22] A másik súlyos érv, hogy ésszerűtlen lenne feltételezni, miszerint a két szerzetes ismét újonnan belépett volna a szerzetesrendbe, amelynek már rég tagjai voltak. A dalmát eredetet erősíti Antonio Bonfini, a másik nagy krónikaíró állítása, aki néhány évvel Długosz után azt állítja: *ex Dalmatiae parte, quam Polianam dicunt, advenerunt* (t.i. Szórád és Benedek), tehát nem volt elvetendő az elképzelés még a *Historiae Polonicae* keletkezésének idejében sem.[23] Az isztriai származás feltételezése számomra azért is kínálkozóbb választás, mivel ez az egyetlen valós tény, amely Szórádot a kamalduli rendhez köti, még ha csak igen távoli szálakkal is. Romuald ugyanis 1008-ban Magyarországra indult huszonnégy társával, hogy térítőmunkát végezzen a római katolikus egyházhoz frissen csatlakozott királyságban.[24] Az itáliai szerzetesek az isztriai partoknál értek partot, így ugyanannak a délvidékről érkező keresztény misszió szellemi áramlatának a hírnökei voltak, amelynek Szórád is tagja volt, ahogyan Polából Magyarországra érkezett *ut novum sancte conversationis gaudium ex eorum conventu adimpleretur*.[25]

Lengyel hagyományt követ Szórád halálának datálása is, míg a magyar forrásművek a Hahóti-kódextől kezdve alapvetően a július 17-i

20 Boba Imre: Saint Andreas-Zoerard: A Pole or an Istrian? *Ungarn-Jahrbuch*, Band 7, 1976, 65–71. o.

21 Długosz, Jan: *Historiae Polonicae, libri XII, accedit Kadlubkonis historia Polonica, cum commento; Sarnicii annales Polonorum, et Lituanorum; Orichovii annales Polonici; Sarnicii descriptio veteris et novae poloniae itemque Russiae et Livoniae, etc.* Lib. II., Lipcse, 1711–12 (1480), 124. o.; *Boba*, 66. o.

22 Boba Imre, *i. m.*, 1976, 66. o.

23 Bonfini. Antonio: *Rerum Hungaricarum Decades*, Lib. I., Decad. 12., Bibliop Vindobon, Lipcse, 1711 (1497), 274. o.

24 Vita Sancti Romualdi Petri Damiani, XXIX. caput (1042), Damian, Peter: Life of Saint Romuald of Ravenna. Ford. Vine Durling, Nancy. In: *Medieval Hagiography*: an Anthology. Szerk. Head, Thomas, Taylor & Francis Group, London–New York, 2001, 309–310. o.

25 Vita Zoerardi 1. 1. *hogy új öröme fakadjon a szent szerzetesi életnek jövetelükből (t. i. az idegenföldekről jött szerzeteseknek).*

dátum alatt szerepeltetik a szent ünnepét.[26] A kártus feliratának legizgalmasabb része a végére maradt: állítása szerint ugyanis a zobori remetét III. Kallixtusz pápa (ur. 1455–1458) kanonizálta, noha ez valójában már 1083-ban megtörtént I. (Szent) László király kezdeményezésére.[27] Ugyan a szentté avatás procedúrájához már a 10. század végétől egyre inkább hozzátartozott a pápai jóváhagyás, ez még nem volt szükségszerű feltétele a kanonizációnak egészen III. Sándor (ur. 1100/1105–1181) 1173-as rendeletéig, így Szórád felvétele a szentek sorába teljesen szabályosnak tekinthető.[28] .[29] A néhány évtizeddel később írott Hartvik-legenda tanúsága szerint pedig egyenesen a római szentszék kezdeményezésére történt: *ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sancitum est*.[30] III. Kallixtusznak nem ismert semmilyen Szórádhoz köthető rendelete, ám a kamalduli szerzetesek hivatkozása mindenképpen érdekes kontextusba helyezi a csupán három évig regnáló pápát, akit a török visszaszorítására tett kísérletei nyomán szoros kapcsolatok fűztek a magyar királysághoz.

A kegyes és a kegyelmet nem ismerő példázat

A nyugati freskó kompozíciós megoldása középkori mintákat idéz, a cselekmény három epizódban tárul a néző szeme elé (9. kép). Témáját az alatta húzódó felirat (10. kép) pontosan leírja, ugyanúgy, ahogyan az a Maurus-féle legendában áll:[31]

> Un certo reo essendo stato per maleficii da lui commessi nella citta di Nitria impiccato, e quivi lasciato per morto. Il qual reo da che fu condannato alla morte, non resto mai infino a que fu a quella condotto, di raccommandarsi a S Andrea Zoerardo a fu da lui invisibilmente aiutato, prima con sostentarlo e appresso dopo essere tutti partiti mostrarsi visibile come spiccarlo a scioglierlo e lasciare libermante partire.
>
> Egy bizonyos bűnös embert az általa elkövetett gaztetteiért Nyitra városában halálra ítéltek és ott felakasztottak. Ez a bűnös halálra ítélésétől kezdve kivégzéséig nem hagyott fel vele, hogy Szent Zoerard-Andráshoz könyörögjék, aki láthatatlanul megsegítette, előbb amint fenntartotta, és azután hogy mindenki távozott, láthatóvá vált amint levágta őt, leoldotta, és hagyta szabadon elmenni.

26 Sólymos, i. m., 67–68. o.
27 Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Balassi Kiadó, Bp., 2000, 120. 118–119. o.
28 Vö. Lanzi, Fernando and Gioia: *Saints and their Symbols. Recognising Saints in Art and in Popular Images*. Ford. O'Connell, Matthew J. Order of Saint Benedict, Minnesota, 2004 (2003), 31. o., 7. j.
29 III. Sándor (ur. 1100/1105–1181) pápa rendelete alapján.
30 *SRH* II. 433. o. *A római szék intézkedéséből apostoli levéllel elrendelték (…)*.
31 Vita Zoerardi 4.1-5., A Mór-féle legendából ismerhették az arezzói barátok is Szórád csodatételét, mivel a martyriumok lapjaira inkább önmegtartóztatásának próbái és eszközei kerültek csak fel a 17-18. században.

Ugyanez a történet tehát Mór püspök 1060 körül keletkezett elbeszélésében a következőképpen hangzik, szoros egyezést mutatva a freskó feliratával:

> Aliud quoque eius miraculum nequaquam reticere volui, quod eodem Philippo abbate narrante cognovi. In civitate Nitria quidam reus damnatus suspensus est. Qui post solutus Dei misericordia ad abbatem venit Philippum et qualiter per merita beati viri Andree liberatus esset, indicavit. Dixit enim, quod damnatus esset, semper nomen ipsius implorasset et eum sustentaverit. At illi cum eum omnes mortuum putantes domum reverterentur, ipse eum manu sua solutum abire permisit. O qualis meriti vir ante Deum, qui visibilis apparens homines solvat, cum invisibilis inter angelorum choros locum possideat.[32]

A szóban és képben érzékletesen lefestett kép-történet egy jóval régebbi kor elképzeléseit tükrözi vissza a szent kegyelem gyakorlatának. Hasonló esettel találkozunk Tours-i Gergely krónikájában is, amikor Eparchius szerzetes ment meg egy bizonyos bűnös embert, imái hatására elszakad az akasztókötél és a gerenda.[33] Úgy tűnik, Szórád 11–13. századi kultuszának igen fontos aspektusa volt a bűnösök, elítéltek, rablók és más gonosz tetteket cselekedő vétkesek megsegítése, kihúzása a bajból. Már a Mór-féle legenda és az Acta Sanctorum is több ilyen esetet ismer – sőt, nem igazán találunk például az Árpád-házi szentek szelídebb csodáihoz hasonlóakat élettörténetében –, feltételeznünk kell, hogy Szórád kezdeti kultusza szorosan összefüggött a bűnös lelkek megtérítésével és ilyen helyzetekben fontos segítő szentként működött.[34] Mint az előbb említett példa is mutatja, ezek a halálraítéltek és vétkesek ráadásul tisztában is voltak ezzel, és okkal ajánlották magukat Szórád oltalmába, ugyanúgy ahogyan például a Mór által írt legenda haldokló erdei rablóját is társai rögtön a remete egykori barlangjába vitték, remélve, hogy társuk a szent helyen talán gyógyulást talál.[35] Egyben ezek a történetek kivétel nélkül a bűnös megtérésével végződnek, amellett, hogy Szórád megsegíti őket.

Ellenben a Szórádról készült korábbi ábrázolások többségének statikus, szinte ikonszerű képi megoldásaival, a két freskó már epikus témájánál fogva egy, a barokk előtt teljességgel mellőzött ikonográfiai

32 U. o.
33 Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*. Ford. Adamik Tamás – Mezei Mónika. Kalligram Kiadó, Pozsony (Szlovákia), 2010 (Gregorii Turonensis *Historiae*, Editionem alteram curaverunt Bruno Krusch et Wilhelmus Levison, Hannover, 1951), 395. o.
34 Vö. Vita Zoerardi.
35 Rónay György: Boldog Mór püspök és a zoborhegyi remeték. In: *Magyar szentek*. Szerk. Lippay Lajos. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1991, 155–184. o.

típusát ragadja meg a remeteszentnek, amely az első esetben egy összszetett cselekmény (11. kép), majd a másodiknál pedig sokszereplős kompozíció kivitelezését teszi lehetővé. Karl Stengel 1625-ös *Imagines Sanctorum*ához készült metszet (12. kép) is a háttérben hagyja Szórád vezeklő alakját, az előtérbe pedig remetetársa, Benedek – jóval mozgalmasabb, több szereplős – történetét emeli, akire éppen lesújtani készül a rablógyilkos, dús kincseket remélve a böjti eledelül negyven diót rejtő táskája mélyén.[36]

A második freskó, az eretnekek kiűzése a templomból (13. kép) a hagyományos ikonográfiai előképek[37] helyett egy lutheránus-mártíromság jelenetté alakítja a kiűzetést: a helyszín a templom előtti átrium, az áldozatok pedig nem menekülnek, hanem már szétmarcangolva hevernek a földön, Szórád pedig csak a kép bal szélén, egészen apró figuraként tűnik fel. Ennek megfelelően pontosítanunk kell a kép témáját, hiszen itt nem *in actu* az eretnekek kiűzését láthatjuk, ahogyan arról a felirat szól (sőt, már a purgáló tűz sincsen sehol), hanem az azt követő pillanatot, amikor a nép Szórád – ez esetben – kegyelmet nem ismerő győzelmét csodálja (14. kép):

> Volendo gli eretici rovinare la chiesa dedicata a San Andrea Zoerardo et uccidere li cattolici. In essa il detto Santo con visibili fiamme di fuoco visibilmente apparendo severamente gli percosse nel'anno MDLXVIIII nel giorno della festivata sua il di XVI di luglio.

> Az eretnekek le akarták rontani a Szent Zoerard-Andrásnak szentelt templomot és megölni a katolikusokat. Ekkor a mondott szent látható lángnyelvekkel megjelent és sokakat elveszejtett az 1569. évben, ünnepnapján, július 16-án.

Ezt a *post mortem* csodatételt az előzővel ellentétben hiába keresnénk a Maurus-féle szövegben, azonban szerepel az életrajz legismertebb kora újkori forráskiadásában, az *Acta Sanctorum*ban, amelynek júliusi kötetét 1695–1717 között jelentették meg a bollandisták.[38] Ezen a helyen a következő leírása található a vérfagyasztó eseménynek, amely főként azzal gazdagítja a történteket, hogy nem egyszerűen csak eretnekekről beszél, hanem meg is nevezi lutheránus hitüket:

> Anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo nono, die decima sexta Julii, qua festum Sancti celebrari solet, temporibus Sigismundi

36 Stengelius, Carolus: *Imagines sanctorvm Ord.S.Benedicti. Tabellis aereis expressae cum eulogiis ex eorumdem vitis*. Austria, MDCXXV (1625), 61. o.
37 Krisztus kiűzi a kufárokat a templomból, Héliodórosz kiűzetése a templomból, stb.
38 Bollandus, Joannes – Henscheniush, Godofridus – Paperbochius, Daniel – Baertius, Franciscus … [et al.]: *Acta Sanctorum. Iulii*. Vols. 9. Antwerpen, 1634–1794, repr. 1965–1970, 326–336. o.

> Augustui regis Poloniae, frequens aderat populus, ut divinis officiis vacaret, ac se precibus Viri sancti commendaret, in ecclesia, quae super cellam ipsius aedificata est, in qua Vir sanctus, antequam iret in Ungariam, annos aliquot commoratus est. Ibi populum catholicum orantem ausu temerario publicae securitatis violatores, & ecclesiasticae immunitatis sacrilegi eversores magna vi adoriuntur, & exturbare de templo conantur. Populus interim opem sancti Viri magna contentione vocis, & servore spiritus implorat: Sancte Andrea Zoerarde, serve Dei, defende ecclesiam ab impiis Luteranis, fidei catholicae hostibus. Protinus Sanctus vocatus apparuit manifeste & baculo ignito, quem gerebat, haereticos propulsans è coemeterio exegit; multos ex iis divina ultio flammis absumpsit, multos excaecavit, multos vita privavit; nonnulli mirabili coërciti poena, sancte Matri Ecclesiae Catholicae manus dederunt.[39]

Kézenfekvőbb azonban az *Acta* helyett magát a legenda legelső ismert forrását kézbe vennünk, a lengyel Stefan Damalevicz 1661-ben született *Vita S. Bogumili* című történeti művét, amely Szórádot ráadásul kamalduli szerzetesként említi.[40] Eldönthető-e, hogy melyik forrást használták fel a freskók témájának kitalálásakor? Mivel az északi fal latin nyelvű szövege pontról pontra megegyezik Damalevicz életrajzával,[41] így az 1661-es évet a képek elkészültének alsó határaként tekinthetjük.

Szórád tisztelete a S. Maria in Gradiban

Nem 1661-ből való azonban Szórád tiszteletének legrégebbi emléke a templomban. Öt harangja közül az egyiket 1631-ben Szórádnak szentelték, és bizonytalan időkre megy vissza a 18. században már régóta létező szokás, amelynek során a nép diót vitt a szent ünnepnapján a templomba, ahol azt a barátok megáldották.[42] A főhajó bejáratától jobbra látható eredeti helyén a firenzei festő, Vincenzo Dandini (1607–1675) impozáns méretű (315×197 cm), 1657-re elkészült *Szent Szórád és Borromeo Szent Károly*-oltárképe (15. kép).[43] A firenzei festő szintén nem a hagyományos, idős, fehér szakállas remete alakjában képzelte el Szórádot, ám nem is mutatja különösebb hatását a kriptalejáratnál fekvő képegyüttesnek, ahogyan a rövid, barna szakállú, kamalduli csuhát viselő zoborhegyi szentet jeleníti meg. Képének témájául a Mór-féle legenda egyik híres jelenetét választotta, amikor egy „angyali tekintetű ifjú (*visionis iuvenice angelice*)" karolja föl

39 U. o.
40 Damalevicius, *i. m.,* 146. o.
41 Damalevicius, *i. m.,* 146. o.
42 Fraja, 461–462. o.; Sólymos, *i. m.,* 153. o., eredeti forrás: Mittarelli–Costadoni: *Annales Camaldulenses*. I. k., 1755, 932. o.
43 Ilkó Krisztina: *Vincenzo Dandini (1607–1675) Szent Zoerard-András (Szórád) és Borromeo Szent Károly-oltárképe az arezzói Santa Maria in Gradi templomban*. XXX. OTDK., 2011.

a kemény munkától és szigorú böjtöléstől elájult Szórádot.[44] Jelenleg a sekrestyében látható továbbá egy 17. századi festmény a szentről. Nem körvonalazható tehát biztosan, milyen régre nyúlik vissza Szent Szórád tisztelete a templomban, sőt a régióban, mivel már 1610-ből ismeretes egy *vitá*ja Firenzéből.[45]

Szent Szórád tisztelete a kamalduli rend körében

Csupán a S. Maria in Gradi templomában kellene Szórád tiszteletének gyökereit megtalálnunk, ha nem lennének más ábrázolásai, illetve írásbeli emlékei is a zoborhegyi szent tiszteletének a kamalduli remeték kolostortemplomaiban és forrásműveiben. Arról a vitáról, hogy Szórád az ő rendjük tagja lett volna, már említést tett az *Acta Sanctorum* bollandistája is, ám kultusza a kora újkornál valószínűleg jóval régebbre nyúlik vissza a rend történetében. Éppen Hevenesi véleményére is hivatkozik az *Acta*, aki 1692-es *Régi Magyar Szentség* című munkájában egyszerűen csak annyit írt a zobori remete rendi hovatartozását illetően: *Andreas sanctis suis & Benedictini, & Camaldulenses, & Pauli prima Religiosi cendicant: nolim judicem agere.*[46]

A kamalduli szerzetesek körében népszerűségét példázza a tiszteletére szentelt kápolna a Volterra mellett fekvő Badia dei Santi Giusto e Clemente-ben, és az itt található San Cipriano templom *Madonna a gyermek Jézussal és szentekkel*-oltárképe (15. sz.) is.[47] Utóbbi képen a *sacra conversatione* résztvevői: Szent Kornél, Ciprus, Romuald – a rend alapítója –, Szórád, Bonifác és Makáriosz, azonban nem mind egy időben kerültek a festményre. Az eredeti mű feltehetően Domenico di Michelino munkája, Kornél és Ciprus kivételével azonban a négy további szent, köztük Szórád, már nem az ő kezétől származik. Feltehetően 16. század eleji átfestésről lehet szó, és magyarországi bencés remete már itt is a kamalduliak fehér habitusát viseli, tehát egyértelműen saját szentjükként tisztelték.

A rend Szórád iránti tisztelete még ezután is sokáig továbbélt a hitéletben, a S. Maria in Gradi freskóin és olajfestményein túl ezt példázza az 1754-es *Diarium oder Camaldulensisches Tag-Buch* című munka, amelyben több oldalt is szentel a zoborhegyi remetének és társának, Benedeknek.[48]

---

44 Bellesi, Sandro: *Vincenzo Dandini e la Pittura a Firenze alla meta del Seicento*. Felici, Pisa, 2003, 111–112. o.

45 Puskely Mária: *„Virágos kert vala híres Pannónia…". Példaképek a magyar múltból X-XVII. század*. Amekó Kiadó, Bp., 1994, 41. o. Mini, Tommaso: *Vite dei Santi Andrea Zoerardo e Benedetto*. Firenze, 1606.

46 Acta SS, 24., 331. o. *„Andrást a bencések, a kamalduliak, és első rendünk, a pálosok is saját szentjükként kínálják, nem akarok ítéletet mondani ebben."*

47 Pellegrino, Francesca: 62. Pala d'altare. In: *Volterra d'oro e di pietra*. Szerk. Burresi, *Mariagiulia* – Caleca, *Antonio*. Pacini Editore, 2006, 113–114. o.

48 [N. n.]: *Diarium oder Camaldulensisches Tag-Buch*. [K. n.], Wien, 1754, 107–109. o.

Konklúzió Elvetném az eddig elfogadott datálását a S. Maria in Gradi képeggyüttesének,[49] sőt, felteszem, nem egy időben készült az olajfestmény a két freskóval, hanem megelőzi azokat. Míg az északi fal esetében stukkódíszítés tölti be a keret szerepét, addig a két másik ábrázolás esetében trompe l'oeil freskódíszítés látja el ugyanezt a funkciót. Nem vall egyazon kéz munkájára az eltérő színvonal sem, a freskók jóval provinciálisabb kvalitást képviselnek, és más kompozíciós megoldásokkal variálnak, ellenben az egész képhosszt betöltő térdelő alak feltűnően nagyobb felületet foglal el amazok arányrendszeréhez viszonyítva. Az időbeli differenciát támasztják alá az alul húzódó feliratok is: míg az első esetében latin nyelvű szöveggel van dolgunk, a másik kettő már olaszul íródott.

Azonban a helyzetet tovább nehezíti, hogy nem csak a freskók alatti olasz felirat Damalevicz szövegének fordítása, de a korábbi, latin nyelvű írás is egyértelműen az ő művére támaszkodik, tehát a két különböző megrendelés szellemi hátterét egyazon forrás szolgáltatta. Mi ösztönözhette hát a szerzeteseket egy idő után újra Szent Szórád *vitá*jához (sőt, *vitá*ihoz, hiszen Damalevicz könyve nem tartalmazta az akasztott bűnös megmentésének történetét) nyúlniuk?

Ezeknek a freskóknak ugyanis *üzenet*ük, vagy legalábbis *rendeltetésük* volt. 1680. július 16-án bencés szerzetesek érkeztek a szent ünnepét megülni a S. Maria in Gradiban, ez azonban – Pieri elképzelésével ellentétben – nem magyarázná meg a Costacciarói Tamásciklus megfestését, noha egyértelmű, hogy a két ciklus egy összetett megrendelői program részét képezik, a 17. század második fele pedig helyesnek tűnik a datálás szempontjából.[50] Az olajkép datálásánál még inkább nehezíti a feladatot, hogy mivel ellopták a templomból, csupán egy rossz minőségű, régi fekete-fehér fotográfiáról ismerjük, így pontos következtetéseket nem is igen lehet levonni. Azt azonban még így is meglehetős biztonsággal állíthatjuk, hogy ez a kép keletkezett elsőként a három közül, azt pedig már nehezebb megállapítani, hogy eredetileg is jelenlegi helyére szánta-e a megrendelő, vagy csak valamivel később került oda. A S. Maria in Gradiban egyedül e képciklus esetében találkozunk ilyen olajfestményt, stukkót és freskókat variáló együttessel, ráadásul a különös megoldásban segítségünkre lehet az a megfigyelés is, hogy a stukkókeretezés mellett a festmény önálló fakerettel is rendelkezett. Ez tovább finomíthatja az előzőekben felállított elméletet részleteiben, mivel ez arra utalhat, hogy az olajkép önállóan állhatott egy ideig, majd később találták csak meg végső helyét, és ek-

49 Vö. Pieri, *i. m.*, 74. o., Sólymos, *i. m.*, 158. o.
50 Pieri, *i. m.*, 74. o.

kor került köréje a freskódíszítés és a felirat, amelyek még így is korábbi periódus során készültek a két szomszédos oldalfalon található nagyméretű freskóknál.

És hogy miért éppen ezek a jelenetek kerültek Donatus tumbája fölé, aki a kehely-csoda során megmentette templomát a hitetlenek rombolásától? Mindkét sorozatban a szent nagy veszélyektől menekíti meg a hívőket, ezt fejezi ki Damalevicz felsóhajtása is, amikor a templomot lerontani készülő lutheránusoktól rettegő gyülekezet szájába adja fohászát a szent hely megóvása végett: *Sancte Andrea Zoerarde, serve Dei, defende ecclesiam!*[51]

Felhasznált források

IX. Leó bullája (1050), Archivio Capitolare Aretino, G perg. 6.

Bonfini, Antonio: *Rerum Hungaricarum Decades*, Lib. I., Decad. 12., Bibliop Vindobon, Lipcse, 1711 (1497).

Bollandus, Joannes – Henschenius, Godofridus – Paperbochius, Daniel – Baertius, Franciscus… [et al.]: *Acta Sanctorum. Iulii*. Vols. 9. Antwerpen, 1634–1794, repr. 1965–1970, 326–336. o.

Mini, Tommaso: *Vite dei Santi Andrea Zoerardo e Benedetto*. Firenze, 1606.

Damalevicius, Stephanus: *Vita S. Bogumili. Romae*, Typis Ignatii de Lazaris, 1661 (Varsaviae, 1803).

Długosz, Jan: *Historiae Polonicae, libri XII, accedit Kadlubkonis historia Polonica, cum commento; Sarnicii annales Polonorum, et Lituanorum; Orichovii annales Polonici; Sarnicii descriptio veteris et novae poloniae itemque Russiae et Livoniae, etc.* Lib. II., Lipcse, 1711-12 (1480).

Maurus: Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris. Rec.: Madzsar Imre, in: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. Szentpétery Imre, vol. 2. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1938, 357–361. o.

[N. n.]: *Diarium oder Camaldulensisches Tag-Buch*. [K. n.], Wien, 1754.

Ricordi della Chiesa di Santa Maria in Gradi raccolti da Angelo Pasqui. Szerk. Fraja, Simone De. *Atti e memorie della Accademia Petrarca di Lettere*, Arti e Scienze, Nuova Serie, Vol. LIX, LX, Anni 1997–1998, Arezzo, MM (2000), 447–485. o.

51 *Szent Zoerard-András, Isten szolgája, védd meg az egyházat!*

Vita Sancti Romualdi Petri Damiani, XXIX. caput (1042), Damian, Peter: Life of Saint Romuald of Ravenna. Ford. Vine Durling, Nancy. In: *Medieval Hagiography: an Anthology*. Szerk. Head, Thomas, Taylor & Francis Group, London–New York, 2001, o.

Voragine, Jacobi a: *Legenda Aurea*. Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1969.

Felhasznált szakirodalom

Banfi, Florio: *Itáliai magyar emlékek*. Szerk. Sárközy Péter, ford. Kovács Zsuzsa. Romanika Kiadó, Bp., 2007 (Ricordi ungheresi in Italia. *Annuario della R. Accademia d'Ungheria*, 1940–1941, 102–303. o.), 441–45. o.

Bellesi, Sandro: *Vincenzo Dandini e la Pittura a Firenze alla meta del Seicento*, Felici, Pisa, 2003.

Boba Imre: Saint Andreas-Zoerard: A Pole or an Istrian? *Ungarn-Jahrbuch*, Band 7, 1976, 65–71. o.

Branciaroli, Alberta Piroci: *Camaldoli. Il monastero l'eremo e la foresta*. Edimond Srl., Città di Castello, 2003.

Carruthers, Mary: *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric, and the Making of Images 400–1200*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003 (1998).

Ilkó Krisztina: *Vincenzo Dandini (1607–1675) Szent Zoerard-András (Szórád) és Borromeo Szent Károly-oltárképe az arezzói Santa Maria in Gradi templomban*. XXX. OTDK., 2011.

Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Bp., 2000, 120. 118–119. o.

Kučera, Matúš: *Stredoveké Slovensko*. Perfekt, Bratislava, 2002.

Lanzi, Fernando and Gioia: *Saints and their Symbols. Recognising Saints in Art and in Popular Images*. Ford. O'Connell, Matthew J. Order of Saint Benedict, Minnesota, 2004 (2003).

Miladinov, Marina: *Margins of Solitude. Eremitism in Central Europe between East and West*. Leykam international, Zagreb, 2008, 120. o.

[N. n.]: *Memorie istoriche per servire di guida al forestiero in Arezzo*. Firenze, MDCCCXIX (1819).

Pellegrino, Francesca: 62. Pala d'altare. In: *Volterra d'oro e di pietra*. Szerk. Burresi, Mariagiulia – Caleca, Antonio. Pacini Editore, Pisa, 2006, 113–114. o.

Pieri, Silvano: *S. Maria in Gradi di Arezzo. Monastero – Chiesa – Parrocchia*. Cortona (Arezzo), 1994.

Puskely Mária: *„Virágos kert vala híres Pannónia…”. Példaképek a magyar múltból X-XVII. század*. Amekó Kiadó, Bp., 1994.

Rónay György: Boldog Mór püspök és a zoborhegyi remeték. In: *Magyar szentek*. Szerk. Lippay Lajos. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Salmi, Mario: La cripta di Santa Maria in Gradi. *Atti e memorie della R. Accademia Petrarca di Lettere, Arti e Scienze*, Nuova Serie, Vol. XII, Arezzo, I. Semestre, 1932 (X), 40. o.

Sólymos Szilveszter: *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1996.

Strnad, Alfred A.: Thomas von Gubbio (von Costacciaro). In: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Szerk. Kirschbaum, Engelbert SJ. Achter Band. Herder, Rom–Freibrug–Basel–Wien, 1976, 490. h.

Tschochner, Friederike: Zoerardus (Andreas Swierad) und Benedikt. In: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*. Szerk. Kirschbaum, Engelbert SJ. Achter Band. Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1976, 641. h.

Una dinastia di incisori: i Sadeler. 120 stampe dei Musei Civici di Padova. Szerk. Limentanivirdis, Caterina – Pellegrini, Franca – Piccin, Gemma. Editoriale Programma, Padova, 1992.

Képek

1. kép Bartolomeo Ammannati: *Chiesa di Santa Maria in Gradi*, 1591–1611, Arezzo, Piazza Santa Maria in Gradi.

2. a) kép Bartolomeo Ammannati: *Chiesa di Santa Maria in Gradi* (belső tér), 1591–1611, Arezzo, Piazza Santa Maria in Gradi.

2. b) kép Bartolomeo Ammannati: *Chiesa di Santa Maria in Gradi* (alaprajz), 1591–1611, Arezzo, Piazza Santa Maria in Gradi.

3. kép A Chiesa di S. Maria in Gradi kriptája, Arezzo.

4. kép Ismeretlen toszkán mester: *Costacciarói Boldog Tamás csodatétele*, 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

5. kép Ismeretlen toszkán mester: *Costaccarói Boldog Tamás utazása*, 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

6. kép Ismeretlen toszkán mester: *Szent Szórád*, 17. sz., olajfestmény, SMG, Arezzo (archív felvétel).

7. kép A festmény helye napjainkban.

8. kép A festményhez tartozó felirat, 17. sz., freskó, SMG, Arezzo

9. kép Ismeretlen toszkán mester: *Szent Szórád megment egy halálra-ítéltet,* 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

10. kép A festményhez tartozó felirat, 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

11. kép Ismeretlen toszkán mester: *Szent Szórád megment egy halálra-ítéltet* (részlet), 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

Első
Század
Online

12. kép Ismeretlen metsző: Szent Zoerard-András, rézmetszet, Stengelius, Carolus: Imagines sanctorvm ord. S. Benedicti, 1625.

13. kép Ismeretlen toszkán mester: *Szent Szórád kiűzi az eretnekeket,* 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

14. kép A festményhez tartozó felirat, 17-18. sz., freskó, SMG, Arezzo.

15. kép Vincenzo Dandini: *Szent Zoerard-András (Szórád) és Borromeo Szent Károly,* 1657, olaj vásznon, 315 × 197 cm, Arezzo, Chiesa di Santa Maria in Gradi.

ELTE BTK Néprajz MA II.

Hajdu Ágnes

A Szlovén Néprajzi Múzeum állandó kiállításai a Néprajzi Múzeum két kiállítása tükrében

Bevezető

Dolgozatom fő témája a Szlovén Néprajzi Múzeum (Slovenski Etnografski Muzej, a továbbiakban SEM) állandó kiállításainak bemutatása, melyet elsősorban a magyar testvérintézmény két tárlatával való összevetésen keresztül kísérlek meg. Kezdeti szándékom szerint a dolgozat kizárólag a kiállítások elemzésére szorítkozott volna, azonban az anyaggyűjtés során szembesültem azzal, hogy a SEM-ről mint intézményről semmilyen magyar nyelvű publikáció nem áll rendelkezésünkre, jóllehet 2002-ben a Néprajzi Múzeum egy szlovén vendégkiállításnak is otthont adott[1]. Ezért döntöttem úgy, hogy magát a múzeumot, annak történetét is bemutatom. Azért is hasznos lehet ez, mert az intézmény fejlődését, a gyűjtemények történetének alakulását látva talán érthetőbbé, teljesebbé válik a kiállításokról felrajzolt kép is.

A SEM kiállításait két alkalommal, ljubljanai látogatásaim során volt szerencsém látni 2011 tavaszán. A kiállítások elemzésében nagy segítségemre volt az épp abban a félévben futó egyetemi muzeológiai előadássorozaton megismert szempontrendszer.

1 *Szerelem a levegőben – Szerelmi ajándékok a hagyományos szlovén kultúrában,* Néprajzi Múzeum, 2002. július 5. – 2002. október 12.
A kiállítás katalógusa: Bojana Rogelj Skafar: *Szerelem a levegőben – Szerelmi ajándékok a hagyományos szlovén kultúrában,* Kamarakiállítások 7., Néprajzi Múzeum, Budapest, 2002.

A SEM vázlatos története

Szlovén területen az első múzeumalapítási kísérlet Ziga Žois[2] köréhez és a felvilágosodás századához köthető, ők elsősorban egy történeti jellegű múzeumot kívántak létrehozni. Véleményük szerint a múzeum kitűnő eszköz a nemzeti lét és a nemzettudat felébresztésére, életre hívására, hisz ezen intézmény éppen a nemzeti kultúra legnagyobb vívmányainak megőrzésére szolgál. Mindezek ellenére a 19. század közepéig a szlovének esetében sem beszélhetünk valódi nemzettudatról. Ez érzékelhető többek között abból is, hogy 1821-ben a rendek nem egy egész szlovén nyelvterületre kiterjedő gyűjtőkörrel rendelkező, hanem egy regionális múzeum felállításáról határoztak. A Kranjska[3] Vidéki Múzeum öt nagy terület bemutatására volt hivatott: a történelemére, a statisztikáéra, a természettudományéra, a technológiáéra és az emberi testére. A néprajzi tematika itt még csak a történeti egység egyik alfejezeteként jelent meg, emellett feltehetően rendkívül heterogén volt, bár nem ismerjük pontosan valamenynyi gyűjtött adatot, tárgyat. A gyűjtemény darabjai 1888-tól ismertek, köszönhetően a Kranjska Vidéki Múzeum kiállításvezetőjének. A szlovén területről származó tárgyak mellett a kiadványban feltűnnek egy észak-amerikai és egy afrikai gyűjtemény darabjai is, melyek a múzeum fennállásának első évtizedében, szlovén misszionáriusok adományként kerültek az intézmény birtokába.

A szlovén néprajzi gondolkodás fontos fordulópontja fűződik Matija Murko munkásságához. A szláv filológia kozmopolita professzora kezdetben csak a valóság és a fejlődés törvényszerűségeinek pozitivista megismerésére törekedett, majd 1895-ben a prágai néprajzi kiállításon járva ismerte fel a néprajzi tárgygyűjtés fontosságát. Murko nem csak azt dolgozta ki elméletében, hogy mit kell gyűjteni, hanem azt is, hogy miképp kell a gyűjtött anyagot dokumentálni. Figyelme nem csak az anyagi kultúra, hanem kora parasztságának az ismereteire, tudására irányuló gyűjtésre is kiterjedt. Murko a néprajzi gyűjtemény helyét a szlovén terület központjában, Ljubljanában jelölte meg. Tézisei, alapelvei azonban – sajnálatos módon – egyáltalán nem jutottak el a megvalósításig, a gyakorlatban visszhangtalanok maradtak.

Murko törekvései után még jó két évtized telt el, mire 1921-ben megtették az első intézkedéseket a független néprajzi múzeum megalapítására. Niko Županič-nak sikerült megnyernie az oktatási mi-

2 Sigmund Zois Freiherr von Edelstein (1747–1819), gyakran Sigmund vagy Žiga Zois néven említik, kranjskai nemes, természettudós, mecénás. A Habsburg Birodalomban a felvilágosodás kiemelkedő egyéniségekén tartják számon.
forrás: http://books.google.com/books/about/Sigmund_Zois_Freiherr_von_Edelstein.html?id=ZH6fPgAACAAJ

3 Történeti régió Szlovéniában, a fővárostól, Ljubljanától észak-nyugatra.

nisztert a múzeum ügyének, hangsúlyozva a múzeum jelentőségét a néprajzi kincsek tanulmányozásában, megőrzésében. A polgári nemzetépítő törekvések eszmeisége még mindig főszerepet játszott a múzeumalapítás melletti érvelésben: Županič szerint a múzeum egyszerre lehetne a szlovén nép hű tükre és a nemzet büszkesége.

Županič távollétében a helyére kerülő Stanko Vurnik mintegy 3500 tárgyat elkülönített a Nemzeti Múzeum (a korábbi Kranjska Vidéki Múzeum) gyűjteményéből, így teremtve meg a Királyi Néprajzi Múzeum állományának alapjait. Ezen intézkedés következtében a tárgyak elosztása a két múzeum között nem feltétlenül a tudományos szempontokat tartotta szem előtt. Vurnik minden írásában szorgalmazta, hogy a Nemzeti Múzeum biztosítson nagyobb helyet a szervezetileg immár önállósult néprajzi intézménynek, melynek anyaga mindössze egyetlen teremben kapott elhelyezést. Ezzel párhuzamosan az agilis Vurnik – a helyszűkétől függetlenül – kidolgozott egy kiállítási tervet, melyet 18 teremben kívánt megvalósítani, és – nyugati példákat követve – tárgyajándékozásra szólította fel a nagyközönséget.

A '30-as években nem történtek jelentősebb változások, fejlemények a múzeum életében, az eszmeiséget pedig a nálunk sem ismeretlen neoromantikus szemlélet határozta meg: minél régebbi, annál érdekesebb volt egy tárgy, az „ősi" tárgyak minden jellegzetességükkel és különlegességükkel a kis szlovén nemzet ősi voltát bizonyították. (Ennek ellenére a gyűjtött tárgyak többsége legfeljebb két évszázados múlttal rendelkezett.) A múzeum minden erejével azon volt, hogy bizonyítsa ezen tárgyak etnikus, szlovén voltát, így szinte minden esetben figyelmen kívül hagyták az idegen hatásokat. Ugyancsak elsikkadt a tárgyak társadalmi kontextusára, a szociális rétegzettségre való reflexió.

A világháborúk alatti pangás, beszűkölt kutatási lehetőségek után az '50-es években, Boris Orel[4] igazgatósága alatt intenzív tárgygyűjtés kezdődött. Szlovén területen ekkor végeztek először szisztematikus gyűjtést[5] arra törekedve, hogy mind a tárgyak, mind a szellemi kultúra tekintetében minden szlovén régió reprezentálva legyen.[6] A kutatások eredménye még akkor sem vitatható, ha az elméleti hátteret a dialektikus materializmus

4 Boris Orel (1903–1962), 1945-től haláláig a SEM igazgatója. Munkásságát Inja Smerdel foglalta össze a múzeum szántóeszközeinek képes katalógusával közös kötetben: *Inja Smerdel : Orala : Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja,* Slovenski Etnografski Muzej, Ljubljana, 2008.

5 Ez volt az első alkalom, hogy szlovén területen kutatócsoportok, előre, központilag megfogalmazott kérdőívek segítségével végeztek néprajzi gyűjtést.

6 A korábbi anyag főként Gorenjska és Bela Krajina területéről származott, túlnyomó többségét textíliák és a népművészet körébe tartozó tárgyak alkották.

alapjain fogalmazták meg. (A kutatások, kutatók szemléletében ugyanakkor még egyfajta pozitivista beállítottság is tetten érhető.)

1947-ben a Nemzeti Múzeum három termét a Néprajzi Múzeum rendelkezésére bocsátotta, ezzel megnyílt a lehetőség egy állandó kiállítás megrendezése előtt. A kiállításba kerülő tárgyakat különböző régiók anyagából válogatták össze, melyek csak a paraszti lét egyes szegmenseinek bemutatására voltak hivatottak.

A gyűjtést mindenek elé helyező '50-es évek után a következő évtizedekben a kiállításrendezés került előtérbe[7]. Mivel – az ebben az időszakban a Szlovén nevet is felvevő – Néprajzi Múzeum – a Természettudományi Múzeumhoz hasonlóan – még mindig a Nemzeti Múzeum épületében „vendégeskedett", ezért a szűkös térbeli adottságok miatt csak olyan kiállításokban gondolkodhattak, melyek egy-egy kisebb tematikus egységet mutatnak be. A kiállítások tervezése, megvalósítása során vált egészen tarthatatlanná a helyszűke. Megoldásként Ljubljanán kívül nyitottak néprajzi kiállítóhelyeket: pl. a podsmrekai kastély fogadta be a kerámiagyűjteményt, a goričanei barokk kastélyban pedig a nem európai gyűjtemények tárgyaiból nyitottak kiállítást. Fontos azonban látni, hogy a kiállítások egészen a '80-as évekig elmaradtak amögött a nívó mögött, melyet a néprajzkutatók, muzeológusok a tárlatok kapcsán írt elméleti tanulmányaikkal kijelöltek.

A '70-es évek központi módszertani kérdése volt, hogy hogyan lehetséges a múzeumi prezentáció eszközeivel nem pusztán a tárgyakat, de a hozzájuk szervesen kapcsolódó életmódot is bemutatni. A probléma egyik lehetséges megoldásaként vetődött fel egy szabadtéri múzeum létrehozása[8].

Az 1920-as évektől gyűrűző, folyamatos, égető helyhiány még a '90-es években sem volt megoldott. 1992-ben a múzeum beadott egy tervezetet arra a pályázatra, melyet a volt Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ljubljanai katonai épületeinek hasznosítására írtak ki. A kedvező elbírálásnak köszönhetően a múzeum – mintegy hetven év után – végre önálló épület birtokába jutott, melybe 2004-ben költöztek át.

A SEM és állandó kiállításai

A SEM önmagát a kulturális identitások múzeumaként definiálja, összekötő kapocsként múlt és jelen, saját és mások kultúrája, illetve a természeti világ és a civilizáció között. Mindezzel egybecseng az intézmény szlogenje, mely szerint a SEM „Egy múzeum emberekről, embereknek." A létesítmény az etnológia nemzeti múzeuma, a szlovén etnológiai, antropológiai gondolkodás fejlődésének eredménye.[9]

7 Boris Kuhar 1963-tól 1987-ig tartó igazgatósága alatt több mint 200 kiállítást rendezett a múzeum.

8 A szlovén szabadtéri múzeumok megalakulására, történetére nem térek ki dolgozatomban.

9 Szembetűnő, hogy míg a múzeum nevében az etnográfia szó szerepel, addig az

A SEM gyűjteménye több mint 40 000 tárgyat számlál, ebből valamivel több mint 30 000 a szlovén és mintegy 10 000 az Európán kívüli műtárgy, a Néprajzi Múzeumban ennek kb. ötszörösét, több mint 200 000 tárgyat tartanak nyilván.

Érdemes összevetni a két múzeum gyűjteményi tagolódását. A SEM egységei: lakáskultúra, szociális kultúra, spirituális kultúra, vidéki gazdaság és közlekedés, népművészet és képi források, textil, ipar és kereskedelem, emigránsok – kisebbségek és az Európán kívüli gyűjtemények.

A Néprajzi Múzeum gyűjteményei:

rítusgyűjtemény: egyházi, szokás- és játék-, hangszergyűjtemény;

gazdálkodásgyűjtemény: állattartás-pásztorművészet, földművelés, gyűjtögetés, halászat; háztartásgyűjtemény: bútor- és világítóeszköz, kerámia, kosár, táplálkozás, technológiagyűjtemény: építkezés, közlekedés, mesterség;

textil- és viseletgyűjtemény, valamint a

nemzetközi gyűjtemények.

Míg a Néprajzi Múzeum esetében a tárgytípusok vagy a használat adja a gyűjtemények nevét, a SEM gyűjteményei többnyire általánosabb kategóriák szerint csoportosítottak, pl. a kultúra egy-egy szegmensének neveit viselik. Külön érdekesség a szlovén esetben a közösség mint gyűjteményképző rendezőelv az emigránsok – kisebbségek gyűjtemény esetében, mely a szlovén kivándorlóktól, a környező országok szlovén kisebbségétől és a szlovéniai nem szlovén nemzetiségektől gyűjtött tárgyakat tartalmazza. A Néprajzi Múzeum nem rendelkezik külön nemzetiségi – kisebbségi gyűjteménnyel, a körükben gyűjtött tárgyak betagolódnak a többi gyűjteménybe.

Az Ethnológiai Archívumhoz és a Néprajzi Múzeum könyvtárához hasonlóan a SEM is rendelkezik fotó- és videoarchívummal, filmgyűjteménnyel, hangtárral, könyvtárral.

A SEM számos könyv, kiállítási katalógus kiadója, emellett saját periodikával is rendelkezik, mely 1926-ben indult és 1944-ig jelent meg Etnolog címmel. 1948-tól '90-ig a Slovenski etnograf (Szlovén Néprajz) címet viselte, majd 1991-től ismét Etnolog címmel jelenik meg.

A két múzeum állandó kiállításait tekintve a legjelentősebb különbség az, hogy míg a Néprajzi Múzeum egy állandó tárlattal ren-

önmeghatározásukban viszont az etnológia kifejezést alkalmazzák. A szlovén szakirodalmat nem ismerőben ez azt a benyomást keltheti, hogy az etnográfia – etnológia, netán a néprajz – antropológia fogalmak a szlovén kutatásban sem egészen tisztázottak, az egyes tudományágak náluk sem pontosan körülhatároltak.

delkezik – *A magyar nép hagyományos kultúrája* –, addig a SEM két állandó kiállítással várja a látogatókat: 1. Természet és kultúra között – A hétköznapok és ünnepek szlovén kincsei és nem európai öröksége, 2. Én, mi és mások – A világom képei. Míg az előbbi tematikájában, célkitűzésében közel áll a magyar állandó kiállításhoz, utóbbi egészen más jellegű, inkább antropológiai szemléletet képvisel, leginkább talán a Néprajzi Múzeum *A Másik* című 2008–2009-es kiállításával rokonítható.

Természet és kultúra között

Az első, Természet és kultúra között kiállítást 2006 márciusában rendezték[10], mintegy másfél évtizeddel A magyar nép hagyományos kultúrája megalkotása után.[11] A SEM kiállítása 6, míg a Néprajzi Múzeumé 10 egységre tagolódik:

SEM:
1. Az élet tárgyai, a vágy tárgyai
2. Víz és föld
3. A szükséges és a szükségtelen
4. Közösségi és spirituális
5. Reflexió távoli világokról
6. EtnoABC

Néprajzi Múzeum:
1. Az emberek
2. Az intézmények
3. A paraszti munka
4. Kézművesség
5. A piac és a vásár
6. A régi ház
7. Az új ház
8. A népművészet
9. Az életút
10. Kalendáriumi ünnepek

A két beosztást összehasonlítva látható, hogy – a Néprajzi Múzeummal ellentétben – a SEM esetében nem a tematikus egységek a névadók, hanem az a szempont, amely alapján a tárgyegyütteseket bemutatják. Ugyanakkor a beosztások bizonyos egységei megfeleltethetőek egymásnak: a SEM 2. egysége: Víz és föld például lefedi a magyar tárlat 3. A paraszti munka, 4. Kézművesség, 5. A piac és a vásár bemutatását; a 3. A szükséges és a szükségtelen kiállításrész által felvonultatott

10 Korábban több olyan koncepció is készült, melyekhez képest módosult a megvalósítás. Smerdel tervezete szerint az egyedi tárgyak és kulturális elemek adták volna a kiállítás által közvetített tudás forrását, a címre pedig A tárgyak rendezett világa vagy A tárgyak enciklopédiája javaslatot tette. A másik koncepció kidolgozója, Dular egyszerűen *A SEM állandó kiállítása* címet adta volna a hat egységet magában foglaló tárlatnak, mely az ő elképzelése szerint egyszerre biztosított volna tanulási lehetőséget a kutatóknak az örökségvédelemmel kapcsolatban, és nyújtott volna élményt és ismereteket a látogatóknak. A kiállítás rendezői végül alábbadtak a tudományos igényekből, inkább a látogatóbarát megvalósításra törekedtek. (Skafar 2006. 204.)
11 Fontos azonban megemlíteni, hogy 1997-ben változtatáson esett át a ’91-ben rendezett kiállítás.

tárgyak nagymértékben egyeznek az 1. Az emberek, 6. A régi ház, 7. Az új ház termek tematikájával; a 4. Közösségi és spirituális rész pedig a magyar 8. A népművészet, 9. Az életút, 10. Kalendáriumi ünnepek bemutatására rímel.

SEM	Néprajzi Múzeum
2. Víz és föld	3. A paraszti munka 4. Kézművesség 5. A piac és a vásár
3. A szükséges és a szükségtelen	1. Az emberek 6. A régi ház 7. Az új ház
4. Közösségi és spirituális	8. A népművészet 9. Az életút 10. Kalendáriumi ünnepek

A két állandó kiállítást összevetve szembesülünk azzal az azonossággal, hogy a tárgyegyüttesek, tárgytípusok bemutatásának sorrendje nagyjából egyezik a szlovén és a magyar tárlatban. Kivételt képez ezalól a viselet – mely a Néprajzi Múzeumban rögtön a kiállítás elején kapott helyet – és az emberi életút, az emberi élet fordulóinak, az ehhez kapcsolódó szokásoknak a reprezentációja, mely – a keresztelő kivételével – teljesen hiányzik a szlovén esetben[12].

A megfeleltethetőségek ellenére alapvető tagolásbeli különbség van a két kiállítás között: a SEM tárlata az 1 terem – 1 tematikus egység elvvel dolgozik, a Néprajzi Múzeumról ugyanez nem mondható el, pl. a kézművesség a 4-5., az emberi életút megjelenítése a 10-12. termekben kapott helyet.

A Természet és kultúra között és A magyar nép hagyományos kultúrája kiállítások között két – további – markáns különbség van. A SEM állandó kiállításában megjelenik az Európán kívüli gyűjteményi anyag bemutatása, a Néprajzi Múzeum tárlata nem él ezzel a lehetőséggel[13]. Mindkét megoldás esetében azonban már a kiállítás címe tudatja a látogatóval, hogy mire számíthat. (Természet és kultúra között – A hétköznapok és ünnepek *szlovén* kincsei és *nem európai* öröksége, illetve A *magyar* nép hagyományos kultúrája.)

12 Ezzel talán összefüggésben állhat az, hogy a másik állandó kiállításuk vezérfonala éppen az emberi életút.

13 Legalábbis a jelenlegi állandó kiállítás. Nem szabad megfeledkezni a Boglár Lajos és Kodolányi János rendezte Az őstársadalmaktól a civilizációig című állandó kiállításról, mely 1980-tól 1995-ig fogadta a látogatókat. A Néprajzi Múzeum Európán kívüli gyűjteményeinek tárgyait azóta időszaki kiállításokon láthatja a nagyközönség.

A második különbség az időhatárok kijelölésében érhető tetten: a magyar kiállítás a 18. századtól az 1. világháború végéig terjedő időintervallumot jelöli meg a bemutatott időszakként, a szlovén tárlat jóval tágabb időhatárokkal dolgozik: a közelmúlt vagy akár a jelenkor tárgyai is fellelhetők a kiállított anyagban.

A *Természet és kultúra között* tárlat *Az élet tárgyai – a vágy tárgyai* címet viselő első kiállítóterme lényegében egy bevezető, a ráhangolódást segítő kezdet, melyben a kiállítás rendezői a tárgy és az ember viszonyára reflektálnak. A látogató először azzal szembesül, hogy a tárgyak uralma alatt élünk: ezek védenek meg bennünket, nyújtanak biztonságot, könnyítik meg mindennapjainkat, szereznek örömet stb., majd nekiszegezik a kérdést: mit üzen nekünk – inicioés személy szerint a látogatónak - a materiális örökség, mit kezdünk magával az örökséggel és az általa hordozott üzenettel? A kiállítás – vállaltan – nem egy kész, egyedül helyes választ kíván adni, csupán bemutat egy olyan tárgyi örökséget, melynek láttán ki-ki saját feleletet adhat erre a kérdésre.

Ugyancsak az első teremben a rendezők fontosnak tartották az időbeliség – térbeliség, az ezek jelentette kulturális meghatározottság érzékeltetését, egyben bemutatják a kiállításban reprezentált idő- és térbeli kereteket. Egy félköríves beugróban a hat évszázadot (16–21. sz.) felölelő tárlat minden száz évét egy arra az időszakra jellemző, emblematikus tárggyal jelenítették meg. Ehhez kapcsolódik a múzeum rövid történetének hasonló módszerekkel való bemutatása. A térbeliség megjelenítése egy modern, „Kik vagyunk mi, szlovének? névre keresztelt, a látogatók által vezérelhető „multivíziós sarokban" történik: filmek, fényképek, illusztrációk, térképek, zene, hangfelvételek mutatják be a négy szlovén régió (1. Alpok, 2. Mediterráneum, 3. Közép-Szlovénia, 4. Pannon körzet) építészeti, viseletbeli, zenei, nyelvjárásbeli sajátosságait[14].

A „Kik vagyunk mi?" kérdésfeltevés továbbgondolásával – *Kinek tartjuk magunkat?* – még egy önreflexív egység kapott helyet az első teremben: a szinte már nemzeti jelkép rangra emelkedett szlovén jellegzetességek bemutatása. Ezek közül az első a jellegzetes gazdasági melléképület, a szénaszárító. A szárítók közül az egyszerűbbek csak ezt a funkciót töltik be, míg az összetettebb emeletesek egyben tárolóhelyiségként is szolgálnak. A szénaszárítók máig nélkülözhetetlen létesítményei azoknak a portáknak, melyekhez kaszáló is tartozik. A tárgytípus méretei miatt nehézségekbe ütközött volna egy eredeti tárgy kiállítása, ezért makettek segítségével jelenítették meg a külön-

14 Tavcar a „Kik vagyunk mi?" multivíziós sarok funkcióját – találóan - a forgatókönyvek expozíciójáéval azonosítja. (Tavcar 2006.213.)

böző variánsokat.[15] A második szimbolikus töltetű tárgy az avba, mely egy jellegzetes, fehér női fejfedő. A legkülönbözőbb korokból származó festmények és a szlovén népviseletbe öltöztetett szuvenír babák jól érzékeltetik, hogy a közvélemény ezt tekinti a „legszlovénebb" ruhadarabnak. A harmadik kiemelt figyelemben részesített tárgy a festett, színes – a népművészet-kutatás érdeklődésére is számot tartó – kaptár, mely nem csak komoly hagyományokkal rendelkezik, de sok helyen ma is megtalálható. A kaptárakra irányuló megkülönböztetett figyelem nem újkeletű, Walter Schmidt 1906-ban Bécsben nagysikerű kiállítást rendezett belőlük, de a *Természet és kultúra között* kiállítás logójának alapötletét is ez a tárgy adta[16].

Az élet tárgyai – a vágy tárgyai kiállítási egységet azért tartottam fontosnak ilyen részletességgel bemutatni, mert egy megnyerő, jól működő, szerethető mintája annak a(z ön)reflexivitásnak, melyet joggal hiányol a látogató a Néprajzi Múzeum állandó kiállításából. Míg a SEM kiállítása a tárgy – ember kapcsolatról, az örökségről való közös gondolkodásra invitálja a látogatót, a Néprajzi Múzeum tárlata inkább egy zárt, steril világ benyomását kelti, melyben a tárgyak egyértelmű – sőt, egy értelmű – tényként jelennek meg[17]. A magyar kiállítás rendezői nem indokolják – a katalógusban sem - a tárlat időhatárainak megválasztását, a tematikus egységek meghatározását, nem jelölik ki a kiállítás helyét, szerepét a múzeum történetében, mely maga is rejtve marad a látogató előtt. Ami talán mégis a legjobban hiányzik, az az alapvető kérdés- vagy problémafelvetés, melynek segítségével a látogató számára is egyfelől világossá válna a rendezői koncepció, másfelől kapna egy olyan szempontot, fogódzót, mely alapján könnyebben, mélyebben tudná értelmezni, egységben szemlélni a látottakat.

A szlovén kiállítás további egységei és a magyar tárlat között már korántsem mutatkozik ekkora eltérés. Viszonylag éles a váltás, nagy a különbség viszont a SEM esetében az első terem korszerű, önreflexív elemeket bőséggel felvonultató tartalma és magának a gyűjteményi anyagnak a bemutatása között. A múzeumi szervezet gyűjteményi tagolódására is rávilágító tematikus egységek a szokvá-

15 A szlovén megoldással ellentétben a Néprajzi Múzeum állandó kiállításában a rendezők nem használtak makettet.

16 A szlovén kultúrában, a nemzeti identitásban kiemelt szerepe van a méznek, a méhészkedésnek. Jó példa erre a Mezőgazdasági Múzeum Egy csipetnyi Európa című kiállítása (2011. jan. 26. – aug. 31.), mely 9 ország legjellemzőbb élelmiszereit, és a hozzájuk kötődő kulturális sajátságokat mutatta be. A projektben szlovén részről a Szlovén Műszaki Múzeum vett részt, az általuk kiválasztott és bemutatott élelmiszer pedig a méz volt.

17 Többek között ezt rója fel György Péter is kritikájában a múzeumnak. (György 2007.)

nyos módon követik egymást, az egyes termek címei azonban minden esetben megfogalmazzák azt a szempontot, mellyel igyekeztek többletjelentést biztosítani a tárgyegyütteseknek.

A „hétköznapok és ünnepek szlovén kincsei”-nek bemutatása a *Víz és föld – A túlélés találékonysága, forrása és útja* egységgel indul. Az ősfoglalkozások – a terminus így szerepel a kiállításban – bemutatásának fő látványossága – egyben a kiállításban található legnagyobb tárgy – egy *čupa*. Ez az egyetlen ilyen fatörzsből vájt halászhajó, amely épen megmaradt. A čupát Trieszt környékén használták tengeri – elsősorban tonhal – halászatra. A kuriózumnak számító hajó történetét két filmből ismerheti meg a látogató, az első egy életútinterjú azzal a halásszal – Zdrako Caharija Babčevvel –, akinek a nagyapja 1898-ban ezt a Marija névre keresztelt csónakot készítette, de még ő maga is halászott vele. A második film az 1947-ben megvásárolt čupa tudományos dokumentációját, múzeumba szállítását, restaurálását, a kiállításba helyezését mutatja be. A magyar állandó kiállítás halászattal foglalkozó részében a csónak csak háttérképként, illusztrációként jelenik meg, hiszen a nagyított fotón nem szerepel a készítés helye, ideje, így nem tekinthető – teljes értékű – néprajzi fotónak. Ez a kiállításban szereplő többi fényképről is elmondható, dokumentumértékük így nem képes érvényesülni.

A *Víz és föld* egységben kapott helyet a földművelés – állattartás tárgykészletének bemutatása: ekék, kapák, ásók, a kenderfeldolgozás eszközei, jármok, kolompok, kaszák, a tejfeldolgozás, a méhészkedés eszközkészlete. A kaszák mellett számos fenőkőtartót, tokmányt is találunk, a legújabbakat immár műanyagból. Ezzel egyszerre látunk példát a kortárs tárgykultúra múzeumi reprezentációjára és annak a paraszti mentalitásból örökölt magatartásformának a bemutatására, mely a hulladék minimalizálására törekszik, a műanyag tokmányok ugyanis egy üres mosó-/mosogatószeres flakon átalakításával jöttek létre.

A Néprajzi Múzeum azonos témájú termével ellentétben itt minden tárgy zárt vitrinben látható.

A harmadik kisebb téma a nagy egységen belül a mesterségeké. A munkafolyamatok során használt eszközök és a kész termékek egyaránt megjelennek a fazekasság, a kovácsmesterség, a famegmunkálás, a kosárfonás, a kékfestő vagy a csipkeverő műhely bemutatásakor. Újabb, 20. századi foglalkozások is helyet kaptak, pl. cipész, órás, szobafestő, a hengeres festés kapcsán a hengerkészítő.

Társadalmi jelenség volta miatt lazábban kapcsolódik ugyan, de megélhetési stratégia jellege miatt mégis indokolt az amerikázás ebben az egységben való bemutatása.

Jelentős eltérés a kiállított magyar anyagtól, hogy a SEM *Víz és föld* kiállításrészében teljesen új, jól láthatóan soha nem használt tárgyak is helyet kaptak, pl.: gereblye, bizonyos fatárgyak, fazekas készítette edények. Szinte bizonyosan kizárható, hogy ezek másolatok volnának, hiszen gyakori tárgytípusokról van szó, a múzeum bizonyára számos eredetivel is rendelkezik. Az új tárgyak szerepeltetése talán azzal függhet össze – azért indokolt a feltételes mód, mert a kiállításban a rendezők erre nem adnak magyarázatot –, hogy ezeket a tárgyakat még ma is készítik, és a kiállításrendezéskor kifejezetten erre a célra új, de hagyományos módon készített tárgyakat is vásároltak.

Az egész kiállítás egyik legötletesebb megoldásának tartom, hogy az egyes mesterségek, mezőgazdasági eszközök bemutatásánál a vitrin közelében, a padlóba süllyesztve olyan kis, megvilágított „ablakok" találhatók, melyekben az adott munkával járó hulladékot helyeztek el, pl.: faforgács, cserépdarabok, gabonaszemek… Ezek segítségével megjelenik, érzékelhetővé válik a készítés, a munka folyamata.

A kiállításrendezők azonban nem csupán az ötletes „hulladékokra" bízták a kiállított tárgyak tágabb kontextusának reprezentációját. A tárlatban egy „audiovizuális kollázs"-t alakítottak ki, 19 kis LCD monitort helyeztek el, melyen a néprajzi film szakmai kritériumainak eleget tevő felvételek láthatóak [18]. A filmek a kiállított tárgyak helyét, kontextusát mutatják be a való életben, használatukat, funkciójukat különböző tevékenységekben, szokásokban. A 19 monitoron összesen 72 film található, összidejük 160 perc. 44 felvétel más intézmények archívumából származik, 28 a múzeum saját anyagából, ebből 14-et kifejezetten a kiállítás számára vettek fel, így tehát nem csak archív, hanem napjainkban készült filmek is láthatóak. Két héttel a kiállítás 2006-os megnyitása után kérdőíves felmérést végeztek a látogatók körében, hogy megtudják, mennyire elégedettek az audiovizuális elemekkel, a visszajelzés egyértelműen pozitív volt. Az audiovizuális kollázs előnye, hogy szorosan beleágyazódik a kiállításba, és gazdag néprajzi képi dokumentációt jelent, amely naponta elérhető a nagyközönség számára is.[19] A kiállítás rendezőinek jó érzékkel sikerült megtalálniuk az arany középutat az eredeti tárgyak

18 A monitorok az alábbi egységeknél találhatóak: halászat, mezőgazdaság, állattartás, fazekasság, kovácsmesterség, famegmunkálás, a szlovén kivándorlók megélhetése, személyes megjelenés, játékok, karácsonyi bölcső, húsvéti tojás, farsangi szokások, méhkas festés, táplálkozás: mézes kenyér, sajtok, Szent Miklós esti ünnepség és néhány ember életútja az Európán kívüli kontinensekről.
19 Furlan 2006. 262.

és az audiovizuális eszközök aránya között. A túl sok audiovizuális eszköz alkalmazása azt a veszélyt rejti magában, hogy teljesen elvonják a látogatók figyelmét magukról a tárgyakról.

A Néprajzi Múzeum állandó kiállításában az ehhez hasonló audiovizuális eszközök, alkalmazások hiánya nem csak azért problematikus, mert a tárlat így elmarad a korszerűség kívánalmaitól, hanem elsősorban azért, mert a látogatónak nincs módja, lehetősége a kiállított tárgyakat a maguk kontextusában, kulturális rendszerében, működés, használat közben látni. Így épp az veszik el számára, ami a tárgyak leglényege, a kiállított tárgyak némák maradnak.

A SEM kiállításának harmadik nagy egysége *A szükséges és a szükségtelen* a ruházatban és a lakáskultúrában. A viseletdarabokat nem időrendben vagy etnikai, regionális alapon – mint a magyar esetben – vonultatják fel a kiállítás rendezői, hanem a ruházat által betöltött funkciókra koncentrálva. A ruházat kifejez, megoszt, elhatárol, megmutatja a társadalmi réteghez tartozást (ugyanabból az időszakból hagyományos paraszti és polgári viselet látható egymás mellett), a szubkultúrához tartozást (a közelmúlt deszkás és a napjainkban is jólismert rocker, punk öltözet), vagy akár viselője munkáját (takarítónő). Külön vitrint szenteltek a ruházat védőfunkciójának: a suba, a ködmön esetében maga a ruhadarab nyújt fizikai védelmet az időjárás viszontagságai ellen, míg a láthatósági mellény a figyelem felkeltésével véd. Nem maradhatott ki a ruházat mint presztízs bemutatása, változatos korok státuszszimbólumai kerültek egymás mellé: cilinder, napernyő, glaszékesztyű, finom bőr lábbelik vagy épp a ’90-es évek végén hódító buffalo cipő. A szükséges – szükségtelen dichotómia különösen jól érzékelhető a díszítésekben, ezt ki is használták a kiállítás rendezői. Az ékszerek, rafinált fejfedők, csipkék, hímzések – ötletes módon – egy nagy, szekrényre emlékeztető tárlóban kaptak helyet, melynek „fiókjait” kihúzva, „ajtait” kinyitva válnak láthatóvá e fényűző darabok.

A lakáskultúra megjelenítése a szükséges-szükségtelen szempontjából kevésbé látványosan sikerült, nem olyan éles a kettősség, mint a ruházat esetében. A magyar nép hagyományos kultúrájával ellentétben, mely a Régi ház, Új ház egységekben enteriőröket használ, a SEM egyáltalán nem dolgozik ezzel a reprezentációs technikával. A szlovén kurátorok nem törekedtek a lakásbelső(k) hiteles rekonstrukciójára, az ide sorolható tárgyak alapvető funkcióit – fűtés, világítás, ételkészítés, fogyasztás, raktározás, alvás, ház tisztántartása – csupán egy-egy tárgy segítségével hívják elő. A bemutatás nem reflektál a lakáskultúra változásaira, csak a „klasszikus”, 19. század végi – 20. század eleji álla-

potokat tárja a látogatók elé, nem találkozunk a közelmúlt tárgyaival úgy, mint pl. a ruházat esetében.

A *Közösségi és spirituális* cím alá tartozó anyag az összes egység közül a legváltozatosabb. Tematikai sokfélesége valóban csak a címben megfogalmazott kategóriák mentén kapcsolódik össze. Érdemes felfigyelni arra az azonosságra, hogy a Néprajzi Múzeum is ugyanezeket a témákat vonultatja fel kiállítása végén. E tárgyak, tárgyegyüttesek megjelenítése valószínűleg nehéz, problematikus, mert nem illeszthetőek bele a hagyományos, jól körülhatárolt tárgycsoportokba, melyek az eddigi egységekben kaptak helyet, azonban ahhoz túlságosan is jelentősek, hogy kimaradjanak egy néprajzi múzeum állandó kiállításából. Az alábbi áttekintésből látni fogjuk, hogy tulajdonképpen azzal a kérdéssel állunk itt szemben, hogy miként lehet a hagyományosan folklór témaként számon tartott területek – pl.: népművészet, kalendáris ünnepek – tárgyi világát a múzeumban reprezentálni.

Hat kisebb egységet foglal magában a *Közösségi és spirituális:*

1. A világgal kapcsolatos attitűdök: a közös jogrend, a közös mértékegységek bemutatása (pl. mérlegek, mérőedények, üvegcsék, rováspálcák).
2. Az emberi életútnak csak a kezdeti stádiuma, a gyerekkor, és az ehhez kapcsolódó speciális tárgyi világ kapott helyet ebben a kiállításban, így az emberélet fordulói közül is csupán a keresztelő jelenik meg.
3. A kalendáris ünnepek közül – a teljesség igénye nélkül – karácsonyi, újévi, farsangi, virágvasárnapi és húsvéti szokások tárgyai, illetve magáról a szokásról készült filmek láthatóak.
4. A valláshoz kapcsolódó tárgyakat votívok, festett üvegképek, faragott szobrok reprezentálják. Ez a tematikus egység jóval kisebb hangsúlyt, teret kap itt, mint a Néprajzi Múzeumban, a felekezeti különbségek, sajátosságok pedig egyáltalán nem jelennek meg.
5. A kitüntetett, népművészeti tárgyak megjelenítése jóval kisebb léptékű, mint a Néprajzi Múzeum esetében, méretüket tekintve is elsősorban kisebb tárgyak láthatóak a SEM tárlatán: guzsalyok, lófésűk, pipák, faragott botok. Némileg indokolatlannak érezhető, hogy a mesterségeket bemutató vitrinekben elhelyezett tárgyak egyáltalán nem díszítettek, a díszes, festett tárgyak csupán itt, a népművészet tárlóiban jelennek meg. A díszes és díszítetlen tárgyak ilyen éles különválasztása nem életszerű, ráadásul téves következtetések levonására is lehetőséget nyújt.
6. A magyar kiállításból – sajnálatos módon – teljesen hiányzó hang-

szerek bemutatásának ad még helyet ez a terem. Bár nem egészen világos, hogy mi alapján csoportosították a hangszereket – nincs olyan kategória, amely minden vitrinre érvényes volna –, a bőséges anyag kárpótolja a látogatót.

Lidija Tavcar egy 2006-os írásában hiányolja a hangokat a kiállításból, főleg a hangszereket bemutató résznél érzi súlyosnak, már-már nyomasztónak a csöndet[20]. Idei ottjártamkor viszont – ugyancsak egy audivizuális eszköz segítségével – a látogató már maga választhatott vagy tucatnyi zene közül. Egy képernyőn eközben azt is nyomon követheti, hogy épp milyen hangszerek szólalnak meg, zenészekről készített archív fotókat nézegethet. Mivel a zenehallgatást nem fül-/fejhallgatóval oldották meg, ezért ha valaki elindítja a lejátszást, az a szomszédos termekbe is áthallatszik, száműzve onnan is a nyomasztó csendet, barátságosabb hangulatot teremtve ezzel.

A *Reflexió távoli világokról* a múzeum Európán kívüli gyűjteményeinek anyagát villantja fel. Az előbbiekben már említett Tavcar aránytalannak érzi a rengeteg kiállított szlovén tárgy mellett a – tagadhatatlanul – csekély számú külföldi anyagot.[21] Véleményem szerint azonban – tekintve a kiállításnak helyet adó tér szűkösségét, kanyargós folyosó jellegét – a kevesebb jelen esetben (is) több, így van elegendő tér a kiállított tárgyaknak az érvényesüléshez. A zsúfolt tárlók helyett jobb megoldást választottak a kiállítás rendezői, archív és a közelmúltban készült fotókkal, filmekkel, kutatói visszaemlékezésekkel, naplórészletekkel teremtették meg a tárgyak kulturális kontextusát. Külön figyelmet fordítottak a gyűjtők, a múzeum kutatóinak bemutatására, a látogató betekintést nyerhet a tárgygyűjtés és a terepmunka mikéntjébe.

A *Természet és kultúra között* állandó kiállítás záró egysége az *EtnoABC*[22], mely egy – elsősorban gyerekek számára kialakított - múzeumpedagógiai tér. Ötletes és sikeresnek bizonyuló megoldás a múzeumpedagógiai célt szolgáló helyiséget ilyen szervesen – mind fizikai, mind tematikai értelemben – közel hozni a kiállításhoz. Az *EtnoABC* lényegében egy labirintus, melyben az ABC betűit követve kell haladni. Minden betűnél egy – valamilyen módon a kiállításban is megjelenő – tárgy található, melyhez interaktív feladat kapcsolódik. Miklavcic–Brezigar szerint az *EtnoABC* azért is nagyszerű, mert

20 Tavcar 2006. 213.
21 Tavcar 2006. 213.
22 Tavcar a helyiséget szívesebben nevezné Felfedező teremnek, indoklása szerint azért, mert a gyerekek sok számukra új dologgal találkoznak, ami az ő környezetükben már nem található meg, és ez a felfedezés élményét adja nekik. Tavcar 2006. 213.

oldja a szigorú, már-már vallásos hangulatát a szlovén népi kultúra e szentélyének.[23] Bár én személy szerint semmiféle szigorúságot nem érzékeltem a kiállításokban, az *EtnoABC* valóban újszerű, nagy lépés a legfiatalabb múzeumlátogatók megragadására.

A SEM más(odi)k állandó kiállítását bemutatni, elemezni, jóval nehezebb feladat, mint az elsőt. Már címéből is kiviláglik az individuális jelleg, és amint a látogató belép a kiállításba, világossá válik számára, hogy ő maga kerül az „én" helyébe, ez a kiállítás nem csak neki, de róla is szól. Ha a kiállítás egységeihez kapcsolt kérdéseket önmagukban vesszük, akár egy önismereti tréningen is érezhetnénk magunkat. Az Én, mi és mások azonban nem hagy egyedül bennünket ezeket a kérdésekkel, olyan támpontokat, fogódzókat kínál, melyek egyszerre segítenek a saját magunknak feltett kérdések megválaszolásában, és mások, a mieinktől gyökeresen eltérő válaszainak a megértésében, elfogadásában.

A SEM 2009-ben, második állandó tárlatként megnyíló kiállítása leginkább a Néprajzi Múzeum *A Másik* című kiállításával állítható párhuzamba, mely 2008–2009-ben volt látható. A két kiállítás nagyjából egy időben készült, a témaválasztásban valószínűleg szerepet játszhatott az is, hogy 2008 a kultúrák közti párbeszéd európai éve volt.

Az *Én, mi és mások* azzal az igénnyel lép fel, hogy a *Természet és kultúra között* állandó kiállítás komplementere és egyben ellenpontja legyen. Az első tárlat egy hagyományosabb, etnográfiai szemlélet képvisel, a második közelebb áll az antropológiához.

Az *Én, mi és mások* egy kiállítás az emberről és helyéről a világban, a személyes, a közösségi, az univerzális örökségről, arról, hogy mi is ez valójában, honnan jön és mit jelent nekünk? Ez a kérdésfeltevés jóval hangsúlyosabb, mint magának az örökségnek a bemutatása, megjelenítése. Talán ezzel is magyarázható, hogy a kiállításban viszonylag kevés tárgy szerepel, így ezek inkább jelzés-, mint dokumentumértékűek. A megszokottnál sokkal több viszont a képi, szöveges, audiovizuális elem.

A kiállítás nem titkolt célja a különbségek, a különbözőséggel szembeni attitűdök bemutatása a riasztótól a rajongásig. A látogató ezáltal egy esélyt kap arra, hogy megszemlélje magát, a Másikat, reflektáljon a világra, az életre, amit, amelyben él.

A Néprajzi Múzeum *A Másik*jának célja az volt, hogy a látogató felismerje az emberi kapcsolatok összetettségét. A kiállítás abban a reményben mutatta be a Másik történelmileg konstruált ábrázolásait és azt, hogy Mások hogy látnak minket, hogy ezáltal, magunkat kívülről

23 Miklavcic – Brezigar 2006. 242.

szemlélve, képesek legyünk elfogadni a Másikat, a különbözőségeket.

Míg a SEM tárlata esetében a látogató önreflexiója az elsődleges cél – bár kétségtelenül *A Másik*kal rokon célkitűzései is vannak –, a Néprajzi Múzeum kiállítása a másik objektív módon való szemléléshez segít hozzá, megkönnyítve ezáltal az elfogadást.

A Másik kiállítási anyaga egy, az európai múzeumok gyűjteményeiből származó bőséges és színes etnográfiai gyűjtemény volt, mely a tárgyakon túl számos dokumentumot, kortárs művészeti alkotást is tartalmazott.

Az *Én, mi és mások* vezérfonala az egyéni életút[24], a családi élet alakulásán túl a szlovén történelem és szimbolikus szinten a napi, éves életritmus is megjelenik a kiállításban. A hét nagy kiállítási egység térben is világosan elkülönül, de ezt szolgálja az egyes szintek, „életszakaszok" más-más alapszínnel való jelölése is.

A hét egység:
1. Én – az egyén (sötétkék)
2. A családom – az otthonom (piros)
3. A közösségem – a szülőhelyem (sárga)
4. Szülőhelyemen túl – az elindulás (zöld)
5. A nemzetem – az országom (drapp)
6. Az én másságom és az idegen másság – kitágult világ (világosbarna)
7. Én – a személyes világom (sötétlila)

1 Hasonlóan a másik állandó kiállításhoz, ebben az esetben is van egy bevezető jellegű, ráhangolódást segítő terem, mely a *Mi vagyok? Ki vagyok?* kérdést veti fel. Pontos, kész válaszokat egyetlen esetben sem kap a látogató, csupán információkat, melyek segítségével megfogalmazhatja saját válaszát. Az első teremben ilyen fogódzók pl.: az ember az emberiség legkisebb egysége. Az emberi faj csak egy az evolúció során kialakult rengeteg faj közül, ráadásul az evolúció még nem egy lezárult folyamat, a változatosság – feltehetően – tovább fokozódik majd. Az ember egyszerre biológiai, szociális, kulturális lény, aki nem képes a fennmaradásra más emberek nélkül, csak rajtuk keresztül, hisz a másoktól kapott visszajelzések alapján határozzuk meg saját identitásunkat. E meghatározás kiindulópontja a saját testünk.

A támpontokon kívül minden teremben olyan „hívószavak" men-

24 Itt utalnék vissza arra, hogy az egyéni, teljes életút megjelenítése hiányzik az első kiállításból, azonban a látogató hiányérzete enyhülhet, ha a második kiállítás megtekinti.

tén haladunk végig, melyek végiggondolása ugyancsak segít a feltett kérdés(ek) megválaszolásában. Az első terem *Mi vagyok? Ki vagyok?* kérdése lehetőséget ad az emberi faj változatosságának és egységének, az egyén egyediségének, a test szocializálásának, a környezet személyessé tételének felvillantására.

Az első, bevezető terem még nem része a szimbolikus életútnak, ez csak a második teremben kezdődik. A nyitókérdések után bele kell tehát, hogy szülessünk magába a kiállításba. A kiállításrendezők remekül oldották meg a helyzetet: egy fekete csövön át vezet az út elsőből a második terembe, melynek falán magzatokról készült felvételek láthatóak. A sötét csőből a meleg, piros terembe lépve minden látogató számára nyilvánvaló: kezdetét vette az életút.

2 *A családom – az otthonom* a *Mit jelent számomra a családom, az otthonom? Mi a szerepem a családomban?* kérdéseket veti fel, érzékletesen mutatja be, hogy az ember születésekor – és még utána hosszú ideig – mennyire védtelen. Az emberi faj sajátossága – a másokéhoz képest – hosszú, kitolódott gyerekkor, ennek illusztrálására állatkölykökről készült fotókat, rövid természetfilmeket tekinthet meg a látogató. A „Fészek" fogalmát, mely egyszerre jelenti a család és az otthon melegét, egy, a falra vetített kandalló jelképezi, amelyben nem csak lobog, de ropog is a tűz. A „fészek" a védelem, a tanulás, a szocializáció helye, itt történik az alapvető pszichológiai, kommunikációs, viselkedésbeli normák elsajátítása. Utóbbiak kiemelkedően fontosak, a későbbiekben ezek teszik lehetővé, hogy környezetünk el-, és befogadjon minket.

A családom – az otthonom egység által összefogott hívószavak: a valahova tartozás szükséglete, a család mint a társadalom alapsejtje, a (családi) tűzhely, a ház beosztása, a szocializáció helye, családi szerepek, oltalom és biztonság, a közös eredet tudata, a megélhetés megteremtése.

A ház, a lakás megjelenítésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a bemutatott enteriőrt a kiállítás falának síkjába süllyesztve helyezték el, mely mindössze egy kis ablakon keresztül látható. A kiállításban valamennyi tárgyat ilyen módon jelenítik meg, kisebb tárgyaknál ez kevésbé zavaró, mint itt, a lakásbelső esetében.

3 Ahogy a gyermek egyre nagyobb lesz, úgy nyílik ki számára egyre inkább a világ. A harmadik, az előzőnél szélesebb egység *A közösségem – a szülőhelyem,* mely a *Honnan jövök? Kikkel töltöm a munka-, ünnepnapokat?* kérdéseket fogalmazza meg. Ahogy egyre idősebb lesz, az egyén számára már nem csak a családi kapcsolatok lesznek meghatározóak, hanem a lo-

kális közösség sűrű kapcsolatrendszere is. A lokális közösség szociális kontrollt gyakorol – a családban megkezdett szocializáció lényegében itt folytatódik –, a tudás, a hagyomány átadásáért, a közös érdekek szem előtt tartásáért felel, a lokális történelem, az ünnepek együttes megélését biztosítja. A helyi közösség biztonságot nyújt tagjainak, velük van örömben – bánatban, munkában – szórakozásban, születésben – halálban. Erejét mutatja, hogy a kívülről érkezők sosem lesznek egyenrangúak a közösség saját tagjaival[25].

A kérdések megválaszolásához közelebb vivő hívószavak: munka- és ünnepnapok[26], közösségi eszközök, döntések; összejövetelek helyei, gyújtópontok, (kocsma, kút, de ezt érzékelteti a dróthálóból készített fa is a terem sarkában, az alatta levő zsámolyokra letelepedhetnek, itt pihenhetnek, beszélgethetnek a látogatók); biztonság, oltalom, (pl.: tűzoltóegylet és eszközei); helyi közösség egy városban.

4 A negyedik terem már a felnőttkor küszöbén találja az egyént: *Szülőhelyemen túl – az elindulás*. Nehéz, kétségekkel teli pillanat az elindulásé, számos kérdés vetődik fel: *Az otthon elhagyása – Hova és miért? Megmaradok-e annak, aki vagyok?* Az otthon elhagyása lehet végleges vagy időleges, akik végleg elmennek, azoknak előbb-utóbb megváltozik az identitásuk, asszimilálódnak. Az otthon elhagyásának változatos okai lehetnek: elmehetünk egy jobb élet reményében, vallási okok, tanulás stb. miatt. Az azonban minden esetben közös, hogy az új környezetben, új emberek között valami olyannal szembesülünk, amely – akár gyökeresen – más, mint az otthonunk. Az elvándorlás általában a városokba irányul, köszönhetően gazdasági, kulturális vonzerejüknek.

A *Szülőhelyemen túl – az elindulás* hívószavai: az elinduláshoz vezető út, az otthonuktól távol dolgozók: aratómunkások, mosónők, fejőlányok, favágók, házalók, köszörűsök; zarándoklatok; iskola, tanulás.

5 Még eggyel magasabb, felsőbb szintre lépünk a kiállítás ötödik egységében: *A nemzetem – az országom*. A látogató a *Hova tartozónak érzem magam? Hogy tapasztalom az országot, amelyhez tartozom és/vagy amelyben élek?* kérdésekkel találja szembe magát. A családon, a lokális közösségen túl egy nagyobb egységnek, a nemzetnek, az országunknak is tagjai vagyunk. A nemzethez tartozás tudata egyfajta jóleső befogadottság-érzést nyújt, de saját döntéstől is függ.

25 lásd: tősgyökeres – beköltöző ellentét

26 A közösségi ünnepnapokat egy 2005-ben az otepovci nevű szokásról készített film reprezentálja. Ez a karácsonyi – újévi, maszkos alakoskodó szokás csak a Bohinji-tó völgyében maradt meg. Hasonló a kolindáláshoz, kántáláshoz: fiatal férfiak házról-házra járnak, Boldog új évet! kívánnak, cserébe kolbászt, tojást, pénzt kapnak, melyeket este közösen fogyasztanak el.

Az állam osztályozza, sztenderdizálja, neveli, hivatalos identitásokkal ruházza fel az embert. A nemzeti identitás közvetett megélésére – többek között – a közös történelem, nyelv, pénznem, igazolványok, törvényhozás nyújtanak lehetőséget.

A nemzeti identitásra vonatkozó válaszadást a hatalom figyelő tekintete, a közös identitás szimbólumai[27], a hatalom és a nemzet kritikája hívószavak segítik. Az utóbbi szempont különösen rendhagyó, számos fotó látható olyan – szlovén és külföldi – graffitikről, amelyek a fennálló hatalom ellen lázítanak.

Az audiovizuális felszereltséget jól mutatja, hogy ebben a teremben nem csak a szlovén és az egykori jugoszláv, de számos európai ország mai himnuszát is meghallgathatja az érdeklődő látogató.

6 A hatodik egység a hosszabb-rövidebb ideig való külföldi tartózkodást hozza közel a látogatóhoz: *Az én másságom és az idegen másság – a kitágult világ,* avagy *Mit változtat rajtam egy utazás, vagy ha idegen környezetben élek?* Az utazás okai nagyon különbözőek lehetnek: a felfedezőket a kíváncsiság vezette, az amerikásokat a gazdasági motiváció, a misszionáriusokat a vallás terjesztésének szándéka, a kalandorokat és a turistákat a tapasztalni vágyás. Amikor az egyén találkozik egy másik világgal, szemtől szembe kerül egy más kultúrával, egyszerre informálja a másik kultúrát a sajátjáról, és visz haza információkat az idegenről.

A lehetséges válaszok útját kijelölő hívószavak: Az én Istenem a te Istened! (misszionáriusok), a kontinensek láthatatlan érintkezése, az otthon rabságából a külföld szabadságába, turizmus – mely jelenséget Egyiptom szűnni nem akaró népszerűségén keresztül mutatja be a kiállítás –, törés a két identitás között, szlovén gazdasági emigránsok.

7 A kiállítást lezáró, hetedik egység egyfajta szintézis, az előző kisebb merítésű tematikák összefoglalása, általánosabb szintre emelése: *Én – a személyes világom,* illetve *Ki is vagyok akkor én? Honnan jövök, merre tartok?* Az ember személyisége értékeinek, tudásának, tapasztalatainak, viselkedésének összességéből formálódik, ám a személyiség egy kis része ösztönös, adott, nagyobb része viszont az élet folyamán változik, fejlődik. Csak az emberre jellemző, hogy képes az emlékek, a tudás, a tapasztalatok szelektálására, rendezésére, részben ebből fakad az a szükséglet, hogy

27 A közös identitás híres személyek körül is megfogalmazódhat, így kerülhetett be a kiállításba pl. a titós falvédő. A szlovének – természetesen itt is megjelenő – nemzeti jelképe a Triglav, amely a maga 2864 méterével a Júliai-Alpok legmagasabb csúcsa. Fontosságát a szlovén nemzeti identitásban jól jelzi, hogy a zászlójukon is szerepel, és egy anekdota szerint minden szlovénnek legalább egyszer meg kell másznia.

törekszünk a világ megértésére, kérdéseket teszünk fel az élet, a saját életünk eredetére, értelmére vonatkozóan. Minden élet egy egyedi tapasztalat, ahogy minden egyén is egy egyedi személyiség.

A – talán mind közül a legnehezebb – *Ki is vagyok akkor én? Honnan jövök, merre tartok*? kérdés megválaszolásában a világ mint otthon, a belső intim és a külső – akár végtelen – világ dichotómiája, a személyiség mint az identitás egésze hívószavak segítenek.

Az *Én, mi és mások – A világom képei* kiállítás alapötlete, kérdésfelvetése eredeti, az önreflexióra késztetés szándéka pedig hozzájárulhat a látogató empátiájának, toleranciájának növeléséhez. A tárlat hatásosságát azonban némileg csökkenti, hogy aránytalanul sok a képi impulzus, akár a tárgyakhoz, akár a filmekhez vagy a hanghatásokhoz képest. Nagyon hiányzik a kiállításból az interaktivitás: az ezáltal szerezhető közvetlen élmény, tapasztalat elősegíthetné, hogy a látogató valóban saját választ fogalmazzon meg a feltett kérdésekre. A Néprajzi Múzeum A Másik című kiállításának anyaga jóval változatosabb volt, gazdagabb eszköztárat vonultatott fel, több teret hagyott az interaktivitásnak, így minden bizonnyal hatékonyabb, hatásosabb lehetett, mint a SEM állandó kiállítása.

Annak ellenére azonban, hogy az *Én, mi és mások* nehezen emészthető, ha a látogató partnerként viselkedik, komolyan hajlandó elgondolkodni a kiállításban feltett kérdéseken, nagy – kiállítástól egyáltalán nem megszokott – élményben lehet része. Azt sem tartom kizártnak, hogy a mindössze két éves kiállításban a látogatói visszajelzések alapján lesznek még változtatások, s így az Én, mi és mások egy szélesebb közönség számára is élményszerűvé, közös gondolkodási lehetőséggé válik majd.

A közérthetőség kapcsán feltétlenül ki kell emelni, hogy a SEM állandó kiállításai teljesen érthetőek a külföldi látogató számára is. A Természet és kultúra közöttben elhelyezett valamennyi szöveg – a tárgyleírásokat is beleértve – teljes terjedelmében olvasható angol nyelven is, a tárlatban futó filmeket pedig angol felirattal látták el. Az Én, mi és mások kiállításban a termek bejáratánál elhelyezett összefoglaló szövegek angolul is szerepelnek, a kisebb tematikus egységek megértését pedig egy angol nyelvű audioguide segíti, melyet ingyenesen biztosítanak a külföldi látogatók számára. A Néprajzi Múzeumnak is érdemes lenne az állandó kiállításában megszívlelni, adaptálni ezeket a megoldásokat.

Dolgozatom fő célja a Szlovén Néprajzi Múzeum állandó kiállításainak bemutatása volt. Korántsem szerettem volna azt sugallni, hogy ez

lenne a követendő példa, az egyedül üdvözítő út. Nyilvánvaló, hogy Néprajzi Múzeumunk húsz éve készült állandó kiállítását nem lehet anélkül összevetni e két új – öt, illetve két éves – kiállítással, hogy a rendezésük közti időbeli különbséget, az időközben megváltozott alapelveket, elvárásokat, lehetőségeket figyelembe ne vennénk. Ha azonban a Néprajzi Múzeum állandó kiállításának újrarendezésén, felfrissítésén gondolkodunk, érdemes látnunk, hogy milyen úton halad, hol tart, milyen kiállítások hoz létre szomszédos országaink néprajzi muzeológiája.

Felhasznált irodalom

Földessy Edina – Szántó Diana
2008 *A másik – útmutató a kiállításhoz*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

Furlan, Nadja Valenticic
2006 The audiovisual collages in the permanent exhibition between nature and culture. *Etnolog.* XVI. 261–262. http://www.etno-muzej.si/files/etnolog/pdf/0354-0316_16_Valentincic_Avdiovizualni.pdf

György Péter
2007 A muzeológia múzeuma. *Élet és irodalom.* LI. 12. http://www.es.hu/gyorgy_peter;a_muzeologia_muzeuma;2007-03-25.html

Miklavcic – Brezigar, Inga
2006 The slovene ethnographic museum between tradition and modernity. *Etnolog.* XVI. 241–242. http://www.etno-muzej.si/files/etnolog/pdf/0354-0316_16_Miklavcic_Slovenski.pdf

Selmeczi Kovács Attila – Szacsvay Éva
1997 *A magyar nép hagyományos kultúrája.* Budapest: Néprajzi Múzeum

Skafar, Bojana Rogelj
1993 *Slovenski etnografski muzej : Sprehod skozi cas in le delno skozi prostor.* Ljubljana: Slovenski Etnografski Muzej
2006 The impermanent nature of the permanent in museum exhibitions. *Etnolog.* XVI. 203–205. http://www.etno-muzej.si/files/etnolog/pdf/0354-0316_16_Rogelj_O.pdf

Tavcar, Lidija
2006 WHO AM I? – Reflections on the permanent exhibition in

the new building of the Slovene Ethnographic Museum. *Etnolog.* XVI. 213-217.
http://www.etno-muzej.si/files/etnolog/pdf/0354-0316_16_Tavcar_Kdo.pdf

További források:
http://www. neprajz.hu
http://www.etno-muzej.si
http://www.mezogazdasagimuzeum.hu/index.php

ELTE BTK Néprajz BA III.

Jánosi Zsuzsa

A tibeti tantrizmus vallási gyakorlata

Bevezetés

Dolgozatom központi témája a tantrizmus és azon belül főképp a buddhista tantra vallási gyakorlatának az ábrázolása. A tantrizmus eszméi az utóbbi években nagy divatra tettek szert a világ szinte minden pontján, így ma már kevesen vannak, akik ne hallottak volna valamit erről a furcsa, titokzatos világról. Ugyanakkor azok száma is igen csekély, akik tisztán látják mi is valójában ez a szellemi áramlat, mely olyan meghatározó volt az hindu és a buddhista vallás alakulásában, s ami a mai napig sem vesztett hiteléből. A tantrizmuson belül a meditáció során készített mandalákkal foglalkozom még részletesen a dolgozatban, amit – a tantrához hasonlóan – szintén sokszor helytelenül, felszínesen értelmeznek az emberek. A mandala elterjedtségét és népszerűségét mi sem példázza jobban, mint a róla szóló szakirodalom hatalmas mennyisége, a meghatározások és rendszerezések sokasága.

Jelen esetben eltekintek a nyugaton elterjedt értelmezések bemutatásától és értékelésétől, mivel ezek főképp a képi megjelenítéssel foglalkoznak, ami *„csak a szimbolikus ábrázolása mindannak, amiről a gyakorlatban szó van."*[1] Dolgozatom célja, hogy a mandalát eredeti szerepében láttatva, annak valódi oldaláról ismertessem meg az olvasóval, valamint, hogy hű képet fessek a tantrizmus filozófiájáról, szellemiségéről.

1 Tulku, Tarab, *A mandala*, Bp., Kiadja: A Magyarországi Nyingmapa Közösség és A Tan Kapuja Buddhista Egyház, 1995, (Dharma-füzetek, 6), 9.

A tibeti buddhizmus

A buddhizmus előtti vallási élet Tibetben

A buddhista nézetek térhódítása előtt a bon tanítás volt az uralkodó vallás Tibetben. A név a *bon-po* igéből származik, aminek jelentése: istenek és szellemek varázsigék kantálásával való megidézése.[2] Ezt a hitrendszert a kezdetleges animista vonásokat mutató ősi-bon és a Zsang-Zsung vidékéről beáramló újabb eszmék keveréke alkotta. Biztos adatok híján csak következtetni tudunk a bon terjedési útvonalára: feltehetően a Himalája nyugati vidékén bontakozott ki, majd innen jutott el évek során a távolabbi országrészekbe. A vallásalapítóként *Gsen-rab mi-bo*-t szokták megnevezni, többek között az ő nevéhez fűződik a vallás rendszerezése is. A bon hosszú évszázadokig tartó népszerűségét a buddhizmus törte meg. Ez a folyamat azonban nem egyik napról a másikra zajlott le, a két nagy vallás sokáig éltek egymással párhuzamosan. A korabeli tibeti forrásokban sok utalást, történetet találunk a vallások együttéléséről, küzdelméről. Erre példa a 8. század második felében uralkodó *Khri Szrong-lde-brcan* tibeti császár esete, aki bár a buddhizmussal szimpatizált, kiskorúsága miatt kénytelen volt engedni miniszterei akaratának a bon vallás támogatásával. Az egymás mellett töltött évek hatása a mai napig kimutatható a buddhizmusban és a bonban is, például az istenségek alakjában ötvözték a különböző elemeket.

A legfontosabb buddhista rendek

A buddhizmus, ahogyan nevében is benne van Buddha életén és tanításain alapszik. A történelmi Buddha nagyjából i.e. 560 és 480 között élt. Tiszteleti címén kívül sok más néven is ismert: Sziddhárta – „aki elérte célját", Gautama- ami Gótamától való származását jelöli, Sákjamuni – „a sákják bölcse", Sákjaszinha – „a sákják oroszlánja". Követői általában a „Megvilágosodottnak" (tib.: *szangsz rgjasz*) nevezték. Buddha születésének körülményei párhuzamba állíthatók Krisztuséval, mivel a fogantatás apa nélkül történt (Anyja, Májá álmot látott: egy fehér elefánt hatolt be az oldalába), a szülés út közben ment végbe, Lumbiní falu ligetében. Buddha születésekor az eget ragyogó fény töltötte be, nagyságát előre megjósolták, gyermekként kivételes tudással bírt stb. Eltér azonban abban, hogy anyja, Maja születése után 7 nappal meghalt, s Buddhát, akit akkor még Sziddhárta hercegnek hívtak anyja testvére nevelte fel. Nevelőapja akaratából Buddha életének első évei a világtól elzárva, teljes fényűzésben, gondtalanul teltek. Az elbeszélések szerint 29 éves korában kocsizott ki először a palota falain kívülre, és az út során tapasztalt számára teljesen ismeretlen szörnyűségek (betegség, öregség, halál) hatására döntött úgy, hogy feladva az addigi kényelmes életet a megvilágosodást és a nirvá-

2 Hoffmann, Helmut, *A tibeti műveltség kézikönyve*, Bp., Terebess Kiadó, 2001, 136.

na elérését tűzi ki életcélul. Ebben szerepet játszott egy aszkéta látványa is, aki a múlandóság gondolata mellett megmutatta az ebből való kilépés útját is Buddhának. Az ezt követő időszakban különböző jógamesterektől és szerzetesektől tanulta a meditációt, ám egyiknél sem találta meg azt, amit keresett. Először Áráda Káláma mester, majd Udraka Rámaputra tanítványa lett, de mivel úgy érezte a tanult elméletek nem elegendőek az igazsághoz vezető út megtalálásához, így továbbvándorolt Magadha földjére, és ott a hinduizmusból átvett módszerrel: önsanyargatással és elmélkedő szemléléssel próbálta elérni a megvilágosodást. Ám idővel rájött, hogy a szenvedéstől megkínzott test gátat szab az elmének, így szakított az aszkéta életmóddal. Ekkor sokan elpártoltak tőle, ám ezzel nem törődve Buddha folytatta saját útját. Célja a *középen lét* útjának megtalálása, mely egyaránt kerüli a gyönyöröket és a szenvedést is. Kissé megerősödve tiszta szellemi elmélkedéssel kereste ezt az utat. A meditációval végighaladt az elmélyedés négy fokán (1. fok: elmélkedés, a gondolkodás eltávolodása, az érzetek egybeolvadása; 2. fok: nem-gondolkodás öröme, kötöttségek nélküli lét felfedezése; 3. fok: külső örömök után a nem-gondolkodás örömről való lemondás, közömbösségállapota; 4.fok: szenvedés nélküli, feloldott lelkiállapot, korábbi létekre való visszaemlékezés). Végül, remeteségének hetedik évében elérte a megvilágosodást és bódhiszattvából buddha lett.

Buddha 36-tól 80 éves koráig az országot járva tanított és ez idő alatt hívők hatalmas tömegét gyűjtötte maga köré. Követői a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból tevődtek össze. Akadtak köztük világiak, akikre csak az erkölcsi törvények betartása volt érvényes és a szangha rend tagjai, akiknek teljes önmegtartást kellett követniük. Végül 80 éves korában bevonult a tejes nirvánába.

A követők között nem sokkal a mester halála után heves viták alakultak ki, és ez végül ahhoz vezetett, hogy az eredetileg meglévő, abhidarma bölcseleten alapuló szerzetesi rendből új, a tanításokat bizonyos pontokon eltérően értelmező iskolák váltak ki. Ezek közül az egyik legfontosabb számunkra a *mahászanghika* tanítás elkülönülése, mivel nem sokkal később ez vált a *hínajána* melletti másik fontos irányzat, a *mahájána*, azaz „nagy kocsi" rend előzményévé. A *hínajána* és a *mahájána* kikristályosodása és egymástól való elhatárolódásuk nagyjából Asóka király uralkodásának idejére tehető. A két nagy rend közötti számos eltérésből példaként kiemelném, hogy míg a korai buddhista tanítás kizárólag a szent páli nyelven írt szentírásokra támaszkodott, addig a későbbi *mahájána* rend már a szent szanszkrit

nyelven szerzett szövegeket is tiszteletben tartotta és bevette a legfontosabb doktrínák közé. Például a *mahájána* tanítások egyik legfontosabb szent irata a Pradnyápáramitá (tib.:*Sesz-rab-kyi pha-rol-tu phjin-pa*) nevű mű, amit magyarul „Tökéletes Bölcsességnek" vagy a „Transzcendens/Túlpartra [juttató] Bölcsességnek" szoktak fordítani.

A kettészakadást követően sok éven keresztül e két rend volt a legmeghatározóbb iskola Tibetben, mivel a harmadik fontos rend, a *tantrizmus* csak jóval később, körülbelül i.u. 500-600-ban emelkedett ki a *mahájána* irányzatból.

Az alábbiakban a buddhizmus alapvető jellemzőit ismertetem, azokat a filozófiai tételeket, melyek mindegyik irányzatban, így a tantrizmusban is megtalálhatók. Annak ellenére, hogy Buddha egyetlen sor írást sem hagyott hátra maga után, tanainak megismerésére hatalmas mennyiségű anyag áll a rendelkezésünkre, melyek körülbelül halálát követően kétszáz évvel később keletkeztek a lelkes hívek által. A buddhista tantételek ezek alapján körvonalazódnak. Buddha megvilágosodása után eleinte vonakodott megosztani tudását a többiekkel, mivel úgy gondolta, még senki sem elég érett ahhoz, hogy a tant teljes egészében megérse. Később változtatott ezen véleményén, miután ráébredt arra, hogy minden ember máshol tart a megvilágosodás felé vezető úton, egyesek nem értik meg tanításai, de vannak köztük olyanok, akik hallva az igazságot még elérhetik a nirvánát. Ezt követően Buddha először öt meditáló szerzetes társának mondta el tanításait, ezt ma *benáreszi beszédnek hívjuk*, vagy más néven a Tan Kerekének Elindításának (szanszk.: *dharma-csakra-pravartana*). Ebben beszél Buddha a buddhista filozófia egyik alaptételéről, a Négy Nemes Igazságról:

1. A szenvedés igazsága: azaz, hogy minden létezés szenvedéssel jár (születés, betegség, szeretet)
2. A szenvedés eredete: a szenvedés oka a létszomj (vágy) és a ragaszkodásé.
3. A szenvedéstől való megszabadulás: az embernek felül kell emelkednie a vágyon és a ragaszkodáson, mivel a létszomj megszűntetése a szenvedés megszüntetését eredményezi.
4. A szenvedéstől való megszabadulás útja: A felülemelkedés útja a Nyolcrétű Nemes Ösvény.

Ennek az igazságnak a helyes értelmezéséhez tisztában kell lennünk a filozófiai rendszer alapját képező buddhista világképpel. A buddhista tanítások alapja annak a ténynek a felismerése, hogy a világon

minden elmúlik, minden folytonos változásban, mozgásban van. A világ és azon belül minden élő és élettelen nem alkot egységes egészet, hanem számtalan különálló elemből épül fel: például az ember esetében: testi dolgokról, érzékekről és ösztönökről beszélhetünk. Ezek az elemek rövid életűek, folyton mozgásban vannak, változnak, halálukkal váltják egymást, kicserélődnek. Ez a bonyolult és szerteágazó folyamat egy szabályozott rendszer alapján működik, a dharma - világtörvény irányítja őket, s az elemek maguk is dharmák: ezek az egyszerű elemek a világtörvény számtalan megnyilvánulási formái. Az ember ezekből a folytonosan változó elemekből létrejövő szüntelenül megújuló létező, melynek elemei halál után is tovább áramlanak. Ebből következik, hogy a buddhizmusban az újramegtestesülés jelentése: egy új élet a szüntelenül cserélődő elemek folytatása (ilyenkor a test elemei változnak) újra összeilleszkedése. Ezért nem helyes a lélekvándorlás elterjedt terminusát használni a létforgásra. Ehelyett függő keletkezést szokták erre a folyamatra használni, melynek 12 tagú oksági láncolat az életkeréken is megtalálható. (nem-tudás → késztetett tettek → létszomj és a tudat miatt → létesülés → ennek közvetlen feltétele az érzetekhez való ragaszkodás stb.)

Az újjászületéseknek vagy más megközelítésben a *szamszára* örökösen ismétlődő körforgásának végső oka maga a nem-tudás, értetlenség: amíg a folyamatosan áramló jelenségvilág között valamiféle maradandó valóságot (*átman*-t) keresünk, nem nyerhetjük el a megvilágosodás üdvét. Ebből az alapvető tévhitből származik minden további tévedés, ezek sarkallnak a késztetett tettek, más néven karmák megtételére.

A buddhizmus fő célja tehát ebből a folytonosan ismétlődő rendszerből való kilépés. A hitvallásban is ez fogalmazódik meg: „*Az okozati feltételektől függő dharmák okait a Tökéletes feltárta és azt is, hogyan lehetséges (ezeknek a dharmáknak) a megszüntetése. Ebből áll a nagy aszkéta tana.*"

Fontos tétel az is, hogy a megvilágosult buddhának nincs üdvözítő, megváltó képessége. Ő egy olyan vezető, aki meg tudja mutatni a megvilágosodáshoz vezető utat, ám semmit sem tud tenni azért, hogy a tanítvány kövesse is azt. A *Dhammapadábn* így van ez megfogalmazva: „*Magatoknak kell erőlködnötök, a Tökéletesek csak utat mutatnak.*" Mindegyik buddhista rend legfontosabb célja a nirvána elérése a megvilágosodás által, az idáig vezető úttal kapcsolatban azonban már megoszlanak a vélemények. A *hínajána* követői szerint a megvilágosodás után a hívő elhagyhatja a földi létet és megtérhet a nirvánába.

Ezt a *mahájána*-hívők önző és sivár célnak tartották, és azzal érveltek, hogy ez kizárja a tanítás továbbadásának lehetőségét. Szerintük a nirvána elérésének nem alapfeltétele az életből való eltávozás, mivel ez egy mindenhol jelenlevő, érzékelésen alapuló tényező. A *hínajána* nézetek szigorúságához képest ez egy jóval emberközelibb, elérhetőbb tanítás, mely sokkal nagyobb tömegeket vonzott magához, jelentős mértékben növelve ezzel a *mahájána* irányzat népszerűségét abban az időben. Ez a dogmatikus különbség az eszményi spirituális hősök képének alakulásában is érzékelhető. A *„kis kocsi"* eszményített hőse az *arhat*, azaz „kiváló", aki a vágyak felett diadalmaskodva véglegesen eltávozott a nirvánába. Az *arhat* által képviselt erények kiterjesztésével született meg a *„nagy kocsi"* ideálja: a *bódhiszattva*, aki szintén törekszik a belső megvilágosodás elérésére, de ennek tényleges oka az, hogy megtérése után megszerzett bölcsesség birtokában mások jóléte és üdvözülése érdekében munkálkodhasson.

Az eddig bemutatott két fontos irányzat, a *hínajána* és a *mahájána* mellett a *tantrikus* tantítások váltak meghatározó jelentőségűvé Tibetben. A *tantrizmus*, bár számos újításának köszönhetően jelentősen eltér az előző kettőtől, eszmeiségét tekintve tulajdonképpen a mahájána irányzat folytatásának tekinthető.

Tantrizmus
A buddhista tantra kialakulása

Most tehát rátérek a buddhizmuson belül kialakult *tantrajána* irányzat, azaz a *tantrikus* filozófiai rendszer ismertetésére. Korábban már említettem, hogy hogyan szakadt ketté a buddhizmuson belül a *hínajána* és a *mahájána* rend, valamint azt is, hogy ezekből hosszú évtizedek alatt további más, kisebb csoport is kivált és új rendeket alapított.

A leszakadó irányzatok közül először is a *vigjánaváda* és a *jógacsára* iskolákat tartom fontosnak megemlíteni az alapítók miatt, valamint azért, mert igen nagy szerepük volt a tantrizmus létrejöttében. A két iskolát egy testvérpár: *Aszanga* és *Vaszubandhu* alapította, *Aszanga* nevéhez a *jógacsára*, míg *Vaszubandhuéhoz* a *vigjánaváda* tanai köthetők. Kettőjük közül *Aszangának* volt nagyobb szerepe, sokan őt nevezik a *tantrizmus* alapítójának vagy előfutárának. Az általa létrehozott iskola fő célja a jógatapasztalat átélésének hangsúlyozása volt, a gyakorlat nélkülözhetetlenségének bebizonyítása. *Aszanga* egyik legfőbb elméletét, mely szerint az általunk tapasztalt világ csak illúzió, amit a tudatunk villanásaival idézünk elő, saját meditációs gyakorlatai alapján fektette le, miután ezek során az átélt élmények során ő maga is rájött, hogy minden jelenség hamis. Testvére, *Vaszubandhu* inkább az elméleti hátteret dolgozta ki ehhez a módszerhez, de végső célja neki is a belső megvilágosodás segítése volt.

A leszakadó irányzatok közül a legnagyobb hatású egyértelműen a *tantrizmus* volt, mely fokozatosan terjeszkedve lassan az egész országban, majd később távolabbi területeken is elterjedt. A buddhista tantra kialakulásával kapcsolatban nincsen egyértelműen elfogadott nézet: egyesek úgy gondolják, hogy a tantrizmus megjelenésével csak egy sajátos színezettel gazdagodott a már meglévő buddhista filozófiai rendszer, lényegi változásokat nem eredményezett. Mások szerint azonban ez egy minden mástól különböző új ága a buddhizmusnak, ami csak a legfőbb pontokon mutat azonosságot a korábbi tanításokkal.[3]

A tantrizmus filozófiája

A *tantrizmus* alapja a tantra szanszkrit szó, a 'tan-' „*kiterjeszt, folytat, szaporít*" tőből ered, és jelentése „*szövevény, összefüggés*"[4], vagy ahogyan Eliade határozta meg művében: „*egymásra következés, végbemenetel, tartós folyamat.*"[5] A tantra eredeti jelentése fonal, vezérfonal volt, ami egyfajta folytonosságra utal, azaz arra, hogy a hagyományozódás során igyekeznek mindig fenntartani a kapcsolatot az eredeti, ősi állapottal. A szóban még benne rejlik a tantrizmus egyik módszertani sajátossága is, mégpedig az, hogy a tantrizmus kiterjesztette a vallási gyakorlatot az emberi élet számos olyan területére is, melyeket a többi buddhista tanítás ellenez vagy egyenesen tilt.[6]

Az irányzat legfőbb gyakorlati törekvése az emberi minőség istenséggé való átlényegülésére irányul. A tantrikus ösvény követői elvetik a *szamszára* és a *nirvána* kettősségének elvét, úgy gondolják, hogy e két világ végső soron egy és ugyanaz, az ember a tudatlanság miatt elhomályosult szemével azonban csak a *szamszára* világát érzékeli, a mögötte meghúzódó nirvánát nem. Ez a szemléletmód is a *mahájánában* gyökerezik, a *hínajána* ezzel szemben úgy gondolja, hogy a *szamszára* és a *nirvána* két teljesen különböző valóságot ábrázol. A *mahájánából* vette át a *tantrizmus* azt a nézetet is, hogy minden emberben benne rejlik a tökéletesen tiszta és örök érvényű buddha-természet. Ezt a tulajdonságot a tibetiek a buddhista tantra egyik legfontosabb szimbólumával a *vadzsrával* jelölik. A *vadzsra* (tib.: rdo-rdzse) egyetemes jelkép, számtalan jelentése közül a legfontosabb a 'gyémánt', ami jelen esetben ennek a természetnek az elpusztíthatatlanságát szimbolizálja. Épp ezért a tantrikus ösvényt vadzsrajánának is nevezik, utalva ezzel a végső célra, az istenséggel való azonosulásra, azaz az emberben lakozó buddha-természet teljes átélésére.

3 Németh Norbert, *A buddhizmus eszméi*, Debrecen, Kvintesszencia Kiadó, 2005, 120–121.
4 *Buddhista Lexikon*, szakszerk. Dr. Hetényi Ernő, Trivium, 262.
5 Eliade, Mircea, *A jóga, Halhatatlanság és szabadság,* Bp., Európa, 1996, 243.
6 Németh Norbert, *i.m.*, 125.

Az l. *Sricakrasambhara-tantra* bevezetésében ezt olvashatjuk: „*Ahogyan a gyémánt kemény és gyakorlatilag elpusztíthatatlan, és ahogyan a villám hatalmas és ellenállhatatlan, ugyanúgy a vajra szót arra használják, hogy azt jelölje, ami erős, maradandó, elpusztíthatatlan, hatalmas, ellenállhatatlan.*”[7]

A *tantrizmus* újításai közé tartozott a *mahájánához* képest az is, hogy a vallási gyakorlatot sokkal hatékonyabbá tették, azért hogy lehetővé váljon a megvilágosodás gyors elérése. Míg a *mahájánában* ez az ösvény három újjászületés alatt járható végig, addig a *tantrizmusban* az arra érdemesek egy életen belül elérhetik a buddha állapotot. Ehhez azonban nagyfokú elhivatottság valamint a vallás folyamatos gyakorlása szükséges. A tantra módszer hatékonysága abban rejlik, hogy az ösvény követői számára megszűnik a rituális szertartásokat és a mindennapi cselekvéseket elválasztó éles határvonal. A szüneti nélküli meditáció által az élet minden területe az istenség kifejezésének eszközévé válik. A hívőt emiatt sokkal kevésbé veszélyeztetik az általános, hétköznapi jelenségek, az egyszerű földi örömök és vágyak. Ez a jellemvonás hangsúlyosan megjelenik a tibeti tantrizmus egyik szintén gyakran használt megnevezésében: a *mantrajána* szóban. A megnevezés névadója, a *mantra* tibeti szó egyrészt jelentheti a buddhizmus szimbolikájának egyik leggyakrabban használt alapelemét: a gyökérszótagot. Másrészt azonban– olvashatjuk Németh Norbertnél[8] –, ha a szót részekre bontva elemezzük, értelmezhető úgy is, mint ’*man*-’ (elme, tudat) és ’*tra*-’ (védelmez) szótagok együttes jelentése. Ezek szerint a *mantra* a tudat vagy elme védelmét is jelenti, azaz azt a fent említett jelenséget, mely szerint a tantrizmus segítségével az ember megmenekül a mindennapi jelenségek okozta fenyegetettségtől. A tantrikus meditációban a tanulóban található negatívumok, szennyek (mint például a gyűlölet, a vágy vagy az irigység) olyan „*tükörszerű bölcsességgé*”[9] formálódnak át, amin nem hagynak nyomot a különböző formák és földi dolgok által keltett benyomások.

Mint már említettem, a *tantrajána* világlátásában nincs lényegi különbség a létforgatagbeli (*szamszára*) és az isteni birodalom (*nirvána*) között, mivel alapjait tekintve mindkettő ugyanarra a valóságra épül. Tehát a káros és helytelen dolgok valójában csak az egyén téves képzeteinek következtében létezhetnek, a szennyek által elhomályosodott tudat helytelen kivetüléseinek is tekinthetők. Ebből adódik, hogy a tantra gyakorlói nem a külső dolgok, örömök, vágyak és hibák megszüntetésére törekszé-

7 Evola, Julius, *A hatalom yogája*, Bp., Persica Kiadó, 2007, 33.
8 Németh Norbert, *i.m.*, 125.
9 *Uo.*, 146.

A tantrák csoportosítása

nek, hanem a belső harmónia és tisztaság elérésére. Amíg a *hínajána* és a *legtöbb mahájána* gyakorlatban a különböző negatív gondolatokat és érzéseket megpróbálták teljesen megszüntetni, a *tantrizmusban* ugyanezen jelenségek átformálására, átalakítására törekedtek. Nem vetették el például a negatívumnak értelmezett testi, érzéki vágyat, hanem annak végletekig fokozásával megtisztították, istenségként értelmezték újra. A tantrizmus kialakulása során olyan nagy számú tantra halmozódott fel, hogy a szerzetesek kénytelenek voltak ezeket valamilyen elv alapján rendszerbe sorolni. Így született meg a tantrák négyes csoportosítása:

krijá-tantrák: a cselekedet tantrái: leggyakrabban világi célok elérésekre alkalmazzák őket. Ide tartozik többek között az Árja-Mandzsusrí-múlakalpa tantra.

csarjá-tantrák: az viselkedés tantrái: túlnyomórészt Vairócsana Buddha alakjával kapcsolatosak. Pl.: Mahávairócsnana-abhiszambódhi-tantra.

jóga-tantrák: az egyesülés tantrái: ezek is főleg Vairócsanához kapcsolódnak.

anattura-tanták: a végső tantrá"[10]

Tantrikus buddhista kozmológia

Az alapvető jellemvonások felvázolása után ideje szót ejteni a tantrikus buddhista kozmológiáról, ami a meditációs gyakorlatok alapját képezi. Az istenségek és a hozzájuk kapcsolódó szimbólum és analógiák szövevényes rendszerében az öt Buddha-rend ismerete segíthet eligazodni. Az öt Buddha-rend tanításegyüttes jellegzetesen tantrikus szemléletmódú, bár felfedezhetünk benne mahájána és hínajána tantételeket is. A buddhizmuson belül igen népszerű a különböző minőségek, érzések, tárgyak ötös csoportosítása: öt bölcsesség (dnyája), öt érzékszerv, öt halmaz (szkandha), öt alapelem stb.[11] A Buddhák a tantrizmuson belül a megvilágosodás útjának megtalálásához segítették hozzá az elmélyedőt, mégpedig oly módon, hogy szembeszálltak a buddhisták által legfőbb negatívumoknak tekintett tulajdonságokkal. Eleinte csak három Buddhából épült fel ez a rend, akik a három alapszennyezettséggel – a tudatlansággal, a vággyal és a gyűlölettel – szálltak szemben. E három Buddha neve a következő:

Sákjamuni, akit később Vairócsana váltott fel a tudatlanság legyőzője. Őt „Napként" szokták megnevezni.

Amitábha a vágyak legyőzője vagy másik nevén a „Mérhetetlen Fény Buddhája"

10 Skilton, Andrew, *A buddhizmus rövid története*, Corvina Kiadó, 1997, 113–114.
11 Németh Norbert, *i.m.*, 139.

Aksóbja a gyűlölet megszüntetője, azaz a „Rendíthetetlen, Kizökkenthetetlen".

Később további két Buddha került bele a tanításokba, s így alakult ki az öt Buddha tana. A régi szövegekben az „Öt Győzedelmes" vagy az „Öt Tathágatá" elnevezésekkel is találkozhatunk.[12] A további két Buddha neve: Ratnaszambhava („Kincsszülött" vagy „Kincsforrású") - ő a gőg felett győzedelmeskedő – és Amógasziddhi („Töretlen Tökéletesség" vagy „Haszonnal Véghezvivő"), aki az irigységet küzdi le. A *tantrikus* filozófia szerint ez az öt buddha alak az őseredeti Ádhibuddha kivetülései. Bár a különböző irányzatokban eltérő megnevezései vannak – „*Szamantabhadra {„Egyetemes Jóságú", tib.: Kun-tu bzang-po}, Vadzsradhara {„Gyémántjogart Tartó", tib.: Rdo-rdzse-`cshang}, Vadzsraszattva {„Gyémántlelkû, Gyémántszellemû", tib.: Rdo-rdzse szemszdpa`}, és a kelet-ázsiai buddhizmusban a Hatalmas Vairócsana.*"[13] – mindenhol az „Abszolútum", a tökéletes „Üresség" megtestesülésének tekintik. A tantrizmusban továbbá magának a *dharmakájának* az alaki megjelenését is az Ősbuddhával azonosítják. A dharmakája fogalom kapcsán röviden ki kell térnem a „Buddha három testének" doktrínájára, azaz *Trikája* tanra. E szerint Buddha testének háromféle értelmezési formája van:

Dharmakája/Abszolútum teste (tib.: cshoszszku): ez a minden negatívumtól megszabadult tudat megfelelője, a tökéletesen megvilágosodott állapot. Ebben a minőségben az elme teljesen elkülönül az esendő fizikai testtől.

Szambhógakája/Mennyei vagy Paradicsomi Örömök teste (tib.: longsz-szpjod rdzogsz-pa`i szku): ez a jógacsára iskolában alakult ki. A tan szerint csak a bódhiszattvák érhetik ezt, mivel egyedül ők juthatnak el a magas szintű meditációs gyakorlatok során a „Kristálytiszta szent birodalomba". Innen, a Buddha-földekről a gyakorló egyből a nirvánába kerülhet a felébredés után.

Nirmánakája/Látszattest (tib.: szprul-szku): ez Buddha földi megtestesülése. Buddhai természete ellenére érvényesek rá a létkörforgás, azaz a *szamszára* törvényei.

A *dharmakája*, mint a legtökéletesebb abszolútum a másik két test felett helyezkedik, ugyanakkor közvetlen kapcsolatban áll velük. Eb-

12 Nyugaton elterjedt a „djháni buddha" kifejezés is, ami valószínűleg téves szóhasználat, mivel az eredeti buddhista szövegekben nem találkozhatunk vele.
13 Hoffmann, Helmut, *A tibeti műveltség kézikönyve*, Bp., Terebess Kiadó, 2001, 162.

ből következik, hogy a fent felsorolt öt Buddha test valójában nem közvetlenül kapcsolódik az Ősbuddhához, hanem *Vadzsraszattván*, az Ősbudhha szambhógakáján belüli megjelenésén keresztül. Vadzsraszattvában egyesül az öt Buddha lényegisége, így őt tekintjük a buddhák forrásnak.

A tantrák szerint ez az öt Buddha uralkodik a „*Kristálytiszta szent földeken*", amit csak a bódhiszattvák érhetnek el. Népszerűségük és az őket övező mély tisztelet oka továbbá az is, hogy ők segíthetik a földi bódhiszattvák, azaz a tantra ösvényét járó kitűnő képességű hívők útját a tantrák értelmezésével, magyarázatával. A tantrák ugyanis a korábbi mahájána és hínajána szent irataival, a szútrákkal szemben nem (csak) a történelmi Buddha, Sákjamuni kinyilatkoztatásaira épültek, hanem olyan titkos tanításokat is magukba foglaltak, mely csak valamilyen módosult tudatállapotban vált érthetővé a hallgató számára. Ez a tény nagy szerepet játszott abban, hogy a tantrizmus rejtett, titkos, misztikus vallásként terjedt el az emberek köztudatában és így került át később Nyugatra is.

A mandala
A mandalák csoportosítása

A következőkben a *mandalát*, mint a tantrikus gyakorlat egyik alapelemét, lényegi összetevőjét fogom bemutatni. Ezt rögtön a szó jelentésének meghatározásával érdemes kezdeni, mivel ez egyben utal a mandala egyik legfőbb jellemvonására is. A *mandala* szanszkrit eredetű szó, eredetileg minden kör vagy körkörös forma megnevezésére alkalmazták. A buddhizmusban tovább szűkült a jelentés, ahogyan az a szó tibeti megfelelőjénél is látható. A *mandala* tibeti megfelelője *dkyil-'khor*, ebből a *dkyil* középpontot, az *'khor* pedig a centrumot körülvevő körvonalat jelenti. E kettő jelenléte elengedhetetlen feltétele egymás létezésének: középpont nélkül nincs kör, kör nélkül nincs középpont.

A *mandala*, ahogyan azt már korábban is említettem, nagyon fontos szerepet tölt be tibeti tantra gyakorlatokban. Ebben szerepet játszik az is, hogy jelentése olyan sokrétű és összetett, hogy a gyakorlat közben maga a *mandala* egyszerre több síkon is értelmezhető. Tekinthetünk rá úgy, mint a „Kristálytiszta Birodalom" vagy más szóhasználattal élve a „tiszta föld" képének szimbolikus, kicsinyített mására, ez esetben a *mandala* egy statikus állapotot jelenít meg. Ugyanakkor ezzel egy időben a mandala a gyakorló által végigjárt tantrikus ösvényt, illetve azok kiemelt állomásait is magában rejti, ilyenképpen a mozgás, haladás érzékeltetésére is alkalmas. Összességében az mondható el, hogy a *mandala* legfőbb funkciója, hogy segítsen a hívő szerzetesnek meglelnie és felszabadítania magában a Buddha-természe-

tét, hogy ennek következtében lénye azonosulhasson a központban megjelenített Buddha alakjával.

A mandala meghatározása

Természetesen a mandalák több szempont alapján is kategorizálhatók. Elsőként, ahogyan a fenti bekezdésből kiderült már, feloszthatjuk őket aszerint, hogy fizikailag megjelenik-e illetve nem. Ez alapján beszélhetünk külső mandalákról (mint például a rizs-mandala) és belső mandalákról. Utóbbi a tanuló elméjében lezajló folyamatokra értendő, valójában tehát nem látható. Most csak egyet ragadtam ki az osztályozás sok szempontja közül.

A minden típust és variációt figyelembe vevő rendszerezéssel jelen helyzetben fel kell hagynom, tekintve az elemek szerkezetének, tartalmának, rendeltetésének sokféleségét, valamint az ezeket alkalmazó rendek és iskolák hatalmas mennyiségét. A feladat összetettségét és bonyolultságát jól tükrözi *Tucci*, a neves olasz tibetológus próbálkozása, aki egy több száz *mandalát* tartalmazó táblázatot készített.[14]

Ha a csoportosítás alapjának a mandalaszertartás célját vesszük, akkor is több kategóráit lehet felsorolni: segítség-és támogatáskérés valamely istenségtől, ördögűzés, áldozat bemutatása, szerzetesek, papok különböző monostori rang vagy méltóságba való beavatása, meditációs aktus. Talán az a legelterjedtebb csoportosítási módszer, amelyik a mandala térbeli megjelenését veszi alapul. Én is ezt a tipológiát követem többek között azért is, mivel a hagyományos tibeti források is ez alapján hozták létre a mandalák három alaptípusát.

Az első típusba a kétdimenziós mandalák tartoznak (tib.: *ras bris kyi dkyil 'khor)*, melyet leggyakrabban vászonra vagy fára festettek. Itt ejtek szót a legegyszerűbbnek tartott mandaláról, a *jantráról*. A *jantrákat* általában „*fémre, fára, bőrre, kőre, papírra rajzolják, vésik, avagy egyszerűen a földre írják, vagy falra karcolják.*"[15] Az ábrák akár a mandala vonalakból felépített szerkezeti vázának is tekinthetők, és ez a nevében is benne foglaltatik, mivel a jatra szó jelentése: „szerkezet" vagy „eszköz". Ezek az ábrázolások a külső imádat és a meditáció sikerességét hivatottak szolgálni, s bár előfordul bennük is valamilyen szintű szimbolikus sík, mégsem mérhető össze az komolyabb tantrikus szertartások során alkalmazott mandalákkal. Inkább csak egyfajta tömör vázlatként szolgál, mindössze annyit jelenítve meg a kozmológiából, amennyi a *jantra* központi istenségének alakjához szorosan

14 Tucci, G., *Indo-Tibetica*, vol. IV, PT. 1, Roma, 1941.
15 Eliade, Mircea, *A jóga, Halhatatlanság és szabadság,* Bp., Európa, 1996, 265.→ forrás: Renout és Filliozat, Jean – L'Inde classique, manuel des études indiennes, Párizs, 1947, 1953, I-II.

kötődik. A *jantrák* készítésénél nem volt feltétlenül szükséges a körkörös szerkesztésmód betartása, jellegzetes összetevői között szerepelnek a háromszögek és eltérő méretű lótusz szirmok is. *Feuerstein* elmondása alapján, bevett szokás volt a jantrák gyógyítási célokra történő felhasználása, oly módon, hogy a beteg vagy a betegség jellegéhez kötődő jantrát hoztak létre, amit aztán az illető amullettként használt fel a mágikus gyógyulásnál.[16]

Az első típusba tartoznak a vászonra festett mandalák, melyek a *thangkák*, azaz a pamutra vagy valamilyen textilanyagra festett vallási témájú képek csoportjának egyik tipusát alkotják. A festett képek a tibeti vallási élet minden színterén megjelennek: találkozhatunk velük felvonulásokon, templomokban vagy azok környékén, különböző ima- és zarándokhelyeken, de az otthonokban is fellelhetőek, általában a házioltár körül.

A második típusba sorolhatók a homok vagy rizsmandalák (tib.: *rdul tshon gyi dkyil 'khor*). Ebben az esetben porból vagy rizsből épül fel a mandala, s elkészítése kizárólag valamilyen beavatási vagy egyéb szertartás keretén belül történhet meg. A szertartás rendjét a következő fejezetben ismertetem.

A harmadik típus pedig a háromdimenziós mandala (tib.: *blos bslang kyi dkyil 'khor*). Ez a típus általában agyagból vagy fából létrehozott mandalákat tartalmaz. Ugyanakkor ide sorolhatók a különböző mandala-alaprajzú épületek, épületegyüttesek is. A mandalát tükröző épületeket úgy építették meg, hogy végighaladva rajtuk, a hívő nemcsak mentális síkon, hanem fizikailag is átélhette a magasabb szférában lévő középpont felé haladás élményét.

Mandalák az építészetben

A tibeti építészetben és szobrászatban sokszor találkozhatunk háromdimenziós mandalákkal. Mivel a mandala a központjában elhelyezkedő istenség megszentelt tereként is értelmezhető így természetesen ezért nem meglepő, hogy minden esetben valamilyen vallási jellegű, buddhizmushoz köthető épületegyüttesről beszélhetünk. Első példaként a Cang tartománybeli Gyance város Pelkhor Csöde nevű kolostorának Főtemplomát (tib.: *gTsug lhag khang*) említeném meg. A háromdimenziós mandala a templom alsó szintjén lévő Szamvara szentélyben van, a Mandala szentélyben pedig a falakon láthatunk különböző festett mandalákat. A festett *mandalák* a becslések szerint a 15. századból származnak és az Annatura-tantrát jelenítik meg.

16 Feuerstein, Georg, *Yoga TradícióII.*, Budakeszi, Mandala-Véda, 2001, 179.

A mandala alaprajzú építkezésre való legjobb példa talán az első tibeti buddhista kolostor, a *Szamje* kolostor, tibeti nevén *bsam-yas*. Keletkezése Triszong Decen, a második nagy buddhista Tankirály uralkodási idejére, nagyjából 775-779 körülre datálható. Tibet ekkor még semmilyen hagyománnyal nem rendelkezett a kolostorok építését illetően, ezért az indiai példákat követték. A *Szamje* kolostort valószínűleg az északkelet-indiai Odantapuri kolostor mintája alapján építették meg. Az indiai templomok bármelyike felülnézetből nézve egy mandala és ugyanez elmondható a *Szamjéról* is. A térbeli mandala középpontjában helyezkedik el a hatalmas főtemplom, és ezt veszik körbe a különböző sztúpák és szentélyek. Párhuzamba vonható ez az elrendezés a világegyetemet leképező kozmikus mandalák struktúrájával: a központi templom a *Meru* hegynek felel meg, a templomot körbevevő kisebb építmények pedig a négy nagy kontinenset és azok mellékszigeteit idézik fel. A körkörösség elve érvényesül a külső fal építésénél is.

Mindezek mellett még számos más értelmezési lehetősége is van a mandalának. Példaként megemlítem még azt, hogy bizonyos vallások tételei szerint az emberi test is válhat mandalává, mikor a jógi vagy a gyakorlat végzője saját bensőjében tapasztalja meg a mikrokozmoszt, azáltal, hogy bizonyos testrészeit bizonyos természeti jelenségekkel kapcsolja össze.

A mandala szertartásrendje

A *mandala* szertartás a mandala készítésének mozzanataiból, illetve az azt előkészítő és lezáró gyakorlatokból áll. Az alábbiakban egy általam lefordított mandala-felajánlást közlök, majd utána ebből kiindulva elemzem részletesebben a mandala szertartások menetét. Ez a szöveg *A Nagy Pecsét – az eredendő egység – instrukcióinak magyarázata* című írás részlete, szerzője a 9. Karmapa, Vangcsuk Dodzse.

Mandala felajánlás:

gzsi jogsz szu dang pa dbang cshen gszergji sza gzsi |
Az alap a tökéletesen tiszta, nagy erejű aranyföld.
óm bdzra re se óm: húng | *phji'i lcsagsz-ri ,khor jug gisz bszkor ba'i dbusz szu: húng* | *ri'i rgjal po ri rab*|
Azon kívül van körben a Vashegy, ami körbeöleli azt a szót, hogy: HÚNG. Ott van a Meru hegy is.
Sar lusz ,phagsz po |
[Azon kívül a következő körben] keletről van a „Magastermetűek Kontinense",
lho ,dzam bu gling |
Délen van a Rózsaalmafa Kontinens,
nub ba lang szpjod |
Nyugaton a „Jószágot Élvezők Kontinense [Bőséges Tehén Kontinense más néven]",

bjang szgra mi sznyan |
Északon pedig a „Kellemetlen Hangúak Kontinense”.

lusz dang lusz ,phagsz |
[A keleti kontinenst szegélyező két sziget:] az „Átlagostermetűek” és a „Nagytestűek szigete”,
rnga jab dang rnga jab gzsan |
„Rózsaalmafa Kontinenst” a két „Jakfark-legyező sziget” [fogja közre],
g.jo ldan dang lam mcshog ,gro |
A „Jószágot Élvezők Kontinensét” az „Álnok Fortélyosak szigete” és a „Jó Úton Járók szigete” szegélyezi,
szgra mi sznyan dang szgra mi sznyan gji zla |
És a „Kellemetlen Hangúak Kontinensét” a „Kellemetlen Hangon Beszélők” és a „Kellemetlen Hangon Beszélők Társainak szigetei” fogják közre.

rin po cshe'i ri bo |
A Meru-hegy körül van még a Drágaő-hegy;
dpang bszam gji sing |
[szerepel még a mandalán] a Minden Kérést Teljesítő Fa,
,dod ,dzso'i ba |
a Varázstehén, [ami minden kérést teljesít],
ma rmosz pa'i lo tog |
és a Varázsrizs, amit nem kell gondozni, mert munka nélkül is terem.

[Aztán van a Kerékforgató Királyok hét legnagyobb kincse:]
,khor lo rin po cshe |
Nemes, nagy értékű Kerék,
nor bu rin po cshe |
Nemes Drágakő,
brcun mo rin po cshe |
Nemes Királynő,
blon po rin po cshe |
Nemes Miniszter,
glang po rin po cshe |
Nemes Elefánt,
rta mcshog rin po cshe |
Nemes Ló,
dmag dpon rin po cshe |
Nemes Tábornok.

[gter cshen po'i bum pa |]
[A kincsek vázája,]
szgeg mo ma |
[A kegyelem/áldás istennője/ női bódhiszattva:] Lajsza,
phreng ba ma |
[A virágfüzérek istennője:] Mala
glu ma |
[Az ének istennője:] Gita,
gar ma |

[A tánc istennője:] Nirti
bdug szposz ma |
[A tömjén/füstölő istennője:] Dhupa
me tog ma |
[A virágok istennője:] Pusphe,
mar me ma |
[[A lámpa/fény istennője:] Alok,
dri cshab ma |
Az illatosítók istennője
nyi ma | zla ba | [rin po cshe' gdugsz |] phjogsz lasz rnam par rgjal ba' rgjal mchan |
Nap, Hold, [Nemes Esernyő,] Minden égtáj felett/ négy égtáj felett/ győztes Győzedelmes Zászló.

lha dang mi'i dpal ,bjor phun szum chogsz pa ma chang ba med pa ,di nyid | drin csen rca ba dang brgjud par bcsasz pa'i dpal ldan bla ma dam pa rnamsz dang |
Az emberek és az istenek minden gazdagságát és tündöklő ragyogását hiány nélkül felajánlom a dicső és jeles gyökél-lámáknak,
ji dam dkjil ,khor gji lha chogsz | szangsz rgjasz dang bjang cshub szemsz dpa' |dam pa'i cshosz szkjong ba'i szrung ma | gnod szbjin nor lha'i chogsz dang bcsasz pa rnamsz la ,bul bar gji ,o |
és az ő [tantra]vonalukba tartozó, őket követő szerzeteseknek, valamint a mandala-védők gyülekezetének, a Buddhának és a bódhiszattváknak, a szent őrző-védőknek, az ártó-szellemeknek és a gazdagság isteneinek.

Thugsz rdzsesz ,gro ba'i don du bzsesz szu gszol | bzsesz nasz bjin gjisz brlab tu gszol | bzsesz nasz
Cserébe az élőlények iránti könyörületért esengek, és miután ezt elértem, áldásért könyörgök, majd ezt megszerezvén,
bdag gi rgjud la bszod namsz dang je sesz kji chogsz gnyisz jogsz szu rdzogsz par bjin gjisz brlab tu gszol |
a saját tantravonalam számára a bölcsesség és erény két halmának tejes tökéletességéért is könyörgöm.

szgrib gnyisz bag cshagsz dang bcsasz pa thamsz csad bjang zsing dag par bjin gjisz brlab tu gszol |
A két akadály/fátyol [az érzelmi és a tudatos] és a tudatalatti, rossz dolgok való a megtisztulást és a tisztává tevésnek az áldását kérem
rim pa gnyisz kji ting nge ,dzin khjad par csan rgjud la szkje bar bjin gjisz brlab tu gszol | szku gnyisz kji go ,phang dam pa thob par bjin gjisz brlab tu gszol |
A két állomásnak a különleges elmélyülése az én tantravonalamban létrejöjjön, ennek az áldásáért könyörgöm, és azért, hogy a két test szent állapotát elérhessem.

Lássuk tehát, hogyan zajlott maga a rituálé. A folyamat vázolásában segítségemre volt a Gyémánt Út Buddhizmus kiadásában megjelent füzet, ami ugyanennek a szövegnek egy bővebb fordítását közli, ugyanis a szertartást kísérő, kiegészítő mozdulatsorokat, tennivalókat

is tartalmazza. A mandala vizuálisan egy középpont körüli mértani formákból (háromszögek, négyszögek és körök) szerkesztett bonyolult és összetett rendszer. Az általános mandala bemutatásához Kelényi Béla művéből idézek:

> „Általános szerkezetük szerint a mandala-ábrázolások legkülső köre az öt színben ragyogó Tűz-hegyet (t.: me ri) jeleníti meg. Ezután következik a keskeny, egymásba érő Vadzsra-sor fala (t.: rdo rje ra ba), melyet egy Lótusz-szirom kör (t.: pad ,khor) vesz körül. Ezt a hármasságot a magasabb tantrikus osztályokba sorolt mandaláknál kiegészíti a Nyolc Temető köre (t.: dur khrod brgyad). A külső körök után következik a parkszerű előtérrel határolt Palota (t.: gzhal yas khang) alaprajza, mely egy kettős vadzsrán (t.: sna tshogs rdo rje) nyugszik, s négy oldalát egy-egy oldalnézetben ábrázolt diadalív (t.: rta babs) határolja. Az átlókkal az égtájak szerinti négy részre osztott belső rész közepén, egy lótusz-trónon helyezkedik el a mandalát meghatározó istenség (t.: gtso bo), amellyel a beavatott azonosul, körülötte pedig kísérete helyezkedik el. A mandala minden részletének kötött, szimbolikus jelentése van."[17]

A gyakorló szerzetes tehát ebben a rendszerben mozog, kívülről halad egyre beljebb, egészen a kör központjában elhelyezkedő istenségig. A mandala külső körei „*a tantrikus felhatalmazás*" és „*beavatás lehetőségeit szimbolizálják.*" Ennek nagyon fontos szerepe van, mivel csak a teljesen megtisztított és felszentelt területen végezhető el a szertartás. A mandala készítését megelőző tevékenységek középpontjában a terep kiválasztása és megtisztítása áll. Ezt a folyamatot a legkülső kör, a „*Tűzkör*" szimbolizálja. A területnek mindenképpen simának és egyenesnek kell lennie, kövek, füvek és egyéb kidudorodás nélkül. Eliade ezt a mozzanatot összefüggésbe állította a paradicsom és minden más transzcendens síkbeli képével.[18] Tehát szerinte a kezdetleges, idilli, isteni állapotokat a sík, sima alakzat jellemzi, míg az emberi, teremtés utáni állapotoknak a megfelelője a hegyvonulatokkal teli táj. A mandala készítői tehát még a kezdetek előtt is a paradicsomi állapotok felidézésére törekszenek. Megerősíti ezt a nézetet a szertartás előkészítésének következő mozzanata, mely során a földet megtisztítják a gonosz és ártó lényektől. Ennek az a menete, hogy felidézik a földistennőt, és segítségével a területet „*Gyémántfölddé*" alakítják át, azaz örök érvényűvé, kikezdhetetlenné teszik. Erre a második kör, a „*Vadzsrakör*" utal. A *vadzsrakör* egyben magát a tantrikus beavatást is szimbolizálja, míg a következő, a „*Lótuszkör*" a spirituális újjászületést jelenti. Szintén az előkészületeknél említem meg a rítus napját

17 Kelényi Béla, *A buddhizmus művészete* = https://christal.elte.hu/curriculum2/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/index.asp_id=185.html
18 Eliade, Mircea, *Képek és jelképek,* Bp., Európa Kiadó, 1997, 64–70.

megelőző kötelezettségeket: a tanítványnak a „*nirvánába lépő Buddha*” testhelyzetében kell aludnia éjszaka, majd reggel el kell mondania az álmát mesterének, aki ez alapján dönti el, hogy a szerartás kezdetét veheti-e. Csak a föld teljes megtisztítása után veszi csak kezdetét a mandala megépítése: „*Az alap a teljesen tiszta, nagyerejű arany föld.*”

A szertartás során különböző istenségek, bódhiszattvák jelennek meg a tanuló előtt azért, hogy miután számonkérték az addigi életben elkövetett erényeit és vétkeit, levegyék róla a karmikus terheket, ezzel segítve elő a megvilágosodást. A szertartásnak ezért nagyon fontos eleme az istenségek iránti tisztelet és szeretet kimutatása. Ennek leggyakoribb formája a tömjén és virágáldozatok: azokra a helyekre, ahova az isteneket várják illatos virágokkal, ágakkal, szalagokkal teli vázát állítanak. „*Az alapot az illatos vízzel öntözöm, virágokkal szórom meg, a Meru heggyel, a négy kontinenssel, a Nappal és a Holddal díszítem.*”

Bár a föld már megtisztult, mégsem léphet be addig a tanítvány, míg ő maga is meg nem szabadul a szennyektől, negatívumoktól. A guru tehát mantrákat kántálva rituálisan megtisztítja a leendő szerzetes egyes szerveit, majd a rituális segédeszközöket (például a vázákat) is, a tanítvány fejére pedig egy virágfüzért helyez. Ezt követően még számos mantra hangzik el, mindnek megvan a különböző feladata: tömjén megszentelése, tomboló istenek megidézése; valamint mudrák is: mint például az öt békés istenség előhívása, akik megbékítik a tanítványt. Ezek után már készen áll arra, hiszen a mantrák segítségének köszönhetően kellően elmélyült állapotba került, hogy belépjen a körbe. Ezzel a lépéssel elhagyja a földi dimenziót és egy másik valóságba kerül, amiben az istenségekkel való találkozás megvalósulhat.

A kapun belépve a tanuló először a Tanvédelmező istenségekkel találkozik, majd a rítus során fokozatosan halad a középpont felé, míg el nem éri a rítus célját: az központi istenalakkal való tökéletes egyéválást. Ehhez a segítséget a szertartás során mantrákkal kéri az istenektől. „*Cserébe az élőlények miatti könyörület elérését kérem, és miután ezt elértem, áldásért könyörgök, majd ezt megszerezvén a saját tantravonalam számára a bölcsesség és az erény két halmának a teljesen tökéletességéért az áldást kérem.*”

Egyidőben a fizikai előadással a szerzetes elméletben is bemutatja az ünnepet egy spirituális síkon, tehát a mandala anyagi építése (azáltal, hogy egymás után teszi le az elemeit) kapcsolódik egy spirituális vándorláshoz, folyamathoz is, mely során fokozatosan közelítünk az istenséghez, aki egyben a fizikai és a szellemi központja is a mandalának, és a mandala kiegészítése egy eszköz az előadó számára, hogy

beteljesítse a meditatív erőfeszítés célját. A mandala különböző körei az előadó közönséges, anyagi szintjétől a központi istenség legfelsőbb, spirituális szintjéig történő átmenetet szemléltetik. A gyakorlat végső eredménye pedig az, „*hogy a megtisztult birodalom vizualizáció nélkül is megnyilvánuljon*" és „*a tanuló természetes tisztaságának a részévé váljon.*" [19]

A mandala szimbolikája

A szimbólumok értelmezését a mandala középpontjával, mint az egész jelenség lényegiségével kezdem. Eliade *Képek és jelképek* című munkájában a mandala közepét összekapcsolta más világegyetem-ábrázolások szimbolikájának értelmezésével, mivel ő abból az alaptételből indult ki, hogy a mandala végső soron nem más mint a világegyetem kicsinyített mása és egyben az istenek megszentelt lakhelye, pentheonja. A mandala központja tehát a mindenség központja, az a hely, ahol a különböző birodalmak kapcsolatba tudnak lépni egymással. A hindu és tibeti kultúrában a középpontot a Meru-hegy jelenti, ezt tekintik a világ legmagasabb és legszentebb pontjának, ez testesíti meg számukra a földön található legtisztább szentséget. A tibeti keletkezéstörténetek szerint az idők kezdetén a Meru-hegyből jött létre a Föld és annak minden élőlénye.

A középpontban mindig a mandalát uraló istenség található és a körkörösen elhelyezett körökben pedig hozzá kapcsolódó szimbólumok és szimbolikus alakok helyezkednek el. Spirituális szinten az istenségek alakjaiban az öt Buddha-minőség ölt testet. Ez az öt minőség összepárosítható az öt fő elemmel, valamint az ezekhez kapcsolódó öt színnel. Ez az ötöt „öt testnek" vagy „öt tannak" is szokták hívni. A központi istenalak az öt alap elem közül a tér elemet képviseli. Ez a legfontosabb az öt közül, mivel ebben jelenik meg a másik négy. Tulajdonképpen ez maga a *dharmakája*, a tudat alapvető természete. A tér elem mindig jelen van, a többi elem hiányában sem szűnik meg, még ha az ember úgy is érzékeli. A második, a föld elem a szerkezetét, szilárdságát biztosítja az egésznek. A víz elemmel együtt ezek ketten képviselik a durvább energiatermészetű tevékenységeket, míg a tűz és a levegő a finomabb természetű Buddha-tevékenységeket szimbolizálja. A víz e mellett a különböző részek közötti harmóniát, összehangot teremti meg a határvonalak összemosásával; a tűz elem pedig magát a hőenergiát testesíti meg. A színszimbolikában ez a következőképpen jelenik meg:

19 Németh Norbert, *i.m.*, 199.

Föld → sárga → négyzet alak
Víz → fehér → kör alak
Tűz → vörös → háromszög alak
Levegő → kék vagy zöld → félhold alak

Összegzés Zárásként még egyszer kihangsúlyoznám, hogy dolgozatom fő célja egy átfogó és hű kép felvázolása volt, ezáltal nem volt alkalmam elmélyedni egyik részterület bemutatásában sem. Továbbá szándékosan szorítkoztam csak a mandala hagyományos megjelenési formájának bemutatására és annak értelmezésére, ugyanakkor úgy gondolom, hogy nagyon érdekes téma lenne ezt összekapcsolni a mandala modern megjelenési formáival. A kettő végpont közti folyamat részletes vizsgálata bizonyára számos érdekes és más területeken is hasznosítható eredményeket hozna, így ez mindenképpen szerepel jövőbeli terveim között.

Függelék

1.Ez a mandala-felajánlás szöveg 2005-ben jelent meg a Gyémánt Út Buddhizmus Kiadó kiadásában. Itt sok esetben más megnevezéseket használ. Ezeknek az eltéréseknek a jegyzékét itt közlöm.

- Magastermetűek Kontinense = Nagy Kontinens
- Jószágot élvezők Kontinense = Kívánágteljesítő Tehenek Kontinense
- Kellemetlen Hangúak Kontinense = Kellemetlen Hang szigete
- Átlagos Termetűek szigete = A Test földje
- Nagytestűek szigete = A Nagy Test földje
- Jakfark-legyezők = A démonok és az emberek földje
- Álnok fortélyosak szigete = Felhős Kontinens
- Jó úton járók szigete = Rendkívül Kellemes föld
- Kellemetlen hangon beszélők szigete = Kellemetlen Hang földje
- Kellemetlen hangon beszélők társainak szigete = Kellemetlen Hang másik földje
- Minden kérést teljesítő fa = Kínánságteljesítő fa
- Varázstehén = Kívánságteljesítő Tehén
- Varázsrizs = A magától keletkező termés
- Nemes Kerék = Értékes kerék
- Nemes Drágakő = Értékes ékkő
- Lajsza = A bájos lány
- Mala = A füzéres lány
- Gita = Az éneklő lány

- Nirti = A táncoló lány
- Dhupa = A virágos lány
- Pushpe = A füstölős lány
- Alok = A lámpást hozó lány
- Az illatosítók istennője = Az illatos vizet hozó lány
- Négy égtáj felett győztes Győzedelmes Zászló = A tökéletes győzelmi zászló

2.

1. ábra
Bhutadamara mandalája a 14. századból Közép-Tibetről

2. ábra
A Szamje kolostor elrendezése egy falfestményen

3. ábra
A Szamje kolostor

Bibliográfia

Buddhista Lexikon, szakszerk. Dr. Hetényi Ernő, Trivium.
Eliade, Mircea, *A jóga, Halhatatlanság és szabadság,* Bp., Európa, 1996, 265.→ forrás: Renout és Filliozat, Jean – L'Inde classique, manuel des études indiennes, Párizs, 1947, 1953, I-II.
Eliade, Mircea, *Képek és jelképek,* Bp., Európa Kiadó, 1997.
Evola, Julius, *A hatalom yogája*, Bp., Persica Kiadó, 2007.
Feuerstein, Georg, *Yoga TradícióII*., Budakeszi, Mandala-Véda, 2001.
Glasenapp, Helmuth von, *Az öt világvallás*, Bp., Akkord, 1998.
Hoffmann, Helmut, *A tibeti műveltség kézikönyve*, Bp., Terebess Kiadó, 2001.
Kelényi Béla, *A buddhizmus művészete* = https://christal.elte.hu/curriculum2/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/index.asp_id=185.html
Németh Norbert, *A buddhizmus eszméi*, Debrecen, Kvintesszencia Kiadó, 2005.
Skilton, Andrew, *A buddhizmus rövid története*, Corvina Kiadó, 1997.
Tucci, G., *Indo-Tibetica*, vol. IV, PT. 1, Roma, 1941.
Tulku, Tarab, *A mandala*, Bp., Kiadja: A Magyarországi Nyingmapa Közösség és A Tan Kapuja Buddhista Egyház, 1995, (Dharma-füzetek, 6), 9.

Irodalomtörténet és irodalomtudomány

ELTE BTK Irodalom- és kultúratudomány MA I.

Tardy Anna

Tükör-élet-mű

Móricz Zsigmond Tükör-kötetei

Az irodalomkritika és szerzői kultusz viszonya általában ellentmondásos. Egyfelől a kultusz lenézett, ódivatúnak tekintett hatásmechanizmus eredményeként formálódik és alakul ki, másfelől viszont megfigyelhető a kultusz körébe vonható elemek szükségessége az irodalomkritika számára.

Az elmúlt évtizedekben szembeötlő, hogy az érdeklődés egy-egy szerző, életmű iránt akkor lángol fel leginkább, amikor valamely évfordulóhoz köthetően felpezsdül az irodalomtörténet állóvize. Az elmúlt időszakban ez a jelenség volt megfigyelhető a Radnóti- és főként Kosztolányi-kutatásban is. Felmerül tehát a kérdés, hogy a közelgő Móricz-évforduló vajon hozhat-e ehhez hasonló eredményeket, vajon megindul-e a kutatás a szerző halálának hetvenedik évfordulója után.

Az elmúlt időszakban született eredményeket tekintve megfigyelhető, hogy a kétezres évek elején tapasztalható fellendülés – amely a Móricz-recepció válságának felismerésével is járt – szintén évfordulókhoz köthető. Ezt jelzik a halálának 60., és születésének 125. évfordulóján megrendezett konferenciák és megjelent kötetek. Ezen időszak eredménye az egybehangzó megállapítás, mely szerint a móriczi életművet lehet, sőt kell is újraolvasni, Móricz jelenlegi helye, helyzete az irodalomtörténetben, illetve az olvasóközösség előítéletei korrekcióra szorulnak. Itt azonban némi megtorpanás tapasztalható, vagyis ugyan tudjuk, látjuk, érezzük, hogy Móricz a magyar modernség kiemelkedő teljesítményét hozta létre, az érdemi, alapos feltárómunka

azonban még várat magára. A hetvenedik évforduló sok mindenre adhat lehetőséget és egyben választ is.

A Móricz-életmű számtalan részlete, aspektusa még feltárásra, értő feldolgozásra vár, amelyek közül a legizgalmasabbnak az általam is vizsgált *Tükör*-kötetek bizonyulnak. A szövegegyüttes feldolgozása azonban alapos felkészülést, illetve rendszerezett feltáró munkát követel meg. A következőkben eddigi eredményeim, megállapításaim közlése mellett törekszem egy olyan kutatói munkaterv felvázolására amely által legalább az életmű ezen kis szegmensében megindulhat a munka, mintegy előkészítve egy remélt, teljes feldolgozás, kutatás munkálatait.

Tükör a Móricz-hagyatékban

Móricz Zsigmond hagyatékában számos kiadatlan és feldolgozásra váró irat található. Az utóbbi években megindult új nézőpontú Móricz-kutatás, úgy tűnik, ezeket az iratokat is igyekszik integrálni az életműbe, számos szövegkiadás látott napvilágot. Megjelentek levelek, naplórészletek, valamint ezen dolgozat témájának, a *Tükör*-köteteknek a részleteibe is bepillanthatott az olvasó. Bár több szövegközlés is született, a *Tükör*-szövegek egyelőre csak mint kuriózumok jelennek meg a Móriczcal foglalkozó irodalomban. Az eddigi töredékes közlés alapján is körvonalazódni látszik egy egyedi stiláris hangoltság és szövegalakító gyakorlat, amely jelen vizsgálat tárgyát is képezi.

A *Tükör*-szövegegyüttes egy terjedelmes, kilenc Móricz által beköttetett kötetből és több gyűjteményes mappából álló kéziratgyűjtemény. Cséve Anna közlése szerint: „A *Tükör-írás* Móricznak általában véve 1912-től a harmincas évekig jellemző jegyzetelési módja, bekötetlen formában, mappába rendezve találhatók a hagyatékban, részben a Petőfi Irodalmi Múzeumban, részben magántulajdonban.”[1] A későbbi Móricz-kutatás feladata lesz eldönteni, hogy az író minden olyan jegyzetét, amely kézzel íródott és nem került besorolásra (mint novella vagy naplószöveg), *Tükör*-szövegnek tekinti-e. Jelenleg, mivel a hagyaték ismerete igen korlátozott, nem lehet megállapítani, hogy a köttetésből kimaradt szövegek mennyiben mutatnak hasonlóságot az eddigiekben megismert írásokkal. Az 1914–1915-ig keletkezett, illetve az 1919-es szövegek vizsgálata alapján úgy gondolom, hogy az első világháború jelentős változást hoz a jegyzetekbe, ezek a szövegek véleményem szerint elkülönülnek (mint ahogyan Móricz is elkülönítette őket, azzal, hogy a háború megkezdésétől keletkező kilenc kötetet be-

1 Cséve Anna, *Az írás gyeplője. Móricz Zsigmond szövegalakító gyakorlata,* Fekete Sas, Budapest, 2005, 132.

kötteti). Ezen feltevés azonban csak a lehető legteljesebb szövegismeret birtokában lesz igazolható.

A *Tükör*-kötetek tudományos igényű feldolgozása még nem indult meg, egyelőre a *Tükör*höz való hozzáférés is számos nehézségbe ütközik. A szövegekből gondozott kiadás még nem született, mindössze három folyóiratközlés látott napvilágot.[2] Ezek azonban csak részleteket közöltek a szövegből, a Forrásban megjelent közlés vállaltan tematikus válogatás. Azzal, hogy a közreadó, Cséve Anna ezeket a részleteket egymástól elkülönítve, kontextusból kiragadva közölte, máris állást foglalt a szövegek kapcsán. Ez az a probléma, amely minden posztumusz szövegkiadás nehézsége: az utókor döntései lenyomatot hagynak a szövegen, a megközelítés befolyásolja a szöveg formáját, tartalmát. Ezen szövegegyüttes vizsgálatakor meghatározó jelentőségű, hogy a szövegek vizsgálója koherens szövegegyüttesként, vagy egymástól független szövegek sorozataként vizsgálja a köteteket. A gyűjteményes mappákban ránk maradt szövegek esetében valóban probléma egy esetleges sorrend rekonstruálása (ha egyáltalán létezik autentikus sorrend), és annak a megállapítása, hogy mi tartozik a szövegegyütteshez és mi nem. Ezen szövegek esetében tehát valóban tér nyílik a közlőnek a szövegek sorrendjének megállapítására, a szövegek felülvizsgálatára. A beköttetett szövegek esetében a válogatás nem lehet legitim, hiszen ezek lezárt, rögzített sorrendű és tartalmú könyvek. Egyes körülmények arra engednek következtetni, hogy Móricz a beköttetéskor válogatott a szövegek között. Egyrészt a szövegek nem kronologikus sorban követik egymást, sok helyen el is hagyja a dátumjelölést. Válogatásra enged következtetni az a tény, hogy a jelenlegi közlésekben megjelent legkorábbi szöveg, amely 1914 június elsején született, a *Tükör II*-es számú kötetében található meg, míg az 1914 szeptember 22–26 között keletkezett *Babits* című szöveg a *Tükör I*-es kötetbe került[3]. Ugyanígy érdemes lenne megvizsgálni, hogy Cséve Anna *Az írás gyeplője* című könyvében látható „1914/Tükör" feliratú mappa milyen szövegeket tartalmaz, hiszen, ha ezek az írások valóban 1914-ben keletkezettek, akkor egyértelműen Móricz szövegválogató, kötetszerkesztő aktivitására következtethetünk.[4] Az eddig megjelent szövegek vélhetőleg csak az érdeklődés fel-

2 A *Tükör*-kötetek eddig megjelent részletei olvashatók: Móricz Zsigmond, *Tükör,* Forrás, 2004/7–8, 106–128..; Móricz Zsigmond, *Tükör (I). Írókról, művészekről,* Holmi, 2004, december, 1447–1478.; Móricz Zsigmond, *Tükör (II),* Holmi, 2005, január, 19–48.
3 Móricz, *Tükör,* i.m., 106–107., Móricz, *Tükör (I)*…, i.m., 1449.
4 Cséve , *Az írás…,* 129.

keltését célozták, ezért érthető a válogatás, a jövőre nézve azonban egy esetleges kiadás esetén elsődleges szempont kell, hogy legyen a szövegek lehető legteljesebb közreadása.

A szövegek kiadásának egyik legnagyobb akadálya az író rokonainak, örököseinek vigyázó szeme, amely a lehető legtovább igyekezett fenntartani a kedves rokon szimpatikus és lehető legtisztább, legfolttalanabb képét. Az örökösöknek a Móricz-kép alakítására irányuló igyekezete több hullámban hatott. A hagyatékból elsőként közlő Móricz Virág, érthető módon, apjával kapcsolatban igyekezett eltitkolni a kényesebb részleteket. Így történhetett meg, hogy bár megemlíti a szövegeket *Anyám regénye* című művében, de csak jegyzetekként utal rájuk: azt, hogy ezek a szövegek be vannak köttetve, és hogy címük is van, tőle nem tudhatjuk meg.[5] Az általa közölt részletek pedig, saját koncepciójának megfelelően, a szövegeket mint a későbbi irodalmi munkák alapját jelenítik meg. Bár Móricz Virág leírja, hogy Janka „indiszkrétnek találta a jegyzeteit", de ezt az általa közölt részletek nem teszik érthetővé, láthatólag ő maga is diszkréten hallgat a szöveg ezen részleteiről és csak érdektelen párbeszédeket idéz. Ez az utólagos cenzúrázás figyelhető meg a Móricz-hagyaték feldolgozásának kezdetén is. Cséve Anna a naplószövegek első közlésekor kipontozni kényszerült a trágár szavakat, a Móricz-örökösök kifejezett kérésére.[6] Talán ezzel magyarázható, hogy a mai napig nem kerültek közlésre a *Tükör*ben szereplő, teljes egészében olvashatóvá tett szövegek, mint például a *Rés,* vagy a *Gyöngeszív álarca,* hiszen ezek a szövegek egy teljesen más Móricz-képet mutatnak.[7] A kutatást azonban ezeknél jóval prózaibb okok is gátolják. Egyfelől a kötetek nem találhatók egy helyen, több kötet magántulajdonban van. A szövegek feldolgozása pedig, bár megindulni látszott a többszöri közlések megjelenésekor,

5 „Mindig sokat jegyzett, de a háború kitörése óta egyfolytában leírt mindent amit látott, hallott. Azon a négyezer-ötezernyi kicsire hajtott oldalon csak elvétve fordul elő önálló, megfogalmazott vélemény vagy filozófia. Az csak a nyers valóság, mely nem való könyvbe, percesemény, mely elillan mint a pillanat, de indulat marad utána, amit később meg lehet fogalmazni. A felesége utálta ezt az örökös firkálást. Indiszkrétnek találta a jegyzeteit, tiltakozott ellene, amitől apám dühbe gurult, és marokszám tépte össze, elégette – vagy gyűrötten tépetten is félretette – a ceruzával teleírt lapokat." Móricz Virág, *Anyám regénye,* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 255.

6 *Móricz Zsigmond Naplójá*ból, közzéteszi Cséve Anna, Holmi, 2001. július, 859–902.

7 A *Rés* és a *Gyöngeszív álarca* című írásokat Szilágyi Zsófia bocsátotta rendelkezésemre, a szövegek a mellékletben olvashatók. Az 1924–1925-ös *Napló* közreadása kapcsán az örökösök ellenállása megenyhülni látszik, hiszen ezek a szövegek már csorbítás nélkül kerülhettek kiadásra.

később abbamaradt. Az érdeklődés középpontjába a *Napló* került, vélhetőleg a naplóirodalom nagyobb népszerűsége okán is.[8]

A *Tükör* sajátossága, hogy fizikailag sem beszélhetünk egységes szövegről, hiszen egy része beköttetett, egy része csak mappákba rendezett formában maradt az utókorra. Döntés kérdése tehát az is, hogy a mappákban található „*Tükör*" feliratú szövegeket valaki együtt vizsgálja-e a beköttetett kilenc könyvvel. Különbség nemcsak a beköttetésnél, hanem a szövegek tartalmánál, stílusában, szerkesztési sajátosságaiban és a szövegek utóéleténél is tetten érhető. Az eddig napvilágot látott közlés(ek) is szembesült(ek) a problémával, a besorolás bizonytalansága mutatkozik meg a Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek 1919* című kötet címadásánál. A szerkesztő, Cséve Anna utószavában leírja, hogy „A könyvben olvasható naplójegyzetek a *Tükör*-sorozat mappában összegyűjtött fóliói, melyek, sajnos, nem lettek bekötve, nem kapták meg a sorozatban a XI. számot".[9] A szerkesztő átkereszteléssel oldotta fel azt a zavart, amelyet a szövegegyüttes stílusbeli és tematikai heterogenitása idézett elő. Így míg az 1914–1915-ös beköttetett szövegek „*Tükör*" címen jelentek meg, addig a későbbi (1919-es) *Tükör*-szövegek (amelyek mappában találhatók) összemosódnak a Napló szövegeivel.[10] A szétválasztás véleményem szerint mégis fontos, hiszen a szövegek jellegüket és szerkesztési módjukat tekintve egyértelműen elkülönülnek. A naplók egyes szám első személyben íródnak, a lejeune-i terminológiát[11] követve: ezeknél a szövegeknél önéletírói paktum köttetik az olvasóval.[12] A *Tükör*-szövegeknél ilyen paktum nem köttetik, sőt az író (Móricz), a narrátor és a szereplő nézőpontjának szétválasztása az írásokban, a szereplők nevének változtatása,

8 Bár az is nyilvánvaló, hogy a *Tükör*-szövegek nem számíthatnak számottevő érdeklődésre, a közönség számára az életrajz felől olvasható Móricz-napló érdekesebb és izgalmasabb, mint az inkább életmű felől megközelítendő *Tükör*-kötetek.

9 Cséve Anna, Előszó = Móricz Zsigmond, Naplójegyzetek 1919, szerk. Cséve Anna, Noran, Budapest, 2006, 13–14.

10 Bár valószínűsíthető, hogy pusztán az olvasóközönség igényeit tekintve választották a címet, hiszen a naplók kelendőbbek a könyvpiacon.

11Philippe Lejeune, Az önéletírói paktum = szerk. Z. Varga Zoltán, Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból, L'Harmattan, Budapest, 2003, 17–46.

12 A móriczi naplóíró gyakorlat, az eddig közölt részletek alapján is kijelenthető, eltér a hagyományos naplóformától (amennyiben beszélhetünk ilyenről). A Móriczra jellemző stíluskeverés, és műfaji átcsapások ezeken a szövegeken is megmutatkoznak. Egyelőre a Napló alaposabb vizsgálata is várat magára, bár valószínűsíthető, hogy a naplók felé hamarabb fordul a figyelem a műfaj népszerűsége és könnyebb olvashatósága miatt, és nem utolsó sorban, mert ezek a szövegek hozzáférhetőek lesznek, hiszen az 1924-1925-ös naplókiadást még több kötet fogja követni a tervek szerint.

elhagyása direkt zavart kelt a referenciális hálózatban, elbizonytalanítja az olvasót. A paratextusban is a paktum elkerülését, elhárítását figyelhetjük meg, Móricz sajátos műfajdefiníciót alkalmaz: „Az én páromnak adom azt az *írástömeget,* amelyet míg élek látni nem szabad, mint ahogy nem enged belelátni az ember a lelkébe idegent."[13] A Tükör ugyan némiképp rokonságot mutat a harmadik személyű önéletrajzi írásokkal, melyben „a szerző úgy beszél magáról, mintha más beszélne róla, vagy mintha ő beszélne más valakiről."[14] A szövegek azonban nem a történetekre, az események megörökítésére fókuszálnak, hanem a történtek megírtságára helyezik a hangsúlyt. A fikciós és személyes szövegek jelöletlen (jelölhetetlen) keveredése még inkább a szövegekre irányítja az olvasó figyelmét, és nem egy lehetséges biográfiai olvasatot támogat. A szöveg státuszának elbizonytalanítása, referenciális tartalmának megkérdőjelezése mind a leírtaktól való távolságtartás illúzióját kelti. Ez a távolságtartás mint módszer nagy hangsúlyt kap a szövegképzésben:

– És az mindig rossz, ha közvetlenül átélt dolgot írok. […]
– Nem vagy elég távol tőlük.
– Igen. Sőt, nagyon is közel, nincs eléggé feldolgozva.[15]

Vagyis a *Tükör* és a *Napló* szövegeit összevetve, itt funkcióban, célban is eltérés mutatkozik. A napló rögzítő, értékelő, sőt időnként gyónó funkcióval jön létre, ennek megfelelően a fókusz a történteken, az eseményen, a megfogalmazotton van. Ezzel szemben a *Tükör*-szövegeknél a szövegszerűségre, a megírtságra, a megfogalmazottságra tevődik át a hangsúly, a reflexivitás kulcstényezővé válik.

Összefoglalva megállapítható, hogy a *Tükör*-szövegek ugyan hordozó közegüket, szövegalakítási gyakorlatukat és tematikájukat tekintve is igen változatosak, mégis elválaszthatók más műfajú, hasonló státuszú szövegektől (például: *Napló*), tehát a *Tükör* címmel ellátott szövegekről mint egy különálló korpusz darabjairól érdemes beszélni. Kérdéses, hogy ez a szövegegyüttes milyen helyet foglalhat el az életműben. A kötetek azon túl, hogy publikálatlanságuk miatt a hivatalos életművön kívül helyezhetők el, a hagyatéki szövegek között is köztes pozícióban, sajátos behatárolhatatlan helyzetben vannak. Ez a meg-

13 Móricz, *Tükör* (I)…, i.m., 1447. Kiemelés tőlem – T. A. Ez az ajánlás a Tükör I-es számot viselő kötetben szerepel. Az eddigi közlések nem adnak számot minden paratextusról. Ismerjük a VIII. kötet ajánlását: „Az én édesemé voltam az esztendőben Zsiga dec. 31. 1915."
14 Philippe Lejeune, *A harmadik személyű önéletírás,* szerk. Z. Varga Zoltán, Önéletírás…i.m., 107.
15 Móricz, *Tükör* (I)…, i.m., 1452.

határozhatatlanság az írások keletkezésnek körülményeiből is fakad. A *Tükör*-szövegek ugyanis akkor keletkeznek, amikor Móricz éppen nem tud írni. Ez kétféleképpen is értelmezhető. Egyrészt Móricz véleménye szerint a háborúban nincs helye az irodalomnak: „Apám folyton mondta, nyilván úgy is érezte, hogy míg a háború tart, *nem lehet írni*. Most figyelni kell."[16] Másrészt a *Rés* című írásban a szöveg úgy definiálja magát, mint amely az írásképtelenségben született.[17] Ezen felül pedig a szöveg státuszának elbizonytalanítása miatt is nehéz a szövegek helyét meghatározni. A *Tükör*-szövegek nem személyes szövegek (vagyis nem önéletírás, nem napló, nem memoár), hiszen hiányzik az olvasóval kötettett paktum, de nem is teljes egészében fikció, hiszen a szövegek egy része referenciális olvasatot támogat (illetve kíván meg), tehát ezen a téren is bizonytalan helyzetben találja magát az olvasó. Ez azonban korántsem véletlen, hiszen a szöveg szándékosan provokálja az olvasót. Számos olyan eljárás fedhető fel a szövegeknél, amelyek ezen meghatározhatatlanságot okozzák. Például a korábban már idézett ajánlás olyan szöveget sejtet, amely a magánember Móricz Zsigmond legféltettebb titkaiba enged bepillantani, ezzel szemben a kötetben magánjellegű, egyes szám első személyű vallomást, eszmefuttatást nem találunk. A szövegek esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül Móricz azon gesztusait, amelyek a szövegek kezelését érintették. Móricz maga kilenc kötetet beköttetett igen elegáns „márványozott kartonkötésben, gerincén a Móricz-könyvtár aranyozott MZS monogramjával, aranyozott felső lapszéllel".[18] Ez a gesztus egyrészt a megőrzést biztosítja, másrészt, ahogyan Cséve Anna is megjegyzi, az irodalom provokációjaként is felfogható, hiszen az irodalmi szövegek, a kiadott művek sorába illeszti a köteteket.[19] Ezzel a korpuszt a hivatalos szövegekkel hozza interakcióba, Móricz tehát a keletkezett szövegeket ugyanúgy életműve részének tekintette, mint a *Kerek Ferkó*t vagy a novellákat, bár ezeknek a szövegeknek megszületése fontosabb tény volt, mint olvashatóvá tétele.

Az, hogy monogramját rágravíroztatta a kötetekre, korántsem lényegtelen mozzanat, tekinthetjük ezt az írások saját művekként való vállalásának gesztusaként, egyfajta szignálásként. „Végül is egy művet saját néven aláírni éppolyan választás, mint a többi, és semmi sem jo-

16 Móricz Virág, *Anyám regénye,* i.m., 264. Kiemelés tőlem – T. A.
17 „Csak ugy megállott a kezében a ceruza s nem tudott tovább írni. […] A papírjára nézett, és sajátságos módon megszűnt minden inger, hogy továbbírjon." Móricz Zsigmond, *Rés,* ld. melléklet.
18 Cséve, *Az írás…*, i.m., 113.
19 Cséve Anna, *A Tükör mint hallucinációs fal. Móricz Zsigmond kéziratos könyveiről,* Alföld, 2005/9,74.

gosít fel minket arra, hogy ezt jelentéktelennek ítéljük."[20] Móricz életművében, nem sokszor ugyan, de elvétve találhatunk álnéven publikált szövegeket, ilyen például pályája kezdetén a Zsiga bácsi, vagy az 1924–1925-ös naplóban olvasható, többféle feloldással rendelkező B. P. álnév is, és a szerzői név teljes elhagyására is ismerünk példát korai publikációi közt.[21]

> A szerző neve szerződéses funkciót tölt be, és ennek fontossága műfajonként roppant változó: a fikció esetében semmi vagy alig valami; de már sokkal nagyobb mindenfajta referenciális írásműben, ahol a tanúbizonyság – vagy közvetítésének – hitelessége nagymértékben függ a tanú, vagy a jelentést tevő személyazonosságától.[22]

Honnan olvassuk?
(A Tükör-kötetek lehetséges megközelítései)

Fentebb már kitértem rá, hogy sem a kizárólagos biográfiai, sem a kizárólagos szövegkritikai olvasatot nem tartom produktívnak a szövegek kapcsán. Véleményem szerint a szövegek tematikus és formai heterogenitása a szövegek több oldalról történő megközelítését teszi lehetővé, illetve kívánja meg. Emiatt nem áll szándékomban elvitatni a biográfiai adatok kimutatásának legitimitását a szövegekben, bár az eddig közölt részletekben korábban ismeretlen tényekre nem derült fény.[23] Az életművön belüli szövegvándorlások, az intertextualitás pedig izgalmas tények, de ezen szövegek megalkotottságáról, szövegalakító gyakorlatáról vajmi keveset árul el. Végső soron tehát a legalkalmasabbnak az irodalmi szövegként való vizsgálat bizonyul, amely ugyanúgy párbeszédbe hozható az életrajzzal, mint ahogyan az irodalmi művekkel. Ehhez azonban rá kell világítani a szövegek azon aspektusaira, amelyek a megalkotottságára, tudatos szerkesztésére hívják fel a figyelmet.

A legszembetűnőbb momentum a szövegek címadásában figyelhető meg. A kötetek címadása egységes (ami mindenképpen összefűzi a szövegeket), és jellegzetesen „irodalmi" címadás, hiszen számos asszociációt mozgósít, kötődik a kötetek írásmetódusához, sőt a tükör

20 Gerard Genette, *A szerzői név,* Helikon 1992/2–3., 523–535.
21 A korai szövegek között számos mesét találunk, amelyek az *Új Debreceni Hírlap*ban, később pedig *Az Újság* című lapban Zsiga Bácsi néven publikálva jelentek meg, ld. Pesti Ernő, *Móricz Zsigmond bibliográfia,* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1979. A B. P. néven közölt írásokról a *Napló* tudósít. Simonyi Máriának Büdös Parasztként (amely becenevet Mária ragasztotta rá), Magoss Olgának pedig Budapesti Ismerősként oldotta fel az álnevet. ld. Móricz Zsigmond, *Naplók,* Noran, 2004, 398. A korai névtelenül közölt írásainak nagy részét valószínűleg nem ismerjük, de szignálatlanul jelent meg például *Gina* című írása 1913-ban *A Hét*ben.
22 Genette, i.m., 525.
23 Azok az információk, amelyek a *Tükör*-szövegekből kiderülhetnek, például, hogy Móricz evett, időnként kávéházba járt és a villamost is igénybe vette, véleményem szerint nem segíti számottevő módon korunk Móricz-értését.

mint tárgy is többször tematizálódik a szövegekben. Ezen belül a szövegek többnyire önálló címmel vannak ellátva. Bár vannak szövegek, amelyek cím nélkül állnak, és szép számmal találunk olyan szövegeket, amelyek a szövegekben megjelenő szereplőről kapják címüket, ilyenek a *Márkus Laci, Ignotus, Kaffka Margit* című írások. Emellett számos olyan szöveg van, amely tudatos hatáskeltő mechanizmusként használja a címet, az irodalmi szövegekhez hasonlóan, ilyen például *A nyomor él, Poeta non fit, / Sed nascitur, Emberek közt*.

A szövegek egymásutánját nem szervezi logikai kapocs, a töredékek sora nem célelvűen épül, nincs közös történetszál. Az egyes részleteket kizárólag a narratív technika, a nézőpont azonossága kapcsolja össze.

A szövegek többsége az ún. *headlong* ('hanyatt-homlok') narratív technikát alkalmazza, amely látszólag logika nélkül, „hirtelen" indul és ugyanígy ér véget, tehát a szöveg megindulását nem indokolja a későbbiekben felsejlő esemény kibontakozása.[24] Az olvasó váratlanul csöppen a történetbe, sokszor a szereplők kilétére történő utalás nélkül, ami miatt különösen nehézzé válhat a megértés. Ilyen például a *Babits* „címen" számon tartott szöveg, amelyben ugyan megjelöli az író a párbeszédben szereplő beszélgetőtársat, de nem tudjuk, melyik megszólalás melyik szereplőhöz tartozik. A szituációról, körülményekről semmilyen előzetes információ nem áll az olvasó rendelkezésére. A szövegek jellemzően jelen idejűek, amelyek a valósidejűség illúzióját keltik. A szövegek legfontosabb jellemzője ez, „a kis darabka élet" kiragadása, amely a véletlenszerűség érzetét hozza, naivitás lenne azonban ezeket a szövegeket valóban véletlenszerűen lejegyzett dokumentumoknak tekinteni, hiszen a leírás minden esetben tudatosabb metódus. Az ilyen párhuzamos jegyzetelés illúzióját keltő szövegek valós idejű lejegyzése véleményem szerint nemcsak koncentrációs, hanem akrobatikus készségeket is igényelne, a leírt szituációk sokszor nem egyeztethetőek össze a leírás folyamatával. Bár valóban vannak olyan szövegek, amelyek hallott beszélgetések lejegyzései, ezeken azonban tetten érhető az élőbeszéd minden jellegzetessége (töredékesség, helyenkénti agrammatikus szerkezetek). Ezen felül jellemzőjük a reflektálatlanság, vagyis, hogy Móricz nem kommentálja a párbeszédeket, valamint, amint a közreadó tájékoztatta az olvasót, az írásképen is megmutatkozik ez a módszer.

24 A headlong technikáról Virágos Zsolt ír, mint Faulkner prózájának újításáról az amerikai irodalomban, amelyet A hang és a téboly című műve vezet be. Virágos Zsolt, *The modernists and others. The American Literary Culture in the Age of the Modernist Revolution,* Debreceni Egyetem, Debrecen, 2006, 344.

A valósidejű lejegyzés fizikai nehézségein túl némely szövegek nagyfokú szerkesztettséget mutatnak, ilyen például az *Emberek közt* című írás.[25] A szöveg időkezelése komplexebb, mint a korábban említett párbeszédtöredékeké. Itt nemcsak a jelen idő, hanem az írás helyzetéhez képesti múlt idő is megjelenik. Tudatos szerkesztés nyomának vélem, hogy a szituációt megelőző helyzet is megjelenítődik, aminek az a szerepe, hogy megalapozza az elbeszélés hangulatát, illetve, hogy kontrasztot állítson a fantázia világa (lélek) és az elbeszélés végpontján megjelenő tiszta ész világa között: „jól elfelejti az ember, hogy ember. Lassan valami tiszta ész lesz belőle, ohne Kritik Kants. És mindezt 3 hatosért." A szöveg tehát azon túl, hogy szatirikus, karikaturisztikus képet nyújt egy asztaltársaságról, a valós életbeli szituációnál elvontabb síkot játszik be az írásba. Ennél a szövegnél maradva megfigyelhető, hogy sok a móriczi prózára jellemző lirizált prózai mondat, amely jellegzetes módon negatív érzethez kapcsolódik a szövegben: „Undok emberszagot érzett, nem is akart rájuk nézni, *úgy behunyt érzéssel bámult a világba*."[26] Ez is a tudatos hatáskeltés eszköze, mint ahogy egy másik példában is: „A családi élet kedvessége most árnyékként suhant el, ködfátyolkép formán a szeme előtt, de a lencse kitűnő volt a kövér disznóhússal." Ezen felül a szöveg tudatos poénra játszása, a szöveg humora szintén egységes szerkezet benyomását kelti. Más szövegek (látszólag) élőbeszédből indulnak, majd a „készen kapott szöveg" érezhetően átvált móriczi írássá, szövegalakítássá. Több részlet esetében is úgy tűnik, az olvasó az író pásztázó, kereső nézőpontjába kerül és tetten érheti a szöveg szerzőjét, amint az „benneragad" egy perspektívában, megragad egy alakot. Ilyen gyakorlat fedezhető fel a *Hadi kölcsön* című írásban.[27] A bevezetés után rövid megszólalások, párbeszédtöredékek követik egymást. A szövegből fokozatosan tűnnek ki alakok. Eleinte csoportokban vetül rájuk a figyelem:

> Nagy bársonybundákban izzadoznak idősebb nők, melletük posztóbundások perziáner gallérral, nagy prémkalap, kedves szikár, kupori krajcáros ténsasszonyok, akik egy óráig alkusznak a piacon és nem vesznek, spekulálnak, zároltat vegyek-e vagy nem.

Ezután a fókusz hosszabb-rövidebb időre egy-egy alakra vetül, szereplők egy időre kiemelkednek a szövegből, többnyire azonban csak megjelenésük, öltözetük leírásának erejéig. Ez a technika az alakok sorravételét, egy-egy figura kipróbálását mintázza, a keresés folyama-

25 Móricz, *Tükör* (I)…, i.m., 1452–1455.
26 Kiemelés tőlem – T. A.
27 Móricz, *Tükör,* i.m., 108–112.

tát jeleníti meg. Végül egy nő alakján megnyugszik a szöveg és annak teljes birtokbavételével épül tovább. A nő részletes jellemzése, társadalmi hátterének ismertetése, sőt múltjának bejátszása révén a kezdeti banki jelenet egy sors tragédiájának leírásába fordul:

> Azért nem ment el a Riviérára, azért nem ült hajóba a nyáron, mikor a nagy kirándulást csinálták, azért utazott másodosztályon külföldön, hogy most a pénze elmenjen. A hozomány.

A *Tükör* lapjain tehát tetten érhetőek Móricz „ujjgyakorlatai", a hagyományos munkametódussal szakító, kísérletező szövegek is születnek.

Egy szöveg vagy sok?

A kis tükörmozaikokból összeálló egész kép metaforájával a teljes szövegegyüttes jellemezhető, a szövegek is kisebb-nagyobb darabban követik egymást, a félmondattól a teljes novella-terjedelemig. Kérdés azonban, hogy a sok részletből milyen kép is állhat össze. Egyáltalán összeolvashatók-e ezek a szövegek egyetlen elbeszéléssé, van-e összetartó elem a részletek között? A kortárs, posztmodern próza felől olvasva nem kétséges, hogy legitim az egy irodalmi produktumként való olvasásmód. Különösen izgalmas probléma, hogy Móricz a szövegeket nem mindig választja el egymástól, ám az általam közvetlenül vizsgált IX. kötetben számos üres lapot kötettett az írások közé. Ezeket a lapokat is gondosan számozta. A kötet összetételét vizsgálva látszólag nem az ívek felosztása miatt kerülhettek a kötetbe a lapok. Hasonló szövegfolyamot megbontó tényezők a rajzok, néhány helyen pedig a lapon csak egy mondat vagy szó szerepel.[28]

Túlzás lenne ezt Móricz alaposan átgondolt, teljes műgonddal kivitelezett, a prózairodalom megreformálását célba vevő tettének nyilvánítani. Móricz a *Tükör*-kötetekben nagyszabású kísérletet hajtott végre, amely egyszerre érinti a regény formáját, a történelem diskurzusát és provokálja az utókor irodalomtörténeti kategóriarendszerét. Emellett a szövegek Móricz nyelvfelfogásának olyan árnyalt képét mutatják meg, amely képes a marxista kánon által kijelölt helyéről kimozdítani az életművet.

28 Különösen érdekesnek találom, hogy a IX. kötetben található egy latin idézet: „Inter eils Gothicum scapiamatziaia drincan / Non audet quisquam dignos educere versus." amely egy latin nyelvű De conviviis barbaris című vers részlete, és a vandál törzsek nyelvének emlékét tartalmazza („scapiamatziaia drincan"). A szöveg lényegében egy pohárköszöntő, Móricz valószínűleg ezért írta az idézet alá, hogy „potatores" ('iszákos emberek'). *Tükör* IX, (M.100/4995/3), 1148. A szöveg eredetéről: ld. Tylor, Edward Burnett, *Primitive Culture,* 87. http://books.google.hu/books?id=TI4Fz6Fj71gC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false, utolsó letöltés dátuma: 2010.11.20.

A Tükör vizuális tapasztalata

A *Tükör*-szövegegyüttes teljes egészében kézzel írt ceruzajegyzet, amelynek kiolvasása embert próbáló feladat: „a lejegyzett mondatok ágboga szemet sértő mozgásban csak lassan olvasható."[29] Ez a ceruzaírás azonban hasznosnak is bizonyulhat a későbbi kutatásokban, hiszen az írás körülményeit, tempóját is nyomon követhetővé teszi, amely az írógépet preferáló Móricz életművében kivételes. A kézzel írt jegyzet elválasztja magát a hivatalos, géppel írt szövegektől, megkülönböztetődik, sőt, poétikailag is szerepet kap, a valós időben történő lejegyzés, az események közvetlen lejegyzésének illúzióját kelti (hiszen a géppel írott tudósítás már az otthoni gép melletti munkát feltételezi, mindenképpen elválasztva a jelen idejű lejegyzést a múltbeli lejegyzett eseménytől). A szöveget vizsgálva lényegesnek bizonyulnak a szövegben lévő javítások. A valós időben történő lejegyzést cáfolják azok a szöveghelyek, amelyeknél nyoma maradt annak, hogy Móricz hogyan helyesbített szavakon, hogyan kereste a tökéletes kifejezést. Ez történik például a Szilágyi Zsófia által a *Gyöngeszív álarca* című szövegből idézett részletben:

> Éjjel felé a szoba már kihült és fázva huzzák fülig a meleg dunnát magukra, s [oly ártatlanul – áthúzva, Sz. Zs.] és hullakomolyan alusznak […].[30]

A kézzel írás, mindemellett, sajátos autenticitást kölcsönöz a szövegeknek, a jegyzet és a lejegyző személye a kézírás képében elválaszthatatlanul összefonódik. A „maga kezével írott könyv" képe mint vizuális tapasztalat szintén hozzájárul a szövegek hatásképző mechanizmusához. A szövegeket többször kíséri rajz a leírt szituációról, valamint több helyütt találkozunk a verbális portrék vizuális megjelenítésével (például Janka arca)[31]. Móricz itt is megalkot(tat)ja saját arcképét, lányával rajzoltatja le magát a tükör egyik lapján.[32] Mindezek a kötetek címének, a tükör szónak a vizuális konnotációit mozgósítják, amelyek aktívan szerepet játszanak a szövegalakításban is. A kötetek szövegeiben igen nagy hangsúly kerül a vizuális élmény megjelenítésére, illetve ennek speciális változatára, a tükör-élményre.

29 Cséve Anna, *„A papír igényeinek megfelelően"…*, i.m., 102.
30 Szilágyi, *A továbbélő…*, i.m., 69.
31 Emellett több olyan rajz is bekerül a kötetekbe, amelyek nem tartoznak szervesen a szövegekhez, ilyen például a IX. kötetben található lovat hátulnézetből ábrázoló rajz. Móricz Zsigmond, *Tükör IX,* i.m.,1457.
32 „Gyöngyi rajza rólam, mert lent én is lerajzoltam őt." Móricz Zsigmond, *Naplójegyzetek 1919* című kötet belső borítóján található fénykép alapján.

> …folyton kis tükrözésekkel élek. Részleteket mutatok meg a tükörben. Ahogyan a hiú ember megnézi a szemét, a szemölcsét s ebből az egészre következtet. De nem állítok fel nagy állótükröket, hogy egész alak látsszék benne.[33]

A részletek megragadása, kiemelése különösen hangsúlyos szerepet kap a *Tükör* IX-es kötetében olvasható szövegben, ahol Janka arcát írja le. A rész-egész viszony megkérdőjelezése alkotja az írás központi, szövegszervező problémáját: „Szerelmes belé. / Hogy? Jelent ez valamit *részletéire (!) bontva?*"[34] A felesége iránt érzett szerelem mibenlétének keresésére „kis tükrözésekkel él", Janka testének és főleg arcának egy-egy részletének leírásával:

> Szereti ezt a vékony testet, amelyen a csontokat alig fedi puha réteg, hus, zsír. bőr. S ezt a bőrt, amely mindig fakó, sárgás, bágyadt, a szemek alatt lomhán fekete s a nyakán már ráncok, a homlokán is ott a frufru alatt a mély gyűrődés, amit mindig felhuz, ha valamire komolyan gondol. […] Ha elemzi, közönyös neki ez a kicserepesedett száj, annak biggyedt rajzával Dantésan előre ugró metszésével nem mindennapi, de nem is [szembetűnő: áthúzva] szép.[35]

A *Tükör*-kötetekben feltűnően nagy hangsúly kerül az arcok megjelenítésére. Móricz a *Tükör*ben szereplő arcleírásokban az emberi arcnak a teljes személyiséget képviselő, esszenciális egységét kereste, az arc lényegének, a személyiségnek a megragadhatóságával, leírhatóságával kísérletezett. Az *Emberek között* című írásban a következő részleteket olvashatjuk egyetlen bekezdésen belül:

> Messziről megismerte az X pofoncsapott hosszú arcát, nagy állával, hegyes homlokával és apróra vágott fekete bajszával […] Ah, itt a nagy festő is, a condotiere fejével, szilaj, vörhenyes szakállával és éles, kis szemével. […] B. is itt van, a homloka már igazán kopaszodik…[36]

A szövegbe bevezetett új szereplők mindannyian csak az arcukkal jelennek meg, a leírás nem terjed ki testalkatra, ruházatra. Ezek az arcleírások nem a teljes részletességű leírásokra törekszenek. Inkább egy-egy kirívó, vagy önkényesen hangsúlyozott tulajdonság kiemelése jellemző. Ezzel „a természetes fiziognómia előítéleteire […] alapozza magát, amikor felhasználja és megerősíti őket", amelyek sok-

33 Móricz Zsigmond, *Napló,* 1934. február 17., idézi Cséve Anna, *Az írás gyeplője,* i.m., 104.
34 Kiemelés tőlem – T. A.
35 Móricz Zsigmond, *[A paradicsommadár…]=Tükör IX,* i.m., ld. melléklet.
36 Móricz, *Tükör* (I)..., i.m., 1453.

szor karikatúrisztikus jelleget kölcsönöznek a jellemzett arcnak.[37] Ez az eljárás a fiziognómia módszerével ellentétes irányban működik, nem objektivizál, hanem az előzetesen kialakított szubjektív véleményét vetíti ki a portrékra.

Emellett megfigyelhető, hogy kirívóan sok a mosoly-, illetve nevetésleírás, amelyek szintén nem önmagukban, hanem a teljes személyiségre vonatkoztatottan állnak: „Nevet, azzal az őszinte, egyszerű nevetéssel, mint egy nagy gyerek, aki még a diákkornak is alatta van."[38], Babitsról: „Nevet, két fogsorát szétnyitva s a nyelvét közte felduzzasztva, mint a madár, amely a nyelvét a csőre nyílásában tartja, ha fütyöl. A fejét is úgy hátraveti, és a két kezét egymáson simítja a térde fölött kifeszített tenyérrel."[39] Tverdota György a *Rokonok,* Benyovszky Krisztián pedig *A szerelmes levél* című kisregény kapcsán már felhívták a figyelmet a Móricznál megjelenő nevetésleírások komplex jellegére és hatalmas „konnotációs holdudvarára".[40] A fentebb említett *Emberek közt* című írásban megfigyelhető, hogy a nevetés mindig a másik oldalon történik, az elbeszélő nevetéséről nem tudunk.[41] Ezáltal a nem-nevetés a különbözés, a tüntető kívülállás eszköze.

> Mindenki nevet. Mit nevetnek? […] A festő ránevet, s hunyorít a szeme. Nem kellene ezzel az arccal nevetni. Ennek az embernek nem kéne ezt a fejet a kávéházba hozni.

De ugyanez fordítva is megjelenik, amikor a mosolygással fejezi ki hozzáállását:

> […] mondja a tömegnek fordulva, neki az író, mosolygó arcával, melyre rá van írva, hogy neki sem fontos, ami tény, csak az elme játéka, a gondolatok csillogása.[42]

Megfigyelhető, hogy a Tükör-szövegekben a nevetés leírása gyakrabban válik az undor, a viszolygás kifejezőjévé, mint az önfeledt boldogságé. Az 1919-es *Naplójegyzetek* kapcsán Cséve Anna is felhívja a figyelmet a szövegekben megjelenő gyakori nevetésleírásokra, azok egyedi hangoltságára:

37 Umberto Eco, *Az arc nyelvezete,* Magyar Lettre International, 53. szám, 2004, 19–21.
38 Móricz, *Tükör* (I)..., i.m., 1461.
39 Móricz, *Tükör* (I)..., i.m., 1462.
40 Tverdota György, *Nevető rokonok,* Irodalomtörténet, 2005/2, 123–129. Benyovszky Krisztián, *Porceláncsésze és pöröly. A nevetés jelei A szerelmes levélben,* Kalligram, 2010/07–08, 142–148.
41 Móricz , *Tükör* (I)…, i.m., 1452–1455.
42 Móricz , *Tükör* (I)..., i.m., 1466.

> általában is elmondható a jegyzetekről, hogy olvasásuk közben gyakran az a benyomásunk, mintha az írót egy nevető, groteszk világ vennné körül: «a régi portás… mosolyogva szalutált: elvtárs… Mintha komikus helyzetbe kerültünk volna mind a ketten». A munkások viccel ütik el, ha a vízszintezést elrontják, nevet Pánczél, Gerő bá, Laura néni, Schiller, Miklovics. […] Nevetnek azon, ami keserűség, hogy a tejet vizezik. Nevet Csorba Géza, aki Ady halotti maszkját viszi direktóriumba, s az őr röhögve tapogatja ki a költő orrát, s kijelenti: «Meg vagy veszve.»[43]

A Tükör vizualitásához igazodva a nevetés szemiotikai kódjai közül rendszerint csak a vizuális kódot használja. A leírásokhoz ritkán társul akusztikus élmény. A nevetések nyomán megfigyelhető a *Rokonok*ban is megjelenő, szinte túlzott figyelem a fogakra, fogsorra. Ez is a tudatos szövegalakítás nyoma, a hatáskeltés eszköze, hiszen a romlott, sárgult fogak visszatetszést, undort váltanak ki az olvasóból: „A felső ajka be van már esve, mert sok foga hiányzott, alól három fekete foga áll. De nem látszik."[44] Tverdota nyomán a *Tükör*ben szereplő nevetések, valamint a korábban tárgyalt gyakori arcleírások kapcsán megállapítható, hogy a szövegek megírtságát, tudatos szövegalakítást feltételez a mosolyok, nevetések, ajkak, arcok ilyen módon összekapcsolódó hálózata. Egy sajátos szimbólumrendszerként kezd el működni az arc, a száj és főként a mosoly ezekben az írásokban. Móricz eltér a nevetéshez konvencionálisan rendelt értéktartománytól és egyéni hangoltsággal használja mint hatáskeltő elemet. Ily módon a *Tükör*-szövegek és az irodalmi szövegek összekapcsolódnak.

A Tükör mint identitásképző

Ezekben a szövegekben nemcsak a nyelv és az írás, hanem az írás és az író, sőt az író és az magánember (jelen esetben a Móricz Zsigmond nevű személy) viszonya is megkérdőjeleződik. A tükörbe nézve önmagunk megpillantása, felismerése, megismerése válik lehetségessé. Ha tükörbe nézünk, kívülről, mintegy idegen szemszögből vizsgálhatjuk magunkat, így az én reflektálttá válhat. A tükörben megképződő én nem azonos a tükörbe néző énnel, vagyis a *Tükör*nél a szövegek narrátora nem azonos a Móricz Zsigmond nevű személlyel. A tükör ezáltal az identitás képzésének helyévé válik. Itt történik az önfelismerés is, amely „[…] folytatódik egy gesztus-sorozatban, amelyben játékos formában megtapasztalja a képnek tulajdonított mozdulatok és a visszatükrözött környezet, valamint e virtuális komplexum és az általa

43 Móricz Zsigmond, *Naplójegyzetek 1919,* i.m., 11–12.
44 Móricz Zsigmond, *Tükör,* i.m., 116.

megkettőzött valóság viszonyát […]" [45] Az identitás ez esetben tehát nem azonosulás, azonosítás, hanem elkülönbözés, hasadás lévén jön létre a tükör közegében. Ennek eredménye a szövegben létrehozott *Ő*. Az *Ő*-ről már fogalmazhatók állítások, leírható szemben az *Én*-nel, amely közvetlenül nem hozzáférhető, tehát nem reflektálható.[46]

Tükörkép és valóság

Az *Én* és *Ő* megkülönböztetése mellett a valóság és tükörkép viszonya is megkérdőjeleződik a szövegekben. Ahogyan a tükörbe pillantó ember számára létesülő tapasztalat virtuális természetű, úgy a nyelvben, nyelv által létesülő „valóság" is. Ez a világ egyedi, teljes univerzum. A tükör által képzett hasadás által létesülő virtuális komplexum ezen írások esetében csak a nyelv által hozzáférhető. Az író ennek az univerzumnak a médiuma, aki közvetít. Az író funkciója azonban nem merül ki a közvetítő szerepben. A *Tükör*-szövegek és a teljes móriczi életmű egyik központi vonása jelenik meg a *Rés* című írásban. Itt az eseményeket leíró, átélő személy és a tükröződő felület egybeesik, azonossá válik, önmaga lép a tükröző felület helyébe, az ő szemén keresztül, az ő érzékein keresztül létesül a virtuális univerzum. Ez a teremtő folyamat az, amelyet később megfogalmaz, mint arc poeticát: „A művész: isten: teremt."[47]

A Tükör-szövegek névadási gyakorlata

A szövegek leggyakrabban meghagyják az egyes szám harmadik személyű formát és nem adnak nevet a szereplőnek. A megnevezések nem azonosító, egyedi jellegűek, hanem mindig csak az elbeszélést kiszolgáló, informatív, kategorikus megnevezések, például: Janka ura, a férj, a férfi. Emellett egy névadással találkozhat az olvasó. A jelenleg rendelkezésre álló szövegekből úgy tűnik, hogy főként az 1915-ös keletkezésű *Tükör*-kötetekben jelennek meg olyan szövegek, amelyeknek Nemo a főszereplőjük. Cséve Anna ezt Móricz alteregójaként azonosítja, teljesjogú szereplőként, „aki – némileg Kosztolányi Esti Kornéljához hasonlóan – kissé gonoszkodó, szatirikus *(Emberek közt).* A jegyzeteket Nemo szerepeltetése elviszi a fikcióteremtés felé, Móricz talán a háborús regény leendő főszereplőjének alakjával kísérletezik".[48] A Nemo-szövegekről ítéletet mondani egyelőre lehetetlen

45 Jacques Lacan, *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra,* Thalassa 1993, 2.,5–11, 5–10.
46 Ilyen módon sajátos értelmezési lehetőséget kap a *Tükör*-kötetekben is idézett „Nil de me", amely a Fehér Könyv mottójául szolgált. A Tükörbe való beidézéssel a sajátos szövegalakítás gyakorlat kulcsaként is felfogható, hiszen magáról egyes szám első személyben valóban nem áll semmi. Móricz, *Tükör* (I)…, i.m. , 1457.
47 Móricz, *Naplójegyzetek,* i.m.,
48 Móricz, *Tükör* (I)…, i.m., 1449.

feladat, hiszen alig néhány szöveg került közlésre, amelyekben megjelenik ez a név. Ezek alapján azonban véleményem szerint nem áll össze egy ilyen komplex jellemrajz. Az *Emberek közt* című írásban a Holmiban megjelent közlés szerint nem szerepel Nemo nevű szereplő. A szatirikus, olykor becsmérlő hang tehát marad az elbeszélő hangja. Ez a jelenség is az élő Móricz-kultusz megnyilvánulásának tekinthető. Ha valamely megnyilvánulás, írás ütközik a megszokott, hagyományos Móricz-képpel, akkor az utókor igyekszik felmenteni az írót. Sokkal inkább elfogadható, hogy Móricz egy alteregót teremtett, mint az, hogy Móricz maga ilyeneket gondolt asztaltársaságáról. Bár figyelemreméltó, hogy a személyeket, akiket sérteget, csak saját korának tette érthetővé, a közlés már lábjegyzetelésre szorult, vagyis a korábban már említettek szerint a referencia ez esetben már „kirohadt"[49]. Ebben az írásban a leírt szereplőkre csak foglalkozásukkal utal: a nagy festő, a filológus, vagy névelvonással: X., B., szerepelnek, a megszólalók közül csak Schwarz Salmon nevéről értesülünk, aki „nem Salamonnak írja, de Salmonnak". Neve tehát azért szerepel, mert ezen keresztül tudja teljes véleményét közvetíteni, a név ugyanis egyszerre utal a zsidó származásra („Milyen kopasz és milyen zsidó."), és megjeleníti birtokosa jellemét is. Ebből a példából is nyilvánvaló, hogy a névadás nagyon lényeges kérdése a *Tükör*-köteteknek, bár kétségtelen, hogy a Nemo-probléma ígérkezik a legizgalmasabbnak. A Nemo mint név egy izgalmas névadási gesztus, amely nem a teremtést, nem a szerepeltetést célozza, hanem éppen ellenkezőleg, teljes mértékben kivonja a nevet az írásból. A Nemo szövegek szereplője senki. Itt már továbbmennek a szövegek, nem pusztán az író vagy szereplő nevének kivonásáról van szó, itt már az addig nyitva hagyott referenciális utak is lezárulnak. Ezen szövegeknek van ugyan szereplője, de nem érdekes, hogy ki. Senki az, nem is kell keresni. Ezáltal egy ambivalens névadás figyelhető meg, vagyis nevet ad úgy, hogy teljesen anonimizálja a szereplőt. Ezzel párhuzamosan viszont a Nemo oldalán feltűnő alakok pontosan meg vannak nevezve.[50] Ezt figyelhetjük meg a *Bródy Sándor; A zsidó táltos; Igérd meg, ne add meg; III. Zsül* című szövegekben valamint a *Poeta non fit, Sed Nascitur* című Adyt megjelenítő részletben is.

49 ld. 27. lábjegyzet

50 Móricz Zsigmond, *Bródy Sándor. A zsidó táltos,* Holmi, 2005, január, 23–30.; *Igérd meg, ne add meg. III. Zsül,* Uo.,. 30–31., *Gara Arnold,* Uo., 34–36., *Poeta non fit, Sed Nascitur,* Uo.., 36–39.

Tematikai újítások a Tükör-kötetekben

A *Tükör*-szövegek nem csak a fentebb taglalt nyelvi síkon hoznak újat, hanem az írói tematika és az ehhez kapcsolódó nyelvezet, nyelvhasználat megújítására tett kísérletek is megtalálhatók a kötetekben. Ezalatt az olyan témák irodalommá emelését értem, amelyek a kor irodalmi normáinak nem megfelelőek, a megszokott gyakorlattól és hagyománytól eltérőek. Erre a legszembetűnőbb példát az erotikus tartalmú szövegek nyújtják. Móricz Zsigmond regényei és novellái központi jelentőségűek a magyar irodalmon erotikus nyelvezetének megteremtésében. Mégis, ez a szegmense az irodalomnak nem minden problémától mentes. Bár a modernség irodalmában az erotika mint téma megjelenik (nyilvánvalóan a freudizmus térnyerése is ezt segítette), korunk írói mégis a kifejezés, a szóba öntés nehézségeiről írnak:

> Miért nincs a nyilvános beszédre alkalmas nyelvünk, amikor a szerelemről van szó? Miért nincs középút az obszcenitás és a hallgatás között?[51]

Kemenes Géfin László és Jolanta Jastrzebska erotikus irodalommal foglalkozó munkája az 1911–1947-ig terjedő időszak erotikát tematizáló műveinek számbavételét tűzte ki célul. Ez az időmegjelölés utal arra a problémára, amivel korunk szerzői szemben találták magukat, vagyis, hogy a klasszikus modernségben megjelent valami (még ha sajátos, óvatoskodó módon is), de ma mégis nehéz fogódzókat találni, problematikusnak mutatkozik egy lehetséges hagyomány kirajzolása. 1947 után egy sajátos hiátus mutatkozik irodalmunkban az erotika témáját tekintve (is). Ezen hiátus létrejöttében a „»valláserkölcsi« valamint a »vulgármarxista kritikának« van része, amiért -- s ez nem tagadható – mindkettő bornírtan támadta, az utóbbi pedig hatalmi eszközeivel elfojtotta az erotika irodalmi értékelését az osztályharcos, társadalmi szempont uralmi helyzetének biztosítása végett."[52] A „fordulat" nemcsak társadalmi-politikai szinten fejtette ki hatását, hanem a zsdanovi elvek alkalmazásával az irodalomra is súlyos csapást mért:

> A szépprózában például lehetetlenné vált mindazon lélektani és filozófiai árnyaltság, amely azt az előző évtizedekben jellemezte, s amelynek az erotikát érintő témakörét az itt tárgyalt regények példáján keresztül igyekeztünk felvázolni.[53]

---

51 Nádas Péter, *Égi és földi szerelemről,* idézi Kemenes Géfin László – Jolanta Jastrzebska, *Erotika a huszadik századi magyar regényben (1911–1947),* Kortárs, Budapet, 1998, 10–11.

52 Karátson Endre, *Irodalom és társadalom Szex-szempontból* = Kemenes Géfin László, Jolanta Jastrzebska, *Erotika a huszadik századi magyar regényben (1911–1947),* Jelenkor, 1999/2, 210–217.

53 Kemenes, Jastrzebska, i.m., 12.

Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy az 1947 előtti irodalomban, és ezen belül Móricz életművében minden probléma nélkül jelenik meg a szexualitás. Nádas Péter kérdése arra a módszerre, írói gyakorlatra világít rá, amely Móriczra is jellemző szexualitással kapcsolatos műveiben. Ez a gyakorlat az aktusok elhallgatásával és eufemizálással kerüli el a tényleges leírást. A móriczi művekből ugyan kiderül, hogy „hogy az embernek van teste",[54] és ennek a testnek vannak vágyai, ennél tovább nem mennek el a szövegek. Nagyon kényes dolog a századfordulón szexualitásról, férfiakra vágyakozó kielégítetlen nőkről *(Isten háta mögött)* és kielégíthetetlen férfiakról írni *(Sárarany).* A kor ízlése olyannyira érzékeny volt a szexualitás megjelenítésére, hogy számos közszeméremsértési pert ismerünk, amelyet írók ellen indítottak műveik tartalma miatt. Maga Móricz ellen is indult 1928-ban egy sajtóper „szemérem ellen való vétség" miatt, mely két novella: *A királyné* és a *Titok tartalma* alapján merült fel. Végül a vádat ejtették:

> Minthogy ezek szerint a vádbeli két sajtóközlemény a nemi érzékek felébresztésére valóban nem alkalmas s illetve a nemi érzékiséget feltünően ugy előtérbe nem állitja, s igy fajtalannak nem lévén tekinthető, büncselekményt nem tartalmaz.[55]

A perirat egyébként ismételten a Móricz-szövegekben fellelhető szexualitás ábrázolásának elhallgató, kihagyó módszerét emeli ki: „A történetnek a nemi élettel való vonatkozását nem tólja sem bántóan, sem ingerlően előtérbe."[56] Móricz volt az az író, aki a szexualitást mint témakört úgyszólván bevezette a magyar irodalomba, a témához kapcsolódó szóhasználata azonban korántsem ilyen úttörő jellegű. Az életmű ezen tematikába sorolható művei alapján kirajzolódik egy sajátos idiolektus, amely a szexuális aktusokat rendszerint ugyanazokkal az eufemisztikus kifejezésekkel ábrázolják, vagy egyszerűen kihagyják. Kemenes Géfin és Jastrzebska Móriczcal foglalkozó fejezetében is kitér erre.

> Az író figyelme a nemi izgalom ébredésére irányul leginkább […] E változatos szókinccsel szemben a nemi aktusra többnyire az «ölel» igét használja az író, amelynek «szeretkezni» jelentésére csupán a szövegkörnyezetből lehet következtetni […] igen gyakori eljárás az, hogy az író megjelöli ugyan a nemi aktus kezdetét és végét, de magát az aktust elhallgatja.[57]

54 Esterházy Péter, *Kilencvenhét nők,* idézi Kemenes Géfin László – Jolanta Jastrzebska, i.m., 11.
55 A sajtóper anyagát Szilágyi Zsófia bocsátotta rendelkezésemre.
56 Sajtóper anyaga, ld. melléklet.
57 Kemenes,Jastrzebska, i.m., 34–35. Ezt az elhallgatásos technikát emeli ki

A *Tükör*- és a *Napló*-szövegek ismeretében a kifejezés problémája egészen más megvilágításba kerül. Ezekben a nem kiadásra szánt szövegekben világosan látszik, hogy igen pontos és teljes szókincs állt Móricz rendelkezésére, hogy a szexualitásról értekezzen, mindezt úgy, hogy képes volt elkerülni az obszcenitást.

> Csak este raknak itt tüzet a gyorsan melegítő vaskályhában, hogy meztelenül hentereghessenek a leeresztett függönyök mögött, bátorságban és biztonságban az idegen szemektől és egész napjuknak s egész nyomott nyilvános életüknek egy kevés visszáját élik a brutalizált kéjben.[58]

Ezzel szemben arra is találunk példát, amikor szándékosan használ trágár kifejezést:

> – Bandi Pesten van, de egész titokzatosan, parancsolj helyet, és most valld be őszintén, hogy a férfiakat szereted jobban vagy a nőket? Én azt hiszem inkább a nőket…
> – Hát, baszni csak a nőt.[59]

Móricz a szexualitás leírásánál nemcsak a nyelvezet kiépítését, hanem a tematika bővítését is végrehajtja a *Tükör*-szövegekben, hiszen azzal, hogy a férj és feleség magánéletébe enged bepillantani, új, az irodalomban nem sokszor előkerülő témát vezet be. Ez nem azt jelenti, hogy a szövegek olvasóinak voyeur helyzetbe kényszerítve házastársi aktusokat kell végigkísérnünk. A házasságnak meghitt, erotikus és mégis hétköznapi oldala jelenik meg. Ilyen szöveg például az a részlet, amelyben Janka az ágyban fekve elmeséli, hogyan ájult el az uszodában:

> Az ura melegen ölelte át és hozzásimult; végigsimogatta a meleg testét s az ujjai megmaradtak a puha szőrbozóton, azt fésülgette, simogatta, mint szokta, ha így melegen beszélgettek, összebújva.

Onder Csaba is: „A magyar irodalom legbrutálisabb nemi aktusa ezt követően valójában nem látható: amit látunk, azok csak a következmények (azaz a gyilkosság ábrázolható, a nemi aktus nem). Onder Csaba, *Hángérien bjuti (szex, lektűr, irónia, avagy Móricz Zsigmond indulása)* = szerk. O. Cs., *Az újraolvasott Móricz,* Nyíregyházi Főiskola Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kar Irodalom Tanszék, 2005, 120–129. Szilágyi Zsófia könyvében kitér arra is, hogy az elhallgatás, kihagyás nemcsak a szexualitás, hanem a trágárság, a káromkodás kapcsán is jellemzi a móriczi írásgyakorlatot: „A káromkodás az *Életem regénye* szövegében igen sokszor előkerül, de soha nem kifejtve: az apa káromkodásai leírhatatlanok maradnak. Olvassuk, hogy az apa káromkodik, de nem halljuk, mit mond". Szilágyi, *A továbbélő…*, i.m., 80.

58 *Gyöngeszív álarca* ld. Melléklet.

59 Ignotussal folytatott beszélgetés. Itt nyilvánvalóan Móricz Ady iránti rajongására céloz. Móricz Zsigmond, *Tükör* (II), i.m., 33.

Ezáltal a hivatalos irodalmiság termékei és az alternatív szövegek együttese közötti különbség látszik kirajzolódni. A nyilvános szövegekből inkább az alternatív szövegek tartományába húzódik vissza az erotikus téma kifejtése és nyelvének kidolgozása. Ezeket a szövegeket az is segíti, hogy a már fentebb taglalt narratív eljárások által keletkezett távolság a szövegtől megszüntetheti, legalábbis gyengítheti az érintettség érzését.[60]

Móricz esetében azonban a szexualitás nem pusztán mint a férfi-női vonzalom kifejeződése jelenik meg. Az alternatív szövegekben többször tematizálódik a szexuális aktus. Minden szöveghelynél igen nagy jelentőséggel ruházza fel az aktusokat. A *Rés* című szövegben a női alsótestek látványa, azok egymásutánja szervezi a szöveget, a folyamatosan érkező nők kiváltotta szexuális vágy ugyanúgy építkezik, mint a szöveg, majd az önkielégítésben látszólag csúcspontjára ér a szöveg. Ha itt véget érne, nem lenne más, csak egy pornográf és kissé ízléstelen élménybeszámoló. A szöveg azonban folytatódik, és a női test, amely addig a vágy tárgyaként jelent meg, más, ellentétes jelentéstartalmakkal telik meg. A női test visszataszító jellege, a testen nyomot hagyó öregség képe az elmúlás érzetét erősíti:

> Hirtelen utálta a szülést, a közösülés utáni törülgetést, az ürülést, s a szája undorodva vonaglott, s a szemét el elkapta, a libabőrös combról, de megint csak visszanézett s egyre látta a kék daganatot, a parányi combot, amelyben egy rothadó test szennye folyt össze. Az elmúlás, a megsemmisülés félelme volt ott ebben a pörsenésben.

A szöveg azonban itt sem áll meg, a lehető legmélyebbre süllyedve kelt undort:

> hallani lehetett, ahogy az ülő nő kipréselte magából az ürüléket. Kis idő mulva itt volt a bűze, a penetráns, meleg bűz.[…] Kitörülte magát, bizonyára szőrös és nem tudja jól letörülni, ott marad a bélsár egy némi része a végbél gyűrűbe összezsugorodott ráncain.

A totális extázist tehát a teljes kiábrándulás követi. A női test erotizáltsága helyére a test múlékonysága, esendősége kerül. Ezáltal a szexualitás is más megvilágításba kerül: „Az egész baszás technikai

60 Ugyanezt a problémát idézi fel Esterházy Péter is: „Nem szeretem a kefélni szót, a dugnit pláne nem, a basznit szeretem, de az meg a szöveget nem szereti, hogy tréfával éljek: szétkúrja azt. Odáig meg nem züllhetek, hogy azt mondjam, persze kurzívval: azt csináltuk. Okádnék. Ha picikét távolabb volna a mondat egyes szám első személye tőlem, vagyis kevesebb felelősséget éreznék, […] nos, akkor – a noson felül – azt mondanám, hogy egész délután bibiztünk." (Kiemelés tőlem – T. A.) Esterházy Péter: *Egy nő* (8), Magvető, Budapest, 1995, 19–20.

munka; valóban csodálatos, hogy az emberek ugy meg tudták csinálni a morált." A szöveg tehát indulásához képest nem a voyeur élményt írja le. Ha úgy tetszik „mennyet és poklot megjárva" valami fontos, lényegi dologhoz jut el a meglesett női testek által, ez pedig az írás maga. A szöveg elején leírt írásképtelenségből ez az elementáris, minden undorkeltés és naturalisztikus leírás ellenére is erotikus élmény mozdítja ki és teszi képessé újra az írásra. A történet csúcspontja tehát nem a fizikai kielégülés (amely gyors és kevés örömet hoz), hanem a szöveg létrejötte. A női test, a szexualitás nemcsak ezen pályaszakasz tekintetében fontosak. Móricz a későbbiekben is vall ezek életművében betöltött központi szerepéről:

> Napok óta ébred bennem a kívánság, hogy összefoglaljam végre a nemi életemről szóló gondolataimat. Most ugyanis tisztán a nemi ingerből táplálkozik a munkaenergiám. Valósággal mesterségesen kell felizgatni erotikus rágondolással a költői erőt, pedig nem is foglalkozom eredeti alkotómunkával, csak kombinálással: régi munkából újat készíteni. A Nem élhetek muzsikaszó nélkül-t írom filmre.[61]

A szövegegyüttesen belüli változások

A teljes corpus nem ad egységes képet. A szövegek keletkezésének tempójában, mennyiségében változás figyelhető meg. Az 1914–1915-ben, két év alatt készült szövegek kilenc kötetet töltenek meg, míg a Cséve Anna közlése szerint az 1919-es szövegek bekötve a sorban a tizenegyedik helyet foglalnák el. Vagyis a korai, a háború kitörésekor megindult szövegfolyam apadni látszik, terjedelme egyre csökken, ezzel együtt stílusa és funkciója is átalakul. A szövegek ilyen jellegű elkülönülését látszik alátámasztani a tény, hogy Móricz az 1914–1915-ös szövegeket beköttette, míg a későbbieket mappákba rendezte, ezzel összetételét, a szövegek sorrendjét képlékeny formában hagyja. Ez az elkülönülés a szövegek funkciójában is megmutatkozik, másként kerülnek elő ezek a szövegek, szövegrészletek a későbbi munkákban. A szövegek folyamatos változása is egy jövőbeli kutatás témáját képezhetné. Ahogyan a 1919-es *Naplójegyzetek* közlésében látszik, az elsődleges lejegyzett szöveg egy az egyben alapanyagként szolgál, átdolgozódik.[62] Ez a módszer is felhívja a figyelmet a napló és a *Tükör*-forma különbségére, hiszen csak transzformáció, átdolgozás lévén válnak ezek a szövegek valóban naplóvá. Sajnálatos, hogy az eredeti jegyzett szövegek (egyelőre) nem állnak rendelkezésünkre. A két vál-

61 Móricz Zsigmond, *Napló,* 1935. július 7. du. fél 5, vasárnap, a szövegrészletet Szilágyi Zsófia bocsátotta rendelkezésemre.

62 Az elsődleges jegyzetek átdolgozásával keletkezik a *Kommunizmus után. Egy magyar író naplója* című mű, amelynek tervezte megjelentetését (ezért is rendezte), végül azonban kéziratban maradt.

tozat összehasonlító vizsgálata különösen izgalmas és informatív lehetne. Az 1914–1915-ös szövegek nem ilyen közvetlenül, csak részeiben dolgozódnak bele a művekbe. Lényeges különbség, ami a jelenleg rendelkezésre álló anyagokból is kitűnik, hogy a kezdeti szövegekben megjelent egyes szám harmadik személyű forma egyes szám első személyű elbeszélőre vált, saját hangján szól.[63] A korai szövegeknél fellelhető kísérleti formák és szövegek a 1919-es szövegek között már mint személyes probléma jelenik meg, reflektált formában. A hangsúly a gyakorlatból az elméletre tevődik át. Ezt a problémát világítja meg a *Reggeli Üdvözlet* című szöveg.[64] Az elhangzó tőmondatokból álló beszélgetésfoszlányt egy az egyben leírja, majd mesterségének módszertani problémáit illusztrálandó kezdi el formálni a szöveget mondatról mondatra: „A regény meg kell hogy adja az alakok teljes érzését." Így a kezdeti, önmagában álló „Jó reggelt." így transzformálódik:

> – Jó reggelt!! – a hangjában benne volt az előzékenységének önérzete, hogy ő mégis itt van, becsületből, hogy ne maradjon el a munka, pedig ez tőle áldozat.

Ezek a szövegek nagyobb részben párbeszédek leírásai, középpontban a történelmi-, politikai helyzet értékelése és a pénz problémája áll, jóval hangsúlyosabban, mint a háború alatt keletkező szövegeknél. Véleményem szerint az 1919-es keletkezésű szövegek sokkal inkább kordokumentumként, mintsem írói teljesítményként érdekesek. Bár ezek a szövegek átdolgozódnak, közreadásra számítva mégis hiányzik belőlük az a tudatos szerkesztettség és írói munka, amely a korábbi szövegeket izgalmassá tették.

A Tükör által átalakított Móricz-kép

A néhány éve megindult, Móricz életművének újraolvasását célzó kutatások, Móricz kanonikus helyzetét kijelölni, igazolni vágyó törekvések nemcsak a regények, novellák újraolvasására korlátozódnak. Nemcsak az életművel, hanem magával az élettel is „foglalkozva van", számos tanulmány született és születik Móricz személyéről, házasságairól, mindennapjairól. A 60-as, 70-es évek kultúrpolitikája egyféle képet alakított ki, saját igényeinek, elvárásainak megfelelően, amelyet Onder Csaba szellemesen összefoglalt: „a forradalmi szabadcsapatos népies magyarvalóság cucc, Emzsé tömött bajusza, Nyilas Misi és a

63 Különösen érdekes ez a tény annak fényében, hogy az 1919-es szövegek között van egy nagyobb egység amely az „Én" problémáját boncolja. Móricz, *Naplójegyzetek…*, i.m., 106–114.
64 Móricz, *Naplójegyzetek…*, i.m., 102–106.

többiek".[65] Az utókor kisajátító aktivitásán kívül igen meghatározó a korábban már említett rokoni beavatkozás. Móricz személyes szövegeiről elsőként Móricz lányától kapunk hírt, ő a *Napló* első közlője. Természetesen ez a közeli viszony, a személyes érintettség nem tette lehetővé a szövegek hű közreadását. Ahogyan a Szilágyi Zsófia tanulmányából kiderül, a naplószövegeket átírva, kijavítva, cenzúrázva szerepeltette szövegében, ezzel is befolyásolva a kialakuló képet.[66]

Móricz azonban korántsem „ártatlan" ezen kép kialakításában. Ő maga is tudatosan alakította saját írói imázsát. Ahogyan a naplószövegekből megtudhattuk, a sajtóban megjelenő híreket is kontrollálta (felesége öngyilkosságakor is elsőként a sajtó megfelelő értesítését tartotta fontosnak, amely nem öngyilkosságról, hanem váratlan halálról szólt, legalábbis Kosztolányi Dezsőné erről tudósít).[67] Azért is izgalmasak a magánszövegek, a *Napló*k, a *Tükör*-kötetek, mert itt Móricz képe ezek nélkül az alakítások nélkül körvonalazódhat. A *Tükör*ben közölt írásoktól nem függött egzisztenciája, írói megítélése, itt szabadjára engedhette gondolatait, bármit feldolgozhatott.

Ezekből az alternatív szövegekből egy budapesti polgári életet élő, színházba, koncertre, kávéházba járó, a külvilágra érzékeny, alapos megfigyelő alakja bontakozik ki, a bőgatyás csípőre tett kézzel álló, bajszos alaktól tehát ez a figura kissé távolabb áll.[68] A Móriczot övező kultuszt, a kialakított imázst tehát kritika alá lehet vetni ezen új szövegek és adatok alapján. Ehhez azonban szintén csak a szövegekre való legteljesebb rálátás nyújthat segítséget, hiszen ha egy-egy aspektust túlhangsúlyozunk, ismét csak torz, befolyásolt képet kapunk.

Alternatív életmű

A *Tükör*-kötetek nem állnak egyedül ebben a terjedelmes életműben. Bár a kutatások még az elején járnak, a hagyatéki szövegekből mégis egy teljes alternatív életmű látszik kirajzolódni, amely a hivatalos, közízlést figyelembe vevő, piacra író Móricz azon munkáit tartalmaz-

65 Onder, *Hángérien bjuti…*, i.m., 121.

66 „Móricz Virág például, aki számos részletet beemelt könyveibe annak idején apja naplóiból, erősen finomította a nyelvhasználatot, nem jelezve, hogy a szépítést ő követte el. (Hacsak a kicserélt szót megelőző három pontot nem tekintjük jelzésnek.): «Az író sok alakot teremt, de olyat nem írhat magának, hogy meg is … ölelhesse.»; olvassuk Móricz Virágnál; «Az író sok alakot teremt, de olyat nem írhat magának, hogy meg is b[…]hassa." Szilágyi, *A továbbélő…*, i.m., 2006, 75.

67 „Móricz az újságot nemcsak megélhetési forrásként használta egész életében, de írói imázsépítésének egyik fontos eszközeként is. A nyilvánosság számára az újságírók segítségével építette fel írói brendjét, tudatosan, kitartóan, néha pedig szenvedve attól, hogy híresség ként kell élnie, akinek magánéleti történései is hírértékűek." Szilágyi Zsófia, *Móricz Zsigmond és a nyilvánosság,* Élet és Irodalom, 2010:33.

68 vö. *Nyugat képeskönyv. Fotók, dokumentumok a Nyugat történetéről,* szerk. Kelevéz Ágnes és Szilágyi Judit, PIM, 2009, 144.

za, amelyek nem jelenhettek meg, mégis megszülettek, és fontos helyet foglalhatnak el a Móricz ouvre-ben. Cséve Anna a *Tükör*-kötetek kapcsán már megemlítette, hogy a hagyatékban a *Tükör*höz hasonló, idejét tekintve korábbi szöveg is található, a *Fehér könyv,* amelyet Móricz 1894-től kezdve vezetett. A *Tükör*-kötetek tehát nemcsak a hivatalos irodalmisággal és magával az életúttal hozhatóak párbeszédbe, hanem Móricz ezen alternatív életművének egyéb darabjaival is.[69] Nem tartom kizártnak, hogy ezek között a nem kiadható írások között számos izgalmas és értékes szöveg lehet, amelyek mindössze a körülményeik (a kor prüdériája, a politikai körülmények) és Móricz írói imázsával való összeegyeztethetetlensége miatt nem jelenhettek meg.[70]

Ennek ellenére a *Tükör*-szövegek többféleképpen is bekerülnek az életműbe. Egyrészt a már korábban említett módon beemelődnek az irodalmi szövegekbe, alapanyagul szolgálnak. Másrészt, ahogyan azt az 1919-es szövegek esetén láthatjuk, Móricz közvetlenül átdolgozza őket. Megtalálható azonban a későbbi munkái között olyan szöveg, amely egyértelműen a *Tükör*ben alkalmazott módszert használja. 1930-ben a Nyugatban jelent meg a *Hévizi tükör* című írás.[71] A szöveg ugyanolyan epizodikus részletekből épül, narratíváját tekintve ugyancsak a headlong technikával él, a részletek egymástól függetlenül, logikai indokoltság nélkül követik egymást, tematikusan is hasonló az összetétel, itt is találunk írótársszal való beszélgetés lejegyzését *(Nagy Endre),* világpolitikai témájú társalgást, pikánsabb pletyka leírását *(Eislitzerné bemutatkozása).* Ez az írás az úti beszámoló műfaját idézi, ám annak megszokott formai eszközeit figyelmen kívül hagyja. Ez alapján látszik, hogy az a narratív kísérlet, amely a *Tükör* lapjain kibontakozik, hatással van a későbbi életműre. Azt is megállapíthatjuk, hogy Móricz korabeli írói megítélése annyit változott a 1915-höz képest, hogy egy *Tükör*be illő (bár az 1914–1915-ös szövegeknél minőségileg semmivel sem jobb) írást a Nyugat hasábjain olvashatunk.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a *Tükör*-szövegek a Móricz-életmű friss szemléletű újragondolásához, az életmű kanonikus helyzetének korrekciójához és Móricz képének megismerésé-

69 N. Pál József elmondása alapján a hagyatékban található egy kötegnyi „pornográf" szöveg, Onder Csaba pedig egy sor „csacska és pikáns" novellafordítást említ. Ezen szövegek ismeretében egy azonos tematikájú korpusz állhatna össze, amelybe a *Rés* című szöveg beilleszthető lenne.

70 Erre utal egy későbbi Naplóbejegyzése: „Reggel írtam ma egy kis tanulmányt a magyar problémáról, de nem merem kiadni. […] Gyávaság. De ha gyáva nem volnék, már régen fölakasztottak volna. S az se kellemes." Idézi Cséve Anna, *Előszó = Móricz Zsigmond, Naplójegyzetek…,* i.m., 5–6.

71 Móricz Zsigmond, *Hévizi Tükör,* Nyugat, 1930, 17. szám.

hez számos lényeges és izgalmas részlettel járulhatnak hozzá. Fontos azonban, hogy az új nézőpont ne kövesse a múlt értelmezőit, ne rendelje alá saját érdekeinek az életművet és ne sajátítsa ki Móricz-képet. A *Tükör*-szövegek különösen kézenfekvőnek bizonyulhatnak a torzító szándékok kiszolgálására. Ezért is tartom roppant fontosnak, hogy a szövegek mihamarabb a lehető legteljesebb formában rendelkezésre állhassanak.

Tükör-kutatás

A szöveg kezelése és egy olyan forma megalkotása, amely a szövegekhez való legnagyobb hűséget lehetővé teszi, óriási feladat. Ám a mai, digitális kor vívmányai, az informatika és az irodalom határmezsgyéi kínálta lehetőségek kihasználása révén elképzelhetőnek tartok egy használható kiadást, amely hozzájárulhatna korunk Móricz-kutatásához. Ennek megalapozásához a fentebb tárgyalt szempontok szerint „törzsszövegnek" tekinthető kilenc kötet vizsgálata bizonyul számomra a legfontosabbnak. Ennek megfelelően tehát a kutatást a kötetek helyének és pontos tartalmának ismertetésével kell kezdeni, a legutóbbi szövegközlés óta ugyanis a magántulajdonú kötetek gazdát cserélhettek. Ezen fázis zárásaként egy katalógus összeállítását tartom szükségesnek, amely egyfelől tájékoztatást nyújtana a *Tükör*-szövegegyüttesről, illetve a későbbi hagyatéki szövegek feldolgozásához is hozzájárulhatna. A távlati cél természetesen a szövegek hozzáférhetőségének, olvashatóvá tételének biztosítása. Ahogyan fentebb már utaltam rá, elképzelhetőnek tartok, egy olyan (elektronikus) szövegkiadást, amely egyfelől nem csorbítja a szövegeket (például nem veszi el a tükör vizuális tartalmait), mégis használható, könnyen olvasható formában jeleníti meg a szövegeket. Ezt egy olyan felület létrehozásával tartom lehetségesnek, amelyen a nyelvemlékkiadásokhoz hasonlóan egyszerre látható a kézirat fotómásolata, a betűhív átirat és a szöveghez kapcsolódó jegyzetanyag. Ezáltal nemcsak könnyen hozzáférhetőek lesznek a szövegek, hanem az alapos jegyzetelés következtében a Móriczra jellemző, korábban is említett szövegvándoroltatás is feltárhatóvá válik, a szövegek ilyen módon létesülő hálózata láthatóvá tehető. Emellett az életmű másik sajátossága, a szerző élete és a létrehozott irodalmi mű folytonos párbeszéde, az irodalmi szövegeken keresztül való üzengetés is tetten érhető lenne anélkül, hogy ez a művek értelmezését túlzottan befolyásolnák.

Csak ezen törzsanyag vizsgálata után tartom szükségesnek a kötetésből kimaradt, mégis *Tükör* címmel ellátott mappák, lapok terjedelmes corpusának vizsgálatát. Bár ezen kutatások eredményei nélkül aligha tehetünk biztos megállapításokat a *Tükör*-szövegegyüttesről,

mégis ezt a koncentrikusan bővülő modellt tartom leghatékonyabbnak és legcélravezetőbbnek. A vizsgált szövegek egyre bővülő sora végül lehetségessé teszi majd a mind terjedelmében, mind rétegzettségében egyedül álló hagyaték feltérképezését és a korábban felvázolt alternatív életmű megismerését.

Bibliográfia

Balassa Péter, *Magatartások találkozója,* Balassi, 2007.
Benyovszky Krisztián, *Porceláncsésze és pöröly. A nevetés jelei A szerelmes levélben,* Kalligram, 2010/07-08, 142-148.
Cséve Anna, *A papír igényeinek megfelelően. Móricz Zsigmond Tükreiről,* Forrás, 2004/7-8, 102-106.
Cséve Anna, *A Tükör mint hallucinációs fal. Móricz Zsigmond kéziratos könyveiről,* Alföld, 2005/9
Cséve Anna, *Előszó* = Móricz Zsigmond, *Naplójegyzetek 1919,* szerk. Cséve Anna, Noran, Budapest, 2006.
Cséve Anna, *Az írás gyeplője. Móricz Zsigmond szövegalakító gyakorlata,* Fekete Sas, Budapest, 2005.
Umberto Eco, *Az arc nyelvezete,* Magyar Lettre International, 53. szám, 2004, 19-21.
Esterházy Péter, *Egy nő,* Magvető, Budapest, 1995.
Gerard Genette, *A szerzői név,* Helikon 1992/2-3., 523-535.
„Miért fáj ma is". Az ismeretlen József Attila, szerk. Horváth Iván és Tverdota György Balassi, Budapest, 1992.
Karátson Endre, *Irodalom és társadalom Szex-szempontból.* Kemenes Géfin László – Jolanta Jastrzebska: *Erotika a huszadik századi magyar regényben (1911–1947),* Jelenkor, 1999:2, 210–217.
Nyugat képeskönyv. Fotók, dokumentumok a Nyugat történetéről, szerk. Kelevéz Ágnes és Szilágyi Judit, PIM, 2009, 144.
Kemenes Géfin László– Jolanta Jastrzebska, *Erotika a huszadik századi magyar regényben (1911–1947),* Kortárs, 1998, 34–35.
Kosztolányi Dezsőné, *Kosztolányi Dezső,* Révai, Budapest, 1938.
Jacques Lacan, *A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra,* Thalassa, 1993, 2:5-11, 5-10.
Philippe Lejeune, *Az önéletírói paktum,* in. Z. Varga Zoltán szerk., *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból,* L'Harmattan, Budapest, 2003 17-46.
Philippe Lejeune, *A harmadik személyű önéletírás,* in. Z. Varga Zoltán szerk., *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból,* L'Harmattan, Budapest, 2003. 105-129.

Móricz Virág, *Anyám regénye,* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
Móricz Zsigmond, *Gyöngeszív álarca,* ld., Melléklet.
Móricz Zsigmond, *Hévizi Tükör,* Nyugat, 1930, 17. szám.
Móricz Zsigmond, *Jószerencsét* = Móricz Zsigmond, *Regények I.,* Szépirodalmi, Budapest, 1975.
Móricz Zsigmond *Naplójából*, közzéteszi Cséve Anna, Holmi, 2001. július, 859–902.
Móricz Zsigmond, *Naplójegyzetek 1919,* szerk. Cséve Anna, Noran Kiadó, Budapest, 2006.
Móricz Zsigmond, *Naplók,* Noran , 2010.
Móricz Zsigmond, *Rés,* ld. Melléklet.
Móricz Zsigmond *sajtóperének dokumentumai,* M 100/5226/1-3. ld., Melléklet.
Móricz Zsigmond, *Tükör,* Forrás, 2004/7-8, 106-128.
Móricz Zsigmond, *Tükör (I), Írókról, művészekről,* közzéteszi: Cséve Anna, Holmi, 2004, december, 1447.
Móricz Zsigmond, *Tükör (II),* Holmi, 2005, január, 19-48.
Móricz Zsigmond, *Tükör IX.,* PIM, M.100/4995/3
Móricz Zsigmond, *Zsoltár,* Világ 1914/302.
Onder Csaba, *Hángérien bjuti (szex, lektűr, irónia, avagy Móricz Zsigmond indulása)* = O. Cs. (szerk.), *Az újraolvasott Móricz,* Nyíregyházi Főiskola Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kar Irodalom Tanszék, Nyíregyháza, 2005, 120-129.
Pesti Ernő, *Móricz Zsigmond bibliográfia,* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1979.
Szilágyi Zsófia, *Móricz Zsigmond és a nyilvánosság,* Élet és Irodalom, 2010:33.
Szilágyi Zsófia, *A továbbélő Móricz,* Kalligram, Budapest, 2008.
Szirák Péter, *Az ösztön nyelve és a nyelv cselekedtető ereje. Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraolvasásához,* = Fenyő D. György szerk. *A kifosztott Móricz?,* Krónika Nova, Budapest, 2001, 226-240.
Tverdota György, *Nevető rokonok,* Irodalomtörténet, 2005/2, 123–129.
Edward Burnett Tyler, *Primitive Culture,* http://books.google.hu/books?id=TI4Fz6Fj71gC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false, 87. utolsó letöltés dátuma: 2010. 11. 20.
Virág Zsolt, *The modernists and others. The American Literary Culture in the Age of the Modernist Revolution,* Debreceni Egyetem, Debrecen, 2006.

Melléklet[72]
Móricz Zsigmond: Rés
Tükör VI, 3985-3995

Csak ugy megállott a kezében a ceruza s nem tudott tovább írni.

Körülnézett a kávéházban. Égtek a nagy gömbalaku égők s a villanylámpák füzérei – de az asztalok üresek voltak körülötte. Csak hátul, a biliárdasztalok körül volt élet.

Sándor a pincér az ujjain pörgetve egy kopott keményborítéku képeslapot, bejött a nagy bordó függönyön át; odanézett de látva hogy nincs semmire szükség, tovább lépkedett.

A papírjára nézett, és sajátságos módon megszűnt minden inger, hogy továbbírjon. Kialudt a lámpa, amely az alakjaira világított. Jó volna hazamenni, lefeküdni. De ismerte magát. Ha most be nem fejezi bármilyen vázlatosan is, sose fogja, majd megint kezdhet ujat.

Félbehajtotta az iveket hosszába, a zsebébe dugta, s felállott. Hátramegy s aztán folytatja.

Végigment a hosszu folyosószerű részen amely a kávéház hátsó termét összekötötte az utcai résszel; apró asztalok mellett ott ültek a borotvált arcu ripacsok s effélék, és kifestett fiatal nők köztük könyököltek, cigarettáztak s fáradt arccal várták a szebb jövőt. Valami erotikus fülledtség töltötte el állandóan ebben a kávéházban, ahol mindig igen jól tudott dolgozni, mintha télen a kályha mellé húzódik az ember. A szerelmi vásár izgalma reá sokkal nagyobb hatással volt mint azokra, akik természetesen részt vettek benne. Hiába volt ilyen közel hozzájuk, elérhetetlen volt neki ez a világ, már sok év óta járt ide, meglehetős nagy időközökben, meg-megírni valamit, de még sohasem beszélt senkivel itt. Kivéve Kassák Lajost, az oroszinges, sovány poétát, aki egyszer itt mutatkozott be neki. Ezzel vagy kétszer váltott pár szót, de eltaszította, mert mindig abban az íráskényszerben jött ide, amit a régi költők az ihletés órájának szerettek nevezni. Most is utána nézett. Meghatotta ez a suhanc, aki lakatosinasból lett valamivé, a sápadt, ónszínű arcával, amelyre sok nyomor és a rendetlen életnek s a belső izzásnak fakó hamva ülepedett rá. Várta, hogy egyszer csak feláll a sötétebb részben valamelyik asztaltól a nagy kalapjával, amilyet az olasz kőfaragók viselnek, fekete ingével és elformátlanodott nyűtt sötét ruhájával, hogy „jó estét mester".

Rögtön már el is felejtette. Futva nézett az írásban elkáprázott szemeivel a nőkre, akik ki voltak készítve, nagy részük meglepően fia-

72 A Mellékletben közölt szövegeket Szilágyi Zsófia bocsátotta rendelkezésemre. A szövegek saját lejegyzései.

tal volt, s mindnyájan puderesek és festett arcuak, fényes szeműek és mosdatlan szájuak.

A klozet ajtaja előtt, spanyolfal mögött ott ültek az asszonyságok, ketten, hárman, mint jóravaló iparosnék, akik pletykálnak és otthon vannak. Mindig van velük egy-két dáma, akik ugy látszik apró üzleteket bonyolítanak itt le és félre sem állanak, ha az uraknak a szűk területen át kell menni köztük a saját fülkéjökbe. Valahogy elveszett a szemérmességnek az az erős határa, amely az asszonynépet kint a polgári életben annyira elválasztja a természeti tisztulásnak minden legcsekélyebb megnyilatkozásánál. Ezek idegen nők s férfiak, oly közel és fesztelenül vannak, mint a férjek és feleségek, akik már nem veszik észre a dolgot.

– Nekem nem adják szerelemből a pudert, meg a pirosítót, – mondta nyersen az egyik asszonyság, – mit marad nekem adós.

Meghökkent ahogy (?) belelátott ezekbe az üzletkékbe, amelyek itt a klozet ajtaja előtt folytak.

Kivágott szép nyaku, fekete ruhás fiatal nő állott a Nők ajtó előtt.

– Szabad?… Üres? – kérdezi azon a fesztelen hangon, amelyen (?) a nők szólnak.

– Ahogy észreveszi magát! – vágja oda rá durván élcelve a nő.

Szép lány; milyen szép lányok vannak itt, gondolkozik míg a fal mellé áll s keveset vizel. A falon valami szemérmetlen rajz van; az egyik klozetajtó nyitva; kíváncsi rá, odabenn nincs-e valami eredeti rajz.

Begombolózik, belép. Hallja, hogy a nőiből elmegy az aki benn volt. Erre fölvillan előtte, hogy a nyitva levő fülke épen a női résznél van, és egy deszkafal választja el.

Besurran, magára zárja az ajtót.

Egyszerre látja, hogy több lyuk van átfurva a deszkán; mind be van belülről szögezve; egy rést lát alól, amely újságpapirral van betömve. Azt hiszi odaát nincs senki siet kitépni a papírt, a kését kinyitja és visszatolja azzal.

Leguggol, féltérdre és könyökre s átles.

Abban a pillanatban feláll valaki odaát s épen szembe áll vele, két fekete nadrágos karcsu lábszár s épen a husát látja középen s megpillantja hogy az inggel a fekete közepét törüli ki.

Majd elájul a vérrohamtól, amely az agyáig fut.

Csak ép elvillant előtte a női hus. Már csak a fehér ingét látja, amelyet a fekete előre felgombolt nadrágba gyűr a kéz. Begombolja. S pont szemben van. Tisztán látni a két gyönyörűen egyenes karcsu lábszárat, amely feszes nadrágban van. Fekete harisnya, fönt szalaggal, pirossal

átkötve, a nadrág alján. Szép vékony bokák s fehér csattos félcipő.

A lány kényelmesen öltözik. A lábszára oly csodaszép, hogy el lehetne nézni világ végéig; a vére magas hőfokon van s igen kemény nemi gerjedelmet érez.

Megpróbál fölnézni a magasba, az arcig, a lány a derekán babrál, ah mekkora szemérmetlenség, a szoknyáját levetette. Ott középen ugy domborodik. Fönt, valahol, a rés szélének sugártörésében az arcból csak egy lilára festett ajkat látni.

Erre kissé meghűl, a festett ajak, a célzatos kendőzés ép annyira lehűti s undorítja, mint ahogy emeli a kéjvágyát a feszes ruha, amely nem a szemnek takarásra van szánva. Nem is nézi tovább fönt. Lent, a lábszárakat csodálja, az egyenességüket, a karcsuságukat, s már hideg, birál és mosolyog a kis kopottacska cipőkön.

A két láb szembeáll vele, ugyhogy a rés épen középre esik a két láb között; hirtelen megijed. Tán az is átleskelődik, szégyelné ha meglátná valaki igy a földön térdelve és. Pfuj.

Rést keres fönt. Nincs. Lassan rájön, hogy a tükör itt van ezen a falon.

Aztán addig nézi a lábakat, hogy káprázik bele. Rendkivül sokáig piperészkedik. A láb remegéséről arra gondol talán maszturbál. S ettől igen fölhevül ujra. De nem.

Szűk és huzott sötét fekete vagy kék szoknya omlik le a combokon. Fehér kéz babrál lent a lábnál, lehuzza a szoknyát.

Aztán végre suhogva el.

Feláll s kiegyenesíti a nyakát.

Borzasztó kéjingere van. Gyorsan onan.

Alig kell dolgozni. Kész. Kevés öröm.

Az asszony bejött oda; meghuzta a vizet s az zuhog.

Beles, már jön egy fakó arcu öreg nő. El akar menni, de eszébe jut, hogy ez furcsa lesz. Hopp. Eloltotta a villanyt. Sötétben maradt magában, a tapasztalt nő.

No akkor hogy is les utána.

Milyen rafinált. Ez már nem marad fényben; tudja hogy lesnek? Vagy a régiek szemérmessége? Vagy valamit csinál?

Nem sokára elmegy.

Egy fekete kosztümös fiatal jön, gyorsan. Nem nagyon előkelő ruha. Már hozzá van szokva, már meglepi őt, hogy szemérmetlenségnek találja, ahogy a szoknyát felemeli és épen szemben meztelen combokkal áll; meghajlik térdben és az ingét kiemeli középen egy mozdulattal s egyuttal valami olyan mozdulattal, ahogy a pulyka emeli a farkát, leveti magát az ülésre.

A térde ott van meztelen a rés előtt, a bőrtüszők felborzadtak, a bőre ráncosodó, durvuló, olyan harmincéves asszonybőr egy kis kékes pattanás a térden; fuj, piszkos bőrű. Ez ronda nő; nem visel alsó nadrágot. Csak gusztustalan nővel szemben érzi az ember azt az undort; a résen át a kéktetejű pörsenés megnőtt nagyra, kiütés, bőrszennyezettség, nemi betegség lett belőle. Minden undor és förtelem, amely a női testben összegyűlhet s gyűlöletet és megvetést érzett a női piszok iránt. Hirtelen utálta a szülést, a közösülés utáni törülgetést, az ürülést, s a szája undorodva vonaglott s a szemét el elkapta, a libabőrös combról, de megint csak visszanézett s egyre látta a kék daganatot, a parányi combot, amelyben egy rothadó test szennye folyt össze. Az elmulás, a megsemmisülés félelme volt ott ebben a pörsenésben.

Egyszerre csak nyílik az ajtó s még egy nő jön be, egy hosszu barnakabátos fiatal nő.

Hallatlan. Felháborította a szeméremnek ez a hiánya; a meztelen vastag combok meg se rezdültek ott álltak a lámpafényben kétfelé dőlve a másik nő előtt és hallani lehetett ahogy az ülő nő kipréselte magából az ürüléket. Kis idő mulva itt volt a bűze, a penetráns, meleg bűz. És beszélgettek, közönséges, maguk életdolgáról. A Tőke védelmében.

Valami fáradt szomorúság vett erőt rajta. Az élet lehangolta. A nemi inger magas pillanata elmúlt, ki is elégítette magát s most itt volt megint az utált, kedvrontó idegen élet, amely semmit sem ad, csak elvesz, legfeljebb a megértés hatásával vigasztal.

Végre ez felállott papírok surlása. Kitörülte magát, bizonyára szőrös és nem tudja jól letörülni, ott marad a bélsár egy némi része a végbél gyűrűbe összezsugorodott ráncain.

A másik nő szétemeli barna hosszu köpenyét, fel a szoknyáját s ez is meztelen combokkal áll, egész felemelt ruhával, míg a másik előbbre jön s az ingével s vastag kezével markolva törli a nedvességet a teste rojtos alján.

Ahogy a másik leül, ez várja be. Ez mégis finomabb; fiatalbőrű és soványas finom combjai szétnyíltan feküsznek a klozet ülődeszkáján… Hát ez az. Ez a comb, ennek a látása tud kéjes érzést ébreszteni… S már ugy emlékszik az első nőre, a két egyenes lábszárra, mint egy eltűnt álomra. [Ez az utolsó mondat kisebb betűkkel írott, láthatólag utólag lett beszúrva.]

Már filozófiai magasságban van s már látja, hogy mennyire mindegy, a kéjért a sok egyforma nyílás körül melyikben végzi el azt a kevés suroló mozgást. Az egész baszás technikai munka; valóban csodálatos, hogy az emberek ugy meg tudták csinálni a morált. Nagy dolog volt, hiszen épenugy el tudná végezni a férfi és a nő bárhol, pár perc

alatt, mint a két állat…

Felemelkedik a guggolásból s letisztítja magát.

Hallja hogy azok elmennek. Más jön.

Már meg sem nézi; elmegy.

A térde remeg míg hazamegy az asztalához. De ugy érzi hogy élete egyik legnagyobb eseményén ment át.

Tovább írt.

Gyöngeszív álarca
Tükör VI, 3722-3731.

Ott állott a sparhert előtt, kurtán vastagon és unta hogy idegen van jelen. A sógornőjét idegenebbnek érezte, mint azt aki véletlenül lépett be, megkérdezni hogy a szolgabíró irodája hol van. Ennek a fiatal, élesszemű erélyes asszonynak a szeme előtt rögtön magára vette azt a furcsa álarcot, amelyet a gyöngeszív álarcának lehetne nevezni. Teljesen erélytelen és, akarattalan, és figyelmes volt, de oly szórakozott, mint akinek valami sulyos testi betegsége van s mégis mindent elkövet, hogy ne zavarja vele ez alatt a pár perc alatt a jelenlevőket.

A kis cselédje jött be.

Elfordította az arcát és valahova messze nézett a konyhastelázsira.

– Mért jösz olyan soká, – mondta a fogát összeszorítva oly halkan és betegen nyögve, és mégis olyan becézően, ahogy a kisbabát szokás megszidni, akinek még nincs esze, de azért nem állja meg az ember, hogy gügyögve ne szidogassa, ha minden percben ki kell bontani és szárazba tenni, – már mondtam a multkor is, hogy nem szeretem, ha soká elmaradsz.

A fiatal asszony bámulva nézte és fel volt háborodva. Hát ez így tudja csinálni, még egy ilyen kis mocskossal szemben is uralkodik magán. Már értette hogy bánhat az urával.

Csak akkor villan fel az arca, ha káröröm lobban fel valamiért, valaki iránt.

Vagy ha az urával kis szerelmeskedésben kitör belőle a kacagás.

A saját sógornőivel, azokkal is természetes tud lenni.

S néha ugy kitör belőle a düh, ugy rákiált a cselédre, vagy a kis hugára

Az egy rémes lakás. Az utcai szobában van az ebédlő szekrénye, asztal nélkül: sötétre lefüggönyözve, mint egy gyászház. Az ablak üvegen sűrű stor, s a két szárnyon szélesen a földig leeresztve két zöld függönyszárny.

Ez egy igazi szentély, amelybe soha senki nem lép, csak ő, takaríta-

ni. Soha nem fűtik. Van egy rézfűtőkészülék, amely szabályosan van elhelyezve, a lapát, fogó, csípő, a reze csillog, a váza fehér mint a hó, a kanna rezei csillognak, de mindig üres. Ha mégis egy kis meleg kell, kinyitják a hálószoba ajtaját.

A hálószoba, ez már félig az élet helye. Két finomra fényezett nagy ágy terpeszkedik a közepére kiállítva s az egész szoba tele van az éjjeli, meglopott és titkon végzett, álszeméremmel eltakart bujálkodás levegőjével. Nem fűtik. A konyha ajtó egész nap nyitva van s az ételszag mint egy rezervoárban gyűl fel és a hagyma, a rántás, a pecsenyék, a tej s a főtt-sült ételek párája furcsa szagkáoszban jön be a becses meleggel, amely a hűvösre lett [szerelmi vágya – kihúzva] nőszések történteivel [kavart – kihúzva] együtt mint a por telepednek meg.

A két ágy mellett két éjjeli szekrény áll, cipők kitisztogatott tömegét őrizve, olcsó és rossz cipők rakásra egymásra rakva, de fényesre pucolva a fényes ajtók mögött. És két nagy ruhásszekrény. Sima és tündöklő, minden dísz és cifraság nélkül, mint nagy üveglapok, könnyű őket tisztán tartani. Ha az ajtót kinyitják, a polcokon csipkeszélek közt kék és piros szalagokkal átkötött ruha neműek, törülközők és zsebkendők, hálóréklik és ingek, mind pontosan a tucat, féltucat, vagy kéttucat mennyiségében. Az egyik tucat zsebkendőből egy elveszett, a fiatal asszony, mint a lőtt szarvas, nyalogatja ezt a fájó sebet, ahányszor csak eszébe jut.

Csak este raknak itt tüzet a gyorsan melegítő vaskályhában, hogy meztelenül hentereghessenek a leeresztett függönyök mögött, bátorságban és biztonságban az idegen szemektől és egész napjuknak s egész nyomott nyilvános életüknek egy kevés visszáját élik a brutalizált kéjben. Éjjel felé a szoba már kihült és fázva huzzák fülig a meleg dunnát magukra, s [olyan ártatlanul – áthúzva] és hullakomolyan alusznak, hogy másnap reggel megint szokott képükkel ébredjenek, egyik a hivatali robotra, amit természete szerint visel, mint az igavonó a jármot, amit nem keresett, de eltűr, a másik a fészekben való pipeskedésre, amelyet ő vállalt s végez nagy kéjjel és teljes kielégüléssel. De úgy viszi, azzal az arccal, mint a robotot, hogy fontosságot adjon neki.

A hálóban van egy mosdó, az uracskája festette, lakkozta, érintetlen és fényes, egy kerek kis pléh mosdó, amelyik tele van mindennel, fogkefe, fogpaszta, kölni víz, illatszer, stb. de nem használja senki, úgy törölgetik róla a port, mint a dísztárgyakról.

M 100/5226/1-3.
Sajtóper

- 1 -

A budapesti kir. büntető törvényszék,

B. XXXV. 4558/1928/6. -szám.

A MAGYAR ÁLLAM NEVÉBEN!

A budapesti kir. büntető törvényszék sajtó utján elkövetett szemérem elleni vétség miatt M ó r i c z Z s i g m o n d ellen a vádtanácsnak 3. alszámu vádhatározatában foglalt vád felett Dr. Töreky Géza kir. törvényszéki el, mint elnök, Dr. Posta Lajos kir. törvényszéki biró és Dr. Méhes Ignácz kir. törvényszéki titkár mint jegyzőkönyvvezető részvételével, Dr. Bertin Lajos kir. ügyészségi alelnöknek, mint közvádlónak, a szabadlábon levő vádlottnak és Dr. Berinkey Dénes ügyvédnek, mint védőnek jelenlétében

Budapesten 1928. évi október hó 31. napján megtartott nem nyilvános főtárgyalás alapján, a vád és a védelem meghallgatása után meghozta a következő

I t é l e t e t:

A kir. törvényszék M ó r i c z Z s i g m o n d, 49 éves, ref. vallásu, csécsei születésü, budapesti (Fővám tér 3) lakos, magyar állampolgár, nős, némi vagyona van, katona nem volt, iró vádlottat a Btk. 248 §-a második bekezdésébe ütköző sajtó utján elkövetetett szemérem ellen való vétség miatt ellene emelt vád alól a Bp. 326 §-ának 1. pontja alapján felmenti.

A bünügyi költség a Bp. 482 §-ának első bekezdése szerint az államkincstárt terheli.

Az itélet jogerőre emelkedése után a kir. ügyészséggel (Bp. 494 §) közli.

I n d o k o l á s:

A kir. ügyész vádat emelt Móricz Zsigmond vádlott ellen a Btk. 248 §.-a 2. bekezdése alá eső szemérem ellen való

- 2 -

vétség cimén azért, mert Budapesten az Atheneum irodalmi és nyomdai R. T. nyomdájában, valamint kiadásában megjelent „Baleset" cimü elbeszéléseket magában foglaló és 1927. évi november hó 28.-án

s következő napjain forgalomba hozott könyvében „A Királyné” és „Titok” cimü fajtalanságot tartalmazó novelláknak ő a szerzője.

A két elbeszélés a következő:

[…]

- 10 -

Móricz Zsigmond vádlott nem ismerte el bünösségét. Azt elismerte, hogy a fentebb megjelölt s az ő szerzői nevével ellátott könyvben foglalt elbeszéléseket, igy a vád tárgyává tett két elbeszélést is ő irta és azt is tudta, hogy az sajtó utján terjesztetni fog.

Védekezése szerint „A királyné” cimü novella tárgyát a népmeséből vette, a „Titok” cimü elbeszélése témáját valakitől hallotta. A vádbeli tartalommal és a vádbeli formában való megirásukkal meggyőződése szerint büncselekményt nem követett el.

A kir. törvényszék Móricz Zsigmond beismerése, továbbá a vád tárgyává tett két elbeszélésnek a főtárgyaláson

- 11 -

való felolvasása alapján megállapitotta, hogy a Móricz Zsigmond nevével ellátott könyvnek és abban a vádbeli két elbeszélésnek is a S. T. 33 §-a értelmében Móricz Zsigmond a szerzője.

A királyné cimü novellában elmondja, hogy a királyné kiment a mezőre, szóba állt egy paraszttal, azután tovább ment. A paraszt a találkozás óta elvesztette nyugalmát; a királynét látta folyton; kifakadt a királyné ellen, hogy magát megnyugtassa, de a királyné távollétében nem tudott az életnek örülni, nem tudott dolgozni.

Amikor a királyné ismét megjelent s nem nézett a paraszt felé, az káromkodni kezdett. Emlegette, hogy milyen jó volt azelőtt az élete, most a királyné rabja. Otthagyta ekéjét a királyné elé sietett, hol alázattal beszélt, hol lázongott. Hivta a királynét magával a virágos fübe. A királyné leszidta a parasztot, szoborrá vált, a szerelmes paraszt azonban letette őt a friss szénába. „S a királyné nem tudott védekezni, mert valóban kőszoborrá vált.”

A „Titok” cimü elbeszélésben azt irja le, hogy a fiatal lány életében a havi tisztulás első megjelenése milyen elváltozásokkal jár, nem tudja gondolatait rendben tartani, szédül, émelygés fogja el, testét elönti a hőség. Amikor a leány a vérzést észrevette, szégyelte, ruháját eldugta, de azután szabadabban beszélt a fiukkal, mint máskor.

Az ágyban ujból vérzés fogta el, retteget [sic], de nénje jóindulattal kezelte, s aztán megnyugtatta, boldogság fogta el. A gyermek ekkor már nő lett.

Móricz Zsigmond vádlott az első esetben népmonda alapján meseszerü elbeszélést irt; a második esetben pedig fiziológiai folyamatot rajzolt meg.

A királyné cimü elbeszélésben azt festi le, miként büvöli meg a női szépség a természet ölén élő egyszerü embert is. Szerelemre lobbanása kizökkenti őt megszokott életéből, szélsőségekbe ejti, elfelejteti vele a legnagyobb társadalmi külömbséget [sic]. Mindenkép birni akarta ezt a nőt, akit szeret

Ennek az elbeszélésnek tehát nem valamely viszás vagy tilos nemi felgerjesztés a célja, nem valamilyen kifogásolható érzéki képzeteket akar az felkelteni. A történetnek a nemi élettel való vonatkozását nem tólja sem bántóan, sem ingerlően előtérbe. Az elbeszélés végén azt irja, hogy a királyné a szerelmével őt ostromló parasztot lehordván, lehunyta szemét és teljesen és tökéletesen márványszoborrá vált, - a paraszt fogta a királynét s szép kedvesen letette a friss szénába - s a királyné nem tudott védekezni, mert valóban kőszoborrá vált.

A szerelem nagy hatalmát festő elbeszélésben lehet és szabad az irónak ilyent és annyit mondania, mert ezzel erkölcsi visszatetszést nem vált ki olvasójától, akinek nemi érzését nem izgatja meg nem engedett módon, meg nem engedett eszközzel és meg nem engedett irányban.

Nem ütközik bele tehát ezzel valamely tételes, tiltó büntető rendelkezésbe sem.

A vád tárgyává tett másik elbeszélés pedig a nemi életkörét csak annyiban érinti, hogy a nő nemi fejlődésének egyik mozzanatát irja le.

Ez a leirás, ha talán tulzottan realisztikus is, nemi felgerjesztés célzatát még burkoltan sem foglalja magában. Arra alig is lehet alkalmas. A gyermekből nővé serdülő leány lelki és testi átváltozását rajzolja meg. Azonban ezt is anélkül teszi,, hogy erkölcstelenséget, vagy fajtalanságot tárva [sic] az olvasó elé.

A kir. törvényszék tehát büncselekmény hiányában Móricz Zsigmond vádlottat az ellene emelt vád alól felmentette.

- 13 -

Az itélet egyéb rendelkezése az ott felhivott szakaszokon alapszik.

Budapesten, 1928. évi október hó 31. napján.

Dr. Töreky Géza s. k. kir. büntetőtörvényszéki elnök, ft elnök. Dr. Méhes Ignácz s. k. kir. büntetőtörvényszéki biró, előadó.

A kiadmány hiteléül:
Uhl Magda (kézírással)
s. hiv. tisztv.

B. VII. 12858/1928/8. szám
A MAGYAR ÁLLAM NEVÉBEN
A BUDAPESTI KIRÁLYI ITÉLŐTÁBLA

mint büntető biróság,

a sajtó utján elkövetett szemérem elleni vétség miatt vádolt Móricz Zsigmond ellen inditott bünügyet, amelyben a budapesti kir. bünetőtörvényszék 1928. évi október hó 31-én B. XXXV. 4558/6-1928. szám alatti itéletet hozott, a kir ügyésznek a felmentése miatt bejelentett és a kir. főügyész által fenntartott felebbezése folytán 1929. évi február hó 23-án megtartott zárt felebbviteli főtárgyaláson, amelyen Gadó István tanácselnök, továbbá Medvigy István és dr. Soóky József kir. itélőtáblai birák vettek részt, a jegyzőkönyvet dr. Vajay Gábor kir. itélőtáblai tanácsjegyző vezette, a vád képviseletében pedig dr. Kéler Béla kir. főügyészi helyettes járt el, mig a jelen volt vádlottat dr. Berinkey Dénes ügyvéd különvédő képviselte, - a vád és védelem meghallgatása után vizsgálat alá vette s meghozta a következő

ITÉLETET

A kir. itélőtábla az elsőfoku biróság itéletét helybenhagyja.

INDOKOK:

I. A kir. itélőtábla az elsőfoku biróság itéletében megállapitott tényállást az abban megjelölt bizonyitékoknál fogva szintén valónak fogadta el, de eme bizonyitékok alapján kiegészitette, még azzal a ténynyel, hogy a vádbeli két sajtóközleményt a vádlott irta és tette közzé.

Eme tényállás alapulvételével a kir. itélőtábla ugy találta, hogy az elsőfoku biróság helyes okfejtéssel mutatta ki, hogy a vádbeli két sajtóközlemény fajtalanságot nem foglal magában. A „Királyné" czimü beszély két szereplője: a királyné és a parazst [sic] sem mondanak sem nem cselekszenek olyat, ami a jó erkölcsöt és a szemérmet a köz felfogása szerint sérti. Mindössze az elbeszélés befejező jelenetnek a szerelmében elvakult paraszt által a királyné ellen intézett támadásnak leirása indul olyannak, - amely a paraszt lobogó érzéki vágyainak valószerü festése által az érzékiség felkorbácsolására alkalmasnak látszik, - a látszat azonban nyomban eloszlik, mert a királyné visszautasitó magatartása és méginkább az a váratlan fordulat, hogy a paraszt karjaiban márványszoborrá változik, - teljesen kijózanitólag hat. A „titok" czimü novellának tárgya olyan élettani jelenség, amely inkább lélekbuvárnak mint szépiró tollára való. Ennek megfelelően a

tárgy feldolgozása is olyan, hogy az értelemre és az érzelemre hat, - az érzékiség szempontjából azonban közömbös.

Minthogy ezek szerint a vádbeli két sajtóközlemény a nemi érzékek felébresztésére valóban nem alkalmas s illetve a nemi érzékiséget feltünően ugy előtérbe nem állitja, s igy fajtalannak nem lévén tekinthető, büncselekményt nem tartalmaz, az elsőfoku biroság vádlottat a Bp. 326. §-ának 1. pontja alapján helyesen mentette fel. Ezért itéletét a fentiekkel kiegészitett helyes indokai alapján helyben kell hagyni.

II. A felebbviteli főtárgyaláson különvédő a bizonyitás kiegészitéseképen a magyar irók egyesületétől szakértői vélemény beszerzését inditványozta annak a kérdésnek tisztázása céljából, hogy a vádbeli két elbeszélés irodalmi értékü-e, és tartalmuk minősithető-e fajtalannak?

A kir. itélőtábla a bejelentett uj bizonyitékoknak felvételét a Bp. 393. §. 3. bek. 1. pontja alapján megtagadta - mert a bizonyitani kivánt körülményt a fentiek szerint elfoglalt álláspontjánál fogva, de meg azért is, - mert irodalmi szinvonalon álló sajtótermék tartalma is lehet fajtalan, az pedig, hogy valamely közlemény tartalma fajtalan-e vagy sem nem tény, - hanem jogkérdés, - amelynek elbirálására egyedül az itélkező biróság hivatott, - az ügy eldöntésére nézve lényegtelennek találta.

Budapest, 1929. február hó 23-ik napján

Gadó István sk, tanácselnök, dr. Soóky József sk, előadó.

[ceruzával:] Jogerős

A kiadmány hiteléül.

Mayer (kézírással)

igazgató. h. (utóbbi kézírással)

*

A budapesti kir. büntető törvényszéktől.

B. XXXV. 4558/1928/8. sz.

Végzés

Sajtó utján elkövetett szemérem elleni vétség miatt Móricz Zsigmond ellen inditott bünügyben a kir. törvényszék a budapesti kir. itélőtábla B. VII. 12858/1928/8. sz. itéletét a Bp. 494m §-ának 2. bekezdése alapján jogerősnek nyilvánitja, mert perorvoslattal a jogosultak nem éltek.

Budapest, 1929. március hó 12.

Töreky Géza s. k. kir. törvényszéki elnök,

Dr. Méhes Ignácz s. k. kir. törvényszéki biró

[A paradicsommadár...][73]
Tükör IX.

A paradicsommadár t[…]ék megér 500 kort. Valódi. Isten tudja ki vette neki. A szemük ugy van beállítva, hogy mindjárt […] a szomszéd nő fegyverzetét. A másik asszonyka nem látja, ez mindig olyan maznán ül, a szeme félig lehunyva, mint (?) egy halott nem, ilyenkor van benne valami [?], valami titokzatosság, álom, élettelenség. Egy kis mazna asszony, semmi akció, semmi tevékenység benne. Úgy szerette nézni ezt a kissé torz arcot, amely részleteiben nem közönségesen szép, egészében elragadóan kedves és ha jól ránéz az ember, olyan kihalt, üres és rosszul mintázott volt. Miért adná érte szívesen az életét is? Mért?

Szerelmes belé.

Hogy? Jelent ez valamit részletéire (!) bontva?

Szereti ezt a vékony testet, amelyen a csontokat alig fedi puha réteg, hus, zsír. bőr. S ezt a bőrt, amely mindig fakó, sárgás, bágyadt, a szemek alatt lomhán fekete s a nyakán már ráncok, a homlokán is ott a frufru alatt a mély gyűrődés, amit mindig felhuz, ha valamire komolyan gondol. Oly gondozatlan bőr. Kevés mosdás legfeljebb a kéz, ami mosogatja naponta többször s a körmeit kirágja, ugyhogy sosincs rendbe. S a nyaka mindig tele apró pattanásokkal miteszerekkel, felömölve mint tavasszal vakondtúrásokkal a sárga tarló.

Ha elemzi, közönyös neki ez a kicserepesedett száj, annak biggyedt rajzával Dantésan előre ugró metszésével nem mindennapi, de nem is (szembetűnő: áthúzva) szép.

Csókolni nem tud, egy mazna kényes ki béka, egy madár, aki mindig álmosan gubbaszt a kalicka fáján ül, ül feltolja az ajkát s a szeme félig lecsukódik s akit ő sose tud [?] igen-igen ritkán felvillanyozni.

De bezzeg mások.

Mikor a páholyba belépett, a hadnagy egy nagy stanicli cukrot hozott s azt kínálta

– Ez rumos!

– Igen?

Csak nézi mi történt, az asszonyka karcsun, lázasan és valami elragadó szilajkodással kapott oda, félrelökve széket gukkert s a [?hgy=hadnagy] kezében összeroppantotta a cukrot, hogy az szét ömlött a [?hgy= hadnagy] markában.

– Notessék! – kiáltotta az öreg hgy, aki boldog volt és táncolt s az ujjairól rázta a szétfolyt csokoládés nedvet.

A kis nő kacagott, oly hangosan, hogy a szinház oda figyelt…

73 Saját olvasatom. T.A.

ELTE BTK Irodalom és kultúratudomány MA II.

Csonki Árpád

Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében

Bevezetés

Dolgozatomban Gyulai Pál 1858-ban megjelent *Írónőink* című cikksorozatát,[1] illetve az ekörül kialakult vitát tekintem át. Gyulai munkája mellett megvizsgálom Arany János,[2] Brassai Sámuel,[3] Kánya Emília,[4] Erdélyi János,[5] Jókai Mór,[6] gróf Lázár Mórné,[7] Szabó Richárd[8] és Vajda János[9] vitához kapcsolódó cikkeit, valamint rendhagyó módon egy, a vitában fontos szerephez jutó szépirodalmi művet: Szendrey Júlia *A 'Pesti Napló' 61., 62. és 65-ik száma* című novelláját.[10]

1 Gyulai Pál, Irónőink = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861,* Bp., Akadémiai, 1908, 272–307.
2 Arany János, Malvina költeményei = *A. J. Válogatott művei – Prózai művek,* vál., kiad., jegyz., Keresztury Dezső, Keresztury Mária, III, Bp., Szépirodalmi, 1975, 717–738. Illetve :Uő., A nőírókról = *Uo.,* 798–802.
3 Brassai Sámuel, *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz,* 1858/33–35, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449. Illetve Brassai Sámuel, Tiltakozás, *Pesti Napló,* 1858. június 27., 2–3.
4 Kánya Emília, Gyulai Pál a tükör előtt, *Családi Kör,* 1863/33, 625–627. Kánya Emília, Néhány szó a nőnem érdekében, *Családi Kör,* 1863/8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123. Illetve Kánya Emília, Nyilatkozatok II., *Koszorú,* 1863/augusztus 9., 141.
5 Erdélyi János, Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek,* kiad., jegyz., T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 472–476.
6 Jókai Mór, Bajza Lenke munkái = *J. M. Összes művei,* V, kiad., H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–99.
7 Polixénia [Lázár Mórné], A nők írói jogosultsága, *Hölgyfutár,* 1858/június 17. – június 18., 543, 547.
8 Szabó Richárd, [cím nélkül], *Délibáb,* 1858/16–18, 187–188, 199–201, 212–213.
9 Vajda János, Néhány szó – Négyszem közt! = *V. J. Összes művei,* VII, kiad., Miklóssy János, Seres József, M. Varró Judit, Bp., Akadémiai, 1979, 214–218. Illetve V. J., A nőnem közhasznú szakirodalma, = *Uo.,* 232–239.
10 Petőfiné Szendrey Júlia, A 'Pesti Napló' 61., 62. és 65-ik száma = *P. Sz. J. Eredeti*

Bár a vita anyagát Fábri Anna már földolgozta,[11] mégis szükségesnek látom, hogy az események és az írások puszta ismertetésén túl, a vitában felmerülő néhány fontosabb kérdés tüzetesebben megvizsgáljunk. Ilyen kérdések például a különböző irodalomfelfogások között feszülő ellentétek, ezen belül is a művészetnek nem pusztán esztétikai értékhordozóként, hanem piaci tényezőként való megjelenése; a férfi és a női tevékenységi körök, illetve lelki alkatok szigorú szembenállása, vagy éppenséggel azok összeegyeztethetősége, ezen belül pedig kitüntetetten a nőknek és férfiaknak az irodalmon belül kijelölt alkotói feladata, illetve az alkotás határa. Szintén ehhez kapcsolódóan pedig megpróbálok rávilágítani arra, hogy a konkrét irodalmi művek elemzésének hiánya mivel magyarázható és milyen következményekkel jár.

A soron következő cikkelemzések nélkülözni fogják a tágabb értelemben vett kontextualizálást. Az alábbiakban tehát mellőzni fogom a divatlapok egyéb nőtémájú cikkeit és a nőképet, amelyet ezeken keresztül megteremteni próbálnak. Szintén figyelmen kívül fogom hagyni az adott szerzők általánosabb esztétikai nézeteit, illetve a magához a vitához szorosan nem kapcsolódó, nőtémájú cikkeiket. A szelekció egyik oka természetesen a terjedelmi korlát, melyek egy minden felmerülő szempontra kiterjedő dolgozat óhatatlanul szétfeszítene. A másik indokom inkább metodológiai: dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy egy fontos, de mégis bizonyos értelemben marginálisnak tetsző irodalmi vita segítségével mutassak rá fontos társadalmi és irodalmi változásokra. A későbbi kutatások során a vita elemzéséből következő általánosabb következtetések alátámasztására szolgálhat a jelenleg mellőzött korpusz.

Gyulai Pál kritikája

Kétségtelen, hogy a tárgyalt cikkek közül messze a vitaindító *Írónőink* című, először a *Pesti Napló* hasábjain napvilágot látott, utóbb Gyulai által össze is rendezett cikksorozat a legprovokatívabb és egyben a legproblémásabb is. A sorozat az összes olyan érvet és fölvetést magában foglalja, amely később a vita tárgyát képezi: a Gyulai cikkeit követő írások vagy elfogadják az ebben írottakat, vagy vitatkoznak állításaival, de új szempontok fölmutatására már nem – vagy alig – képesek. Emiatt, ha Gyulai Pál érvelése nem is minden tekintetben koherens, de alapos és mindenre kiterjedő problémafelvetése figyelemre méltó.

elbeszélései, bev., jegyz., Bihari Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909, 49–75.

11 Fábri Anna, *„A szép tiltott táj felé" – A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905),* Bp., Kortárs, 1996, 81–112.

A fentiek természetesen állnak az általam középpontba helyezett problémakörökre is. Példának okáért, bár burkoltan, de megjelenik a divatlapok piacra termelésének kérdése, illetve ennek problematikussága:

> „Szépirodalmi lapjaink, melyeknek épen nőink irodalmi míveltségét kellene fejleszteniök, nemhogy betöltnék hivatásukat, de megközelíteni sem akarják. A nem épen válogatott beszélyek és versek mellett semmit sem nyujtanak, mi kellemes modorban és viszonyainkhoz alkalmazva terjesztené az irodalmi míveltséget. Az eszme, az ismeret nekik tudós czopf vagy szárazság. […] Ez unalmas a nőnek, mondhatják divatlapjaink; csak fáradságos a szerkesztőnek, mondjuk mi."[12]

Ebből a részletből is látszik, hogy Gyulai számára az irodalom alapvetően leginkább esztétikai kérdés, a műveltség és az eszme legjobb közvetítési módját látja benne, másrészt társadalmi funkciója is van, amennyiben fejleszti a műveltséget, s ilyenformán közvetve az emberi haladás előmozdítója. Az ő pozíciójából nézve elfogadhatatlan az irodalom könnyed csevegéssé silányulása, bár elismeri, hogy ez azon kevés irodalmi körök egyike, amiben a nő sikeresebben alkothatnak, mint a férfiak:

> „Csak ő érti a társalgás művészetét, a beszéd e könnyed és tárgy nélküli játékát, mely sem szenvedélyt nem kelt, sem az eszet nem fárasztja, mégis mindeniket foglalkoztatja s legkellemesebb benyomást hagy maga után. S e tehetségét az irodalomban is nagy sikerrel érvényesítheti […]. Itt sokkal többre viheti, mint a férfiu, ha ugyan a dicsvágya a legtöbb esetben nem ragadja nem az ő számára font koszorúk után."[13]

Ezzel szemben Gyulai az irodalomnak ennél jóval magasztosabb funkciót szán. Teljes egészében figyelmen kívül hagyja azt a divatlapok számára központi fontosságú piaci szempontot, miszerint a legfontosabb a lap eladhatósága. Emellett afölött sem szabad elsiklani, hogy Gyulai számára egyértelmű, hogy a nők és általában az olvasók olvasáskor biztos magas irodalomra vágynak, és ennek elhanyagoltsága csak a divatlapok szerkesztőinek köszönhető. Ez mindenesetre legalábbis kétséges. Valószínűsíthető, hogy a divatlapok működőképessége, és a speciálisabb lapok csődje – amiért később Vajda János panaszkodik is[14] – összefüggésben áll az általuk kínált tartalommal és annak keresettségével, amely nem feltétlenül pusztán (bár valamenynyire mindenképp) a lapszerkesztők intenciójának következménye.

12 Gyulai, *Írónőink,* 301–302.
13 *Uo.,* 287.
14 Vajda, *A nőnem…,* 237–238.

Akárhogy is van, Gyulai nem vesz tudomást a piaci szempontokról, s az irodalom piacosodását meglehetősen rossz szemmel nézi. Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik Gyulai tanulmányainak a nők társadalmi és természeti adottságairól, valamint a költészet hanyatlásáról szóló passzusaihoz. Véleménye szerint ugyanis a nők eddigi kimaradása a bölcsészet, az irodalom, a tudományok és a politika területéről egyáltalán nem véletlen, hanem törvényszerűen van így:

> „A nő körét és pályáját nem férfiönkény vagy puszta conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége."[15]

A nők képtelenek az absztrakt gondolkodásra, ezáltal pedig hosszabb művek szerkezeti összefogására is képtelenek. A nők inkább csak reprodukálni tudnak, ezért legfeljebb a színésznői vagy egyéb előadói pályákra alkalmasak.[16] Egy olyan irodalomfelfogás körvonalazódik itt, amely természetesen nem csak Gyulaira jellemző, hanem tulajdonképpen a vita minden résztvevője átveszi a későbbiekben: az irodalmi mű létrehozása teremtés, beleérzés által történhet meg. Az író vagy a költő saját élményeiből merítve, kemény absztrakciós munkával hozza létre a műalkotást. Emiatt fogalmaz meg kritikát a nőírókkal szemben Gyulai. Szerinte ugyanis megtagadják saját hatókörüket, nem személyes érzéseiknek és társadalmi pozíciójuknak megfelelő irodalmi műveket hoznak létre, ehelyett a férfiak által teremtett műveket próbálják utánozni:

> „Irtak novellákat, melyek csak annyi életismeretet árultak el, mint a férfiak híres novellái; írtak verseket, melyekben épen oly kevés eszme volt, mint a férfiakéban, s ha a formát elhanyagolták, az érzület nemességében legalább túltettek rajtok; írtak regényeket, s a férfiak kénytelenek voltak megdicsérni, mert az övékhez hasonlók valának; írtak tárczaczikkeket, vidéki leveleket, rossz nyelven, tele bohósággal s a férfiak örömmel igtatták a magukéi mellé."[17]

Ezt a vádat később is megismétli,[18] ami egyértelművé teszi, hogy az irodalmi példák követésével – az irodalom intertextualizálódásával – szemben, a romantika óta hangsúlyossá váló irodalom általi teremtés és a beleérzés elveit vallja. A nők pedig eredendően alkalmatlanok az efféle irodalmi működésre, tehát alkotásaik nem is minősülnek szemében igazi műveknek.

15 Gyulai, *Írónőink,* 274.
16 *Uo.,* 274–276.
17 *Uo.*, 290.
18 *Uo.,* 299–300.

Ezzel párhuzamosan megjelenik a szintén a romantikus hagyományban gyökerező nőfelfogás: a nő elsődleges feladata a tetszés[19] és a férfi lelki és testi épségének az őrzése. A nő ezáltal léphet be az irodalmi életbe, de csak mint múzsa és patrónus. Nem véletlen, hogy már ekkor kialakul a vitának az a retorikája, amely tulajdonképpen mindenkit egyfajta lovaggá avat. Gyulai és nőírók más kritikusai egy olyan pozícióból szólalnak meg, miszerint tulajdonképpen a nők érdekeit szolgálják. A vitában majdnem mindenki a nőkért ragad tollat, akkor is, ha támogatja, és akkor is, ha támadja őket, ami egyértelműen összefüggésben áll azzal, hogy bizonyos sajtótermékek női olvasóközönséggel számoltak. Például maga Gyulai Pál így fogalmaz:

> „Nem a nőket támadtuk meg, hanem csak azon divatot, mely őket nőiségük megtagadására csábítja. Tulajdonkép a nőiségnek hódolunk, a nőiséget dicsőítjük."[20]

Az eddigiekből is megfigyelhető a ragaszkodás egy nőideálhoz: jó háziasszony, gondos anya, férjét támogató feleség és szép nő. Ez a főleg a családi körre szorítkozó nőkép az, amely az írónőséghez hasonló társadalmi, közéleti szerepvállalás kibékíthetetlen feszültséget hoz létre.

A vita későbbi szakaszaiban Gyulai érvelésének e pontját is sok támadás éri, de már önmagában is sok kétely fogalmazható meg vele szemben. Ilyen kétséges pont például, hogy míg a szerző a családi körben való irodalom művelését nevelő célzattal pártolja (és persze ellenzi annak megjelenését), addig a színésznői és előadóművészi szerepvállalással meglehetősen elnéző. Bár ezt az ellentmondást feloldani látszik az a korábban már említett tényező, miszerint ezek a művészeti ágak a női lélekre vannak szabva, mégis ellentmondás figyelhető meg Gyulai Pál már-már harcias kiállásával a nők társadalmi szerepvállalásával szemben.

Ráadásul Gyulai érvelése a női írók ellen egyáltalán nem tartalmaz műelemzést vagy legalább hivatkozást azokra. Célja egy nőkép megalkotása, illetve ezzel összefüggésben az irodalmi és közéleti tevékenység káros hatásának bemutatása. A nő lelkét ugyanis kiszárítja és tönkreteszi az, hogy úgy kell alkotnia, mint a férfiaknak. Emellett pedig a társadalmi szerepvállalás, amelyre eredendően a férfiakénál nagyobb hiúság vezeti, családi feladatainak betöltésére is képtelenné teszi.[21] Ez a konstruált nőideál egyértelműen megfelel egy társadalmi és történelmi helyzetnek, ezt bizonyítja, hogy a vita összes résztve-

19 *Uo.*, 291.
20 *Uo.*, 278–279.
21 *Uo.*, 277.

vője kisebb-nagyobb mértékben elismeri a nők eredendő társadalmi szerepéről és lelki alkatáról írottakat. A romboló hatások miatt megromló, kiüresedő nő képének konstrukciója azonban alapvető problémákat vet fel, amennyiben nincs példákkal alátámasztva. A két példa, melyet Gyulai hoz, Hahn-Hahn Ida grófnő és George Sand esete, szintén csak az írónők lelki alkatára vonatkozik, és például Jókai el se fogadja őket, mivel külföldiek.[22] A műveikre vonatkozó egy-két odavetett utalás sem nevezhető meggyőző bizonyítéknak, ugyanis se konkrét szöveghelyre, se konkrét műre való hivatkozás nem található a szövegben. Ami viszont feltűnő, az az, hogy a szerző idézi Sand önéletrajzát és erre hivatkozva állapítja meg, hogy „[e] vallomás, a mint Sand nemrég megjelent emlékiratai tanusitják, a tényekben nem elég őszinte, de érzésben bizonyára az. Az önvád, önmentség és öngúny mély fájdalma az, mely a nőiséget siratja, e drága kincset, melyet, ha nő elveszt, mindenét elveszté."[23] Ebből is látszik, hogy Gyulai számára nem is a művek értéktelensége vagy értékessége számít, hanem a költői lélek, amely szorosan összefügg a művészeti alkotások keletkezéséről fentebb írottakkal. De az emlékiratok mégsem teszik meggyőzővé a szerző érvrendszerét. Egyrészt egy efféle emlékirat hitelessége finoman szólva is kétséges, másrészt Gyulai nem hoz, talán tapintatból, magyar példákat. A cikksorozat ezen pontját ráadásul még érdekesebbé teszi az, hogy amikor a *Családi Kör* szerkesztője, Kánya Emília pár évvel később Gyulai egy novellájára hivatkozva bírálja annak nőellenes felfogását, ironikus módon már Gyulai Pál is úgy gondolja, hogy egy novellából nem lehet a szerző saját véleményére következtetni.[24]

Az *Írónőink* című írással kapcsolatban végül már csak egy dologra hívnám fel a figyelmet. Fábri Anna igen jó érzékkel mutatott rá arra, hogy a mű nem pusztán egy a nőírókkal szembeni polémia, hanem egyben – az Arany János írásában később hangsúlyossá váló – irodalmi hanyatlásra, válságra adott válasz.[25] Kétségtelen, hogy a cikkekben ez is megjelenik, mind a divatlapok kritizálásakor, mind pedig a férfi- és nőírók összehasonlításakor, de a megállapítás, miszerint ez csökkentené a kritika élét, némiképp árnyalandó. A mű semmiképpen sem fordul át egy nőírókritika mögé bújtatott általános irodalmi kritikává, bár valóban megfigyelhető egy ilyen tendencia is benne. Még akkor sem, ha Gyulai kritikája a *Flóra ötven költeménye* című verseskötetről, illetve Szendrey Júlia Andersen-fordításairól pozitívnak látszik a női

22 Jókai, *i. m.*, 94.
23 Gyulai, *Írónőink*, 284.
24 Gyulai, *Válasz…*, 141–143.
25 Fábri, *i. m.*, 99.

szerepekhez való alkalmazkodás miatt – amely alatt a lelki bánatait szentimentális hangnemben lefestő és a gyermekeinek mesét fordító nőt érti –, de arról nem szabad megfeledkezni, hogy a szerző ezeknek a közlését is csak fenntartásokkal tartja elfogadhatónak.

Fábri Anna szerint „az igazsághoz tartozik, hogy a nőket nem tiltotta ki teljesen az irodalom berkeiből, pontosan kijelölte azonban helyüket és működési körüket".[26] E tekintetben Gyulai legalábbis ellentmondásosan nyilatkozik. Egy helyen például így ír:

> „Nem volna-e hát az írónőségnek jogosultsága? Valóban a kritika tagadni kénytelen; ámítaná a nőket, ha azt mondaná, hogy e pályára épen úgy hivatvák, mint a férfiak, s a boldogtalanság pályáját írónőink ajánlaná nekik, ha munkásságra hívná föl őket. Azonban határozott tiltakozásával még nem zárja el magát müveik méltánylásától s ha egyszer elmondta szinte véleményét pályájokról, legfeljebb még csak azt ismételheti untalan, hogy oly körre szorítkozzanak, mely természetökhöz, tehetségökhöz legillőbb, hivatásukkal, kötelességeikkel leginkább megegyeztethető, mert egészen megegyező soha sem lehet."[27]

Jól látszik, hogy itt Gyulai valójában a teljes eltiltás pártján áll, és bár tényleg kijelöli azt a kört, amelyben a nők alkothatnak, de ez mégis inkább egyfajta kényszermegoldásnak tűnik, mivel belátja, hogy mind a gazdasági, mind a társadalmi folyamatok miatt képtelenség ténylegesen eltiltani a nőket az irodalomtól. Ellenben kritikáiban a szerző tartja magát ahhoz, hogy „nem zárja el magát müveik méltánylásától", amit a cikksorozatot záró Majthényi Flóra és Szendrey Júlia, valamint a még korábban megjelent *Iduna*[28] és *Ferenczy Teréz*[29] is bizonyít, illetve a *Nemzeti hárfa* című antológiáról írott kritikájában már ő veszi védelmébe a női lírikusokat,[30] ami természetesen összefüggésben állhat a kötet szerkesztőjének provokatív előszavával.[31] Viszont az alkotáskörük kényszerű kijelölése már rámutat egy olyan kulcsmomentumra a vitában, amely mindkét tábor érvelésében egyformán megjelenik, ez pedig az autentikus nőirodalom igénylése. Ettől az elképzeléstől – sok más elfogadottnak tűnő női közhellyel egyetemben – csak Brassai Sámuel fog teljesen elfordulni.

26 *Uo.,* 99.
27 Gyulai, *i. m.,* 284–285.
28 Gyulai Pál, Iduna [Szász Károlyné] hagyományai = Gy. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok,* kiad., jegyz., Bisztray Gyula, Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 42–45.
29 Gyulai Pál, Ferenczy Teréz: Téli csillagok = *Uo.,* 48–50.
30 Gyulai Pál, Nemzeti hárfa = Gy. P., *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904,* Bp., 1927, 134–136.
31 Farkas Albert, Vezérhangok = *Nemzeti hárfa,* vál., bev., F. A., Pest, Geibel Armin, 1862, 1–9.

Az első válasz: Brassai Sámuel

Brassai Sámuel *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz* című írása, ha az időrendet tekintenénk a vitában leginkább mérvadónak, akkor is mindenképpen Gyulai cikkének tárgyalása után kívánkozna, hiszen az övé volt az első reakció a vitatható nézetekre. Ami viszont ennél sokkal fontosabb, hogy Gyulai tanulmányának bírálói közül messze ő képviseli a legradikálisabb álláspontot. Ez a radikalizmus pedig nem pusztán az érvelés tárgyi vonatkozásaiban válik igazán szembetűnővé, tehát nem csak a művészeti felfogásuk vagy a nők természeti helyéről vallott nézeteik különbözőségében, hanem a Brassai által – minden udvariassága ellenére – alkalmazott „háborús" szóhasználatban és metaforikában is, amely főleg a *Tiltakozás*ban válik uralkodóvá.

A szembetűnő ellentmondáson túl arra viszont mindenképpen érdemes előre fölhívni a figyelmet, hogy hiába látszik Brassai a nőírók és általában a nők talán legelhivatottabb védelmezőjének, a vitában mégsem válik központi szereplővé. Akár a Gyulai pártján állókat, akár a vele polemizálókat nézzük, Brassai véleménye nem vált ki nagyobb visszhangot – eltekintve attól a kivételtől,[32] amelynek viszont Brassai annyira nem örült, hogy külön cikket írt nemtetszése kinyilvánítására.[33] Ez abból a szempontból semmiképpen sem meglepő, miszerint egyértelműen Gyulai bírt a legnagyobb autoritással a vita résztvevői közül, illetve – ha már a háborús szóhasználatnál tartunk – ő robbantotta ki a vitát. Ez a későbbiekben válik majd igazán feltűnővé, ugyanis a vita többi résztvevője is figyelmen kívül látszik hagyni az események alakulását, és csak a saját véleményük artikulálására szorítkoznak, szigorúan csak Gyulaiéra támaszkodva, még ha ezt műbírálatnak álcázzák is.

Brassai Sámuel első érve rögtön gyökeres szakítást jelent az összes nőkkel szembeni követelménnyel és előítélettel:

> „őszintén megvallom vakságomat, hogy a nő természeti szervezetében más vonást, a mely bármely, – férfiuinak állitott – pályától eltilthatná őt, nem tudok látni, mint a testi erejük közti fokozatot, miben egészében a férfiui nem van előnyben."[34]

Ezzel a gesztussal Brassai nemcsak egyszerűen azzal az alaptézissel számol le, miszerint a nőknek jól körülhatárolható tevékenységi köre van, hanem ez a mindenre való alkalmasság egyszerre a vita összes többi résztvevőjénél jelen levő autentikus nőirodalomra vonatkozó igényt is

32 Egy dilettáns Írónő [Petőfiné Szendrey Júlia], Szerény felszólalás, *Szépirodalmi Közlöny,* 1858. június 6., 1702–1704.
33 Brassai Sámuel, Tiltakozás, *Pesti Napló,* 1858. június 27./127.
34 Brassai, *Felnyitott levél…,* 1400.

hatályon kívül látszik helyezni. Brassai dolgozatában módszeresen cáfolja meg Gyulai tételeit: bebizonyítja, hogy igenis voltak olyan nők, akik nagy történelmi személyiséggé váltak;[35] vannak a férfiakkal vetekedő tudósnők;[36] a női képzőművészek[37] és irodalmárok[38] se maradnak el semmivel férfi társaik mögött. Viszont ahogy Gyulainál sem, úgy Brassainál sem ez a „tényanyag" adja érvelésének igazán érdekes és vizsgálatra méltó pontját, hanem azok a kimondott és ki nem mondott elméleti alapvetések, melyek a témával kapcsolatos nézeteit pozícionálják.

Az egyik ilyen elméleti alapvetés a fentiekben már megemlített férfiúi pálya – női pálya szembenállás figyelmen kívül hagyása. Brassai igen élesen mutat rá ezen oppozíció konstruált voltára:

> „Engedje meg ön, hogy mondjam ki gyanumat: ön előtt, észre nem véve physiologiai eszme lebegett. Férfiu – alkotás; nő – fogékonyság!"[39]

Ez az idézet már önmagában is rávilágít arra, ami alapvetően megkülönbözteti Brassait a vita többi résztvevőjétől, ugyanis azzal, hogy a szerző ezen oppozíciót nem csak finomítani, hanem teljesen felszámolni kívánja, lemond az autentikus nőirodalomról, mely a vita minden résztvevőjénél domináns szerepet tölt be. Míg mindenki más az íráshoz való jogot egyfajta „női hanghoz", „női témához" köti, addig Brassai korábbi két idézete egyaránt az alkatbeli különbséggel való leszámolásra utal. Erre még szembetűnőbb példa, amikor az írók és a nőírók megítélésének különbségét fogalmazza meg ironikusan:

> „Eugèn Sue vagy Balzac csupán az emberi nem erkölcsi javulásáért hevülnek, csak az azt fenyegető s emésztő gonoszok kiirtására fognak tollfegyvert; de te George Sand, te férfiasszony, te Miss Brontë, nálatok szükségkép »kacérság szinpada az irodalom«; ti csak azért lettetek irónőké, hogy hiuságtoknak, melyet már téren nem elégithettetek ki, tápot nyujtsatok!"[40]

Végül pedig Brassainak a Gyulai szemei előtt lebegő művészeszmény – a beleérzéssel, semmiből teremtő zseni romantikus elképzelése – tarthatatlanságára is felhívja a figyelmet, amikor a következőket írja: „A férfiművész a genius sugallatait épen ugy »concipiálja«, mint »generálja« a nő az ő elmeműveit."[41]

35 *Uo.*, 1423–1424.
36 *Uo.*, 1421–1422.
37 *Uo.*, 1423.
38 *Uo.*, 1423.
39 *Uo.*, 1399.
40 *Uo.*, 1446.
41 *Uo.*, 1440.

A zsenikultusszal való leszámolás viszont nem csak a műalkotás születésének mikéntjére való rákérdezésben, illetve ennek nemek közötti megoszlásának tárgyalásában merül ki, hanem általánosságban a nagy teljesítmények személyhez kötöttségének felülvizsgálatában is.[42] Brassai Sámuel teljesen szembefordul Gyulai nézetével, miszerint a történelmet a nagy emberek teljesítményei mozgatnák. Brassai véleménye a következő:

> „Szóval az eszmék lassanként lesznek, s kimondásuk ugy szólva minden ember nyelve hegyén van, de kik mindnyájon hebegő Mózesek s többnyire csak egy az ékesen szóló Áron, ki szavakban formulázza valahára a minden ember titkát."[43]

Ebből az idézetből egyértelműen kiderül, hogy a szerző a történelmi és tudományos eredményeket, eseményeket nem egy, a kontinuitásban beálló töréseként értelmezi, olyan töréseként ráadásul, amelyet csak néhány kiválasztott idézhet elő, hanem az idő folyásába jól beleágyazható és kollektív teljesítményként.

Brassai történelemfelfogásából viszont egy, a nők számára nagyon fontos hozadék is következik. A korban a nőket egyfajta ciklikus, a történelem folyásán kívül eső időben helyezték el. Ez a jelenség Gyulai érvelésének is egy jól kimutatható mozzanata, ugyanis még a tanulmány végén olvasható megengedőbb kritika is a nőknek azon alkotásait hajlandó jutalmazni, melyek nem lépnek ki a nők számára fenntartott körön, tehát az érzés és a családi boldogság témáin. Azzal viszont, hogy Brassai elveszi a nagy férfiak történelemformáló erejét, illetve a kontinuitásra helyezi a hangsúlyt, megnyitja az utat azelőtt, hogy a nők is a történelem színpadára léphessenek. Ez a gondolatmenet egybevág Pierre Bourdieu nemi szerepek megoszlásáról vallott nézeteivel:

> „A mitikus-rituális logika a nemzés ciklusában éppúgy, mint az agrárciklusban a férfi-közreműködés javára billenti a mérleget, és a házasság vagy a mezei munkák megkezdése alkalmával mindig nyilvános, hivatalos, közösségi rítusokkal emeli ki a kihordási időszakok rovására, amilyen a talajé télen, vagy a nőé, melyek kapcsán a rítusok nem kötelezőek, sőt szinte lopva történnek. Egyik oldalon tehát egyszeri, rendkívüli beavatkozás az élet menetébe, kockázatos, veszélyekkel terhes megnyitó aktus, amely ünnepélyes keretek között történik – esetenként, mint az ugar feltörése, nyilvánosan, az egész csoport

42 Persze ilyen szempontból mindenképpen fontos és érdekes kérdés, hogy miként is értelmezhető Brassai szövegében a zsenifogalom. Amennyiben ugyanis a kanti zsenifogalom lebeg a szeme előtt, akkor a zseni mindenképpen csak művészként képzelhető el.
43 *Uo.,* 1425.

előtt –; másik oldalon a puffasztás-dagadás valamiképp természetes, passzív folyamat, amelyben a nő és a föld inkább hely, alkalom, kedvező feltétel, mintsem szereplő, s amely a nőtől csupán a természet munkálását támogató technikai fogásokat vagy aláfestő rítusokat kíván meg…”[44]

Ezt mi sem bizonyítja ékesebben, mint Brassainak a gőzgépekről szóló eszmefuttatása:

„A gőzgépet a világnak Watt találta fel, s bizony nagy eszme volt ez, és uj pályát nyitott az emberiségnek. Ámde a philosophus a Jupiter fejéből kiszökött armata Minervát Lucian szemével nézi, annak, a mi, t. i. képtelen mesének, s fejtegetve a Watt igazi találásait valamint elődjeiét is, utoljára Papinnak egy oly ötletében leli fel a gőzgép első uj eszméjét, mely minden főzőasszony fejében megfordulhatott, a kinek a fazékfedőjét a pára felveté.”[45]

Bár kétségtelen, hogy az utolsó sorral már-már a saját paródiájává válik az érvelés, de a nők történelemformáló erejének megkonstruálása vagy inkább láthatóvá tétele egyértelműen kiolvasható belőle.

Ám Brassai értekezésének leginkább újítónak nevezhető pontja egyben a legtámadhatóbb is, az érvelés ugyanis nem mentes az önellentmondásoktól és a túlzásoktól. Az efféle történelemszemlélet azzal a veszéllyel fenyeget, hogy miközben a szerző csak a nők szerepének hangsúlyozását célozza meg, ennek ellenére egy női felsőbbrendűségi programba fordul át azáltal, hogy a történelem alakulását főként az ő szférájuknak megfelelő időszemléletbe utalja. Ráadásul, ahogy Bourdieu is kimutatja, ez a megkülönböztetés alapvetően társadalmi konstrukció, emiatt pedig a nőknek egy ilyen narratívába való beleírása is csak az eddigi helyzetet nyugtázza. Emellett Brassai annak ellenére, hogy tagadja a nagy személyek történelemalkotó vagy irányító szerepét, mégis mindent megtesz azért, hogy nagy női történelmi alakokat találjon. Tehát Brassai egyszerre próbálja pusztán a tények mentén ellenpéldákkal megcáfolni Gyulai érveit, és egyszerre próbálja a saját gyökeresen eltérő elképzelését fölvázolni. Bár maga is utal arra, hogy mindkét szempontból bírálja Gyulai Pál írását, de az utóbb kifejtett elméleti megfontolás szinte fölöslegessé teszi a cikk első felét, illetve ezáltal jelentősen gyengíti a tanulmány érveinek erejét.

Végül még egy probléma maradt Brassai szövegeivel kapcsolatban, ez pedig a korábban már említett harcias szóhasználat. A szerző rendszeresen erősségekről, erődítményekről és ezek elfoglalásáról ír.

44 Pierre Bourdieu, *Férfiuralom,* Bp., Napvilág, 2000, 55–56.
45 Brassai, *Felnyitott levél…,* 1425.

Talán megkockáztatható az föltételezés, hogy ez a gesztus egyfajta leszámolást jelent a szintézis igényével, vagyis így Brassai leszámol a vita „baráti" mivoltával és egyértelműen a másik meggyőzésére vagy sokkal inkább legyőzésére helyezi a hangsúlyt. Így a *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz* zárása sem olvasható már olyan békülékenyen és barátian: „Nem szeretem önt magammal szembe, jöjjön, üljön inkább mellém."[46] Gyulai „maga mellé ültetése" nem a békés és gyümölcsöző vita képét idézi fel, hanem az ellenség leigázását és Brassai oldalára állítását.

Valószínűsíthető, hogy mind a cikk belső ellentmondásai, mind a Brassai Sámuel által megütött hangnem közrejátszott abban, hogy újító gondolatai csak marginális szerepet játszottak a vitában.

Arany János és Erdélyi János

Bár Fábri Anna művében Arany Jánost egyértelműen Gyulai Pál táborához sorolja, Erdélyi Jánost pedig a *Megengedőbb vélemények* című fejezetben tárgyalja, valójából a két szerző véleménye egyrészt egyszerre mutat jelentős eltéréseket Gyulaiétól és egyszerre támaszkodik igen következetesen annak néhány pontjára, másrészt véleményük igen közel áll egymáshoz, ugyanis elvileg mindketten elfogadhatónak tartják a nőírók szerepvállalását.

Arany János Gyulaihoz hasonlóan tárgyalja a divatlapokban rejlő veszélyeket. Az irodalom romlását és az írónők tömeges megjelenésének okát is azokban látja. Véleménye szerint egyfajta elhibázott udvariasság miatt vélik úgy a lapok szerkesztői, hogy a nők írásai inkább közölhetőek.[47] Viszont érvelése már nagymértékben elkanyarodik Gyulaiétól, amikor a női irodalom érvényességéről ír:

> „Gyakorlottabb udvariassággal lelnének abban módot, éreztetni a különben is finom fogékonyságú nővel, hogy bizony ez s amaz verse nem kiadni való, vagy ha ez talán, a következő tíz-húsz nem. Így nyernének a nők, nyerne az irodalom. Azok csupán kedves oldalról mutatkoznának, s az irodalom sem nélkülözné ama tán nem erőteljes, de annál gyöngédebb s finomabb hangot – melyek (csak hamisak ne legyenek) oly kellemesen vegyülnek az egyetemes harmóniába, melynek neve: irodalom."[48]

Arany János sorai rávilágítanak arra, hogy neki már nem az írónők nyilvános fellépése a problematikus, hanem műveik kétes minősége. Ezt egyértelműen alátámasztja az is, hogy a vitához kapcsolódó cikke nem a nők társadalmi helyzetéről vagy lelki alkatáról szól, hanem Mal-

46 *Uo.,* 1449.
47 Arany, *Malvina költeményei,* 736.
48 *Uo.,* 736-737.

vina verseinek elemzésével és bírálatával foglalkozik. Az irodalompolitikai kérdés csak marginálisan van jelen, a lelki felépítésről pedig előbb csak egy fél sorban nyilatkozik mint „gyöngédebb és finomabb hangok"-ról, majd el is veti a két nem lelki alkatának megkülönböztethetőségét.[49] Ugyanezt teszi meg vitazárónak tekinthető 1863-as *A nőírókról* szóló cikkében is, melyben Gyulait igyekszik megvédeni az őt ért durva támadásoktól.

Erdélyi írónőkről vallott nézetei talán akkor határozhatóak meg legjobban, ha Arany és Gyulai gondolatvilágának keverékeként tekintjük. Gyulaival osztozik az irodalom hanyatló tendenciája miatti aggódásban, valamint ennek a nőírók fellépéséhez való kapcsolásában,[50] illetve elismeri a nők sajátos lelki beállítódását: „A férfi örül a gondolatnak, mert tudja, hogy vele alkot, a nő örül, mert érzi, hogy benne élvez, mind a kettő költői lélekállapot."[51] Érveit az is hasonlatossá teszi, hogy a női irodalom körét is megpróbálja körülhatárolni, bár ezt inkább negatív definíciókkal teszi: „Bordalokat például nem várhatni női költészettől. Az élet hiányát kipótolni, vagy a rendeltetés határát átlépni nem lehet."[52] Vagy: „A nőket mint gondolatban, úgy formában is bizonyos mérték illeti; tehát költészetben a szigorúan szabályos formák inkább, mint a dithyramb és a föllengzés."[53]

Ennyi hasonlóság után válik igazán meglepővé az a megengedő hangnem, mely főleg cikke első felében uralkodó. Ráadásul itt az is egyértelműen láthatóvá válik, hogy mind az irodalom funkciójáról alkotott véleménye, mind az írók és életművük (Gyulainál egyértelmű) kapcsolatának megítélése is más Erdélyi Jánosnál.

Heinére hivatkozva teszi a következő fontos megállapítást:

> „mert nőknél van az öröm és játék, a kegy és kedély, s nem haragos szenteknél, mogorva erkölcsbiráknál; s midőn nemök élethervasztó elmélkedéstől óvandó, a derető müvészetre szinte meghivandó."[54]

Ezzel a megállapítással pedig Erdélyi már markánsan szembehelyezkedik Gyulai irodalomfelfogásával. Előbbinek a mű eszmei és filozófiai mondanivalója helyett már sokkal inkább „játékossága," tehát

49 „Ha a költői teremtés, alkotás ama nagyszabású műveire […] gyöngének tartanám is az emberiség e finomabb szervezetű felét: nem tiltanám soha, hogy zengjenek, amint isten tudniok adta. De csak úgy. Csak úgy, amint keblök istene, az ihlet, mely nincs kötve nemhez, meglátogatja őket;…" *Uo.,* 737.
50 Erdélyi, *i.m.,* 474.
51 *Uo.,* 473.
52 *Uo.,* 473.
53 *Uo.,* 474.
54 *Uo.,* 472–473.

szórakoztató funkciója válik fontossá, persze úgy, hogy továbbra is megtartja az irodalom teremtő, beleérző és utánzó felfogásának oppozícióját, az előbbi javára ítélve.[55]

Az írónők körüli vita egyik kulcspontját teszi kérdésessé akkor, amikor problémát az életrajzi megfeleltethetőséghez hasonlítva a következőt írja: „ez megint olyan mint volt az iró és műve közötti hasonlatosság és különbség kérdés, melyet se jobbra, se balra senki el nem dönt, mert mind a kettő igaz".[56] Azzal, hogy csak részben ismeri el a műben leírtak és az életrajzi megfeleltethetőség kérdésének igazságát, problematikussá teszi Gyulai érvelésének legfőbb alapját.

Bár mind Arany, mind Erdélyi eltér már Gyulai Pál véleményétől, de az igazi váltás csak részben Vajda János, de főleg Jókai Mór munkáiban következik be.

Vajda János: a vita ellentmondásos résztvevője

Vajda János *Néhány szó – Négyszem közt!* és *A nőnem közhasznú szakirodalma* című írásaival kapcsolódik be a vitába. Fábri Anna mindkét műből azt olvassa ki, hogy Vajda János a nők hagyományos és egyben elavult szerepeik alóli fölszabadítását, illetve ezáltal a nemzeti kultúra fölemelését tűzi ki célul.[57] Ezek a megállapítások bár nagy vonalakban igazak az említett cikkekre, alaposabban szemügyre véve a szövegeket, főleg a későbbi tanulmányt, világossá válik, hogy a kép ennél sokkal árnyaltabb, és Vajda János sok kérdésben a konzervatívabb szemléletmódot képviseli.

1858-ban egy olyan történelemfilozófia mentén fejti ki nézeteit, mely a historizmus óta elterjedt organikus történelemszemléletre utal. Vajda emiatt is teszi meg központi fogalmává a szépet, ugyanis „[m]ikor még az emberek legtöbb, legfinomabb érzékkel a szép iránt birtak, akkor voltak legifjabbak".[58] Írásában ráadásul a szépség fogalmát a hagyományokhoz híven a nőkhöz kapcsolja, a férfiak korának tulajdonságait pedig így jellemzi: „mikor az erő, a nagyság kormányoz, tömérdek a rémes a sötét oldal."[59] Ezért válik a vitában egyedivé Vajda János, ugyanis ő azért tekinti döntő fontosságúnak a nők művelődését és művészetét, mert általuk újra létrehozható lenne a tökéletes művészi kor. Ezért fogalmaz meg kritikát korának magyar társadalma ellen, ugyanis úgy véli, hogy egy kultúra fejlettségének legjobb fokmérője a nők és férfiak közötti kapcsolat milyensége, melyet nálunk

55 „Nem is csoda, hiszen ők az irodalmi kultúrának példáit nézik és látják inkább, mint valódiságot." *Uo.,* 473.
56 *Uo.,* 472.
57 Fábri, *i. m.,* 102.
58 Vajda, *Néhány szó…,* 214.
59 *Uo.,* 214.

tulajdonképpen barbárnak bélyegez: „a népnél pedig épen még a keleti durva kényuri erőhatalommal uralkodik a férfi a nő fölött."[60] A művelődés egyrészt megadja azt szellemi többletet a nőknek, amivel rangban a férfiak mellé emelkedhetnek, illetve ezáltal már kivívják azt a tiszteletet, amelynek köszönhetően méltóak lesznek a férfiak megbecsülésére. Másrészt ez visszaható folyamatként jelenik meg Vajdánál, ugyanis szerinte a nők művelődése egyben az egész kultúra fényét emeli és a férfiakra is termékeny hatással lesz.[61]

Ez az érvelés viszont nem áll olyan távol Gyulaiétól, mint ahogy elsőre gondolnánk. Ugyanis írása kezdetén például Gyulai Pál is rögtön rámutat arra, hogy hazánkban az udvariasság még nem fejlett ki megfelelően, és ennek fejlesztését szükségesnek látja,[62] következő kapcsolódó írásában pedig már majdhogynem visszakanyarodik Gyulai érveihez a divatlapok ostorozásakor. Ekkor derül ki ugyanis, hogy a nőnem művelődését sem feltétlenül az irodalmi tevékenységben képzelte el. Ehelyett inkább a hagyományos női szerepeknek megfelelő szakmunkák írására szólítja fel a nőket, tehát például kertészettel, varrással, főzéssel stb. kapcsolatos írásokat vár tőlük, és egyben olvasásra is ezt tartja számukra a legfontosabbnak.[63] Tehát 1862-re Vajda már csak annyiban lesz megengedőbb Gyulainál, hogy a nőknek legalább a saját körükbe eső szakmunkák írását engedi meg fenntartások nélkül, illetve az irodalom művelésére is rábólint abban az esetben, ha az írónő „Sand György tehetségével születik".[64]

„Az írónők lovagja: Jókai Mór"

Jókai Mór[65] *Bajza Lenke munkái* című írásában[66] fejti ki véleményét a vitával kapcsolatban, amelyben nem is rejti véka alá, hogy nézetei szemben állnak Gyulaiéival. Ennek ellenére cikkében mégis kimutathatóak olyan jegyek, melyek ha nem is egyeznek meg, de hasonlítanak az *Írónőink* bizonyos érveire.

Jókai már jóval nagyobb hangsúlyt fektet az irodalom üzleti részére, mint Gyulai. Ezt a cikkét indító anekdota is bizonyítja a négy fiúról, akik négy különféle pályát választanak: az egyik kereskedő lenne, a második katona, a harmadik színész, a negyedik pedig író. Ezek közül a negyediket tartaná messze a legszerencsétlenebbnek, mivel az írói pálya nem csak a művelője lelkére van rossz hatással, hanem nagyfo-

60 *Uo.,* 216.
61 *Uo.,* 218.
62 Gyulai, *Írónőink,* 272.
63 Vajda, *A nőnem…,* 235–236.
64 *Uo.,* 239.
65 Fábri, *i. m.,* 103.
66 Jókai, *i. m.,* 88–99.

kú pénzügyi bizonytalansággal is jár.[67] Jókai viszont érzékenyen nem csak az írók anyagi problémáját tárgyalja, hanem rámutat arra, hogy az olvasótábor nagy része nem a módosabb rétegekből kerül ki:

> „szegény papok, házi tanitók, falusi kisasszonyok, fényüzéstelen házi asszonyságok, gazdatisztek, közrendü emberek, orvosok, ügyvédek és kisbirtoku gazdák: ezekből áll most a magyar olvasó közönség; pedig ezeknél egy forint hatvan krajcárból álló capitalis."[68]

A fentiekkel szorosan összefügg Jókai véleménye az irodalom szerepéről, ugyanis Gyulaival ellentétben nem feltétlenül szán neki magasztos esztétikai vagy filozófiai funkciót. Sokkal fontosabb számára a szórakoztatás.

> „Én pedig azt mondom, hogy az irodalomnak minden eddig meglévő ágára szükségünk van, hogy a kalendáriumiró is hasznos ember, ha jó naptárt szerkeszt, s a ki egyebet sem tett, mint a közönséget mától hónapig mulattatta, hasznos dolgot cselekedett, s hogy a kisebb tehetségű emberek, a kiknek lélekzete segíti éleszteni azt a lángot, mely nem tudom én miért és nem tudom miért lobog? előttem mind igen derék emberek s egyiknek sem fogom szemére vetni soha, hogy mért nem nőtt nagyobbra? Tán még ráérnek."[69]

Jókai tehát az irodalomban egyaránt fontosnak tartja a kisebb tehetségű vagy csak szórakoztató irodalomra „specializálódott" szerzők jelenlétét, egyrészt azért, mert Gyulaival ellentétben felismeri, hogy a közönség többsége alapvetően „csak" kikapcsolódásra vágyik a pénzéért cserébe, másrészt pedig az irodalmi életnek magának is szüksége van a rétegződésre, ugyanis mindnyájuk fáradozása segíti a magyar kultúra és irodalom fejlődését, és biztosítja változatosságát.

A fentiekből következtethető az, hogy a szerzőnek az írónők melletti kiállása is tulajdonképpen irodalompolitikai és üzleti szempontokból értelmezhető. Ahogy Fábri Anna is hangsúlyozza[70] az írónők számának növekedése összefügg azzal a korábban már említett kérdéssel, hogy az olvasótábor jelentős részét is nők alkotják, így pedig az írónők sokkal könnyebben elégíthetik ki az olvasói igényeket. Tehát az irodalomnak az írók és olvasók közötti párbeszédszerű viszonyként kell fölépülnie. Bár közhely, de egy adott lap sikerességének a kulcsa nem a Gyulai által szorgalmazott nevelésben rejlik, hanem az eladhatóságban, és lehetséges, hogy ez nem áll összefüggésben a meg-

67 *Uo.,* 88–89.
68 *Uo.,* 90.
69 *Uo.,* 91–92.
70 Fábri, *i. m.,* 100.

jelent írások színvonalával, de nagyon is kapcsolódik ahhoz, hogy figyelembe veszi-e közönségének sajátos igényeit.

Gyulai és Jókai véleménye viszont nem csak az üzleti kérdések és az irodalom feladata mentén különbözik, hanem az írás nőkre gyakorolt káros hatásáról és a nők társadalmi szerepvállalásáról is teljesen másképp gondolkoznak. Jókai maga is elismeri, hogy az irodalom művelése tényleg jár speciális nehézségekkel, de ez tulajdonképpen minden szakmára igaz, és pusztán ezért nem szabad kizárni a nőket az irodalom területéről.[71] Sokkal fontosabb viszont a nők társadalmi szerepvállalása körüli polémia. Gyulai, aki a nők hatókörét szinte csak a családi élet és a társasági csevegés területén jelölte ki, távol áll Jókai véleményétől:

> „a nőket bámuljuk-e meg, kik előtt csak három nyilvános pálya van meghagyva; a nevelés, a szinészet, és az irodalom, ha e három közől egyhez szenvedély és hivatás vezeti őket."[72]

Jókai Mór számára az irodalmi tevékenység tehát egyenrangú a nők másik két nyilvános tevékenységi körével. A hiúság, melyet Gyulai a nőírók fő hajtó erejének vél, Jókainál is megjelenik, de nála nem sokszorozódik meg. A nyilvános pályára lépők természetes tulajdonságának tekinti. Emellett rámutat Gyulai érvelésének egyik gyenge pontjára: a színésznők kérdésére. Jókainak meglepő, hogy az írónők fellépése ellen hadakozók számára, a színésznők helyzete még csak nem is kérdéses, hanem egyértelműen támogatandó és elfogadott. Ebből viszont egyértelműen világossá válik, hogy a Bajza Lenke munkái szerzőjének teljesen más a véleménye az irodalmi művek létrehozásáról, mint Gyulai Pálnak. Nem a reprodukáló és absztrakt művészet különbözősége jelenti már a törésvonalat, amit az is bizonyít, hogy az írónők irodalmi produkcióit már nem a férfiak puszta utánzásának tekinti, hanem ugyanúgy teremtésnek, ahogy Gyulai általában az irodalmat. Ezt bizonyítja a következő idézet is: „költeményeket teremteni van hivatva." Emiatt is lehetséges, hogy Jókai a nők irodalmi szerepvállalását elviekben azonosnak tarja a színészi és nevelési pályával. Sőt a nők irodalmi foglalatossága elvonja őket a kevésbé támogatandó közösségi szórakozásoktól, például a pletykálkodástól.[73]

Az viszont egyértelmű, hogy Jókai is elismeri a női és férfi lélek különbözőségét, és ennek a mentén ő is kijelöli, hogy a nőíróknak mivel szabad foglalkoznia:

71 Jókai, *i. m.*, 92–93.
72 *Uo.*, 93.
73 *Uo.*, 95.

„Azt nem vitatom, hogy abból, a mit a nők irnak, mindig hiányzik valami, a mi a férfiak műveiben benne van. Ez igy van; minden lénynél, a minek szárnya van a himé a him. De megforditva a férfiak műveiből is hiányzik többnyire az, a mi a nők költeményeiben uralgó. Férfiak sajájta a humor, az erő, az életismeret; a nőké az érzés, a gyöngédség, az ábránd. Nálunk kivált az utóbbi időkben kevés kivétellel az egész irodalom az első irányban halad; és ezt jól teszi, ez az ő utja. De veszendőben van nálunk a genre, mely a gyöngéd, mély érzésü, ábrándos müveket alkossa. Ez a nőirok feladata, azt férfi nem oldhatja meg, nem is lehet hajlama hozzá."[74]

Ebben a kérdésben az amúgy lovagias Jókai egyetért Gyulaival, de az a kör, amelyet megvon, sokkal tágabb Gyulaiénál. Nincsenek tematikai vagy műfaji elvárásai, hanem csak a hangnemre, a stílusra és az érzelmekre terjeszti ki az írónők feladatát. Ezzel pedig Jókai egyfajta korai definícióját is próbálja nyújtani annak, hogy milyen is a férfiakétól élesen elválasztható női irodalom. Gács Anna is Jókai érvelésének ezen pontját tartja fontosnak, amikor a következőket írja:

„Ez utóbbi gondolat – a nők írói tevékenységének összekapcsolása valami hiánnyal, valami várakozással a magyar irodalomban, az irodalmi tradíció olyan képével, melyben ez túlságosan egyhangúnak (kicsinek) tűnik fel – a kritikatörténetben később is visszatér, s véleményem szerint tulajdonképpen a mai napig fenntartható diagnózis a nők és az irodalom viszonyáról Magyarországon."[75]

Az idézetből az is kiderül, hogy Jókai nem érzi a korban általánosan hangoztatott irodalmi hanyatlást. Az irodalom férfi irányát elfogadhatónak tartja, csak azt kéri, hogy a másik iránynak is legyenek képviselői, mert anélkül irodalmunk nem lehet teljes.

A kritika megengedő hangnemével és érveivel teljesen összhangban van az, hogy tulajdonképpen Jókainál sem tudunk meg sokat a művekről melyeket elemezni kíván. A két oldalnyi rész, melyben a „kritikát" kapjuk, csak egy lovagias főhajtás egy pályakezdő írótárs előtt. Ez persze ebben az esetben sokkal elfogadhatóbb, mint az Írónőinknél, tekintve az irodalomról alkotott elképzeléseik különbözőségét.

74 *Uo.*, 97.
75 *Uo.*, 205.

Szendrey Júlia állásfoglalása több szempontból is érdekes, hiszen először is ő mint írónő, tehát a ténylegesen a vita tárgyát képező személy, ragad tollat a nőket ért támadás miatt, pedig Andersen-fordításai viszonylag jó kritikát kaptak Gyulaitól. Ráadásul mindenkitől eltérően nem tanulmányban vagy cikkben, hanem A *'Pesti Napló' 61., 62. és 65-ik száma* című novellájában fejti ki véleményét.

A mű hősnője, Beregi Klára, megtestesíti azt a nőeszményt, melyről Gyulai Pál kritikájában is olvashattunk: odaadó feleség, gondoskodó anya és mindenki által irigyelt háziasszony. Viszont a túlzott eszményítés egyben Gyulai nézeteinek majdhogynem paródiájává válik. Gyermekei olyan szépek és egészségesek, hogy a „néhány év előtt Londonban tartott gyermekkiállitáson bizonyára zavarba hozták volna az itélő birákat, hogy az öt egyiránt piros, pozsgás fiú közül melyiknek adják az elsőséget és itéljék oda az épség diját."[76] A háziasszony kertje is már-már eszményi:

> „Túl az udvaron a nagy konyhakert. a szomszédasszonyok nem egyszer leselkedtek irigykedve a sövényen át, hogy rajta kaphassák Bereginét, micsoda ördöge van, hogy az ő asztalára tavaszszal, mindig pár héttel előbb jön, mint másnál: hónapos retek, saláta, uborka, zöldborsó s több efféle zöldségfajta nyalánkság, mik valamely házinő gazdaasszonyi koronájának legfénylőbb követi képezik."[77]

Emellett maga a házaspár is mintaszerű, szolid életet él. Ezt az eszményi leírást szakítja félbe a narrátor, amikor nem kis humorról tanúbizonyságot téve, elmondja az olvasónak, hogy „Bereginé, a köztiszteletben álló családanya, a példás házinő, szóval, hogy ott ilyenkor Bereginé – bátorság ne hagyj el! – ír. Igen, kimondtam ír!"[78] A novellában végig hangsúlyos, hogy Klára ezen „hóbortjának" csak akkor hódol, amikor igazi nőhöz híven, minden házkörüli dolgát elvégezte. Ennek ellenére azzal, hogy a novella elbeszélője úgy közli az írás tényét velünk, mintha az egy halálos bűn lenne, ironikusan utal Gyulai erről alkotott elítélő nézeteire. De az eszményi nő, aki a novellában megjelenik hangsúlyosan csak lopott óráiban ír és nem látszanak rajta a lelki romlás jelei. Sőt, a narrátor kitér arra, hogy az olvasás és az írás mennyivel inkább léleknemesítő foglalkozások, mint a társasági életben való forgolódás. Ráadásul anyagilag is kímélőbb a család számára.[79] Emellett a novella az olvasási szokásokat is rögzíti összhangban az eddigiekkel: az asszony irodalmi lapokat olvas, míg férje politikaiakat:

76 Petőfiné, *i. m.,* 50
77 *Uo.,* 51–52.
78 *Uo.,* 54.
79 *Uo.,* 55–56.

„Beregi kiválasztá a nejét illető szépirodalmi lapokat, azokat Klára elé helyezte, ki azonnal olvasgatni kezdé azokat, mennyire ez az ugrándozó gyermektől lehetséges volt. Beregi ez alatt leveleit futotta át, aztán a politikai lapokat vevé elő, melyeket magának járatott."[80]

Ebből az idézetből ráadásul az is látszik, hogy Bereginé még ekkor sem hanyagolja el anyai kötelezettségeit. A novella akkor vesz igazán ironikus fordulatot, amikor Beregi a *Pesti Napló* azon számát kezdi el olvasni, melyben megjelent Gyulai első cikke a nőírókról. A novella építkezése tudatosan rombolja le az *Írónőink* érvelését. A kezdetben mintaszerű nő, aki az írásnak köszönhetően inkább csak nemesebbé válik, akkor kezd el valóban hanyag lenni és mutat a romlásra utaló jeleket, amikor a férje és a városiak Gyulai cikkéből tudomást szereznek arról, hogy milyen is egy írónő. Mindenki visszatükrözi Klárára azt, amilyennek a cikk szerint lennie kéne, tudomást sem véve a valóságról. Az emberek viselkedése miatt pedig maga Bereginé is kezd olyanná válni, mint amilyen Gyulai szerint egy írónő.

Szendrey Júlia nagyon ügyesen érzett rá Gyulai érvelésének néhány problémás pontjára. A fentiekből is látszik, hogy pontosan tudja, hogy az írás miatt démonivá váló nők rémképe egyáltalán nincs az Írónőinkben alátámasztva. Ezáltal igen éles kritikaként értelmezhető, hogy Beregi Klára szerint „[e] czikk írója csak felhevült képzelődésének rémei ellen forgatja fegyverét; oh, de te, férjem, megtagadva saját érzékeidet, bennem keresed azon ijesztő agyrémek megtestesülését; és szemeidet behunyva a valóság előtt, vakságodban gyógyíthatatlan sebeket ejtesz rajtam, hogy e czikknek legalább egy állitása igaz lehessen: a nő vagy azért ír, mert boldogtalan, vagy azért boldogtalan, mert ír."[81]

Szendrey Júlia novellája viszont, talán műfaji korlátai miatt is, csak Gyulai érvelésének egy paródiáját adja, illetve az írónőkkel kapcsolatban csak a majdhogynem közhelyszámba menő formulát írja le: egy írónő is lehet jó anya és jó feleség. Ez azért viszont mégis nagy fontosságot nyer, mivel így Petőfiné is egy általánosan elfogadott társadalmi és kulturális körbe utalja szereplőjét.

Az eddigiek alapján talán megkockáztatható, hogy az ekkoriban kialakuló haladáselvű történelemszemlélet, amely a történelem alakítását és irányítását egy, a férfi szubjektumon alapuló emberszemlélethez utalja, ellehetetleníti a vita résztvevőinek pozícióját.[82] Az, hogy a nőket és a női irodalmat egy atemporális, paradicsomi narratívához

80 *Uo.,* 59.
81 *Uo.,* 70.
82 Vö. George L. Mosse, *Férfiasságnak tüköre – A modern férfieszmény kialakulása,* Bp., Balassi, 2001.

kötik, teljesen felszámolja a vita megengedőbb résztvevőinek érveit, ugyanis így a nők irodalma csak egyfajta lecsapódása lesz az érzéseiknek és tapasztalatainak, ezáltal pedig képtelenek lesznek a történelembe és az irodalomtörténetbe cselekvő módon beavatkozni. Az immanensként és változatlanként feltételezett női hang irodalmukat és irodalmi szerepvállalásukat társadalmi pozíciójukhoz hasonlatossá teszi: a mindig változó és emiatt elvben férfi irodalom mellett ők szükségszerűen az irodalmi állandóságot lesznek hivatottak reprezentálni ezen felfogás szerint. Ezt mi sem példázza feltűnőbben, mint a kezdetben harcos feministaként fellépő Vajda „visszatáncolása". Tehát a vita szövegei mögött megbúvó „mesternarratíva" teljes mértékben felülírhatja a vita résztvevőinek azon belül betöltött pozícióit.

Gyulai-félreolvasások

Végül vessünk egy pillantást Kánya Emília (aki a kor írónőinek szokása szerint csak keresztnevén publikált), gróf Lázár Mórné és Szabó Richárd szövegeire. A három szerző együttes tárgyalásának egyik oka, hogy szövegeik elméleti alapfeltevései, irodalomfelfogása vagy nőképe nem tesz hozzá semmi igazán újat a vitához. Ennek ellenére van egy szempont, mely mégis szükségessé teszi műveik szoros olvasását. A három szerző szövegén ugyanis tökéletesen bemutatható az, hogy a vitára nem csak egy történelemszemléleti mód tesz determináló befolyást, hanem Gyulai szövege is. Nem olyan mértékben, ahogy a korábbi szerzőknél látható volt (hogy ti. a szöveg központi jelentősége miatt voltak kénytelenek az Írónőinket módszeres kritika tárgyává tenni), hanem sokkal inkább ez a főszöveg gyakorol a felsorolt három mű szerzőjére olyan mély hatást, hogy hiába próbálnak vitába bocsátkozni Gyulaival, mégis az ő érveit fogalmazzák újra.

A fentieknek egyik leghatározottabb példája a nők tevékenységi köréről és magáról az emancipációról alkotott vélemény. Mindhárom szerzőnél egyértelmű például az, hogy a nők tevékenységi köre legfőképp a családi közegre korlátozódik, a korábbiakkal összhangban az irodalmi tevékenységet a nők szabadidős tevékenységei közé sorolják, az emancipációról szólva pedig mind elítélően nyilatkoznak. Szabó Richárd egyenesen egyfajta szabadszerelmi törekvésre vezeti ez utóbbit vissza,[83] míg Emília a természeti rend felbomlásának tüneteként értelmezi:

> „Igen is Gyulai úr, az kellene; de nem az o n értelemben, mely eta kára szűkkeblűség, a kára túlkapottságad niszeretnek eszónak; nem az tazemanczipacziót, mely a természet törvényeit fel akarja dúlni, hanem azt, mely azokat egész teljességükben helyre akarja állitani, a nőnem és az emberiség javára."[84]

83 Szabó, *i.m.*, 199–200.
84 Kánya, *Néhány szó…*, 122.

Ezek a vélemények szinte teljesen egybeesnek Gyulai emancipációról vallott nézeteivel:

> „Nem durva férfidölyf és előítélet mondatja ezt velünk, hanem épen mély nőtisztelet s az előítéleteknél is veszélyesebb társadalmi sophismák gyűlölete, mert mi egyéb az írónőség, mint be nem vallott, eltakart, félbeszerbe alkalmazott nőemancípatio, e bohó, és bűnös tan, mely senkit sem tenne oly szerencsétlenné, mint épen a nöt, kinek sorsán javítani akar."[85]

A felek tehát mind negatív előítéletekkel állnak az emancipációhoz, és hiába próbálják azt bebizonyítani, hogy Gyulai rosszul értelmezi a fogalmat és a nők törekvéseit, mégis amit emancipációként lefestenek, ugyanannak a káros fogalomnak tűnik, amely ellen tulajdonképpen mind küzdenek.

Ugyanez a kettősség látható abban a törekvésben, ahogy az írónők lelki „kiszáradását" próbálják megcáfolni. Szabó Richárd például így fogalmaz:

> „Ki tudnánk mutatni, hogy az irónők festésére oly szineket alakalmaz, mintha tudja Isten miféle hölgyek lebegtek volna szemei előtt; ki tudnánk mutatni, hogy az irónőséggel oly következményeket kapcsol össze, melyek a női lelkület tisztaságára homályt vetnek, de nekünk más fogalmunk van a nőtiszteletről, és ez nem engedi, hogy föllebbentsük a fátyolt, melyet Gyulai némely helyütt kissé piritó állitásainak valódi értelmére boritott."[86]

De ugyanez a fedezhető föl gróf Lázár Mórnénál is, amikor rengeteg példát sorol elő arra nézve, hogy az írónők között rengeteg jó anya és háziasszony is van.[87] A legkimerítőbb példát viszont Emília hozza, amikor a következőket írja:

> „Ne hivatkozzék Gyulai úr Sandra és más olyan nagy irónőkre, a kik midőn a dicsőség magas fokát elérték, nem teljesitették hiven női kötelességeiket; mert ezek ellenében én legalább is tizszer annyi jeles költőt tudok felhozni, a kik a legbotrányosabb családi életet élték, nejöknek hóhérjai, gyermekeiknek valódi hollószivű apái, a kicsapongás és erkölcsi sülyedtség undok példányképei voltak, és mégis – egy irónőnek sem jutott még eszébe, azt mondani egész átalánosságban: Leánytestvéreim, ovakodjatok a költőktől, zárjátok be előttük sziveteket, mert a költők rossz férjek, és boldogtalanná tesznek benneteket!"[88]

85 Gyulai, *Írónőink,* 273–274.
86 Szabó, *i.m.,* 199.
87 Lázár, *i.m.,* 543.
88 Kánya, *Néhány szó…,* 87.

Egy furcsa kettősségre is felfigyelhetünk: mindhárman elismerik, hogy Sand vagy Hahn-Hahn Ida valóban azt az írónőképet testesíti meg, amelyet Gyulai felrajzolni igyekszik és ezzel szembeszegezni csak a jó példák felsorolását tudják. Ez például egyértelműen visszalépés mind Brassai azon gesztusához képest, mely leszámol az életrajzi érveléssel, mind Jókai véleményéhez képest, mely nem hajlandó legitimnek elismerni a külföldi példákat. Ráadásul azáltal, hogy Gyulai méltányolni hajlandó a nők irodalmi műveit, már ő is ezen álláspont felszámolása felé lép. Bár mind rávilágítanak arra, hogy ezen megengedés teljesen ellentmond a szerző elveinek, de a jó példák felsorolásának kényszere mégis visszavezeti őket Gyulai érvelésébe.

Viszont Szabó Richárd fenti idézete mégis megvilágítja a vita egyik fontos pontját. Ugyanis rámutat arra, hogy az írónők tulajdonképpen prostituálódnak Gyulai kritikájában. Ez azért igazán fontos, mert „a nyilvánosságba való kilépés a női szubjektumok számára folyton önnön társadalmi hovatartozásuk (»tisztességes nő«-mivoltuk) kockára tételét, annak veszélyét jelentette, hogy a férfivágy áterotizált tárgyivá válhatnak, ami érthető módon vezetett nemük elrejtésének igényéhez – ugyanahhoz a gesztushoz, melyet az irodalmi publikáció szintén nyilvános megszólalásaktus-jellegével konfrontálódó korabeli írónők is alkalmaztak", illetve „a közszférába való kilépés gyakorlatilag egyenlő a prostituálttá válással, a férfiak vizuális autoritásának való kiszolgáltatottsággal."[89] Így az érvelés ezen része rávilágít arra, hogy milyen társadalmi indokai vannak Gyulainak arra, hogy a nőket szigorúan a családi körön belül tartsa, távol a nyilvános szerepléstől.

Ironikus módon ezek a leggyengébb kritikák kényszerítik ki Gyulai Pálból, hogy meghaladhassa dolgozatának egyik központi tételét, az írói lélek és a mű közötti megfeleltetését. „A mit novellámból idéz, s a mire építi értekezése jó részét, az nem az iró objectiv véleményeként van oda irva, hanem mint a novellai személy subjectiv meggyőződése"[90] – írja Emíliának válaszában. Ekkor válik igazán láthatóvá, hogy Emília mennyire is rabja maradt Gyulai érvelésének, ugyanis viszontválaszában a következőket írja:

> „Mikor én azt mondom: »Gyulai ur tudta, hogy komoly kritikusok nem szoktak gorombáskodni,« kinek a nézetét fejezem ki?, nem csak Gyulaiét, hanem a magamét is egyszersmind! E szókban: tudta, ki van ez mondva, különben olyan formán kell mondanom: Gyulai nézete szerint stb."[91]

89 Horváth Györgyi, *Nőidő – A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban,* Bp., Kijárat, 2007, 142–143.
90 Gyulai, *Válasz…,* 143.
91 Kánya, *Gyulai Pál…,* 626.

Viszont ebben az esetben nem lehet pusztán arra fogni a változást, hogy Gyulai megváltoztatta volna alapvetéseit a vita során. Inkább a Szajbély Mihály által kifejtett, Gyulai Pál munkásságán belüli kettősség az, amely megmagyarázhatja a két Gyulai-cikk, illetve cikksorozat közötti különbségeket:

> „míg a társas életről szóló írásokban az irodalom a nemzeti jellem kialakítása egyik eszközeként értelmeződik, addig az irodalmi bírálatok és tanulmányok kifejezett vagy látens módon, de mindig elutasítják az irodalom értékét irodalmon kívüli nézőpontból és elvárások szerint megítélő kritikai gyakorlatot."[92]

Ezáltal az *Írónőink* sokkal inkább társas életi cikksorozatnak minősül, ami a magyar honleányok lelkét hivatott megóvni a „kétes üzelmektől", ezért is hanyagolva a műelemzéseket, míg a Kánya Emíliával folytatott polémia már sokkal inkább irodalmi kritikának számít, amelyben Gyulai művének esztétikai becsét igyekszik megvédeni, illetve próbálja elejét venni egy nem immanens irodalmi értékek mentén kibontakozó vitának.

A vita ezen cikkeinek hangneme ráadásul már egyértelműen arra utal, hogy nem a komoly elméleti vita a főcél, hanem sokkal inkább maga Gyulai személye ellen folyik hadjárat.

Befejezés Az igen szétágazó írónővita nem pusztán a nők első nagyarányú irodalmi szerepvállalása miatt fontos kérdés. A vitában ütköző nézőpontok és tézisek egyértelműen utalnak arra, hogy mind az irodalom funkciója és megítélése átalakulóban volt, ehhez pedig a médiumok elsősorban piaci szereplőként viszonyultak, és próbálták a jövedelmező divathullámot meglovagolni. A nőknek nemcsak a társadalmi helyzete és funkciója az, amely középpontba kerül, hanem emellett nagyon hangsúlyosan a nő mint lélektani és esztétikai kérdés is megjelenik. Meglepő módon a nyilvánosság elé lépés az a pont, amivel kapcsolatban a kritikák megengedőbbekké válnak. A sajátos női lelki alkat és alkotási kör kérdése, bár szintén változásokon megy keresztül, de alapvető különbözősége a férfiakétól nem kérdőjeleződik meg, még az írónők oldaláról sem.

92 Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után,* Bp., Universitas, 2005, 124.

Bibliográfia:

Arany János, Malvina költeményei = *A. J. Válogatott művei – Prózai művek,* vál., kiad., jegyz., Keresztury Dezső, Keresztury Mária, III, Bp., Szépirodalmi, 1975, 717–738.

Arany János, A nőírókról = *Uo.,* 798–802.

Bourdieu, Pierre, *Férfiuralom,* Bp., Napvilág, 2000.

Brassai Sámuel, *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz,* 1858/33–35, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449.

Brassai Sámuel, Tiltakozás, *Pesti Napló,* 1858. június 27., 2-3.

Erdélyi János, Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka = *E. J., Irodalmi tanulmányok és pályaképek,* kiad., jegyz., T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 472–476.

Fábri Anna, *„A szép tiltott táj felé" – A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905),* Bp., Kortárs, 1996, 81–112.

Farkas Albert, Vezérhangok = *Nemzeti hárfa,* vál., bev., F. A., Pest, Geibel Armin, 1862, 1-9.

Gács Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv – A szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban,* Bp., Kijárat, 2002, 195–220.

Gyulai Pál, Iduna = *Gy. P., Bírálatok, cikkek, tanulmányok,* kiad., jegyz., Bisztray Gyula, Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 42–45.

Gyulai Pál, Ferenczy Teréz: Téli csillagok = *Uo.,* 48–50.

Gyulai Pál, Irónőink = *Gy. P., Kritikai dolgozatok 1854–1861,* Bp., Akadémia, 1908, 272–307.

Gyulai Pál, Nemzeti hárfa = *Gy. P., Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850-1904,* Bp., 1927,134-136

Gyulai Pál, Válasz e nyilatkozatokra, *Koszorú,* 1863. augusztus 9., 141–143.

Horváth Györgyi, *Nőidő – A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban,* Bp., Kijárat, 2007.

Jókai Mór, Bajza Lenke munkái = *J. M. Összes művei,* V, kiad., H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–99.

Kánya Emília, Gyulai Pál a tükör előtt, *Családi kör,* 1863/33, 625–627.

Kánya Emília, Néhány szó a nőnem érdekében, *Családi Kör,* 1863/8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123.

Kánya Emília, Nyilatkozatok II., *Koszorú,* 1863/augusztus 9., 141.

Lázár Mórné, A nők írói jogosultsága, *Hölgyfutár,* 1858. június 17. – június 18., 543, 547.

Mosse, George L., *Férfiasságnak tüköre – A modern férfieszmény kialakulása,* Bp., Balassi, 2001.

Petőfiné Szendrey Júlia, A 'Pesti Napló' 61., 62. és 65-ik száma =

P. Sz. J. Eredeti elbeszélései, bev., jegyz., Bihari Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909, 49–75.

Egy dilettáns irónő [Petőfiné Szendrey Júlia], Szerény felszólalás, *Szépirodalmi Közlöny,* 1858. június 6., 1702-1704.

Szabó Richárd, [cím nélkül], *Délibáb,* 1858. április 18., április 25., május 2., 187-188, 199-201, 212-213.

Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után,* Bp., Universitas, 2005.

Vajda János, Néhány szó – Négyszem közt! = *V. J. Összes művei,* VII, kiad., Miklóssy János, Seres József, M. Varró Judit, Bp., Akadémiai, 1979, 214–218.

Vajda János, A nőnem közhasznú szakirodalma = *Uo.,* 232–239.

ELTE BTK Irodalom- és kultúratudomány MA II.

Gorove Eszter

Emlékezés és felejtés az önkommentálás fényében

Oravecz Imre *1972. szeptember* és Szabó Lőrinc *A huszonhatodik év* című kötetek összehasonlítása

Bevezetés

Oravecz Imre *1972. szeptember*ét a magyar líratörténet egy olyan pontjaként szokás emlegetni, amely előzmények nélküli, nehéz meghatározni milyen magyar irodalmi hagyományokra íródhatott rá. Ez sokban köszönhető annak a köztes műfajnak, amelyben ez a kötet megíródott. A szakirodalom vitapontja, milyen műfajú szöveggel is állunk szemben, a napló, a költeményes könyv, vallomás, prózaversek gyűjteménye mind-mind felmerülő megjelölés. Ugyanakkor ezek a fogalmak kiegészítő jellegűek, nem zárják ki egymást az egyes meghatározások, inkább próbálnak olvasási módozatokat ajánlani, felmutatva különböző és mégis egybejátszható lehetőségeket. A szakirodalom azonban szinte minden esetben egyetért azokban a jellemzőkben, amelyek mentén a szövegek szerveződnek, ezek pedig a szexualitás, az emlékezés aktusa (vagy talán még inkább a felejtésé és a múlt átírásáé), a személyesség és vallomásos-jelleg.

Oravecz könyvének elődjeként, ezen jellemzőket szem előtt tartva, mégis megemlíthető egy hasonló tematikájú kötet, amely az ajánlás révén még hangsúlyosabb; ez pedig *A huszonhatodik év*. Szabó Lőrinc költészetétől egyébként sem áll messze a személyes hangvétel, főként a *Különbékét*ől kezdődően, azonban *A huszonhatodik év*ben a személyesség aspektusa még erőteljesebbé válik, tekintve, hogy a szonettek egytől-egyik megképzik, az emlékezés révén, egy az életrajzból és levelekből nagyon is jól ismert Te alakját.

Van az emlékezésen, egy szerelmi kapcsolat újraírásán kívül még egy olyan szempont, amely a két kötetet szorosan összefűzi, ez pedig az életrajziság és fikció kérdésköréhez kapcsolódik. Mindkét költő esetében érdekes szerepet játszanak a valóság referenciák lehetőségei, valamint az ezekkel való tudatos játék és költői megmunkáltság. Olyan költői gesztusokkal találkozunk mindkét esetben, melyek a köteten kívüli kommentárként foghatók fel, ugyanakkor mégsem választhatók le teljes mértékben a fikciós síkról. Szabó Lőrinc esetében a *Vers és valóság* kommentárjairól és a fennmaradt levelezésekről van szó, melyek keretet képeznek a kötetnek, szituálják és magyarázzák. Oravecz Imre pedig hasonló helyzetet teremt az Előszóval, melyet a második kiadáshoz fűzött hozzá. E két költői eljárás összehasonlítására és vizsgálatára vállalkozik jelen dolgozat, vizsgálva a két kötet egymáshoz kötöttségét, költői nyelveiket, a vallomás és emlékezés aspektusát, azon műveleteket, poétikai eljárásokat, amelyek a szövegeket a fikcionalitás világába helyezik.

Az 1972. szeptember recepciótörténete

„Oravecz Imrét olyan költőnek ismertük, aki nem akart beszélni"[1] Amikor az *1972. szeptember* megjelent, fogadtatását leginkább a meglepettség jellemezte, ugyanis Oravecz önmagához képest is újszerű megszólalásmódja a kritikusok szerint is szembetűnő volt. Az előző köteteihez képest merőben más megszólalásmódot követ. A *Héj* és az *Egy földterület növénytakarójának változása* még tömörségével, személytelen, tárgyias lírájával olyan reakciókat váltott ki, mint például Tábor Ádámé, aki technologizmussal jellemzi Oravecz költészetét, amely technológiai folyamatokkal, geometriai helymegjelölésekkel dolgozik és fokozatosan minden átlagosan emberit kiküszöböl a versből, tér-, állapot és anyagmegjelölésekre szorítkozik.[2] Ám ennek a típusú lírának a hagyományát inkább fellelhetőnek vélték, mint az *1972. szeptember*ét. Az olyan meghatározó külföldi költőkön kívül, mint Celan, Benn, Rilke[3], Weöres Sándor is megjelölhető, aki hasonló lírai beállítódást képvisel. Zsuppán Klaudia rövid tanulmányában Oravecz költészetében jelentősnek tartja az újholdas hagyományt, valamint a *Héj* előzményeit a Merülő Saturnus *Vázlatfüzet* című ciklusában véli felfedezni, motivika, elvont képiség és a temporalitás kapcsán.[4] Weöres kapcsolódási pontnak még abban a tekintetben is kiemelendő, hogy ő volt az, aki a fiatal Oravecz Imrét bemutatta a

1 Radnóti Sándor, Körmondatok a szexusról és a szerelemről… *Kortárs* 1988/7.
2 Tábor Ádám, *A váratlan kultúra,* 1997., 94., 96., 97–98.
3 *Uo.,* 95.
4 Zsuppán Klaudia, A weörösi hagyomány Oravecz Imre Héj című kötetében = *Ritmikai és retorikai tradíció,* szerk. Horváth Kornélia, 2011., 98–103.

Költők egymás közt 1969-es antológiájában. Az *Egy földterület növénytakarójának változása* még igen hasonló metodológiával dolgozik, mint a *Héj,* és a személytelenség szempontjából a *Hopik könyve* sem hoz változást. Ezért is olyan meghökkentő, mikor 1988-ban Oravecz egy szabadverseket tartalmazó, vallomásos hangvételű, személyességet, s a személyes történetalkotást alkalmazó kötettel jelentkezik, az *1972. szeptember*rel.

A kötet korabeli fogadtatását jól érzékelteti Radnóti Sándor reakciója a jelenségre:

> „új kötetét abban az értelemben nem az a költő írta, aki az előzőket, hogy ugyanaz az ember életének más energiáit mozgósította, más költői viszonyt teremtett saját életéhez, más nézetet alakított ki a költészet határairól és mibenlétéről".[5]

Lényeges eleme ennek a kritikának, hogy azt állítja, a költő hiába beszél szexualitásról, és intim témákról, az olvasóval mégsem akar beszélgetni, hiszen azokhoz a nőkhöz beszél, akikről szó van. Azon az állásponton van, hogy személyessége nem lírai természetű, hanem tárgyából következik, ami a legszemélyesebb. Tökéletes bezárkózásnak tekinti, amely kizárja harmadikat, az olvasót, egyúttal bezárja magát a mindenkori kettős kapcsolatba.[6] Radnóti Szabó Lőrinccel is párhuzamba állítja a kötetet, mondván, hogy a Szabó Lőrinc-i művészi világteremtés „intenzíven jelenlévő tudatával szemben, itt magához a művészi munkához szinte semmilyen viszony nem érezhető a versekben, legföljebb az egykedvű megcsinálásé"[7]. Ez az álláspont talán a műfaji köztesség szempontjából megerősíthető. Hiszen *A huszonhatodik év* szonettjei zárt formájukkal jobban összeköthetőek a művészi világteremtéssel, a lírai nyelvvel és a lírai személyességgel, mint egy olyan versciklus, amely a próza és líra határán lavíroz és egyes kritikusok szerint naplóként is olvasható[8]. Gács Anna a második kiadáshoz írt kritikájában kiemeli, hogy számára a kötet különböző rétegeinek sok jellemzője a naplóregénnyel való rokonságra mutat. Bár megemlíti, hogy nem kell eltúlozni a műfajba sorolás jelentőségét, kitér arra is, hogy mi választja el a levél- és a naplóregényt egymástól, melyet pedig a párbeszéd és a monológ elválasztásaként jelöl meg. Oravecz írásának naplószerűségét tehát nagyrészt annak monológ mondásában ragadja meg, hiszen a megszólított nők hiánya, illetve múltba tűnésük a szövegek alapját képzik.[9] Felhívja a figyelmet a kötet

5 Radnóti Sándor, *i.m.,* 137.
6 *Uo.,* 140.
7 *Uo.,* 142.
8 Gács Anna, A visszaszámlálás naplója, *Holmi* 1994/2, 296-300.
9 *Uo.,* 297.

naplószerű címére, s azon mozzanatokra – mint a magány, az önregisztrálás, melankólia, sorsszerűség érzete –, amelyek mind a naplóregényre jellemzőek. Azonban a szövegek az időrendiséget nem követő módszere megtörni látszik a naplószerűség elvét, Gács Anna rámutat, hogy ennek révén időtlenség érzet keletkezik: „az egyszerből sokszor, a sokszorból örökké lesz.".[10] Ez többek között abból is fakad, hogy ez a „napló" az emlékezés könyve, és nem a „közben", hanem az „utána" helyzetében rögzít érzéseket. Gács Anna recepciójában kiemelendő, hogy felhívja a figyelmet a kötet lírát és epikát ötvöző sajátosságaira, amennyiben párosul a kötetben a lírai megszólalás hagyományos személyessége, valamint az epikában rejlő időtematizáló lehetőség. Szigeti Csaba ezt úgy fogalmazza meg, hogy Oravecz könyve tulajdonképpen „költeményes kötet", mert szigorú értelemben véve egyetlen vers sincs benne, csak próza.[11] Szigeti az emlékezés aktusát, és a „mi lett volna, ha" kérdésfelvetéseket tartja legerősebb szervezőerőnek. A szövegek hangzósságára, beszédszerűségére is felhívja a figyelmet, a „versek", meglátása szerint, elhangzanak, s az írásmód végig rájátszik erre a beszédszerűségre. Az olvasó kizárásának aktusára ő is utal, sőt még a megszólított *Te*-t is kizártnak véli a beszélgetésből, így válik a könyv magánbeszéddé (ami erősíti Gács Anna naplóregény-teóriáját), neurotikus magánmotyogássá, valaki olyan megszólításával, aki nincs jelen, s az odaképzelt Te nem szól közbe, nem védekezik, nem leplez le esetleges tévedéseket, hiszen csak elgondolt módon van jelen.[12] A szöveg és szituáció neurózisa válik az emlékezés kötetének legfőbb jellemzőjévé. Az epikusságot szem előtt tartva Szigeti kijelenti, hogy nem olvashatjuk ezt a kötetet mégsem úgy, mint egyetlen prózai művet, hiszen a beszédhelyzet újra és újra megteremtődik, majd elakad, s az egyes szövegek közötti kapcsolatok sok esetben bizonytalanok, ugyanakkor az egységesség a vázolt beszédhelyzet mentén megmarad.[13] E beszédhelyzet kereteit tehát az emlékezés tölti ki, mégis naivitás lenne valamiféle gyónásként, vallomásként olvasni, Szigeti álláspontja szerint. Ahogy Gács Anna a műfajról (naplóregény) szólván felveti a jelen dolgozat szempontjából igen lényeges kérdést, méghozzá, hogy „milyen viszony lehetséges az élet véletlenszerű sokszínűsége és a művészi fikció tervszerűen megformált volta között".[14], úgy Szigeti Csaba is kijelenti, hogy ez a szituáció teremtett, fiktív pozíció,

10 *Uo.,* 297.
11 Szigeti Csaba, Memória és melankólia, *Tisztáj* 1988/11., 95–98.
12 *Uo.,* 95.
13 *Uo.,* 96.
14 Gács Anna, *i. m.,* 298.

az írásból stilizálódnak mesterséges, teremtett beszédhelyzethez.[15] A szöveg ideje kettős, „most hangzik el, úgy ahogyan akkor (egykor) elhangozhatott volna", így ez az időbeliség is erősen relativizált formában jelenik meg. Ezen időbeliségben pedig az emlékezés és a felejtés dilemmája áll, az emlékezés kényszere és a felejtés lehetetlensége, melyet a kötet vége felé az öregedés jelei és a „gyógyító közöny" vált fel.[16] Szigeti az emlékezés tárgyairól megállapítja, hogy a szerelmi történetek és a nők végül egyetlen figurációba állnak össze, a nők eltüntetettek és névtelenek, a Te-ről semmi nem tudható, meghatározatlan. Így a másik szemébe nézve csak magunkat látjuk, a Te az Én része, ezzel a Te fölszámolása tulajdonképpen önfelszámolás.[17]

A fent felvillantott elemzésekben és kritikákban érzékelhető, hogy ez a kötet műfaji problémákat vet fel, és váratlanul hat a költő korábbi műveihez képest. Ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán is fogalmaz, a kötet arra készteti az olvasót, hogy a műfajhatárokkal és így saját olvasási stratégiájával szembesüljön és elbizonytalanítsa elvárásait.[18]

Oravecz kötetről kötetre való megújulásával Margócsy István (az egybegyűjtött versek megjelenése apropóján íródott) tanulmánya foglalkozik behatóbban, amennyiben megállapítja, hogy Oravecz költészete zavarba hozza az olvasót, hiszen belső ellentmondás merül fel az egyes kötetek különbözőségei kapcsán.[19] Az olvasónak mindig újra meg kell keresnie és fogalmaznia, hogy honnan nézi ezt a költészetet. Margócsy javaslata szerint koncepción keresztül kell hozzáfogni verseinek megközelítéséhez, ugyanis egy igen koncepciózus szerzővel állunk szemben. Az a „radikális váltássorozat", amelyet az oraveczi pálya felmutat, igen ritkának bizonyul a magyar irodalomtörténetben, a *Héj* mint redukciós nyelvet használó költészet, *A hopik könyve* mint a primitivizmus felé való vonzódás egyáltalán nem implikálja az *1972. szeptember* „ornamentális epizálását".[20] Ezek alapján Oravecz minden kötetét mint kötetet írt meg, nem egyes verseket, hanem kötetkompozíciókat, s ennek megfelelően az egyes versek nem is képesek olyan erős hatást kelteni, mint kötetei egybeolvasva. Margócsy úgy véli, Oravecz végezte el a személytelenítés költői és nyelvi gesztusait a legsokoldalúbb módon, még az *1972. szeptember*ről és a Szajla ciklusról is állítva ezt, nem engedi ugyanis olvasójának, hogy a hagyományosan értelmezett alanyiságot vagy pszichologizmust vegye a

15 Szigeti Csaba, Memória és melankólia, *Tisztáj* 1988/11., 96.
16 *Uo.,* 97.
17 *Uo.,* 98.
18 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Oravecz Imre,* Kalligram, Pozsony, 1996., 126.
19 Margócsy István, Ornamentális minimalizmus, *Alföld* 1995/10, 53–58.
20 *Uo.,* 54.

líraiság alapjául. Beszédmódját úgy hozza létre, hogy az individualitás és szenvedélyesség maradjon a versek határain kívül. Következetesen elhatárolódik attól, hogy versei őróla szólnának.[21]

Az Előszó-probléma

A második, 1993-as kiadás igaz, hogy néhány verssel kevesebbet tartalmazott (Oravecz megvált az *Azt mondta, Valami csodára várva, Mikor először versektől*), de bővült egy előszóval. Ez az *Előszó* nem csak gesztus jellegű, hanem új olvasási módozatokat is felajánl az olvasónak. Annál súlyosabbnak tűnik, hogy a recepció nem fektetett kellő hangsúlyt ennek a szerzői megnyilvánulásnak értelmezésére. Leginkább Kulcsár-Szabó Zoltán, aki nyomatékosította, úgy értelmezve az Előszó szerepét, mint ami nemhogy interpretációs ajánlattal él, hanem szinte kulcsként is olvasható a verseskötethez.[22]

Az *Előszó* ugyanis szervesen hozzákapcsolódik a kötet szövegeihez, tematizálhatja az olvasásmódot. A kötet keletkezéstörténetébe avat be minket, mintegy őszinte vallomással kezdve a szövegek mibenlétéről, az írás folyamatának ismertetésével, amely egyszerre tartja fenn a hitelesség képzetét („Hű akartam maradni a tényekhez, ezért kissé elrugaszkodtam tőlük.")[23], ugyanakkor elhatárolódik személye és a lírai én azonosításától („melynek hőse már nem én vagyok, habár az egész egyes szám első személyben van elbeszélve."[24]). Oravecz ugyanakkor használja a vallomás szót a keletkezés kezdeti szakaszára utalva, amely az önéletírásként való olvasásmód lehetőségét is megpendíti. Ez az a kettősség, amely egyszerre képezheti meg a közvetlen, hiteles és személyes, valamint a lírai éntől való elhatárolódás révén, az általánosság felé mozduló olvasásmódokat.

Szorosabban vizsgálva az *Előszó* szövegét, szembetűnő, hogy maga a szerző is tesz javaslatokat a műfaji megjelölésekre, és ha komolyan vesszük intencióit, a naplóként való olvasásmódot el is vethetjük. Habár a keletkezésről elmondja, hogy először naplószerű feljegyzések voltak, de a munkafolyamat tudatosítása révén (időrendek megbontása, eltávolítás) egyre inkább egymást kiegészítő és egymásra feleselő prózaköltemények alakultak, amelyek pedig „így váltak fokról fokra, megtorpanásokon és nekiiramodásokon keresztül hosszabb-rövidebb, mozaikszerű fejezetekből álló regénnyé".[25] A regény, pontosabban versesregény az értelmezési horizonton belül marad, ha a szerző előszavát interpretációs kulcsként kezeljük.

21 *Uo.,* 55.
22 Kulcsár-Szabó Zoltán, *i. m.,* 129.
23 Oravecz Imre, Előszó = O. I., *1972. szeptember,* Pesti Szalon, Bp, 1993, 8.
24 *Uo.,* 9.
25 *Uo.,* 9.

Mennyiben választható le azonban egy előszó az adott kötetről, és mennyire értelmezhető egy a művön kívüli referenciapontként? A kérdés még annál is összetettebb, mint ahogy elsőre gondolhatjuk. Oravecz Imre ugyanis poétikai játékot űz az olvasóval. Ez a bizonyos előszó nem csupán a kötet elejére íródott.

Az 1995-ben megjelenő *Kedves John* című fiktív levelekből álló kötetben van ugyanis egy levél, amely ezt a címet viseli: *Egy napló története*. A fejezetben pedig az *1972. szeptember* előszavával találkozunk bővebb, kifejtettebb formában. Minden bizonnyal a hosszabb, a *Kedves John*ban megjelent szövegváltozat volt előbb (ezt alátámasztja, hogy folyóiratban 1987-ben megjelent a *Kedves John*-beli szöveg)[26], az viszont kijelenthető, hogy kötetbe szerkesztve a fiktív levéllel találkozott később az olvasó. A keltezés a kötetben is (itt a „versesregénnyel" ellentétben van dátum megjelölés és a szövegek is időrendben haladnak) 1987. április hónapját adja meg. Ez alapján jelen dolgozat a *Kedves John* szövegét tekinti keletkezési ideje szempontjából elsődlegesnek. Mindennek csupán azért van súlya, mert egy ilyen eljárás során az író „szerző hitelességeként", az alkotásfolyamat bemutatásaként egy olyan szöveget emel kötete elé, amely maga is fikciós térben helyezkedik el. Így pedig felmerül az a lehetőség, hogy az *Előszó*t kicsit másként is értsük.

Talán érdemes kicsit közelebbről megfigyelni az *Előszó*ból kihagyott részeket. Rögtön a fiktív levél elején találkozunk egy olyan megjegyzéssel, amely értelmezési síkokat tolhat el: „Két hete jelent meg annak a munkámnak az utolsó darabja, amelyet első levelemben jobb híján versesregénynek neveztem."[27] A „két hete" időmegjelölés legitimálja a keltezést, hiszen a befogadó tisztában van vele, hogy az *1972. szeptember* 1988-ban jelent meg. A mondat második fele ellenben kettős jelentéssel is felruházható. Egyrészről érthető az elsődleges síkon, méghozzá, hogy a fiktív címzettnek tényleg írt egy levelet, amelyben ilyen megjelöléssel említette a kötetet, másrészről annak az olvasónak, aki az 1972.-nek 1993-ban megjelent kiadását olvasta, önkéntelenül eszébe ötlik, hogy az *Előszó*ban versesregényként értelmezte a költő művét. (Ez a folyamat más irányú is lehet, ha a befogadó találkozott a folyóiratban megjelent változattal még az *1972. szeptember* megjelenése előtt.) Egyszerre válik az olvasó megszólítottá ebben a helyzetben a fiktív megszólítottal, és egyben fikciós térbe is kerül, ugyanis az Előszó a levelek között átíródik a valóság referenciából a fikciós térbe, s így másként értelmezhető a prózaverskötet elején is. A személyes élményektől és személyektől való elhatárolódás, az eltávolítás aktusa

26 Oravecz Imre, Egy napló története, *ÉS,* XXXI. / 15, 1987. ápr. 10. 5.
27 Oravecz Imre, *Kedves John, Levelek Kaliforniába,* Helikon, Budapest, 1995., 21.

már nem csupán az alkotáselv leírásában nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a tényleges szerzői én megnyilvánulásának értelmezhető szöveg így, fikcionalizálódva, egy lírai én megszólalásaként válnak érthetővé, ezáltal a valóságreferenciák, a vallomás-jelleg önmagától kitörlődik az *1972. szeptember*ből.

Érdekes az a költészeti önreflexió is, amely szintén egy az *Előszó*ból kihagyott részben áll, és amely a prózaköltemények rejlő lehetőséget tárgyalja: „azt tapasztaltam, hogy nem volt többé szó, kifejezés, fordulat, amelyet ne tudtam volna felhasználni.".[28] Mindezt kifejtve fiktív címzettjének rávilágít, hogy „ez már valami volt" ahhoz képest, hogy „első kötetemben még egy költészeti doktrína kényszerzubbonyát viseltem, és öncsonkító következetességgel rekesztettem ki verseimből mindent, ami ellenkezett a tökéletes egyneműség, a zártság elvével."[29] Oravecz így saját poétikai eljárásáról és az *1972. szeptember* váratlan formájáról egybehangzóan vélekedik a kritikai hangokkal.

A beszédmód azonban, amely a fiktív levélben jelen van, nagyon is a valóság referencia felé tereli az értelmezőt. Példaként említhető, hogy olyan erkölcsi problémákat is feszeget, mint annak a tépelődésnek leírása, hogy „helyes-e, szabad-e ilyesmivel a nyilvánosság elé állni?"[30]

Oravecz Imre egy határmezsgyén lavíroz, fiktív levelet ír arról, hogyan születik meg egy vallomásos műből egy letisztult és eltávolított irodalmi mű, majd ennek a levélnek részleteit az adott mű elé emeli, mint szerzői intenciót. További csavarként a *Kedves John* előszava is játékba hozható, noha csupán abból a szempontból, hogy Oravecz itt is személyes élményeire hivatkozva ajánlja művét, beszámolva arról, hogy leveleinek címzettje valóságos személy, de mégsem az. Valóságos, mert a „valóságban" levelezik vele (noha angolul, mert nem tud magyarul), de azonban mivel a John egy általános név, felhívja a figyelmet az általánosításra, jelzi, hogy akár fiktív is lehetne. Oravecz Imre az életrajzát alapanyagként használja fel műveihez, mégis gondosan figyelmet fordít arra, hogy minden életrajzi gesztus, minden személyes megszólalásmód után legyen egy eltávolító mozzanat, amivel megakadályozza az életrajzi én behelyettesítésének lehetőségét.

A költői beszédmód, emlékezés-folyamatok

Az 1972. szeptember prózaverseit Földényi egy-egy kiszakadó sóhajnak titulálta[31], amelyet a szövegek alá is támasztanak egymondatos szerkezetükkel, ugyanakkor bővítettségük révén felül is írják ezt az el-

28 *Uo.,* 25.
29 *Uo.,* 25.
30 *Uo.,* 21.
31 Földényi F. László, Életre ítélve, *Élet és irodalom* 1988/15.

képzelést. A szerkezet ugyanis sokkal inkább egyfajta végtelenítési technikának volna értelmezhető, mindig új és új gondolategységek épülnek a versekbe, amelyek a szövegek alaphangulatát is meghatározza.

WAz egyébként önmagukat prózaversként feltüntető szövegek lírai felépítése, illetve verszenéjük néhol igen meglepően tagolják az egymondatos megnyilatkozásokat. Az *Azokról a nőkről* című szöveg esetében felfigyelhetünk egy olyan rímelési technikára, amely egyfajta cezurát alakít ki egyes gondolatmenetek között. Kötőszavak előtt (és; vagy) rímeltet egy szót egy korábbira, ezzel a befogadót egy pillanatra megakasztja az olvasás folyamatában annak révén, hogy emlékezni fog a megelőző, rímet megképző szóra, s ezután kezd egy új gondolatot:

„akinek mind egy szép
napon a *te*ből *ő*vé ***lettem,*** mielőtt veled találkoztam és
beléd ***szerettem,*** és megpróbálni nem annyira neked,
mint inkább magamnak, számot adni az időről".[32]

Ez a gondolatmegszakító funkció nem a leggyakoribb jellemzője a rímeknek, de megállásra, megakasztásra sokszor késztetik az olvasót, függetlenül új gondolatmenet megkezdésétől, ezzel szaggatottságot teremtenek meg, amely zaklatott beszédmód megképzéséhez vezet. A zaklatott beszédmód ismétlések révén is létrejöhet, a fenti versnél maradva:

„nekem *adtad*
magad és a *magad hasonlóságára* kezdted alakítani
őket, és minél *hasonlatosabbakká* váltak hozzád, annál *hasonlatosabbá* váltál te önmagadhoz".[33]

Ebben a négy sorban kétszer jelenik meg háromszoros ismétlés-szerkezet. Az első *adtad – magad – magad* szerkezetben esetében az első *adtad – magad* egység csak rím és a szavak hangkészletének ismétlődése révén jön létre, míg a második *magad – magad* egység szóismétés. A *hasonlóságára – hasonlatosabbakká – hasonlatosabbá* szerkezet esetében a szótő ismétlődik, s ráadásul a kis eltolással egymás alá helyeződnek a szövegben. Ebben az ismétlődő szerkezetben egy folyamatszerűség is tetten érhető, mások önmagához való viszonylatában válik egyre inkább önmagával azonossá a nő.

Bár más módon, de jó példa a zaklatottság bemutatására az *És utánad jöttek* című darab, amelyben a rímek nem megakasztásként funkcionálnak, hanem sokkal inkább mantra jellegű mondás képzetét keltik (neurotikus magánmotyogás). Ez a szöveg ellentétpárokat és ismétléseket sorakoztat föl:

32 Oravecz Imre, *1972. szeptember…* 41. Félkövér kiemelés tőlem.
33 *Uo.,* 41. Kiemelés tőlem.

„És utánad *jöttek* és *mentek* a napok, hetek, hónapok és az évek, és *országról országra, városról városra, szobáról szobára jöttem* és *mentem* én is, és *jöttek* és *mentek* a nők is, a szépek és a csúnyák, a magasak és az alacsonyak, a teltek és a soványak".[34]

Már az első pár sorban jól látható a szöveg egész szerkezete, a „jöttek és mentek" ellentétpár mentén szerveződik a vers, egy állandósult léthelyzet ábrázolásmódjaként, folytonos ismétlődésekkel (országról országra), ahol azonban a nők is úgy ismétlődnek, hogy mindeközben egymás ellentétpárjaivá válnak. Mindezt halmozásos, felsorolásos technikával, folytonos egymásra rímeltetéssel valósítja meg a szerző, csak a szöveg utolsó pár sorában van törés, ahol ez a szerkezet megszűnik, mintegy megütközés révén szembesíti a lírai ént a valósággal:

„és én ugyanezt tettem mindegyikkel, amit
ők tettek velem és mindegyikkel megcsaltalak,
mert még mindig *szerettelek,* mialatt azzal áltattam magam, hogy már nem szeretlek."[35]

A megütközést keltő elemek másképp is jellemzőek a költeményekre, szembesítés révén. A szövegek szerkesztésmódjára sok esetben jellemző a múlt és a jelen, vagy egy korábbi és egy későbbi esemény ütköztetése. Ennek a szerkesztési elvnek egyik kiemelkedő példája a *Jól emlékszem* című vers, amely az első szakaszban leírja a kedvest a kapcsolat elején, minden könnyedségével és boldogságával, míg a második szakasz visszavonja az első állításait. Kiemelendő, hogy a második szakasz a későbbi állapotot nem azzal regisztrálja, hogy akkor mi van, hanem, hogy az előző állapothoz képest mi nincsen. Így az első szakaszt a másodikkal mintegy érvényteleníti. Oravecz poétikai szigorúságát (még egy szabadverseket tartalmazó kötetben is) és a megszerkesztettség elvét tanúsítja, hogy az első és a második szakasz közti váltást a 21. sorban teszi meg a 42 soros szövegben. Így visszafelé pontosan kitörölheti a második szakasz az első állításait, sorba véve és egyenként megtagadva őket („részletesen elmesélted" és „egy szóval sem említetted" állítás párokkal).

A szövegek poétika felépítése, az idő, a múlt és a jelen, valamint a jövőképek ütköztetése konstruálja meg az emlékezés és felejtésfolyamatok mikéntjét. Azon felejtésmódozatokra és az öregségbe való menekülésre, amelyet fentebb a szakirodalomból megismerhettünk, az *Elmúlnak majd* című vers az egyik kiemelhető példa. A szöveg a teljes lemondást ábrázolja, fokozatosan válik meg a hozzá kötődő

34 *Uo.,* 35. Kiemelés tőlem.
35 Oravecz Imre, *1972. szeptember*… 35.

személyektől, méghozzá olyan módon, a jövőt, amelyben mindez a lemondás bekövetkezik majd, jelenlévővé teszi, jelen időben írja meg:

> „Elmúlnak majd egyszer a kínok is, a gyötrődés óraműve lejár, megáll bennem a durva szerkezet, nem húzod fel többé, elmaradnak rendszertelen látogatásaid."[36]

Csak a vers eleje, valamint a szöveg közepén az a megjegyzés, hogy „öregemberből, aki / addigra leszek" utal a jövőbeliségre, így a fokozatos megválás a nőtől, a gyerektől, kutyától („végleg elköltözöl", „aztán a fiam megy el tőlem", „aztán elpusztul a kutyám") mind jelenbe íródik, egyedül azt aztán tartalmazza az időbeliséget és ábrázolja a folytonosságot.

A beszédmódról megállapítható, hogy bár hangvétele személyes és szóhasználata hétköznapi, látszólag közel engedi olvasóját, ám a halmozásokkal tarkított, minduntalan új tagmondatokkal bővülő szövegek a mondatok befejezhetetlenségét érzékeltetve el is fednek valamit. Ahogy az *Előszó*ban jelzett időrendek megcserélődése és fel nem tűntetése az eltávolítás eszközeként szolgál, úgy a mondatok szerkezete szintén hasonló eljárásnak tekinthető. Kulcsár-Szabó Zoltán kiemeli, hogy a költő kijelöli azokat a dolgokat, amelyekről nem beszél, s felhívja a figyelmet a körmondatok azon retorikai sajátosságára, hogy szintaktikailag folyamatosan eltérítik a beszélt nyelvi szerkezetektől a versszöveget.[37] Ezzel együtt egyfajta körülményeskedő nyelvhasználat is létrejön, amely a folytonos pontosítási vágy és a többszörös áttételek mentén képződik meg, így a valós történet elrejtésre kerül.[38]

Az emlékezés Oravecz Imre művében sajátos szereppel ruházódik fel, hiszen egyben a felejtés záloga is, a kitörlés történeteként is értelmezhető.[39] Ugyanakkor a fentebb említett eltávolítás és a referenciák megbonyolítása kapcsán az emlékezés lehetetlenné válik, a történetek darabokra hullanak, csak a múltba való vágyódás jelenik meg erőteljesen, így az önelemzés történeteként fogható fel.[40] Ami annál erőteljesebb, hogy a záró versek témáját már nem az emlékezés határozza meg, nem is a múlton való gyötrődés, hanem annak a jövőnek képzete, amelyben már lehetséges a közöny. A közöny felé való haladásnak először olyan „jelei" vannak, mint a *Szűnik már,* vagy a *Más időben élek* című szövegek, amelyek egyfelől a felejtésről és a túllépésről tesznek tanúbizonyságot („nem kapok már szívdobogást, ha meg-

36 *Uo.,* 77.
37 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Oravecz Imre*… 132.
38 *Uo.,* 134.
39 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Beleírás és kitörlés = Újraolvasó,* szerk. Kabdebó, Menyhért, Anonymus, Bp., 1997., 155.
40 *Uo.,* 155.

/ szólal az előszobában a csengő, nem rohanok ha- / nyatt-homlok ajtót nyitni, hogy hátha mégis te vagy" *Szűnik már*). Másfelől viszont ábrázolják az emlékezéstől való elfordulást a képzelgés felé:

> „Más időben élek, nem az enyémben, nem a tiédben, hanem egy harmadik személyében, azében, aki lehettem volna, ha kegyesebb hozzám a sors, és te mellettem maradsz…"
> *Más időben élek*

Ezeket a megnyilatkozási módokat követik a jövő csöndes magánya felé forduló szövegek, mint a fentebb említett *Elmúlnak majd,* a *Süt a nap,* vagy a *Csak ülök majd*. A lemondás és az emlékek megszüntetésének folyamata így zárul olyan képekkel, mint a padon ülő idős ember, aki mindent lezárt, nem nyer, nem veszít, mindennel elégedett. Ezt az apatikus jövőbenézést a jelen hangja azonban megszakítja a vers végén: „legalábbis ilyennek szeretném" *(Csak ülök majd valahol)*. A záróvers pedig végleges fölszámolás mindazzal, ami volt vagy van még („nem lesz többé se múlt, se jelen, se gyö- / nyör, se kín, és te sem leszel, mert nem akarom, hogy / légy, csak jövő lesz, szép és könyörtelen." Már csak azt kívánom), így szakad el végleg az emlékezéstől és válik a felejtés kötetévé az *1972. szeptember.*

A huszonhatodik év

Az emlékezés aktusával és azzal a létszituációval kapcsolható össze a két kötet, amely a kedves elvesztésével és az elengedésével jár. Ugyanakkor a Másik feltámasztására tett kísérlet, és az én-Te kapcsolat újraélésének vágya jellemzi mindkettőt. A fentebb kifejtett oraveczi emlékezés és felejtés módozatokhoz képest azonban Szabó Lőrincét a szakirodalom másképp értelmezi. *A huszonhatodik év* a kedves esztétizálását hajtja végre a kötet vége felé, azzal, hogy a lírai én átadja az evokatív szerepet a vers önmegalkotásának, így személyiségen túli elvvel sikerül az emléket megmenteni.[41] Nagy különbség, hogy az *1972. szeptember* egy (vagy több) szakítást dolgoz fel, míg ebben az esetben a halállal, az elmúlással kell szembenézni. Azon tükörjátékban, amit Kulcsár-Szabó és Kabdebó Lóránt is kiemel, ellenben ismét kapcsolódási pontot fedezhetünk fel, hiszen a lírai én és a Te szólamai egymásbafonódnak, így a siratás egyszersmind ömsiratássá is válik,[42] amely párhuzamba állítható az oraveczi magánbeszéddel. Az emlékezés nem keltheti életre a halottat, hanem magát az emlékezést esztétizálja, mintegy a kötetből műemléket hozva létre. A szonettek erősítik az emlékmű-szerű ábrázolásmódot egyfelől verstani zártsá-

41 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Oravecz Imre*… 147.
42 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Beleírás és kitörlés*… 151.

gukkal, másfelől pedig a kánonban elfoglalt helyükkel, melyben mint a „költőiség legtisztább képviselői" reprezentálódnak..[43]

Szabó Lőrinc szonettjei nem regényes történetet örökítenek ránk, hanem helyzeteket teremtenek újjá.[44] Mozaikszerű képeket kapunk így, amelyek nem a teljes történet elbeszélését kívánják megvalósítani, hanem sokkal inkább a beszéd fenntartásából fakadnak. Ahogy Kabdebó Lóránt is rámutat a 7. szonett *(Bolond tükör)* kapcsán, az első verseknél még nem a fikció és a látomás része a párbeszéd, hanem egy olyan beszélgetés folytatása, amely figyelmen kívül hagyja a történteket. Ezt a nézőpontot a kötet szerkezete is alátámasztja, hiszen három nagyobb egységbe szedi a verseket, az első az Amit még látott, ezt követi *A halála után,* majd lezárásként az *Utóhang.* Szintén az álláspontot erősítő mozzanat, ahogy az *Emlék a szivednek* című vers kezdődik:

„Sose daloltam rólad: köznapi
nyelven szól ma is idegem s agyam:
az édes látomást, mely benne van,
teljes természetesség hozza ki…"

A megszokás és a modor hitelesíti tehát kezdetben a költeményeket, s csak a folytatásban tudatosul, hogy a szövegek már nem mondhatók „Neki". Ettől a ponttól kezdve pedig keresi a kontaktus művi lehetőségét, ehhez Kabdebó a tükör-motívumot hozza példának, mely visszaver, elereszt, azt hiszi képes a megőrzésre, mégsem tud megtartani. A tükör nélkül a lírai énnek az élete jelentéktelen, így a tükör állapotát kell rögzíteni, ezért kell a múlt felé fordulni, ahol még a kedves élt. Ez a jelent kitörlő múltba vágyódás azonban tudatában van ennek „képzelt képzeletével" (3. szonett, *Képzelt képzeleteddel*), s Kadebó úgy véli ennek ördögi körében variálódok az egész mű.[45] A halott kedvesről szólnak a versek, mindeközben a megszólított is ő, a lírai én hozzá beszél, egyik alakjában a múltat idézi, a másikban az alkotó fiktív társát jeleníti meg. Kabdebó nagy hangsúlyt fektet a jelenné váló múlt fogalmára, hiszen álláspontja szerint Szabó Lőrinc nem tud a halállal mit kezdeni, így arra koncentrál, ami túléli a halált, ez pedig az emlékezet. Így az emlékezet, az újraismétlés kapcsán egyszerre vannak együtt, emellett tudatosodik a társ nemléte is, ennek révén jut el verseiben a „nem vagy"-tól a „voltál"-ig.[46]

Kabdebó a stilizált téridő fogalmával írja le a mű szerkezetét, ezzel a fogalommal gondolja megragadhatónak *A huszonhatodik évet*. Két

43 *Uo.,* 151.
44 Kabdebó Lóránt, *A stilizált téridőben* = K. L., *Szabó Lőrinc pályaképe,* Osiris, Bp., 2001., 248.
45 Kabdebó Lóránt, *A stilizált téridőben…* 248–250.
46 *Uo.,* 251.

ember stilizált és valóságos kapcsolatának egybevetéséről és átéléséről van szó, a jelenetek a fikcionalizált térben másfajta értelmezést kapnak, a kapcsolat meghatározója a biztonság és a bizalom lesz. Stilizált téridőben jön létre a kapcsolat alapokmánya, amelyben nem csak önzésről, szenvedélyről, hanem vállalásról és egységről van szó, mindez látomásos formában történik.[47] Ehhez az „alapokmányhoz kapcsolódik, hogy a ciklus egésze értelmezhető megtisztulásként, a felelősség szövevényének vizsgálataként.[48] A halott kedves alakja az emlékezés olyan alkalmává válik, melynek során a szenvedély, önvád, reménykedés, az önkontroll hullámzásaiban átélheti élete ellentmondásait „a stilizált téridő és a valóságos tények világa közötti kapcsolatot az alkotásfolyamat jelenében megteremtve."[49] Az önvizsgálat valóban az egyik központi eleme a műnek, több szonettben is visszatér a saját felelősségének kérdésére, de soha nem tud választ adni, a kérdések inkább csak fokozódnak.

A huszonhatodik év műfajáról Rába György fejti ki, hogy canzoniere, ahogyan Petrarca óta nevezik így az olyan daloskönyveket, amelyek fűzérszerűen összekapcsolódó versekben beszélik el a szerelmi érzés belső útját.[50] Ezzel szemben Kabdebó Lóránt inkább eklektikusnak véli a kötet műfajiságát. Hangneme merít a barokk és romantikus szenvedély, de ugyanígy a realista leírás és a lélekelemző megfigyelés módszertanából, és érezhető benne a szimbolizmus és a neoplatonista miszticizmus elemeinek átvétele. Ennek az ekletikusságnak eredetét pedig klasszikusok fordításaiból származtatja.[51]

A versek formaisága merőben elüt Oravecz Imre prózaköltményeitől, hiszen a szonett az egyik legkötöttebb forma, mind sorszám, mind rímképlet szempontjából. *A huszonhatodik év* egységessége szonettjeinek az azonos rímképletében is jelentkezik, az első négy szonettet leszámítva, a tercinák rímképlete: aaa bbb. A központozás és a lírai történetmondás azonban szonettenként változó formát ölt, Szabó Lőrinc többféle technikákat alkalmaz, a párbeszédes jellegtől kezdődően, a közbeékelésekkel tűzdelt beszédmódig különböző módokon nyilvánul meg. *A kis tények* című költemény például egészen hasonlatossá válik Oravecz prózaköltményeihez, hiszen ez a vers is egy hosszú mondat, amelyről a *Vers és valóság*ban ki is fejti, hogy „bravúros lendületű" költemény lett.[52] Az ismétlés eszközével Szabó

47 *Uo.,* 252.
48 *Uo.,* 253.
49 *Uo.,* 253.
50 Rába György, *Szabó Lőrinc,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972., 153.
51 Kabdebó Lóránt, *A stilizált téridőben…* 257.
52 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság,* Magvető Kiadó, Budapest, 1990., 126.

Lőrinc is többször él kötetében, bár az ő ismétlés-technikája inkább arra törekszik, hogy egy-egy szónak minél több árnyalatát fedje fel az ismétlés és más-más kontextusok révén. Ilyen poétikai eszközzel él a *Nem!* című szonett, amely a sorok elején ismétli a *nem* tagadószót, dühöngve, lázadva a halál ellen, majd végül az utolsó sorokban a *nem* többféle modalitással jelenik meg, ezzel ábrázolja az ellenállás elhalkulását. (A *Vers és valóság* kommentárjában ezt úgy fogalmazza meg, hogy „Fontos: a 13. sorban négyszer egymás után ismétlődő „Nem" szó különféle, folyton csökkenő, végül már majdnem elhaló hangsúlya").[53] Ugyanígy az ismétlés erejét használja fel a *Valami örök* című költeményben, amely azért lényeges a dolgozat szempontjából, mert az *1972. szeptember* mottója ebből a szövegből származik („valami tegnap mintha ma lenne"). A valami ebben a versben is a sorok elején ismétlődik, itt azonban a modalitás nem jut szerephez, inkább a megfogalmazhatatlanság, és a mégis újra megfogalmazni vágyás jelenik meg erőteljesen a szövegben. Szabó Lőrinc e versét az egyik legérdekesebb megoldásnak tartja és hozzáfűzi, hogy el lehet képzelni a szöveg elé azt a kérdést: „Mi vagy hát most?"[54] A két erőteljesen az ismétlés eszközével élő szöveg között mintegy nyolcvan szonett helyezkedik el, s a kötet ívét, az emlékezésmódozatok változását jól mutatja a két költemény közti különbség. Az előbbi még a tagadást, az elfogadás lehetetlenségét sulykolta, visszautasította a halált, míg az utóbbi már a halál tényét elfogadva kérdez rá az egykor szeretett jelenlegi mibenlétére, s a fájdalommal azonosítja létezését: „valami gyors, lőtt seb a szivemen."[55]

Lényeges különbség Oravecz kötetéhez képest, hogy *A huszonhatodik év* szonettjeiben találhatók a kötet írásfolyamatára reflexiók, egy-egy szöveg az alkotásfolyamatra reflektál, akár úgy, hogy egy-egy korábbi szonettre utal vissza, akár, hogy az idő múlását érzékelteti a kötet megkezdéséhez képest. A 92. *(Egy éve írtam)* szonett mutat rá az időbeliségre: „Egy éve írtam: »Köszönöm!« s: »Ne félj!« – ". Az idézet itt a kötet legelső versére utal *(Önvád),* melynek utolsó sorából idéz a költő, s amelyet még szeretője is olvasott. Erre az olvasottságra is maga a szonett mutat rá: „ezt még / láttad, s a társát, hálám két szonettjét, / s óh, hogy örültél!" Az még lényegesebb azonban, hogy a versnek a legfontosabb kérdése is önreflexív, ugyanis azt boncolgatja, miért bátorította a kedvest:

53 *Uo.,* 84. Megjegyzés: vagy sajtóhiba, vagy Szabó Lőrinc írta el, de valójában a 12. sorról van szó.
54 *Uo.,* 154.
55 Szabó Lőrinc, *A huszonhatodik év,* Unikornis Kiadó, Budapest, 1998., 233.

„Mért mondtam hát, hogy: »Ne félj«? (…) »Ne félj!« Mi volt ez?
Mily jós rezdület?
Mire gondoltam? Nem féltettelek,
mégis tudtam szörnyű végedet?”

Különös játék ez, ezen a ponton összemosódik a halál előtti és utáni állapot, egy olyan metszéspontja a kötetnek, ahol egyszerre többféle időbeliség is jelen van. Hiszen ez a szöveg utal egy korábbi versre, amelyet a halál után szerkesztett a kötetbe, ugyanakkor még az előtt írta, és a szonett a még élő kedves reakcióját is feleleveníti, miközben már egy év telt el a csapás óta. A *Vers és valóság*ban még reflektáltabbá teszi a szöveget a hozzáfűzött kommentárral, melyben elmondja, mennyire ijesztően hatott rá a felfedezés, a bíztatás, amit tett „Erzsike” irányában.[56]

Hasonló a következő szonett is *(Szörnyeteg játék),* amely a *Képzelt képzeleteddel* című versre íródik rá. Ebben is megismétli a korábbi szöveg első sorát, majd jelzi is, hogy ez egy idézet:

„Képzelt képzeleteddel képzelem
– mint valaha – hogy együtt vagy velem”

Több ilyen egymásra íródás figyelhető meg a kötetben (a 106. szonett a 24.-et idézi, a 113. szonettben a „nyomorúlt” megfeleltethető az 57.-beli „gonosszal”[57]), de a fent említett kettőhöz legerősebben a 96. szonett kapcsolható, *A huszonhatodik év*. Ebben a szövegben az előbb említett kettővel egybehangzóan a kötetre, a versekre, a gyászévre és a fájdalom feldolgozására utal, mintegy a kötet megírásának magyarázataként is olvasható. Az emlékezésfolyamat illetve a gyászmunka ábrázolásának is legerősebb példája. Örök búcsúzássá válik a huszonhatodik év, mintha ezután nem is számítana az idő múlása, mert ettől kezdve mindig csak a búcsúzás marad, amely nem áll másból, mint a megelőző huszonöt évnek felidézéséből, újraéléséből. A fájdalom pedig csak úgy enyhül, hogy jelentéssel ruházódik fel, nem múlik, csupán azáltal édesedik meg, hogy már csak a fájdalom érzete jelenthet kapcsolatot a halottal („alig érzem / fájónak ezt a fájdalmat: becézem, hisz már rég csak általa vagy velem”).

Az emlékezés folyamata pedig a kőbevésés, az emlékállítás gesztusával végződik. Az utolsó előtti költemény, az *Úgy legyen!* a ciklus törekvését ábrázolja, mintegy kicsinyített tükörképe a kötetnek:

„Hat éve nem vagy. De légy! Akarom!
Végső búcsúm a végső hatalom.

56 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság,* Magvető Kiadó, Budapest, 1990., 149.
57 *Uo.,* 168.

(…)
Jó s rossz most zárja könyvbe a neved.
Te se halsz meg egészen! Kétezer
évig mindig lesz, aki rád figyel…"

Így a kötet végére a halott nő a műalkotással azonosul, a megírt történettel, az örök búcsúzásból és a fájdalomból felépülő „emlékirat" újra alkotja és rögzíti „Erzsikét", akinek létezése állandósul. Ez az eljárásmód teljes mértékben különbözik az *1972. szeptember*ben megjelenő felejtésmóddal, mely az idő és az öregedés révén vár vigasztalást, közönyt. Oravecznél nincs lehetőség az emlékek megőrzésére, csak a felejtés útja marad, míg Szabó Lőrincnél nincs más út, mint egy sírfelirat elkészítése, egy kőbevésett, örök emlékezet létrehozása. Ezzel az ellentétes irányú technikával jön létre a kitörlés és a beleírás két útja.[58]

Az én és a Te lírai szólamai

Mindkét kötetben központi helyen áll a két költő és kedvesük „párbeszéde". Abban is hasonló eljárásmódokat követnek, hogy meg is szólaltatják a távollévő felet. Oravecznél ez a prózai költeményekben leginkább áttételeken keresztül, függőbeszédként jön létre (pl. Azt mondtad), míg Szabó Lőrinc esetében idézetekről van szó, legalábbis stilizált idézetekről.

Oravecz kötetével kapcsolatosan már többször szóba került, hogy nem fogható fel valódi párbeszédként. Ráadásul nem is csak egy Teről van szó, így a képlet bonyolultabb, mint *A huszanhatodik év*ben. Az oraveczi műben a Te így egészen más szereppel ruházódik fel, mint Szabó Lőrincnél. A te és az ő viszonylata metaforikusan a közelség és távolság közti különbségeket képezi le. Az *Azokról a nőkről* című versben jelenik meg legerősebben ennek képlete („Azokról a nőkről szeretnék most beszélni neked, akik voltak az életemben, arról a sok terről, akiből egy szép napon mind ő lett, és akiknek mind egy szép napon a teből ővé lettem").[59] A Te még megszólítható, a Te-vel az én párbeszédben van, az ő azonban kívül esik a párbeszéden, megszólíthatatlan, nem illeszthető még egy látszólagos párbeszédbe sem.

Szabó Lőrincnél a Te egységessége (névvel behelyettesíthetősége) folytán nem válik a fenti kérdés érvényessé. *A huszonhatodik év*ben inkább a halott kedves múltban elhangzott szavainak felidézése és síron túli megszólalásmódjai válnak értelmezendő kérdéssé. A múltból vett stilizált idézetek kapcsán Szabó Lőrinc a *Vers és valóság*ban több helyen említi, hogy „Erzsike" más szavakat használt, de maguk a gondolatok elhangzottak. A *Megszületés* című szöveg esetében van jelen

58 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Beleírás és kitörlés…*
59 Oravecz Imre, *1972. szeptember*… 41.

effajta parafrazálása egy levélnek, melyet szeretője írt, s a hozzáfűzött jegyzetben Szabó Lőrinc hivatkozik is erre a levélre:

> „Ti. mindenáron meg akartam szólaltatni szegényt, a saját szavaival, vagy majdnem azokkal. A stílus itt persze sokkal emeltebb, a levél és az én visszagondolásom együtt szuggerált a vers írására."[60]

A parafrazáláson túl párbeszédes alakban is megszólaltatja a kedvest, akár a múltra vonatkozólag, akár síron túli megszólalásként, ám ezek sosem valósulnak meg teljes párbeszédként. E nem meg valósulás jól érzékelhető a *Hova?* című szövegben, amely kérdésekkel szólítja meg a Másikat, de mindig csak újabb kérdések születnek, a válasz nem érkezik meg, nem érkezhet meg, így válik az utolsó kérdés a Te állapotára vonatkozóvá: „mondd már hova lettél?". Más módon próbál beszélgetést felidézni a *Légy ma te tiltás!,* amely a tragédia előtti időszak egy párbeszédére utal vissza, melyben „Erzsike" kijelenti, hogy most képes volna meghalni („– Haljunk meg? – hívtál, ahogy egykor én. / – Most tudnék!"). A párbeszéd idézettsége azonban csonka, a lírai én nem válaszol a feltett kérdésre, csupán visszaemlékezik, hogy nem „ébredt gyanu" benne, s utólagosan teszi fel a kérdést, hogy vajon az volt-e a pillanat, amikor szerelme elhagyta.

Síron túli megszólalás valósul meg a *Képzelt párbeszéd* című szonettben, amelyben a „túlvilági férj" és a „kisértet-feleség" beszélgetése rögzítődik („Szóltál? – Nem. – De hisz most is szólsz! – Szivedben/ sirdogálok.").[61] A sírdogáló kísértet-feleség a lírai én szívéből szólal meg, így az emlék maga, ami élve maradt, a beszélgetés ettől a ponttól nem látomás, nincs megvalósulási lehetősége, nem más mint emlékezés. A *Kár volt, vagy megérte* című versben ez artikulálódik is. A kezdő szavak után („Hang suttog:") idézet kezdődik, a halott szólal meg, emlékezik arra a napra, mikor először lett szerető, miközben ő maga is kinyilatkoztatja önmagáról, hogy: „Nem vagyok: általa gondolkozom. / Emléke vagyok." A megkezdett beszélgetések valamilyen formában mindig kudarcba fulladnak, örökösen realizálódik, hogy már nem fenntartható a beszélgetés. Ebből következik, hogy szeretőjét újra kell definiálnia, nem maradhat azonos a halál előtti állapottal.

Az újra definiálás kényszere alatt válik a Te az emlék, a tükörkép, a hiány fogalmaival egyenértékűvé. A tükörkép motívuma a *Bolond tükör*rel kezdődik („Csak tükröd őriz, tükröd, én, a lélek"), de több szövegben is megismétlődik ez a motívum, mint a *Kettős vereség* címűben („Ami vagy, / mind csak agyam tükörjátéka már"). A tükör motívumhoz hasonló a képzelet révén fenntartott létmódja a kedvesnek. Egy-

60 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság*… 89.
61 Szabó Lőrinc, *A huszonhatodik év*… 211.

részről visszamenőlegesen is fel akarja ruházni képzelt létmódjával, mint az *Ugye az voltál* című szonettben („Képzelet, / ugye, mindig az voltál?", másfelől az emlékezés révén odaképzeltet jeleníti meg: „Itt voltál? Dehogy, / dehogy voltál! Vagy talán – ?" *(Velem süllyedsz).* A képzelet, a jelenlét hiányát implikálja, ahogy sok szöveg a hiányban próbálja megragadni a Te mivoltát. A Te hiánya mindenre kiterjed, mindent átfog, a *Csodálatos-rémületes* című szonettben a hiány és a jelenlét kettőssége plasztikusan ábrázolódik: „Hiányoddal vagy jelen: a szegényebb / világ fájóbb, de több lett". Ehhez hasonlóan az *Üldöző hiány* erősebb jelenlétnek nyilvánítja a vers elején a Te nem létét, ám itt is reflektált, hogy hiánya és emléke csupán a lírai énben létezik („agyrém vagy"). Ugyanakkor a hiányban való megragadása egyben megragadhatatlanná is teszi a Te alakját: „Végtelen vagy, / végtelen hiány". Ez a mindenre való kiterjesztés, a hiányként való ábrázolásmód a Te jelenlétének fenntartását célozza meg, amely végül az emlékek őrzésében marad meg. Más fajta újradefiniálási kísérlet az *Alkalom* szonettben lévő, amely a „mi voltál?" kérdésre próbál felelni. Utólagos értelmezése ez a kapcsolatnak és a lírai Te-nek, az alakalomban, lehetőségekben írja le a Te mivoltát. Méghozzá saját magára vonatkoztatva: „Alkalom voltál, hogy boldog legyek. / Alkalom, hogy meg ne becsüljelek. / Alkalom, hogy sose felejtselek." Azonban nem csak a Te által értelmezi önmagát a lírai én, a kötetben az önmegszólító verstípussal is találkozhatunk, mint a *Vezeték* vagy a *Mérlegen* című szonettek. A *Mérlegen* szerkezete bonyolultabb, tekintve, hogy megkettőződik a lírai én, hiszen önmagát megszólítva feltesz egy kérdést, melyre válaszol is: „vállalnád vele rögtöni halálod?!… / – Nem tudom! – sírok föl." Az önmegszólítás és a válasz kényszere azokkal a szakirodalmi megállapításokkal hozhatók összefüggésbe, amelyek e felelősség vállalásának kérdését helyezik előtérbe. A kedves elvesztése nem csak a Te elvesztésével és definiálhatatlanságával függ össze, hanem a lírai ént is új önmeghatározása kényszeríti. Helyét és helyzetét kell értelmeznie a múltban és a hiánnyal telített jelenben, a halotthoz és az élőhöz képest kell döntéseire reflektálni („egyre jobban / fáj, amit még az élőnek okoztam" *Mérlegen*), így válik újraértelmezhetővé az egész kapcsolat.

Ahogy Oravecz Imrénél, ebben a ciklusban is felmerül a lírai én és Te szólamain kívül a harmadik megjelenése, az ő. Lényeges különbség, hogy míg Oravecznél bizonyos Te alakok válnak ő-vé, Szabó Lőrincnél az ő is pontosan behatárolható, feleségét jeleníti meg ekképpen. A *Mi, hárman* és a *Keresztények* című szövegekben találkozik az ő-vel az olvasó, aki mindkét esetben a lírai én és Te kapcsolatához viszonyítva jelenik meg. Az ő a harmadik, a legtávolabbi, de nem vonható ki az

én és a Te viszonyából („és mindhárman mindenre ráfizettünk."; „de ti másképp mértétek le a végső / parancsokat, keresztények, te és ő, / s közben éj lett, s minden azt mondja: késő!"), ezzel a tragédia felelősségében is részesedik. A lírai én és Te párbeszédén túl, mindkét kötet utal a harmadikra is, az ő azonban egyik kötetben sem megszólított, s nem kaphat hangot sem, valamint más-más aspektusokból ábrázolódik, de nem hagyható ki az én és a Te történetéből.

Vers és valóság – a fikció és életrajziság határainak elmosása

A *Vers és valóság* című kötetnek kommentárjairól már fentebb, az egyes versek esetében volt szó, ebben a fejezetben a kötetről, mint költői aktusról kívánok szólni, valamint néhány kommentárral példázni a kötet működését.

Szabó Lőrinc a *Vers és valóság* kötettel szokatlant, ám mégsem előzmények nélkülit alkotott, az irodalomtörténetben fellelhetők hasonló eljárások. Babits Mihály saját verseihez fűzött keletkezéstörténeti magyarázatai, Dante *Vita nouva* és Goethe *Dichtung und Wahrheit* című műve szorosan köthető a Szabó Lőrinc-i önkommentárokhoz.[62] A Goethe-mű (a címek egybehangzóságán kívül) még a keletkezés szempontjából is kapcsolható a *Vers és valóság*hoz, hiszen mindkét művet tollba mondta szerzőjük.[63] A *Vers és valóság*ból azonban jelen írás csak *A huszonhatodik év*hez fűzött kommentárokat kívánja felhasználni, így behatóan az egész kötetről nem kíván szólni.

Az önkommentárok a *Vers és valóság*on belüli egyes kötetek elé egy-egy bevezetővel indulnak. *A huszonhatodik év* előtt álló bevezető (előszó?) kitér arra a problémára, hogy miért veszi előrébb ezt a kötetet, mint a *Tücsökzené*t, így már nem csak az egyes köteteket látja el kommentárral, hanem az éppen születő *Vers és valóság* szerkezetére is reflektál. A *Lírai rekviem*ről úgy nyilatkozik, mint „tartalmilag és formailag" legegységesebb művéről, ami arról a halottról szól, akiről több verset is írt életében, és ezek közül sokat elhallgatott vagy elfátyolozott.[64] Szabó Lőrinc eljárása merőben más, mint Oravecz Imréé, aki minél inkább igyekszik felhívni a figyelmet az eltávolítás mozzanataira, az életrajzról való leválasztottságra. Szabó Lőrinc bevezetőjében, nem csak olyan, az életének a kötetre való hatásával kapcsolatos megjegyzéssel találkozhatunk, mint hogy titkolt kapcsolata a halott kedvessel, a „több évtizedes visszafojtottság nyilván meglátszik", de még azt is elárulja, hogy a halott szerelmes (kinek neve is nyíltan feltárul) melyik te-

62 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Tükörszínjátéka agyadnak,* Ráció, Bp., 2010., 280–281.
63 *Uo.,* 281.
64 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság…* 69.

metőben, parcellában és sorban nyugszik.[65] Ez a közvetlenség, az olvasónak ilyen fokú beavatása egészen szokatlan és igencsak zavarba ejtő.

A kötetről és annak keletkezési módjáról való beszámolója, azonban sok tekintetben egybejátszható az oraveczi előszóval. A feldolgozás folyamataként titulálja ő is művét, amennyiben azt mondja kötetéről:

> „Amikor a halál utáni első napokban észrevettem, hogy mi dúl bennem, egy vastag irkába oldalanként villámgyorsan lejegyeztem az emlékeztető mondatokat vagy szavakat egy-egy jelenet őrzésére és a füzet, a százlapos, igen hamar megtelt."[66]

(Szabó Lőrinc ezen „irkája" olvasható a *Vallomások*[67] című kötetben is, a több mint százötven oldalas füzet elején *„Tervezett költemények"* cím szerepel.[68]) Az oraveczi szöveg hasonlóságát szinte lehetetlen nem észrevenni:

> „Csak később értettem meg, mire való ez a szokatlan, mondhatni, obskurus foglalatosság, mi az értelme. És mikor megértettem, mind rendszeresebben ragadtam ceruzát (azzal írok), és mind gyakrabban öntöttem ki magamból, ami fojtogatott, ami kikívánkozott belőlem. Közönséges géppapírt használtam, és inkább megszokásból, semmint a rend kedvéért egy kiszolgált dossziéban tartottam a lapokat."[69]

Mindkét szövegrészletben erőteljes a „terápiás írás" gyakorlatára való rámutatás, ahogyan az eszközök megemlítése, és a feljegyzések fontossága. A szövegek formaiságával kapcsolatosan tett reflexiójuk is hasonló, Szabó Lőrinc a szonettek kialakulását a „véletlennek" tulajdonítja, hiszen Korzáti Erzsébet halála előtt nem sokkal írt kettejükről két verset, és e kettő szonett volt. Oravecz pedig a szabadversekben rejlő „szerkezeti rugalmasságra" és „nyelvi nyitottságra" utal, amelyek megadták neki az utolsó lökést ahhoz, hogy kötetbe foglalja élményeit. Az oraveczi művet szem előtt tartva még egy érdekes mozzanatot érdemes kiemelni, méghozzá, hogy Szabó Lőrinc a kötetét nem csak lírai rekviemként, hanem „lírai napló"-ként is megnevezi („Tulajdonképpen egy lírai napló lehetne ez a könyv Erzsike légkörében.").[70]

A kommentároknak különböző fajtáival találkozhatunk, az egészen személyestől a szakmai megjegyzésekig. Kulcsár-Szabó Zoltán

65 *Uo.,* 69.
66 *Uo.,* 70–71.
67 Szabó Lőrinc, *Vallomások,* Horányi Károly, Kabdebó Lóránt szerk, Osiris, 2008., 568–569.
68 *Uo.,* 859.
69 Oravecz Imre, *1972. szeptember*… 7. Kiemelés tőlem.
70 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság*… 71.

felosztása szerint négy típus kölünböztethető meg, a versek filológiai hátterének feltárása; kompozíciós szándékok bemutatása; életrajzi összefüggésekre való rámutatás, szereplők azonosítása; és végül a versek formai-ritmikai elemzése.[71] Egyes versek keletkezési körülményei meglepően pontosan vannak regisztrálva. Az első szonett kommentárjából kiderül, hogy a költő épp influenzás volt és „hanyattfekve fordított" az ágyában *(Önvád)*. Máshol elárulja, hogy a még élő kedvese, hogyan reagált a *Képzelt képzeleteddel* című szonettre, amit még levélben küldött neki Hévízről, s bár szépnek tartotta, de túl játékosnak és bonyolultnak vélte a helyzetrajzot *(Képzelt képzeleteddel)*. Megint más esetben felhívja a figyelmet arra, hogy az eddigi szonettek tercináinak rímképletei eltérnek a sorra következők speciális rímképletektől *(Vezeték)*. Ezen példák alapján látható tehát, hogy a különböző önkommentálási kategóriák nagyon jól elválaszthatóak, és igen sokirányúak.

Az a szempont azonban még hozzátehető az előbbiekhez, hogy vannak olyan jegyzetek, melyek a versek történetével foglalkoznak megírásuk után. Ehhez kapcsolódnak a versek közlésével kapcsolatos problémákról szóló feljegyzések. A versek közlésének kérdésében is lehettek hasonló gondolatok, mint ami Oravecznél az *Egy napló története*ben felmerül, méghozzá, hogy mennyire etikus ilyen személyes jellegű írásokat közölni. Szabó Lőrincnél ez a kérdés nem jelenik meg olyan reflektáltan, mint Oravecznél, ugyanakkor *A jó hatalom* című vers kommentárjában kijelenti: „Azt hittem sosem jelenik meg."[72] A kiadással kapcsolatban nem csak ebben a kommentárban nyilatkozik, később arról szól, hogy verseit túl szubjektívnek és pesszimistának találta Aczél Tamás és ezért nem közölte őket, s csak később 1955-ben kezdte az *Alföld* publikálni a szövegeket.[73]

Az alkotás folyamatára és az értelmezés problémájára reagál a *Maradék élet*hez fűzött jegyzetében, amely eloszlatja azt a feltételezést, hogy a verset (mint Illyés gondolta) Villon hatására írta volna. Noha hozzáfűzi, hogy valóban ő fordította Villon *A szív és test vitája* című versét, azonban kizártnak tartja saját versére való hatását.[74]

A fenti példák jól mutatják, hogy nem csak személyes életére, a versek és a múlt egymásból magyarázására törekszik a *Vers és valóság*ban, hanem sokszor az alkotásfolyamatot, vagy a versek történetét rögzíti. Kétségtelen, hogy az életrajziság átütő erővel jellemzi a jegyze-

71 Kulcsár-Szabó Zoltán, *Tükörszínjátéka agyadnak*… 282–283.
72 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság*… 82.
73 *Uo.,* 152.
74 *Uo.,* 111.

teket, olyan személyes vonatkozásokat is említve, amely Oravecz esetében elképzelhetetlen volna, ugyanakkor mégsem olvad eggyé, még a kommentárok révén sem Szabó Lőrinc és lírai énje.

Összegzés

A két kötet bemutatása egymás mellett összehasonlítási kísérlet volt, valamint arra való rámutatás, hogy a fikció és az életrajziság egymásba fonódása a magyar irodalomtörténet több pontján is felmerül. A két kötet eljárásának hasonlóságai nem csupán az önéletrajzi elemek, hanem olyan költői aktusoknak is köszönhető, amelyek reflektálnak a kötetek életrajzi és fikciós terére.

Bár mindkét kötet erősen visel magán önéletrajzi jegyeket, az önéletírás fogalmát (ha a lejeunei értelemben vesszük azt) mégsem lehet egyik kötetre sem alkalmazni. Lejeune meghatározása szerint ugyanis az önéletírás kritériuma, hogy a visszatekintő prózai elbeszélés, amelyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúly pedig a magánéletre vagy személyiségének történetére helyeződik.[75] Ezeknek a szempontoknak nem felel meg a két mű, Oraveczé főként abból a szempontból, hogy törekszik lírai énjét tudatosan leválasztani szerzői mivoltáról, Szabó Lőrinc pedig szonettjei révén már a nyelvi megformáltság kritériumának sem felel meg, noha nála a szerzői és a lírai én kapcsolata (főként a *Vers és valóság* kommentárjai révén) bonyolultabb képet mutat az oraveczinél. Az önéletrajzi ihletettség azonban nem tagadható meg egyik kötettől sem, sőt a poétikai játéknak, a fikciós és életrajzi tereknek egybejátszására éppen ez ad lehetőséget.
Az *1972. szeptember* és *A huszonhatodik év* így nem csak témájuk és emlékezésfolyamataik révén kapcsolhatók össze, s nem csak Oravecz Imre mottója teremt párbeszédet közöttük, hanem a szerzői önreflexiók szempontjából is vizsgálhatók eljárásaik, amelyre e dolgozat is igyekezett rámutatni.

Bibliográfia

Földényi F. László, Életre ítélve, *Élet és irodalom* 1988/15.
Gács Anna, A visszaszámlálás naplója, *Holmi* 1994/2
Kabdebó Lóránt, *A stilizált téridőben (A huszonhatodik év 1950–1951)* = K. L., *Szabó Lőrinc pályaképe,* Osiris, Bp., 2001., 247–259.
Kulcsár-Szabó Zoltán, *Oravecz Imre,* Kalligram, Pozsony, 1996.
Kulcsár-Szabó Zoltán, *Beleírás és kitörlés = Újraolvasó. Tanulmányok Szabó Lőrincről,* szerk. Menyhért Anna, Kabdebó Lóránt Anonymus, Bp., 1997., 150–157.
Kulcsár-Szabó Zoltán, *Lírai hang, emlékezés és fikció Szabó Lőrinc*

75 Philip Lejeune, *Önéletírás, élettörténet, napló,* Bp. 2003., 18.

két kései versciklusában = K-Sz. Z., *Tükörszínjátéka agyadnak,* Ráció Kiadó, Bp., 2010., 239–269.

Kulcsár-Szabó Zoltán, *Testamentalitás és önéletrajziság a* Vers és valóság*ban* = K-Sz. Z., *Tükörszínjátéka agyadnak…* 270–295.

Lejeune, Philip, *Az önéletírói paktum* = Ph. L., *Önéletírás, élettörténet, napló,* Bp. 2003.

Margócsy István, Ornamentális minimalizmus? Oravecz Imre költészetéről, *Alföld* 1995/10.

Oravecz Imre, *1972. szeptember,* Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp.,, 1993.

Oravecz Imre, Egy napló története, *Élet és Irodalom* XXXI./15

Oravecz Imre, *Kedves John. Levelek Kaliforniába,* Helikon, Bp., 1995.

Radnóti Sándor, Körmondatok a szexusról és szerelemről. Oravecz Imre 1972. szeptember, *Kortárs* 1988/7.

Rába György, *Az elveszett és megtalált harmónia* = R. Gy., *Szabó Lőrinc,* Akadémiai, Bp., 1972., 152–166.

Szabó Lőrinc, *A huszonhatodik év = Szabó Lőrinc összes versei* II. kötet, szerk. Lator László, Unikornis, Bp., 1998., 193–242.

Szabó Lőrinc, *Vallomások,* szerk. Horányi Károly, Kabdebó Lóránt, Osiris, 2008., 568–569.

Szabó Lőrinc, *Vers és valóság,* Kabdebó szerk. II. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, 1990., 69–174.

Szigeti Csaba, Memória és melankólia, *Tisztáj* 1988/11.

Tábor Ádám, *A váratlan kultúra,* Balassi, Bp., 1997., 94–98.

Zsuppán Klaudia, *A weörösi hagyomány Oravecz Imre* Héj *című kötetében = Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában,* szerk. Horváth Kornélia, Ráció, Bp., 2011., 98–103.

Idegennyelvű publikációk

ELTE BTK Anglisztika MA II.

Gyuris Kata

The construction of otherness in Kazuo Ishiguro's Never Let Me Go

Otherness and the exploration of its ultimate meaning through perceptive and self-reflexive narrators is one of Ishiguro's most common recurring themes. It is usually deeply incorporated into the body of the text but often goes even further than a mere textual motif. The main aim of this essay is to show how this concept is contextualized and developed in the author's latest novel, *Never Let Me Go*. We can distinguish four levels in the construction of otherness moving from an extra-textual to a meta-textual level. Firstly, it is essential to understand the generic conventions thrust upon the book by the introduction of science-fiction elements and how these expectations are eventually subverted. At the same time, they also contribute greatly to one of the main themes of this essay: the construction of otherness via language. In the long tradition of speculative fiction, language has repeatedly proved to be a major factor in the creation of the new and very often alien world. Secondly, the essay will analyze this linguistic alienation by looking at specific examples and how they differ from the traditions and conventions of speculative fiction. Thirdly, the essay will discuss the question of strangeness and eventually the formulation of otherness in general and as perceived in the novel. Finally, it will be shown how these seemingly small changes in language and the perception of the self add up to a much greater scheme, namely that of the conditioning of the narrator and eventually the reader.

Subverting the traditions of speculative fiction

There are two ways to tackle the problem of the presence of speculative fiction elements in *Never Let Me Go*. One of the approaches, which shall not be discussed here at length would consider the paratextual features of the novel. *Never Let Me Go* was published in 2005 by Faber & Faber, one of the last publishing houses to resist publishing popular fiction and stick with what is commonly perceived as high literature. In this case, generic subversion occurs when an author of high literature publishes a book ridden with sci-fi elements at a rather traditional publishing house and thus surprises his readers.[1]

The other approach reflects on the relationship of this specific novel and the tradition of speculative fiction: the subversion of generic expectations (namely those of science-fiction and dystopia) occurs when the unsuspecting reader discovers that despite the presence of clones and an imagined, yet plausible world, *Never Let Me Go* is not a traditional science-fiction novel. It merely makes use of some speculative fiction elements in order to highlight a meaning that is beyond the scope of traditional sci-fi literature. By creating "science-fiction without the technological" (Jerng 381), Ishiguro sets out to confuse but at the same time to engage the reader in a process of self–knowledge and on a much larger scale, in the process of gaining more information about humanity.

The apparent lack of detailed descriptions of scientific inventions also shows that the author is only interested in the clone story as a backdrop to the real events. Griffin claims that Ishiguro has created a "critical science-fiction" (653) whose primary goal is to reflect upon the historical present. His singularity lies in the fact that his science-fiction is actually without science; what he does is merely to change the connotation of certain words and expressions to create a secluded, mystery-ridden alternative world.

This linguistic subversion is perhaps rather characteristic of the dystopian tradition. It is also crucial in works such as Huxley's *Brave New World*, Orwell's *1984* or even Atwood's *The Handmaid's Tale*. In a sense, Ishiguro follows in the footsteps of these decisive works but he also deviates from them in various aspects. Furthermore, Toker and Chertoff mention a number of recurring tropes in speculative fiction which are traceable in *Never Let Me Go* and also highly reminiscent of the Anglo-Saxon tradition of anti-utopias.

1 Of course, the traditionally lower status of speculative fiction is highly prevalent in this interpretation. The essay treats this issue only marginally especially because of the difficulty such a distinction poses. (Thanks to Simon John James, Durham University for his valuable remarks in the topic.)

One such topos is the presence of surveillance (169), the undying attention of a superior group which prevents the protagonists from straying from the path assigned by the authorities. However, it is not obvious at first glance as there is no Big Brother or Eyes in *Never Let Me Go* but a seemingly benevolent and beneficial institution which recalls the typical British countryside boarding school. The surveillance is executed by schoolteachers who gently guide the students towards their purpose in life which remains hidden from the readers until the very end. Ishiguro exploits this trope in a very unique way: he keeps the basis of the motif but makes it much less intimidating by placing it in an everyday context, one that confuses the reader but at the same time allows him to sympathize with the characters in a much more profound way.

The presence of rigid social classes and the exclusion of certain members of society are also characteristic of numerous negative visions of our future. The way the clones are kept hidden from the rest of the world is reminiscent of the guilt of the scientifically evolved world: there is always a price to pay for utopias.[2] One such price is conditioning, one of the major characteristics of dysopias. Huxley writes in *Brave New World* that "all conditioning aims at […] making people like their inescapable social destiny" (11). Ishiguro uses the motif of conditioning on several levels: it is not only the clones that are conditioned to accept their inevitable fate but the reader as well. This latter phenomenon shall be discussed in more detail in the fourth chapter.

Toker and Chertoff distinguish two more recurring topoi which are often characteristic of speculative fiction. They claim that there is always a "revelatory interview with the authorities" (174) which highlights the past events recounted by the narrator but at the same time shatters the hopes of the characters. This is particularly true in *Never Let Me Go* where the revelatory scene occurs after many hints have been postulated that deferrals are indeed possible and the two main characters might be saved at the end. However, it must be pointed out that Ishiguro is not much interested in mysteries and shocking rev-

2 N. B. the England envisioned by Ishiguro is only utopistic in the sense that terminal diseases no longer exist; the author does not mention that the world has changed in any other aspect. There might still be wars, poverty, famine and other important issues. Thus, in a sense, *Never Let Me Go* employs a common phenomenon in dystopian fiction: a transitory generation which has not yet fully comprehended the gravity of the change they are currently experiencing. The situation in *Never Let Me Go* is hence all the more enigmatic as one does not know whether to regard it as a fully-fledged dystopian vision of England or merely as its rudimentary version.

elations, therefore, the somewhat didactic speech of Miss Emily does not offer any surprise to the reader. On the contrary, it reinforces the futility of trying to subvert the system; something that could be anticipated from the very beginning precisely because of the speculative fiction elements in the novel.

Incidentally, this revelatory interview also provides the only occurrence of actual science in the book. When discussing the reasons for the existence of Hailsham and the rumours about possible deferrals, Miss Emily mentions several times the notorious Morningdale scandal:

> It concerned a scientist called James Morningdale, quite talented in his way. He carried on his work in a remote part of Scotland, where I suppose he thought he'd attract less attention. What he wanted was to offer people the possibility of having children with enhanced characteristics. Superior intelligence, superior athleticism, that sort of thing. Of course, there'd been others with similar ambitions, but this Morningdale fellow, he'd taken his research much further than anyone before him, far beyond legal boundaries. Well, he was discovered, they put an end to his work and that seemed to be that. […] It reminded people, reminded them of a fear they'd always had. It's one thing to create students, such as yourselves, for the donation programme. But a generation of created children who'd take their place in society? Children demonstrably superior to the rest of us? Oh no. That frightened people. They recoiled from that. (123)

This passage explains a fundamental conflict in Ishiguro's England. The basic struggle between humanity and the advance of scientific technology is also one of the major topics of speculative fiction. It would seem from the Morningdale scandal that the two are mutually exclusive. As soon as the improvement of scientific methods endangers the ontological position of humanity, they cease to regard the clones created specifically for the purpose of helping them as living and feeling creatures. Anything that is strange and unknown carries a potential threat for the position of mankind. Thus, the marginalisation of technological matters eventually reflects on a moral problem: "The world didn't want to be reminded how the donation programme really worked." (124). With this short note on scientific evolution, Ishiguro approaches the genre of science-fiction but at the same time uses it to draw on the importance of how otherness can create fear and ultimately conflict and exclusion.

The last element of speculative fiction to be mentioned by the authors is love as a subversive force (Toker and Chertoff 173). Dystopias tend to treat love and sexuality in different ways, whichever suits the newly created world. In *1984*, there is a complete restraint on sexual-

ity, while in *Brave New World* promiscuity and multiple relationships are encouraged and even expected of the citizens. However, as in *Never Let Me Go*, the different castes would never be allowed to mate with each other: just as an Alpha would never be allowed to make love to a Gamma, a clone would have no chance of having a relationship with a "normal". Ruth, Kathy and Tommy are encouraged to experiment with their sexuality for one reason: all clones are sterile, thus, sex has no consequences for them. On account of this sexual liberty and their low life expectancy, the clones are usually not represented as being capable of profound feelings for each other or of having the capacity to feel real love. Nonetheless, the rumour circulates that couples who are truly in love and can prove it, might be given a deferral, i.e. their donations can be postponed a few years. Even though Kathy and Tommy's love would never be able to demoralize the whole system as Julia's and Winston's might have done, the trope of subversive love links the novel once again to the tradition of dystopias and at the same time shows how chances and possibilities are inhibited by society.

The most unique characteristic of Ishiguro's use of speculative fiction elements is that he defamiliarises the reader specifically through familiarity (Grishakova 194). There is no spatial or temporal displacement as in many works of science-fiction, the environment is familiar and the students seem perfectly normal. They are constantly occupied with everyday problems such as which team will win the game or which teacher is nicer. The subtle occurrence of science-fiction elements and dystopic topoi foreshadows the nature of the work but at the same time prevents it from becoming traditional speculative fiction. The only place where true displacement appears is language and vocabulary.

Thus, the first level of the construction of otherness occurs as early as "outside" the text when the reader tries to place the novel in different generic traditions. *Never Let Me Go* becomes unique and strange in the sense that it differs from both Ishiguro's previous style and from the conventions of speculative fiction as well, which it nevertheless seems to follow at first glance. The alienation effect starts on an extratextual level and eventually unfolds in the text itself, contributing to a greater scheme of the recurring topos of otherness.

Language and otherness

There are two important facets of the creation of linguistic otherness in *Never Let Me Go*. Firstly, there are explicit changes in language use and terminology which alienate language from what is perceived to be normal by the average reader. This phenomenon also works within

the fictional world on several levels, thus it is not only the readers that are alienated but some of the characters as well. Then there are very subtle instances where language simply denotes clones as "we" and normal people as "them", creating a confusing and often very eerie atmosphere. This is strongly attached to the question and importance of naming and marking the individual and his otherness, which shall be discussed in the second part of this chapter.

When it comes to the systematic changes in language, part of the invention of Ishiguro is that – unlike traditional speculative fiction – he does not create a specialised scientific vocabulary (Griffin 649). Linguistic alienation occurs by the use of everyday language and the only curiosity is the alienation effect employed by Ishiguro: he makes ordinary language strange and uses common words in an uncommon manner (651). In this sense, he does create a whole new vocabulary which is all the more effective since there is a huge discrepancy between the readers' and the clones' perception of these words. Of course, the term "ordinary language" can be interpreted from several different points of view. It might reflect on the readers' linguistic competence but a perhaps more interesting aspect is how "ordinary" is understood within the novel. It might refer to the already altered language of the fictional world but there are very subtle distinctions within this concept as well.

Words like *donor, veteran* and *deferral* all receive a special connotation in *Never Let Me Go*. In a sense, Ishiguro recreates the process of language acquisition on several levels. Kathy, Tommy and Ruth were not only raised isolated from the rest of the world, they were also cut off from the rest of *their* world, i.e., the world of the other clones. Therefore, when they move to the Cottages, they are forced to learn words that are completely new to them and that relate to concepts completely unknown to them beforehand. The same phenomenon occurs on the level of the readers as they are also forced to familiarise themselves with the new terminology of Ishiguro's world in order to understand Kathy's narrative. Thus, the extra-textual effect of linguistic alienation is transferred into the fictional world as well and there used to contribute to the general atmosphere of otherness.[3]

The other very effective device of linguistic alienation is the frequent use of euphemisms which serves once again to give moral justification for the treatment of clones. It is not only their existence that

3 This time, the construction of otherness refers to at least three groups which are differentiated specifically by their different use of language: the normal people, the clones and the clones who grew up in Hailsham-like institutions.

is condoned by society but their whole life cycle as well, thus the system that is organised around the clones. Words such as "donor" and "carer" commonly refer to actions willingly executed. A "donor" is normally someone who is willing to donate and a "carer" refers to a person who chose to take care of someone. In *Never Let Me Go*, however, they both refer to people who did not choose to become "donors" or "carers" but rather had these titles thrust upon them to make their deaths seem voluntary and this way perhaps more ethical. The ultimate euphemism is "to complete" which marks the end of the clones' life cycle but makes it sound like the noble ending to a life well lived. It also lessens the edge of what is being done to them by reducing their entire life to a task that needs to be completed.[4]

These euphemisms do not only contribute to the sense of difference already created by the alienation of common words but they also represent the unacceptable truth that nobody dares to utter. As a result of their conditioning, the clones are not even aware of this truth but for the ordinary people, the euphemisms offer a last moral justification. Kathy's reserved narrative further reinforces this strange ignorance:

> For the most part being a carer's suited me fine. You could even say it's brought the best out of me. But some people just aren't cut out for it, and for them the whole thing becomes a real struggle. They might start off positively enough, but then comes all that time spent so close to the pain and the worry. And sooner or later a donor doesn't make it, even though, say, it's only the second donation and no one anticipated complications. […] For a while at least, you're demoralised. (95)

Kathy's personal take on being a carer is almost completely without emotions, she talks about the completion (thus death) of her donors as an unpleasant trifle which even though makes her said, is still part of life. This reserved storytelling creates the illusion that clones do not possess as intricate emotions as humans (hence, a reason for their inferiority) but in reality it is merely a proof of the success of the con-

4 It has to be pointed out that according to Puchner (48) "donor" and "carer" are not actually euphemisms as they denote people who really donate and care. However, my point is that it is the lack of deliberateness that alters the quality of these two words and makes them euphemisms. It should be nonetheless taken into account that these words are completely natural to the clones, they only possess a misleading quality for regular people. Kathy, Tommy and Ruth would not know the difference between "donor" and "victim". Puchner also argues that the verb "to complete" differs from the previous two words in that it clearly "displaces and replaces" (48) death and even makes a subtle reference to what might follow death, a vegetative state that Kathy occasionally refers to.

ditioning system. Their preferred life cycle is so deeply incorporated into the thinking of the clones that this process seems perfectly natural to them. Besides, there is marked difference between Kathy and several other characters as Kathy is practically the only one who manages to remain so level-headed throughout all her life. She is in very strong contrast with the outspoken manners of Ruth who is the only character to dare to utter the truth about the purpose of their existence and eventually to question it: "Why train us, encourage us, make us produce all of that? If we're just going to give donations anyway, then die, why all those lessons?" (121) She is also the only character to use the word "die" instead of "complete".

Apart from the direct changes in language, there are very subtle and almost unperceivable ones which operate on the level consciousness and naming. Before referring to the clones as the conspicuous others or inventing a whole new vocabulary to describe their existence and function, there is already a perhaps unconscious differentiation. Difference is inevitably created when the clones are constantly referred to in animalistic terms (Whitehead 64). The teachers constantly use the verb "to rear" when talking about the education of the clones instead of "to raise", which would be the normal term when referring to human beings. The students of Hailsham are never directly mentioned as lesser creatures or described with any such insulting terms but it is nonetheless clear from such instances that there is indeed a heavily implied sense of difference.

As Puchner points it out (45), the language, the gestures and even the forms of interaction between the three friends are imitations of what they perceive to be the normal modes of social interaction. Kathy, the most perceptive of them notices how the veterans' "[…] mannerisms were copied from the television". (56) Similarly, they attempt to construct their own personal and communal identity following the pattern of ordinary people. The clones recreate the life cycle of humans using the new vocabulary. They start out as "students" of Hailsham which at first sight does not seem to imply anything different from ordinary British schoolchildren. However, the aim of their entire education is conditioning them to accept the purpose of their existence and, therefore, they do not learn anything about living in the outside world. They continue their lives in the Cottages where they eventually become "veterans", a term designating older students with what they think to be real life experience but as it has already been pointed out, they merely copy human behaviour. The next station in the life of the clones is being a "carer", directly preceding the

"donor" stage and eventually dying. Ishiguro deliberately imitates the normal stages of human life in order to show how limited and closed down the existence of clones is and also to draw attention to the monotony of a conditioned and a pre-designed life.

The irony is that by trying to imitate human beings, they create a marked difference between themselves and normal people. Just as Hailsham seems to be a regular English school, they also seem to be regular English children and later young adults, but their social awkwardness and the difference in their linguistic expression betray them. The more Ruth and Tommy try to resemble the veteran couples, the bigger gap they create between themselves and normal people since what they are imitating is itself already an imitation.

Jacques Lacan introduces the psychoanalytic theory of two kinds of others (the small other and the big Other), claiming that otherness as such is not a singular concept. Drawing on Freud's concept of the ego and his own mirror stage theory, Lacan claims that otherness can be perceived in (at least) two ways. The small other is actually a projection, a mirror-image of the self which can nevertheless be found in another being. When we recognise this similarity in the "fellow being" (244), we tend to use ordinary language. However, he does not deny that true intersubjectivity, thus true dialogue could exist; he creates the concept of the Other specifically for the designation of such a phenomenon. Lacan's main idea is that whenever we make truth-claims we direct them towards the Other, which, however, can never pierce the wall created by language. The great paradox is that even though speech is founded on the existence of the Other, we cannot use ordinary language in our communication with it. Consequently, we have to keep returning to the small other, which however does not represent real communication precisely because it is as if we were talking to ourselves. Lacan further claims that "When we use language, our relation with the other always plays on this ambiguity. In other words, language is as much there to found us in the Other as to drastically prevent us from understanding him." (244)

Similarly, there is no true dialogue between either the normal people and the clones or the readers and the fictional world. Language could be the only means of communication but it is precisely what prevents the occurrence of real and meaningful interaction between the two parties. It marks the stepping stone in the construction of otherness by indicating an inherent difference between people and clones which eventually results in a lack of motivation for understanding each other.

Furthermore, Toker and Chertoff (166) speak of an emotional gap caused by the absence of parents, which serves as a background to the games of imitation Kathy, Ruth and Tommy play first as children, later as young adults as well. This is also mentioned by Lacan who postulates that the first significant Other in our lives is actually the mother. Thus, the clones are really emotional orphans whose linguistic skills are even more limited since they had only self-projected others to "practise on". The systematic alienation of common language and the use of euphemisms clearly show that this emotional gap is reinforced by a linguistic gap that stretches between the clones and normal people. This boundary marks the otherness of the three protagonists but at the same time – as is evident from Kathy's narrative – takes it to an even higher level.

The alienated vocabulary created by Ishiguro both subverts and strengthens the system. While the clones clearly stay outside the system and remain isolated as a result of the differences created partially by them, they also reinforce the social consent (or perhaps denial) and, therefore, they contribute to the integrity of society. The changes in language constitute one of the main tools in the construction of otherness which permeates the whole novel and is very intricately interwoven into every aspect of the story.

The nature and construction of otherness

The most obvious occurrence of otherness can be detected in the way the clones are situated and perceived in the new world of *Never Let Me Go*. One of the main issues of this chapter is whether their position as the conspicuous other is the result of a semi-conscious linguistic alienation and the subsequent conditioning or it is rather a pre-existing, ontological difference. It is commonly perceived, especially at Hailsham that the clones are inherently different and that there is something uncanny about their very existence. Before looking into the actual construction of otherness, it would be interesting to see how the construction of the individual and eventually the self occur in the novel.

The primary question is whether the clones are able to define themselves as independent beings or it is always in relation to someone else that their identity is constructed. In order to answer this question, we have to draw a clear separating line between the Hailsham period and what came afterwards. During their Hailsham years, the students are completely separated from the rest of the world, the only interaction they have with it is through their guardians. Nevertheless, they manage to construct themselves as others with Cathy claiming that

"We certainly knew […] that we were different from our guardians" (32). This feeling of self-otherness exists from the moment they are capable of perceiving their own situation and of formulating complex opinions about the world. However, it has to be pointed out that for the clones, especially Kathy, their own activity and use of language represents no strangeness, this is the natural way for them. She even assumes a similarity between the reader and themselves.

One of the main dilemmas of individuality resides in the act of naming and denominating. It would be tempting to claim the undisputable individuality of Kathy, Ruth and Tommy based on the fact that all of them have proper names and, therefore, constitute independent individuals. The common belief that individuals are singular and unrepeatable creations manifests in the fact that they possess proper names which are unalienable from them. However, as Ricœur claims, "[…] this designation, which is at once singular and permanent, is not intended for description but for empty designation." (29) On the other hand, proper names mark that the individual is different from everyone else (thus, in this sense, they do create otherness) and they confirm identity and selfhood. The problem is that they do not really characterise the designated one, they merely place it in relation to something. This relational classification is even more prevalent in the case of pronouns: when Kathy says "we", it is by definition understood as "not them" or as the closer group.[5]

The possibility and nature of individualisation is highly dependent on the development of the individuals. Eatough reads the novel as an example of traditional bildungsromans, with the clones' exemplary progression to adulthood (141). They exhibit all the traits that are needed for this quest for selfhood, yet it somehow still differs from traditional bildung stories. For instance, their yearning to find their "possibles" might seem like a legitimate human desire at first sight as they "[…] believed that when you saw the person you were copied from, you'd get some insight into who you were deep down, and maybe too, you'd see something of what your life held in store". (63) But in

5 Ricœur bases his ideas on Strawson's theory of individualisation. Strawson claims that individualisation cannot be based on either auto-reference (thus, personal pronouns are empty in this sense, they are unable to truly describe the individual) or selfhood (*ipséité*) for fear of solipsism. Instead of selfhood, he constructs the process of individualisation using the concept of sameness (*mêmeté*). He postulates that selfhood and sameness are not identical since sameness might refer to both numerical and qualitative identity, as well as uninterrupted continuity. (116–117) Selfhood, on the other hand, refers to the identity which belongs to an individual self. The crucial question in both cases is permanence and the capacity for change.

reality, this desire does not amount to anything since it is inherently paradoxical: the clones simply do not have a future to look into.

Eatough further claims that "organs must represent concrete manifestations of time available to *one's own* pursuit of *Bildung*". (150) This phrase is problematic from several points of view. Firstly, it is dubious if we can even name this quest a bildung since the end goal is already set, there is no room for actual improvement and eventual individualisation. Consequently, there is no space for a numerical identity – resuming Ricœur's terminology – since it becomes pointless and unable to stand on its own. Secondly, time does not seem to be a contributing factor in the process of individualisation as Kathy's perspective does not change during the novel. Her childlike mindset is both the result of her conditioning and her lack of interest (and perhaps capacity) in developing. Thus, individuality and the perception of the self *are* constructed as early as during the Hailsham years as the clones already define themselves as opposed to their guardians.

The construction of otherness is further developed when leaving Hailsham, Kathy, Ruth and Tommy find themselves confined to the Cottages, separated from the rest of society. While their difference is not so marked while they stay at school since they have barely any contact with the outside world, as soon as they are old enough to live on their own and occasionally visit the cities, their otherness becomes conspicuous and truly constructed. There has always been a sense of difference in the air but it is during the cottage years that it becomes undeniably verbalised on several occasions. In a sense, there is a demystification of the existence of clones, which, as with all rites of passage, comes with painful revelations about themselves:

> We're modelled from *trash*. Junkies, prostitutes, winos, tramps. Convicts, maybe, just so long as they aren't psychos. That's what we come from. We all know it, so why don't we say it? […] That other woman in there, her friend, the old one in the gallery. Art students, that's what she thought we were. Do you think she'd have talked to us like that if she'd known what we really were? What do you think she'd have said if we'd asked her? 'Excuse me, but do you think your friend was ever a clone model?' She'd have thrown us out. We know it, so we might as well just say it. If you want to look for possibles, if you want to do it properly, then you look in the gutter. You look in rubbish bins. Look down the toilet, that's where you'll find where we all came from. (76)

Even though the clones might be perceived as normal human beings (they might even be mistaken for art students), their difference, which is not quite obvious for them either for a long time, is undeniable. Their social awkwardness constructs them as different and it is

precisely in this passage that their inferiority (which is another obviously constructed image) is first alluded to. Although Ruth's quest for her possible might have contributed to her individualisation, this opportunity is lost in the painful recognition that they are actually no more than the remnants of the lowest of humanity.

The clones' individual otherness is, hence, not so much ontological as constructed, although there are instances where the presence of an inherent difference seems rather convincing. However, there can always be detected "others" on both the individual and the collective level compared to whom the clones feel different and even more often, compared to whom they are perceived as different. This feeling of otherness also proved to be crucial in the perception of the self, thus, they cannot be constructed as independent individuals, only as in relation to someone else.

Moving away from individual perceptions, it would be interesting to see how their otherness is constructed on a collective level. Discussing the Copernican turn[6] in Freudian psychology, Jean Laplanche puts forward a strong relationship between inner and outer otherness by saying that "internal alien-ness [is] maintained, held in place by external alien-ness; external alien-ness, in turn, [is] held in place by the enigmatic relation of the other to his own internal alien […]" (81). There is not only an interdependent relationship between the two concepts but a hierarchical one as well. While inner otherness is constructed through an external sense of difference, this latter in turn refers back to the "internal alien", a recurring concept in psychoanalytic criticism which contributes excessively to the construction of otherness.

There are, however, only a few occasions where this difference is explicitly articulated, thus, when the unconscious linguistic differentiation is manifested in very conscious thoughts about the unique position of clones. There are occasional, though often very vague statements from Kathy about their sense of otherness which rather manifests in eerie and highly disturbing situations. When a bunch of schoolgirls decide to unexpectedly circle the unsuspecting Madame to extract a genuine reaction from her, and eventually the reason for her coldness, they are shocked to see her actual reaction: "[…] she

6 The Copernican turn is a major tenet is Freud's psychoanalysis, referring to the period in early childhood when the child decentres his own universe by discovering things other than his own ego. This is an extremely important concept in theories of otherness since it represents the period when the individual turns to the other with interest, marking the first, rudimentary steps towards the construction of the image of the other.

seemed to be suppressing, the real dread that one of us would accidentally brush against her. […] she was afraid of us in the same way someone might be afraid of spiders." (16) What they sense in Madame is the strange mixture of repulsion and fear, a very complex feeling which seems to be aroused in every normal person when they encounter a clone. It is only towards the very end that the truth about this strange sensation is revealed by Miss Emily: "We're all afraid of you." (126)

The strategy of Kathy as a narrator is to recount a short episode from their lives and then retrospectively reflect on it. The strange experience with Madame raises very important issues and concepts which are uttered by Kathy in an analyzing manner:

> Thinking back now, I can see we were just at that age when we knew a few things about ourselves—about who we were, how we were different from our guardians, from the people outside—but hadn't yet understood what any of it meant. […] you're waiting, even if you don't quite know it, waiting for the moment when you realise that you really are different to them; that there are people out there, like Madame, who don't hate you or wish you any harm, but who nevertheless shudder at the very thought of you—of how you were brought into this world and why—and who dread the idea of your hand brushing against theirs. The first time you glimpse yourself through the eyes of a person like that, it's a cold moment. It's like walking past a mirror you've walked past every day of your life, and suddenly it shows you something else, something troubling and strange. (16–17)

In Kristevan terminology, such a feeling towards the other is called troubling strangeness (inquétante étrangeté). She claims that the fear of the other actually means that we are afraid of discovering the strangeness or otherness in ourselves. Similarly to Laplanche's idea about the internal alien, this concept is also grounded in Freudian psychoanalysis. Kristeva also draws on Freud's theory when she claims that what we perceive to be the other is actually that part of our ego that we had formerly rejected and this is precisely why it is all the more frightening.[7] In *Never Let Me Go*, this idea receives a strong moral connotation: the clones represent that shameful part of humanity which is hidden away in the dark by collective consent. From this, it directly follows that the "other is inside us" (284) and that when we

7 It is Freud's famous distinction of heimlich/unheimlich that has founded this idea. The original German word designating "uncanny" allows a double interpretation: unheinmlich means both unknown and familiar which creates an atmosphere of doubt and fear. How can something be strange and familiar at the same time? Strangeness is not troubling because there is anything repulsive or frightening about the other but precisely because it is so close to the self.

are fighting the other, we are actually fighting our unconscious. Kristeva further invites us not to regard the other and ourselves as fixed points in the universe, but rather as changing concepts which can be analysed parallel to each other.

In her retrospective musings, Kathy adds a twist to the idea of troubling otherness: the most frightening part of being the conspicuous other is when "you glimpse yourself through the eyes of a person like that". The real problem is not that the clones are perceived and consequently treated differently but rather the fact that their very existence is threatened by the construction of otherness. It is no longer the repulsion or fear of the normal people that they perceive but themselves, creatures who are capable of inciting such feelings. This recognition is precisely what makes Kristeva's concept of troubling strangeness all the more effective in *Never Let Me Go*.

Laplanche draws considerably on Freud's seduction theory as well. He claims that the other is perceived in its radical alterity from us, which is somehow still attractive to us (after all, the other is a rejected, yet very tempting part our identity). We are, in fact seduced by this other, a phenomenon he calls "adult seduction" (139). Interestingly enough, this works both ways in *Never Let Me Go*. Kathy, Ruth and Tommy are seduced by the prospect of possibles and of a life they will never be able to fulfil. The reason why they imitate and copy the behaviour of normal people is because it seems all the more fascinating than their own existence. Similarly, normal people are also fascinated by the clones, although they fail to recognise their ultimate similarity. Or rather, they are frightened of admitting any trace of similarity, however obvious it is. The prospect of clones, as a proof for the evolution of science and the exciting new ability to lengthen lives might seduce normal people but the fear to maintain their ontological position and the repulsion they feel when confronted with clones eventually prove more powerful.

The sense of otherness seems to be deeply incorporated into the fabric of the world of *Never Let Me Go*. It is visible not only in the unconscious use of alienated linguistic terms but also on a psychological level. Most problems remain unsaid or very vaguely articulated but their presence is nonetheless clearly discernible. Kathy's subsequent attempts at explaining what the small incidents in their lives might mean offer a unique point of view for the reader. In fact, it is precisely this narrative technique that allows the reader to actually take part in the creation of otherness.

The meta-level of otherness

The last level of the construction of otherness in *Never Let Me Go* can be best grasped in terms of the consciousness of Kathy, the narrator-protagonist. Her maturely reserved and at the same time childlike narrative is a key element in the reader's perception of otherness. Her storytelling opens up new possibilities of interpretation and simultaneously creates a new level of differentiation by constantly making the reader switch between sympathies. Perhaps the most interesting instance of the construction of otherness occurs at this level: it is not only Kathy's but also the reader's identity that becomes alienated.

Kathy is a traditional first-person narrator who is homodiegetic at the same time, therefore, even more unreliable than such narrators tend to be. Even though she is a retrospective narrator who adds several possible explanations to her memories or the events she thinks to be true, she is not omniscient. Her unreliability is not intentional as she does not know more than she shares with the reader. It is rather her different status as a clone that gives her a unique perspective and consequently renders her narrative meandering and difficult to piece together.

As much as Kathy proves to be an archetypal unreliable narrator, the techniques with which she becomes one are uncommon in the sense that they provide a further frame for the main topos of the novel: the possible manifestation and reasons of otherness. She relates her story without a greater scheme as if she was telling about a discontinuous string of childhood memories and she herself is unable to grasp the significance of the events of her life. She frequently corrects herself as if the information she is providing was not correct or not the suitable one, not the one she originally intended to mention. She also digresses a lot and ends up supplanting the "important" pieces of information with seemingly unimportant ones. Consequently, Kathy's narrative is not linear in the sense that she haphazardly suspends it in order to mention some trivial episode, like the story of Tommy's injury:

> […] I remember, around that age, a marked change in the way we approached the whole territory surrounding the donations. […] We still didn't discuss the donations and all that went with them; we still found the whole area awkward enough. But it became something we made jokes about, in much the way we joked about sex. Looking back now, I'd say the rule about not discussing the donations openly was still there, as strong as ever. But now it was okay, almost required, every now and then, to make some jokey allusion to these things that lay in front of us. A good example is what happened the time Tommy got the gash on his elbow. It must have been just before my talk with him by the pond; a time, I suppose, when Tommy was still coming out of that phase of being teased and taunted. (39)

Although at first sight, it seems that Kathy will further develop the idea of donations and supply the reader with more in-depth information, she cuts her original narrative short by the introduction of an unimportant episode from the past. Her natural verbosity and objective narration renders her story somewhat over explicative and this way, more distant. Even though she mentions very intimate details of her own and her friends' childhood, she remains a down-to-earth and analyzing storyteller. She is further alienated by her incredible perceptiveness with which she discerns the "marked change" in their lives but rather chooses to discuss something else. These small episodes represent an attempt to resemble normal people and to create a shared past with them. Her unreliability originates from precisely this: Kathy becomes increasingly dominated by her desire to be perceived as a normal person which eventually overrules her almost philosophical interest in their constructed position. The fact that she constantly refers to herself and the others as "students" instead of "clones" also reinforces this desire (Griffin 654).

McDonald (2007) calls this kind of narrative a "speculative memoir", a term that –similarly to Ishiguro's topos of otherness– operates on several levels. It is not only the reader who needs to speculate about the complete truth surrounding the clones but very often, Kathy herself speculates about the meaning of her own existence. As not everything is laid bare, Kathy must meditate on the purpose and eventually the truth-value of certain customs and events. Consequently, the reader is forced to infer truths exclusively from a doubly speculated narrative.

This self-analyzing retrospective text creates another narrative layer (Whitehead 73), thereby allowing for the establishment of sympathy between the reader and the clones. The feeling that the clones are by definition different from the rest of the world permeates the whole novel but what is more interesting is how Kathy alienates her narrative and eventually makes the reader feel different as well. The readers are conditioned to read between the lines and to infer information instead of directly hearing it from the narrator. Like several of Ishiguro's narrators, Kathy also uses a "language of self-deception and self-protection" in order to suppress meaning that would be too painful to hear (Shaffer 24). The readers are further conditioned to regard the existence and purpose of the clones as natural, just as Kathy meekly accepts her fate without an instant of doubt.

The primary tool of this conditioning through narration is the recurring "told and not told" motif. As Miss Lucy puts it, the students have "been told, but none of you really understand, and I dare say,

some people are quite happy to leave it that way." (37) On a meta-level, the readers are also supplied with certain pieces of information but true understanding comes only gradually to them and in this sense, their consciousness remains on the same level as that of Kathy and the other students. It is interesting how the readers are made to sympathize not with the normal people but with the clones, therefore, they are also made to share their sense of otherness. The more Kathy, Ruth and Tommy are made to look real in the beginning, the greater is the surprise of the reader to find that the protagonists are actually the conspicuous "others" in the story, whom one should be afraid of. This is where the alienation of the students is transferred onto a new level which is precisely that of the reader.

It is not only that Kathy identifies the reader as her preferred audience, she further creates a strong sense of hesitation in him (Whitehead 61) by constantly reprising and thereby lessening the edge of what she is saying. The identification becomes complete when Kathy explicitly constructs the readers as her listeners (Black 790):

> I don't know if you had "collections" *where you were*. When you come across old students from Hailsham, you always find them, sooner or later, getting nostalgic about their collections. At the time, of course, we took it all for granted. *You* each had a wooden chest with *your* name on it, which you kept under your bed and filled with your possessions—the stuff you acquired from the Sales or the Exchanges. I can remember one or two students not bothering much with their collections, but *most of us* took enormous care, bringing things out to display, putting other things away carefully.[8] (17–18)

With the constant use of some personal pronouns "you" and "us", Kathy both directly addresses the reader and presupposes a common past with them. She is telling her story to fellow clones as this seems to be the only way she is familiar with. Even though she does realize that they may not share the exact same experiences, she "helps" the reader put her story into perspective by creating a more or less common frame of reference which will eventually enable the readers' conditioning to mirror that of the clones (792). Black goes as far as to claim that *Never Let Me Go* – the concept, that is – becomes a copy within itself when Kathy mentions the episode with Madame from her childhood. (803) Similarly, there are also multiple layers of the construction of identity and eventually otherness which are strongly

8 My emphasis.

interwoven with the multiplicity of the narrative and the different facets of conditioning.

In Ricœur's terminology, we have to differentiate between identity in a somewhat general, even lay sense and narrative identity, which is a completely different concept. He claims that it is in relation to the plot that we can define narrative identity, which is in fact a concept "oscillating between sameness and selfhood" (151). The characters in a literary work are not defined by their own experiences but as part of the narrative, by their actions as members of a specific fictional world. Ricœur further claims that "[…] the character draws his or her singularity from the unity of a life considered a temporal totality which is itself singular and distinguished from all others. […] this temporal totality is threatened by the disruptive effect of the unforeseeable events that punctuate it (encounters, accidents, etc.)." (147) Thus, this temporal totality, constituted by the narrative, is actually what constructs the individuality of the character. Similarly, otherness is formulated in relation to the narrative: when the unity of the plot is threatened by "disruptive effects", the work writes itself out of the generic and receptive traditions.

If "the genuine nature of narrative identity discloses itself […] in the dialectic of selfhood and sameness" (140), it would be worthwhile to see how these concepts eventually contribute to the construction of otherness on the reader's level. Ricœur postulates that "sameness" is prevalent mostly in tales where the characters keep their basic personality despite of all character development. Interestingly enough, he cites the example of science-fiction by claiming that the imaginative variations of science-fiction are with regard to "sameness" (150) because there is a constant invariant (the body).[9] Even though there is no invariant in the case of "selfhood", the self also remain the same despite the (not only physical) changes in the character.

In *Never Let Me Go*, Kathy's narrative identity seems to be grounded more on sameness than on selfhood. Even though she goes through the transition from child to adult, her basic personality does not change. The dialectic between sameness and selfhood are internal to characters and becomes externalised in the temporal unity which is the narrative. Thus, when Kathy has trouble defining her identity and eventually becomes alien in her own fictional world, she "drags" the

9 Ricœur actually claims that in science-fiction and technical fiction, the human is replaced in a sense by a *clone*, representing an invariant interpretable in bodily terms. While the basic characteristics of the human remain, the new ones are incorporated into the clone (the bodily projection of the original human being).

reader with her. The "disruptive effects" mentioned by Ricœur subvert the traditions and conventions of reception and alienate the reader. The readers are not only made to identify with the clones, they are also forced to take part in the construction of otherness.

This can partly be explained by Freud's seduction theory as put forward by Laplanche. It has been stated that this theory works within the fictional work in both directions: it is not only the clones that are fascinated by the strange world and habits of normal people, but normal people are also intrigued by the mere existence and possibility of clones. However, seduction occurs outside the text as well when the unsuspecting reader is slowly drawn into the mind of Kathy and made to see the world through her eyes. This is not a simple instance of sympathising with a character as there is unconscious and sometimes even conscious conditioning in Kathy's narrative that operates on both an emotional and an intellectual level. Both her use of language and her reserved manners contribute to the reader being seduced into an alien world and eventually being made alien himself.

The meta-level of otherness is constructed once again outside the text and is related mostly to the perception of the self and the individualisation of the reader. While there are numerous indices in the text that prompt the reader to at least contemplate his own place in the world as opposed to that of the clones, he is also implicitly conditioned to see Kathy and her friends as the conspicuous others. At the same time, he will inevitable sympathise with them as well because the narrative voice contains a personal address pertaining to the subconscious of the reader. This dual perception of the protagonists will eventually result in the identification of the reader and the clones and consequently the realisation that he himself has become the other or that the other is nothing else but a part of his own personality.

Ishiguro's 2005 novel makes use of one of oldest literary topoi: "the self" and what is stranger to it, "the other". Otherness is one of the main topics of Ishiguro's oeuvre as well and *Never Let Me Go* further elaborates it by experimenting with the different levels on which this topos can be manifested. By seemingly placing his novel in the long tradition of speculative fiction and more precisely dystopia, he already sets up readerly expectations which, however, will never be fulfilled. The novel is alienated from the generic tradition but the construction of otherness also occurs on the level of linguistic expression which further contributes to the invention of the students' identities. The conscious and unconscious changes in language use

are also indicative of a psychological sense of otherness which seems more constructed than ontological. Kathy's difference as a narrator is also projected onto the readers who are conditioned both to perceive the otherness of the clones and also to experience it themselves. Thus, there is a circular movement in the construction of otherness: it occurs first on an extra-textual, then on a linguistic and textual and finally on a meta-textual level, all three of them being very closely interwoven.

Works cited

Black, Shameem. "Ishiguro's Inhuman Aesthetics." *Modern Fiction Studies* 55.4 (2009): 785–807.

Eatough, Matthew. "The Time that Remains: Organ Donation, Temporal Duration, and *Bildung* in Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*." *Literature and Medicine* 29.1 (2011): 132–160.

Griffin, Gabriele. "Science and the cultural imaginary: the case of Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*." *Textual Practice*. 23.4 (2009): 645–663.

Grishakova, Marina. "Beyond the Frame: Cognitive Science, Common Sense and Fiction." *Narrative*. 17.2 (2009): 188–199.

Huxley, Aldous. *Brave New World*. New York: Harper and Row. 1965.

Ishiguro, Kazuo. *Never Let Me Go*. London: Random House Inc. 2005.

Jerng, Mark. "Giving form to life: Cloning and narrative expectations of the human." *Journal of Literature and the History of Ideas*. 6.2 (2008): 369–393.

Kristeva, Julia. *Étrangers à nous mêmes*. Gallimard: Paris. 1988.

Lacan, Jacques. *The seminar of Jacques Lacan. Book II: The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*. Trans. Sylvana Tomaselli. Ed. Jacques-Alain Miller. New York: W.W. Norton & Company, 1991.

Laplanche, Jean. *Essays on Otherness*. Trans. Routledge Collection. Ed. John Fletcher. New York: Routledge, 1999.

McDonald, Keith. "Days of past futures: Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go* as speculative memoir." *Biography* 30.1 (2007): 74–83.

Puchner, Martin. "When We Were Clones: The Novels of Kazuo Ishiguro." *Raritan Review* (spring 2008): 34–49.

Ricœur, Paul. *Oneself as Another*. Trans. Kathleen Blamey. Chicago: University of Chicago Press. 1994.

Shaffer, Brian W. *Understanding Kazuo Ishiguro*. Columbia: University of South Carolina Press. 1998.

Toker, Leona & Chertoff, Daniel. ”Reader Response and the Recycling of Topoi in Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*.” *Journal of Literature and the History of Ideas*. 6.1 (2008): 163-180.

Whitehead, Anne. “Writing with Care: Kazuo Ishiguro's *Never Let Me Go*.” *Contemporary Literature* 52.1 (2011): 54–83.

Filozófia és vallástudomány

ELTE BTK Szabad bölcsészet BA II.

Kapelner Zsolt Kristóf

Lényeg a lényeg

Egy antiesszencialista érv vázlata

Bevezetés

Az esszencia, vagy lényeg a kortárs metafizika központi fogalma. E diszciplína, miközben a valóság végső szerkezetét és a létezők természetét igyekszik feltárni, rendre a lényeggel kapcsolatos kérdéseket tesz fel. A metafizikus azt kutatja, mit jelent például tulajdonságnak, fizikai tárgynak, elmének lenni, hogy mitől lesznek a dolgok azok, amik – vagyis éppen azt, hogy mi a lényegük.

Az esszencia szerepét a kortárs metafizikában nem lehet túlhangsúlyozni. Egyes szerzők a diszciplínát egyenesen, mint „a lényeg tudományát" [Lowe 2006, 1] határozzák meg. E fogalom egyúttal hétköznapi világképünknek is fontos része, számtalan helyzetben hivatkozunk rá. Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy az esszencializmus – a doktrína, mely szerint legitim módon beszélhetünk esszencialitásról –, szilárd alapokon álló elképzelés, amiben semmi okunk kételkedni. Számos jel utal azonban arra, hogy az esszencializmus alapvető tételei nem csak hogy megkérdőjelezhetőek, de alkalmasint el is vethetőek.

Dolgozatomban éppen ezt tárgyalom. Célom annak megmutatása, hogy az esszencializmus nem alapozható meg anélkül, hogy bizonyos esszencialista előfeltevéseket eleve ne fogadnánk el igaznak. Ez természetesen nem jelenti, hogy az esszencializmus biztosan hamis, csupán azt, hogy a lényeg fogalmát érintő számos alapvető kérdést kénytelen megválaszolatlanul hagyni. Ahogy azonban a dolgozat végén igyekszem megmutatni, az ilyen módon felépített esszencializmus aligha tekinthető plauzibilis metafizikai elméletnek.

A dolgozat első szakaszában tisztázom az alapvető fogalmakat, majd az antiesszencializmus az antiesszencializmus különböző formáit és az esszencializmussal szemben támasztott kihívásaikat veszem számba. A második szakaszban néhány, az esszencializmus standard megközelítése melletti érvet tekintek át. Ennek kapcsán vetem fel a gondolatmenetem szempontjából központi jelentőségű relevancia-problémát. A szakasz második felében megmutatom, hogy a standard megközelítés nem képes megbirkózni e problémával, valamint, hogy ugyanez belátható néhány alternatív elképzelésről is. A harmadik szakaszban végül egy olyan érvet ismertetek, ami – ha helytálló –, azt mutatja meg, hogy az esszencializmus legtöbb formája – ha nem mind – hasonló nehézségekkel szembesül, ez pedig elkerülhetetlenül a már ismertetett konklúzióhoz vezet.

Dolgozatom célja hangsúlyozottan az esszencializmus azon formájának kritikája, mely napjaink analitikus metafizikájára a legnagyobb befolyást gyakorolja. A esszencializmus a filozófia története során számos formát öltött. A különböző metafizikai iskolák és szerzők az itt tárgyaltól olykor jelentősen eltérő esszenciafogalommal dolgoztak. Ezek között – vagy akár a napjainkban létező, de kevésbé elterjedt elképzelések között – lehetnek olyanok, melyeket az itt bemutatott érvek nem érintenek, vagy amik segítségével plauzibilis válasz adható a dolgozatban felvetett nehézségekre. Ennek vizsgálata azonban meghaladja a jelen tárgyalás kereteit.

Az esszencializmus

Mielőtt érvemet vázolhatnám, tisztáznom kell, mit is értek pontosan esszencializmuson. A kortárs metafizikában általánosan elfogadott, hogy az individuumok[1] bizonyos tulajdonságai kitüntetettek a többihez képest. Ezek különös jelentőséggel bírnak a dolog léte, önazonossága szempontjából, ha nélkülözné őket, nem lehetne az, ami, nem volna azonos önmagával. Ezek a kitüntetett, esszenciális tulajdonságok alkotják együttesen az individuum esszenciáját, vagy lényegét. Melyek az esszenciális tulajdonságok? Mindenekelőtt:

> (E_1) Esszenciális egy tulajdonság egy individuum számára akkor és csak akkor, ha nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az individuum az legyen, ami, különben akcidentális[2].

1 Individuumon itt bármiféle entitás érthető. A szakirodalom ugyan legnagyobbrészt hétköznapi tárgyak és személyek esszenciájával foglalkozik, de általános az egyetértés abban, hogy lényeggel események, absztrakt létezők, természetes fajták is rendelkezhetnek. Vö. [Bird 2009], [Bird-Tobin 2010]. A továbbiakban az „individuum" és a „dolog" kifejezéseket azonos értelemben használom.

2 Egyes szerzők szerint vannak tulajdonságok, amik sem nem esszenciálisak, sem nem akcidentálisak. Ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom.

Mit jelent azonban, hogy „nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az individuum az legyen, ami”? A kérdés tisztázása felé a szakirodalom jellemzően a modalitások, a szükségszerűség és a lehetségesség fogalma felől közelít. Az esszencializmus úgynevezett modális megközelítése (röviden modalizmus) szerint:

> (E_2) Egy tulajdonság esszenciális egy individuum számára akkor és csak akkor, ha szükségszerű,[3] hogy amennyiben az individuum létezik, hordozza a tulajdonságot.[4]

Ez a meghatározás számos nehézséggel küzd, napjainkban mégis uralkodónak mondható; jóllehet, az utóbbi évtizedekben igen súlyos kritikák érték, melyek az itteni fejtegetések szempontjából is központi jelentőségűek.

Az esszencializmus itt használt fogalmának egyik igen fontos jellemzője a leírásfüggetlenség elve (Description-Independence Principle, röviden: DIP) melletti elköteleződés. A DIP értelmében a dolgok attól függetlenül rendelkeznek esszenciális vagy akcidentális tulajdonságaikkal, hogy miként hivatkozunk rájuk. Az esszenciaállítások igazságértéke nem változik a beszédhelyzet függvényében. Olykor talán úgy hivatkozunk a vízre, mint „H_2O molekulákból álló anyag”, máskor úgy, mint „a Balatont legnagyobbrészt alkotó folyadék”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az előbbi esetben a víz esszenciálisan H_2O, míg az utóbbiban csak akcidentálisan az. Az esszenciaállításokat nem az individuumokhoz társított leírások vagy más nyelvi-nyelvhasználati tények teszik igazzá. A világ nyelv- és elmefüggetlen ténye, hogy mely tulajdonságok esszenciálisak és melyek nem [Mackie 2006, 3].

Az esszencializmus – abban a szűk értelemben, ahogy a továbbiakban használom – mindezek alapján a következő három tétel elfogadását – megalapozása pedig e tételek igazolását – jelenti:

---

3 Szükségszerűségen metafizikai, nem pedig logikai, episztemikus, vagy másféle szükségszerűség értendő [Mackie 2006, 2].

4 Nem mondhatnánk egyszerűen, hogy az esszenciális tulajdonságok a szükségszerű tulajdonságok? Miért van szükség az „amennyiben az individuum létezik” kitételre? A lehetséges világok terminológiájában (E_2) így fogalmazható meg: egy tulajdonság esszenciális akkor és csak akkor, ha minden lehetséges világban, ahol az individuum létezik, hordozza azt. A kitétel nélkül az átfogalmazás így hangzik: egy tulajdonság esszenciális akkor, ha az individuum minden lehetséges világban hordozza. Vannak azonban lehetséges világok, ahol az individuum nem létezik, vagyis semmilyen tulajdonságot nem hordoz. Ha tehát a kitételt elhagynánk – a szükségszerű létezőkön kívül – nem volna olyan individuum, aminek lennének lényegi tulajdonságai. Az esszenciális-akcidentális distinkció ekkor elméletileg fennállna ugyan, az esszencia fogalma azonban feleslegessé, elhagyhatóvá, metafizikailag ártalmatlanná válna. Ezt az álláspontot épp ezért a jelen tárgyalás során az antiesszencializmus egy fajtájának tekintem. Vannak szerzők, akik nem így járnak el [Robertson 2008].

(1) Az esszenciális-akcidentális megkülönböztetés (modális terminusokban vagy máshogy) megtehető.
(2) Valóban léteznek lényegek[5],[6].
(3) A DIP igaz.

E tételek egyúttal kijelölik az antiesszencializmus lehetőségeit is. Bármilyen elméletet, ami (1), (2) vagy (3) valamelyikét elutasítja, a továbbiakban antiesszencialistának tekintek. Az antiesszencializmus különböző formáinak áttekintése egyben megmutatja azt is, milyen kihívásokkal kell az esszencializmusnak szembenéznie.

Az antiesszencializmus azon formáját, mely (1) elutasításán alapul, Stephen Yablo nyomán szkeptikus megközelítésnek nevezem [Yablo 1998, 417]. Eszerint nincs semmi a világ és az individuumok metafizikai jellegzetességeiben, ami meghatározza, mely tulajdonságokat kellene esszenciálisnak, melyeket akcidentálisnak tekintenünk. A megkülönböztetés tehát értelmetlen, az esszenciával kapcsolatos minden állítás mintegy a „levegőben lóg" [Della Rocca 2002, 230].

A szkeptikus ellenvetés természetesen egy ismeretelméleti problémát fogalmaz meg. Eszerint sehogyan sem jöhetünk rá, mely tulajdonságok lényegiek és melyek nem. Ebből önmagában nem következik, hogy lényegi tulajdonságok nem léteznek, csupán az, hogy semmi nem indokolja ezek[7] bevezetését elméletünkbe. A kortárs metafizikában általánosan elfogadott azonban a maxima, miszerint nem szabad bővítenünk ontológiánkat semmivel, aminek a létezésében nincs jó okunk hinni[8] [Oliver 1996, 6]. A szkeptikus tehát joggal kéri számon az esszencialistán, hogy miért vezet be szükségtelen elemeket elméletébe.

Az esszencializmusnak ahhoz, hogy megfeleljen a szkeptikus kihívásnak, egy olyan alapelvet kell találnia, melyre az esszenciális-akcidentális megkülönböztetés biztonságosan felépíthető. Számos elmélet kezeli a megkülönböztetést tovább nem analizálandó primitívumként, egyszerűen nyers tényként kezelve, hogy bizonyos tulajdonságok lényegiek, míg mások nem. Ez az elképzelés igen nehezen tartható fenn [Paul 2006, 337]. Erre a kérdésre a dolgozat végén térek vissza.

5 L.: 4. lábjegyzet.
6 A megfogalmazás félrevezető. Egyes szerzők szerint a lényegek nem entitások. Emellett egy igen meggyőző érv: ha minden létezőnek van lényege, és a lényegek létezők, nekik is kell, hogy legyen lényegük és ezeknek újra, ad inf. [Lowe 2006, 9]. Ugyanakkor az esszencialistának nem kell azt állítania, hogy minden létezőnek rendelkeznie kell lényeggel.
7 Pontosabban az esszencialitás másodrendű tulajdonságának.
8 Ez természetesen az Occamnek tulajdonított „entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem" elve [Oliver 1996, 5], mely a jelen tárgyalásban is fontos szerepet játszik.

A (2)-t elutasító antiesszencializmus értelmében az esszenciális-akcidentális különbség elméletileg fennáll, valójában azonban nincsenek lényegek, minden tulajdonság akcidentális. Ha az antiesszencialista elfogadja (E_2)-t, ebben a formában nem tarthatja fenn ellenvetését. E meghatározásból ugyanis következik, hogy vannak szükségszerű tulajdonságok.[9] Az antiesszencialista állítás ehelyett inkább az, hogy csak úgynevezett triviális esszenciális tulajdonságok léteznek, amelyeket minden individuum hordoz.[10] Ezek pusztán a szükségszerűség természete folytán jellemzik a dolgokat, de a lényeg klasszikus metafizikai szerepének betöltésére alkalmatlanok; nem tekinthetjük tehát őket valódi esszenciális tulajdonságoknak [Paul 2006, 366]. Ez az antiesszencializmus trivializációs megközelítése [Yablo 1998, 417][11].

Az esszencializmusnak ahhoz, hogy a trivializációs ellenvetésekre választ adjon, be kell bizonyítania, hogy léteznek nemtriviális esszenciális tulajdonságok. A következő szakaszban látni fogjuk, hogy e téren a modalizmusnak komoly problémákkal kell megküzdenie.

Az antiesszencializmus harmadik típusa a Quine-féle, vagy quineiánus antiesszencializmus.[12] Quine szerint nem beszélhetünk értelmesen arról, hogy egy individuum önmagában rendelkezik modális tulajdonságokkal. A 8-as szám[13], ha úgy hivatkozom rá, mint a 7 rákövetkezője, szükségszerűen hordozza a „nagyobbnak lenni 7-nél" tulajdonságot. Azonban ha az „a naprendszer fő bolygóinak száma" leírást társítom hozzá – jóllehet, mindkét esetben ugyanazt az individuumot jelöltem ki –, már nem lesz igaz, hogy szükségszerűen nagyobb mint hét [Fine 2005, 3][14].

9 Szükségszerű tulajdonságon a továbbiakban olyan tulajdonságot értünk, amit az individuum minden lehetséges világban, ahol létezik, hordoz.

10 Például: minden létezőre szükségszerűen igaz, hogy vagy élő, vagy élettelen. Ez az „élőnek, vagy élettelennek lenni" tulajdonság azonban semmi esetre sem lényegi, nem ragadhatjuk meg általa, mi is az individuum tulajdonképpen, holott a lényegi tulajdonságoktól éppen ezt várnánk.

11 Egyes szerzők az antiesszencializmus egy formájának tartják a másik végletet, az ún. szuperesszencializmust [Yablo 1998, 418], vagy maximális esszencializmust [Robertson 2008] is, ami szerint minden tulajdonság esszenciális. Mások szerint ez az elgondolás alapvetően esszencialista [Mackie 2006, 1], [Robertson 2008]. A kérdésben itt nem foglalok állást.

12 Jóllehet, Quine maga az itt felsorolt antiesszencialista álláspontok mindegyikéhez besorolható, az elnevezés abból a szempontból mégis indokolt, hogy a legjelentősebb, a DIP elutasításán alapuló antiesszencialista érvek közvetlenül tőle származnak (pl.: a „9, mint a bolygók száma" érv [Quine 2002], „a matematikus biciklista" érv [Quine 1960, 199–200]).

13 A klasszikus példát, mely a 9-cel operál, az asztronómiai nomenklatúrában bekövetkezett változások miatt kénytelen voltam megváltoztatni.

14 Fontos megjegyeznünk, hogy Quine nem az itt használt metafizikai, hanem az úgynevezett szigorú szükségszerűséggel dolgozik [Burgess 1997, 27]. Egy kijelen-

Semmi okunk nincs arra, hogy mostohán bánjunk egy leírással, miközben egy másikat kiemelten kezelünk. A helyzet függvénye, hogy melyiket részesítjük előnyben. Ebben az értelemben helytálló esszenciális és akcidentális tulajdonságokról beszélni. A megkülönböztetés viszont ilyen módon relatívvá válik a referálás módjához képest. Az ilyen esszenciaállítások már nem metafizikai állítások: nem magukról a dolgokról és azok alapvető természetéről szólnak, hanem grammatikai-logikai összefüggésekről[15].

Úgy tűnik, a modális megközelítés a fenti kihívásokat jól tudja kezelni. Ha értelmesen tehetünk modális kijelentéseket magukról a dolgokról – vagyis ha elfogadjuk, hogy az ún. de re modális kijelentések értelmesek –, akkor képesek vagyunk megtenni az esszenciális-akcidentális megkülönböztetést. Lévén, hogy az (E_2)-ben szereplő szükségszerűség metafizikai szükségszerűség, a meghatározás (1) mellett (3) feltételeit is kielégíti. A de re metafizikai modalitások definíció szerint elme- és nyelvfüggetlen módon jellemzik a dolgokat. A modalizmust érintő igazán súlyos problémák, köztük az is, mely a jelen dolgozat tárgyát képezi, (2) bizonyítása közben bukkannak fel. E probléma olyannyira súlyos, hogy amennyiben a modalizmus nem tud megbirkózni vele, úgy nem csak hogy a lényegek létezését nem lesz képes bizonyítani, de plauzibilitása is komoly veszélybe kerül. A következő szakaszban azt igyekszem megmutatni, hogy sem a modalizmus, sem legkidolgozottabb alternatívái nem képesek megbirkózni a problémával.

Esszenciális tulajdonságok és a relevancia-probléma

Úgy tűnik, az esszencializmus megalapozható a modális megközelítés segítségével, az esszenciális tulajdonságok tehát azonosak a szükségszerű tulajdonságokkal.[16] A modalizmus előtt már csak az a feladat áll, hogy bebizonyítsa (2)-t.

Látszólag ez sem jelent problémát, (E_2)-ből ugyanis következik, hogy minden individuum rendelkezik legalább egy szükségszerű tulajdonsággal, jelesül az önazonosság tulajdonságával. Logikai (tehát szükségszerű) igazság, hogy minden dolog azonos önmagával. Nincs

tés szigorúan szükségszerű akkor és csak akkor, ha a kijelentés analitikusan igaz. A metafizikai szükségszerűséget használó, de a DIP-et Quine-hoz hasonlóan elutasító szerzők például Michael Della Rocca [Della Rocca 2002] és David Lewis [Lewis 1986, 252].

15 Lehetségesnek tartom a quine-iánus antiesszencializmus egy másik értelmezését is, ami lehetővé teszi, hogy (3) elutasítása mellett valódi metafizikai kijelentéseket tegyünk. L.: Konklúzió.

16 Tartsuk szem előtt, hogy a szükségszerű tulajdonságok azok, amelyeket az individuum minden olyan lehetséges világban, ahol létezik, hordoz.

tehát olyan lehetséges világ, amiben például Arisztotelész létezik, és nem hordozza az „azonosnak lenni Arisztotelésszel" tulajdonságot. Jó okunk van azonban feltenni, hogy az önazonosság voltaképpen triviális esszenciális tulajdonság,[17] és mint ilyen, nem felel meg az esszencialista céljainak.

Képesek vagyunk a modalizmus keretein belül megmutatni, hogy léteznek nemtriviális esszenciális tulajdonságok is? A jelen szakaszban amellett érvelek, hogy a válasz egyértelműen nem. Az ezt bizonyítani szándékozó érvek rendre belefutnak egy az esszencializmust igen mélyen érintő problémába, melyen nem képesek felülkerekedni. Ez az úgynevezett relevanciaprobléma dolgozatom voltaképpeni tárgya, melyről hamarosan megmutatom, hogy sokkal komolyabb következményekkel jár a modalizmus és az esszencializmus egészére nézve, mintsem első ránézésre gondolnánk.

Mely tulajdonságok jöhetnek számításba mint nemtriviális esszenciális tulajdonságok? A Saul Kripke által felvetett eredet-esszencializmus szerint esélyes jelöltek a biológiai eredet és a konstitúció.[18] Az eredet-esszencializmus két legelterjedtebb formája ennek megfelelően a konstitúció-esszencializmus [Huoranszki 2001, 227] és a biológiai eredet esszencialitása (Essentiality of Biological Origin, EBO [Forbes 2002, 319]). Utóbbi értelmében:

> (EBO) Minden organizmus számára esszenciális, hogy mely további organizmus(ok)ból származik.

Arisztotelész számára például esszenciális, hogy melyik zigótából fejlődött ki, közvetve pedig az is, mely szülőktől született. A konstitúció-esszencializmusnak több változata ismeretes, ezekkel részletesen nem foglalkozom. Fordítsuk figyelmünket az (EBO) felé. A mellette szóló egyik legerősebb érv az úgynevezett négy világ érv[19]:

Tegyük fel, hogy adott egy a_1 individuum (például egy fa), ami egy o_1 individuumból (például egy magból) származik a w_1 lehetséges világban (ez lehet például az aktuális világ). Tegyük fel továbbá, hogy (EBO) nem igaz. Ekkor van olyan w_2 lehetséges világ, amiben o_1 nem

17 Gondoljuk meg: az állítás, miszerint „Arisztotelész lényegéhez tartozik, hogy azonos Arisztotelésszel", kevéssé informatív és nem árul el sokat arról, mi is Arisztotelész lényege.

18 Itt: mesterséges tárgyak felépítése. Az anyag és az alkatrészek, amikből az artefaktum készült, hozzátartoznak konstitúciójához.

19 Ez többé-kevésbé (EBO)-t megalapozó érvek paradigmájának tekinthető. A szakirodalomban számos szerzőnél, számos különböző formában előfordul. Eredeti kidolgozása Graeme Forbes nevéhez kötődik. Az érvet itt E. J. Lowe-t követve rekonstruálom. E rekonstrukció némileg eltér Forbes eredeti változatától.

létezik, de létezik egy o_2 mag és a belőle kifejlődő a_2 fa azonos a_1-gyel. Az érv kedvéért feltesszük, hogy az előálló duplikációk annyira hasonlítanak az eredetire, amennyire csak lehetséges. Vegyünk egy w_3 lehetséges világot, amiben o_1 és o_2 is létezik, előbbiből a_3, utóbbiból a_4 fejlődik ki.

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon a_1 a_3-mal, vagy a_4-gyel azonos-e. Figyelembe véve, hogy a_1 és a_3 minden (intrinzikus[20]) tulajdonsága megegyezik, meggyőzőnek tűnik az állítás, miszerint $a_1 = a_3$. Ha azonban így áll a helyzet, akkor létezik egy olyan negyedik w_4 világ, amiben o_1 újra nem létezik, ám o_2 igen és a belőle kifejlődő a_5 individuum azonos a_4-gyel.

Ha mindez lehetséges, akkor van két kvalitatíve megkülönböztethetetlen világ (w_2 és w_4), amikben létezik egy-egy individuum, amik csak azonosság tulajdonságaikban különböznek. Az a_5 és a_2 individuumok minden intrinzikus és extrinzikus tulajdonsága ugyanaz, kivéve, hogy a_2 a_1-gyel, míg a_5 a_4-gyel azonos.

De csakugyan különbözhet egymástól két individuum kizárólag abban, hogy mely individuumokkal azonosak? Léteznek tehát efféle csupasz azonosságok? Ha nem, úgy csakugyan ellentmondásra jutottunk, indirekt előfeltevésünket (w_2 létezését) el kell vetnünk: lehetetlen tehát egy individuum számára, hogy másmilyen organizmusból fejlődjön ki, mint amilyenből ténylegesen kifejlődött [Lowe 2002, 104].

A négy világ érvvel szemben számos ellenvetés tehető. Ezek közül a legsúlyosabb alighanem a következő: még ha az érv konkluzív is volna, akkor sem bizonyítaná, hogy (EBO) igaz; mindössze annyit mutatna meg, hogy ha nincsenek nemtriviális esszenciális tulajdonságok, csupaszazonosság-helyzetek állnak elő. Ez azonban nem csak úgy kerülhető el, hogy kimondjuk, a biológiai eredet esszenciális. Épp így megteszi, ha az individuum által a létezése során betöltött térrészeket „nyilvánítjuk" esszenciálissá [Forbes 1998, 519][21].

20 Sok múlik azon, hogyan értjük az „intrinzikus" kifejezést. Nem kezelhetjük ugyanis egyszerűen a „nemrelációs" szinonimájaként. Ha – mint például Yablo [Yablo 1999, 486] – így teszünk, a biológiai eredetet nem tekinthetjük intrinzikusnak, ez pedig egészében aláássa az érvet [Forbes 2002, 321]. Az „intrinzikus tulajdonság" közelebbi meghatározásának hiánya erősen gyengíti az érvet.

21 Ekkor ugyanis a bajkeverő w_4 világ nem állítható elő. Ha $a_1 = a_2$ és az azonosak (legalább esszenciálisan) megkülönböztethetetlenek, akkor a_1 és a_2 ugyanazt az s_1 térrészt töltik ki létezésük során. Ha feltesszük, hogy vagy $a_1 = a_3$ vagy $a_1 = a_4$, akkor fel kell tennünk, hogy vagy a_3 vagy a_4 szintén s_1-t tölti ki. Tegyük fel, hogy $a_1 = a_3$. Így már nem tudjuk előállítani a csupaszazonosság-helyzetet. Ehhez ugyanis fel kellene tennünk, hogy létezik a_5 w_4-ben úgy, hogy $a_5 = a_4$ és w_4 kvalitatíve megkülönböztethetetlen w_2-től. De ha $a_5 = a_4$, akkor mindketten ugyanazt az s_2 térrészt tölti ki, ami különbözik s_1-től. Tehát w_2 és w_4 megkülönböztethetők, a bennük található individuumok más térrészeket töltenek ki [Forbes 1998, 519-520].

Ezt a lépést azonban vonakodunk megtenni. Nem gondoljuk, hogy a téridő-tulajdonságok bármilyen értelemben is az individuum lényegéhez tartoznának[22]. Vajon miért? Mi a biológiai eredet azon jellegzetessége, melyet a téridő-tulajdonságok nélkülöznek, és ami miatt előbbieket hajlandóak vagyunk esszenciálisként elfogadni, míg az utóbbiakat nem? A négy világ érv erről nem ad felvilágosítást, holott voltaképpen ez a jellegzetesség volna az, ami az esszencialitást megalapozza.

Ahogy Graeme Forbes is megjegyzi, a tulajdonságok esszenciális hordozásának van egyfajta „belső jellege" („internal aspect") [Forbes 1998, 519]. Az esszenciális tulajdonságok olyan szoros, belső kapcsolatban állnak hordozóikkal, amilyenben a téridő-tulajdonságok nem. De pontosan hogyan határozható meg ezt a kapcsolat? A fenti érvek erre semmiféle válasszal nem szolgálnak.

Ezek a problémák nem csak az (EBO) kapcsán merülnek föl. Az esszencializmus másik igen elterjedt formája a fajta-esszencializmus (Sortal Essentialism, SE [MACKIE 2006, 118]):

> (SE) Egy individuum sem tartozhat radikálisan más fajtafogalom alá, mint ami alá ténylegesen tartozik[23].

(SE) természetesen csak bizonyos fajtafogalmakra lehet érvényes. Senki, aki a „kopasz ember" fajtafogalma alá tartozik, nem esszenciálisan kopasz. Baruch Brody amellett érvel[24], hogy az úgynevezett szubsztanciális fajták az esszenciális fajták. Szubsztanciális egy fajta akkor és csak akkor, ha az individuum, ha alá tartozik, akkor létezése során mindig alá tartozik. Ilyen például az „ember" fajtafogalma. Ha Arisztotelész ember, akkor mindaddig, amíg létezik, ember, ha megszűnik embernek lenni, megszűnik létezni is[25].

Brody elmélete ebben a formában nem kielégítő, hiszen Arisztotelész nem csak az ember, de a „Sztageirából származó" szubsztanciális fajtafogalom alá is tartozik, így egy újabb téridő-tulajdonság válna számára esszenciálissá. Ezt elkerülendő, korlátoznunk kell azon szubsztanciális fajták körét, melyek esszenciálisak lehetnek. Hogyan?

22 Kivéve talán ha események lényegéről beszélünk. Ezt az esetet hagyjuk figyelmen kívül.

23 A fajtafogalomnak nincs bevett definíciója a szakirodalomban. A „kutya", „macska", „fa", „tégla" fogalmakat említhetjük meg, mint paradigmatikus fajtafogalmakat [Mackie 2006, 120].

24 Brody álláspontját Penelope Mackie-t követve rekonstruálom [Mackie 2006, 121–142].

25 Hangsúlyoznom kell, hogy a „szubsztanciális fajta" terminus technicusként szerepel itt. E fogalom jórészt – bár nem teljes mértékben – független a fizikai tárgyak metafizikájának tárgyalásakor használt szubsztanciafogalomtól.

Kizárhatjuk közülük például az extrinzikus tulajdonságok által meghatározott fajtákat. Ez azonban nem segít: tegyük fel ugyanis, hogy Arisztotelész egész életében egy anyajegyet hordott a bal lábán[26]. Ez egyértelműen besorolja őt egy olyan szubsztanciális fajtafogalom alá, melyet aligha tekinthetünk esszenciálisnak.

Ahogy Penelope Mackie több helyen is meggyőzően kimutatja, Brody elmélete végső soron csak akkor állja meg a helyét, ha azon szubsztanciális fajtafogalmakat tekintjük esszenciálisnak, melyek kellő fontossággal bírnak az illető dolog léte szempontjából [Mackie 1994, 321], [Mackie 2006, 129–130]. Hogy pontosan hogyan kellene értenünk, hogy „a kellő fontossággal bírnak", arról Brody érvei nem adnak felvilágosítást.

A fajta-esszencializmus, mint az eredet-esszencializmus, azon a meggyőződésünkön alapszik, hogy a dolgok modális tulajdonságai valamilyen módon aktuális tulajdonságaikban gyökereznek. Az individuumoknak világokon keresztüli „változásaik" közepette bizonyos szálakkal mindig kötődniük kell aktuális önmagukhoz. Az (SE) és az (EBO) melletti legtöbb érv erre az intuíciónkra – a modális tulajdonságok aktuális tulajdonságokban való „lehorgonyzottságá"-ra – épül [Mackie 2006, 108].

Arra azonban, hogy miért épp az eredetet tulajdonságokba, vagy a fajtához tartozásba kellene lehorgonyoznunk – hogy e tulajdonságok miért állnak szorosabb kapcsolatban hordozóikkal, mint mások –, az (SE) és az (EBO) melletti érvek nem adnak magyarázatot. Ehelyett inkább csak annyit mutatnak meg, hogy bizonyos tulajdonságok esszencialitásának elfogadásával néhány probléma – mint a csupasz azonosságoké – elkerülhető.

Miért épp az eredetet kellene esszenciálisnak gondolnunk és nem mást? Az intuitív válasz valahogy így hangozhat: annak, hogy az individuum milyen térrészeket tölt be létezése során, semmi köze ahhoz, hogy az individuum micsoda is tulajdonképpen. A téridő-tulajdonságok egész egyszerűen nem relevánsak abból a szempontból, hogy mi az individuum lényege.

De mégis mi az a világ és a dolgok metafizikai természetében, ami megalapozza ezt a relevancia-relációt? Mi alapján állíthatjuk, hogy a biológiai eredet csakugyan releváns az individuum léte és önazonossága szempontjából? A fajta-esszencializmus is szembesül ezzel a problémával: oly módon kell meghatároznia az esszenci-

26 Ide tetszés szerint bármilyen intrinzikus tulajdonság behelyettesíthető, mellyel az egyén születése óta rendelkezhet és amelyet szokásosan nem tartunk esszenciálisnak. Ilyen lehet a Down-szindrómásnak lenni.

ális fajták körét, hogy azok valóban szoros kapcsolatban álljanak az individuumokkal. Milyen alapon szűrhetők ki azonban a különböző tulajdonságok közül azok, amelyeknek valóban közük van ahhoz, hogy egy adott individuum micsoda is tulajdonképpen? Ezt az esszencializmust rendkívül mélyen érintő problémát nevezzük a továbbiakban relevanicaproblémának.

Ez a probléma igen mélyen érinti a modalizmust. A megközelítés legjelentősebb kortárs bírálója, Kit Fine Essence and Modality című cikkében [Fine 1994] és több más helyen is[27] amellett érvel, hogy a modalitásokra támaszkodva nem alapozható meg az esszencializmus. Fine érvei voltaképpen azt mutatják meg, hogy a modalizmus nem képes megbirkózni a relevanciaproblémával – jóllehet, a szerző az itt tárgyalt formában nem veti fel azt.

Fine szerint a szükségszerű tulajdonságok köre tágabb, mint az esszenciálisaké, arra pedig, hogy mi módon szűrhetjük ki előbbiek közül az utóbbiakat, a modális megközelítés nem adhat választ. Érvei a következők: Vegyük Arisztotelészt és az őt egyedül elemként tartalmazó {Arisztotelész} egységhalmazt. Minden olyan lehetséges világban, ahol Arisztotelész létezik, eleme ennek a halmaznak. (E_2) értelmében tehát esszenciális számára az „{Arisztotelész} elemének lenni" tulajdonság. Joggal gondolhatjuk azonban – így Fine –, hogy Arisztotelész lényegéhez épp olyan kevés köze van annak, hogy mely halmazoknak eleme, mint hogy mely térrészeket tölti ki létezése során [Fine 1994, 4–5].

Egy másik példa: Arisztotelész szükségszerűen nem azonos az Eiffel-toronnyal. Minden lehetséges világban, ahol létezik, hordozza ezt a tulajdonságot, tehát a modalizmus szerint lényegi is a számára. De felmerül a kérdés: mi köze van az Eiffel-toronynak, a Proxima Centauri csillagnak, vagy bármely más, Arisztotelésztől különböző individuumnak ahhoz, hogy mi is Arisztotelész lényege [Fine 1994, 5–6]?

A problémák sora itt még nem zárult le. Vegyünk bármilyen szükségszerűen igaz állítást, például, hogy „végtelen sok prímszám van". Mivel ez az állítás minden lehetséges világban igaz, Arisztotelész szükségszerűen hordozza az „olyannak lenni, hogy végtelen sok prímszám van" tulajdonságot. De újra: vajon ha meg akarjuk érteni, miben is áll Arisztotelésznek lenni, hogy Arisztotelész miért az, ami, hivatkoznunk kell minden szükségszerű igazságra? Csakugyan hozzátartozik Arisztotelész lényegéhez, hogy végtelen sok prímszám van, vagy hogy a Goldbach-sejtés vagy igaz, vagy nem [Fine 1994, 6]?

27 L.: [Fine 1994], [Fine 1995a], [Fine 1995b]. Fine kritikájáról továbbá: [Correia 2007], [Correia megjelenés előtt], [Zalta 2006].

Számtalan további rendellenes esszenciális tulajdonság állítható elő. Például: Az Eiffel-torony esszenciálisan olyan, hogy ha az Eiffel-torony létezik és Arisztotelész is létezik, akkor Arisztotelész azoktól a szülőktől született, akiktől aktuálisan született (feltéve, hogy az (EBO) igaz) [Correia 2007, 67]. Mindez jóval súlyosabb problémát jelent a modalizmus számára, mint az eddigiek. Azt ugyanis, hogy nem az eredettel kapcsolatos tulajdonságok, hanem a létezés során betöltött térrészek esszenciálisak, könnyen elutasíthattuk intuícióinkra hivatkozva. Fine ellenpéldái azonban (E_2) egyenes következményei.

A Fine által felvetett problémákra az elmúlt évtizedben számos megoldási javaslat született. Igen kidolgozott válasszal szolgál a fine-i kritikára Edward N. Zalta [Zalta 2006] és Fabrice Correia [Correia 2007] is. Elméleteiket – terjedelmi okokból – nem áll módomban megvizsgálni. Jóllehet, Fine érvei nem jelentettek megsemmisítő csapást a modalizmusra nézve, mégis egy olyan problémájára hívták fel a figyelmet, amely – úgy vélem – előbb-utóbb kétségtelenül végzetesnek bizonyul a számára. Ez voltaképpen nem más, mint a relevancia-probléma.

A lényegről alkotott természetes fogalmaink szerint van egyfajta jellegzetesség – „belső jelleg" –, amely az eredettel kapcsolatos tulajdonságokat jellemzi, míg a halmazhoz tartozás tulajdonságait nem. E jellegzetesség meghatározásával adhatunk számot az esszencialitásról. Voltaképpen ez az esszencializmus megalapozási problémája. Az, hogy az esszenciális tulajdonságok milyen modális ismérvekkel rendelkeznek, másodlagos ehhez a kérdéshez képest. Egyetértek Finenal abban, hogy amennyiben az esszenciális tulajdonságok egyúttal szükségszerűek is, úgy ez már csak esszenciális mivoltuk velejárója, de maga az esszencialitás nem ezen a modális tulajdonságon alapul.

Bármilyen érvet is sikerülne felhozni tehát akár az eredet, akár a téridő tulajdonságok szükségszerű volta mellett, ez még mindig nem lenne elegendő ahhoz, hogy bármelyikük esszencialitását belássuk. Az esszencialista vizsgálódások középpontjában az az alapelv áll, mely kezeskedik az esszenciális tulajdonságok Forbes által említett belső jellegéért. Az esszencializmus egy ilyen megalapozás nélkül – ahogy a következő szakaszban látni fogjuk –, aligha tekinthető plauzibilis elképzelésnek.

Milyen alternatívák kínálkoznak a modalizmussal szemben? És vajon ezek képesek megbirkózni a relevanciaproblémával? A következőkben két elképzelést tekintek át röviden. Az első Fine elmélete, mely az itt tárgyalt problémák egyik legkidolgozottabb megoldása, a második Michael Gormantől származik.

Fine az esszencialitást a valós definíció fogalmából, illetve az „igaznak lenni valami természete folytán" relációból származtatja, mely egy individuum és egy propozíció között áll fenn. Fine szerint minden individuum szükségszerű igazságok egy csoportját hívja létre; olyan állításokat, melyek szükségszerű igazságának forrása az illető individuum természete, önazonossága. Az általános értelemben szükségszerű igazságok azok, melyek minden individuum természete folytán igazak[28]. Egy adott individuum lényegét, valós definícióját – szemben a nominális definíciókkal, melyek ugyan egyértelműen jelölik az individuumot, de nem adnak számot arról, mi is az tulajdonképpen – azon propozíciókból nyerjük, melyek természete folytán igazak [Fine 1995a, 273].

Gorman az esszencializmus úgynevezett magyarázati megközelítését tartja helytállónak. Bizonyos tulajdonságokat más tulajdonságok magyaráznak: a szoba hőmérsékletét a radiátor megfelelő működése, azt, hogy a hidrogénatom hajlamos a kovalens kötésre, protonjainak száma. Gorman szerint a világ valós, metafizikai jellegzetessége, nem pusztán nyelvi tény, hogy mely tulajdonságok mely más tulajdonságokat magyaráznak [Gorman 2005, 284]. Elismeri ugyan, hogy a magyarázat ilyen realista felfogása első ránézésre különös, enélkül azonban – állítja – nem vagyunk képesek számot adni az esszencialitásról [Gorman 2005, 285]. A magyarázati reláció segítségével viszont a modalitásokra való hivatkozás nélkül meghatározható, mikor számít egy tulajdonság esszenciálisnak. Gorman szerint egy F tulajdonság egy a individuum számára akkor és csak akkor esszenciális, ha F karakterizálja a-t[29], és F-et nem magyarázza semelyik másik tulajdonság.

Ugyan egyik elméletet sem jellemeztem kimerítően, az azonban már e rövid áttekintés után is világos, hogy egyikük sem kezeli jobban a relevanciaproblémát a modalizmusnál. Fine-nál és Gormannél egyaránt egy primitív reláció alapozza meg az esszencialitást, melyről, úgy vélik, nem tartoznak további számadással [Fine 1995a, 283], [Correia megjelenés előtt, 3], [Gorman 2005, 6]. Ez azonban igencsak megkérdőjelezhető.

Amennyiben a lényeg fogalmát a természet fogalmára – vagy az „igaznak lenni valami természete folytán" relációra – kívánjuk visszavezetni, csakugyan nem vethető föl jogosan a kérdés: mégis mi tartozik egy dolog természetéhez? Mi alapján állítható, hogy egy ki-

28 Így például Arisztotelész és Platón természete is létre hívja a „2+2=4" szükségszerű igazságot, azonban az „Arisztotelész szükségszerűen ember" igazságának forrása csakis Arisztotelész.

29 A karakterizáció fogalma nem teljes mértékben kidolgozott Gormannél. Állítása szerint intuitíve a legtöbbször világos, mely tulajdonságok karakterizálnak és melyek nem [Gorman 2005, 280].

jelentés egy adott dolog természete folytán igaz, és nem egy másiké folytán? Egy individuum természetét – gondolhatjuk – azon jellemzői alkotják, melyek valami módon fontosak abból a szempontból, hogy micsoda is az illető dolog tulajdonképpen. De ugyanez igaz a lényegre is. Valóban, mi más tartozna egy individuum természetéhez, mint az, ami lényegi benne? De ekkor a természet voltaképpen maga a lényeg, az érvelés pedig körben forgó. Hasonlóan támadható a valós definíció és a magyarázati reláció fogalma is. Az alternatív elméletek nem oldják meg a relevanciaproblémát, egyszerűen figyelmen kívül hagyják azt, tagadják, hogy bármiféle probléma fennállna.

Ez alkalmasint nem pusztán Fine és Gorman elméleteinek gyengesége. Mindezek mögött talán egy általánosabb probléma húzódik meg, melyre érintőlegesen maga Fine is utal cikkében[30]: mi alapján állíthatjuk, hogy egy tulajdonság nem csak szükségszerű, de esszenciális is? Könnyen adódik a válasz: ahhoz, hogy egy tulajdonság esszenciális legyen, valami módon „relevánsnak is kell lennie a dolog szempontjából"[31] [Fine 1994, 7]. Azonban, ahogy Fine megjegyzi: „[…] nehéz belátni, hogyan érthetnénk meg a szükséges relevanciafogalmat anélkül, hogy eleve feltételeznénk az esszencia szóban forgó fogalmát."[32] [Fine 1994, 7]. Valóban: mi más volna releváns, mint ami lényegi? De a lényeg fogalmát sem közelíthetjük meg máshonnan, mint épp a relevancia felől. Az alternatív elméletek erre kísérletet sem tesznek, tulajdonképpen adottnak veszik az esszencialitás fogalmát.

A következő szakaszban amellett érvelek, hogy bármely esszencialista érvelés rákényszerül erre; az esszencializmus nem alapozható meg anélkül, hogy bizonyos esszencialista előfeltevéseket eleve igaznak fogadnánk el. A szakasz második felében azonban azt igyekszem megmutatni, hogy egy ilyen módon felállított elméletet aligha tarthatunk plauzibilisnek. Nemigen marad tehát okunk kitartani az esszencializmus mellett.

Esszencia és relevancia

Az esszencializmusnak tehát valami módon számot kell adnia a relevanciáról. A modalizmus csakúgy, mint az alternatív megközelítések alkalmatlannak bizonyult erre. Az előbbi egyáltalán nem számolt vele, utóbbiak esetében pedig az esszencia és a relevancia mint egymást magyarázó, primitív fogalmak jelentek meg, az esszencializmus

30 Fine az itt következő gondolatmenetet explicite nem fejti ki, így nem vádolható azzal, hogy ellentmondana önmagának.
31 „[…] somehow be relevant to the object." – a fordítás és a kiemelés tőlem, K. Zs.
32 „[it is] hard to see how the required notion of relevance could be understood without already presupposing the concept of essence in question." – a fordítás tőlem, K. Zs.

megalapozási kérdései pedig megválaszolatlanok maradtak. Felvetődik a kérdés, hogy vajon lehetséges-e egyáltalán megfelelő választ kidolgozni a relevanciaproblémára? Képes az esszencialista a relevancia és a lényeg fogalmát nem egymás felől értelmezni és reduktív magyarázatot adni rájuk? A következőkben amellett érvelek, hogy a válasz nem: amennyiben a relevancia bekerül a diskurzusba – ez pedig minden valószínűség szerint elkerülhetetlen –, a relevanciaprobléma felüti fejét, mégpedig abban a súlyos – alkalmasint megoldhatatlan – formában, ahogyan Fine és Gorman elméleteinél láttuk.

Milyen viszonyban áll egymással pontosan esszencia és relevancia? Az (E_1) meghatározás szerint azon tulajdonságok esszenciálisak, melyek nélkül az individuum nem lehetne az, ami. Az eddigiek során azonban beláttuk, hogy számos ilyen tulajdonságot nem tekinthetünk esszenciálisnak. Arisztotelész nem lehetne az, ami, ha nem volna olyan, hogy végtelen sok prímszám van, hiszen így nem is létezhetne. E tulajdonságról mégsem gondoljuk, hogy lényegi, minthogy Arisztotelész léte és önazonossága szempontjából nem releváns.

Az ilyen értelemben vett relevancia természetének megvilágítása elengedhetetlen az esszencializmus megalapozásához. Minden okunk megvan azt gondolni, hogy esszenciafogalmunk a relevancia fogalmán alapul. Az esszenciális tulajdonságok, ha valahonnan, hát a releváns tulajdonságok közül kerülnek ki[33]. Alapos okunk van tehát azt gondolni, hogy az esszencializmus minden formája – amennyiben nem akar a modalizmus sorsára jutni – kénytelen számolni a relevanciával; az esszencializmus melletti érvelések – kimondva, vagy kimondatlanul – tartalmazzák a következő – nevezzük így – relevancia premisszát:

(RP) Bizonyos tulajdonságok relevánsak lehetnek abból a szempontból, hogy az őket hordozó individuum micsoda is tulajdonképpen.

33 Egy lehetséges ellenvetés: Arisztotelész számára a „vérrel rendelkezni" lényegi, de nem releváns tulajdonság, hiszen ha számot kellene adni arról, mi is Arisztotelész tulajdonképpen, aligha említenénk meg, hogy „vérrel rendelkező élőlény", vagy „olyan élőlény, aminek nincs piruvát-dekarboxiláz enzimje". A kérdés tisztázásához érdemes bevezetnünk Fine nyomán a konstitutív és konzekvenciális lényeg fogalmait [Fine 1995b, 57]. Az, hogy Arisztotelésznek vére van, mintegy „következménye" annak, hogy ember, mely tulajdonság már igenis lényegi és releváns is. Az előbbi tulajdonság Fine szerint a konzekvenciális, míg utóbbi a konstitutív lényeghez tartozik. Ha a konstitutív lényeghez nem tartozhat irreleváns tulajdonság, akkor ezzel a megkülönböztetéssel megfelelően kivédhetjük a fenti ellenvetést (hogy a konzekvenciális lényeg voltaképpen nem is lényeg, onnan is látható, hogy körébe legnagyobb részt triviális esszenciális tulajdonságok és Fine-féle rendellenes esszenciális tulajdonságok tartoznak).

Ezt előfeltételezte Fine is, amikor a rendellenes szükségszerű tulajdonságok esszencialitását tagadta. Hasonlóan Forbes, amikor a téridő tulajdonságok lényegi voltát vonta kétségbe. Ha azonban feltevésem helyes és a relevancia bevonása az esszencializmusról folytatott diskurzusba elkerülhetetlen, akkor egy igen súlyos probléma üti fel a fejét.

Hogyan kellene értenünk ugyanis azt, hogy egy tulajdonság releváns annak a szempontjából, hogy mi is az individuum tulajdonképpen? Az állítás a következőképpen rekonstruálható: fennállhat egy bizonyos viszony – ti. a relevancia-reláció – egy tulajdonság és aközött, ami a dolog tulajdonképpen. Ahhoz, hogy az állítás igaz legyen, mind a tulajdonságnak léteznie kell, mind pedig annak, ami a dolog tulajdonképpen. Kell tehát, hogy létezzen olyasmi, mint például „Arisztotelésznek lenni tulajdonképpen", vagy „az, ami Arisztotelész". Az egyszerűség kedvéért ezt a továbbiakban úgy fejezem ki, hogy a dolgokat jellemzi egyfajta amiség. Mi mondható el az amiségekről?

Mindenek előtt le kell szögeznem, hogy az amiség nem egyfajta különös létező, csupasz partikuláré vagy hasonló. A terminust mindössze az „az a valami, ami az illető individuum tulajdonképpen" leírás rövidítésére vezettem be. Nem állítom azt sem, hogy minden individuumot külön, egyedi amiség jellemezne, az amiség tehát nem ezség34. Numerikusan különböző dolgokat jellemezhet ugyanazon amiség, azonban egy adott individuumot mindig egy és csakis egy amiség jellemez. Az amiségek bevezetésével annak az igen elterjedt meggyőződésnek adtam csupán hangot, hogy a világ abszolút, elmefüggetlen ténye, hogy a dolgok mik is tulajdonképpen; hogy tehát az individuumoknak van olyan metafizikai „alkatrészük", mely kezeskedik azért, hogy bizonyos jellemzések autentikusabban fejezik ki, mik is ők, mint mások. Van tehát olyasmi, mint „az Eiffel-toronynak lenni tulajdonképpen" és ennek a közelebbről meg nem határozott jellegzetességnek köszönhető, hogy az Eiffel-tornyot akkor jellemzem autentikusan, ha épületként hivatkozom rá. Ugyanez a jellegzetesség van jelen más épületekben is; továbbá, ha egy épületet lebontanak – és ezáltal megszűnik annak lenni, ami korábban volt – ez a jellegzetesség veszik el.

Értelemszerű, hogy ilyen amiségek elfogadása nélkül (RP)-t nem tarthatjuk igaznak. Nem állíthatjuk, hogy a téridő tulajdonságoknak semmi közük ahhoz, ami az individuum tulajdonképpen, ha nem állítjuk, hogy van az, ami az individuum tulajdonképpen. Kell lennie valaminek magában a dologban, ami igazzá teszi a relevanciaál-

34 Továbbá semmi esetre sem azonos Adams primitív ezség [Adams 1979] fogalmával, sem a skolasztikus metafizika haecceitasával [Cross 2010].

lításokat. A relevancia viszonyfogalom. Ha elutasítjuk az amiségeket, felmerül a kérdés, hogy mihez képest relevánsak, vagy irrelevánsak bizonyos tulajdonságok.

Ahhoz tehát, hogy (RP) igaz lehessen, egy további állításnak is igaznak kell lennie; nevezzük ezt amiség-premisszának:

> (AP) Az individuumokat jellemzi egyfajta amiség, amely meghatározza, hogy mely tulajdonságok relevánsak abból a szempontból, hogy mik is ők tulajdonképpen és melyek nem.

Ezen a ponton azonban felmerül a kérdés, hogy vajon az amiség itt tárgyalt fogalma mennyiben különbözik a lényeg fogalmától? Az eddigiek során ugyanis megállapítottuk az amiségről, hogy az (i) nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az individuum az legyen, ami, (ii) szükségszerűen jellemzi az individuumot, (iii) szoros, belső kapcsolatban áll vele. Sok szerzőhöz csatlakozva kimondhatjuk, hogy tudni, mi is egy dolog tulajdonképpen, annyit tesz, mint ismerni a lényegét [Lowe 2006, 5]. Ha feltesszük a kérdést, hogy egy adott individuum micsoda, éppen a lényegére kérdeztünk rá [Lowe 2006, 3], [Yablo 1987, 297]. Éppen a lényeg az, ami miatt a dolgok azok lesznek, amik. A dolgok egy-egy leírását azért tekinthetjük kitüntetettnek, mert azok valami módon az illető dolog lényegét fejezik ki. Alapos okunk van tehát azt gondolni, hogy ez az amiség fogalom voltaképpen azonos a lényeg fogalmával.

Ez azonban igencsak problémás az esszencialista érvelés szempontjából. Az esszencializmus feladata ugyanis az volna, hogy bebizonyítsa (1), (2) és (3) igazságát. Ehhez, ahogy láttuk, premisszaként fel kell használnia (RP)-t. (RP) állítása azonban egyet jelent (AP) állításával. Mivel azonban az amiség és a lényeg fogalma egy és ugyanaz, (AP) ekvivalens (2)-vel. Az esszencialista érvelés tehát egy olyan premisszával él, mely magában foglalja a konklúziók egyikét, petitio principii hibát követ el. Ebben a körben forgásban kulminál a relevanciaprobléma.

Érvelésünk, amennyiben konklúzív, azt mutatja meg, hogy az esszencializmus kénytelen saját megalapozási kérdéseit megválaszolatlanul hagyni és az esszencia fogalmát primitívumként kezelni. Természetesen gondolhatjuk, hogy a lényeg fogalma – melyről az imént beláttuk, hogy igen szoros kapcsolatban áll azon természetes meggyőződésünkkel, hogy a világ dolgai egy és csakis egy módon jellemezhetők autentikusan – olyannyira alapvető elemét képezi világképünknek, hogy nyugodtan kezelhetjük primitívumként. Az esszencializmus azonban igen sok olyan problémával szembesül, melyeken, ha így jár el, aligha kerekedhet felül.

Ezek közül csak egyet, a metafizikai szakirodalomban Yablo paradoxonként [Della Rocca 1996, 186] ismert problémát emelek ki: az esszencializmus elkötelezett amellett, hogy az önazonosság esszenciális (jóllehet, triviálisan esszenciális). Minthogy az önazonosság esszenciális, szükségszerű is. Az önazonosság szükségszerűségéből egyenesen következik az azonosság szükségszerűsége.[35] Ahogy azonban Stephen Yablo rámutat, az esszencializmus megköveteli a kontingens azonosságok bizonyos formáinak elfogadását. Tegyük fel például, hogy elfogadjuk, hogy a fajtához tartozás esszenciális. Ebben az esetben egy szobor – mely esszenciálisan egy szobor – és az azt alkotó agyaghalom – mely nem esszenciálisan egy szobor –, a Leibniz-törvény (az azonosak megkülönböztethetetlenségének törvénye) értelmében két külön individuumnak számít. Különbözőségük azonban egészen sajátos, nem olyan, mint Arisztotelész és az Eiffel-torony különbözősége. Az agyaghalom és a szobor valamilyen értelemben azonos, ám úgy tűnik, ez az azonosság nem szükségszerű: lehetséges volna, hogy az agyhalom ne legyen azonos egyetlen szoborral sem, bár aktuálisan azonos eggyel [Yablo 1987, 294–296]. Az esszencialista ellentmondásba került önmagával.

Hogyan oldhatná fel mármost az esszencialista a paradoxont, ha visszautasítja, hogy számot adjon arról, mi alapozza meg az esszencialitást? Ha elutasítja egy olyan szilárd elméleti keret kidolgozását, melyben az esszenciaállítások vizsgálata lehetővé válik és egyszerűen nyers tényként kezeli, hogy a fajtához tartozás vagy az eredet esszenciális, saját maga vágja el annak a lehetőségét, hogy plauzibilis választ adhasson a felvetésre. Ebben az esetben ráadásul az esszencialista a lényeg fogalmát érintő intuícióinkra sem hivatkozhat, hiszen állítása, miszerint olyan individuumok, melyek térben és időben tökéletesen egybeesnek36 valamilyen értelemben különböznek, a legmesszebbmenőkig kontraintuitív [Paul 2004, 172].

Nem a Yablo paradoxon az egyetlen nehézség, mellyel a – nevezzük így – primitivista esszencializmusnak szembe kell néznie. Egy az esszencia fogalmát tovább nem analizálandó primitívumként kezelő elmélet igen sok további problémát kénytelen megoldatlanul hagyni[37]

35 Ha ugyanis a = b, akkor az azonosak felcserélhetősége miatt: □(a = a) □□(a = b). A Ruth Barcan Marcustól származó érv ebben a formájában igen sok nehézséggel küzd. Saul Kripke munkássága nyomán azonban a legtöbb kortárs szerző úgy véli, hogy a megfelelő nyelvfilozófiai kiegészítések mellett az érv mégis helytálló [Kripke 2004, 40].

36 A paradoxon megfogalmazható olyan módon, hogy a szobor és az anyagtömb pontosan ugyanannyi ideig is létezzen [Paul 2004, 171].

37 Ilyenek a konstitúció-esszencializmust érintő problémák – például H. Chandler

[Paul 2006, 342]. Még egy olyan viszonylag egyszerű esettel sem tud voltaképpen mit kezdeni, mint amilyet Richard Cartwright fogalmaz meg:

> Mik az esszenciális jellegzetességei, teszem azt Dancer's Image-nek?[38] Kétségtelenül esszenciálisnak számít, hogy ló és akcidentálisnak, hogy diszkvalifikálták az idei Kentucky Derbyről. De mi a helyzet azzal, hogy hím, hogy fajtiszta vagy hogy nem egy Clydesdale mén? Ezekben az esetekben, úgy vélem, az esszencialisták nem értenének egyet. Valóban, egy megfontolt esszencialista könnyen helyezkedhet arra az álláspontra, hogy ezek olyan nehéz esetek, ahol nem hozhatunk határozott ítéletet. [Cartwright 1968, 615][39]

Intuícióink ezekben az esetekben sem jelentenek nagy segítséget. Ugyan a lényegről folytatott diskurzus során igen nagy szerepet tulajdonítottunk természetes meggyőződéseinknek, a szóban forgó problémák megoldásakor mégsem támaszkodhatunk rájuk. Az eszszenciával kapcsolatos intuícióink ugyanis igen sokszor ellentmondásban állnak egymással [Paul 2004, 176]. Tetten érhetjük ezt az önazonosság esszencialitását megalapozó intuíciókon [Della Rocca 2002], a Yablo paradoxont érintő intuíciókon [Della Rocca 1996] és sok más eseten is. Tulajdonképpen még az olyan, az esszencializmus alapjait érintő kérdések és elvek, mint a világokon átívelő azonosság, vagy a DIP sem rendelkeznek szilárd intuitív alappal [Mackie 2008], [Paul 2004, 178]. Intuícióink tehát nem állnak szilárd talajként a lábunk alatt, minthogy nem határoznak meg egyetlen egységes, jól körvonalazott lényegfogalmat.[40] Az esszencializmus tehát – ahhoz, hogy plauzibilis metafizikai elmélet lehessen – pontos, elméleti megalapo-

---

tranzitivitási problémái [Chandler 1976], Nathan Salmon négy világ paradoxona [Mackie 2008] –, a Chisholm paradoxon különböző formái [Chisholm 1967], vagy a megalapozatlan azonosságok kérdése [Forbes 2002, 320].

38 Dancer's Image amerikai versenyló, a Kentucky Derby egyetlen diszkvalifikált győztese.

39 „What are the essential attributes of, say, Dancer's Image1? No doubt it will be counted essential that he is a horse and accidental that he was disqualified in this year's Kentucky Derby. But what of the attribute of being male, or of being a thoroughbred, or of not being a Clydesdale stallion? Here, I suppose, essentialists may disagree. Indeed, a reasonable essentialist might well take the position that these are hard cases that admit of no clear decision." – a fordítás tőlem, K. Zs.

40 A fenti érvelés ezen a ponton veszélybe látszik kerülni: ha természetes lényegfogalmunk nem egységes, akkor milyen alapon kellene elfogadnunk a fenti gondolatmenetet, melynek központi állítása az volt, hogy természetes lényegfogalmunk a relevancia fogalmán alapul? Nos jóllehet, természetes lényegfogalmunk nem egy konzisztens és éles kontúrokkal rendelkező fogalom, a relevancia azonban – úgy vélem – igen jelentős, központi helyet foglal el benne. Ha az esszencia homályos, intuitív fogalmának sok elemét fel is adhatjuk egy plauzibilis elmélet kidolgozása érdekében, a relevanciával semmi esetre sem járhatunk el így.

zásra szorul. Az e szakasz elején bemutatott érv azonban legalábbis kétségessé teszi, hogy egy ilyen kidolgozása lehetséges volna.

Kétségtelen, hogy az esszencializmus rendkívül erős intuitív vonzerővel rendelkezik. Valóban úgy gondoljuk, hogy a dolgok mélyén fekszik valamiféle metafizikai mag, valami, ami tulajdonképpen az individuum. Hogy ez pontosan micsoda, természetesen kérdéses. Ugyanakkor az ilyen értelemben vett lényegfogalom alig tűnik megkérdőjelezhetőnek.

Az azonban, hogy az esszencializmus összhangban van természetes meggyőződéseinkkel és hogy sokan nevetségesnek tartják tagadását, még nem jelent filozófiai érvet mellette. Természetesen nincs kortárs szerző, aki így gondolná. Intuícióink központi szerepet játszanak a kortárs metafizikai vizsgálódásokban, ezt a szerepet azonban nem bizonyító erejüknek köszönhetik. Sokkal inkább úgy kell tekintenünk rájuk, mint olyan eszközökre, amik feltett kérdéseink értelmességének eldöntésében segítenek. „[A]mi intuitív jelentéssel bír, az – jó eséllyel – valójában is értelmes" [Zvolenszky 2007, 187]. Annak ellenére azonban, hogy az esszencializmus kérdései értelmesen feltehetők, a rájuk adott igenlő válasz mellett, úgy tűnik, nincs filozófiai okunk kiállni.

Konklúzió Dolgozatom célja annak megmutatása volt, hogy az esszencializmus – a kortárs metafizikában legelterjedtebb formájában – egy olyan problémával szembesül, amelynek fényében fenntarthatósága súlyosan megkérdőjeleződik.

A probléma a következő: természetes esszenciafogalmunk mélyen összefonódott a relevancia fogalmával. Azon tulajdonságokat tekintjük lényeginek, melyek valami módon relevánsak az illető dolog léte, önazonossága szempontjából. Az esszencializmus megalapozásához tehát minden valószínűség szerint a relevancia természetének feltárásán keresztül vezet az út. Kétséges azonban, hogy adható-e a relevanciáról olyan magyarázat, amiben nem hivatkozunk a lényeg fogalmára. Relevancia és lényeg, úgy tűnik, csak egymás felől értelmezhetőek. Az esszencialistának le kell tehát mondania az esszencialitás reduktív magyarázatáról, a lényeg fogalmát primitívumként kell kezelnie. Így azonban olyan további problémákkal szembesül, melyekkel – szilárd elméleti keret híján – aligha birkózhat meg.

Mindez nem bizonyítja, hogy az esszencializmus alapállításai hamisak, csupán azt, hogy amennyiben fenntartjuk őket, számos alapvető kérdés megválaszolásáról le kell mondanunk. Kérdéses azonban,

hogy ilyen formában – túl azon, hogy szívünknek kedves elképzelés –, miért tartanánk ki az esszencializmus mellett; miért ne fogadnánk el az antiesszencializmus egy formáját, mely legalább valamiféle válasszal – jóllehet, rendszerint negatív válasszal – szolgál kérdéseinkre.

Sok szerző túlontúl nagy árnak tartja az esszencializmus feladását és az antiesszencializmus elfogadását, mivel véleményük szerint ez utóbbi elkötelez minket az antirealizmus mellett is, mégpedig „egy olyan átfogó antirealizmus mellett, ami már bizonyosan inkoherens"[41] [Lowe 2006, 6]. Ez a kijelentés azonban minden bizonnyal hamis.

A quine-iánus antiesszencialista nem állítja, hogy a dolgok ne volnának azok, amik, pusztán azt, hogy e kérdés nem tárgyalható a nyelvtől és az elmétől függetlenül. Teljes jogú, ámde nyelv- és elmefüggő metafizikai tényekről kell tehát beszélnünk. A quine-iánus állíthatja, hogy gondolataink és nyelvünk konstitutív szerepet játszhatnak a világ metafizikai felépítésének kialakításában. Az elképzelés, miszerint – legalábbis bizonyos esetekben – „az elme és a világ együtt határozzák meg az elmét és a világot" [Putnam 1981, xi] fontos szerepet játszik sok jelentős szerző munkásságában[42], aligha tekinthető „bizonyosan inkoherens" elképzelésnek.

Ahogy Penelope Mackie kimutatja, az esszencializmus trivializációs megközelítése – melyet ő szélsőséges haecceitizmusnak nevez[43] – szintén nem jár elfogadhatatlan következményekkel, sőt voltaképpen jól összefér természetes meggyőződéseinkkel [Mackie 2006, 150–166]. Gondolatmenetét itt nem áll módomban kifejteni[44].

---

41 „Anti-essentialism commits us to anti-realism, and indeed to an anti-realism so global that it is surely incoherent." – a fordítás tőlem, K. Zs.

42 Így például fellelhető az idézett szöveg szerőjénél, Hilary Putnamnél, Quine-nál, vagy Nelson Goodmannél is.

43 A két elképzelés nem teljes mértékben ekvivalens. A trivializációs megközelítés elfogadása rendszerint együtt jár úgynevezett haecceitasok, vagy ezségek létezésének elfogadásával is. Ezek olyan nem kvalitatív tulajdonságok, melyek azon túl, hogy az individuum önazonosságát szavatolják, egyéb jellemzőkkel nem rendelkeznek. Igen hasonlóak a kortárs metafizika szubsztrátumfogalmához, kivéve, hogy az ezség tulajdonság, míg a szubsztrátum nem az [Tőzsér 2009, 80].

44 Megjegyzendő azonban, hogy az elképzelés legszélsőségesebb formája – ami szerint triviális esszenciális tulajdonságok sem léteznek – még Mackie is tarthatatlan. Bizonyos tulajdonságok mindenképpen elidegeníthetetlenek hordozóiktól – állítja. Így például a konkrét dolgoktól, hogy konkrétak, tehát nem lehetnek absztraktak és fordítva [Mackie 2006, 154] (ezzel ugyan nem minden szerző ért egyet, Zalta szerint például az individuumok bizonyos világokban konkrét, máskor absztrakt létezőkként léteznek [Zalta 2006, 678]). Az absztraktság és konkrétság esszencialitása az antiesszencializmus más formáinál is felvethető. Lehetséges-e például Arisztotelészről egy olyan határozott leírást adni, aminek fényében, bár aktuálisan konkrét létező, lehetne absztrakt is? Ha nem, akkor úgy tűnik, az esszencializmus egy igen gyenge formáját a quine-iánus antiesszencialista is el kell, hogy fogadja.

Talán egyedül a szkeptikus megközelítés az, ami valamiféle antirealizmust is maga után von, mivel ez egyszerűen tagadja, hogy létezik esszencialitás, ám arra, hogy ennek hiányában mi szavatolja, hogy a dolgok azok, amik, nem ad választ. Az elmélet ilyen formában igencsak hiányos, épp ezért nem is jellemző, hogy valaki csupán ezt képviselné és ne helyezkedne egyúttal az előző két álláspont valamelyikére.

Nincs tehát okunk azt gondolni, hogy az antiesszencializmus bármelyik formájának elfogadása egy vállalhatatlanul erős antirealizmus elfogadását is jelentené. Jóllehet, az antiesszencialista elképzelések távolabb állnak természetes meggyőződéseinktől, mint az esszencializmus, mégis versenyképes alternatívát kínálnak vele szemben.

Az esszencializmus végleges megbuktatása és valamely antiesszencialista elmélet igazságának bizonyítása egy ilyen dolgozat számára természetesen túlontúl ambiciózus célkitűzés volna. Gondolatmenetem sokkal inkább egy erre irányuló vállalkozás valamely lépésének tekinthető; hogy mely további feladatok várnak még e kérdéskörben megoldásra és hogy a vállalkozás egyáltalán teljesíthető-e, további vizsgálódások tárgyát képezi.

Irodalomjegyzék

Adams, Robert 1979, „Primitive Thisness and Primitive Identity". The Journal of Philosophy 70/1 sz. 5–26 pp.

Bird, Alexander 2009, „Essences and Natural Kinds". Robin Le Poidevin-Peter Simons-Andrew McGonigal et al. (szerk.) Routledge Companion to Metaphysics. Abingdon, Routledge. 497–506 pp.

Bird, Alexander, Tobin, Emma 2010, „Natural Kinds". Edward N. Zalta (szerk.) The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2010 Edition) URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/natural-kinds/>.

Burgess, John 1997, „Quinus ab Omni Naevo Vindicatus". A. A. Kazmi (szerk.) Meaning and Reference. Calgari/Alberta, University Of Calgary Press. 25–65 pp.

Chandler, Hugh S. 1976, „Plantinga and the Contingently Possible". Analysis 36/2 sz. 106–109 pp.

Cartwright , Richard L. 1968, „Some Remarks on Essentialism". The Journal of Philosophy 65/20 sz. 615–626 pp.

Chisholm, Roderick 1967, „Identity through Possible Worlds: Some Questions". Noûs 1/1 sz. 1–8 pp.

Correia, Fabrice 2007, „(Finean) Essence and (Priorean) Modality". Dialectica 61/1 sz. 63–84 pp.

Correia, Fabrice, „On Reduction of Necessity to Essence". Philosophy and Phenomenological Research (megjelenés előtt).

Cross, Richard 2010, „Medieval Theories of Haecceity". Edward N. Zalta (szerk.) The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2010 Edition) URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/medieval-haecceity/>.

Della Rocca, Michael 1996, „Essentialists and Essentialism". The Journal of Philosophy 93/4 sz. 186–202 pp.

Della Rocca, Michael 2002, „Essentialism versus Essentialism". Tamar Szabó Gendler-John Hawthrone (szerk.), Conceivability and Possibility. New York, Oxford University Press. 223–253 pp.

Fine, Kit 2005, Modality and Tense. New York, Oxford University Press. 1–40 pp.

Fine, Kit 1994, „Essence and Modality". Philosophical Perspectives 8/1 sz. 1–16 pp.

Fine, Kit 1995a, „Ontological Dependence". Proceedings of the Aristotelian Society 95/1 sz. 269–290 pp.

Fine, Kit 1995b, „Senses of Essence". Sinnott-Armstrong Walter (szerk.) Modality, morality and belief. Essays in honor of Ruth Barcan Marcus. Cambridge, Cambridge University Press. 53–73 pp.

Forbes, Graeme 1998, „Essentialism". B. Hale-C. Wright (szerk.) A Companion to the Philosophy of Language. Oxford, Blackwell Publishers Ltd. 515-534 pp.

Forbes, Graeme 2002, „Origins and identities". A. Bottani et al. (szerk.), Individuals, Essence, and Identity. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers. 319–340 pp.

Gorman, Michael, „The Essential and the Accidental". Ratio 18/3 sz. 276–289 pp.

Huoranszki Ferenc 2001, Modern Metafizika. Budapest, Osiris Kiadó.

Kripke, Saul 2004, „Azonosság és szükségszerűség" (Csaba Ferenc ford.). Farkas Katalin-Huoranszki Ferenc (szerk.), Modern metafizikai tanulmányok. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 39–69 pp.

Kripke, Saul 2007, Megnevezés és Szükségszerűség (Bárány Tibor ford.). Budapest, Akadémiai Kiadó.

Lewis, David 1986, On the Plurality of Worlds. Oxford, Basil Blackwell Ltd. 248–264 pp.

Lowe, Jonathan E. 2002, A Survey of Metaphysics. New York, Oxford University Press. 96–115 pp.

Lowe, Jonathan E. 2006, „Metaphysics as the Science of Essence". Preprint. 1–25 pp. URL = <http://ontology.buffalo.edu/06/Lowe/Lowe.pdf>

Mackie, Penelope 1994, „Sortal Concepts and Essential Properties". The Philosophical Quarterly 44/176 sz. 311–333 pp.

Mackie, Penelope 2006, How Things Might Have Been. New York, Oxford University Press.

Mackie, Penelope 2008, „Transworld Identity". Edward N. Zalta (szerk.) The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition) URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/identity-transworld/>.

Oliver, Alex 1996, „The Metaphysics of Properties". Mind 105/407 sz. 1–80 pp.

Paul, L. A. 2004, „The Context of Essence". Australasian Journal of Philosophy 82/1 sz. 170–184 pp.

Paul, L. A. 2006, „In Defense of Essentialism". Philosophical Perspectives 20/1 sz. 333–372 pp.

Putnam, Hilary, Reason Truth and History. Cambridge, Cambridge University Press . Preface.

Quine, Willard van Orman 1960, Word and Object. Cambridge/Mass., Harvard University Press. 191–226 pp.

Quine, Willard van Orman 2002, „Referencia és Modalitás" (Eszes Boldizsár ford.). W. V. Quine, A tapasztalattól a tudományig. Budapest, Osiris Kiadó. 225–251 pp.

Robertson, Teresa 2008, „Essential vs. Accidental Properties". Edward N. Zalta (szerk.) The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/essential-accidental/>.

Tőzsér János 2009, Metafizika. Budapest, Akadémiai Kiadó. 63–95 pp.

Yablo Stephen 1987, „Identity, Essence, and Indiscernibility ". The Journal of Philosophy 84/6 sz. 293–314 pp.

Yablo Stephen 1998, „Essentialism". Edward Craig (szerk.), Routledge Encyclopedia of Philosophy. London, Routledge. 417–422 pp.

Zalta, Edward N., „Essence and Modality". Mind 115/459 sz. 659–694 pp.

Zvolenszky Zsófia, „Négy évtized távlatában". Saul Kripke: Megnevezés és Szükségszerűség (Bárány Tibor ford.). Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–222 pp.

ELTE BTK Filozófia MA II.

Horváth Gergő

Heidegger és a pszichoanalízis

A daseinanalitikus és a pszichoanalitikus halálfelfogás összevetése

Bevezetés

Kétségtelen, hogy mind Sigmund Freud, mind Martin Heidegger a múlt század legnagyobb hatású gondolkodóinak egyike volt, annak ellenére azonban, hogy a tudományok más-más területein alkottak maradandót, problémafelvetéseiket tekintve mégis számos ponton állítható párhuzamba e két gondolkodó munkássága. Husserl pszichologizmus kritikája arra mutatott rá, hogy a pszichológiai és a fenomenológiai szemléletmód vonatkozásba állítása nem csupán lehetséges, de szükséges is, jelen dolgozatunkban pedig többek között arra teszünk kísérletet, hogy ennek értelmességét és szükségességét a freudi és a heideggeri tanokra is kiterjesszük.

Ehelyütt szeretnénk azt leszögezni, hogy amikor dolgozatunknak a *Heidegger és a pszichoanalízis* címet adtuk, elsősorban a pszichoanalitikus és filozófiai-antropológiai alapokon nyugvó daseinanalízisre kívánunk utalást tenni, ennek értelmében pedig csak másodsorban tekintjük célunknak a filozófus és Freud tanainak tágabb értelembe vett összevetését. Dolgozatunk első felében természetesen nem mulasztjuk el vázolni a daseinanalízis és a pszichoanalízis közti alapvető különbségeket, ahogy annak is időt fogunk szentelni, hogy ismertessük Heidegger pszichoanalízisről vallott nézeteit. A félreértések elkerülése végett azonban fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy a pszichoanalitikus koncepciónak, a halálösztönről alkotott freudi felfogás bemutatásának kivételével, nem szentelünk külön fejezetet. Fejtegetésünkben ezzel szemben lényegesen nagyobb hangsúlyt kívánunk fektetni a daseinanalízis filozófiai dimenzióra.

A dolgozatunkban kettős célt tűzünk ki magunk elé. Egyrészt szeretnénk rávilágítani a magyarországi gyakorlatban kissé még idegen

terápiás irányzat, a daseinanalízis alapvetéseire valamint filozófiai hátterére, másrészt rá kívánunk mutatni arra, hogy a heideggeri filozófia és a freudi pszichoanalízis miképp állítható vonatkozásba az emberi létezés egy olyan meghatározó jelensége kapcsán, mint amilyen a halál. Dolgozatunk második felében éppen ezért különálló fejezetekben, részletekbe menően is ismertetni fogjuk a heideggeri és a pszichoanalitikus halálfelfogást, a konklúziónkat pedig a két koncepció közötti eltérések és hasonlóságok elemzésének szenteljük.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a pszichoanalízis és a heideggeri filozófia is számtalan vita tárgyát képezte és képezi a napjainkban is, dolgozatunkban azonban ezekre a vitákra nem kívánunk hangsúlyt fektetni, valamint e viták egyikében sem kívánunk állást foglalni. Célunk az, hogy a dolgozat tárgyát képező problémakört tárgyilagosan járjuk körül és amennyire csak lehetséges, mindkét irányzattal szemben megpróbáljuk a lehető legelfogulatlanabb magatartást felvenni. Természetesen, ahol annak szükségét érezzük, mind a heideggeri filozófiát, mind a freudi pszichoanalízist és metapszichológiát kritikai megfontolások tárgyává fogjuk tenni.

A daseinanalízis történeti háttere

Mint azt a bevezetőnkben írtuk, dolgozatunk első felében elsősorban a daseinanalízis filozófiai dimenzióiba szeretnénk mélyebb betekintést engedni, mielőtt azonban erre sor kerülne, érdemesnek véljük röviden felvázolni a daseinanalízis kialakulásának történtét.

[1]A daseinanalízis[2] első irányvonalának megalkotása Ludwig Binswanger (1881–1966) nevéhez kötethető. Binswanger fiatalon, a

1 A Daseinanalízis történetéről bővebben: in [Lubinszki 2006], [Condrau 1992]

2 A Dasein (magyar fordításban: ittlét, jelenvalólét) terminust, mint a daseinanalízis kulcsfogalmát Heidegger a *Lét és idő* első fejezeteiben vezeti be. A mű bevezetőjében Heidegger elveti azt a filozófiatörténeti dogmát, amely szerint a lét értelmére irányuló kérdést annak üressége, általánossága, magától értetődősége és definiálhatatlansága miatt felesleges feltenni. Heidegger szerint egyáltalán nem erről van szó. Úgy véli, hogy magát a kérdést tették fel helytelenül, hiszen a lét kérdését maga a létező teszi fel, aki mi vagyunk. A kérdés kidolgozása tehát annyit tesz, mint áttekinthetővé tenni azt a létezőt, aki egyszersmind a kérdező maga. „Ezt a létezőt, amely mindig mi magunk vagyunk, és amely egyebek mellett a kérdezés létlehetőségével is rendelkezik, a jelenvalólét [Dasein] terminussal jelöljük. A lét értelmére irányuló kérdés világos és áttekinthető felvetése előzetesen egy létező (a jelenvalólét) megfelelő magyarázatát kívánja meg, mégpedig létének tekintetében." [Heidegger, 2007, 23. o.] Az ember létét illetően alapvetően nyitott. A Dasein Da-ja (itt) nem egy meghatározott térbeli helyet, hanem az ember nyitottságának egészében vett területét jelöli, a Sein (van) pedig magára az egzisztenciára utal. Az ember egzisztálásával mindig is nyitva tartja a Da, vagyis az emberi nyitottság területét. [Lubinszki 2006, 7. o.] Annyit már most szeretnénk előrevetíteni, és ezt a későbbiekben a *Lét és idő* a halálhoz viszonyuló lét fejezetei kapcsán látni fogjuk, hogy a lét értelmére vonatkozó kérdés kielégítően csak a halál értelmére vonatkozó kérdésre adott részletes magyarázat után válaszolható meg.

1900-as évek elejétől a pszichoanalízis felé fordította érdeklődését, doktori disszertációját pedig már Freud neves tanítványánál, C. G. Jungnál írta. Jungnak köszönhetően 1907-ben ismerte meg Freudot, kettejük között pedig életreszóló barátság alakult ki annak ellenére, hogy Binswanger a freudi pszichoanalízis tanának több alapvető komponensével nem értett egyet. Binswanger a gyakorlatban maga is alkalmazta a pszichoanalitikus technikát, Freud pedig nagy potenciált látott a fiatal tanítványban, hiszen nem titkolt szándéka volt, hogy a pszichoanalízist az intézményes pszichiátrián belülre integrálja, ennek a vágyának pedig többször is hangot adott. Binswanger azonban ellenállt, a kettejük közti viszony pedig egyre távolságtartóbb lett, ezalatt Binswanger mindinkább eltávolodott magától a pszichoanalízistől is. Az 1920-as években Binswanger találkozott Husserlel, Buberrel valamint Heideggerrel, ezek a találkozások pedig a pszichoanalízistől a fenomenológiai antropológia felé irányították a tekintetét.

Binswanger 1923-ban ismerkedett meg Husserlel, aki ugyan komoly hatást gyakorolt rá, de gondolkodásában a fordulat csak 1927-ben, a *Lét is idő* megjelenését követően állt be. 1929-ben, amikor személyesen is alkalma volt megismerkedni Heideggerrel, a fenomenológiától egyre inkább a fenomenológiai antropológia felé kezdett közeledni. Ekkortájt egy új mű megírását tűzte ki célul, melyben a pszichoanalitikus álomanalízist, a husserli fenomenológiát és a heideggeri jelenvalólét fogalmát igyekezett közös nevezőre hozni. A munka eredményeképp pedig 1930-ban jelent meg az *Álom és egzisztencia* című kötete. Binswanger gondolkodása ekkor már elég messzire került a freudi tanoktól, hiszen az antropológiai szemlélet Freud determinisztikus elméletének tulajdonképpeni kritikáját adta, elutasítva többek között azt a freudi elképzelést, amely szerint az ember lényege annak ösztöntermészetében keresendő. 1936. május 7-én Binswanger *Freuds Auffassung des Menshcen Lichte der Antropologie* címmel tartott bécsi előadásában már egyértelműen a fenomenológiai antropológia mellett foglalt állást, egyszersmind pedig nyíltan kritikával illette freudi tanokat.

Az 1936-os előadás megalapozta a daseinanalízis későbbi sorsát, hiszen Medard Boss annak hatására kezdte el a heideggeri filozófia tanulmányozását. Boss 1970-ben pedig Gion Condrauval karöltve alapította meg a Svájci Dasenanalitikai Társaságot, egy évvel később pedig a Dasenanalitikai Pszichoterápia és Pszichoszomatika Intézetét Zürichben. Boss és Condrau először a háború alatt, 1939-ben találkoztak egymással, Boss akkortájt azonban már tüzetesen tanulmányozta a *Lét és időt*, valamint kapcsolatban állt az akkor még mesterének tekintett Binswangerrel is.

1942-ben jelenik meg Ludwig Binswanger fő műve *Grundformen und Erkenntins menschlichen Daseins* címmel, amely egyszersmind a daseinanalízis témakörének első alkotása, Binswanger azonban több helyen is félreértette a heideggeri filozófiát, ennek következtében pedig véglegesen megszakadt a kapcsolat közte és Heidegger, valamint a Daseinanalízis Zürichi Iskolája között. Binswanger „soha nem akarta, hogy [a daseinanalízis] pszichoterápiás iskola legyen; a pszichiátria filozófiai-antropológiai megalapozásának szánta. Épp ezért munkásságát antropológiai pszichiátriának nevezik."[3]

Binswanger élénken adott hangot abbéli nézetének, hogy a daseinanalízis a gyakorlatban nem lehet mérvadó, ennek kapcsán pedig egy 1950-ben tartott konferencián összetűzésbe keveredett Bosszal. Később levelezésük is megszakadt, miután Boss a *Psychoanalyse und Daseinanalytik* című művével elhatárolódik korábbi mesterétől, akit ráadásául a heideggeri filozófia félreértésének vádjával is illet. Boss vádja azonban nem volt alaptalan, hiszen Binswanger egyik legsúlyosabb félreértése a heideggeri filozófia gond fogalmával kapcsolatos, melyet a szeretettel állította vonatkozásba.

Medard Boss (1903–1990) a daseinanalízis második iskolájának egyik legkiemelkedőbb alakja, egyszersmind annak megalapítója is. Boss maga is kapcsolatban állt Freuddal, aki 1925-ben Bécsben kiképző analízisébe vette, kettejük találkozása pedig döntő részben járult hozzá Boss pszichológiai érdeklődésének elmélyítéséhez, még akkor is, ha nevezetesen ez az érdeklődés később a daseinanalízis továbbfejlesztésében tárgyiasult. Mint arról már korábban írtunk, Boss Binswanger hatására kezdte el a heideggeri filozófia tanulmányozását, első olvasatra azonban bevallottan nem sokat értett meg a *Lét és időből*. 1947-ben levelet írt a filozófusnak, melyben útmutatást kért a *Lét és idő* értelmezéséhez, Heidegger pedig – akinek régi vágya volt, hogy filozófiája a gyakorlatban is használatossá váljék – azonnal válasszal is szolgált, és támogatásáról biztosította Boss-t, ezzel pedig egy életre szóló barátság vette kezdetét. 1947-től Heidegger és Boss között szoros szakmai kapcsolat vette kezdetét, hiszen a filozófus 1958-tól 1969-ig tartott szemináriumokat Boss zollikoni[4] házában, 1970-ben pedig napvilágot látott Boss fő műve, a *Grundriss der Medizin*, melyet

3 Lubinszki 2006, 31. o.

4 A zollikoni szemináriumok Heidegger és Boss számára is különleges jelentőséggel bírtak, többek közt azért is, mert a szemináriumok keretében lehetőség nyílt az interdiszciplináris párbeszédre, hiszen Boss ajtaja mindenki előtt nyitva állt. Heidegger félévente többnyire háromszor utazott el Zollikonba, az olyankor ott töltött két hét alatt pedig négy alkalommal tartotta meg mintegy három órás szemináriumait. [Lubinszki 2006, 67–68 o.]

Heidegger látott el kommentárokkal. Míg Binswanger célja csupán a pszichopatológia ismeretelméleti megalapozása volt, a zürichi iskola tagjai Heidegger filozófiájának gyakorlati alkalmazásában látták a daseinanalízis tulajdonképpeni lényegét.[5]

A daseinanalízis napjainkban egy „mélylélektani megalapozottságú pszichoterápiás eljárás, mely a lelki zavarokat, a pszichopatológiát ontológiai, azaz lételméleti alapon értelmezi."[6]

A fenomenológia, mint a daseinanalitikus szemléletmód megalapozása

Mielőtt a daseinanalízis filozófiai dimenzióira, valamint a daseinanalízis és a pszichoanalízis viszonyára rátérnénk, szükségesnek véljük, hogy egy rövid kitérőt tegyünk, amely során azt kívánjuk megvizsgálni, hogy miképp ragadható meg a heideggeri filozófián belül a fenomenológia fogalma[7]. Ennek a jelentőségét nem szabad alábecsülnünk, mivel a fenomenológiai szemléletmód a daseinanalitikus vizsgálódás elméletét és gyakorlatát is alapvetően határozza meg. Mindenekelőtt azonban vessünk egy pillantást Husserl, a fenomenológia[8] atyjának híressé vált felszólítására, amely tükrözi az egész fenomenológia alapállását: *„Vissza a dolgokhoz!"*

A fenomén fogalma alatt a husserli összefüggésben magát a dolgot kell értenünk, amelyre az intencionális[9] élmény irányul, azonban nem árt elővigyázatosnak lennünk, hiszen a fenomén nem keverendő össze a látszat és a jelenség hétköznapi értelemben vett fogalmával. Husserl a fenomenológia programjának imént idézett kulcsmonda-

5 Bővebben in. [Boss 1963]
6 Lubinszki 2006, 8.
7 A fenomenológia két szóból, a fenoménből és a logoszból tevődik össze. A fenomén jelentése az eredeti görög szó alapján annyit tesz: az önmagán megmutatkozó, megnyilvánuló. Heidegger is kiemeli, hogy a fenomén fogalmának semmi köze ahhoz, amit hétköznapi értelemben jelenségnek neveznek, hiszen egy betegség tünetei megjelennek, vagyis megmutatják magukat, de egyszersmind arra is utalnak, ami nem mutatja meg önmagát. A betegség jelenségében például tehát valami meg-nem-mutatkozó jelentkezik valamely megmutatkozó révén. „Jelenség az, amiben valami megjelenik anélkül, hogy önmaga megjelenne (vagyis önmagát megnyilvánítaná). A jelenség fogalma tehát előfeltételezi az eredeti értelemben vett fenomén fogalmát; s noha a fenomének sohasem jelenségek, ám minden jelenség fenoménekre utal." [Fehér M. 1992, 116. o.] A logosz fogalma igen sokértelmű, általában észnek, definíciónak, alapnak fordítják, Arisztotelésznél a szó szerinti fordítás beszédet jelent, ahhoz azonban, hogy ez alapján megérthessük a logosz jelentését, előbb meg kell határozunk, hogy mit jelent a beszéd maga. A logosz mint beszéd Heidegger olvasatában annyit tesz, mint nyilvánvalóvá tenni azt, amiről a beszédben *beszélnek,* igaz logoszról pedig abban az esetben beszélhetünk, ha az a létezőt kiemeli elrejtettségéből, és azt mint el-nem-rejtettet fedi fel. [Fehér M. 1992, 116. o.]
8 Mivel a fenomenológia a tudat élményeit vizsgálja, Husserl úgy véli, egyedül a fenomenológia tudománya alapozhatja meg a logikát és a pszichológiát.
9 Az intencionalitás fogalma alatt Husserl a tárgy és a tudat közvetlen viszonyát érti. A tudat mindig valaminek a tudta, vagyis a tudat nem létezhet tárgy nélkül.

tával egész pontosan a konkrétumokra való odafordulásra szólít fel, még pontosabban arra, hogy hagyjunk fel a spekulációkkal, ismerjük fel és vessük el a látszatproblémákat, hiszen csak ennek az útnak a megtételével alapozható meg a fenomenológia tudománya.

Heidegger értelmezésében – az előbbieket figyelembe véve – a fenomenológia annyit tesz, mint: „önmagából láttatni azt, ami önmagát megmutatja, úgy, amint saját magából megmutatkozik."[10] Ebből a megfogalmazásból tisztán kivehető Husserl fenomenológiájának maximája. Heidegger a *Lét és időben* világosan elhatárolja a fenomenológiát az egyéb tudományoktól, hiszen a fenomenológia – példának okáért a vallással szemben – nem nevezi meg tárgyát és tartalmát sem jellemzi, mindössze azt közli, amit ebben az adott tudományban szükséges tárgyalni. Úgy véli, hogy a fenomenológia minden tárgya igazolásra és felmutatásra szorul.

A fenomenológia célja az olyan fenomének felmutatása, amelyek el vannak rejtve, s így többnyire nem mutatkoznak meg. Ezek a fenomének azonban lényegszerűen hozzátartoznak az önmagukban többnyire megmutatkozókhoz, hiszen mint Heidegger írja, „ez utóbbinak az értelmét és alapját alkotják."[11] Ami azonban mind között a leginkább elrejtett, az magának a létezőnek a léte, hiszen az vagy rejtve marad, vagy visszazuhan elrejtettségébe, vagy csak torzítva mutatja meg magát. A létező léte a végső horizont, amely mögött már nem állhat semmi, ami még megmutatkozhatna. A fenomenológia tárgyát képező fenomének, ahogy arra már utaltunk, nagy részben nem mutatkoznak meg, vagyis elfedettek. Heidegger ezeket a fenoméneket két csoportra osztja: az egyik csoportba a még egyáltalán nem felfedett, a másikba pedig a betemetett fenomének tartoznak. Azokról a fenoménekről, amelyek nincsenek felfedve, egyáltalán nincs tudomásunk, míg a betemetetteket egyszer már felfedték, azok azonban ismét az elfeledettségbe merültek vissza. A betemetettség végbemehet totálisan, vagy pedig úgy, hogy a korábban felfedett már csak látszatként látható. Azonban, ahogy Heidegger fogalmaz: „ahány látszat, annyi lét."[12] Az elfedettség ebben az esetben mint torzulás jelentkezik, amely a filozófus szerint mind közül a legveszélyesebb, hiszen benne a megtévesztés és a félrevezetés lehetősége kiváltképp erősen van jelen.

A fenomenológia – mivel a létezők létének tudománya – egyszersmind ontológia is, és fordítva, hiszen az ontológia egyedüli módszere csakis a fenomenológia lehet. Fontos látnunk, hogy itt nem két egy-

10 Heidegger 2007, 52. o.
11 Heidegger 2007, 53. o.
12 Uo..

mástól elválasztott diszciplínáról van szó, hiszen tárgyukban és tárgyalásuk módjában mindkettő egyaránt magát a filozófiát jellemzi. Az ebben az értelemben felfogott filozófiának mint univerzális fenomenológiai ontológiának a jelenvalólét hermeneutikája a kiindulópontja, „ennek számára, mint az egzisztencia analitikája számára minden filozófiai kérdezés ott kezdődik, ahonnan ered, s ahová visszatér."[13]

A fenomén egyszerre rejt el, és mutat meg valamit, hiszen maga a lét a fenoménben található, az azonban mégsem nyilvánul meg kézzelfogható módon, mert mindig csak magát a létezőt tapasztaljuk. A fenomenológia lényegében a fenomén feltárására vállalkozik. Vegyük észre azonban, hogy a fenomenologikus szemléletmód egyszersmind értelmezés is, ennek okán pedig Heidegger joggal nevezi fenomenológiáját hermeneutikai fenomenológiának. A fenomenológia tudománya természetesen nem lehet pusztán elméleti – gondoljunk csak a daseinanalízisre –, hiszen a dolgokkal való közvetlen kapcsolatot hivatott leírni. Be kell látnunk, hogy Heidegger filozófiájában a hermeneutikai fenomenológia az ontológia módszeréül szolgál, ez a belátásunk pedig a daseinanalízis perspektívájából különösen fontos, hiszen a terapeuta az analitikus terápia során az analizált lét-módjainak megértésében a fenomenológia módszerét hívja segítségül. A daseinanalitikus gyakorlat fenomenológiai, hiszen a terapeutától mindenfajta beállítódás felfüggesztését igényli. „Ez azt jelenti, hogy a terapeuta kész feladni elméleti elképzeléseit és modelljeit, magyarázó sémáit."[14]

Daseinanalízis, természettudomány és pszichoanalízis

A daseinanalízist tudományos igazolhatósága kapcsán több vád is érte, hiszen aligha tud megfelelni a természettudományok azon elvárásának, hogy megismerésének tárgyát – értelemszerűen ebben az esetben magát az embert – pusztán mennyiségileg mérhető módon ragadja meg. Holger Helting *Bevezetés a pszichoterápiás daseinanalízis filozófiai dimenzióiba* című könyvében rámutat az ellenvetés helyt nem állóságára:

> Az újkori természettudomány nyelvezete megkíséreli a fogalmakat úgy kidolgozni, hogy azok lehetőség szerint egyértelműek és mennyiségileg értékelhetőek legyenek. A természettudományos definíció például ahelyett, hogy a gyász jelenségében a világhoz s a többi emberhez való viszony egy meghatározott emberi módját látná, legszívesebben a gyászolónál megállapítható „könnyek mennyiségéről" beszél. Csakhogy mérhető-e a könnyek mennyisége alapján a gyász lényege?[15]

13 Uo. 56.
14 Lubinszki 2006, 86. o.
15 Helting 2007, 21–22. o.

Helting a tudománytalanság vádjára világos magyarázattal szolgál, melyből már kivehető, hogy a daseinanalízis vállalkozása többek között az emberi lényeg olyan sajátos interpretációja, amely a fogalmakra való redukálás és mérőeszközök mellőzésével az emberi létmód létterét hivatott feltárni.

Heidegger a zollikoni szemináriumok egyikén szintén él a gyász iménti példájával, egyszersmind pedig Freudot is kritikával illeti. „Az ember pszichodinamikai és jelenvalólét (*daseins*) analitikai szemléletének vitája: miről ítélünk és döntünk itt? Azon létező létének meghatározásáról, amelyek mi magunk vagyunk."[16] Heidegger Freud szemére veti, hogy számára csak az valóságos létező, aminek *pszichológiailag az erők maradéktalan kauzális összefüggését tulajdonítjuk.* A filozófus szerint tulajdonképpen Max Planck[17] is ugyanezt az álláspontot képviseli, amikor valóságosnak egyedül a mérhetőt tartja. Heidegger ellenvetésében azonban azt állítja, hogy igenis van olyan 'valóságos', ami a természettudományos módszerekkel nem mérhető egyértelműen, erre példaként a gyász jelenségét hozza fel. Hogy explicitebbé tegyük a freudi és a heideggeri gyászfelfogás közötti áthidalhatatlan ellentétet Freud *Gyász és melankólia* című 1915 és 1917 között írt tanulmányában a gyász jelenségéről írottakat vesszük alapul. Freud ehelyütt így ír:

> Miben áll hát a gyászmunka? (…) A valóság próbája megmutatta, hogy a szeretett tárgy immár nem létezik, s azzal a követeléssel lép fel, hogy minden libidót visszavonjunk a tárgykapcsolattól. Ezzel szemben érthető berendezkedés mutatkozik – általános megfigyelés, hogy az ember nem szívesen ad fel valamely libidóhelyzetet, még akkor sem, ha pótlás van kilátásban.[18]

Ha Freud számára a lét nem más, mint a kiszámítható kauzális összefüggések egésze, akkor az ember sem egyéb, mint ilyen kiszámítható tárgy, értelemszerűen azonban ez az álláspont Heidegger számára teljességgel elfogadhatatlan. A filozófus szerint a pszichoterápia eltárgyiasító hozzáállásában az emberi egzisztencia helyett maga a terápia a mértékadó, éppen ezért vonja kétségbe azt, hogy egy ilyen terápiából egészséges ember kerülhetne ki. A pszichoterápia úgy viszonyul az egzisztenciához, mint a tárgyakhoz, vagyis „az ilyen terápia esetén az ember véglegesen ki van kapcsolva, [ezért] a legjobb esetben is csak fényesre csiszolt tárgy lehet belőle."[19]

16 Heidegger 1993, 48. o.
17 Max Karl Ernst Ludwig Planck (1858–1947), Nobel-díjas német fizikus, a kvantummechanika megalapítója.
18 Freud 1997, 132. o.
19 Heidegger 1993, 60–61. o.

Heltinggel egyetértve ésszerű feltettünk a kérdést, hogy vajon képes-e a filozófia a tapasztalat olyan új megközelítését adni, ami mértékadó lehet a pszichoterápia számára? Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ tudjunk adni, mindenekelőtt be kell látnunk, hogy a tapasztalatot illetően a fenomenológia és a természettudomány merőben más úton jár el, továbbá azt, hogy a mindenkori tapasztalat nem egyenértékű a természettudományos tapasztalattal. Természetesen nem arról van szó, hogy elvitatnák természettudomány eredményeit, csupán arra kívánunk rámutatni, hogy a létező tapasztalatának nem csupán egyetlen érvényes megközelítésmódja adódik, ezt pedig jól példázzák Heidegger és Helting fentebb idézett gondolatai. A természettudomány a létezők tulajdonságai és kölcsönhatásai feltárása révén világos előrejelzéseket tud adni a tapasztalat számára, ennek azonban az az ára, hogy olyan mértékben kényszerül korlátozni a tapasztalat fogalmát, hogy az kimerül a matematikai törvényszerűségek megismerésében és feltárásában.

A tudományos megismerés kapcsán néhány gondolat erejéig térjünk most vissza Heidegger pszichoanalízis-kritikájához. A filozófus úgy véli, hogy a freudi pszichológia nem más, mint a neokantiánus filozófia „átvitele az emberre. Az egyik oldalon vannak számára a természettudományok, a másikon a tárgyiság kanti elmélete."[20] Vagyis Heidegger meglátása szerint a pszichoanalízis a tudat és a pszichés jelenségek vonatkozásában is posztulálja kauzális összefüggések láncolatának folytonosságát, sőt, a filozófus egyenesen erre vezeti vissza a freudi metapszichológiában használatos *tudattalan* fogalmának bevezetését. Mivelhogy a kauzális összefüggések láncolatának folytonossága a tudatban nem figyelhető meg, de a posztulátum szerint annak valahol mégis meg kell lennie, Freud, hogy tartani tudja magát a posztulátumhoz, feltalálta a tudattalant, mint az emberi psziché azon részét, amellyel az ok-okozati összefüggések hiánytalansága megmagyarázható. „Ezt a posztulátumot nem magukból a lelki jelenségekből vette; nem más ez, mint az újkori természettudomány posztulátuma. Ami Kantnál az észlelésen túlmegy, az a tényállás például, hogy a kő azért lesz meleg, mert süt a nap, az Freudnál a tudatalatti."[21]

Mint azt a fentiekben már írtuk, Heidegger szerint a pszichoanalízis eltárgyiasítja az emberi egzisztenciát, és ugyan a tudattalan bevezetésével feltételez egy nem-testi szubsztanciát, azt azonban továbbra is az eltárgyiasítás tudományos módszerének horizontjában határozza meg. Heidegger szavaival: „A pszichológia jogosultsága abban áll,

20 Uo.
21 Heidegger 1993, 60.

hogy elismer valami nem-testit, korlátozottsága abban áll, hogy azt a testkutatás, a természettudomány módszerével akarta meghatározni."[22]

Visszatérve a természettudományos megismerés heideggeri kritikájára idézzük magát a filozófust: „A természettudomány nem ismer más létmódot, mint a kéznéllétet, azt sem a jelenlét egy módjaként ismeri, hanem minden vizsgálódás alapfeltételeként."[23] Természetesen azáltal, hogy az empirikus tudományok a létezőkben megnyilvánuló, a matematika nyelvén megfogalmazható szabályszerűségeket tárják fel, igen hatékonyak, s ezt nyilvánvalóan Heidegger sem kívánja kétségbe vonni. Mi ennek kapcsán a filozófussal egyetértésben mindösszse arra kívánunk rámutatni, hogy a fenomenológia képes arra, hogy a tapasztalható létmódok meghatározásával a megismerés – beleértve a természettudományos megismerés – tárgyait közelebbről is szemügyre vegye.

„A fenomenológia értelme nem az, hogy »feljegyezze«, illetve »leírja« a létező tulajdonságait, s még csak nem is az, hogy »számoljon« velük, hanem az, hogy a fenomén, amelyet fenomenológiailag meg akarunk érteni, a létező léte. (…) arról van szó, hogy megvilágítsuk a jelenlévő létmódját, vagyis időiesülő jelenlétének jellegzetes módját."[24] Minden bizonnyal ez a megfogalmazás első olvasatra ködösnek és merőben elméleti jellegűnek tűnhet, de gondoljunk csak bele, hogy mit jelent a létmódok megvilágítására irányuló attitűd a daseinanalitikus pszichoterápiában. Vegyük észre, hogy a terapeuta számára a páciens létmódjainak megvilágítása kulcsfontosságú, egyszersmind pedig a terápia lényegi alapvetése. Ezen a ponton a daseinanalízis és a pszichoanalízis ismét opponálódik, hiszen a pszichoanalitikus élettörténet meghatározásában szó sincs létmódok megvilágításáról és az egyes létmódok korrelációjáról. „»A pszichoanalitikus élettörténet« egyáltalán nem történet, hanem valamifajta naturalista oksági láncolat, ok és okozat lánca, ráadásul annak is egy konstruált válfaja."[25]

A daseinanalízis és a pszichoanalízis kapcsán a fejezetünk végén szükséges kiemelnünk annak a jelentőségét, hogy Heidegger a *Lét és idő*ben tudatosan kerüli az olyan ontológiailag nem semleges fogalmak használatát, mint az ember, tudat, lélek, szubjektum[26], éppígy a

22 Uo., 61. o.
23 Helting 2007, 43–44. o.
24 Uo. 46.
25 Heidegger 1993, 48. o.
26 Heidegger teljes mértékben elutasítja a filozófiai gondolkodást uraló szubjektum-objektum szerkezetet. Maga az ember már mindig is a világban van, amelyhez egyúttal már mindig is viszonyul, a filozófus szerint pedig éppen ezért kell elvetnünk a klasszikus felfogásnak megfelelő szubjektum-objektum kategóriapárra történő

daseinanalízis sem él az ego vagy a psziché fogalmával, ezeket ugyanis a dasein kifejezés foglalja magában. Azonban nem arról van szó, hogy a dasein kifejezés alatt a daseinanalitikus felfogás tulajdonképpen ezen terminusok összességét értené, hiszen a jelenvalólét fogalma a tapasztalat egy másik dimenziójára utal. Heidegger szerint az emberi psziché én-re, ösztön-én-re és felettes én-re történő freudi felosztása „csak másik megnevezés az érzékiségre, értelemre és észre, ill. erkölcsi törvényre, illetve kategorikus imperatívuszokra való felosztás helyett."[27] Heidegger úgy véli, hogy Freud én-képzete egyáltalán nem tartalmazza a világvonatkozás aspektusát, éppen ezért az ego cogito elképzelése absztrakt, ezzel szemben az én-vagyok-a-világ-ban, amely az ént eredendően összefűzi a világgal, – heideggeri megfogalmazással élve – '*őskonkrét*'.[28]

Daseinanalízis és pszichoterápia

Reményeink szerint mostanra tisztán láthatóvá vált, hogy vizsgálódásuk során a daseinanalízis és a természettudomány mennyire másként jár el. A fenomenológiai megfigyelés a megfigyelni kívánt dolgokat nem helyezi mesterséges, laboratóriumi környezetbe, a módszer lényege éppen abban rejlik, hogy a létezőt annak létére való tekintettel vizsgálja. Az ember, mint már korábban írtunk, a vizsgálódásban nem elszigetelt megfigyelőként van jelen, hanem olyan létezőként, amely lényege szerint nyitottságként *van,* minden létező pedig csak ebben a nyitottságban mutatkozhat meg. Az analitikusnak számolnia kell ezzel a nyitottsággal, hiszen a terápia sikeressége többek között épp azon áll vagy bukik, hogy a terapeuta mennyire képes megnyílni a tapasztalat számára, kiképzése során pedig meg kell tanulnia, hogy a terápia kulcsfontosságú részét képezi az emberi lényeg és ezzel együtt az önmagunk (Selbst) érintettségének helyettesíthetetlenségének megértése. Helting szavaival:

> A mindenkori tapasztalat egyedülállósága lehetővé tételének gyakorlása a kiképző analízis értelme és feladata, amelyet semmilyen könyv nem pótolhat. Az analitikus és a jelölt közötti dinamikus-dialogikus viszonyt – amelyben lehetővé kell tenni, hogy a lényegi belátások *életre keljenek*, azaz egyedülálló megjelenésmódjaikban is megelevenedjenek – sohasem lehet maradéktalanul *papírra vetni*.[29]

---

felosztást. A *Lét és idő*ben leírtak szerint továbbá éppúgy, ahogy nem beszélhetünk a világtól elszigetelt szubjektumokról, ugyanúgy nem beszélhetünk mások nélküli jelenvalólétről sem. Egyrészt, mivel együttlétünk során már mindig is megosztjuk a világunkat másokkal, másrészt pedig azért, mert az együttlét egzisztenciálisan már mindig is meghatározza a jelenvalólétet. [Heidegger 2007, 139–153. o.]

27 Uo. 59. o.

28 Uo. 60. o.

29 Helting 2006, 72. o.

Az analitikus és a jelölt közötti kapcsolat kapcsán fontos megjegyezünk, hogy Heidegger elveti azt a klasszikus pszichológiai feltevést – amelyet nem mellesleg a freudi pszichoanalízis is elfogad –, hogy a másik embert önmagunk a másik emberbe való projekcióján keresztül (beleérzés) észleljük.[30] Heidegger szerint a projekció, mind a beleérzés „elképzelése már mindig feltételezi a másikkal való együtt-létet és a másik együtt létét velem. Mindkettő feltételezi, hogy a másikat mint másik embert már megértettem, hiszen másképp a semmibe projiciálnék."[31]

A filozófus a projekció fogalmának kapcsán a pszichoanalitikus alapokon nyugvó projekciós teszt során átélt tapasztalatoknak a klasszikus pszichológiától eltérő magyarázatát adja. Kérdése a következő: mi történik a valóságban akkor, amikor egy páciens a Rorsarch-táblán[32] például egy táncosnőt lát? Úgy véli, hogy a páciens azért láthat a képen táncosnőt, mert világát már eleve meghatározta a táncosnő. A Heidegger szerint a táncosnő a legkevésbé sem a táblán látható foltokból jutott a vizsgálandó személy eszébe, hiszen az ötletek abból a *hangolt*[33] *világvonatkozásból* jönnek, amelyben a páciens már elve benne tartózkodik. Ezért – mondja Heidegger – „nem az eszébe jut valami, nem feltűnik neki valami, hanem éppen kiesik, kihullik neki valami, méghozzá egy hangolt, egy meghatározott módon hangolt világvonatkozásból."[34] Heidegger példája jól ragadja meg saját filozófiája valamint a pszichoanalitikus felfogás közti különbséget, egy-

30 A fentieket továbbá kiegészíthetjük Freud egy 1915-ös tanulmányában leírottakkal, amely szerint „a tudat mindannyiunkban csak a saját különféle lelkiállapotaink felől ad hírt, az, hogy a másik embernek is van tudata, csupán egy következtetés, amely *per analogiam* ama bizonyos másiknak az érzékelhető megnyilvánulásain és cselekvésein alapszik, és azt a célt szolgálja, hogy megértesse velünk a másik viselkedését." [Freud 1997, 83. o.]

31 Heidegger 1993, 49. o.

32 A projekciós tesztet a 1920-as években Hermann Rorsarch svájci pszichiáter fejlesztette ki. A vizsgálat során a pszichológus vagy pszichiáter 10 táblát ad a páciensének, melyek mindegyikén tintafoltok találhatóak. A táblák közül ötön fekete, kettőn fekete valamint piros, hármon pedig többszínű foltok találhatóak. A páciensnek, miután mindegyik táblát megtekintette, a pszichológus vagy a pszichiáter kérdéseket tesz fel arra vonatkozóan, hogy mit látott az egyes táblákon, továbbá hogy mire asszociált a foltok láttán. A terapeuta feljegyzi az egyes kérdésekre adott választ, majd kiértékeli a tesztet. A táblák az egész világon egységesek, maga a teszt egy órát vesz igénybe.

33A benne-lét struktúrájának három alapvető jellemzője a hangoltság (diszpozíció), a megértés és a beszéd. Heidegger a hangoltság (Befindlichkeit) – vagyis a világ feltárulásának alapfenoménje – alatt a jelenvalólétnek azt a módját érti, ahogy az magát a világban találja, egy pszichológiai állapottól tehát lényegesen többről van szó. „A hangulat már eleve feltárta a világban-benne-létet mint egészt, és csak a hangulat tesz lehetővé egy valamire irányulást."[Heidegger 2007, 165. o.] A jelenvalólét eleve hangolt, vagyis a világban már mindig is a hangoltság módján van.

34 Heidegger 1993, 52. o.

szersmind pedig e példán keresztül rámutat a daseinanalitikus és a pszichoanalitikus szemlélet közötti alapvető eltérésre is. E rövid kitérő után néhány mondat erejéig térjünk most vissza a daseinanalitikus módszer felvázolásához.

A daseinanalízis, mint láttuk, éppen azon a területen lehet hatékony, amely a hagyományos ételemben vett orvostudomány látókörén már kívül esik. Az analízis során a páciens problémái úgy válhatnak gyógyíthatóvá, kezelhetővé, ha a terapeuta kiképzése során mélyrehatóan megismerkedett az ember lényegét (létét) tárgyaló heideggeri elemzéssel, belátta annak hasznosságát, és képes a pácienst rávezetni arra az útra, amelyen eljuthat a létében megnyílt lehetőségek megvalósításához. Arról van tehát szó, hogy – a korábban leírtaknak megfelelően – daseinanalízis nem ok-okozati viszonyok, hanem az ember létmódja felől értelmezi betegséget.

A daseinanalízis „számára nem létezik *tisztán szomatikus* vagy *tisztán pszichikai* betegség, mert az embert nem egy rendelkezésre álló test és egy világnélküli lélek összetételének tekinti. (…) Ha az ember lényegét eleve nem hagyományos értelemben fogjuk fel, és ha a betegséget mindig az egész ember vonatkozásában [vagyis nem mint elszigetelt jelenséget] kell szemügyre vennünk, akkor az ember betegségére irányuló kérdést megelőzi egy másik kérdés: ki az az ember, aki egészséges vagy beteg módon viszi véghez az életét?[35]

Ahhoz tehát, hogy a betegséget kezelni lehessen, előbb meg kell válaszolni az emberi létre irányuló kérdést, hiszen a betegséget a terapeuta csak ezután tudja a lét meghatározott végbemenéseként vizsgálni.

Dolgozatunk első felének végéhez érkeztével bízunk abban, hogy kellő módon rá tudtunk mutatni a daseinanalitikus szemléletmód filozófiai megalapozottságára, valamint a daseinanalitikus és a pszichoanalitikus irányzat közti alapvető különbségekre. A daseinanalízis a heideggeri fogalomkészlet által meghatározott mélyebb filozófiai dimenzióit sajnos terjedelmi korlátok miatt nem állt módunkban részletekbe menően ismertetni, a következő fejezetekben azonban a heideggeri és freudi halálkoncepció bemutatásán és összevetésén kívül, lehetőségeinkhez mérten ezen dimenziók elmélyítését is megcélozzuk.

Heidegger halálfelfogása: A halálhoz viszonyuló lét

Heidegger a *Lét és idő*ben kifejtett halálfelfogása a 20. századi filozófiai halálfelfogások közül minden kétséget kizáróan a legnagyobb visszhangot váltott ki, továbbá igen nagy hatással bírt többek között az orvosi thanatológiára[36] valamint pszichiátriára. Az alábbiakban be-

35 Helting 2006, 75. o.
36 Az orvosi thanatológia egy gyakorlati (pszichológiai) szakdiszciplína, továbbá a

mutatandó halálfelfogás természetesen egyáltalán nem volt vitáktól mentes, mi azonban szeretnénk a lehető legtávolságtartóbb magatartást felvenni az egyes Heidegger szakértőkkel és kritikusokkal szemben. Ugyan egy-egy ponton nem mulasztjuk majd el részben kritikus értelmezés tárgyává tenni Heidegger egyes meglátásait, elsősorban azonban a *Lét és idő* dolgozatunk tárgyához szorosan kapcsolódó fejezeteinek bemutatására szeretnénk szorítkozni. Szeretnénk továbbá leszögezni, hogy noha a halál problematikája átíveli Heidegger teljes életművét, hiszen a halál kérdésköre a filozófus egyes előadásaiban már jóval a *Lét és idő* megjelenése előtt is nyomon követhető[37], dolgozatunkban azonban elsősorban Heidegger főművére hagyatkozunk, melyre a daseinanalitikusok is mint alapműre tekintenek.

A daseinanalízis átveszi a *Lét és időben* a halálhoz viszonyuló létről írottakat, vagyis elméleti síkon nem beszélhetünk egymástól elkülönülő heideggeri és daseinanalitikus halfelfogásról. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Heidegger sem a zollikoni szemináriumokon, sem Medard Boss-szal folytatott levelezésében és a Boss által feljegyzett, közte és a filozófus között folyt magánbeszélgetések során sem értekezett behatóbban a halál kérdéskörét illetően. Természetesen ezt nem azt jelenti, hogy a daseinanalitikus szemléletmód ne számolna a halál fenoménjével. Épp ellenkezőleg! Mint azt az elemzésünk végén látni fogjuk, a halál a jelenvalólét létének konstituáló alapja, értelemszerűen tehát a daseinanalitikus szemléletmód és a daseinanalitikus pszichoterápia egyik lényegi alappillérét képezi annak a belátása, hogy a halál, mint olyan, döntő jelentőséggel bír az emberi létezésre nézvést. Ennek a belátása a daseinalaitikusok részéről tulajdonképpen evidencia, így pedig az sem meglepő, hogy a halál fenoménjéről oly kevés szó esik a zollikoni szemináriumok keretein belül. Ahogy arra az imént utaltunk, a halál jelentőségének belátása több mint a daseinanalitikus szemléletmód egyik filozófiai dimenziója. Gion Condrau szerint a daseinanalitikus halálfelfogás gyakorlati jelentősége például egyrészt abban áll, hogy felkészítse az orvost vagy a terapeutát a haldokló páciens kérdéseire, másrészt pedig abban, hogy a

létfontosságú szerveket is érintő betegség előrehaladott állapotában levő haldokló betegek ellátásának és kezelésének a technikája.

37 Heidegger filozófiájában az első jelentős momentum a halál vizsgálatának kérdéskörében a filozófus a 20-as évek elején Karl Jaspers, *A világnézetek pszichológiája* című művéről írt recenziója. Jaspers imént említett művében a halált a határszituációkkal hozza összefüggésbe. A határszituációk előli kitérést vakságnak nevezi, és mivel úgy véli, hogy ezek a szituációk tulajdonképpen elkerülhetetlenek, ezért szerinte fölösleges és haszontalan próbálkozás kitérnünk előlük. Ez a momentum Heidegger filozófiájában is tetten érhető, gondoljunk csak az akárkinek a halál elől való inautentikus kitérni akarására. [Csejtei 2002, 195. o.]

terapeuta a halálhoz viszonyuló lét megértéséből kiindulva megvilágítsa a páciens lét-módjait, ezzel elősegítve a gyógyulás folyamatát. A halálhoz viszonyuló lét kérdésköre tehát közel sem pusztán elméleti jellegű, hanem pszichoterápiás problémaként is jelen van a pszichiátriában.

Jelen fejezetünknek elsősorban nem a daseinanalitikus gyakorlat, hanem a daseinanalitikus halálfelfogás filozófiai dimenziói képezik tárgyát, ezért a továbbiakban – akárcsak a freudi halálfelfogás kapcsán – elméleti síkon kívánunk vizsgálódni. Szeretnénk továbbá megjegyezni, hogy a fentiekben elmondottak alapján a daseinanalitikus és a heideggeri halálfelfogást szinonim értelemben használjuk.

A *Lét és idő*ben Heidegger szorosan összekapcsolja az időbeliség, a gond[38] és halálhoz viszonyuló lét fogalmait. Ennek alapjául az a megállapítása szolgál, hogy a gond, mint a jelenvalólét struktúraegésze csakis az időbeliség felől közelíthető és érthető meg, hiszen maga az időbeliség szolgál a jelenvalólét egzisztencialitásának ontológiai alapjaként. A gondnak éppen ezért számolnia kell az idővel, mint olyannal, amely a jelenvalólét létének értelmét alkotja. Ehhez továbbá hozzá kell vennünk annak az evidenciáját is, hogy a jelenvalólét véges lét, amelynek ezért alapjellemzője az időbeliség. Az előbbiekben vázoltak alapján tehát a jelenvalólét egészléte kapcsán jogosan merül fel a halálhoz viszonyuló lét problematikája. Heidegger szemléletében ennek következtében egy fordulat áll be, hiszen a *Lét és idő* korábbi fejezeteiben elemzett egzisztenciálékat és jelenségeket ezek után már az időbeliség perspektívájából vizsgálja.

A halálhoz viszonyuló lét tárgyalásakor a filozófus azon belátásából kell kiindulnunk, hogy mindaddig, amíg a *jelenvalólét létezőként van*, nem teljesedhet ki. Mivel a jelenvalólét olyan lét, amely már mindig viszonyul a legsajátabb lenni tudásához, ennek ontológiai következménye, hogy a jelenvalólét önmagát-előző-lét[39]. A gond ezen struk-

38 Az egzisztenciálékat Heidegger filozófiájában a gond fogalma fogja át. „A jelenvalólét léte mint *gond* mutatkozik meg. (…) A jelenvalólét léte azt jelenti: már-egy (világ-) ban-benne-való-önmagát-előző lét mint a (világonbelül utunkba kerülő létező-) höz kötött lét. Ez a lét kitölti a gond terminus jelentését…" [Heidegger 2007, 215–226. o.] A gond egzisztenciális terminus, a jelenvalólét eredendően egységes, másra nem visszavezethető alapfenoménje. Jelentései: gondoskodás, tervezés, aggódás, kiszámítás, előrelátás. Azonban nem arról van szó, hogy jelenvalólét léte mint gond alapvetően gyakorlati jellegű lenne, hiszen a gond struktúrája éppúgy megelőzi a praxist mint a teóriát. Ezek annak a létezőnek a létlehetőségei, amelynek létét előzőleg Heidegger már mint gondot határozta meg. A gond a dolgokkal szemben gondoskodásként másokkal szemben pedig gondozásként nyilvánul meg, egyszersmind pedig a jelenvalólét időiesülő beteljesedése, hiszen gondoskodó és gondozó csak olyan létező lehet, amely eredendően a jövő fele nyitott időhorizontot tapasztal.
39 Heidegger hozzáteszi, hogy a jelenvalólét olyan létező, melynek létében legsajá-

túrájának ontológiai értelme azonban ellentmondani látszik annak, hogy a jelenvalólét egészéléte lehetséges legyen. Heidegger szavaival: „(…) a jelenvalólét alapszerkezetének lényegében *állandó lezáratlanság* rejlik. A nem-egész-volt a lenni-tudás kinnlevőségét jelenti."[40] A jelenvalólét teljességének elnyerése világban-benne-létének elvesztésével jár, ezért a jelenvalólétből a már-nem-jelenvalóléthez történő átmenetet az ember önmagát illetően sem megtapasztalni, sem megérteni nem képes. Az átmenet csak mások halála által válhat (objektíve) hozzáférhetővé, értelemszerűen azonban mások meghalását közvetlenül sosem tapasztalhatjuk, csupán ott lehetünk a halál beálltakor. A jelenvalólét halála egyszersmind a szóban forgó létező kéznéllevőlétének[41] kezdete, ez a kéznéllevő azonban lényegét tekintve más, mint pusztán egy élettelen anyag. Vele, mint egy életét vesztett nem-élővel találkozunk, amely szertartások és kultuszok formájában továbbra is a gondozás tárgyát képezi. Heidegger lényegi kérdése azonban nem a halál utáni együttlétre vonatkozik, hanem arra, hogy a meghalásnak, mint a haldokló létlehetőségének valójában miként adható és ragadható meg az ontológiai értelme. Heidegger úgy véli, hogy a jelenvalólét létmódjának félreismerését jelenti, ha mások meghalására úgy tekintünk, mint amelyből megérhető lenne a véghez-való-eljutás létmódja. Az efféle megfontolások hátterében az a vélekedés rejlik, amely szerint a jelenvalólét egy másikkal tetszőlegesen helyettesíthető. Természetesesen a jelenvalólét helyettesíthetősége hozzátartozik az együttlét létlehetőségeihez, bizonyos mértékben lehetséges, sőt kell is, hogy egyes helyzetekben jelenvalólét a másik legyen. A világban el lehet látni egy feladatot, el lehet menni valahová valaki helyett, azt azonban tisztán kell látnunk, hogy ezekben az esetekben a behelyettesítés valamiről való gondoskodásban történik meg. Arra azonban, hogy valaki magára vegye másik meghalását[42], senki sem képes. Az ember persze fel-

---

tabb lenni-tudása a tét, hiszen saját léte egyáltalán nem közömbös a számára, ahhoz már mindig is viszonyul. Azonban, ha a jelenvalólét olyan lét, amely már viszonyul legsajátabb lenni-tudásához – melynek a gond biztosítja ontológiai alapját –, akkor ez értelemszerűen ontológiai következményekkel is jár: a jelenvalólét (bizonyos értelemben) önmaga előtt van, vagyis a jelenvalólét önmagát-előző-lét.

40 Heidegger 2007, 275. o.

41 Ezen leírás szerint a jelenvalólét halála pillanatszerűen csap át és a kéznéllevő kezdetébe, azonban egy ilyen koncepcióból teljes egészében hiányzik az eltávozás folyamata, vagyis a haldoklás. „Nos, e kritikus szakasz fenomenológia elemzése és főleg hermeneutikai kidolgozása – ami mégiscsak egy jelenvalólét végét jelenti – úgy tűnik, teljes egészében elsikkad." [Csejtei 2002, 223. o.]

42 Érdemes megjegyeznünk, hogy – bár a heideggeri elemzésből úgy tűnik – nem kizárólag a halál az, amelyben az ember helyettesíthetetlen, hiszen példának okáért fiziológiai folyamatot vagy élményeket sem képes az ember mástól átvenni. Vagyis nem a helyettesíthetetlenség adja a halál differencia specifikáját. [Csejtei 2002, 224. o.]

áldozhatja magát a másikért, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a másik halálát ténylegesen, bármilyen mértékben átvette volna. „A halál, amennyiben »van«, lényegszerűen mindenkor az enyém.[43] (…) A meghalásban megmutatkozik, hogy a halált ontológiailag a mindenkori enyémvalóság és az egzisztencia[44] konstituálja. Heidegger ezzel a jelenvalólét egészlétét (még) nem ragadta meg, mindenesetre az kiderült, hogy „a meghalás nem esemény, [vagyis nem egyszerűen egy élőlény életének megszűnése, amelyet Heidegger terminológiailag kimúlásként ragad meg], hanem egzisztenciálisan értendő fenomén."[45]

A jelenvalólét mindenkori egzisztálásához elválaszthatatlanul kapcsolódik „még-nem"-je. Heidegger ennek szemléltetésére a gyümölcs példájával él, amely éretlenségéből érése felé tart. A gyümölcs önmagát hozza érett állapotba. Amíg éretlen, semmi olyasmit nem lehet hozzáadni, ami éretlenségét megszüntetné. A még-nem a gyümölcs létének konstitutívuma, ezen analógia mentén pedig a jelenvalólétről is elmondható, hogy mindaddig, amíg van, már saját még-nem-je. A jelenvalólét nem-teljessége és a gyümölcs éretlensége között azonban

43 Vegyük azonban észre, hogy amikor Heidegger a jelenvalólét mindenkori enyémvalóságát tárgyalva azt a kijelentést teszi, hogy a halál mindenkor az enyém, ez „egy bennszülött számára édeskeveset mondana (…), mert *az ő világa egészen másként artikulálódik*. (…) Maga ez a merőben formális egzisztenciál-ontológiai struktúra sem alkalmazható egyetemlegesen. Egyrészt azért nem, mert kialakulása maga is függvénye a történeti helynek és időnek. (…) Az egyetemesség-igény mögött (…) az ún. thanatológiai gyarmatosítás [indokolatlan] pretenciója húzódik meg." [Csejtei 2002, 207. o.]

44 Az ittlét létmódját alapvetően egzisztenciája határozza meg, az egzisztencia heideggeri értelmezésben pedig azt a létet jelöli, amelyez a jelenvalólét mit sajátjához képes viszonyulni. Egzisztenciája egyedül az embernek van, egy állat vagy egy természeti tárgy, objektum ezzel szemben nem rendelkezik ittléttel. Ez alatt Heidegger és a daseinanalitikus felfogás nem azt érti, hogy állatok és természeti tárgyak ne léteznének, mindössze annyit, hogy az állat nem létmegértő lényként van jelen, világszegény, míg például egy kő világ nélküli. Maguk az egzisztenciálék az emberi lét alapstruktúráját alkotják, az egzisztenciálék meghatározása pedig a dasenanalitikai (ontológiai értelemben vett) személyiségelmélet számára abszolút mérvadó, hiszen „a személyiség felfogásán kívül a daseinanalitikus neurózistan, pszichózistan és pszichoszomatika alapját képezik az egzisztenciálék." [Lubinszki 2006, 48. p.] A jelenvalólét legalapvetőbb egzisztenciája a világban-benne-lét (In-der-welt-Sein), az egységes struktúrán belül pedig három mozzanat különíthető el: a világ, a ki és a benne-lét, melyek alapján további egzisztenciálék bonthatók ki. Az egzisztenciálékat „élesen meg kell különböztetnünk a nem-jelenvalólét-szerűen létezőnek a létmeghatározásaitól, melyeket kategóriáknak nevezünk." [Heidegger 2007, 62. o.] Az egyes létezőkre ezek alapján tehát kétféle módon kérdezhetünk rá: az egyik kérdés a Ki, amely az egzisztencia felől faggatja ki a létezőt, a másik létmódnak megfelelő kérdés a Mi, amely alatt Heidegger a létezőknek a kéznállevőség legtágabb értelmében vett kikérdezésének módját érti.

45 Heidegger 2007, 279. o.

lényegi különbözőség van, hiszen a gyümölcs az érettséggel beteljesíti saját létét. De vajon a jelenvalólét halála is értelmezhető létlehetőségeinek kimerítéseként? A kérdés azért különösen hangsúlyos, mert a beteljesületlen jelenvalólét is bevégződik, másfelől pedig egyáltalán nem szükségesszerű, hogy a jelenvalólét egyedül a halállal érje el önmaga-beteljesítését. Heidegger ezért a továbbiakban arra a kérdésre keresi a választ, hogy a halál, mint a jelenvalólét bevégződése egyáltalán milyen értelemben ragadható meg. „A halállal elgondolt bevégződés nem a jelenvalólét véget-ért-létét jelenti, hanem e létező *véghez-viszonyuló-létét*. A halál a létnek egy módja, amelybe a jelenvalólét nyomban belép, mihelyt van."[46]

Heidegger különbséget tesz kimúlás, elhunyás és meghalás között. A filozófus az élőlények bevégződését kimúlásnak nevezi, mivel azonban a jelenvalólét úgy is bevégezheti, hogy nem szükséges meghalnia, ezét az ennek megfelelő fenomént elhunyásnak nevezi. Ezzel szemben annak a létmódnak, amelyben a jelenvalólét a halálhoz viszonyulva van, Heidegger a meghalás megnevezést adja. A jelenvalólét nem múlik ki, elhunyni pedig annyiban képes, amennyiben meghal.

Arra a kérdésre, hogy mennyiben lehetséges a jelenvalólétben a véghez viszonyuló lét által konstituált egészlét, még nem kaptunk választ, Heidegger szerint azt csak akkor kaphatjuk meg, ha a halál fenoménjét – mint a véghez viszonyuló létet – a gondból, vagyis a jelenvalólét alapszerkezetéből kíséreljük meg interpretálni. Elsősorban annak a felvázolásáról van szó, hogy a halál fenoménjén miként nyilvánul meg a jelenvalólét egzisztenciája, fakticitása és hanyatlása. A korábbi magyarázatot, amely a jelenvalólét végét a kinnlevőség felől közelítette meg Heidegger azért veti el, mert ez a magyarázat a *jelenvalólétet ontológiai értelemben kéznéllevőbe fordítja át*. A halál nem a még nem kéznéllevő, és nem is „valamiféle minimumra redukált utolsó kinnlevőség, hanem inkább *küszöbönállás*."[47] A küszöbönállás a halál vonatkozásában azonban nem azonos a világban tapasztalható küszöbönálló eseményekkel, hiszen a halál létmódja lényegét tekintve különbözik a kéznéllevő, kézhezálló vagy együttesen jelen levő létezők létmódjától. „A halállal a jelenvalólét a maga legsajátabb létképességében áll küszöbön önmaga számára."[48] A halál a jelenvalólét legsajátabb lehetősége[49], vagyis a többé-nem-jelen-lenni-tudás lehető-

46 Uo., 285. o.
47 Heidegger 2007, 290. o.
48 Uo. 291. o.
49 Heidegger halálelemzésének kulcsmomentuma, és egyben talán legfigyelemreméltóbb eredménye, hogy a jelenvalólét halálát mint lehetőséget jellemzi. Ennek a megállapításnak a súlya leginkább abban rejlik, hogy a számára legkevésbé sem

sége, amelyet magának kell magára vennie, s amelyben saját világban-benne-léte a tét. Ennek értelmében a halál *kitüntetett küszöbönállás*. A jelenvalólét legsajátabb és meghaladhatatlan lehetőségét nem megszerzi, hanem már bele van vetve ebbe a lehetőségbe, ez a belevetettség[50] pedig a hangoltság egy speciális móduszában, a szorongásban[51] nyilvánul meg eredendően. Az elhunyástól való félelmet nem keverhetjük össze a haláltól való szorongással[52], hiszen míg a félelem tárgya

tartható, a halált eldologiasító szemléletmódon fogást talált. „A halál jelenségét épp annak egzisztenciális lehetőséggé tétele szabadítja ki zárványszerű mivoltából és teszi mozgó, állandó élet-értelmet magában rejtő tényezővé, *hermeneutikai faktummá*." [Csejtei 2002, 213. o.]

50 A jelenvalólét belevetettsége a hangoltásban tárul fel. A világra való ráutaltságáról, arról, hogy ennek a világnak a kiszolgáltatottja azonban a jelenvalólét nem akar tudomást venni, holott a hangoltságban arra is lehetősége nyílhat, hogy az őt illető az útjába kerüljön, és azt gondoskodásába vegye. A belevetettség alatt Heidegger azt érti, hogy a jelenvalólét létét nem önmaga hozta létre, hanem magát eredendően egy világban találta, melyben már adottak létének alapjai. A belevetettségből következik eredendően bűnös léte, hiszen a jelenvalólét, mint lehetőségi lét, lehetőségeinek csak töredékét képes beteljesíteni élete során.

51A szorongás, mint a hangoltság egy fajtája elsősorban azért lényeges, mert Heidegger szerint a világot világként elsőként a szorongás tudja feltárni – annak ellenére hogy a világ világiságát nem benne ragadja meg a jelenvalólét –, ennek okán pedig a szorongás nem csupán a heideggeri filozófia, de a daseinanalízis alapvető fontosságú fogalma közé is tartozik. A szorongás nem csak valamitől, hanem egyszersmind valamiért is szorong, ez pedig nem más, mint maga a világban-bennelét. A szorongás tárgyának és valamiértjének azonossága arra enged következtetni, hogy a szorongás a világban-benne-lét egyik alapmódja. „A szorongás a jelenvalólétben a legsajátabb lenni-tudáshoz viszonyuló létet, vagyis az önmagát-választás és -megragadás szabadságára való szabad létet nyilvánítja meg. A szorongás a jelenvalólétet létének tulajdonképpeniségére, mint lehetőségre való szabad létével (propensio in…) szembesíti, vagyis azzal, ami már eleve ő maga." [Heidegger 2006, 221. o.] Amikor az ember szorong, *hátborzongató idegenséget* érez, ez az érzés azonban kettős: egyrészt egyfajta meghatározatlanság fejeződik ki benne, másrészt pedig nem-otthon-létet is jelent. A szorongás azonban képes arra, hogy visszarántsa a jelenvalólétet az inautentikus feloldódásából. A szorongás magányossá teszi az embert, az elmagányosodás azonban épp a hanyatlásból rántja vissza a jelenvalólétet, kinyilvánítva ezzel létének lehetőségeit: tulajdonképpeniségét és nem-tulajdonképpensiégét. A jelenvalólét a szorongásban saját létét, a világon belüli létezőkkel szembeni összetéveszthetetlenségét tapasztalja meg, éppen ezért a daseinanalízis a szorongás jelenségét pozitív értelemben fogja fel, hiszen abban a lét tágassága tárul fel a szorongó ember számára.

52 Heidegger élesen megkülönbözteti a szorongás és a félelem fenoménjét, a különbség azonban elsősorban nem nyelvi eredetű, hanem magunkban a fenoménekben rejlik. A félelem tárgya egy konkrét világon belüli létező. A félelem magát a jelenvalólétet félti, abban az esetben is, ha a jelenvalólét félelemének tárgya egy konkrét világon belüli létező, például egy értéktárgy. Miért is? Azt már korábban tisztáztuk, hogy a jelenvalólét eredendően világba vetett lét, már mindig is a dolgoknál van, létének egysége a gond alapfenoménjében gyökerezik. Ezek tudatában pedig levonhatjuk a következetést, hogy bármit féltsen is a jelenvalólét, minden esetben saját *nála-létét* félti.

egy világon belüli létezők, addig a szorongásban a legsajátabb-lenni-tudástól szorongunk. Amiért a jelenvalólét szorong, az saját lenni tudása, amitől szorong az nem más, mint a világban-benne-lét. A szorongás mitől-je voltaképpen nincsen sehol, tárgya nem egy konkrét világon belüli létező. Heidegger azonban kiemeli, hogy a sehol nem semmit jelent. A filozófus szavaival élve: „*Az, ami a szorongás mitől-je, a világban-benne-lét mint olyan*."[53]

Heidegger arra a megállapításra jut, hogy ha a halálhoz viszonyuló lét, mint létmód eredendően a jelenvalólét létéhez tartozik, akkor – ugyan inautentikus módon, de – a mindennapiságban is fellelhetőnek kell lennie. A mindennapi Önmaga az akárki[54], „amely a fecsegésben kimondott közfelfogásban konstituálódik. (…) Tehát fel kell tennünk a kérdést: az akárki fecsegésében rejlő diszpozicionális megértés[55] miként tárja fel a halálhoz viszonyuló létet?"[56]

A nyilvánosság a halált, mint viszonylag gyakran előforduló eseményt ismeri. Rengeteg ember hal meg nap mint nap, a halált mint eseményt mindenki jól ismeri, annyira megszoktuk, hogy – akárcsak a mindennapiságban utunkba kerülő dolgok esetében – fel sem tűnik. Az akárkinek megvan a magyarázata a halál eseményére, azt mondja ugyanis, hogy végül mindenki meghal, de ennek egyelőre semmi köze hozzánk, jelenleg ez minket egyáltalán nem érint. A halál az ilyen beszédben a legkevésbé sem fenyegető, mivel nincs kéznél, egy-

53 Heidegger 2007, 219. o.

54 A közös világra és az önmaga világra jellemző, hogy a jelenvalólét az együttlét során olyan szituációban találja magát, úgy van együtt másokkal, hogy mindenközben foldódik önmagasága. A jelenvalólét ilyenkor nincs önmagánál, hanem valahol odakint, másoknál, teendőinél van. Azt teszi, azt gondolja, azt mondja (stb.) amit akárki mond, tesz vagy gondol, ekkor pedig a jelenvalólét eltűnik a mások, az akárki létmódjában. Sőt, Heidegger szavaival, a jelenvalólét elsősorban akárki, és többnyire az is marad. „Mindenki a másik, és senki sem önmaga. Az akárki, akivel a mindennapi jelenvalólét ki-jére vonatkozó kérdést megválaszoltuk, a senki, akinek a jelenvalólét az egymásköztlétben már mindenkor kiszolgáltatta magát."Heidegger 2007, 155. o.] Az akárki önállótlan, létmódja pedig inautentikus,

55 A benne-lét hármas struktúrájának (hangoltság, megértés, beszéd) lényegi része a megértés. A struktúrán belül a megértés és a hangoltás szorosan összekapcsolódik, hiszen maga a megértés mindig is hangolt. A jelenvalólét jellemzője, hogy már a mindennapiságában is előzetes megértéssel bír, hiszen e megértés híján kevéssé tudna az értelmezés tárgyához viszonyulni, azt valami módon már szükséges értenie. A megértés alapját az értelmezés szolgáltatja. Az értelmezésben, mint Heidegger mondja, a megértés a legkevésbé sem valami mássá, hanem éppen önmagává válik: az értelmezés a megértés megformálása. A daseinanalitikus terápia szempontjából a megértés heideggeri fogalma értelemszerűen különös jelentőséggel bír, mert a megértésben – Helting szavaival élve – *az ember szabadságának lehetőség-területe* bukkan a felszínre. „A megértésben rejlik egzisztenciálisan a jelenvalólét létmódja mint lenni tudás (Sein-können)." [Heidegger 2006, 172. o.]

56 Heidegger 2006, 293. o.

szersmind meghatározhatatlan marad. Amikor például az mondjuk, az ember meghal, az akárkire gondolunk, és soha nem magunkra. A halál mindig az akárkit, a senkit ragadja el[57], ez a nézet azonban olyan eseménnyé fokozza le a meghalást, amely ugyan valamilyen módon érinti a jelenvalólétet magát, de ténylegesen senkit sem, tulajdonképpen senkihez sem tartozik. A halálról való beszéd[58] esetében a fecsegés[59] kétértelműsége kiváltképp megmutatkozik, hiszen éppúgy elfedi a halál lehetőségjellegét, mint meghaladhatatlanságát. E kétértelműség megnyitja a lehetőséget a jelenvalólétet számára, hogy az akárkibe való beleveszettségében kitérjen a halál ezen mozzanatai elől, ezáltal pedig elfedje a halálhoz viszonyuló legsajátabb létét. Heidegger szerint a halál elől való elfedő kitérés olyan mértékben uralja a hétköznapokat, hogy az egymássallétben a „közelállók" meggyőzik a haldoklót arról, hogy meg fog menekülni, és vissza fog térni a mindennapiságba. Azonban a haldokló megvigasztalása mint a gondozás egy fajtája ezzel még inkább elleplezi a haldokló legsajátabb létlehetőségét. Az akárki kellőképpen gondoskodik arról, hogy a halál felől mindig nyugodtak lehessünk, ez azonban éppúgy vonatkozik a vigasztalóra, mint magára a haldoklóra, hiszen azáltal, hogy a jelenvalólét halálát félretolja – hallgatólagos ugyan –, de szabályozza azt, hogy hogyan kell az embernek a halálhoz viszonyulnia. Az akárki számára már a halára gondolás is merő gyávaság.

A haláltól való szorongásban a jelenvalólét önmagával, ezzel együtt pedig legsajátabb léthetőségével szembesül, azonban az „akárki nem engedi, hogy bátran vállaljuk a haláltól való szorongást."[60] Az akárki szerint az efféle szorongás gyengeség, az ember halálát közönnyel kell

57 Heidegger sem ezen a ponton, sem máshol nem tesz különbséget úgy általában a mások, és a hozzám ténylegesen közel álló másik – például családtagom – halála között, akivel adott esetben teljesen összefonódott az életem, s akinek halálában egzisztenciálisan is érintve vagyok. Vegyük észre, hogy egzisztenciális szempontból óriási különbségről van szó aközött, hogy egy szerettem meghal, és aközött, hogy a világ túlfelén egy számomra ismeretlen és közömbös ember életét veszti. („Vagy ha egy anya elveszti egyetlen gyermekét, akkor ezzel az ő anya-lét-lehetősége is véget ért, gyermeke halálával benne is meghalt valami, vele halt anya-léte." [Csejtei 2002, 221. o.]

58 A beszéd jelenti a hangoltság és a megértés alapját, ennek ellenére nem beszélhetünk alá- vagy fölérendelésről, hiszen Heidegger szerint a beszéd egzisztenciálisan éppoly eredendő, mint a hangoltság és a megértés. „A világban-benne-lét diszpozicionális érthetősége beszédként nyilatkozik meg. (…) A kimondott beszéd a nyelv," [Heidegger 2006,191–192. o] ez utóbbinak pedig az előbbi képezi alapját. Láthattuk, hogy az ember világba bevett létét hangoltság és megértés jellemzi, az ember ekként jellemzett léte pedig a beszédben ténylegesen *szóhoz jut*.

59 A beszéd inautentikus módusza.

60 Heidegger 2006, 295. o.

tudomásul vennünk, azonban ez a fölényes közöny elidegeníti a jelenvalólétet legsajátabb lehetőségétől. Heidegger összegzésképp levonja a nyilvánvalóvá tett következtetést: „A halálhoz viszonyuló mindennapi lét mint hanyatló állandó menekülés a halál elől."[61] Jegyezzük meg, hogy Heidegger már a gond fogalmával kapcsolatos fejtegetésében is nagy hangsúlyt helyez a szorongás fogalmára, hiszen mint mondja „a világban-benne-lét mint a gond szerkezetének egészlegessége egy sajátos hangulatban, a szorongásban tárul fel."[62]

Az akárki, amikor az ember halálát azzal jellemzi, hogy *egyszer ugyan bekövetkezik, de egyenlőre még nem,* elismeri a halál bizonyosságát, abban hogy az ember meghal, valóban senki nem kételkedik. De mit érthetünk a halál bizonyossága alatt – teszi fel a kérdést Heidegger –, ha a halál elől való elfedő kitéréssel az akárki tulajdonképpen épp, hogy nem szerezhet bizonyosságot a halál felől, valamiképp azonban mégis bizonyos felőle. Valamiben bizonyosnak lenni Heidegger szerint annyit tesz, mint igaznak tartani. Ebben az összefüggésben pedig az igazság a létező el nem rejtettségét jelenti. Ennek szellemében az akárki (aki elfedi a lét meghaladhatatlan, legsajátabb és vonatkozás nélküli lehetőségét) bizonyossága egy nem-megfelelően-igaznak-tartás. Ez a nem-megfelelő bizonyosság éppen azt tartja elfedésben, ami felől bizonyos. Ahhoz, hogy az ember bizonyos lehessen a halált illetően, elsősorban legsajátabb lenni tudása felől kell bizonyosnak lennie, ez az – mint Heidegger mondja – amit az akárki nem vesz észre. „A jelenvalólét hanyatló mindennapisága ismeri a halál bizonyosságát, és mégis kitér a bizonyos*lét* felől."[63] Azzal, hogy az akárki azt mondja, hogy a halál bizonyosan eljön, de egyenlőre még nem, a *de* használatával lényegében elvitatja ezt a bizonyosságot, hiszen a halál bizonyosságának legsajátabb jellemzője *éppen az*, hogy bármikor bekövetkezhet. A halál elől való kitérés úgy történik, hogy a még *nem most*-tal valamiképp meghatározza mikor-ját, holott a halál bizonyosságához ennek ellenkezője tartozik hozzá: a halál mikor-ja meghatározhatatlan, minden egyes pillanatban lehetséges. A halál egzisztenciális ontológiai fogalma tehát kibővült a bizonyossággal, ennek értelmében pedig így határolható körül: „a halál mint a jelenvalólét vége a jelenvalólét legsajátabb, vonatkozás nélküli, bizonyos és mint ilyen, meghatározhatatlan, meghaladhatatlan lehetősége."[64]

61 Uo. 295-296. o.
62 Ullmann 2007, 1023. o.
63 Heidegger 2006, 299. o.
64 Heidegger 2006, 300. o.

A kérdés ezek után az, hogy vajon a jelenvalólét képes-e, és ha igen, akkor hogyan tud legsajátabb lehetőségéhez autentikusan viszonyulni. A kérdés megválaszolásához Heidegger szerint a halálhoz viszonyuló létet mint a jelenvalólét kitüntetett lehetőségéhez viszonyuló létet kell jellemeznünk. A halálhoz viszonyuló létnek természetesen nincs köze a megvalósításhoz, hiszen itt a lehetőség megvalósulása saját halálunk előidézését jelentené. Ezzel szemben a halálhoz viszonyuló létben a lehetőséget gyengítetlenül mint lehetőséget kell megérteni és elviselni, továbbá a lehetőségnek mint lehetőségnek kell kialakulnia. „Az ilyen, lehetőséghez viszonyuló létet terminológiailag a *lehetőségbe való előrefutásként* ragadhatjuk meg. (…) A halálhoz viszonyuló lét előrefutás annak a létezőnek egy lenni tudásába, amelynek létmódja maga az előrefutás."[65] Az előrefutás az autentikus egzisztencia, vagyis a legsajátabb lenni tudás lehetősége, amelyet a halálhoz viszonyuló lét tár fel a jelenvalólét számára. Az előrefutásban a jelenvalólét a legkevésbé sem dologiasítja el a halált, nem próbál meg számolni vele, épp ellenkezőleg: a halált mint lehetőséget hagyja meg a maga lehetőségében. A legsajátabb lenni-tudásban, lévén abban ténylegesen a jelenvalólét létéről *van szó*, az előrefutó jelenvalólét elragadtatik az akárkitől, azonban az akárkibe való faktikus beleveszettséget csak ennek a „tudás"-nak a megértése leplezheti le. A jelenvalólét autentikus önmagaságát legsajátabb lenni-tudásának magára vételével önmagának kell lehetővé tennie. Ezt csak az előrefutás teheti érthetővé a jelenvalólét számára. A legsajátabb lehetőség vonatkozás nélküli, egyszersmind pedig meghaladhatatlan. A halálhoz viszonyuló inautentikus léttel ellentétben az előrefutás nem kerüli ki a meghaladhatatlanságot, „hanem *szabaddá válik* a meghaladhatatlanság *számára*"[66], ezáltal pedig a jelenvalólét számára elhárul a veszély, hogy belevesszen a véletlenszerűen kínálkozó lehetőségekbe. Másrészt a szabad jelenvalólét – a végesként meghatározott lehetőségei számára – egy további veszélyt is megszüntet, mégpedig azt, hogy saját véges egszitencialehetőségeiből kiindulva félreismerje a mások[67] övéit

65 Heidegger 2006, 304. o.

66 Uo., 306. o.

67„A mások nem annyit *jelent*: mindenki rajtam kívül, mindazok, akik közül az Én kiválik; épp ellenkezőleg, a mások azok, akiktől az ember többnyire nem különbözteti meg magát, akik között az ember maga is ott van. (…) Az együttes jellegű világban-benne-lét az alapja annak, hogy a világot már mindenkor megosztom másokkal. A jelenvalólét világa közös világ. A benne-lét együttlét másokkal. Az ő világonbelüli magán-való-létük együttes jelenvalólét. (…) [a mások] Abból a világból [közös világ (Mitwelt), amelyben a jelenvalólét másokkal osztozik] kerülnek utunkba, amelyben a gondoskodó-körültekintő jelenvalólét lényegszerűen tartózkodik." [Heidegger 2006,144–145. o.] Az előzőekből az következik, hogy az együtt-

meghaladó egzisztencialehetőségeit, vagy félreértvén azokat sajátjaira vezesse vissza.[68] Ugyan a vonatkozás nélküli lehetőségként jellemzett halál elszigeteli a jelenvalólétet, de csakis azért, hogy ráébressze mások lenni-tudására, és e lenni tudás felé megértővé tegye. Heidegger így összegzi az eddig elmondottakat:„Mivel a meghaladhatatlan lehetőségbe való előrefutás minden előtte fekvő lehetőséget is feltár, ezért benne rejlik az egész jelenvalólét egzisztens előlegezésének lehetősége, vagyis az a lehetőség, hogy mint egész-lenni-tudás egzisztáljon."[69] A halál bizonyosságáról a halálhoz viszonyuló mindennapi lét kapcsán már szót ejtettünk, a következőkben pedig e viszony autentikus ellenpárja felől is megvizsgáljuk a legsajátabb lehetőség(ünk) bizonyosságát.

A halál bizonyosságát a jelenvalólét egyedül azon a módon tárhatja fel, ha ahhoz, mint lehetőséghez előrefutva lehetővé tesz azt önmaga számára. E bizonyosság alatt Heidegger a legkevésbé sem valami kiszámíthatót ért, hanem azt, hogy a halálra vonatkozó bizonyos-lét a meghaladás értelmében kívül esik a *kéznéllevőkre vonatkozó evidenciák fokozati rendjén*. A halál bizonyossága (igaznak tartása) lényegét tekintve különbözik a kéznéllevő és kézhezálló tárgyakra vonatkozó bármiféle bizonyosságtól, mivel ez utóbbi a világban-benne-lét bizonyossága, és az előbbivel ellentétben ez nem igényli az egzisztenciát teljes autenticitásában. „A jelenvalólét csak az előrefutásban bizonyosodhat meg legsajátabb léte felől annak meghaladhatatlan egészvoltában."[70] A legsajátabb lehetőség azonban egyszersmind meghatározhatatlan is, hiszen a halálról amellett, hogy állandóan lehetséges, mégsem tudjuk, hogy mikor jön el, ez pedig a jelenvalólétet állandó fenyegetésben tartja. Az egyetlen hangoltság, amely a jelenvalólét ebbéli, állandó fenyegetettségét nyitva tudja tartani, és melyből az megérthetővé válik, a szorongás. Erre korábban már utaltunk, amikor azt mondtuk, hogy ebben a szorongásban a legsajátabb-lenni-tudástól szorongunk. Azt is elmondtuk, hogy amiért a jelenvalólét szorong, az saját lenni tudása, amitől szorong az pedig tulajdonképpen nem más, mint a világban-benne-lét. Ehelyütt az eddig elmondottakhoz azt is hozzá kell tennünk, hogy a haláloz való előrefutással a jelenvalólét

lét egzisztenciálisan már akkor is meghatározza a jelenvalólétet, amikor az ténylegesen nem érzékelhető, nincs jelen, vagyis a jelenvalólét lényege szerint együttlét. Heidegger arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelenvalólét egyedülléte is az együttlét által eleve meghatározott, csak az együttlétben jelentkezhet mások hiánya, a másik egyedül az együttlét számára hiányozhat.

68 Heidegger 2006, 307. o.

69 Uo. 307. o.

70 Uo. 308. o.

elszigeteli magát, hiszen csak ennek árán bizonyosodhat meg lennitudásának egész-voltáról, Heidegger pedig éppen ezért mondja, hogy a *halálhoz viszonyuló lét lényegszerűen szorongás*. Összefoglalván az eddigieket: a jelenvalólét számára az előrefutás leplezi az akárkibe való beleveszettségét, továbbá fellebbenti a fátylat abbéli lehetőségéről, hogy a gondoskodó gondozásra nem támaszkodván, valamint az akárki illúzióitól megfosztott, szenvedélyes, faktikus, önmagában bizonyos és önmagától szorongó halálhoz viszonyuló szabadságban önmaga lehessen.[71]

Mint láthattuk, Heidegger filozófiájában a halál kérdésköre kulcsfontosságú, hiszen maga a halál a *Lét és idő* perspektívájában nem más, mint a jelenvalólét létének konstituáló alapja. Heidegger a halál kérdéskörét tárgyalva arra mutatott rá, hogy mit jelent a halál az emberi lét szempontjából, nem pedig arra, hogy *mi az*. Azt, hogy mi a halál mint faktum, hiába is keresnénk a *Lét és idő* fejezeteiben, és nem csupán azért, mert Heidegger a legteljesebb mértékben óvakodott az eltárgyiasító szemléletmódtól, hanem azért is, mert a filozófus által a *Lét és idő*ben meghirdetett hermeneutikai-fundamentálontológiai program értelmében a halál fenoménjéről való értekezés ezt a legkisebb mértékben sem tekinti feladatának.

A pszichoanalitikus halálfelfogás

Freud *A halálösztön és az életösztönök*[72] című művében vezeti be az ösztönök – a címben jelzett – dualisztikus felfogását, ebbéli nézetéhez pedig élete végéig tartotta magát. Ehelyütt azonban fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy a halálösztön elmélete meglehetősen vitatott, nehezen értelmezhető, valamint spekulatív jellegének betudhatóan különösen problematikus, mivel a pszichikus működési elvek sorába csak igen nehezen integrálható. Amikor a halálösztönről beszélünk figyelembe kell vennünk azt is, hogy a pszichoanalitikus felfogás követői is csak nehezen tudtak azonosulni Freud halálösztön koncepciójával. Ferenczi Sándor Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök* című művének bevezetőjében kiemeli, hogy a halálösztönről írottakat maga Freud is *bizonytalan tapogatózásnak*[73] minősítette. Mint azt a későbbiekben látni fogjuk a halálösztön és az életösztön[74] kategóriapár Freud számára sem volt evidens, és ugyan

71 Heidegger 2006, 309. o.
72 Szó szerinti fordításban: *Túl az örömelven*, németül: *Jenseits des Lustprincips*.
73 Freud 1991, 8. o.
74 Az ösztönök önfenntartási vagy énösztönökre valamint szexuális ösztönökre történő felosztását Freud egy 1915-*ös Ösztönök és ösztönsorsok* című tanulmányában vezeti be, ekkor azonban még nem beszél az ún. halálösztönről. A freudi metapszichológiában a szexuális ösztönök az énösztönöktől történő különválasz-

számtalanszor nekifutott a problémának, olyan megoldást, amelyet teljes mértékben kielégítőnek talált volna, nem sikerül találnia.

Freud az ösztönök dialektikus-dualisztikus felosztásához egy az örömelvből kiinduló hosszabb gondolatmenet kifejtésének végén jut el, ezért a felosztás miértjének, és halálösztön fogalmának megértéséhez célszerű röviden rekonstruálnunk Freud gondolatmenetét.

A pszichoanalitikus elmélet szerint a „lelki folyamatok lefolyását az örömelv (Lustprinzip) önműködően szabályozza."[75] Az örömelv alatt a lélek abbéli törekvését kell értenünk, hogy elkerülve a kínt és a kínos feszültséget, amelynek következtében maga a lefolyás kiindult, örömöt idézzen elő. Freud elképzelése szerint az öröm és a kín a lelki élet ingerületmennyiségével áll összefüggésben, vagyis a kín egy bizonyos mennyiség növekedésének, az öröm pedig annak csökkenésének felel meg. Úgy véli, hogy a lelki készülék egyik törekvése az, hogy az önmagában jelen levő ingerületmennyiséget állandó színvonalon, lehetőleg alacsony fokon tartsa.[76] Az ingerületmennyiség, mivel alkalmas a fokozásra, megnövekedve már funkcióellenes lehet, vagyis kínos érzést kelthet.

Freud koncepciójában az örömelv számára az állandósági elv szolgáltatja az alapot, hiszen a lélek kínkerülő munkája, amely – mint említettük – az ingerületmennyiséget egy állandó színvonalon kívánja tartani, tulajdonképpen a Fechner[77] féle *stabilitásra való törekvés elvének* egy speciális esete. Freud felismeri, hogy az a nézet, amely szerint az örömelv uralja a lelki folyamatok lefolyását tulajdonképpen tarthatatlan, hiszen akkor a lelki folyamatainkat szinte kivétel nélkül örömérzetnek kellene kísérnie, ennek azonban a tapasztalat ellentmond. Mindössze tehát annyit mond, hogy ugyan a lélek erős hajlandóságot érez az örömelv követésére, más körülmények és erők azonban szembeszállnak annak követésével. Az örömelvet az önfenntartási ösztönök behatása alatt például a valóság elve (Realitätsprinzip) válthatja fel,

---

tásának számos következménye van, ezek közé tartozik a libidó kettéosztása az énhez, illetve a tárgyakhoz kapcsolódó libidóra. Freud *A nárcizmus bevezetése* című 1914-ben írott tanulmánya szerint távol szerette volna tartani a biológiai látásmódot a pszichológiától, azonban kénytelen volt beismerni, hogy az én- és szexuális ösztönökre vonatkozó felfogás (a libidóelmélet) nem pszichológiai, hanem biológiai gyökerű. [Freud 1997, 20–21. o.]

75 Freud 1991, 12. o.

76 Ezt az alapelvet érti Freud a nirvána-elv elnevezése alatt is. A nirvána-elv a halálösztönhöz tartozik, de Freud az örömelvvel is vonatkozásba állítja, mégpedig úgy, hogy az örömelvet a nirvána-elv egyfajta módosulásaként tételezi. A nirvána-elv csak a libidó (életösztön) hatására alakulhat át örömelvvé. [Freud 1997, 47. o.]

77 G. Th. Fechner (1801–1887) 19. századi kísérleti pszichológus, akire örömről és kínról való, a pszichoanalitikus koncepcióval egybeeső felfogása miatt Freud előszeretettel hivatkozik.

amely ugyan nem rekeszti ki az örömelvet, annak kielégülését azonban elodázza. A kín kiváltódásának másik törvényszerű forrása „a lelki készülék konfliktusaiból és hasadásaiból adódik, aközben, hogy az én a magasabb összetételű organizációkká való fejlődésen megy át."[78] Freud arra utal, hogy a fejlődés folyamán egyes ösztönök és ösztönrészek összeférhetetlenekké válnak más, olyan ösztönökkel, melyek én-né tömörülnek. Ilyenkor az elfojtás[79] folyamatának (Verdrängung) következtében ezek az ösztönök nem tudnak kielégülni, ha pedig később kielégülnének is, az én – érhető okokból – már kínosnak érzi őket. Az elfojtás tehát egy ösztönt, amely funkciója szerint örömforrás, kínforrássá képes változtatni. Freud szerint az iménti két példával azonban nem kérdőjeleződik meg az örömelv uralma, hiszen a fenyegetésre adott reakciót minden további nélkül irányíthatja az örömelv. Ennek ellenére azonban elismeri az örömelv további korlátozását. *A halálösztön és az életöszönök*ben röviden kitér a *háborús neurózis*ban szenvedők álmaira, mint amelyek értelemszerűen nem tartoznak az örömelv fennhatósága alá, hiszen a traumás neurotikus álomélet legfőbb jellemzője, hogy a beteg álmában minduntalan visszatér a traumát kiváltó állapotba, vagyis traumájához lelkileg rögzítve marad.

Első ránézésre talán úgy tűnhet, hogy egyre messzebb kerülünk a freudi halálösztön felfogástól, azonban, mint a későbbiekben látni fogjuk, gondolatmenetünk szerves részét fogják képezni az eddig leírtak. A neurotikus álomelméletre való utalással az ismétlődés jelenségére, valamint a bizonyos korábbi állapotok helyreállítására irányuló tendenciára kívántuk felhívni a figyelmet, hiszen ezek a freudi ösztönelméletben különösen fontosak lesznek, éppen ezért pedig megkerülhetetlenek a halálösztön megértésének szempontjából.

Freud annak a kérdésnek a kapcsán, hogy van-e mód az örömelv uralma alatt arra, hogy a kellemetlen és kínos élményeket emlékezés és lelki feldolgozás tárgyává tegye, a lelki készülék munkamódjának legkoraiabb működéseinek egyikét, a gyermeki játékot vizsgálja. Példájában egy másfél éves kisfiú (saját unokája) által kitalált játék értelmét vizsgálja. A gyermek értelmi fejlettsége átlagosnak volt mondható, kapcsolata a szüleivel normális volt, betartotta az egyes tilalmakat, sosem sírt, amikor szeretett édesanyjának teendői végett órákra magára kellett őt hagynia. Freud a gyermek azon szokására lett figyelmes,

78 Freud 1991, 15. o.

79 Freud szerint „az elfojtás kialakulásának feltétele az, hogy a kínos motívum nagyobb hajtóerőre tesz szert, mint a kielégítés öröme. (…) Az elfojtás semmiképpen sem egy már eredetileg is meglévő védekező mechanizmus, és mindaddig nem jöhet létre, amíg nem válik szét élesen a tudatos és tudattalan lelki tevékenység. (…) Lényege csupán a tudattól való elutasítás és távoltartás." [Freud 1997, 66. o.]

hogy az a keze ügyébe kerülő apró tárgyakat messzire dobta, gyakran olyan helyekre, ahonnan nem kevés munkával tudta csak visszaszerezni azokat. Eközben o-o-o-o hangot hallatott, amely a jelenlevők egyértelmű véleménye szerint nem felkiáltó szó volt, hanem a „fort" (el) szó csökevényes kiejtése. Freud arra jött rá, hogy a gyermek a játékszereivel „*eltávozósdit játszott*", később pedig ebben a megállapításában a gyermek madzagra kötött faorsójával játszott játéka erősítette meg. A gyermek eldobta az orsót úgy, hogy az eltűnt látóteréből, ekkor az o-o-o-o hangot hallatta, amikor pedig visszahúzta az orsót, azt harsány „da"-val (magyarul:itt) üdvözölte. Freud ezt a tevékenységet Fort/Da játéknak nevezte el. A gyermek a fentiekben leírt tevékenységet fáradhatatlanul ismételte, melynek a pszichológus leírása szerint kétségkívül a második részéhez kapcsolódott a nagyobb öröm. Freud szerint a játék a gyermek ama ösztönkielégülésének lemondásával függött össze, mely alapján ellenkezés nélkül tűrte anyja eltávozását. „[A gyermek] mintegy kárpótlást keresett érte [a távozásért] oly módon, hogy ugyanazt az eltűnést és visszatérést minden elérhető tárggyal önmaga rendezte meg."[80] Freud kizártnak tekinti, hogy a gyermek az anyja távozását közömbösen, vagy örömteljesen élte volna meg. Ha azonban így áll a helyzet, akkor – kérdi Freud – vajon hogyan hozható összefüggésbe a kínos élmény megismétlése az öröm elvével? A pszichológus azzal magyarázza a feltevését, hogy az élmény közben (amikor édesanyja eltávozott) a gyermek passzív fél volt, azonban – az eltávozás kínos jellegének ellenére – az élmény játékos megismétlésével aktív szerepet szerez.[81] E törekvést Freud szerint nevezhetjük hatalomba kerítési ösztönnek, de tekinthetünk rá a gyermek anyja ellen érzett bosszúvágyának kielégítéseként is. (*Menj, nem kellesz nekem, én küldelek el téged!*) Freud nem hoz döntést e két lehetséges értelmezés felett, de ez a következtetése szempontjából egyáltalán nem is szükséges, hiszen mindössze arra kívánt rámutatni, hogy egyrészt felesleges a játék motívumainál különleges utánzóösztönt feltételezni, másrészt – és legfőképpen – pedig, hogy „van út és mód az örömelv uralma alatt is arra, hogy az önmagában véve kellemetlent emlékezés és lelki feldolgozás tárgyává tegyük."[82] Az eddig elmondottak alapján úgy véli, hogy megfelelő bizonyítékot talált az ismétlési kényszer létezése mel-

80 Freud 1991, 24. o.

81 Freud *Az ösztönök és halálösztön* című könyvében további példával is szolgál. A gyermek az átélés passzivitását a játék aktivitására cserélve fel az őt ért kellemetlenséget nem csupán egy játékszeren, hanem egy másik emberen, például játszótársán is levezetheti, ebben az esetben ez a játszótárs helyettesítő a bosszú eredeti alanyát. [Freud 1991, 27. o.]

82 Uo. 27. o.

lett, ebbéli vélekedése pedig az ösztönök és a halálösztön fogalmának szempontjából a későbbiek folyamán még rendkívül fontos szerephez jut. Mielőbb azonban tovább léphetnénk, meg kell értenünk, hogy a pszichológus mit is ért pontosan az ismétlési kényszer jelensége alatt.

Freud belátta, hogy a pszichoanalízis egyik kitűzött célja, vagyis a tudattalan tudatossá[83] tétele nem érhető el teljesen, ennek hátterében pedig az áll, a beteg az elfojtottakra nem képes teljesen visszaemlékezni. A pszichoanalízis szempontjából éppen az lenne a legörvendetesebb, ha a beteg az elfojtott élményeit mint a múlt bizonyos részeit az emlékezetébe tudná idézni, a tapasztalat azonban ennek ellenkezőjéről tanúskodik: a beteg „kénytelen az elfojtottakat jelen élményként megismételni."[84] Ha meg akarjuk érteni, hogy mit jelent az ismétlési kényszer, Freud szerint előbb el kell vetnünk azt a téves elképzelést, amely alapján úgy véljük, hogy az egyes ellenállások leküzdése közben a tudattalan ellenállásával küzdünk meg. A tudattalan semmilyen ellenállást nem tanúsít a terápia során, épp ellenkezőleg, ő is arra törekszik, hogy a terápia nyomása alól az elfojtott tudatossá váljék. Freud az érthetőség kedvéért célszerűbbnek látja a tudatos és a tudattalan helyett az összefüggő ént és az elfojtottat szembeállítani. Ennek a szembeállításnak a jelentősége abban rejlik, hogy az *én* számos tekintetben maga is tudattalan, éppenséggel azon része is, melyet Freud nyomán a pszichoanalitikusok az én magjának neveznek.[85]

A pszichoanalitikus koncepció szerint természetesen „a tudatos és a tudatelőttes én ellenállása az örömelv szolgálatában áll, hiszen azt a kínt akarja elkerülni, melyet az elfojtott rész felszabadulása okozna."[86] Freud célja az, hogy a realitás elvére hivatkozva valamiképp lehető-

83 Freud azt a képzetet nevezi tudatosnak, amely ténylegesen jelen van a tudatban. Ezzel szemben a nem-tudatos kifejezés alatt olyan képzeteket ért, amelyeket ugyan nem veszünk észre, de jelek és bizonyítékok alapján létezésüket elismerjük. Freud az emlékezés példájával él, vagyis: előfordulhat, hogy az ember rendelkezik egy képzettel, amely az egyik pillanatban még benne van az elmében, azonban a másik pillanatban már eltűnt onnan. Ez a képzet emlékezésből némi idő után érzéki észlelés nélkül is újból felmerülhet. Természetesen ez a képzet végig jelen volt az elmében, a tudatunkban azonban ez idő alatt csak lappangott. [Freud 1997, 9. o.] Freud továbbá úgy véli, hogy a tudat egy adott pillanatban viszonylag kevés tartalmat képes átfogni, ebből pedig arra a következtetésre jut, hogy a tudatos ismeretek nagyobbik része ősidők óta a lappangásban, vagyis a pszichés tudattalanság állapotában van. [Freud 1997, 81–82. o.]
84 Freud 1991, 30. o.
85 Freud a *Tudattalan* (1915) című tanulmányában is leírja, hogy az elfojtott dolgok a tudattalanak csupán egy szeletét alkotják, vagyis közel sem fedik le az összes tudattalan tartalmat. [Freud 1997, 79. o.]
86 Freud 1991, 32. o.

vé tegye a kínos érzések bebocsájtását, ehhez azonban először arra a kérdésre kell választ adnia, hogy az örömelv milyen vonatkozásban áll az ismétlési kényszerrel. Erről korábban a Fort/Da játék kapcsán már szóltunk, amikor Freud nyomán azt mondtuk, hogy az ismétlési kényszer olyan múltbeli élményeket hozhat vissza, amelyek egész egyszerűen nem lehetne örömteliek, továbbá soha nem lehettek kielégülések – gondoljuk csak az anya és a gyermek esetére. További példaként szolgál az infantilis szexuális élet vágyainak összeférhetetlensége a valósággal, mely vágyak a gyermek testi fejletlensége következtében – minthogy nem képesek kielégülni – egyszerűen elpusztulnak. Itt nyilvánvalóan olyan ösztönökről van szó, amelyeknek örömérzetet és kielégülést kellene okozniuk, ehelyett azonban – a tapasztalat szerint – mégis kínt okoznak, melynek megismétlésére az ismétlési kényszer ösztökél. Freud a már leírtakon kívül számos más példával is megpróbálja alátámasztani abbéli meggyőződését, hogy a lelki életben ténylegesen fellelhető az ismétlési kényszer, melyet ő maga bizonyítottnak talál. Freudot ez egy igen jelentős következetés levonására sarkallja: „[az ismétlési kényszert] eredetibbnek, elementárisabbnak, ösztönösebbnek látjuk, mint az általa félretolt örömelvet."[87]

Az eddig leírtak most már kellő alapul szolgálnak arra nézvést, hogy megértsük az ösztönök és legfőképp a halálösztön freudi fogalmának jelentését, hamarosan pedig azt is látni fogjuk, hogy milyen kapcsolat áll fenn az ismétlési kényszer és az ösztönök között.

A pszichológus szerint az ösztönök[88] a lélektani kutatás leglényegesebb, ámbár leghomályosabb tárgyai is, melyekre a test belsejéből származó és a lelki készülékre átvitt összes erőhatás reprezentánsaiként tekint. Freud felteszi a kérdést: lehetséges-e, hogy az ismétlési kényszer bevezetésével sikerült felfedni az ösztönök, netalán az egészébe vett organikus létezés általános karakterét? „Eszerint az ösztön nem volna egyéb, mint az élő organikus anyagban bennlakozó törekvés bizonyos korábbi állapot visszaállítására, melyet ezen élő anyagnak a külső zavaró erők befolyása alatt fel kellett adnia; az organikus rugalmasság egy neme,

87 Uo., 39. o.

88 Freud a Halálösztön és az *életösztönök* (továbbiakban HÉ) megírása előtt öt évvel egy 1915-ös tanulmányában az ösztön fogalmát az inger fogalma alá rendeli, azonban a HÉ-ben erről nem értekezik, ezért az ösztön fogalmának freudi értelmezésében az imént említett 19515-ös írására támaszkodunk. Eszerint az ösztön ingerként hat a pszichikumban, azonban az „ösztön-inger nem a külvilágból érkezik, hanem magából a szervezetnek a belsejéből. Az ösztön lényegét először is tehát főbb jellemző tulajdonságai mutatják meg: a szervezet belsejéből kiinduló ingerforrásból származik, konstans erőként lép fel, és ebből adódik egy további jellegzetessége: menekülési akciókkal nem lehet elhárítani." [Freud 1997, 44–45. o.]

vagy ha úgy tetszik, a tehetetlenség megnyilvánulása a szerves életben."[89]

Freud belátja, hogy az ösztönök ebbéli felfogása meglehetősen idegenszerűen hathat, hiszen ez a felfogás ellentétes azzal a megszokott vélekedéssel, amely az ösztönökben a fejlődésre törekvés mozzanatát látta. Az ösztönök történelmileg meghatározott voltának igazolására az állatvilág példáit említi. Freud azokra a biológusokra hivatkozik, akik úgy vélik, hogy bizonyos halak, melyek az ívási időszakban élőhelyüktől messzire vándorolnak azért, hogy petéiket lerakják, tulajdonképpen fajuk régebbi lakóhelyét keresik fel. Erre a pszichológus, mint az ismétlési kényszerrel kapcsolatban álló ösztönök historikus voltának magyarázatára tekint. Nem vonja kétségbe, hogy a konzervatív ösztönökön kívül ne léteznének olyan ösztönök is, amelyek újjáképződésre vagy haladásra hajtanák az élőlényt, azonban konzekvensen végigvezeti feltevését, amely szerint az ösztönök egy korábbi állapot visszaállítására törekszenek. Eszerint, ha az összes ösztön konzervatív és történetileg meghatározott, valamint egy korábbi állapot visszaállítására irányul, akkor azt kell mondanunk, hogy a szerves fejlődés eredményei voltaképpen *zavaró és eltérítő hatások* következményei. Freud azzal védi az álláspontját, hogy ellentmondana az ösztönök konzervatív természetének az, ha az élet egy előtte még soha el nem ért állapotra törekedne. Ezzel ellentétben a konzervatív ösztönök természetének sokkal inkább megfelelne az, ha az élőlény a *fejlődés kerülőútjain keresztül* egy régi kiindulási helyzethez törekedne vissza. Freud az eddig elmondottakból levonja a következtetést, mellyel elérkeztünk a halálösztön fogalmához: „Ha el szabad fogadnunk kivételt nem tűrő tapasztalatnak azt, hogy minden élőlény belső okokból hal meg, és tér vissza az anorganikus világba, akkor csak azt mondhatjuk: az élet végcélja a halál, és a múltba tekintve: az élettelen hamarább volt meg, mint az élő."[90] Mit ért ezen Freud? Úgy véli, hogy valamikor a távoli múltban egy mindmáig ismeretlen erő *felkeltette* az anorganikus anyagban az élet tulajdonságait.[91] Ekkor egy olyan feszültség keletkezett az élettelen anyagban, amely mintegy kiegyenlítődésre törekedett, a pszichológus szerint pedig ezzel már adva is volt az első ösztön*: az élettelenséghez való visszatérés ösztöne*. Értelemszerűen az önfenntartási ösztönökkel ellentétben áll az imént felvázolt halálösztön koncepció, hiszen az iméntiek alapján azt kell mondanunk, hogy tulajdonképpen az egészébe vett ösztönélet a halál előidézésének szol-

89 Freud 1991, 64. o.
90 Freud 1991, 67. o.
91 Freud ezt a folyamatot hasonlatosnak véli ahhoz, mely az organikus szervezetben később a tudatot teremtette.

gálatában áll. Mint írja, az önfenntartás, a hatalmi és az érvényesülési ösztön elméleti jelentősége leszűkül, ezek mindössze *részletösztönök,* amelyek valamikor lényegüket tekintve a halál szolgálatában álltak, és voltaképpen csupán az organikus létezők halálútját biztosítják. Az ilyen megfontolások Freud által is belátott paradoxonhoz vezetnek, hiszen – mint azt a tapasztalat is megerősíti – az élőlények komoly energiákat mozgósítanak az olyan veszélyek ellen, amelyek egyébként könnyedén hozzásegíthetnék őket életük céljának, a feszültségmentes állapot eléréséhez, vagyis a halálhoz. Freud szerint azonban „éppen ez a magatartás jellemzi a tisztán ösztönöst, ellentétben az értelmes törekvéssel."[92] Ezzel tehát azt mondja, hogy az önfenntartási ösztönöket nem az – egyébként – értelmes törekvés jellemzi, hiszen éppen ebben áll ösztöntermészetük. Ezek alapján tehát levonja a logikus következtetést, amely szerint a halálösztönnel szemben az életösztönök[93] célja az, hogy az előbbinek ellenes hassanak.

Freud, mint a fejezet bevezetőjében már írtuk, átérzi a halálösztön fogalmának problematikusságát, és felteszi a kérdést, hogy vajon nem alaptalanok-e ezek az okoskodások, léteznek-e a szexuális ösztönökön kívül más ösztönök, melyek szintén egy korábbi állapot visszaállítására törekednek, és vajon léteznek-e olyanok, amelyek egy eddig el nem ért állapot után törekednek? Azonban, mint írja, nem ismer a szerves világban olyan példát, amely ellentmondana az eddigiekben lefektetetteknek. Szerinte ugyanis nem állapítható meg az élővilágban olyan ösztön, amely a magasabb fejlődésre hajtana, még akkor sem, ha az ilyen fejlődési irány bizonyos esetekben ténylegesen tapasztalható. Freud világosan megfogalmazza, hogy nem hisz abban, hogy él az emberben egy olyan ösztön, amely őt a tökéletesség felé hajtaná; ezt csupán jóleső illúziónak tartja. A tökéletességre való törekvés szerinte az individuumok mindössze igen csekély részénél figyelhető meg, ebből pedig azt a következtetést vonja le, hogy az ember fejlődésének magyarázata megfeleltethető az állatok fejlődésére adott magyarázattal. Néhány esetben persze megfigyelhető, hogy az ember folytonosan törekszik a tökéletesedésre, de ez nem más, mint az ösztönelnyomás

92 Freud 1991, 69. o.

93 Freud gondolkodásának 1920-tól lényegi momentumává vált, az életösztönök (Eros) és a halálösztön (Thanatos) dialektikus és dualisztikus modelljének előterjesztése, ez a terve azonban részint sikertelen maradt abban az értelemben, hogy Freudot az ösztönökre vonatkozó egyik modellje sem töltötte el teljes elégedettséggel. Havi Carel *Life and Death in Freud and Heidegger* című művében úgy vélekedik, hogy Freud érvelésének elsősorban az a hibája, hogy azt feltételezi, hogy az életösztönök és a halálösztön kölcsönösen befolyásolják egymást, ugyanakkor mégis elkülönülnek. Carel szerint pedig szigorú értelemben nem beszélhetünk e két ösztöntípus elkülönüléséről. [Carel 2006, 3. o.]

következménye, melyre nem mellesleg Freud szerint az emberi kultúra legfontosabb értékei épülnek. Az elfojtott ösztön, mint írja, soha nem szűnik meg a teljes kielégülésre[94] törekedni. „Az út visszafelé a teljes kielégüléshez rendszerint el van torlaszolva azon ellenállások által, melyek az elfojtásokat fenntartják, és így nem marad más hátra, mint tovább haladni a másik, még nyitva álló fejlődési irányba, igaz, kilátás nélkül arra, hogy a folyamatot lezárni és a célt elérni lehessen."[95]

Az eddig levont következtetésekkel melyek szerint az énösztönök a szexuális ösztönökkel szemben a halára „ösztökélnek", – ahogy erre már a bevezetőnkben utaltunk – Freud sem elégedett maradéktalanul. Ismételjük el még egyszer az eddig elmondottakat: a halálösztön az anyag életre keléséből eredeztethető, és az ismétlési kényszernek megfelelően újra az élettelen állapot helyreállítására törekszik. Ezzel szemben a szexuális ösztönök az élet folytatására ösztökélnek az élőlény primitív állapotainak reprodukálásával. Freud egy újabb lépést haladván felteszi a kérdést, hogy a meghalás belső szükségszerűségébe vetett hitünk vajon nem csupán illúzió, melyet azért kreált az ember, hogy létének súlyát elviselhetővé tegye. Freud arra próbál rámutatni, hogy ez a hitünk nem őseredeti, hiszen például a primitív népektől teljesen idegen a *természetes halál* gondolata.[96]

Freud a további vizsgálódáshoz a biológia tudományához, legfőképp pedig Weismann[97] *Über die Dauer des Lebens* című művében leírtakhoz fordul. Weinstein elmélete szerint az élő anyag halandó és halára szánt részre tagolható. A halálra szánt rész a test, a nemi és az átörökítő anyag kivételével, a halhatatlan rész pedig a csíraplazma, mely a fajfenntartást és a szaporodást szolgálja. Freud saját nézetét Weismannéval analógnak tartja. A két koncepció közti különbség az, hogy amíg Weismann az elő anyagot, addig Freud az élő anyagban működő erőket állította fejtegetésének középpontjába, így jutva a halálösztön és az életösztönök megkülönböztetéséhez. Fontos momentum, hogy Weismann szerint a halandó test és a halhatatlan csíra megkülönböztetése „csak a többsejtű organizmusoknál van érvényben, az egysejtű állatoknál az individuum és a szaporodási sejt még egy és ugyanaz."[98] Ezek szerint a halál csak a többsejtűeknél jelenik

94 Az ösztön célja kivétel nélkül az, hogy kielégüljön, ez azonban csak akkor érhető el, ha megszűnik az ösztönforrásnál levő izgalmi állapot. [Freud 1997, 47. o.]
95 Freud 1991, 74. o.
96 Freud 1991, 78. o.
97 Friedrich Leopold August Weismann (1834–1914), német biológus, evolúciókutató.
98 Freud 1991, 81. o.

meg, vagyis nem léteznek olyan halálösztönök, melyeket a földi élet kezdetétől lennének származtathatóak.

Freud művében a halálösztön és az életösztön szembenállása kapcsán értekezik a szerelem (gyengédség) és a gyűlölet (agresssszió) polaritásáról is. Mivel ez nem tartozik szorosan a fejezetünk tárgyához, elegendőnek vélünk annyit mondani, hogy Freud az agressziót (és a szadizmust) voltaképpen a halálösztönből vezeti le, szerinte ugyanis a szadizmus mint a halálösztön egy fajtája a libidó hatására kilökődött az énből, amely ezáltal csak egy külső tárgyon nyilvánulhat meg.[99]

Összegzés: A daseinanalitikus és a pszichoanalitikus halálfelfogás összevetése

A daseinanalitikus és freudi halálkoncepció bemutatása után dolgozatunk végéhez közeledve a két felfogás közötti különbségek tárgyalása előtt nem maradhatunk adósak Heidegger Freud ösztönfelfogásáról alkotott véleményének bemutatásával. Legfőképpen azért nem, mert a lehető legexplicitebbé szeretnénk tenni a daseinanalitikus és freudi koncepció közötti alapvető különbséget, amely abban mutatkozik meg, hogy amíg a fenomenológiai szemléletmód magából a létből indul ki, addig a pszichoanalitikus felfogás számára az ember ösztöntermészete a mérvadó, sőt, a pszichoanalitikus szemléletmód az ember lényegét is annak ösztöntermészetében látja.

A Heidegger Medard Boss-szal folytatott beszélgetéseiben arra hívta fel a figyelmet, hogy a daseinanalízisnek a pszichoanalízissel szemben nem szabad lelki jelenségekként izolálnia amilyen például az akarás, a kívánás, vonzódás, az ösztökéltség. A filozófus szerint a a freudi metapszichológia és általánosságban a pszichológia is a pszichikus tevékenység formáiként – mint aktusokat, és ösztönzéseket – fogja fel ezeket a jelenségeket, a pszüchét pedig mint egyfajta belső teret képzeli el. Azonban – mint Heidegger mondja – „az ilyen lelki jelenségektől soha nem jutunk a gond-struktúrához, a világ-ban-benne-léthez."[100] A filozófus szerint azt talán mondhatnánk, hogy az akarás a „tudat emocionális aktusa", azonban ekkor a világban-benne-létet tévesen figyelmen kívül hagynák. Heidegger ezzel szemben arra mutat rá, hogy az olyan fenomének, mint például a „kívánok valamit" magán a gond-struktúrán alapulnak. „Ezért az adekvát beszéd így hangzik: az akarás, kívánás, vonzódás, ösztökéltség a világ-ban-benne-lét véghezvitelének móduszai"[101], ezekből, mint ún. pszichikai aktusokból azonban nem lehet a világban-benne-létet összerakni. Freud ezeket a pszichikai aktusokat az ösztönökre akarta visszavezet-

99 Uo., 95. o.
100 Heidegger 1993, 57. o.
101 Heidegger 1993, 57. o.

ni, de vajon – teszi fel a kérdést Heidegger – benne van-e az ember maga a freudi pszichoanalitikus koncepcióban? A filozófus szerint az ösztönökre adott magyarázat mindig csupán magyarázatkísérlet, ráadásul a pszichoanalitikus felfogás ösztönökkel operáló magyarázatkísérleteit olyan módszertani karakterek jellemzik, amelyek sokkal inkább a mechanika szakterületére emlékeztetnek, és a legkevésbé sem az emberére. Ezek alapján pedig joggal vonható kétségbe egy ilyen módszer sikeressége, ha az emberről, mint emberről kíván szólni.

Az eddigiekben talán még mindig túlságosan elméleti síkon vizsgálódtunk, ezért most egy, a hétköznapi életből vett gyakorlati – Heideggerével analóg – példával megpróbáljuk szemléltetni a filozófus pszichoanalitikus ösztönfelfogást megcélzó kritikáját. Ennek a dolgozatnak a leadási határideje november 14. A dolgozat leadásában számomra nem egy ösztön, egy ösztökélés a meghatározó, hanem az előttem álló feladat, amelyben benne állok. Az, hogy valamivel ilyen módon vonatkozásban álljak, csak önmagamat előzően lehetséges. Mit értsünk ez alatt? A jövőbeli lenni tudásom – vagyis hogy november 14-én egy adott időpontban és egy adott helyen leadom a dolgozatot – engem folyamatosan érint. Ez a lenni tudásom eljön hozzám, azt mondani azonban, hogy maga a leadás ösztökél engem, az a folyamat tulajdonképpeni eldologiasítása, és mint ilyen, téves értelmezés lenne. Heidegger szerint éppen ezért nem beszélhetünk freudi értelemben vett meghatározhatatlan és mitologikus ösztönről, amely ösztönző erővel bír. Ehelyett egy meghatározott világban-lenni-tudásról van szó, amelyre – a példánál maradva – abban az értelemben, hogy megnyitottam önmagam számára, elhatároztam magam.[102]Heidegger az előzőek alapján arra a belátásra jut, hogy „a pszichoanalízis a jelenvalólétből csak a hanyatlás modifikációját látja és az ösztökéltségbe való modifikációt. Ezt a szerkezetet tételezi tulajdonképpeni emberiként, és az embert »ösztönszerűség«-gé dologiasítja el."[103]

A freudi és – a heideggeri tanokat magáénak tekintő – daseinanalitikus halálkoncepció között számos jelentős különbség fedezhető fel annak ellenére, hogy a daseinanalízis kialakulásának története szorosan egybeforrott a pszichoanalízis történetével. A két felfogás összevetésekor azonban nem csupán különbségeket, hanem bizonyos mértékű hasonlóságot is felfedezhetünk. Elsőként azt kell kiemelnünk, hogy mind Heideggernél, mind Freudnál a halál központi jelentőségű, hiszen a halál – igaz eltérő módon – mind a két felfogásban

102 A Heideggerével analóg példa in: Heidegger 1993, 58. o.
103 Uo., 59. o.

az egzisztencia konstitutív elemét képezi.[104] A különbség természetesen nyilvánvaló, hiszen míg Heideggernél a halál mint a jelenvalólét legsajátabb lehetősége felöleli az egzisztenciális-ontológiai dimenziót, addig Freudnál a halálról, mint az egzisztencia konstitutív eleméről csak az eleve elrendelt, determinált ösztönök vonatkozásában beszélhetünk. Abban azonban minden bizonnyal Freud és Heidegger is megegyezett volna, hogy a halál jelensége mögött lényegesen több rejlik attól, mint amit általában a hétköznapi felfogásban neki tulajdonítanak.

Azzal, hogy a freudi felfogás szóhoz juttatta a determinizmust a halálösztön egy lényeges aspektusára mutatott rá, amely viszont már szöges ellentéte a heideggeri koncepciónak, ez pedig nem más, mint a halál idői vonatkozása. A halálösztön determinisztikus jellege eleve a lehető legtávolabbi múltba száműzi a halált, ezzel szemben a halálnak Heidegger filozófiájában egyértelmű jövőbeli, – és a freudi elmélettel szemben nem mellesleg morális – vonatkozása van, hiszen maga az előrefutás az autentikus egzisztencia, vagyis a legsajátabb lenni tudás jövőbeli lehetősége, amelyet a halálhoz viszonyuló lét tár fel a jelenvalólét számára.

Az etika kérdéskörét felszínesen már a dolgozat korábbi szakaszában is érintettük, amikor a gyász jelenségét illető freudi és heideggeri megfontolásokat állítottuk egymással szembe, elsősorban a fenomenológiai és a természettudományos megismerés közötti különbségekre hívva fel figyelmet. Az akkor elmondottakat ehelyütt a daseinanalitikai perspektíva beemelésével szeretnénk kiegészíteni. Ugyan a halál jelenségét Freud és a daseinanalitikusok sem a patológián belül értelmezik, ez azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy az etika szintjén a két felfogást közös nevezőre lehetne hozni. A daseinanalitikus koncepció etikai vonatkozása az autenticitás és az ember saját halálához való viszonyának kérdéskörében érhető tetten, hiszen – mint arra néhány sorral feljebb is rámutattunk – az autentikus egzisztencia, vagyis a legsajátabb lenni tudás lehetősége az ember saját halálhoz viszonyuló létének kérdéskörébe van ágyazva. Freudnál ezzel szemben a halál mindenekelőtt mint destruktív, negatív erő jelenik meg, amely az ember veleszületett agresszivitásának forrása. Ellenben a heideggeri felfogás szerint az agresszivitásban nem egy rejtélyes ösztön, hanem a végesség megtapasztalása mutatkozik meg.

Az itt tárgyalt, részint etikai kérdéskör kapcsán továbbá arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy Freudnál a halálösztön elsősorban a személyiség tudattalan részét képezi, és mint ilyen, bizonyos módon blokkolva van, vagyis nem tud közvetlen hatást gyakorolni az orga-

104 Vö. Carel 2006, 115. o.

nizmusra.[105] Ezzel szemben a daseinanalitikus felfogás szerint a halálhoz viszonyuló lét nagyon is 'tudatos', hiszen a jelenvalólét előrefutván saját halálához képes a legsajátabb lehetőségéhez – autentikusan – viszonyulni.[106]

Ennek kapcsán továbbá azt is meg kell jegyeznünk, hogy amíg a daseinanalitikus felfogás számára a halál megértésében a jelenvalólét saját halála a mérvadó, addig a freudi metapszichológiában a halál teljes megértéséhez elsősorban mások halálának megértésén keresztül vezet az út. Önmagunk halála Freud szerint azért nem szolgálhat a halál mibenlétének megértése alapjául, mivel a tudattalan részét képező halálösztön aligha képes a tudatnak felvilágosítást adni a megsemmisülés tényéről.

A fentiekben természetesen nem arra vállalkoztunk, hogy teljes mértékben kimerítsük a daseinanalitikus és a freudi halálfelfogás közötti összes különbséget, mindössze azokra a leglényegesebb pontokra kívántunk rámutatni, amelyek alapján világossá válhatott, hogy ezen, történetükben egybeforró, bizonyos technikai elemek[107] használatába megegyező, és a 20. század pszichológiáját és kontinentális filozófiáját meghatározó irányzatok miképp állnak összefüggésben, és miként vélekednek az emberi létezés olyan meghatározó jelenségéről, mint amilyen a halál.

Dolgozatunkban nem kívántunk állást foglalni egyik irányzat mellett és ellen sem, azt azonban – pártatlanságunk bizonyos mértékű feladásával – be kell ismernünk, hogy a pszichoanalitikus koncepció eltárgyiasító felfogásával és a posztulátumokon alapuló freudi metapszichológiával szemben a daseinanalízis, az ember-lét hétköznapokban elfedett fenoménjének jelentéstartalmát és értelmét feltárni kívánó hozzáállása véleményünk szerint lényegesen világosabban és élesebben tárja elénk az emberi létezést, mint olyat.

Ettől függetlenül be kell látnunk, hogy a daseinanalízis filozófiai dimenzióinak megértése egyáltalán nem egyszerű feladat, ha azonban dolgozatunkkal sikerült bármely, a megértés elé gördülő akadályt elhárítanunk, valamint ha a halál perspektíváján keresztül sikerült vázolnunk a magyarországi gyakorlatban még kissé idegen terápiás

105 Carel 2006, 125. o.

106 Heidegger szerint a jelenvalólét saját halálához autentikusan és inautentikusan viszonyulhat. Vegyük észre azonban, hogy a *Lét és idő*ben mások halálhoz való viszonya közül csak az inautentikusat jellemzi. Annak a lehetősége, hogy mások autentikusan is viszonyulhatnának saját halálukhoz nem kap említés a *Lét és idő*ben.

107 Például a daseinanalitikus terápia során, a pszichoanalitikus terápiával megegyező módon a páciens a terapeuta mögött egy pamlagon fekszik, nincs köztük szemkontaktus.

irányzat alapvetéseit, akkor a téma további elmélyítését célzó munkánk tekintetében is bizakodva tekinthetünk a jövőbe.

Irodalomjegyzék:

BINSWANGER L., *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins,* Zürich, 1942.

BOROS László, *A halál misztériuma. Az ember a végső döntés helyzetében,* Vigilia, Budapest, 1998.

CAREL, Havi, *Life and death in Freud and Heidegger,* Rodopi, Amsterdam – New York, 2006.

CSEJTEI Dezső, *Filozófiai metszetek a halálról,* Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002.

CSEJTEI Dezső, *Filozófiai etűdök a végességre*. (Schopenhauer, Kierkegaard és Nietzsche a halálról), Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2001.

CSEJTEI Dezső, *A halál hermeneutikája* (A korai Heidegger filozófiai thanatológiája), Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2001.

CONDRAU, Gion, *Sigmund Freud und Martin Heidegger, Daseinsanalytische Neurosenlehre*, Huber, Bern, 1992.

DELEUZE, Gilles, *Mi a halálösztön?*, ford. Simon Vanda, *Thalassa* 8. 1997. 1. 32–38.

FEHÉR M. István, *Martin Heidegger: Egy XX. századi gondolkodó életútja,* Göncöl Kiadó, Budapest, 1992.

FREUD, Sigmund, *Bevezetés a pszichoanalízisbe,* ford. Hermann Imre, Gondolat-Talentum, Budapest, 1994.

FREUD, Sigmund, *A halálösztön és életösztönök,* ford. Kovács Vilma, Múzsák, Budapest, 1991.

FREUD, Sigmund, *Pszichoanalízis. Öt előadás.* (Worcesteri előadások), ford. Ferenczi Sándor, Kossuth, Budapest, 1991.

FREUD, Sigmund, *Gyász és melankólia (1915–1917),* ford. Berényi Gábor, in: Sigmund Freud művei VI., (szerk. Erős Ferenc), Filum, Budapest, 1997.

FREUD, Sigmund, *A nárcizmus bevezetése (1914),* ford. Berényi Gábor, in: Sigmund Freud művei VI., (szerk. Erős Ferenc), Filum, Budapest, 1997.

FREUD, Sigmund, *Időszerű gondolatok a háborúról és a halálról,* in: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások, Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 1995.

FREUD, Sigmund, *Megjegyzések a nem-tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben (1912.),* ford. Berényi Gábor, in: Sigmund Freud művei VI., (szerk. Erős Ferenc), Filum, Budapest, 1997.

FREUD, Sigmund, *Az elfojtás (1915),* ford. Mányai Péter, in: Sigmund Freud művei VI., (szerk. Erős Ferenc), Filum, Budapest, 1997.

FREUD, Sigmund, *A tudattalan (1915),* ford. Szalai István, in:

Sigmund Freud művei VI., (szerk. Erős Ferenc), Filum, Budapest, 1997.
HEIDEGGER, Martin, *Lét és idő,*. ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
HEIDEGGER, Martin, *Freudról és a pszichoterápiáról,* in: Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről, ford. Vajda Mihály, Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1993.
HEIDEGGER, Martin, *Bevezetés a metafizikába,* ford. Vajda Mihály, Ikon, Matúra Bölcselet, 1995.
HEIDEGGER, Martin, *Zollikoner Seminare : Protokolle – Zwiegespräche – Briefe*, Hrsg. von Medard Boss, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1994.
HEIDEGGER, Martin, *Az idő fogalma, A német egyetem önmegnyilatkozása, A rektorátus 1933/34,* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.
HEIDEGGER, Martin, *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről,* in: Szummer Csaba, Erős Ferenc (szerk), ford. Bánfai Bea, Ehman Bea, Lengyel József, Szummer Csaba, Vajda Mihály, Vitézy Zsófia, Cserépfalvi Kiadása, 1993.
HELTING, Holger, *Bevezetés a pszichoterápiás daseinanalízis filozófiai dimenzióiba,* ford. Blandl Borbála, Lengyel Zsuzsa, L'Harmattan Kiadó, 2007.
LUBINSZKI Mária, *A daseinanalitikai pszichoterápia elméleti háttere és szorongásfelfogása,* (2006.) http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/2007-%20Lubinszki%20Maria.pdf (legutóbbi látogatás dátuma: 2011. november 13.)
MEDRARD, Boss, *Psychoanalysis and Daseinanalysis,* trans. Ludwig B. Lefebre, Basic Books, Inc., Publishers, New York – London, 1963.
OWEN, Ian Rory, *Psychotherapy and Phenomenology. On Freud, Husserl and Heidegger,* uUniverse Inc., New York – Lincoln – Shanghai, 2006.
OLAY Csaba, ULLMANN Tamás, *Kontinentális filozófia a XX. században,* L'Harmattan, Budapest, 2001.
ULLMANN Tamás, *Martin Heidegger* in: *Filozófia* (Boros Gábor szerk.), Akadémiai Kiadó, 2007, 1017–1029. o.
SAFRANSKI, Rüdiger, *Egy némethoni mester és kora (Heidegger és kora),* ford. Rácz Péter, Schein Gábor, Tatár Sándor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

ELTE BTK

Takó Ferenc

Pár-beszéd

Gondolatok az interkulturális filozófiáról

„I'll teach you differences"[1]
(William Shakespeare)

Confessio

„Orientalista vagyok, aki a keleti filozófia európai recepciótörténetével foglalkozik." Ártalmatlan és egyértelmű kijelenés, nemde? Bizony, nem. Olyan kérdéseket vet fel, melyek egyenesen vállalhatatlanná teszik. Mit jelent például orientalistának lenni? „A keletet kutatni"? Igen ám, de mi a „kelet"? Azután, van-e „filozófiája"? Ha van, mi pontosan ennek „európai recepciója"? Hatáselszenvedés? Vizsgálat? Átvétel? Egyáltalán, mit jelent „Európa"?

Mit is csinálok tehát? Bevallom, meginogtam ezt illetően. „Mit lehet tudnom? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem?"[2] E kérdések számos nem várt aspektusban térnek vissza, amint azt a lehetőségét járom körül, hogy esetleg interkulturális filozófiát művelek.[3]

1 Shakespeare *King Lear* I. felvonás 4. szín; Wohlfahrt nyomán (l. alább).
2 Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája,* Atlantisz, Budapest, 2009, 627. [Kis János ford.]
3 E dolgozat megírása előtt részt vettem a kölni Internationales Kolleg Morphomata és az azonos székhelyű Interkulturális Filozófiai Társaság egy-egy konferenciáján. A rendezvények nyelvi-*kulturális* közegének hatására épül e vizsgálat egyfelől Kant és a kanti morálfilozófia, másfelől Konfuciusz és a kínai bölcselet köré.

Komparativizmus

Földes Csaba szerint az interkulturalitás jelensége a gadameri horizont-összeolvadás fogalmával áll kapcsolatban.[4] E meglátás helyes az interkulturális program, vagy a fogalom születését illetően, ezeknek azonban számos előzménye van. Minden „interség" alapfeltétele ugyanis egy A és egy B, amelyeket össze lehet hasonlítani, vagy -egyeztetni: comparare. A komparatív filozófia

> olyan filozófiai tradíciókat kapcsol össze, melyek egymástól relatíve izoláltan fejlődtek ki, és amelyek tágan határozódnak meg kulturális és regionális vonalak mentén – például kínai versus nyugati.[5,i]

Nem világos azonban, hogy egy tradíció két korszakát mi alapján tekinthetjük összehasonlítandónak (nem egy kontinuum szakaszainak) és hogy miként különböztethetünk meg *két* tradíciót.[6]

Továbbá, komparatív *módon* az is folytathat filozófiát, aki még nem alkotott fogalmat erről. Leibniz, aki *Novissima Sinica*jában[7] a kínai morálfilozófiát magasztalta, ugyanígy Voltaire[8] vagy Wolff,[9] már komparatív tevékenységet műveltek. A comparatio kényszerével találta szemben magát Aquinói Tamás, amikor a filozófiát a vallással próbálta összebékíteni.[10] E módszert alkalmazza maga a Filozófus, mikor művei elején rendre áttekinti elődei nézeteit.[11] Úgy tűnik, az

---

4 Földes Csaba, „Interkulturális nyelvészet: problémavázlat", *Magyar Nyelv,* 2007/1, 16–38. [28.] – A horizont „az a látókör, amely mindent átfog és körülzár, ami egy pontról látható," (Hans Georg Gadamer, *Igazság és módszer,* Osiris, Budapest, 2003, 338. [Bonyhai Gábor ford.]), ezen „állítólag magukban létező" horizontok összeolvadása a megértés (Gadamer, *i.m.,* 342; 343.).

5 David Wong, „Comparative Philosophy: Chinese and Western", *Stanford Encyclopedia of Philosophy,* 2001/2009, (http://plato.stanford.edu/entries/comparphil-chiwes/; 2011-07-24), [Bevezetés] Minden esetben, ahol nem adok meg fordítót, a fordítás a sajátom. Az általam fordított szakaszok római indexszámokkal jelölve a tanulmány végén találhatók.

6 l. ehhez Franz Wimmer, *Interkulturelle Philosophie: Geschichte und Theorie,* Bd. 1., Passagen Verlag, Bécs, 1990, 19. skk., és 63–64.

7 l. Gottfried Wilhelm Leibniz, *Novissima Sinica: Historiam nostri temporis illustratura = Sämtliche Schriften und Briefe,* IV. Reihe (Politische Schriften), 6. Band, Akademie Verlag, Berlin, 2008, 385–480.

8 l. a Konfuciuszról tett megjegyzéseket a morálfilozófiai fejtegetésekben: Voltaire, *Metafizikai értekezés; A tudatlan filozófus = Voltaire válogatott filozófiai írásai,* szerk. Ludassy Mária, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

9 l. Christian Wolff, *Oratio de Sinarum philosophia practica – Rede über die praktische Philosophie der Chinesen,* Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg, 1985.

10 l. még Robert Neville: *Ritual and Defence: Extending Chinese Philosophy in a Comparative Context,* State University of New York Press, Albany, 2008, 128.

11 l. Arisztotelész, *A természet,* 184b15–188a17, vagy *Metafizika,* 983a–993a.; ill. Neville, *Ritual…, i.m.,* 134. Bickmann a görög antikvitás, a középkor vagy a koraújkor vizsgálatát már transzkulturális tevékenységnek tartja: Claudia Bickmann,

európai kultúrának a kezdetektől sajátja a komparatív diszpozíció, így a komparativitás az interkulturalitás történeti-eszmei elődje is.

A 15-16. században a korántsem egységes, mégis egybefüggő Európát sorozatos megrázkódtatások érték a földrajzi felfedezések megindulásával. Az, hogy Kínában az európainál sokkal idősebb műveltség létezhet, hosszú távon még nehezebben volt emészthető, mint hogy az amerikai kontinens lakói hozzánk hasonlóan emberek. Kína elutasítása – Leibniz és Wolff sinofil hozzáállása ellenére – épp német nyelvterületen vált a legszembetűnőbbé.[12] Kant *Physische Geographie*-jában többet ír a kínai disznó-eladási szokásokról, mint bármiféle, Kínában folytatott intellektuális tevékenységről.[13] Hegel a filozófián kívülre helyezi a kínai bölcselet minden formáját.[14] Mi történik a következő két évszázad során, aminek révén olyan szervezetek alakulnak meg Németországban, mint az Interkulturális Filozófiai Társaság és a Morphomata Nemzetközi Kutatókollégium? Mi célkitűzése szerint és mi valójában az interkulturális filozófia? E meghatározás nehézségeit mutatom be itt.

Interkulturális filozófia – a fogalmak meghatározása

1 A *filozófia* Wimmer szerint „gondolkodói program" (denkerisches Projekt), melyet metodikai és tartalmi előírások határoznak meg.[15] Tartalmilag a valóság alapstruktúráival (metafizika, ontológia, filozófiai antropológia), a valóság megismerésével (epsiztemológia, logika) és normatív tételek megalapozhatóságával (morálfilozófia, esztétika) foglalkozhat. Kissé elnagyolt meghatározás, de legalább van valami a kezünkben. Csakhogy ez a valami nagyon is európai.[16] A filozófiával szemben támasztott „követelmények"[17] ugyanis csak látszólag

Wege in eine weltphilosophische Orientierung", http:// www.int-gip. de/Wege_in_eine_weltphilosophische_Orientierung.pdf

12 Christian Wolffnak 1723-ban már el kell hagynia hivatalát és Poroszországot a Kínát – Leibniz nyomán – magasztaló *De Sinarum Philosophia practica* című előadása miatt. (l. Donald F. Lach, "The Sinophilism of Christian Wolff", *Journal of the history of Ideas,* Vol. 14, No. 4, 561–574., [563–565.])

13 l. Immanuel Kant, *Physische Geographie = Gesammelte Schriften / Akademieausgabe, Abt.1, Werke, Bd.9, Logik; Physische Geographie; Pädagogik,* 1962., 378 és 382.

14 G. W. F. Hegel, *Előadások a filozófia történetéről,* I., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 104–110.

15 Franz Martin Wimmer, „Thesen, Bedingungen und Aufgaben interkulturell orientierter Philosophie", *polylog: Forum for intercultural Philosophy,* 2000/1., (http://them.polylog.org/1/fwf-de.htm, 2011-07-23.), 1. §

16 Ezt Wimmer is elismeri, de kiküszöbölhetetlennek tartja – Wimmer, „Thesen…", *i.m.,* 5.§

17 Fung Yu-lan ilyeneknek ismeri el rendszerszerűség, eredetiség és feloszthető-

előírások: valójában az európai filozófiában relevánsként elismert rendszerek deskripciójának elemei, melyek az idők során szabállyá emelkedtek. Mivel két különböző társadalom nem hozza létre ugyanazt a filozófiát, nem létezik még egy rendszer, mely éppen e szabályoknak felel meg, mégis sokan vannak, akik szerint a kínai bölcselet azért nem tekinthető „filozófiának", mert nem elégíti ki ezeket.[18] Az interkulturális filozófia nem állít ilyesmit, noha egy klasszikus európai filozófia-definícióból indul ki. Ez természetes is: ha elismerjük a kulturális meghatározottságot, a saját definícióink sem lehetnek kultúrafüggetlenek.

2 A *kultúra* – legyen az egy társadalomé, egy népé, egy emberé – „valami belső egyetemest"[19] jelöl, „emberek egy csoportja minden létmegnyilvánulásának mindenkori formai egységét".[20,ii] Wimmer láthatóan nem a tömegkultúrával szemben álló adornoi kultúra-fogalmat teszi magáévá, hanem a terminus egy igen tág értelmezését.[21] A kultúra magában foglal mindent, így az egyes filozófiákat is. Az egymásrahatás persze állandó tényezője a kultúrák alakulásának,[22] olyan kultúra viszont, mely az emberek túlnyomó többségét egybefogta volna („extern universell") sosem jött létre. Wimmer szerint a Föld népessége mégis egy globális emberiség-kultúra (globale Menschheitskultur) kialakulása felé tart.[23] E meghökkentően utópisztikus előrejelzés világossá teszi az interkulturális filozófia törekvését: a kulturális sajátosságokat összebékítő irányzatot teremteni.

3 Az *inter* előtag éppen ezt jelenti: „arra szolgál, hogy rámutasson egy kölcsönös relációra."[24,iii] Az interkulturális filozófia nem átívelni

---

ság elvárását, s teljesülésüket a kínai bölcselet történetében is igyekszik kimutatni. (l. Fung Yu-lan, *A Short History of Chinese Philosophy,* The Free Press, New York, 1966, 1–6. és Carine Defoort, „Is There Such a Thing as Chinese Philosophy? Arguments of an Implicit Debate", *Philosophy East and West,* Vol. 51. No. 3, 393–413, [397–399.]) Erőfeszítése megfelelne Wimmer követelményeinek (A filozófia „puszta tradícióra, vallási hiedelmekre vagy más […] autoritásra való hivatkozás nélkül" működő rendszer [Wimmer, „Thesen…", *i.m.,* 3.§]).

18 Defoort, *i.m.,* 396–397.

19 „Intern Universelles". Nyilvánvaló, hogy a nehézkesre sikeredett terminussal a szerző a kultúra mindent átfogó jellegére utal. Nincs semmi, ami ne tartozna a kultúrához – nincs semmi, amit a kultúra ne határozna meg.

20 Wimmer, *Interkulturelle, i.m.,* 61.

21 Már ebben is tetten érhető az interkulturális filozófia közvetlen társadalmi szerepvállalásának gesztusa (l. a következő fejezetet!). A "kultúra" fogalomtörténetéhez l. Márkus György megvilágító erejű művét: *Kultúra és modernitás*, T-Twins – Lukács Archívum, Budapest, 1992, 9–41.

22 l. Karl-Heinz Pohl, „Zwischen Universalismus und Relativismus – Gedanken zu einem interkulturellen Dialog mit China", *ASIEN,* 71. (April 1999), 16–39. [19–21.]

23 Wimmer, *Interkulturelle, i.m.,* 61.

24 Wimmer, „Thesen…", *i.m.,* 19.§ – Wimmer hozzáteszi: „[N]em filozófiai vagy fi-

akar a kultúrákon és a tradíciókon, ennyiben „nem transzkulturális filozófia."[25] Mégis, miközben Wohlfahrt a német filozófusok xenofóbiáját ostorozza[26] a kölni székhelyű Interkulturális Filozófiai Társaság „Conceptions of Personhood and Their Limits – Inter-/*Transcultural* Explorations"[27] címmel rendez konferenciát.

> [A] társaság az interkulturális megértést támogatja egy olyan filozófia útján, amely egyszerre kíván gondolkodás- és életmód lenni.[28,iv]

De hogyan válik a filozófia életmóddá? A kölcsönös megértés alapvető emberi cél, önmagában azonban még nem filozófia. Az interkulturális filozófia egy többoldalú, nyitott diskurzust kíván elindítani, egy polilógust,[29] melyben a különböző tradíciók újraértelmeződnek. A kiindulópont a saját közegünk, de ennek tudatában kell lennünk – ez a „reflektált etnocentrizmus".[30] Látható, milyen attitűdöt vár el képviselőitől az interkulturális filozófia. De mit fognak *tenni* ezek az emberek? Miképpen fognak polilógust folytatni a kultúrák?[31]

A globalizáció folyamata negatív következményekkel is jár. A kultúrák találkozása az ismeretlen érdekes iránti naiv rajongást és kollektív félreértéseket szül. Eközben rasszizmus, vallási fanatizmus, szélsőséges nacionalizmus üti fel a fejét; e jelenségek politikai-gazdasági *érdekek* harcába ágyazódnak.[32] Az interkulturális filozófiának számolnia

---

lozófiatörténeti *interkulturalitásról* kell, hogy szó legyen, hanem egyszerűen *filozófiáról*." A következőkben látni fogjuk, milyen (árny)oldalai lehetnek e célkitűzésnek.

25 Mall, *i.m.,* 22.§

26 Günter Wolhfahrt, „The Open way of Thinking and the Germanocentric Frog in a Well: Against Philosophical Localism" *polylog: Forum for Intercultural Philosophy,* 2000/1. (http://them.polylog.org/1/cwg-en.htm; 2011-07-24.) – eredeti megjelenés: *East-West Dialogue* 2.1. (1997), 49–62. [14. és 18.§] – E dolgozat jelmondatát (*I'll teach you differences*) szintén Wohlfahrt javasolja az interkulturális filozófia számára.

27 Kiemelés tőlem. A társaság elnöke, Claudia Bickmann „a másik helyzetéből kiinduló gondolkodás", a kanti „reflektáló ítélőerő" alapjának tartja a transzkulturális képességet (Bickmann, *Wege…, i.m.* 4.)

28 Claudia Bickmann, „Ziele der Gesellschaft für Interkulturelle Philosophie", http://www.int-gip.de/Ziele_der_ Gesellschaft.pdf (2011-07-26).

29 l. Wimmer, „Thesen…", *i.m.,*20.§

30 Pohl, *i.m.,* 22.

31 Abban csaknem mindenki egyetért, hogy mit nem szabad csinálni. A másik tradíció beolvasztása és a drasztikus elkülönítés, illetve a centrizmus egyaránt kerülendők. (l. pl. Wimmer, *Interkulturelle…, i.m.,* 73–79.; Wong, *i.m.,* 4. szakasz) Ha ezen elveket nem követjük, előfordulhat, hogy valamit, ami nem filozófia, annak tekintünk, vagy hogy ami az, nem tekintjük annak. (l. még Defoort, *i.m.*)

32 Elég itt Huntington sokat idézett (és vitatott) cikkére utalnom, mely a királyok, a népek és az ideológiák háborúja után a civilizációk harcának korát prognosztizálja. (Samuel P. Huntington, „The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs,* Vol. 72, No. 3. [1993], 22–49.)

kell azzal, hogy kulturális és politikai szempontból egyaránt jelentősége van mindannak, amit elér, vagy épp nem ér el.[33]

> [K]iállja-e a filozófia a „világnézettanná" válás szirénahangjainak hívását? […]Közös világ részesei vagyunk-e attól, hogy látszólag egy időben és térben élünk? Hányszor igazolódott és igazolódik, hogy a világ-színház mégis csak színpadra és nézőtérre tagolódik?, s a szerepek?, s van, aki be sem jut, vagy éppen kitiltják onnan.[34]

„Sose búsuljatok, hogy az emberek nem ismernek benneteket;
azon búsuljatok, hogy ti nem ismeritek az embereket."
(Konfuciusz)

„Chinese von Königsberg" – „der chinesische Sokrates"

Kant, ha említi is Kínát, általában szarkasztikusan teszi. A *Minden dolgok vége*ben például

> Lao-ce rendszerének szörnye […] ama *legfőbb jó,* mely állítólag a *Semmi* [Nichts] […]; aminek hogy valamiképpen előérzetét szerezzék, kínai filozófusok sötét szobákban, lehunyt szemmel azon erőlködnek, hogy elgondolják és átérezzék ezt az ő *Semmijüket.*[35]

A *Physische Geographie* egy megjegyzése szerint a kínaiak „Tisztelik Konfuciuszt avagy Con-fu-tset is, a kínai Szókratészt."[36] A két gondolkodó összehasonlíthatóságáról folyó diskurzus évszázadokra nyúlik vissza,[37] Kant hasonlata azonban nem több reflektálatlan megfeleltetésnél, mely Konfuciuszt mint kevésbé jelentős tanítót állítja be. Nietzsche talán nem olvasta ezt a félmondatot, de hasonló éllel említi Kantot „a königsbergi kínai" (Chinese von Königsberg) néven

33 A bemutatott nézetek nem korlátozódnak a német gondolkodókra. Fornet-Betancourt szintén a *polylog*-ban megjelent cikkében számos Sartre-hivatkozással ugyanezeket az elveket fejti ki. (Raúl Fornet-Betancourt, "Philosophical Presuppositions of Intercultural Dialogue", *polylog: Forum for intercultural Philosophy,* 2000/1., (http://them.polylog.org/1/fwf-de.htm, 2011-07-27.)
34 Bacsó Béla, „Filozófia mivégre?" = Nyíri Kristóf szerk., *Filozófia az ezredfordulón,* Áron Kiadó, Budapest, 2000, 28.
35 Immanuel *Kant*, *Minden dolgok vége* = Jacques *Derrida,* Immanuel *Kant, Minden dolgok vége*, Századvég, Budapest, 1993, 105–106.
36 Kant, *Physische…, i.m.,* 382. – Itt vallásos tiszteletről van szó, tehát Konfuciusz Kantnál szakrális személy.
37 Az összevetésre az időbeli közelség, a dialógus-formában fennmaradt szövegek és persze a „morálfilozófiai" (Konfuciusznál a terminus problémás!) tanításban vélt párhuzamok is alapot adhatnak. – A témához l. pl.: G. H. Mahood, „Socrates and Confucius: Moral Agents or Moral Philosophers?", *Philosophy East and West,* Vol. 21, No. 2 (1971), 177–188., ill. Arnold H. Rowbotham, „The Impact of Confucianism on Seventeenth Century Europe" = *The Far Eastern Quarterly,* Vol. 4, No. 3 (May, 1945), 224–242. [27–29.]

néhány évtizeddel később.[38] Sokan vannak azonban, akik nem csak egy Szókratész-Konfuciusz, de egy Konfuciusz-Kant párhuzam lehetőségét is valódi, tudományos vizsgálat tárgyának tekintik.[39] Mielőtt két idevágó példán bemutatnám az interkulturális filozófia praxisát, szükséges madártávlatból áttekinteni a kínai bölcselet európai „megismerését".

Filiák, fóbiák

A tengeri kereskedelem megindulásával érkeznek a kelet-ázsiai térségbe az első „keleti utazók", Piano Carpini, Wilhelm von Rubruk, Marco Polo,[40] ők azonban csak a régió szemmel látható jellegzetességeit jegyzik le, intellektuális érintkezésről nem beszélhetünk. A Kína és Európa közti szellemi kapcsolatot a jezsuita misszionáriusok teremtik meg a 16. században; közülük is kiemelkedik Matteo Ricci.[41] Ő és társai térítő munkájuk során az akkomodáció módszerét alkalmazták: a kínai rítusokat a keresztény szertartásokkal, a tien-kultuszt a monoteizmussal próbálták összeegyeztetni.[42] Kompromisszum-készségük és tudományos ismereteik révén bejutottak a kínai udvarba, számos leírást és parafrázist (nem fordítást) készítettek, melyek nagy hatással voltak a kor Európájának szellemi áramlataira.[43] Róma nem néz-

38 l. Friedrich Nietzsche, *Túl jón és rosszon,* Ikon Kiadó, Budapest, 1994, 210. § „[A] mi új filozófusaink […] eképp fognak szólni: a kritikusok a filozófusok új eszközei, és éppen mint eszközök, még igen távol állnak attól, hogy ők maguk filozófusok volnának! A nagy königsbergi kínai is csupán egy nagy kritikus volt." [Tatár György ford.] – vö.: „Az öreg Kant esetlen pedantériája és kisvárosisága, e königsbergi kínai groteszk ízléstelensége, aki azonban a kötelesség embere és porosz hivatalnok volt […]". – Friedrich Nietzsche, Posthumous Fragments, 1884, 26 [96], – Nietzsche Source Digital Critical Edition (http://www.nietzschesource.org/ texts/eKGWB/NF-1884,26%5B96%5D; 2011-07-27.) – Nem világos, mire gondol Nietzsche. Talán Kant elvonult életmódjára, talán valamilyen vélt párhuzamra a kanti és a kínai „morálfilozófia" között.

39 Dolgozatomban eltekintek attól a nehézségtől, hogy Konfuciusz létezéséről csak közvetett bizonyítékunk van. – l. Tőkei Ferenc: *Kínai filozófia, Ókor,* I., Magiszter Társadalomtudományi Alapítvány, Budapest, 2005, 53.

40 l. Wolfgang Franke, *China und das Abendland*, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1962, 5–16. *i.m.,* 7–18.; David Rathbone, "Putting One's Self in Perspective: *The „discovery" of Chinese Philosophy in Malebranche, Leibniz and Wolff*" (http://criticalidealism.net.au/Kant, %20Hegel,% 20Goethe/NGVedit_of_%20On%20Putting%20One%E2%80%99s%20Self%20in%20Perspectie.pdf; 2011-07-27.), 2. §

41 l. Várnai András, „A felvilágosodás Kelet-képének forrásai: A jezsuita Kínatudósítások", *Világosság,* 1976/1. 419–462, [419–423].

42 Lavinia Brancaccio, *China accomodata, Chinakonstruktionen in jesuitischen Schriften der Frühen Nuzeit.* Frank & Timme, Berlin, 2007. 54. skk.

43 l. Várnai, *i.m.,* 423 skk. – A nagyhatású jezsuita gondolkodó, Athanasius Kircher például 1677-ben adta ki *China Illustrata* c. munkáját. – l. Mungello, *i.m.,* 95. skk.

te jó szemmel e stratégiát, s hamarosan kirobbant az ún. rítus-vita,[44] melynek következtében a jezsuita térítők helyét a dominikánusok és a ferencesek vették át. A figuristák[45] azonban a következő században is terjesztették elméletüket, mely szerint kapcsolat áll fenn az ősi kínai források és a Biblia között (hiszen evidenciáik ugyanattól az istentől származnak).[46] Bár e tanítás egy kis csoportra korlátozódott, hatása a későbbiekben igen jelentős.[47] A jezsuiták balszerencséje nem állta útját az európai sinofíliának. Sőt:

> [a] vita és irodalma újra megerősítette az európai gondolkodók számára a konfuciánus rendszer kiválóságát, felhasználhatóságát […].[48]

A hangsúly a felhasználhatóságon van. A Kína-bálványozás képviselőinek nem a tényleges megismerés, hanem saját politikai-filozófiai-társadalomelméleti elképzeléseik alátámasztása volt a célja. Kína, mint egyedülálló történelemmel és államszervezettel rendelkező Európán kívüli birodalom, megfelelt szándékaiknak.[49] A konfuciánus „morálfilozófia" volt az alapja Voltaire deista sinofíliájának, az általános érvényű természettörvény bizonyításának eszközeként.[50] Bayle az európai típusú vallás-felfogás egyeduralmát cáfolva utasította el az akkomodáció stratégiáját;[51] a kínai államszervezetről szóló beszámolók hatottak néhányakra a fiziokraták közül is. Mások – például Montesquieu és Diderot – bírálták a „kínai despotizmust".[52]

A kínai bölcselet „vallástalanságát" hangsúlyozókkal szemben Leibniz vallás és filozófia kibékítésén dolgozott, s számos jezsui-

44 l. ehhez Brancaccio, *i.m.,* 63–72.
45 A francia jezsuiták egy csoportja.
46 Chao Ying Lee, „Integration of Foreign Culture with Local Culture: The Icons of Confucius in *Mémoires concernant les Chinois* (1776–91) in France", *Sino-Christian Studies,* 2007/4, 109–135. [111. skk.]
47 Hegel is hivatkozik például a francia sinológus, Abel-Rémusat munkájára (l. Hegel, *Előadások a filozófia..., i.m.,* 109.)
48 Várnai András: *Az európai Kína-kép alakulása és hatása a felvilágosodás korában* = Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből, ELTE Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 1974, 133.
49 Várnai, *Az európai…, i.m.,* 141.
50 l. Arnold H. Rowbotham, „Voltaire, Sinophile" = *PMLA,* Vol. 47, No. 4. (Dec., 1932), 1050-1065, [1056. skk.]
51 Walter W. Davis, „China, the Confucian Ideal, and the European Age of Enlightment", *Journal of the History of Ideas,* Vol. 44, No. 4, 523–548., [534–535.] – Bayle szerepére alább visszatérek.
52 l. Montesquieu, *A* törvények szelleméről, Osiris-Attraktor, Budapest, 2000, XIX/17-20. (458–462.); Várnai András: *A francia felvilágosodás történetszemléletéről,* A filozófia időszerű kérdései, 57., 1983, 13–22.*;* Mungello, *i.m.,*129–130.

ta misszionáriussal levelezésben állt.[53] Több elmélete[54] hasonlóságot mutat bizonyos Kínából származó „metafizikai" rendszerekkel, noha ez több ízben véletlen is lehet. Vitatható, hogy a kínai bölcselet nagyban inspirálta volna a monadikus rendszer létrehozását,[55] de a neokonfuciánus „metafizika" legalábbis megerősítésként bizonyosan szerepet játszott a praestabilita harmonia elvének fejlődésében.

Leibniz követője, a rendszeralkotásra törekvő Christian Wolff a Kína és tradíciója iránti elkötelezettséget is „megörökölte".[56] Leibniz az európai társadalom morális hanyatlása közepette a kínai bölcselet „importját" javasolta,[57] Wolff a kínai „filozófus-uralkodók" aranykoráról beszél. Tudjuk mármost, hogy Leibniz és Wolff nagy hatással voltak a prekritikai korszak Kantjára – az ő szavaiban azonban csak elutasítást érzünk. Kant idejére a Kína iránti érdeklődés több tényező közrejátszása folytán általánosan is lecsökkent.[58] Hegel *Filozófiatörténet*ében „előzetes valaminek", a filozófia kezdeti stádiumának állítja be a „keleti filozófiát".[59]

> Minthogy a „keleti világ" csak „fogalmilag [im Begriffe]" és „magán- és számunkra valóan"[60] lép be a világtörténelembe, *Hegel számára* kívül fekszik a történelmi dimenziókon.[61,v]

53 Davis, *i.m.,* 534-536.

54 Például a bináris aritmetika. Leibniz ezt épp az előtt vetette papírra, hogy Bouvet-től értesült a *Yi jing*-ben található diagramokról (a könyvet az ősi jósló eljárásokhoz használták), melyek egyenes és megszakított vonalainak rendje (megfelelő elrendezésben) megfeleltethető a bináris aritmetika számainak, ha az egyik vonaltípushoz a 0-t, a másikhoz az 1-et rendeljük. (l. David Mungello, *The Great Encounter Between China and the West, 1500-1800,* Rowman and Littlefield Publishers, Inc., Maryland, 2009, 101-104.)

55 Emellett érvel Rathbone (Rathbone, *i.m.,* 3. szakasz). – Mások szerint az elmélet születése korábbra tehető, minthogy Leibniz a kínai bölcselettel foglalkozni kezdett. (l. pl. Davis, *i.m.,* 535.)

56 l. Rathbone, *i.m.,* 6. szakasz.

57 Leibniz, *Novissima…, i.m.,*396.

58 A kínaiak egyrészt alig nyitották már meg kapuikat a térítők előtt, másfelől a rítus-vita után Európában sem volt „ajánlatos" érdeklődni irántuk. Továbbá, a felvilágosodás korában a központ egyértelműen Európa – és csakis Európa – kellett hogy legyen. A haladás-eszme megjelenésének időszakában Kína negatív megítélését erősítette az országon megfigyelhető stagnáló jelleg is. Végül, a kínai bölcselet bálványozásának megszűnésével nagyjából egybeesik a különböző európai rasszelméletek megjelenése. (l. Mungello, *i.m.,* 130–134. – A témát részletesen Demel dolgozza fel 1992-es, „Wie die Chinesen gelb wurden" c. cikkében [*Historische Zeitschrift,* 225, 625–66]).

59 Hegel, *i.m.,* 104. – „Ismerjük Konfucius beszélgetéseit tanítványaival, tartalmuk népszerű morál; megtaláljuk ezt mindenütt, minden népben, különbet is, nincs benne semmi kiváló." (*uo.,* 107. [Szemere Samu ford.])

60 "an sich und für uns" – vagyis nem magáért-valóan (für sich)

61 Du-Yul Song, *Die Bedeutung der Asiatischen Welt bei Hegel, Marx und Max Weber,* Frankfurt am Main, 1972, 63. – Hegel átfogó vizsgálata „kihívást jelentő

A konfucianizmus kialakulásának is alapját jelentő társadalmi közeget jelöli meg Herder is, mint Kína gyermekkorban (Knabenalter) való megrekedésének egyik fő okát.[62] A stagnáló, fejlődés nélküli állapot, melyben a szabadság nincs jelen, a Kelet alapsajátosságaként Marx filozófiájában is megtalálható;[63] ő azonban a nyugati világra visszahatni képes magáért-valóvá válást prognosztizál a Kelet számára.[64]

Kevésbé elutasító és jobban informált a kínai bölcseletet illetően Schelling, de ő is csak a hagyomány felélesztőjének, egy mitológia nélküli, állam-központú racionalizmus létrehozójának tartja Konfuciuszt. Ezen az alapon azonban éppen szembeállítja Szókratészszel, elutasítja a keresztény és a kínai népi tradíció összevetését,[65] s a figuristák spekulációit.

> A daót nem észnek [Vernunft] hívják, ahogyan ezt mostanáig fordították, a dao tanítását [Tao-Lehre] nem az ész tanításának [Vernunftlehre]. A daot kapunak [Pforte] hívják, a dao tanítását a létbe vezető nagy kapuról szóló tanításnak […].[66,vi]

Schelling szigorúan elkülöníti konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus irányzatait, elítéli a kínai (!) gondolkodók ezek összemosására való hajlamát.[67]

Ez a kínai bölcselet európai hatásainak kerete, Kant Kína-képének kontextusa.[68] Leibniz és Wolff metafizikai munkáiban csak feltételezhető, morálfilozófiai fejtegetéseikben egyértelmű a kínai bölcselet hatása,[69] Kant gondolkodását pedig mind a ketten alakították. De hat-

---

kérdést támasztott a filozófia komparatív tanulmányozása elé" (Young Kun Kim: „Hegel's Criticism of Chinese Philosophy", *Philosophy East and west,* Vol. 28, No. 2, 1978, 173-180, [179.]). Hegelnél azonban, bár szerep jut a kínai és az ind filozófiának, csak olyan szerepek ezek, melyeket megismerésük nélkül, előre kiosztott. Ennek elsősorban rendszere egysége, nem pedig forrásainak hiányossága az oka (l. Kim, *i. m.,* [178-179.]).

62 J. G. Herder, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról = Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások,* Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 184–186.

63 l. Song, *i.m.,*71.

64 *uo.,* 115-116.

65 F. W. J. von Schelling, *philosophie der Mythologie* = Adrien Hsia szerk., *Deutsche Denker Über China,* Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1985, 232-237. – vö. Hegel bírálatával!

66 *uo.,* 237. – Vernunft fordítását találjuk a daonak Hegelnél is, feltehetőleg Abel-Rémusat nyomán (l. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1986, 145-147.), nem kizárt, hogy Schelling erre (is) utal itt – ő Julien eredményeire hivatkozik.

67 Schelling, *i.m.,* 238. skk.

68 Vajon a fenti szakasz filozófiatörténeti vagy *interkulturális* filozófiatörténeti kompendium?

69 l. Leibniz, , *Novissima..., i.m.;* Wolff, *i.m.* – Wolff még az 1750-es évek elején

hat-e Kantra Kína rajtuk keresztül? Schönefeld azt meghökkentő kijelentést teszi, hogy a prekritikai korszakban Kant nézeteit egyenesen „eurázsiai kontextusba" kell helyeznünk, mert bár

> nem volt tudatában az őt befolyásoló eszmék távol-keleti eredetének, a történeti irónia […] abban rejlik, hogy elutasította a nem-európai kultúrákat, miközben azok ismeretei mélyen befolyásolták.[70,vii]

Ha így is volna, Hume „ébresztő" hatása itt is érvényes kellene hogy legyen; abban sem lehetünk viszont biztosak, hogy rá nem hatott a kínai bölcselet.[71] Hume nyilvánvalóan ismerte a kor Európájában Kínáról folytatott diskurzust, [72] de Kínát említve általában – akárcsak Herder – a stagnáló jelleget emelte ki.[73] Befolyásolhatták-e mégis kínai hatások?

> Az oktatás terén elért eredményeik, az ember természetéről való gondolataik, természeti érdeklődésük megbízhatósága, tökéletességre-törekvésük, az a gondolat, hogy az erény tanítható […], s mindebben a vallásos metafizika bármiféle szükségességének […] teljes hiánya voltak azok, amiért a kínaiakat elsősorban tisztelték. […] Vannak olyan gondolatok Hume-nál, melyek közelebb állnak filozófiája középpontjához, mint ezek?[74,viii]

Nem zárható ki, hogy Kant, bárhová fordult, a kínai bölcselet hatása érte, de az itt említett hasonlóságok nem szolgálnak elegendő bizonyítékkal, s lehetséges, hogy a fogalmi keret meghatározatlanságából erednek. A nyelvi tényező az egyik legkérdésesebb pontja az interkulturális filozófiának.[75] Ezért is vizsgálok két olyan írást a Kant és

---

írott *Philosophia moralis sive Ethica, methodo scientifica pertractat* című munkájában is, bár konkrét utalás nélkül, a konfuciuszi morállal összhangban fejti ki etikai nézeteit. (l. Lach, *i.m.,* 574.)

70 Martin Schönfeld, „Kant's Philosophical Development", *Stanford Encyclopedia of Philosophy,* 2003/2007, http://plato.stanford.edu/entries/kant-development/index.html#Bib

71 Nolan Pliny Jacobson, "The Possibility of Oriental Influence in Hume's Philosophy", *Philosophy East and West,* Vol. 19, No. 1, 17-37.

72 A jezsuitáknak mintegy 40.000 kötete volt elérhető La Fléche-ben, ahol az Értekezést írta 1734-től '37-ig (Jacobson, *i.m.,* 34.) – a rítus-vitát lezáró két pápai ediktum, 1715 és 1742 között, továbbá komoly hatással volt rá Bayle, aki szintén foglalkozott a kínai bölcselettel. (l. *uo.,* 27. skk.)

73 l. David Hume: „Of the Rise and Progress of the Arts and Sciences" = *The Works of David Hume, I, Essays (Moral, political and literary),* Henry Frowde, London, 1904, [The World's Classics XXXIII.], 123 skk.

74 Jacobson, *i.m.,* 30.

75 A nyelv kiemelkedő fontosságára hívja fel a figyelmet Kant kortársa, Wilhelm von Humboldt (l. *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról = Válogatott írásai*, Európa, Budapest, 1985, 69–115.)

Konfuciusz közti lehetséges hasonlóságokat tárgyaló munkák közül, melyek egyike német, a másik kínai szerző tollából származik.

Similis simili…

A fent már idézett Martin Schönfeld[76] a *Journal of Chinese Philosophy* tematikus számában, mely a Kant és a kínai „morálfilozófia" témáját vizsgáló cikkekből állt, hosszan tárgyalja a Kant és Konfuciusz közti párhuzam kérdését. [77] Meglátása szerint Kant és Konfuciusz filozófiája egyaránt 1) sikeresebb volt alternatíváinál, 2) ez már az ő életük során is így volt, aminek oka, hogy 3) gondolataik alkalmazhatók voltak törvényi, morális és társadalmi szinten.[78] Noha Konfuciusz és Kant közt a kanti elutasítás fényében nem feltételezhető tényleges hatás, mégis hasonlóságot tételez a „humanitás" (humanity – Schönfeld ide illeszti a konfuciuszi ren [仁] terminust) és a „reciprocitás" (ismét a zárójelben: shu [恕]) tekintetében.[79] „Gondolataikban a humanitás yinje és a reciprocitás yangja az univerzalizálható terület."[80] Ha itt a Laozitől ismert *yin*ről és *yang*ról van szó, ezeknek valamilyen értelemben komplementer elemekként, párként, de mint sötét és világos, férfi és női sít. párja kellene működniük; humanitás és reciprocitás azonban nem így viszonyulnak egymáshoz.[81, ix]

76 Martin Schönfeld a Dél-Floridai Egyetem professzora, fő érdeklődési területei a metafizika, Kant, a kora-újkor, a környezeti etika (environmental ethics, climate ethics), a taoizmus és a komparatív filozófia.

77 Martin Schönfeld, „From Confucius to kant – The Question of Information Transfer", *Journal of Chinese Philosophy,* 33/1, 2006, 67–81. – Áttekintésemben elsősorban Schönfeld (interkulturális?) módszertani megoldásaira fókuszálok, nem a lehetséges konklúziókra.

78 Schönfeld egyes szöveghelyekre hivatkozva (pl. 8:354 [Az örök béke II/2., a népszövetség felállításáról szóló szakasz]) állítja, hogy az ENSZ és az Európai Unió alapeszméi Kant nyomán születtek meg. Történetileg az állítás vitatható: az európai társadalomfilozófiában sokkal inkább Locke-nak van ilyen irányú hatása.

79 A „humanitás" fogalma Kant vitapartnere, Herder történetfilozófiájában is kulcsszerepet játszik (l. pl. Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról XV/1. = Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások,* Gondolat, Budapest, 1978, 407–413; ill. *Levelek a humanitás előmozdítására = uo.* (főként 473 skk.)

80 Schönfeld, „From Confucius…", *i.m.* 1.§.

81 Mielőtt bemutatom, mit jelenthetnek e terminusok, fel kell hívnom a figyelmet arra, mi az összevetés kiindulópontja. Schönfeld a bevezetésben Hitlert nevezi Kant német eszmetörténetbeli (ideológiai) ellentétének, mondván „[m]íg Kant a racionális, humánus, felvilágosult szuverént *(junzi)* dicsérte, mint például II. Frigyes, Hitler parancsait irracionális, inhumánus, szűklátókörű elmék *(shaoren)* éljenezték és hajtották végre." (Schönfeld, „From Confucius…", *i.m.* 1.§.; l. a IX. végjegyzetet!) A szembeállítás példátlanul abszurd, ráadásul a kínai terminusokkal való summázat is végletesen elnagyolt. A junzi (君子) nem „szuverén" (a konfuciuszi tradícióban e fogalom értelmezhetetlen), nem is „racionális" (nem ész-törvényt követ, hanem az égét [tianming 天命]), főként nem „felvilágosult" (a junzi a régieket követi, a felvi-

1 Schönfeld szerint a humanitás, „a szociális fejlődésre mint interaktív evolúcióra való igény" fogalma a kezdetektől a kései korszakig végigkíséri az életművet.[82] Ahhoz azonban, hogy a ilyen átfogó jelleget tulajdonítsunk neki, lehető legtágabb értelmezésével kell számolnunk: a humanitás így egyszerre jelenti ember-voltunkat, másokkal szembeni emberséges magatartásunkat sít. Közismert, hogy Kant az embert helyezi vizsgálódásai középpontjába – ez azonban túl általános megállapítás ahhoz, hogy egy komparatív vizsgálat alapja lehessen.[83]

Schönfeld ennek ellenére megpróbálja kimutatni a konfucianizmussal való párhuzamot, például a kategorikus imperatívusz és a *Da Xue* (大學) 84 összevetésével. „[A Da Xue] nagy filozófiai tükre az

---

lágosodás szakít a régivel). Schönfeld nemcsak valós személyek és ideálképek között nem tesz különbséget – így érvelése hibás –,de a junzi ellentétét shaoren (少人) terminussal jelöli a valójában használt xiaoren (小人) helyett – jelentésük egyaránt 'kis ember'. Abszurditása ellenére is érdemes azonban elidőznünk e tanulmánynál. Az említett szakasz ugyanis nem tartozik az érvrendszerbe, nem egy bizonyítandó tézist tartalmaz. Schönfeld számára – aki vállalja állítása szokatlanságát – mindez történeti tény. Konfuciusz szavaiból tagadhatatlanul megértjük állítását: „A nemes ember az igazságossághoz *(yi 義)* ért jól, a kis ember pedig a haszonleséshez *(li 利)*.", „[a] nemes ember tökéletesíti mások jó tulajdonságait, és nem fokozza mások rossz tulajdonságait. A közönséges ember [*xiaoren*] fordítva csinálja." (*Lunyu,* IV/16.; XII/15. – Tőkei, *i.m.*, 72; 117.) A Kant és Konfuciusz közti hasonlóság kimutatása eztán az egyetemes morál létezésének bizonyítéka lesz, így annak igazolása is, hogy a hitleri nézetek összessége maga az egyetemes gonoszság. Ezen ellentét felállítása érthető emberi gesztus, *de nem filozófia, így ezen a módon való tárgyalása irreleváns.* A cikknek viszont ez nem is tárgya, hanem tétje. Az interkulturalitás láthatóan interdiszciplinaritás is, egy „életmóddá váló filozófia". Méltányosan, de *kritikával* kell szemlélnünk ezt a kísérletet.

82 A fogalom először 1746-ban fordul elő Kantnál. A hivatkozott *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* Kant első nyomtatásban megjelent írása, dinamikai vizsgálódásokat tartalmaz, melyek középutat keresnek a Leibniz-Wolff iskola és a newtoni eredmények között. (l. Ronald Calinger, „Kant and Newtonian Science: The Precritical Period", *Isis,* Vol. 70, No. 3, 348-362., [350-352]) A terminus felbukkan több prekritikai írásban, a *Kritikában,* a kategorikus imperatívusz három formulájában is. (Immanuel Kant, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése = Az erkölcsök metafizikájának alapvetése; A gyakorlati ész kritikája; Az erkölcsök metafizikája,* Gondolat, Budapest, 1991, 11-101; főként l. 52-53; 61-62.)

83 „Kant első filozófiai-fizikai írása „értekezés a módszerről" – s élete és tevékenysége csúcsán a módszerről szóló értekezésnek nevezi Kant *A tiszta ész kritikáját* is: filozófiájának és filozófiai fejlődésének egésze rejlik abban a változásban, melyen a szemében e meghatározás értelme átment. / Mert persze a későbbi tan értelmében vett „kritikai" vizsgálódás még távol áll Kanttól, és önkényes volna, ha ilyesmit próbálnánk kiolvasni a szóban forgó tanulmányból." (Ernst Cassierer, *Kant élete és műve,* Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2011, 35. [Mesterházi Miklós ford.] – kiemelés nem az eredetiben!)

84 A *Da Xue* (*Nagy tanítás*) egy, a konfuciánus kánonba tartozó gyűjtemény, mely a neokonfucianizmus idején ismét fontossá vált, s a jezsuiták hamar hozzá jutottak és lefordították. – l. Mungello, *i.m.,* 86.

emberi fejlődés *(human progress)* kantiánus imperatívuszának."85 A megfogalmazás igen árulkodó. Bár Schönfeld vélhetően arra utal, hogy a *Da Xue* és Kant művei „ugyanannak tükrei", a szöveg szerint a *Da Xue* az, ami tükre a kantiánus imperatívusznak. Kiragadott szövegrészek alapján a Da xue tanítása látszólag nem ellenkezik a felvilágosodás eszméivel – ehhez azonban az európéer terminológiába is át kell ültetnünk a kínai szöveget.

> „Az uralkodó rendeletei"-ben azt olvassuk: „Fényessé tudta tenni kiváló erényét." […] A „Kangnak szóló intelmek" –ben azt olvashatjuk: „Munkálkodj azon, hogy a nép megújhodjék."[86]

Úgy tűnik, ez várható el a felvilágosult uralkodótól is. A megfeleltethetőség azonban látszólagos. A kínai uralkodók a tian révén jutnak „erényükhöz", amit „fényesíteni" tudnak az által, hogy a régi királyok útját követik.[87] A „morál" mögött, amelyet követnek, évezredes, szilárd világkép áll. Ebben az „ég" (tian 天) uralja az égalattit (tianxia 天下), ahol az emberek is élnek. Nem beszélhetünk filozófia és vallás különválasztásáról, de európai terminológiával szólva „[a] király hatalma […] mindig inkább vallási, mint politikai jellegű […]."[88] A kínai ember nem két világ polgára: egy világ (a tianxia) lakója, és nem polgár, hanem valaki alattvalója és valaki ura. A szavak ugyan „racionálisak" – az őket legitimáló hit nem. A konfucianizmus sem Vernunftlehre.

Igaz, hogy Kant és Konfuciusz egyaránt az embert állítják középpontba,[89] de a kanti gondolatkörben a kiindulópont az egyén, aki egy társadalom alkotóeleme, Kínában a kiindulópont a társadalom,[90] amely egyénekből áll (a tárgy ettől még az egyes ember marad).[91]

2 Schönfeld azt is megpróbálja igazolni, hogy a reciprocitás mint alapprincípium kíséri végig Kant munkásságát,[92] ám ehhez ismét végletesen ki kell tágítania a fogalmat. Állítása szerint, „mint a kínai

85 Schönfeld, „From Confucius…", *i.m.* 3.§.
86 *Daxue,* 1. és 2. (részletek) –Tőkei, *i.m.,* 186-187.
87 l. pl. *Lunyu,* I/12.
88 Henri Maspero, *Az ókori kína,* Gondolat, Budapest, 1978, 128.
89 l. még Chung-Ying Cheng, „Theoretical Links Between Kant and Confucianism: Preliminary Remarks", *Journal of Chinese Philosophy,* 33 (1), 3-15. [„preliminary" – mármint az említett tematikus számhoz], 1.§
90 Maspero, *i.m.,* 372. – A társadalom itt az állam (guo 國) és a család (jia 家) összefüggését jelenti.
91 Jó kifejtését adja ennek Julia Ching, „Chinese Ethics and Kant", *Philosophy East and West,* Vol. 28., No. 2, 1978, 161-172. [169.].
92 Tény, hogy a viszony harmadik kategóriája lesz a *Kritikában* is. – l. Kant, *A tiszta…, i.m.,* 126. (B 106.)

gondolatokkal foglalkozó bármely kutató számára ismeretes, a reciprocitás sztenderd gondolat Lao-zi-nél és Konfuciusznál."[93] Ez így van – csakhogy kettejüknél épp ellentétes értelemben. A daot alkotó kölcsönviszony (*yin* és *yang* váltakozása) Lao-zinél egy olyan elrendezést hoz létre, melyben az ember a nem-cselekvést (wuwei 無為) kell hogy megvalósítsa.[94] Konfuciusz „kölcsönössége" (shu 恕) a cselekvésre (értsd: wei 為) vonatkozik.

> Zigong megkérdezte mondván: „Van-e olyan egyetlen szó, amelyet az ember egész életében követhet?" A mester így felelt: „Hát nem ilyen szó a kölcsönösség (*shu*)? Amit magadnak nem kívánsz, azt ne tedd másoknak."[95]

Ez a gondolat Voltaire számára is alapot adott a kínai morál importjához.[96] Ő egyfajta felebaráti érzést vélt felfedezni itt, ami azonban Konfuciusznál nincs meg. Ez a kölcsönösség egyszerűen azt jelenti, hogy másokkal szemben az ő és a mi rangunk, társadalmi pozíciónk, rokoni viszonyunk függvényében szabad csak megnyilvánulnunk, s ha így teszünk, velünk szemben is ezekhez mérten viselkednek majd. Így az elrendelés teljesül, az ég-alatti nem zuhan káoszba. Konfuciusz társiassága nem a társiatlan társiasság. Ha valaki nem megfelelő úr (apa, fiú, alattvaló), a másik sem lehet megfelelő alattvaló (fiú, apa, úr). A cél tekintetében beszélhetünk hasonlóságról, de a konklúziónk ismét ennyi: két „morálfilozófus" a társadalmi rend megszilárdítására törekedett. Kirajzolódik a *transz*kulturalitás egyik veszélye.[97]

3 Schönfeld esszéje végén kapcsolatot igyekszik kimutatni a kanti „holisztikus természetszemlélet" és a kínai, gyakran (de nem általa) metafizikainak nevezett neokonfuciánus elmélet között, azonosítva a kanti éter fogalmát a *qi*-vel. Az itt hivatkozott *Opus Postumum* szerint:

> Ez az eredendően-elasztikus anyag az éter, egy hipotetikus dolog (Ding), amit ugyanakkor az észnek, hogy a fizikai világ jelenségeinek felsőbb alapjához jusson, meg kell ragadnia.[98,x]

93 Schönfeld, *i.m.*, „From Confucius…", 3.§
94 l. pl. *Dao de jing,* II.
95 *Lunyu,* XV/23. – Tőkei, *i.m.,* 139.
96 l. pl. Voltaire, *i.m., A tudatlan…,* 430.
97 Julia Ching szerint a konfuciánus morál a sztoikusokéhoz áll legközelebb. (Ching, i.m., 162-167.) Ching a konfuciánus ren (仁) fogalmat teszi a reciprocitás alapjává – ezzel közelebb jár az igazsághoz, mint Schönfeld. Az írásjegy maga az 'ember' (人) és a 'kettő' (二) elemekből áll. (uo, 164-165.)
98 Immanuel Kant, *Opus Postumum,* II/12. = *Akademie Ausgabe,* III. Abteilung, Bd. 21., 253.

A kanti éter azonban sem e szavak, sem a *Kritika* alapján nem lehet egyenlő a qivel. Ockham borotvája is kicsorbul, ha minden létezőt kimetszünk vele az egyes tradíciókból, hogy valahol „fölül középen" egyetlenegy maradjon. A neokonfuciánus, pontosabban a Zhu Xi-féle világkép szerint a qi (氣) a dolgok elrendeződését meghatározó irányító „princípium" (li 理) párja, mely az alakkal rendelkező dolgokat létrehozza.[99] Az, ami az érzékelhető világon túl van, épp úgy valós létező, miként az, ami benne: ugyanaz a mindent átható li az alapjuk. Bár az éter és a qi fogalmilag talán hasonlítanak, megalkotóik célja különböző. Kant ismét a két világot választja külön – és köti össze –, Zhu Xi azon dolgozik, hogy a világ egy legyen.

> Konfuciusz és az őt követő konfuciánusok egy olyan onto-kozmológiát javasoltak, amely szigorú értelemben a megfigyelésre alapozhatónak[100] és a reflektívnek az egyesítő tapasztalata, vagyis a változó világ külső, és az ember belső természetéé.[101,xi]

Kant filozófiájának fő gondolatai tehát csak a fogalmak jelentésmezőjének végletes kitágítása mellett állíthatók párba a (neo)konfuciánusokéival. „Humanitást" és „reciprocitást" tényleg találunk Kantnál és Konfuciusznál, de ezek meghatározása, alkalmazása és a társadalom, melyben hatásuk kívánatos, nagymértékben eltérő. A neokonfuciánusok részben tovább vitték a konfuciuszi morált, a jezsuiták interpretálták a neokonfuciánusokat, ez az interpretáció részben hatott Leibnizre, Leibniz pedig részben hatott Kantra – a folyamat olyan hosszú és módosulásoktól terhes, hogy ennek alapján teljesen lehetetlen egy releváns összevetést kidolgozni.

Módszertani szempontból Schönfeld írása az interkulturális filozófia csapdáit szemlélteti.[102] Eurocentrikus, hiszen Konfuciuszt csak mint Kant előképét értelmezi. Az európai gondolkodástörténet fogalmait nagyon széles jelentésmezővel ruházza fel, majd a kínai eszmetörténet összetett fogalmait kontextusuktól megfosztva egyezteti ezekkel.[103] Az ily módon kimutatott „hasonlóságok" azonban csak azt bizonyítják, hogy számos intellektuális tevékenység a világmagyarázat és az életvezetési stratégiák meghatározása köré épül. Ez ant-

99 Fung, *i.m.,* 298-301.
100 Mert a megfigyelésre valóságkép alapozható!
101 Cheng, *i.m,* 4. §
102 A kínai bölcselet itt csak példaként áll, az interkulturális filozófia kulcsproblémája többek közt az afrikai filozófia mibenléte is – l. a többször idézett *polilog* c. folyóirat más számait!
103 Schönfeld egy jellemző mondata: „The local frame of given families is the effect of self-knowledge on Dasein stances (*ethos* or *de*), […]."

ropológiai tény, nem (interkulturális) filozófiai fejlemény. Schönfeld inter- helyett transzkulturális filozófiát folytat: a fogalmakat kontextuális értelmezés nélkül, a kultúrák tere és ideje fölött egyeztet.[104]

Ding – an sich?

Az européer terminusok használata „csak" tünet: a valódi nehézséget az e mögött álló attitűd jelenti. Nem azt kérdezzük, „*mi* a kelet", hanem csak azt, „*olyan-e* a kelet, mint a nyugat". Azt is látnunk kell azonban, hogy mi történik „a másik oldalon" – ez esetben, Kínában.

A már említett Chung-Ying Cheng[105] írásában a kanti morálfilozófia és a konfuciánus tanítás összehasonlításának új aspektusa körvonalazódik. Cheng hosszan elemzi Ding an sich fogalmát, illetve az erre vonatkozó szemlélet (intellectual intuition, Anschauung) problémáját.

> [A Ding an sichet] olyan nem-transzcendens ontologikus tárgynak nevezhetjük, mely minden életbeli tapasztalatunkat renddé és harmóniává alakítja, valamint ideális és egyben fejlődő tárgy, mely folytonosan szervezi, rendezi, harmóniába hozza és egyesíti élet- és kulturális tapasztalatainkat.[106,xii]

Cheng elmossa a különbséget Ding an sich és Ding an sich fogalma között. A transzcendentális filozófia mint módszertani elv éppenséggel a Ding an sich fogalmát ragadja meg – de ettől a Ding an sich még nem „transzcendentális tárgy". Ez az értelmezés a későbbiekben segíti Chenget elmélete alátámasztásában.

Mivel a jelenségvilágban való szabad cselekvésünk alapja, hogy mi magunk is létezünk mint Ding an sich, a szabadság pedig a morál feltétele, a Ding an sich lesz végső soron a morál megalapozója is. [107] Ezért ad ez alapot a morálközpontú kínai tradícióval való összevetésre. Csakhogy a kanti kritika épp a metafizika azon területeit zárja ki, melyek nem a „tiszta ész transzcendentális és praktikus használatára"[108]

---

104 Noha Newton *természetfilozófusnak* nevezi magát, Kant már látja, hogy a vallás, majd a metafizika hitel-vesztésével nem marad semmi, amiből egy egyetemes morál levezethető. A kritika ennek megoldására tesz kísérletet. Annak, hogy az interkulturális filozófiai vizsgálódás homlokterében Kant töretlenül jelen van, e törekvése az egyik fő oka. Kant tehát, bár a kínai filozófiát nyíltan elutasította, bátorítólag hatott a kínai filozófia megismerésén fáradozó századokra – többek között e sorok írójára is.
105 Chung-Ying Cheng A Hawaii Egyetem Filozófia Tanszékének professzora Manoában, a Journal of Chinese Philosophy főszerkesztője. Szakterülete a konfucianizmus és a neokonfucianizmus, a metafizika, a nyelvfilozófia, a hermeneutika és az onto-hermeneutika.
106 A szóhasználat árulkodó: a *cultural experience* nem kanti terminus.
107 Kant, *Az erkölcsök…, i.m.,* 91.95.
108 l. Cheng, *i.m.,* 4.§

épülnek, ezzel szemben a kínai bölcselet olyan onto-kozmológiát hoz létre, melyben a külső és a belső egységgé válik.

> Az alapvető valóság az a lankadatlan kreativitás, mely megjelenik a dolgokban és az emberi életben egyaránt, képessé téve minket arra, hogy tanuljunk a tapasztalatból és hogy rögzült eszméink és kategóriánk mögé hatoljunk az én-transzcendencia[109] és a transzcendentális egyesülés[110] örökké transzcendáló folyamatába.[111,xiii]

A transzcendentális egyesülés elmélete a kanti ko-textus és a kínai bölcseleti kontextus kibékítési kísérlete. A kínai bölcselet világértelmezésében itt is az egység dominál, az ember környezetének része. A kreativitásról szerzett tapasztalat és tudás teszi lehetővé Cheng szerint a „kreatív észhasználatot". A konfuciánus ideál, a shengren (聖人[112]) képes ismerni az ember „természetét" (xing 性) és célját (tianming 天命). Ez „az ismeretlen ismerete", a tiannel való egyesülés (tianren heyi 天人合一). Ezek szerint a shengren (聖人) ismerheti a Ding an sichet *abban az értelemben,* hogy felismeri azt mint az emberi élet és cselekvés célját, mikor megismeri a tian minget.[113]

Finoman szólva: nem fogadjuk el ösztönösen ezt az értelmezést.[114] Ugyanakkor, bár Ding an sich fogalma egyfelől per definitionem magában foglalja a megismerhetetlenséget, egy fogalomnak számos ér-

109 Self-transcendence. Vö.: „Sarkítottan fogalmazva [Kínában] a személyes érdeknek nem kinyilvánításáról, hanem legyőzéséről volt szó, nem a mai divatos értelemben vett önmegvalósításról, hanem én-transzcendenciáról [Selbsttranszendenz]" – Pohl, *i.m.,* 31. – l. még ehhez: „[B]árminemű lehetséges képzet sokféleségének transzcendentális szintézisében, tehát az appercepció eredendő szintetikus egységében nem úgy tudatosítom magamat, ahogyan önmagam előtt megjelenek, nem is úgy, ahogyan önmagamban vagyok, hanem csak azt tudatosítom, hogy vagyok. […] Így tehát önmagunk tudata még távolról sem azonos önmagunk ismeretével, hiába mindazon kategóriák, melyek révén a tárgyat elgondoljuk, egyetlen appercepcióban összekapcsolván a sokféleséget." – Kant, *A tiszta…, i.m.,* 162-163.

110 Transcendental integration, chaorong (超融). A terminus, melyet Cheng explicite megkülönböztet a transzcendenstől és a transzcendentálistól, nagyon nehezen értelmezhető. Azért vezeti be, hogy a megismerhetetlenről szerzett ismeret ne a kanti értelemben vett ismeret (Anschauung) legyen, ezzel igyekszik elsimítani a Zongsan elméletéhez kapcsolódó vitákat. Azt azonban, hogy a (transzcendenssel való) transzcendentális egyesülés fogalma pontosan mit takar, csak sejteni lehet e cikk alapján.

111 Cheng, *i.m.,* 4.§

112 A nemes embernél is magasabbra helyezett ideál, valójában a régi idők egy-egy kimagasló uralkodóját nevezhetjük csak shengrennek. A szó jelentése 'bölcs', részben szakrális értelemben.

113 Cheng, *i.m.,* 4.§

114 Cheng a kínai tradíció fogalmait és azok egymásra-vonatkozását is átértelmezi. Ez a vizsgálat ugyanúgy építi be fogalmi keretébe a korábbi évszázadok terminológiáját, mint azok az őket megelőzőekét: felhasználja a legitimált fogalmakat (vagyis az írásjegyeket!), de a maga elméletéhez alakítja azok értelmezését.

telmezése lehetséges, így létrehozójáétól eltérőek is. Vagyis: állíthatjuk azt is, hogy Kant téved. Így tett Mou Zongsan, Kant kínai fordítója, amikor az embert a Ding an sichet megismerni képes transzcendens isteni elmével ruházta fel.[115] Vele is polemizál írásában – sőt, egész életművében[116] – Cheng. Szerinte Kant is joggal tartja megismerhetetlennek a Ding an sichet a maga rendszerében, s a konfuciánus is joggal tartja megérthetőnek a végsőt a sajátjában, *de nem isteni elméje,* hanem „[a] tudás princípiumának (li 理) végsőkig való kiterjesztése (qiong 窮), természetünk (xing 性) beteljesítése (jin 盡) és a végső elrendelésének (ming 命[117]) elérése és felismerése (zhi 至)"[118] révén. Nem valamiféle „intuitív tapasztalatról" van szó: a Ding an sich-hez a transzcendentális egyesülés révén lehet eljutni.

Ahhoz, hogy Cheng ezt állíthassa, li ('princípium'), xing ('természet') és ming ('elrendelés') hármasát a Ding an sichnek felelteti meg. Ez azonban igazolhatatlan egyeztetés. A konfuciánus tradícióban a „tian ismerete" (zhi tian 知天[119]) nem a kanti értelemben vett ismeretet jelenti. Azt lehet ismerni, amit a tian akar/elrendel/ad, vagyis a tianminget (天命 „sors, parancs, elrendelés"), vagy a xinget (性 „emberi természetünket, a magunk ilyen-voltát"). Ugyanakkor a tianming megismeréséhez nem feltétlenül kell shengrennek lenni.120 A tianming megértése sokkal inkább a „nemes ember" (junzi 君子) kötelessége, mint a shengren kiváltsága; de semmiképp sem a megismerhetetlen megismerése.

A Ding an sich megismerhetőségének tagadása Kant rendszerében nem egy mellékes következmény, hanem a rendszer alapja (végső soron ettől „kritika" a kritika). Ez szorosan összefügg a morálfilozófiai aspektussal. Nem tudjuk megmagyarázni, miként lehetséges a sza-

115 l. Cheng, *i.m.,* 2.§

116 l. Robert Cummings Neville, *Boston Confucianism: Portable Tradition in the Late-Modern World,* State University of New York Press, 2000, 51.

117 Az angolban "destiny of the ultimate" áll, a fordításban a kínai terminusra támaszkodtam. „Sors" és „elrendelés" a kínai felől egyébként ugyanaz: amit az ég (tian) meghatároz számunkra.

118 *Shuogua,* idézi Cheng, *i.m.,* 4. § – Cheng kritikája tehát nem arra vonatkozik, hogy a Ding an sich megismerhető a kínai bölcselet szerint, hanem arra, hogy azért volna ilyen, mert az embernek isteni képességei vannak. Ha ugyanis a tradícióból ez következne, akkor nem filozófiai, hanem vallási tradíció volna, márpedig Cheng célja az, hogy a kínai filozófia „filozófia" legyen. Ezt próbálja elérni azzal, hogy azt a kanti mellé állítja – amit jól ismer. Látnunk kell tehát, hogy az interkulturális filozófiára – akárcsak Schönfeld esetében – itt is több hárul, mint két rendszer komparatív vizsgálata. Cheng vizsgálatának egyik tétje a kínai bölcselet értékelése.

119 l. pl. *Zhongyong,* 20. – Tőkei, *i.m.,* 204-205.

120 A tian minget Konfuciusz is megismerte a *Lunyu* szerint (*Lunyu,* II/4. – Tőkei, *i.m.,* 61.), holott maga többször utal rá, hogy nem shengren (pl. *Lunyu,* VII/3., 25.).

badság,[121] de feltételezzük azt. E preszuppozíciót a jelenségvilágbeli moralitás teszi szükségszerűvé, s arra a világra épül, amelyet nem áll módunkban objektíve megismerni. A konfucianizmusban a moralitás ezzel szemben épp az egységet követeli meg.[122] A kanti és a konfuciánus „ontológiai preszuppozíciók" tehát alapvetően különböznek.

> Az egyik objektivista, ezt a valóság dualizmusa versus látszat görög, illetve az isteni transzcendencia zsidó tradíciója határozza meg; a másik transz-szubjektivista,[123] meghatározva az átfogó harmónia *Yijing*-ből eredő tradíciójától.[124,xiv]

Cheng nem egyezteti, hanem megkülönbözteti a két tanítást, de ennek alapja egy kanti fogalom (Ding an sich) fő jellemzőjének (a megismerhetetlenségnek) megkérdőjelezése. Elmélete azonban már nem Kant és Konfuciusz összevetése: ez egy új terminus, amit a régiek helyeznek jogába (a kínai tradíció hagyománya szerint). Cheng általános célja, hogy kidolgozzon egy „mai" morálfilozófiát. Ahhoz, hogy ebben a kínai tradícióra támaszkodhasson, ki kell mutatnia, hogy az hasonló kérdésekkel foglalkozott – olykor eredményesebben –, mint az európai.[125]

Hogyan határozza meg *magát* a kínai bölcselet? Tükörképe, vagy alternatívája-e az európainak? Egyenlő-e a „filozófia Kínában" a „kínai filozófiával"?[126] A válasz négyféle lehet.[127]

1. Kínai filozófia létezik, mivel Kína gondolkodástörténete az európaival összemérhető (ez például Fung álláspontja)
2. Kínai filozófia létezik, de nem értelmezhető az európai filozófia keretei közt (ezt inkább egyes nyugati gondolkodók és kutatók vallják, mint kínaiak) [128]

---

121 Kant, *Az erkölcsök…, i.m.,* 95.

122 Nem véletlen, hogy Kant antinómiákban gondolkodik, Konfuciusz és a kínai iskolák legnagyobb része azonban egészleges világszemléletű. „Streitkultur" és „Konsenskultur" kérdéséhez l. Pohl, *i.m.,* 26-27.

123 Cheng transz-szubjektivizmusról beszél – holott a kínai tradícióban nincs szubjektum-fogalom!

124 *uo.*

125 Neville, *Boston…, i.m.,* 50-52. – Nem véletlen – mint Neville rámutat –, hogy Chengre nagymértékben hatott a nyugati filozófia több modern fejleménye. Harwardi tanulmányok után Charles Peirceről, az amerikai pragmatizmus atyjáról írta doktori disszertációját (Ch'eng, Chung-ying. *Peirce's and Lewis' Theories of Induction*. Dissertation, Philosophy Dept., Harvard University, 1964). Ezen irányzatot követői közül többen (pl. David L. Hall) a konfucianizmus modern, nyugati interpretációjának alapjává tették. (l. Neville, *Boston…, i.m.,* főként 11-23, 41-50.)

126 l. ehhez Defoort, *i.m.,* 394-395. – ahol világosan látjuk, jelenleg nagyon is eltérők. Ahol ugyanis előbbi megjelenik, az utóbbinak általában vége lesz.

127 Defoort nyomán.

128 „[A]z alternatív tudományos elméletek tartalmi osztályai gyakorta összehasonlíthatatlanok, mármint abban az értelemben, hogy a szokásos logikai összefüggések

3. Kínai filozófia nem létezik, mivel Kína gondolkodástörténete inkommenzurábilis az európaival (ez a klasszikus elutasító európai álláspont, megtaláljuk például Hegelnél)
4. Kínában nem „filozófia" van, hanem egy más intellektuális hagyomány – ami azonban semmivel sem „értéktelenebb", vagy „gyengébb".

A válaszokban egy dolog közös: mindig Európa a meghatározás alapja. Ha létezik interkulturális filozófia, annak egyik legelső feladata e helyzet felszámolása volna.[129] Az előző két fejezetben kirajzolódott, számos veszélyt rejtő történeti-egyeztető hozzáállás nem léphet előre e téren.

„We are infinitely ignorant."
(Richard Gombrich)

Polilógus?

2011 júniusában részt vettem az Internationales Kolleg Morphomata konferenciáján Kölnben, melynek témája a konfuciánus és a neokonfuciánus filozófia interkulturális vizsgálata volt. Az előadók jelentős része Guo Yi[130] ugyanebben az évben, Kölnben írt rendszervázlatára reagált.

Guo Yi írása arra vállalkozik, hogy a metafizikát és a morálfilozófiát újraegyesítve alapot teremtsen az élet értelmének vizsgálatához, ami – mint írja – mindig is a kínai bölcselet legfőbb tárgya volt.

> Rá kell mutatnunk, hogy a modernizáció nem csak drámai változásokat és eddig ismeretlen anyagi örömöket hozott, de a környezet szennyezését, a civilizáció összeütközését (the clash of civilisations[131]) és az értékek hanyatlását is.[132,xv]

(implikáció, kizárás, átfedés) nem teremthetők meg köztük. A mítoszok és tudományos elméletek között bizonyosan ilyesfajta összeegyeztethetetlenség uralkodik. De rábukkanhatunk erre az összeférhetetlenségre maguknak a tudományoknak a leghaladottabb, legáltalánosabb és ezért legmitologikusabb elemei között is." (Paul Feyerabend: *A módszer ellen,* Atlantisz, Budapest, 2002, 371. [Mesterházi Miklós ford.])

129 A „kínai filozófia" nem kellett hogy meghatározza magát mindaddig, amíg az európai meg nem jelent Kínában, így nem meglepő, ha önmeghatározása is az európaihoz viszonyít, ahogyan Chengnél látszik. Igaza van Wimmernek, mikor a kínai bölcseletnek az európaihoz való hozzáállását *integratívnak* (integrationistisch) nevezi. (Wimmer, *Interkulturelle…, i.m.,* 43.) – A „filozófia"-ra alkalmazott kínai terminus (zhexue哲學) maga is új keletű, Japánon keresztül, fordított terminusként átvett, európai fogalom. (l. Defoort , *i.m.,* 393-395.)

130 Prof. Dr. Guo Yi a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Filozófia Intézetének professzora, az említett Morphomata kutatóintézet tagja, az International Confucian Association alelnöke.

131 „The clash of civilisations". Nem tudjuk, hogy Huntingtonra céloz-e itt Guo Yi, az egybecsengés mindenesetre szembetűnő.

132 Guo Yi, *Metaphisics, Nature and Mind – The Main Idea of Daoic Philosophy [道哲学概要],* kézirat, 2011, Bevezetés. – Daoic, tehát „daoikus" és nem „taoista"!

Akárcsak Konfuciusznál: a múlt értékei a jelen káoszában elvesznek. A filozófiának az értékelméletet (zhilun 值论) a tudás elmélete (zhishilun 知识论[133]) elé kell helyeznie, hiszen

> az ember és általában minden eszes lény öncélként *létezik,* s *nem pusztán eszközként,* amely egy másik akarat tetszés szerinti hasznára szolgál […]"[134]

A mód, ahogyan a régi rendet helyreállíthatjuk, a metafizika újraértelmezése. Guo Yi a nyugati tudomány egyik központi elméletét, a Big Bang Theory-t állítja párhuzamba a kínai kozmológia (yuzhoulun 宇宙论) és ontológia (bentilun 本体论)[135] elméletével azon az alapon, hogy az univerzum mindkettő szerint egyetlen pontból jött létre. A Laoziből idézett szakaszban:

> A *dao* szülte az Egyet, az Egy szülte a kettőt, a kettő szülte a hármat, s a három szülte az összes létezőket (*wanwu* 萬物). Minden létező hátán hordja a *yin*t 院, keblén viseli a *yang*ot 陽, s az átható lehelet (*qi* 氣) teremt összhangot (e két princípium között).[136]

A kínai kozmológiában három „szféra" különíthető el: a Daoé (Dao ti 道体), a természeté (xingti 性体 – 'természet' itt mint „valami természete") és a szellemé (xinti 心体 – 'szellem' itt mint „lélek, elme, szív [átv.]"). A Dao szférájának (Daoti) három alkotóeleme:[137] zhi (值 – 'érték'), qi (气 – '[anyagi] energia') és li (理 – 'forma, elv, törvény, alap [reason]'). E három a Daotiben kezdet és vég nélküli, „ezek a ma-

133 A kínaiban „episztemológiát" is jelent, de az angolban – Guo Yi saját fordításában! – „theory of knowledge".
134 Kant, *Az erkölcsök…, i.m.,* 60. – Kanton kívül csak két európai filozófus kerül szóba: Bacon mint a „tudás hatalom" szlogen atyja, illetve Hawking.
135 Hogy e kettő milyen szorosan kapcsolódik össze, mutatja Cheng „ontokozmológiá" fogalma (l. fent). Ezek a terminusok maguk is fordítások – az európai tradíció nyomán, mesterségesen megalkotott fogalmak. Továbbá, bár Guo Yi (ahogyan Cheng is) a kínai tradíció évezredes fogalmait helyezi rendszere középpontjába, ezek ilyen módon való összekapcsolása, az itt kirajzolódó értelemben való használata teljesen újszerű.
136 *Laozi,* 42. – Tőkei, *i.m.,* II., 31. – Ez az a szakasz, mely alapján Hegel elutasítja a taoizmust mint filozófiát, (Hegel, *Előadások…, i.m.,* 109–110.) de a gondolkodás első, az abszolútum *létezését* meglátó „üres, absztrakt" szint példájának állítja azt. (Hegel, *Vallásfilozófiai előadások,* Atlantisz, Budapest, 2000, 137–138). Ugyanez a passzus 2011-ben a kínai kozmológia és a *Big Bang Theory* párhuzamának bizonyítéka.
137 Valahol ezen a ponton kanyarodik el Guo Yi elmélete a klasszikusoktól – de ez nem azt jelenti, hogy a következőkben ne az ő fogalmaikat és sémáikat alkalmazná saját elméletében.

gánvaló dolog",[138] az univerzumot szülő Taiji alkotói.[139] Mivel a Taiji zhi, li és qi kapcsolatából állt össze, az univerzumban is érték-természetről (值之性), principiális-meghatározó természetről (理之性), és anyagi természetről (气之性) kell beszélnünk.

Nincs módom itt Guo Yi elméletének átfogó bemutatására. A gondolatfutamban az említett fogalom-hármas egy folyton elágazó mintázatot követve az emberi világhoz érkezik meg. Evidenciaként hivatkozik a kínai tradíció legkülönbözőbb munkáira,[140] gyakran alkalmazza továbbá a kanti terminológiát is:

> Mint a Dao megtestesülése, Taiji egyfelől az univerzum forrása, így transzcendens és *a priori.* Másfelől áthatja az összes létezőt, így intern és tapasztalati. Mint a kapcsolat a Taiji és a Dao között, azt mondhatjuk, a Dao transzcendens, de egyben intern, *a priori,* de egyben tapasztalati.[141,xvi]

A zhi–qi (érték–[anyagi] energia) pár meghatározó az emberi világban is, korunk hanyatlásában az utóbbi válik dominánssá. Az élet végső célja e helyzet megszüntetése, természetünk kiteljesítése, az érték-világ végtelenével való eggyé válás.[142] Az egybeolvadás végső pontja sok néven jelenik meg: Dao, Tian, Isten, Allah sít. A modern világ, a biológiai élet és a kogníció végtelen kiterjesztésének vágya mind a cél ellen dolgoznak.[143]

> Az, hogy így beszélek, nem jelenti, hogy elutasítom a tudományt vagy a demokráciát, és azt sem, hogy korunk társadalma élhetetlen. Amit hangsúlyozok, az, hogy egy ún. tudásalapú kultúra tudománya is egy érték-kultúrát kell hogy tiszteljen, és hogy egy alapvető értékekre épülő politikai rendszer a végső értéket kell hogy tisztelje […].[144,xvii]

A dolgozatra, mely e szavakat tartalmazza, a szó szoros értelmében *interkulturális diskurzusnak* kellett volna épülnie német filozófusok és Guo Yi között – ez nem történt meg.

138 Gou Yi, *i.m.,* 1.3. – Vö. Cheng cikkével!
139 l. P. Szabó Sándor, *Zhou Dunyi kozmogóniai koncepciója és a A Nagy Eredőpont ábrájának magyarázata* = Hamar Imre [szerk.], *Sinológiai Műhely 1. – Mítoszok és vallások Kínáb*an. Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 66-77.
140 Konfuciuszra, Mengzire és Zhu Xire utal a legsűrűbben, de ne feledjük, hogy az alapgondolatot egy taoista elmélettel támasztotta alá!
141 Guo Yi, *i.m.,* 1.4.
142 l. Guo Yi, *i.m.,* 3.5-3.6.
143 Itt taoista gondolatokat találunk, hiszen a gondolatmenet a nem-cselekvés (wuwei) ideálját implikálja.
144 Guo Yi, *i.m.,* 4.4. – Vö. Feyerabend, *i.m.,* 35.

Tilman Borsche, a hildesheimi egyetem dékánja már a „kínai" és „nyugati" szembeállítás elnagyoltságát is kifogásolta.[145] Eztán a daoikus filozófiát a sztoikushoz hasonlította annak rendszere (a kozmológia és az ontológia szétválasztatlansága, zhi-qi-li és etika-fizika-logika hármasainak párhuzama) és dogmatikus kifejtési módja okán. Az utóbbit ítélte el mondván, hogy a filozófia túljutott azon az időszakon, amikor autoritásokra lehetett hivatkozni. Borsche hozzáállása azonban euro-centrikus. A kínai filozófia ugyanis arra épül, hogy az egyes autoritások szavait újraértelmezik. Ez Európában lehet legitim vagy illegitim – a kínai tradícióban nincs más út. Ez pedig már egy jellemzője e tradíciónak, melynek tehát *vannak* olyan sajátosságai, melyek minden iskolájára jellemzők, más tradíciókra azonban nem.

Sasa Josifovic kanti alapon a szabadság fogalmát hiányolta a rendszerből.[146] Ha a cél a Daotól kapott természet kiteljesítése, meg kellene jelennie a szabadságnak is, ami „a morális törvény ratio essendije". Ezt azonban ismét csak a *mi* tradíciónk láttatja így. A kínai bölcseletben a szabadság semminek sem ratio essendije. Egyáltalán, a létezéshez nem kell *ratio*.[147]

Christian Krijnen azt nehezményezte, hogy Guo Yi nem hivatkozik bizonyos nyugati szerzőkre, akik pedig releváns elméletet dolgoztak ki a szóban forgó problémákra (pl. a neokantiánusok).[148] Csakhogy mi már túljutottunk azon, hogy autoritásokra hivatkozhatnánk.

A nyugati tradíció felől közelítve a kritika jogos. Guo Yi írása 1) leegyszerűsítő; 2) reflektálatlan és önkényes hivatkozásokkal van tele; 3) terminusai alig vagy nem definiáltak; 4) rendkívül súlyos állításokat tesz revelatív jelleggel. E kritikák egy része a kínai bölcselet jellegének ismeretében eliminálódik, de ezt a kölni hallgatóság nem vette figyelembe: Guo Yitől európai érvelést követelt. Persze, neki is alkalmazkodnia kellett volna – de úgy tűnt, *csak* neki.

---

145 Tilman Borsche, [„A Critical Discussion of Yi Guo, »The Main Idea of Daoic Philosophy«"], = *Metaphysical Foundations of Knowledge and Ethics in Chinese and European Philosophy,* 2011. június 24., Köln. (A cím nem a konferencia-előadásé, hanem annak kéziratáé, amit szerzője volt szíves eljuttatni hozzám).

146 Sasa Josifovic, "Figurations (Morphomata) of Freedom" = *Metaphisical…,* uo.

147 Ha elfogadjuk, hogy a konfucianizmusban létezik pozitív értelemben vett szabadság, ez kizárólag *célját* jelentheti a megfelelő (morális értelemben helyes) magatartásnak és nem *alapját,* mint Kantnál. – l. ehhez Son-hoon Tan, *Confucian Democracy: A Deweyan Reconstruction,* State University of New York Press, Albany, 2004, (főként) 167-175.; ill. az itt idézett szakaszokat a *Lunyu*ből (pl. II/4.).

148 Christian Krijnen, „Rational Foundations of Knowledge and Values" = *Metaphisical…,* 2011. június 25., Köln.

„Kinek-kinek az ethosza a maga számára a daimon."
(Hérakleitosz, B119)

Konklúzió

Három kísérletet mutattam be itt mint az interkulturális filozófia gyakorlatának mintáját. Ezek közül kettő precízen kidolgozott, de nem hoz komoly eredményt,[149] egy pedig, bár a megfelelő irányba indul el, annyira kidolgozatlan, hogy eredményessége nem jósolható meg. Az azonban világos, hogy célja nem tradíciók egyeztetése, hanem a rendszeralkotás.

> [Az interkulturális nevelés célja] hogy úgy lássuk a világot, ahogyan mások, és figyelembe vegyük annak lehetőségét, hogy ők látnak, vagy jobban látnak valamit, amit mi nem vettünk észre.[150,xviii]

A legnehezebb, hogy ezt elfogadjuk. A német filozófiai tradíció különösen ellenállónak mutatkozott mindennel szemben, ami nem tartozik hozzá. Kölnben ennek az ellenkezőjét hangoztatják, mindez azonban sokszor puszta kompenzációnak tűnik. Ha vannak is morális univerzálék, aligha tudunk kilépni kulturális preferenciáink keretei közül.[151] Ha egy európai morális kozmopolitizmusról beszél,[152] ezt nehezen teheti másképp, mint eurocentrikusan.

Kantnál az ember mint a kultúra létrehozója a természet „végső célja" – az ember mint morális, tehát szabad lény a természet „végcélja".[153] Nem terjeszthetjük ki azonban az összes kultúrára sem Kant elméletét, sem másét. „[A]z értékek, melyek a legfontosabbak nyugaton, a legkevésbé fontosak világszerte,"[154] s ez évezredek óta így van. Az ilyen mértékben különböző kultúrák között azért tűnik lehetetlennek diskurzust kialakítani, mert mindkét fél csak úgy tud érvelni, ahogyan háromezer éve tanulja. Antropológiai értelemben hiába vagyunk egyformák, ha arra a helyzetre keresünk megoldást, melybe *mostanra,* kulturális meghatározottságunkban jutottunk. Vannak glo-

149 Cheng esetében csak a vizsgált írásra utalok, nem célom, hogy e kiváló gondolkodó munkásságát megítéljem.
150 J.W. Fulbright, *The Price of Empire,* New York, 1989, 217. – idézi: Pohl, *i.m.,* 19. (a fordítást az eredeti szöveggel egybevetve adtam meg).
151 l. Pohl, *i.m.,* 30-32.
152 l. Bickmann, *Wege…, i.m.,* 2.
153 Immanuel Kant, *Az ítélőerő kritikája,* Osiris/Gond–Cura Alapítvány, Budapest, 2003, 351-358. – l. még Ulmann Tamás, *Immanuel Kant* = Boros Gábor [szerk.]: *Filozófia* (Akadémiai Kézikönyvek), Akadémiai Kiadó, 2007, 813-838. [832-836.]
154 Harry C. Triandis, *The New York Times,* Dec. 25, 1990, 41. – idézi: Huntington, *i.m.,* 41.

bális problémák, de mindnek kultúra-függő manifesztációi vannak; és az interkulturális filozófia egy európai megoldási kísérlet. Célkitűzésében interkulturális ugyan, gyakorlata csak *intra*kulturális lehet.

Ugyanakkor, az interkulturális filozófia időszerű jelenség, mely tükrözi az emberi gondolkodás évezredes tanulságait. Mik ezek? Például, hogy a szerző mindig involvált. A saját (hazai és egyszemélyes) kultúránk alkotja szavaink hátterét. Minden könyv és esszé már az első szótól konklúzió: tapasztalataink és hiteink, szándékaink és eredményeink összefoglalása. Természetes, hogy a fentiekben szóba került a rasszizmus, a politika, a fundamentalizmus; az egzotizmus, az etnocentrizmus, a vallás; a félre(értelmez)és, a félelem, a morál. Az interkulturális filozófia, mint minden filozófia, reflexió; az interkulturalitás interszubjektivitás.

Az interkulturális filozófia másfelől a morál megmentésére tett kanti kísérlet rehabilitációja. Sokak szerint egy megalapozott morál ma is a paradigmákon való átíveléssel jöhet létre. Ugyanakkor azok felett, akik az interkulturalitás nevében a „világbéke" jelszavát hangoztatják, Damoklész kardjaként lebeg a gazdasági-politikai kolosszus jelmondata: „egyesítsd és uralkodj". Said szerint az orientalizmus „nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta".[155] Hasonló vádak érhetik az interkulturalitást mint a kultúrák identitásformáló erejének lefojtására tett kísérletet. Ilyen vádak alól csak pozitív eredmények mentesíthetnek.

Elismerni, hogy a konfuciánus eszmék ugyanolyan relevánsak Kínában, mint Arisztotelészéi Európában, nem jelenti, hogy a két tradíció közti különbségeket meg akarnók szüntetni. Továbbá, filozófiailag teljességgel érdektelen a puszta tény, hogy két gondolkodó látszólag hasonló dolgokról beszél. Kizárólag akkor érünk el valamit, ha az összevetés nyomán meglátunk valami újat egyikük rendszerében. A történeti elemzés soha nem öncélú; mindig mond valamit, mindig releváns. Schönfeld és Cheng rámutatnak erre, de egyeztető módszerük túl sok problémát okoz.

155 Edward Said: *Orientalizmus,* Európa Kiadó, Budapest, 2000, 12. [Péri Benedek ford.]). Edwin O. Reischauer *Japan – The Story of a Nation* c. munkája az egyik első átfogó japán történeti mű, mely az USÁ-ban megjelent (első változata még 1952-ben). Ez a könyv azért születhetett meg, mert a Japánt megszálló erőknek pontosabb ismeretekre volt szükségük a megszállandóról. A könyv a mai napig fontos műve az orientalisztikának.

Az összevetés olykor jó alapja a meghatározásnak, ehhez azonban közös keretre van szükség.[156] Kínának a jezsuita misszionáriusok érkezéséig nincs közös kerete Európával. Nem eurocentrizmus azt állítani, hogy a shengren nem ismerheti meg a Ding an sichet. Attól, hogy emellett kitartok, még nem fordítok hátat az interkulturális filozófiának, hiszen alapelveivel továbbra is egyetértek. Az interkulturális diskurzus azonban csak valódi, élő diskurzus lehet: elszigetelt tradíciók között, *utólag* nem lehet megteremteni. Ezzel szemben egy új elmélet kidolgozásában a különböző tradíciók felhasználhatók, feltéve, hogy nem kerülünk önellentmondásba. Az interkulturális filozófia végzett alapelvei lefektetésével. Ideje kipróbálni őket a gyakorlatban.

Végjegyzetek (A saját fordításban megadott szövegrészek)

i Comparative philosophy brings together philosophical traditions that have developed in relative isolation from one another and that are defined quite broadly along cultural and regional lines – Chinese versus Western, for example.

ii Mit der „Kultur" (einer Gesellschaft, eines Volkes, eines Menschen) bezeichne ich allerdings etwas *intern Universelles*, die jeweilige Einheit der Form aller Lebensäußerungen einer Gruppe von Menschen, und wir grenzen sie von der anderen Kultur einer anderen Gruppe ab, welche wiederum für diese intern universell ist.

iii Die lateinische Vorsilbe „inter" wird dabei verwendet, um eine gegenseitige Relation anzuzeigen, und der Hinweis darauf, daß hier das Adjektiv „interkulturell" zum Substantiv „Philosophie" dazukommt, mag genügen, um klarzustellen, daß im folgenden nicht von einer „philosophischen" oder einer „philosophie-historischen" *Interkulturalität* gehandelt werden soll, sondern schlicht von *Philosophie*; [dergestalt allerdings, daß deren Begriffe, Fragen, Methoden stets zu reflektieren sind hinsichtlich der für jeden Argumentierenden ärgerlichen Tatsache, daß es nicht *eine* und nicht eine endgültig angemessene Sprache, Kulturtradition und Denkform des Philosophierens gibt, sondern viele, und daß jede davon kultürlich ist, keine darunter natürlich.]

iv Zweck dieser internationalen Gesellschaft ist das Studium der Philosophie aus intra- und interkultureller Sicht jenseits aller Zentrismen, ob europäisch, asiatisch, afrikanisch oder lateinamerikanisch. Darüber hinaus dient die Gesellschaft dem Ziel

156 Arisztotelészt például eredményesen megragadhatjuk Platónhoz viszonyítva – a fogalmi, nyelvi, történeti keretünk adott és elég homogén ahhoz, hogy alkalmas legyen a komparatív vizsgálatra.

der interkulturellen Verständigung auf dem Weg einer Philosophie, die sowohl ein Denkweg als auch ein Lebensweg sein will.

V Soweit die "orientalische Welt" nur "im Begrife" und "an sich und für uns" in die Weltgeschichte eintritt, liegt sie für Hegel jenseits der geschichtlichen Dimensionen.

Vi Tao heißt nicht Vernunft, wie man es bisher übersetzt hat, Tao-Lehre nicht Vernunftlehre. Tao heißt Pforte, Tao-Lehre die Lehre von der großen Pforte in das Seyn, von dem Nichtseyenden […].

Vii [I]n terms of culture, Kant's early views may be placed in a Eurasian rather than a purely Western context. […] Kant was unaware of the Far Eastern roots of the notions that influenced him, and the historical irony is that he dismissed nonwestern cultures while being deeply influenced by their insights.

Viii The Chinese were admired chiefly for their achievement in education, for their thinking about the nature of man, the reliability of his natural interests, his perfectibility, the idea that virtue can be taught and that the ethical is the highest level of human fulfillment, the doctrine of universal sympathy found in Mencius, which came to figure in the reflections of both Hume and Adam Smith, and in all this the complete absence of any need for a religious metaphysics, or even for bringing religious doctrines into accord with reason. This was the century that saw in China, as Hudson puts it, „the religion of the philosopher enlarged to the status of a national cult." Are there any ideas in Hume more central to his philosophy than these?

iX While Kant praised rational, humane, enlightened sovereigns *(junzi)* such as Frederick II, Hitler's orders were cheered and implemented by irrational, inhumane narrow minds *(shaoren).*

X Diese ursprünglich//elastische Materie ist nun der *Aether* ein hypothetisches Ding wohin gleichwohl die Vernunft um zu einem obersten Grunde der Phänomene der Körperwelt zu gelangen greifen muß.

Xi Confucius and his fellow Confucians have come to suggest an onto-cosmology which is strictly a unifying experience of the observational and the reflective, namely, the outer nature of the changing world and the inner nature of man.

Xii [I]t could be a nontranscendent ontological subject, which has all our experiences in life organized in order and harmony and an ideal and even a developing subject that continues to organize, order, harmonize, and unify our life and cultural experiences.

XIII The ultimate reality is the ceaseless creativity exhibited in both things and human life, which enables us to learn from experience and to move beyond our fixed ideas and categories in an ever-transcending process of self-transcendence and transcendental integration.

XIV One is objectivist as conditioned by the Greek tradition of dualism of reality versus appearance as well as by the Hebrew tradition of divine transcendence, the other is trans-subjectivist as conditioned by the *Yijing* tradition of comprehensive harmonization.

XV We should point out that modernization has brought to our time not only dramatic changes and previously unknown material pleasures, but also the pollution of the environment, the clash of civilizations and the decline of value. = 但是，资本主义和现代化并没有像人们所希望地那样将人类带到一个真正的自由世界。的确，现代化不断地给我们带来剧变，使我们享受到前所未有的物质文化，但随之而来的却是环境破坏、贫富悬殊、科技异化、核弹威胁、文明冲突、物欲横流、精神沉沦。与此相映成趣的是，为现代性所深深渗透和侵蚀的现当代哲学尽管学派林立，思潮时现，但难免呈现出江河日下的颓势。

XVI As embodiment of Dao, on the one hand, Taiji is the source of the universe, so that it is transcendent and a priori. On the other hand, it runs through the myriad things, so that it is internal and experiential. As the relation between Taiji and Dao, we can say Dao is transcendent and also internal, a priori and also experiential. = 作为道的体现，太极一方面为宇宙之本原、世界之本体，所以它是超越的、先验的；另一方面，它流贯于万物，所以它又是内在的、经验的。就是说，对于万物，太极既超越又内在，亦先验亦经验。鉴于太极和道的关系，我们也可以说道既超越又内在，亦先验亦经验。

XVII Talking this way is not to deny science and democracy, and is not to say that contemporary society is unliveable. What I am emphasizing is that the science of a so-called knowledge culture needs to obey a value culture and that the political system of so called general value needs to obey final value […]. = 十分巧合的是，牟宗三所说的“三统”，即道统、政统和学统，正好分别属于我们这里所讨论的人道（终极价值系统）、一般价值系统和知识系统这三大文化系统。本文的论述表明，这三大文化系统都是开放的系统，足以容纳来自不同文化系统的终极价值、一般价值，更不用说知识系统。

XVIII The essence of intercultural education is the acquisition of empathy- the ability to see the world as others see it, and to allow for the possibility that others may see something we have failed to see, or may see it more accurately.

ELTE BTK Régészet MA I.

Tóth Zoltán

Az avar kori állatáldozatok értelmezése

Bevezetés

Dolgozatom[1] témája az avar kor temetőiben jelentkező temetkezési szokás, az elhunyt mellé, valamint külön gödörbe helyezett állatok értelmezésével foglalkozik a régészet és más tudományok (pl. történeti források, etnográfia) segítségével. Az avar koron kívül kitekintést nyújtok más korszakok és más, a Kárpát-medencén kívüli területek régészeti szempontból értelmezett állataira is. Tanulmányomban a legnagyobb hangsúly az áldozati állatok értelmezésén van, milyen módon lehet a régészetben értelmezni, valamint az avar koron kívül más korszakok kutatói hogyan értelmezik a felajánlott állatokat.

Az áldozati állatok adásának hagyománya több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt, mint temetkezési szokás fontos adatokat szolgáltathat a temetkezési rítus elemzéséhez, másrészt, a sírba került

1 Köszönetet szeretnék mondani azoknak, akik segítséget nyújtottak a dolgozat írása folyamán: *Vida Tivadarnak*, aki a munkám során tanácsokkal látott el; *Vörös Istvánnak*, aki szakértő tanácsaival és útmutatásaival nagy mértékben hozzájárult a dolgozat megszületéséhez, emellett pedig még külön meg szeretném köszönni a szakirodalomnál nyújtott önzetlen segítségét; *Bartosiewicz Lászlónak*, aki szintén szakértő tanácsokkal látott el, az áldozati állatok fogalmi kérdéseivel kapcsolatban ő is a segítségemre volt, valamint neki is meg szeretném köszönni a szakirodalomnál nyújtott segítségét; *Juhász Irénnek*, aki engedélyezte az orosházai és a szarvasi temetőknél, hogy felhasználhassam a csak az ásatási dokumentációban található sírrajzokat, fényképeket; *Birtalan Ágnesnek*, aki Belső-Ázsia temetkezési és áldozatadási szokásaival kapcsolatban látott el tanácsokkal és az ezzel kapcsolatos szakirodalomban segítséget nyújtott.

állatok fajtája és mennyisége az elhunyt társadalmi, vagyoni és jogi helyzetére is utalhat. Az avar kori állatáldozatok kérdésköre a kutatás számára nem ismeretlen, főként a korai időszakkal foglalkozott már részletesebben Lőrinczy Gábor,[2] azonban a korszak második felében továbbélő szokásról kevés információt lehetett eddig tudni.

Kutatástörténeti áttekintés

Kora és közép avar kori állatáldozatok

Ahogyan már a bevezető részben is említettem, Lőrinczy Gábor több tanulmánya ezzel a kérdéskörrel (is) foglalkozott.[3] Megállapította, hogy a 6. század során a Kárpát-medencébe érkező avar népcsoport legkorábbi, első generációs sírjait nehéz elkülönítenie a kutatásnak a többi, az avar periódus első felére keltezhető sírjától. Ennek több oka is van. Az egyik meghatározó dolog, hogy a feltárt sírok, illetve temetők egy része van csak közölve. A széles körű, átfogó vizsgálatokat megnehezíti az, hogy régiónként más-más ezeknek a temetőknek a feldolgozása, és nagy részük a múzeumi raktárakban található, így az általunk ismert leletanyag csak egy része az avar kori anyagi kultúrának.[4]

A másik fontos tényező az, hogy az egységes avar birodalom alatt sokszor alig lehet felfedezni a keletről magukkal hozott tárgyaikat, a csak rájuk jellemző viseleti elemeket. Ez Lőrinczy Gábor szerint nemcsak az érkező népesség szegénységével magyarázható, hanem azzal is, hogy a Kárpát-medencébe megérkezve egy új kultúrkörrel kerültek kapcsolatba, amely révén a viseletüket és a lószerszámukat új típusú veretekkel díszítették.[5]

A kora avar korban élő személyeket összeköti az, hogy temetőikben általános a teljes, illteve a részleges állatáldozat; az állatok megnyúzása során alkalmazott csonkolás, ezalatt a radius és a tibia distalis végének elvágása érthető; a halott és a vele eltemetett áldozati állat térbeli elkülönítését, amit a sír kialakításával oldottak meg – emellett még a koporsó is segíthette az elhunyt külön térben történő elhelyezését –,[6] így gyakoriak a füles, a kétoldali padkás, a vállas, a padmalyos és a fülkesírok is; az elhunyt fejjel északkeletre, illetve keletre tájolása; végül pedig a koponya mellől előkerülő, ételmelléklet-adásra szolgáló kerámiaedények.[7]

2 Munkásságát a Kutatástörténeti áttekintés c. fejezetnél tárgyalom.
3 Lőrinczy 1992, 103, 113-117., Lőrinczy 1992a, 165., Lőrinczy 1995, 399, 403., Lőrinczy 1998, 343-372., Lőrinczy-Straub 2005, 140-141.
4 Lőrinczy 1998, 343.
5 Lőrinczy 1998, 343.
6 Bende 2003, 319.
7 Lőrinczy 1998, 344.

Tomka Péter 2008-as tanulmánya foglalkozott utoljára a közölt szakirodalomban – Bende Lívia doktori disszertációja[8] még csak részben közölt[9] – az avar kori állatáldozatok áttekintésével. A cikk első részében összefoglalta a nagyobb avar temetőket, amelyek a kora-, közép- és késő avar korban is használatban voltak. Itt szembetűnő, hogy az általam a katalógusba felvett temetők közül egyedül a Szekszárd-Bogyiszlói úti tartozik ebbe a kategóriába bele. Ebből az is látható, hogy a katalógusomban megtalálható temetők – amellett, hogy gyakran kis sírszámúak – nem képviselik a korai periódust, inkább a középső, vagy a késői periódusban kezdték el ezeket használni.[10]

A publikáció egyik része a kora avar kori temetkezési szokásokkal is foglalkozott. Ebben Tomka utal az 1990-es tanulmányára,[11] amelyben már kifejtette, hogy a korai fázist sokszínűség jellemzi, ilyen ismertetőjelek közé tartoznak a fülkesírok, a lovassírok, a lósírok, a halotti áldozatok. A gazdag lovastemetkezésekre pedig jellemzőek, hogy a halottat lándzsával vagy valamilyen áldozati állattal temették el.[12]

Késő avar kori állatáldozatok

Az áldozati állatok teljes, illetve részleges eltemetésére a Körös-Tisza-Maros közén Bende Lívia[13] több tanulmányában is kitért, mellette H. Tóth Elvira a részleges juh- és szaravasmarha eltemetésére hozott példákat a Duna-Tisza közéről Kunadacs és Szabadszállás késő avar temetőiből,[14] valamint T. Szőnyi Eszter és Tomka Péter a Győrszentiván-Söprüshegy későrómai és kora Árpád-kori temetőjének honfoglalás kori részleges szarvasmarha-eltemetése kapcsán az addig megtalált avar kori példákat is összegyűjtötték, valamint ehhez számos keleti párhuzamot is hoztak.[15]

Bende a pitvarosi temető fülkesírjainak elemzése kapcsán az állatáldozatokra is kitért az avarok korai és kései fázisának az összehasonlításában. Arra az álláspontra jutott, hogy mindkét korszakra jellemzők az áldozati állatok, azonban mennyiségileg csökkennek a késői periódusra.[16] Székkutas temetkezési szokásainak elemzésében az állatáldozatok csoportosítása mellett a lovastemetkezéseket is

8 Bende 2005.
9 Bende 2006, 87-110.
10 Tomka 2008, 234-237.
11 Tomka 2008, 245.
12 Tomka 1990, 172.
13 Bende 2000, 241-279., Bende 2003, 305-330.
14 H. Tóth 1981, 178 és H. Tóth 1982, 53-54.
15 T. Szőnyi-Tomka 1985, 111-115.
16 Bende 2000, 251.

elemzi, valamint az egészben vagy részlegesen eltemetett juhokra és szarvasmarhákra a késői periódus más temetőiből is hozott példákat.[17]

Bende Lívia doktori disszertációjának egyik fejezete – *Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös-Tisza-Maros köze késő avar kori temetőiben*[18] – egy kisebb földrajzi régió temetkezési szokásait tekinti át. Részletesen elemzi a régió temetői alapján – 53 temetőt foglalt össze – a fejezetcímben is már leírt lovastemetkezéseket, egész és részleges áldozati állatokat, valamint az ételmellékleteket is. Arra az eredményre jutott a korszakkal kapcsolatban, hogy az áldozati állatokat tartalmazó sírokban a nemek arányai között nincs nagy különbség, temetőnként eltérőek az arányok, de férfi, női és gyermeksírokban is ugyanúgy megtalálható az áldozati állat; a szárnyasok áldozatként is megjelennek; a lósírokon kívül önálló állatsíroknak tartja az Orosháza-Bónum temetőjéből előkerült 6 kutyasírt; az áldozati állatokkal szemben az ételmellékletek aránya megnövekszik.

Karoling kori állatáldozatok

Végezetül nem szabad megfeledkeznünk Szőke Béla Miklós 1979-ben megjelent munkájáról sem.[19] Ő 13 karoling kori temetővel foglalkozott – amelyek főként a Fertő-tó térségéből és Alsó-Ausztriából származtak – ebben a tanulmányában részletesebben, de emellett az addig előkerült 6-9. századi avar kori juh és szarvasmarha koponyás temetkezéseket is összefoglalta a Kárpát-medencében. Kiindulópontját Sopronkőhida 9. századi temetőjének marhakoponyás temetkezései szolgáltatták. Kimutatta, hogy a temetkezési szokásnak avar kori előzményei vannak, és a csonkolt marhakoponya az egész állatot jelképezve, halotti áldozatként került a sírba.[20]

Az áldozat

Az „áldozat" kifejezés a vallástudományból származó terminológa, amelyet a hétköznapi nyelvben is gyakran használunk.[21] A szó latin megfelelője a „sacrificium", amely a „sacer" ('szent') és a „facere" ('tenni') szavak összetételéből keletkezett, és a 'szent aktust végrehajtani' jelentéssel bír.[22] Ez az áldozati aktus szent mivoltára

17 Bende 2003, 319-322.
18 Bende 2005.
19 Szőke 1979, 51-103.
20 Szőke 1979, 102.
21 Seiwert 1998, 268-269.
22 A középkori keresztény liturgiában betöltött szerepének rövid összefoglalását lásd Scheffczyk 1993, 1411-1413.

utal.[23] Az interpretációját többféle oldalról is meg lehet közelíteni, az alábbiakban ezt tekintem át.

Ha az áldozat fogalmát, mint a rituális aktust közelítjük meg, akkor az alábbi értelmezések lehetségesek:[24]

1. Kizárólag csak vallásos használat megközelítése felől, a „profán" részeként nem értelmezzük.
2. Anyagi objektum, ebbe tartoznak bele az élő (ember, állat) és az élettelen (ételek, italok, növények, használati tárgyak, stb.) dolgok.
3. Azok az ajándékok, amelyek az ember tulajdonában állnak, vagy rendelkezik felettük (lehet egész vagy részleges, végleges vagy ideiglenes, stb.).
4. Az ajándék rituális karaktere magába foglalja azt, hogy stilizált formákon keresztül történhet, és az aktusnak szimbolikus jelentést tulajdonítanak.

Amikor áldozatról beszélünk, akkor annak kétféle típusa lehetséges. Az első, amikor az egy állat – de akár egyes korszakokban az ember is – megölésével jár, ezt véres áldozatnak nevezik. Ez a megnevezés független attól, hogy az állat vére kifolyik-e vagy sem (pl. a megfojtása során). A másik lehetőség, amikor az áldozat vértelen. Ennek különböző formái ismertek, pl. az étel-, az ital-, vagy a füstáldozat is ide tartozik. A dolgozatomban a sírokban található áldozati állatok minden esetben véres áldozatnak számítanak, mivel az állatok leölésével jártak.

Az áldozat célja, hogy az ember valamilyen módon befolyásolja a természetet és/vagy a természetfeletti(eke)t. Ezért az áldozatnak mindig van kiváltó oka, amely miatt létrejött. Nagy Zoltán úgy fogalmazza meg, hogy az áldozat egy kommunikatív aktus: az ember el akar valamit érni, ehhez a szellemek segítségét kéri.[25] Három fő indítékot lehet megnevezni, amely miatt létrejöhet:

1. A természetfeletti(ek),[26] a természet befolyásolása (vadászat során szerencséjük legyen; az ütközet sikeresen végződjön a számukra; az eltemetett személynek jobb legyen a túlvilágon, az aszályos időnek legyen vége, essen az eső; bő termés legyen, stb.);

23 Tánczos 2007, 323.
24 Seiwert 1998, 269 alapján.
25 Nagy 2001, 32.
26 Az áldozat egyben ezt is kifejezhette, hogy melyik istenek vagy természetfeletti lényeknek az attributuma (Vörös 2009, 199).

2. Pozitív vagy negatív események után (győzelem után a legyőzöttek fegyvereinek egy szakrális helyen – pl. mocsárban, mint ahogy ez Illerup Ådal esetében is látható[27] – történő elhelyezése, bedobálása; a szakrális vezető feláldozása)
3. Az emberi életkorok átmeneti rítusaihoz kötődő áldozatok (születés, házasság, haláleset).[28]

Az áldozatok öt fő csoportját különíthetjük el: 1. Emberáldozat; 2. Állatáldozat; 3. Étel- vagy italáldozat; 4. Tárgyi áldozat; 5. Építési áldozat.[29]

Az áldozat során[30] lemondanak valamiről, az áldozat felajánlása minden esetben megsemmisítéssel történik, a felajánlott dolog többé már nem rendelkezik a felajánlás előtti funkciójával, magasabb tartalommal töltődik fel. Gilbert Durand áldozatértelmezésében jelenik meg a „valamit valamiért" elv. Véleménye szerint az istenségeknek bemutatott áldozatoknak alapvetően kereskedelmi jellegük van, amellyel egy régebbi számlát lehet kiegyenlíteni, vagy pedig előre történő fizetésről van szó. Példaként hozza fel Iphigeneia feláldozásának történetét, amelyet jóvátételnek (az apja a sértett Artemiszt kiengeszteli) és előre való fizetésnek is lehet egyben tekinteni (a Trója ellen meginduló háború sikeréért).[31]

Az áldozat legfontosabb szerepe az, hogy általa az idő és tér feletti uralom megvalósíthatóvá válik. Aki áldozatot hoz, az befolyásolni tudja a természetet és/vagy a természetfeletti(eke)t, hatással van rájuk, ezt a felajánlást neki(k) valamilyen módon viszonoznia kell, tehát elsősorban a félelem, a létbizonytalanság hozta létre, így kívánta kiengesztelni, maga felé fordítani az ember az ismeretlen erőket.[32] Ezért az áldozatnak mindig bőkezűnek kell lennie, fontos, hogy jó szívvel adják. Az áldozat sikeres végrehajtásának másik két fontos tényezőjének számít a tisztaság és a bűntelenség. A bűnös emberek felajánlását kevésbé fogadja szívesen a transzcendens világ, mint az ártatlan, tiszta emberekét,[33] a tisztaság szimbolikája régészetileg, az

27 Bemmann – Hahne 1994., Carnap-Bornheim – Ilkjær 1996.
28 A sírokban található állatáldozatok az emberi életkorok átmeneti rítusainak részét képzik, ezen belül a halálhoz kötődnek.
29 Maier 2003, 107 alapján.
30 A régészeti leletek alapján a szertartás egészét nem lehet teljes mértékben rekonstruálni, mivel a feltárás során csak az kultikus szertartás „végeredményét" találjuk meg. Ez egy komplex folyamat lehetett – bár ennek összetettsége a történeti korokban és az egyes etnikumoknál változó –, többek között pl. az őskorban a ceremónia során zene, tánc is lehetett (Capelle 2003, 113).
31 Durand 1977, 386-387 (Tánczos 2007, 325 alapján).
32 MNL 1977, 61.
33 Tánczos 2007, 325-327.

áldozati állatoknál is megfigyelhető, amikor fiatal, néhány napos állatokat ölnek le és ajánlanak fel.

Áldozati állatok a régészetben

A régészetben áldozati állatokról akkor lehet beszélni, ha az elhunyttal azonos sírgödörben helyezik el, illetve ha külön sírgödörbe is teszik az állatot, de a leletek vagy a temetkezési kontextus alapján bizonyítani lehet, hogy az állatot valamilyen kapcsolat fűzte az eltemetett személyhez.[34] A dolgozatomban minden állatot, amely nem természetes úton halt meg, valamint fennállt annak a lehetősége, hogy a hozzátartozók rajtuk keresztül a transzcendens világot befolyásolni akarták, azokat áldozati állatnak számítottam.[35] Néhány állatnál viszont felmerül a természetes elhalálozás lehetősége, ezeket inkább állatsírként értelmeztem. Mivel az eltemetésüknek a körülményeit, valamint annak a szándékát (áldozat, végső nyughely) sem lehetett – valószínűleg a későbbiek során sem lesz majd lehetséges – rekonstruálni, így ezek a katalógusból nem kerültek ki, hanem külön csoportot képviselnek.

Kétféle változata lehetséges az áldozati állatoknak, egészben vagy részlegesen temethetik el őket. A szokáson belül területenként változó áldozatadásról lehet beszélni. Szőke Béla Miklós megállapítása az avar kor egészén belül igazolható, amely szerint a Dél-Alföldön van az

34 Ilyen összefüggésekre szolgálhat példaként Makoldi Miklós kutatása, aki az elhunyt és az önállónak vélt állatsírok közötti kapcsolatra hívta fel a figyelmet a lósírok kapcsán (Makoldi 2008, 116). Azonban ebben az esetben a lovak kapcsolódása az emberekhez nem tekinthető áldozatnak. Az elhunyt „személyes dolgai" közé tartozhattak inkább ezek az állatok, nincs meg a „befolyásolás" indítéka, amely révén áldozatról lehetne beszélni. Ettől függetlenül természetesen nem lehet kizárólagosan azt mondanunk, hogy egyik lónak sem volt áldozati funkciója.

35 Azt csak az archeozoológia segítségével lehet kimutatni, hogy valószínűleg mely állatok hunyhattak el természetes módon. Azonban a dolgozat során tárgyalt avar kori állatsíroknál csak feltételezni lehet a természetes elhalálozást, mivel állattani vizsgálatuk nem történt meg. Az állattemetés értelmezésének alapját az adhatja, hogy az emberi temetkezésekhez való kapcsolódása kérdéses, illetve bizonyos lelőhelyeken az emberi sírokkal tájolták őket, pl. Szarvas-Rózsás két kutyasírja (Juhász 1992). A legtöbb esetben az állatok leölésében sem lehetünk biztosak, mivel ez csak akkor mutatható ki, ha a csontokon nyomot hagy (pl. Komárom *30.* vagy *71.* sírja, amelyekben a szarvasmarhák homlokcsontjára mért ütés roncsolta a koponyát). Azoknál a síroknál, amelyeknél a sírgödörben elhelyezett állatot áldozatként értelmezhetjük, ott leölt állatokról kell beszélni, mivel ha az emberek állatokat áldoznak fel, valószínűleg a felajánlás egyik nélkülözhetetlen része az állat leölése. Az szinte kizárható, hogy pont abban az időszakban hunyt el az állat, valamint arról nem is beszélve, hogy a történeti korokban az emberek kultúrája – és istene(ik) – mennyire fogadta volna el azt, hogy elpusztult állatot áldozzanak, ahelyett, hogy leöltek volna egy állatot. Természetesen erre a kérdésre sem kaphatunk a régészet által választ, azonban a sokféle értelmezés kérdésére a szellemi háttérnél is jelen van.

egész állatáldozatok többsége,[36] ez a szokás csak ritkán fordul elő más területeken. A késő avar koron belül Komárom – Hajógyár lelőhelyen 7 sír *(97., 111., 114., 119., 121., 131., 145.)*,[37] Cseklészen 3 sír *(14., 33., 87.)*,[38] Münchendorfban *(35., 38.)*[39] és Szekszárd-Palánki-dűlőn *(43., 53.)*[40] 2-2 sír, Kaposvár – 33. sz. lelőhelyen (26. sír),[41] Mistelbachban *(43.)*,[42] Vösendorf – Laxenburgerstrasse lelőhelyen (10.)[43] és Zsitvatőn (X.)[44] egy-egy sír jelent kivételt. Ez összesen kilenc kutyát, hét szárnyast, valamint egy-egy juhot és házimacskát jelent. A kutyák áldozatkénti interpretációja nem egyértelmű, az eltemetett személy „melléklete" is lehetett, amelyről a hozzátartozók úgy gondolták – társadalmilag akár meg is illethette? –, hogy szükséges a sírban elhelyezni.

Az egészben a sírgödörbe helyezett állatokat áldozatként lehet a legtöbbször értelmezni. A ló elkülöníthető ettől az interpretációtól, mivel ahogyan arról már korábban szó esett, inkább az elhunyt mellékletei közé lehetne a legtöbbször besorolni, mint pl. a lovas harcos feladatai ellátásához szükséges szerves tartozék, de a női sírokban is megtalálható, így valószínűleg egyfajta státuszszimbólumként – a férj vagy család gazdasági hátterét is kifejezheti egyben – is értelmezhető. A többi háziállatnál – esetleg vadon élő állatnál, mint az Orosháza – Béke TSZ.-Homokbánya temetőjének 82. sírjából előkerült egész vaddisznó[45] – a mellékletkénti értelmezése kérdéses, de nem szabad teljes mértékben kizárni, hiszen bár forrásokkal nem rendelkezünk, amelyek alátámaszthatnák, hogy pl. az egészben a sírgödörbe helyezett szarvasmarha vagy juh nem áldozati funkciója miatt van ott, hanem mert arra utal, hogy pl. az eltemetett személy ezekkel az állatokkal (is) foglalkozhatott, akár mint tulajdonosuk, gazdájuk, vagy akár mint erre specializálódott személy, egy pásztor.

A részleges állatáldozat fogalma[46] alatt azokat a sírokat kell érteni, amelyekben az elhunyttal azonos sírgödörbe részlegesen eltemetett állatot helyeztek el áldozati funkcióval. Többféle változata is lehetséges:

36 Szőke 1979, 94.
37 Trugly 1993, 192-193, 198-199, 201-203, 207-209 és 214.
38 Kraskovská 1962, 428-429, 432 és 441.
39 Mitscha-Märheim 1941, 30, 32.
40 Kőrösi 2007, 221-222.
41 Bárdos 1978, 19.
42 Mitscha-Märheim 1941, 13.
43 Sauer 2007, 112.
44 Budinský-Krička 1956, 16-17.
45 Juhász 1995a, 82-84.
46 Nem tudok egyetérteni azzal a *„Hadak útján". A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XXI. Konferenciáján* az *Állatáldozatok a késő avar korban* c. előadásom után, a vitarésznél elhangzott megjegyzéssel, amely szerint a korábbi kutatásban megtalálható „részleges állattemetkezés" terminológa alatt kizárólagosan az állatbőrben

a koponya és a végtagcsontok sírba tétele; csak a koponya; csak az állat állkapcsa; koponya nélküli csontváz.[47]

A részlegesen eltemetett állatok magyarázata még várat magára. Azt is feltételezni lehet, hogy gyakran a halotti tor részét képezték, amely során az állat húsosabb részeit elfogyasztották (pl. állatbőrös sírok), és mivel áldozatról van szó, amelynél a bőkezűség mellett a másik lehetőség az állat szimbolikus jelenléte a cél a rá utaló attributumok (pl. koponya, fog, lábszárcsont) révén. Bartosiewicz László az állatbőrös temetkezéseknél azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a bőrben hagyott csontok egyes területeken (pl. Anatóliában) ínyencségnek számítanak, azonban ez nem jelenti azt, hogy az avaroknál biztosan ételmellékletnek kellene ezeket a csontokat tekinteni, viszont sokfajta értelmezhetőségnek ad lehetőséget.[48]

A részlegesen sírba helyezett állatok esetében megfigyelhető a késő avar korban, hogy egyes temetőkben, régiókban más-más állatok kerülnek előtérbe: *Csókán* az elhunytak mellett szinte csak szarvasmarha volt;[49] *Cseklészen* a juhok domináltak, ezeknek főként a koponyáját és a lábcsontjait helyezték el a sírgödörben;[50] *Gyenesdiás – Algyenesen* a 43 sírból 24-ben volt elhelyezve áldozati állat, amelyeknek a többsége (23 sírban) juh volt, annak is a koponyája és a végtagjai;[51] *Kunadacs – Felsőadacs, Látóházi dűlő,*[52] Szabadszállás – *B. Gyakorlótéren*[53] és *Szabadszállás – Batthyány utca 10. lelőhelyen*[54] a juhbőrös temetkezés kizárólagosnak tekinthető a közölt sírok alapján.

Fontos szempont, hogy a halottat a legtöbb esetben az áldozati állattól elválasztották, ezt gyakran a sír kiképzésével vagy koporsóval oldották meg. A fülkés sírforma használata során a kutatás egyetért abban, hogy a fülkében helyezik el a halottat – ide nagyon ritkán

---

hagyott koponyát és lábcsontok/lábvégek együttes előfordulását lehetne érteni. A részleges állatáldozat/állattemetkezés fogalma alatt az állatoknak minden olyan eltemetését kell érteni, amely nem egészben, teljes anatómiai rendben történt. Ennek természetesen a leggyakoribb változatának számít a koponya és a végtagok együtt történő eltemetése, azonban ez egy alkategória a részleges állatáldozaton belül, nem sajátíthatja ki annak teljes interpretációját.

47 Bende 2003, 319.

48 Bartosiewicz 2006, 66.

49 A 7., 13., 63. és 67. sírban (Kovrig-Korek 1960, 258, 264).

50 A *7., 8., 14., 19., 30., 35., 36., 37., 43., 72., 73. és 76.* sírban (Kraskovská 1962, 425-442).

51 Matolcsi 1968, 85-124.

52 Az 1., 2., 3. és 4. sírban (H. Tóth 1981, 178).

53 A 2. és 3. sírban (Balogh 2003, 76-77).

54 A 15., 35., 43., 44., 47., 51., 62., 63. és 64. sírban (H. Tóth 1975, 304; H. Tóth 1975a, 82-83; H. Tóth 1976, 299; H. Tóth 1976a, 55; H. Tóth 1981, 178-179).

kerül áldozati állat (pl. Szarvas-68. sz. lelőhely *56.*,[55] *154.*,[56] Székkutas-Kápolnadűlő *141.* sírja,[57]), szinte kizárólag csak az ételmelléklet –, az aknarészben találhatók meg a leggyakrabban az áldozati állatok.[58] A padkás síroknál a padka jelenti a legtöbbször az elválasztás módját, itt helyezhetik el az állatot.

Az egyéb mellékleteket a többnyire a koporsón belülre tették (étel-italmelléklet, edény, más használati tárgyak, stb.), az áldozati állatok pedig a koporsón kívül, mellette, felette, gyakran alatta kaptak helyet.[59] Figyelni kell arra, hogy ha pl. egy állat koponyáját a koporsón belül helyezték el, akkor azt inkább ételmellékletnek számíthat (pl. az egyik Visegrád-Széchenyi u. 19. lelőhelyen előkerült sír esetében,[60] amelyben a koporsón belül egy juh koponyáját találták meg ételmellékletként, a koporsón pedig egy másik juh koponyáját, amely az állat bőrében volt benne hagyva a lábvégekkel. Az utóbbi esetben lehet valószínűleg az áldozati funkciót feltételezni),[61] mivel az elhunyttól nincs semmilyen módon elkülönítve.[62]

Azonban arra is találhatunk példát, amikor az egészben eltemetett állatot nem választották el az eltemetett személytől, legalább is erre utaló nyomok nem kerültek elő az ásatás során. Erre példa a

55 Juhász 2004, 18.
56 Juhász 2004, 30.
57 B. Nagy 2003, 32.
58 Több állat részleges, illetve teljes eltemetésére is találunk példát az avar koron belül, mint ahogy az a Szegvár – Orom-dűlői 81. sírban is történt: a fülkesír fülkéjében feküdt az elhunyt, ennek előterébe, az akna aljára terítették a borjú lenyúzott bőrét, erre a mén összegöngyölt bőrét tették, ezzel teljesen elzárták a fülke száját, végül szintén összegöngyölve a juh irháját helyezték el (Lőrinczy-Straub 2005, 140).
59 Bende 2003, 319.
60 A sírszám nem ismert.
61 Szőke 1970, 58-59.
62 A koporsó, valamint az egyéb, a halott és az áldozati állat térbeli elválasztására szolgáló megoldások (korábban említett fülkesír, padkás sír kiképzése) alaposabb vizsgálatára még szükség van, ennek a tanulmánynak a célja a késő avar kori állatáldozatok katalógusban történő összefoglalása, azoknak az általános értelmezése volt. A térbeli elválasztás fontosságát az elmúlt évek kutatásai is hangsúlyozták (lásd Lőrinczy 1998, 344; Bende 2003, 319). Azonban a kutatásnak érdemes odafigyelnie arra, hogy az avar korban – részletes vizsgálataim elsősorban annak kései időszakára terjedtek ki – a koporsón kívül csak nagyon ritkán helyeztek el dolgokat, akkor is főként edényeket. Ha a katalógusba felvett sírokat megvizsgáljuk – bár nem mindegyiknél rendelkezünk az egész sírra vonatkozóan információkkal –, akkor kiderül számunkra, amikor volt koporsó, akkor csak az áldozatként interpretált állatok voltak azon kívül (Öcsöd *33.* sírjánál ugyan a koporsón kívül volt az edény, viszont afelett helyezték el az állatot, így nem lehet kizárni, hogy az edény tartalma is felajánlott ételt vagy italt tartalmazhatott, és nem a halott „útravalójául" szolgált). A térbeli elválasztás részletes vizsgálatával azonban érdemes lenne az elkövetkező években egy külön tanulmányban foglalkozni, ezt a kérdést csak azután lehet majd eldönteni.

fülkés sírok közül Szarvas-68. sz. lelőhely *56.*,[63] *154.*,[64] Székkutas-Kápolnadűlő *141.* sírja,[65] amelyeknél a fülkében volt az egészben eltemetett áldozati állat, vagy az aknasíroknál pl. Öcsöd-Büdöshalom *3.* sírja,[66] ahol a férfi jobb oldalán egy egész juhot, a bal oldalán pedig egy egész lovat helyeztek el. Ebből arra következtethetünk, hogy a személy és az állat teljes elkülönítéséről csak részlegesen eltemetett állatok esetében beszélhetünk. A teljes állattetemek eltemetésekor ez nem mindig igazolható.[67] Ebben az esetben még felmerülhet annak a lehetősége is – különösen az öcsödi sír kapcsán –, hogy ezek az állatok inkább a melléklet, mintsem az áldozat szerepét tölthették be, hiszen az elhunyt mellett eltemetett lovat sem áldozatként, inkább mellékletként kell értelmezni,[68] amely bizonyos mértékig a halott státuszára utalhat[69] a keleti hagyományokkal jellemzett népeknél is.

Az elhunyttal azonos szinten azonban a részleges állatok elhelyezésére is van példa. Ezeknél a síroknál azt lehet megfigyelni, hogy az állatot szorosan a sírgödör fala mellé, vagy a sír egyik sarkába tették, lehetőleg minél távolabb a halottól (pl. Apátfalva *3.* sír,[70] Szeged–Kiskundorozsma–Hármashatár *7.* sír[71]). Az is a térbeli elválasztás egyik módjának számíthatott, hogy az állat a síron belül a lehető legtávolabb legyen az eltemetett személytől. Az emberek mellett,

63 Juhász 2004, 18.
64 Juhász 2004, 30.
65 B. Nagy 2003, 32.
66 Madaras 1993, 182, 185.
67 Ennek oka nem az állatok méretében keresendő, hiszen az öcsödi aknasírnál az elhunyt felett is el tudták volna helyezni a juhot, valamint a fülkesíroknál az aknarészbe tehették volna az állatokat – mint más síroknál/temetőkben –, ennek nem volt semmilyen akadálya.
68 A lovak áldozatként vagy mellékletként való értelmezésével kapcsolatban már az elmúlt évtizedekben is több szakirodalmi mű született. Judith Oexle a Meroving kori lovastemetkezésekkel kapcsolatban foglalkozott ezzel a kérdéssel. Véleménye szerint a kronológiai vizsgálatok mellett figyelembe kell venni az állatok temetőben történő elhelyezését, a legközelebbi lovassírt és még több más szempontot is. Az általa megvizsgált temetkezések között dominál, amikor a ló „valódi mellékletnek" számít, de ez a megállapítás az időbeliség és térbeliség függvényétől változó (Oexle 1984, 122-172).
69 Királyi temetkezéseknél is megtalálható a lóval való temetkezés. Azokban az esetekben, amikor az uralkodókat temették el, nem kapott közös sírgödröt az állat vele, hanem az emberi temetkezéshez közel, külön sírgödörben helyezték el az állatokat. Childerich frank király temetése során (†482) összesen 21 lovat öltek le, ezeket három gödörben helyezték el, az elhunyt sírjának környékén. Ez a fajta temetkezési szertartás konzervativizmusról, a régi szokásokhoz való ragaszkodásról tanúskodik, pogány-barbár rituálának számít, amelyet a terjedő kereszténység is kiválthatott. (Werner 1992, 154, 161).
70 Lőrinczy-Szalontai 1996, 271.
71 Vályi 2003, 212.

azoknak a közelségében (lábvégeknél, könyöknél, stb.) elhelyezett állatok az ételmelléklet szerepét tölthették be, még ha máskor ezeket a testrészeket áldozatként is lehet értelmezni (pl. a koponya változó szerepe az egyes sírokban).

A térbeli elkülönítés mellett egy másik módja is van annak, amely révén a sírokból származó állatcsontokat el lehet választani áldozati funkcióra és ételmellékletre, ezt Vörös István fogalmazta meg a halimbai temető állatcsontleleteinek elemzése során.[72] Ebben az esetben azokat az állatcsontokat lehet az áldozati állatok kategóriájába sorolni, amelyek nem, vagy alig tartalmaznak húst, ilyenek pl. az állatok alsó lábszára (tibia), az önállóan elhelyezett tarsuscsontok (astragalus, calcaneus), valamint a juhok ún. „hosszú fartöve" is csak nehezen lennének sorolhatók a komolyabb tápértékű ételmellékletek közé.[73]

Abban mindenképpen egyet kell érteni Vörös Istvánnal, hogy ezeknek a csontoknak ételmellékletkénti értelmezése kérdéses, mivel kevés hús van rajtuk, így ha a sírokból ezek a csontok csak önállóan – más, anatómiailag hozzákapcsolódó csont nélkül – fordultak elő, akkor többféle funkciót is el lehet képzelni:

1. Ételmelléklet. Attól függetlenül, hogy kevés hús van rajtuk, még az étkezés során felhasználhatták őket.
2. Szimbolikus szerep. Az állat egyik attributumát helyezik el a sírban, amely számunkra talán már nem rendelkezhet mondanivalóval, de akkor valamilyen többlettartalommal is bírhatott. A Dunakanyar késő avar kori temetőiben gyakori jelenségnek számított, hogy a sírokban szarvasmarhák és juhok calcaneusait, valamint szarvasmarhák és sertések patelláit helyezték el önállóan, vagy más, anatómiailag mellette található csonttal (pl. calcaneus mellett még astragalus is volt).[74] Az astragalusnak nagyon sokféle felhasználása volt a történeti korokban (pl. szakrális szerep, játék)[75] – amely sírmellékletként nem csak a belső-ázsiai nomádok temetkezési szokásaira volt igaz –,[76] de manapság is óvó-védő funkciót tulajdonítanak neki

72 Vörös 1999b, 43-58.
73 Vörös 1999b, 54.
74 Vörös 2000, 66-69, 77.
75 Ennek a kutatástörténeti összefoglalását lásd Bartosiewicz 1999, 37-44.
76 Németh György olyan sírleleteket is említ, amelyek talán az elföldelt fiatal férfiak játékban való nagy jártasságára utalnak. Dél-Itáliában olyan sírok is előkerültek, amelyekben több mint 1000 csigacsontot szórtak a holttestre (Németh 1994, 100, Birtalan 2006, 35 alapján).

egyes helyeken.[77] Birtalan Ágnes az állatcsontok mongóliai hitvilágban betöltött szerepével is foglalkozott. Tanulmánya több szempontból vizsgálta a csontok mágikus használatát: a mindennapok és az ünnepek során; az átmeneti rítusoknál (születés, házasság, temetés, stb.); a csontok amulettkénti alkalmazása; a csont, mint áldozati objektum „helyszíne".[78]

3. Áldozat. A felajánlás volt a céljuk ezekkel az állati testrészekkel. Amikor viszont az adott testrészaz anatómiailag csatlakozó csontokkal együtt van a sírgödörben elhelyezve – pl. egész láb, ekkor többek között a femur és a tibia is –, akkor már szinte biztosan ételmellékletként értelmezhető, úgy tették a sírba ezt a testrészt, mint pl. az állat lábát.

Állatáldozat – ételmelléklet

Az étel- és italmellékletek a temetkezési szokások fontos elemei, amelyeket a halott számára készítenek túlvilági útravalóul.[79] Olyan állati vagy növényi maradványok a sírban, amelyeket az elhunyt hozzátartozójuknak adtak a rokonai vagy ismerősei, hogy a túlvilági életben hasznát tudja venni. Az állati testrészek szinte mindig húsban gazdagok, és a halotthoz közel – ha van koporsó, akkor azon belül – találhatók meg. Gyakoriak az emberi lábvégeknél vagy a lábszárcsontokon, illetve az edényekben elhelyezett állati maradványok is.

Az avar korban az áldozati állatok az emberi temetkezésekhez köthetőek, más jellegű (pl. vallási) áldozat nem ismert ebben az időszakban az állatokkal kapcsolatban. Az állatáldozat és az ételmelléklet között a legnagyobb eltérés az, hogy egy állat nem azzal válik „áldozattá", amikor egy személy halála után leölik. Egy állat leölésének ugyanis három célja lehet ilyenkor *(1. ábra)*:[80] 1. A természetfeletti(ek) számára, hogy az elhunyt személynek jobb legyen a túlvilágon. 2. Az elhunyt személy számára, (étel)mellékletként[81] a

77 A hagyomány szervesen beépült a mongóliai sofőrök mindennapi szokásaiba, ők amulettként az autókulcsra egy juh- vagy farkascsigacsont. Ezen kívül még a hét évesnél fiatalabb, betegeskedő gyermekek nyakára teszik egy farkas zsinegre fűzött csontjait, hogy az megvédje őt. (Birtalan 2006, 38).
78 Birtalan 2003, 34-62.
79 Pearson 1999, 10.
80 Az avar kori áldozati állatok funkciójára, azok értelmezésére eddig a kutatásban Vörös István tett kísérletet, nála is megtalálható a hármas elkülönítés, az értelmezésben azonban vannak különbségek. Véleménye szerint az áldozati állat szerepe a következő lehet: áldozatként az isten(ek)nek; ételadományként az elhunytnak; halotti torként a közösségnek, családnak szólna. Véleménye szerint az áldozati állat egy, vagy két „funkciós" is lehet, de betöltheti egyszerre akár mind a hármat is (Vörös 2009, 201).
81 A korábban tárgyalt lóval temetkezések során is leölik az állatot, ezek főként mellékletnek számítanak, nem sorolhatók az ételmellékletek közé.

túlvilágra. 3. A halotti tor részére, ebben az esetben nem kerül a sírba az állat.[82] Az elsőt lehet csak „valódi áldozatnak" tekinteni, mivel ez hordozza azt a töblettartalmat, amely révén áldozatról lehet szó. A másik két esetben – bár az elhunyt halála és az állat levágása között kapcsolat van – az állatot fogyasztásra használják – értve ez alatt azt is, hogy a halottnak adott ételmelléklet is ezt a funkciót töltené be –, így ekkor is megjelenik a „lemondás", valamint az állat vagy az állatok értékéhez kötődően a „bőkezűség" is. Azonban hiányzik „befolyásolás" – mivel az állat elfogyasztása – az állatbőrös síroknál a „tárgyi funkció" – mellett más céllal nem rendelkezik sem az ételmelléklet, sem a halotti tor[83] –, amelynek a hiányában nem lehet „valódi áldozatról" beszélni.

Összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy az emberek mellett, azoknak a közelségében (lábvégeknél, könyöknél, fejnél), azonos szinten elhelyezett állatok az ételmelléklet szerepét tölthették be, még ha máskor ezeket a testrészeket áldozatként is lehet értelmezni (pl. az állati koponya változó szerepe a sírokban). Amikor megtörténik a térbeli elválasztás valamilyen módon (pl. fülkesír fülkéje; az elhunyt

82 Az avar korban vannak olyan sírok, amelyekben a halott felett több csont is megtalálható (nem egységesek, a „részleges állatáldozat" kategóriába nem besorolhatók). Ezeknek a testrészeknek a sírba helyezése is tudatos lehet – nem bolygatás következményei –, a kiváltó ok nem ismert, amely miatt később, utólagosan kerültek be a sírgödörbe. Ennek okait talán vallásban, vagy a kultúrában lehetne keresni, de magyarázatot nem kaphatunk rá régészetileg. Elképzelhető, hogy azok az állatcsontok, amelyeknél az áldozati funkció kizárható, az ételmellékletek szerepét tölthették be úgy, hogy a halotti tor során/után utólagosan ásták be a rokonok az elkészített ételeket.Az elhunyt felett egy állat későbbi rátemetése ismert az avar koron kívül is, pl. Magyarhomorog honfoglalás kori temetőjéből, amelynek a 15. sírjában elhelyezett férfi felett egy farkas csontváza feküdt. Állat utólagos eltemetése a honfoglalás korából kutyák esetében ismert még, ilyen volt Letkés – Téglavető I., Szabolcs – Református Parókia, Karos temetőjében is (Vörös 1990, 131). Azonban az is elképzelhető, hogy ezek a csontok a temetési áldozat egy részét képezték, amelyek nem ástak külön gödröt, hanem a sírba kerültek. Erre az áldozati formára eddig nem ismerünk példát a késő avar korból. A halotti áldozatnak többféle változata ismert, a temetés után a halott számára a „túlvilágra küldtek" pl. különböző tárgyakat, vagy a halotti tor maradványait. (Tomka 1986, 35-57). Ezzel a kérdéssel a kora avar kori Kárpát-medencében Liska András foglalkozott a Gyulavári határában talált leletanyaggal kapcsolatban. Az áldozati együttesből előkerült lószerszámtartozékok közvetlen közelében kb. 60 cm mélységben egy szarvasmarha és egy ló koponyáját találták meg. A környéken szarmata leletanyagot is találtak, ezért nem lehet biztosan megmondani, hogy az állatkoponyák az avar korra keltezhető objektumhoz tartoznak. A népvándorlás korszakában a keleti hagyománnyal rendelkező népek hitvilágában az általuk tartott állatoknak megkülönböztetett szerepük van a temetési szertartásokban, így nem zárható ki, hogy a szarmatákhoz lehetne ezeket a koponyákat kötni, bár erre kevés párhuzamot lehet találni (Liska 1995, 93-94).

83 Természetesen mindkét eset a halott tiszteletét mutatja, azonban ezekkel nem a természetfelettit akarták befolyásolni.

alatt, felett vagy akár azonos szinten is), akkor az általam kialakított rendszerben ezek áldozati állatként értelmezendők.

Áldozati állat – állattemetkezés

Ennek a két fogalomnak elkülönítése a régészeti korszakokban eltérő, a kutatásban nincs egyértelmű elválasztás, mit is lehet pontosan az áldozati állat és az állattemetkezés meghatározása alatt érteni.

Az őskor, a népvándorlás, illetve a középkor kutatói is használják az állattemetkezés fogalmát. Az őskorban[84] állattemetkezésekként értelmezik az áldozatként gödörben elhelyezett állatokat, például az újabban közölt Mezőkövesd – Nagy-Fertőnél,[85] Balatonőszöd – Temetői dűlőnél[86] is. A rézkori Baden-kultúrában az állattemetkezések gyakorinak számítanak, ezt már Banner János 1956-ban megállapította az addig előkerült leletek alapján.[87] Korek József az alsónémedi temető elemzése során az állattemetkezések kérdésével is foglalkozott. Az önálló állattemetkezések esetében úgy gondolta, hogy azok áldozati állatok voltak, amelyeknek a vérét áldozták fel, ezért találtak egészben eltemetett szarvasmarhákat.[88]

György László a 2008-as könyvének *Állattemetkezések* című fejezetében a Mezőkövesden talált szarvasmarhák leírása mellett összefoglalja ezzel a szokással foglalkozó kutatástörténetet is.[89] Az őskorban eltemetett szarvasmarha-áldozatok Európán belül a Duna-vidék közepén koncentrálódnak.[90] Összefoglalóan azt lehet elmondani a késő rézkori kultikus állattemetkezésekről, hogy olyan termékenységi kultuszok emlékeit képviselik, amelyek lényege a természet, a gabona istenségének, illetve annak megtestesítőjének feláldozása, így segítették elő a termékenységet, a természet újjászületését. A legtöbbször a szarvasmarha, ritkábban a juh, kecske, kutya vagy sertés található meg az eltemetett állatok között. Ezek a szertartások az őskori emberek számára létfontosságúak voltak, mivel a mindennapi megélhetés függött a gabonától és a háziállatoktól.[91]

Az ókori Egyiptomban az őskorhoz hasonlóan az állatoknak kultikus szerepe volt.[92] Az egyiptológusok is használják az

84 Már az újkőkortól kezdődően megtalálható az állatok feláldozása, valamint külön sírgödörben történő eltemetése (Busch 2000, 215).
85 György 2008.
86 Horváth 2006, 107-151.
87 Banner 1956, 206-209.
88 Korek 1951, 52-53.
89 György 2008, 43-49.
90 Horváth 2006, 124.
91 György 2008, 49.
92 Erről a kérdésről egy összefoglaló tanulmánykötet is született Martin Fitzenreiter szerkesztésében (Fitzenreiter 2003).

állattemetkezés és az áldozati állat fogalmát,[93] de ennek az interpretációja jelentősen eltér az európai ős- és népvándorláskori értelmezésektől. Állattemetkezések alatt azt értik, amikor egy állatot eltemettek, legyen az szent állat, vagy akár házi kedvenc, ezek egész állatok.[94] Áldozatként csak az állat bizonyos testrészeit ajánlották fel,[95] az állatok egészben történt felajánlására nincs példa. Bizonyos istenek szent állatait állattemetőkben temették el, ennek különböző formái ismertek. Lehettek ezek az állatok ún. istenállatok (pl. a mendészi kosok, az Ápisz-bikák), istenállatok rokonsága (pl. az Ápisz-bikákhoz köthető tehenek, borjak), valamint annak az állatfajnak minden egyes egyede (íbisz, sólyom, házimacska). Ezek az állatok viszont kizárólag természetes úton haláloztak el, a szent állatok leölését tiltották is ebben az időszakban.

Amikor egy temetőn belül külön részen helyeznek el egy vagy több állatot, és felmerül annak a lehetősége, hogy emberi temetkezésekhez nem tartoznak, valamint az áldozatkénti meghatározás sem bizonyítható, akkor már „valódi állattemetkezésként" is lehet értelmezni az állatsírokat.

A népvándorlás korszakában, amikor vélhetően nem leölt állato(ka)t találnak egy lelőhelyen, akkor érdemesebb állattemetésről beszélni, elkerülve ezzel az interpretáció kérdését, amely téves is lehet. A régészeti adatokon kívül a legtöbb korszaknál másfajta információval nem rendelkezünk, de pl. az írott források is a legtöbbször szűkszavúak, gyakran csak a feláldozott állatokról, illetve arról esik szó, hogy kinek, melyik istennek áldozzák. Theopylactus Simocatta bizánci történetíró szövegrészlete[96] is ilyen, aki a 7. század elején tudósít az altaji türkök vallási szokásairól, ebben idézi a türk kagán Maurikiosz császárhoz írt levelét,[97] illetve a hispán-arab Al-Tartushi 10. századi feljegyzése a Hedebyben látottakról.[98]

---

93 Köszönettel tartozom *Bartos Zoltán* és *Irsay-Nagy Balázs* egyiptológusoknak, akik az ókori állattemetkezésekkel és az áldozati állatokkal kapcsolatban segítséget nyújtottak számomra az interpretáció kérdésében, illetve a szakirodalom terén is tanácsokkal láttak el.

94 Kessler 2003, 33-68.

95 Grunert 2003, 69-82.

96 „*A türkök egészen rendkívül módon tisztelik a tüzet, a levegőt és a vizet, dicsőítik a földet; de ők csak azt imádják és vallják istenüknek, aki az eget és a földet teremtette* (ő Tengri a nagy ég istene). *Neki lovakat, szarvasmarhát és juhokat áldoznak.*" (Theophylactus Simocatta VII. 8, 14-15, Whitby – Whitby 1988, 191 alapján.)

97 Vörös 2009, 201.

98 „*Ha ünnepet ülnek, mind összegyűlnek az istent tisztelni és enni és inni. Aki az áldozati állatot leöli, a háza ajtajánál faemelvényt készít, ráhelyezi az állatot, legyen az ökör, kos, kecske vagy disznó. Abból a nép tudja, hogy tisztelettel adózott istenének.*" (Roesdahl 2007, 201 alapján).

A legnagyobb eltérés a két fogalom használata során abban rejlik, hogy amikor a feláldozott, egyes istenek, természetfelettiek számára felajánlott állatokról van szó – tehát a transzcendens világgal léptek általuk kapcsolatba –, akkor az állatáldozat. Az állattemetkezés minden olyan állatra vonatkozik – a szó jelentéséből adódóan –, amelyik el van temetve. Attól viszont, hogy egy állatot eltemettek a földbe, még nem kell rögtön – sőt, nem is szabad! – kultikus célokat feltételeznünk.

Állattemetkezésnek tekinthetünk minden olyan esetet, amikor az állatok a tudatos emberi tevékenység során kerültek a földbe, általuk lettek eltemetve. Az elföldelés háttere lehet vallási (pl. áldozat), vagy személyes (pl. „házikedvenc"). Amikor a transzcendens világhoz fűződő kötődés kimutatható, annak befolyásolása volt a cél, akkor áldozatról beszélünk. Amikor azonban nem feltételezhető a transzcendens világgal a kapcsolat, felmerül annak a lehetősége, hogy az állat a „saját jogán" került önálló sírgödörbe, többnyire független az emberi temetkezésektől, akkor áldozat helyett érdemesebb állatsírról beszélni.

Az önálló lósírokon[99] kívül az avar kori Kárpát-medencében csak néhány olyan sírt lehet találni, amelybe az állatot önállóan temethették el. Ilyenre példa Orosháza-Bónum, ahol hat kutyát helyeztek el külön sírcsoportban, vagy Szarvas-75. sz. lelőhely, ahol két kutyát az emberi sírokkal azonosan tájolták, valamint a harmadik kutyát is gondosan helyezték el a gödörben, de nem irányították az emberi sírokkal azonos módon. Ezeknél a síroknál nagy valószínűséggel önálló kutyatemetkezésekre lehet gondolni.

Nocera Umbra langobard temetőjének *42.* sírjánál lehet megfigyelni azt, hogy az elhunyt személyhez közel, de külön gödörben temették el az egész kutyát. A kutya nyakcsigolyáitól kiinduló vasból készített póráz került elő, más tárgy nem volt a sírban. Ez a póráz – és az a tény, hogy ezzel együtt temették el az állatot, valamint az elhunythoz való közelség is – utalhat arra, hogy kapcsolatban álltak egymással életükben, a felnőtt férfi az állat gazdája lehetett.[100]

Azoknak a temetkezéseknek, amelyeknél az állatokat külön sírgödörben temetik el, joggal merülhet fel az a vélemény is, hogy érzelmi alapjuk is lehet, az emberek a számukra kedves állatot

99 Önálló lósírokról ezt írta Makoldi Miklós: *„olyan magányosan eltemetett lovak, melyek sírgödrében nincs emberi váz, se annak szimbolikus jelenlétére utaló nyom, sőt a ló sírgödre környékén sem található olyan emberi temetkezés, amellyel összefüggésbe lehetne hozni a lósírt."* (Makoldi 2008, 133.)
100 Rupp 2005, 60-62.

helyezik így örök nyugalomra. Ha a csontokon is diagnosztizálható, maradandó elfajulást okozó betegségben szenvedett az állat – beteg állapotában is életben tartották, csak hogy gazdájával tudják később eltemetni –,[101] akkor már elképzelhető, hogy ennek érzelmi alapja is volt. Ez a kötődés manapság is megtalálható az egyes embereknél, akik külön, az állatok számára kijelölt temetőket választják kedvencük végső nyughelyéül.

Állattemetések A külön gödörben – amelyet állatok számára készített sírgödörnek is lehet tekinteni[102] – elhelyezett állatok vélhetően nem mindig kötődnek az emberi temetkezésekhez. Ezeket az állatokat érdemesebb állattemetésként értelmezni, ugyanis nem képeznek rendszert, nem csoportosulnak, hanem a lelőhelyeken belül többnyire elszórtan találhatók meg.

Az állat elhalálozásának az okát nagyon nehéz megállapítani, mivel több módszer is van, amely során az állat leölése nem hagy nyomot a csontokon (pl. a megfojtás, sőt a torok elvágása sem hagy mindenképpen nyomot a nyakcsigolyákon). Akkor lehetne nagy valószínűséggel természetes úton elhunyt állatként értelmezni ezeket, ha a maradványaikat minden esetben archaeozoológusok vizsgálnák meg. Ha a vizsgálat kimutatná, hogy pl. sokáig életben tartották azt az állatot, betegsége ellenére is, akkor a természetes halál is felmerülhetne. Ilyenre szolgálhat példaként Keszthely–Belváros avar kori temetőjében talált három darab germán ló-kutya kettős sír.[103]

Keszthely–Belváros avar kori temetőjében felszerszámozott lovakat temettek el kutyákkal, ez a szokás nem megszokott az avar kori lovas temetkezéseknél, nem jellemzőek az oldalukra fektetett lócsontvázak. Az avaroktól idegen, etnikailag is eltérő rítusra Kovrig Ilona[104] és Vörös István[105] is felhívta a figyelmet. Az oldalukon elhelyezett lócsontvázak megtalálhatóak a Kárpát-medencében is, Vörös analógiákat hozott a római császárkori ló-, ló-kutya, és a kocsissírokból, valamint az

101 Vörös 1999, 127.
102 Az avar kori településeken is megfigyelhető, hogy a valószínűleg betegségben elhunyt állatokat az abban az időszakban használatos gödrökben helyezték el, ezeknek az állatoknak az elásásában a betegség terjedésének megakadályozása, így valamilyen szinten a higénia fenntartása lehetett a szempont, láthatólag nem tartalmaznak semmilyen vallási, kultikus hátteret.
103 Vörös 1999, 121-153.
104 Kovrig 1999, 104-105.
105 Vörös 1999, 126-127.

5-6. századi germán lovas, önálló ló, és a ló-kutya kettős sírokból. Értelmezése szerint a keszthelyi temetőből előkerült három különálló ló-kutya sír az 5-6. századi germán temetési rítussal analóg.[106]

Vörös István az állatok csonttani vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy mind a hat állat kifejlett hím egyed volt. A töredékes lókoponyákon az állatok leölésére vonatkozóan nem talált sérüléseket, azonban a kutyáknál megfigyelhető volt, hogy az atlasokon található sérülések korabeliek lehetnek, a nyakcsigolyasor folytonosságának megszakadása az állatok megfojtásával függhet össze.[107] Ez által azt a képet kapjuk, hogy a lovak esetében valamilyen szintű temetés/temetkezés feltételezhető, amelyeknél a kutyák alárendelt szerepben lehettek – mivel nem természetes módon pusztultak el, mint ahogy az a lovaknál elképzelhető –, a lovak eltemetésekor ölték meg őket.

A keszthelyi *1.* állatsír merev hátú lova élete során inkább megterheléses, mint fertőzéses csontelfajulásainak stabilizálódása után az állatot még több évig életben tartották, kezelésben részesítették és kímélték az állatot a betegség bekövetkezése után. A súlyos betegségeken áteső állatokat szerinte kétféle módon lehet értelmezni: 1. az állatok hajlamosak voltak az izületi gyulladásokra és/vagy a túlzott igénybevételük miatt betegedtek meg. 2. a betegségük során gondost kezelést kaptak, kímélték őket, ami az állat – jelen esetben a ló – megtartásának igényét, gyógyítási ismereteket, valamint a fölös lovak meglétét feltételezheti.[108]

Az avar korban állattemetésekre, állatsírokra találunk példákat, ezek közé tartozik a Szarvas – 75. számú lelőhelyén megtalált három kutya csontváza, emellett még az Orosháza – Bónum téglagyár lelőhelyen előkerült hat kutyasír is.[109]

Szarvas – 75. sz. lelőhelyen az 1987–1990 közötti ásatási időszakban egy kutyát találtak, amely egy nyolcas formájú gödöregyüttes (11. számú objektum) részét képezte *(2. és 3. ábra)*. A kisebb kör alakú keleti gödörben volt elhelyezve a kutya, Juhász Irén megfigyelései alapján rendesen el volt temetve, nem csak a gödörbe dobták az állatot, a jobb oldalán kissé kinyújtva, felhúzott lábakkal feküdt az állat.[110] A szemétgödörkénti használata nem feltételezhető ennél az objektumnál, mert a temetőn belül helyezkedett el. Azonban

106 Vörös 1999, 126-128.
107 Vörös 1999, 126-127.
108 Vörös 1999, 126-127.
109 Juhász 1995, 44.
110 Juhász 1990.

mivel a gödörből nem származott semmilyen tárgy, így a keltezése bizonytalan, azonban a körülötte lévő sírok közül egyik sem vágja át, alkalmazkodnak hozzá, így az avar kor kései szakaszára helyezhető a temető használata alapján. Azt nem lehet tudni, hogy ez az objektum milyen szerepet tölthetett be a temetőn belül, azonban valószínűsíteni lehet, hogy nem az állat számára áshatták ki, ezt a gödör nyolcas alakja is alátámasztja. Az objektum közel fele kihasználatlanul maradt, lehet, hogy a gödör eredeti használata befejeződött és azután az állatott itt temették el.

A másik két kutyát külön-külön sírgödörben helyezték el, a temető többi sírjával megegyező tájolásban *(4. ábra)*. Az állatok sírjait egy szabálytalan alakú gödörben (21. számú objektum) földelték el. Az objektum a félkör alakú árok délnyugati részén belül található, az árokkal közvetlenül érintkezik. Az árok a 9. századra keltezhető, egy körárok részletét sikerült feltárniuk itt, amelynek a bejáratát nem sikerült tisztázni. A 19. és a 21. számú objektum lehet az avar korba sorolni, a többi objektumból vagy nem került elő leletanyag, vagy őskoriak voltak. Az állatokat két szabályos téglalap alakú kis sírgödörben temették el, az avar kori sírokkal azonos tájolásban, északnyugat-délkeleti irányban, a kutyák koponyái ugyanabba az irányba mutatnak, mint az embereké.[111] Azt nem lehet tudni, hogy az önálló kutyasírok a temetőhöz vagy esetleg a településhez tartoztak-e, egyik lehetőséget sem lehet kizárni.

Orosházán elkülönített alakították ki a kutyák – az ásató szerint különösen nagy – sírjait *(5. ábra)*. Ezt véleménye szerint a gazdáik iránt tanúsított hűségük miatt kapták.[112] Ez ebben az esetben nem zárható ki, azonban alátámasztani sem tudjuk. Az ásatási dokumentáció alapján az állatok elkülönített részre temetése bizonytalanná válik. A dokumentáció temetőtérképén a 112. és a 122. sír van feltüntetve, amelyeket azonban emberi sírok vesznek körül. A 122. sír környékén lehet a másik négy kutya is eltemetve – nagyobb üres terület hagytak a környezetében, noha ezt csak valószínűsíthetni lehet –, de ebben az esetben nincsenek elkülönített részen az állatok, hanem az emberek számára kialakított temető részét képzik, ezért elképzelhető, hogy néhány kutya – de lehet, hogy mind a hat állat is – kapcsolódik emberi temetkezésekhez.[113] Ennél a két sírnál az állatok különösen nagy sírjai kijelentés is kétségbe vonható, a dokumentációban szereplő temetőtérképen – sírrajzok hiányában csak ebből lehet

111 Juhász 1992.
112 Juhász 1995, 44.
113 Juhász 1967.

következtetéseket levonni – a sírgödör méretei az emberi sírok méreteinek közel felével azonosak. Egy gyermeksír méreteinek felelhetnek meg, tehát az állatok méreteihez lehettek viszonyítva.

A kutyák mellett pedig a lovak külön sírgödörbe elhelyezés ekkor is néhol feltételezhető az állatok emberi temetkezésektől független eltemetése. Ilyenek pl. a korábban már említett, önálló lósírként értelmezett objektumok, amelyek sírgödrében nincs emberi váz, se annak szimbolikus jelenlétére utaló nyom, sőt olyan emberi temetkezés sem található körülötte, amellyel összefüggésbe lehetne hozni a lósírt.[114] Makoldi Miklós foglalkozott, valamint jelenleg is foglalkozik a Hernád-völgyi lovas sírok temetkezési szokásain belül ezzel a kérdéskörrel. Véleménye szerint Kiss Attila óta a kutatás nem törődött a lósírok értelmezésével, azokat önálló síroknak tekintették, [115] több temetőben nem keresték meg a hozzájuk kapcsolódó emberi temetkezéseket,[116] azonban az elmúlt fél évszázad során néhány kutató kimutatta ezeknek a síroknak az összetartozását egy lelőhelyen belül, pl. Ároktő–Pélypusztán,[117] Tiszafüred–Morotvaparton,[118] Szarvas – 75. sz. lelőhelyen,[119] valamint Sajópetri–Hosszúrét-dűlőben is.[120]

Áldozati állatok párhuzamai a néprajzban

Az előbbiekben már látható volt, hogyan és mennyire sokfajta szempontból lehet megközelíteni az áldozati állatok kérdését. Azonban azt is át kell gondolni, hogy ezek az állatok milyen értéket képviseltek. Az egyes történeti korokban az állatok értéke változó volt, nem mindig lehetett ugyanaz a képzeletbeli sorrend, amelyet ez alapján felállíthatunk. Nem is lehet összevetni egy nomád életmódot folytató, illetve egy letelepült, főként földművelő életmódot élő népcsoportot ebből a szempontból.

A régészeti módszerek mellett a néprajzban is találhatunk példát arra, milyen állatokat áldoztak az egyes csoportok. Az obi-ugoroknál például a legnagyobb értékű a ló, a legelterjedtebb a rén, emellett – helyenként akár helyette is – juhot áldozhatnak, de szarvasmarha, kakas, kutya áldozatok ismertek még. Fontos, hogy mindig háziállatokról van szó, ezen kívül egy hattyúáldozat ismert még erről a vidékről.[121] Az avarok és az obi-ugorok természetesen más-más hagyományokkal

114 Makoldi 2008, 133.
115 Makoldi 2008, 116.
116 Pl. Garam 1987, 65-125.
117 K. Végh 1968, 48-49.
118 Madaras 1991, 276-278.
119 Juhász 2006, 205.
120 Makoldi 2006, 91-95 (Makoldi 2008, 117 alapján).
121 Nagy 2001, 27.

rendelkeznek, illetve más területeken éltek, amelyeknek a körülményei nem azonosak. Ennek ellenére mégis látható, területenként hasonlóak az állatok értékei, ezen kívül pedig érdemes azt is figyelembe venni, hogy a háziállatok töltik be az áldozati állatok szerepét. Az avaroknál az Orosháza–Béke-Tsz. lelőhelyen egészben eltemetett vaddisznó eddig a kivétel. Nem is lehet talán meglepődni azon, hogy az áldozati állatok között a háziállatok szinte kizárólagosak, hiszen ez a legkézenfekvőbb dolog, hogy a környezetükben élő állatokat áldozzák fel, nem kell külön állatokat vadászniuk áldozati célra. Ellenben az is lehet az oka, hogy a természetfelettiek, istenek számára csak a háziállatok felajánlása volt elfogadott – esetleg a transzcendens lény attributuma is kötődött ahhoz az állathoz –, ebben az esetben viszont a késő avar kori vaddisznó, illetve az obi-ugoroknál megtalált hattyú vagy kivételt képez ez alól, vagy nem áldozatnak számítanak, hanem szimbolikus értékkel kerültek be a sírgödörbe.

A mongoloknál is megfigyelhető az áldozatadás, ennek során is a háziállatok találhatók meg az áldozati szövegekben. Az istenek számára felajánlott füstáldozatok ugyan nem követelnek véres, az állatok életének kioltásával járó áldozatokat, de a fennmaradt szövegeket érdemes tanulmányozni. Ez egyik, Ataγ-a tengrinek – aki lótestű volt –, szóló szövegrészlet ezt tartalmazza: *„Adakozó istenemnek lovat, juhot hozva leborulok.”*[122] Kevés hozzá szóló szövegrészletet ismerünk, de a többi szövegből is kiderül, hogy az áldozatok között a ló és a juh is megtalálható.[123] Ezeknek az áldozatoknak a célja nem kapcsolódik össze a halotti kultusszal, mivel ezzel a felajánló személyek maguknak kérnek dolgokat, az állatok esetében például azt, hogy sokszorosítsa meg az istenség az állatállományukat. Egy másik szövegváltozat – amely Xarān tengrihez szól – tartalmazza a fekete irány isteneinek bemutatott áldozatokat, ezek között megtalálható és számunkra fontos a ló, a szarvasmarha, a juh, a kecske, valamilyen szárnyas és a kutya is.[124] A szövegrészlet sorainak a fordítása:

A jó ló, teve, marha, juh,
Kecske, madár, kutya és más
Földön járó lények,
A boldog és örömteli
Hatalmas fekete irányban levőknek
Áldozunk.[125]

122 Sárközi 2010, 25.
123 Sárközi 2010, 16-19.
124 Coloo 2004, 78.
125 Coloo 2004, 82.

Természetesen a mongol szokásokkal nem lehet összeegyeztetni az avarok hagyományait, azonban figyelni kell arra, hogy mindkét népcsoport kultúrájában a steppei gyökerek megtalálhatók, amelyek évszázadokon át is továbbélnek, bár gyakran módosulva. A néprajz segítségével közelebb lehet kerülni hasonló kultúrájú népekhez – jelen esetben a mongolokhoz –, ezeknek a forrásoknak az ismeretében talán idővel jobban megérthetjük az avarok hagyományairól és hiedelemvilágáról is.

Összefoglalás

Tehát összefoglalóan az mondhatjuk, hogy az állattemetkezés fogalmát minden földbe eltemetett állatra alkalmazhatjuk. Az állattemetkezéseknek azonban több alkategóriája is lehet,[126] mint az állatáldozat vagy az állattemetés. Áldozati állatokról viszont csak abban az esetben beszélhetünk, ha megvannak azok a feltételek (írott források, térbeli elválasztás stb.), amelyek utalnak arra, hogy ez az interpretáció lehetséges.

Azoknak a temetkezéseknek, amelyekben az állatokat külön sírgödörben temetik el, joggal merülhet fel az a vélemény, hogy érzelmi alapjuk is lehet, az emberek a számukra kedves állatot helyezik így örök nyugalomra. Ha a csontokon is diagnosztizálható, maradandó elfajulást okozó betegségben szenvedett az állat – beteg állapotában is életben tartották, gazdája halálakor a beteg állatát is mellé temethették –,[127] akkor már elképzelhető, hogy ennek érzelmi alapja is volt. Ez a kötődés manapság is megtalálható az egyes embereknél, akik külön, az állatok számára kijelölt temetőket választják kedvencük végső nyughelyéül.

A sírokban talált állatcsontok – akár az ételmellékleteket, akár az áldozati állatokat vesszük figyelembe – utalhatnak a közösség életmódjára is. Az ásatások során előkerülő állatmaradványok fajösszetétele alapján azt lehet elmondani, hogy a juhok a pásztorkodó állattartás kedvelt állatai voltak, mellettük a szarvasmarhacsontok magas aránya is ezt az életmódot támasztja alá. Nomadizációról az avar kor késői periódusában már semmilyen módon nem lehet beszélni, letelepült életmódot folytattak. Erre szolgálnak bizonyítékul a sűrűn elhelyezkedő települések, vagy az előkerülő sertések és a szárnyasok csontjainak magasabb aránya is, ezeket az állatokat a mobil életmódot folytató közösségek csak kivételes esetekben tartották.

126 A dolgozatom szerkezetében – ahogyan a cím is mutatja –az állatáldozatok értelmezésére helyeztem a hangsúlyt, ennek a szemszögéből építettem fel. Ezért az állattemetkezések kérdése csak az „*Áldozati állat-állattemetkezés*" c. fejezetben kapott nagyobb figyelmet, ezen kívül többnyire a háttérbe szorult.
127 Vörös 1999, 127.

Az avarok életmódjáról azt lehet elmondani – az állatcsontokat figyelembe véve –, hogy a pásztorkodó állattartás a késői periódusban is megtalálható, azonban – ahogy Vörös István is megfogalmazta a váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata során – a klasszikus pásztortársadalom fogalma a késő avar korra már nem alkalmazható.[128] Azt ugyan nem lehet tudni, hogy specializációk voltak-e a társadalmon belül (pl. pásztorok), viszont azt sem lehet kizárni, hogy a családok közül soknál a legtöbb állatfaj megtalálható volt, így egyszerre tarthattak szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket vagy szárnyasokat is. Ha ezt a lehetőséget tartanánk valószínűbbnek, akkor minden bizonnyal az egyes állatfajokból csak néhány példánnyal rendelkezhettek a családok. Azonban régészeti módszerekkel nem lehet alátámasztani ezeket, írásos forrással pedig nem rendelkezünk erről az avar korban.

A dolgozatot összegezve az mondható el, hogy az áldozati állatok sírba tétele az avaroknál keleti eredetű temetkezési szokás, amelyet magukkal hoztak a Kárpát-medencébe. A nomád, steppei hagyományok megőrződtek az avar népességgel, a 9. század során is egészen addig kimutatható, amíg a továbbélő avar népcsoportok be nem olvadtak a területükre érkező más etnikumok közé.

Bibliográfia

B. Nagy Katalin: *A székkutas-kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor, Szeged, 2003, 11-299.

Balogh Csilla: Avar kori juhbőrös temetkezés Szabadszállás, B. gyakorlótéren. – Avar Period burial with shepskin at Szabadszállás, Drill-ground B. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*, 75-87.

Banner János: *Die Péceler Kultur*. Budapest, 1956.

Bartosiewicz László: A Systematic Review of Astragalus Finds from Archaeological Sites. *Anteus 24* (1997-1998), 1999, 37-44.

Bartosiewicz László: Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. Budapest, 2006.

Bárdos Edit: Avar temető Kaposvár határában. *SMK 3.* (1978), 13-43.

Bende Lívia: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához. – Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr. In: *Hadak útján.* Szerk.: Bende Lívia - Lőrinczy

128 Vörös 2000. Ezúton szeretném külön megköszönni Vörös Istvánnak, hogy „*A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata*" c. kéziratát a rendelkezésemre bocsájtotta, valamint engedélyezte, hogy azt dolgozatom során felhasználhassam.

Gábor - Szalontai Csaba. Szeged, 2000, 241-279.

Bende Lívia: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar temetőben. In: *B. Nagy Katalin: A székkutas-kápolnadülői avar temető.* Szerk.: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor. Szeged, 2003, 305–330.

Bende Lívia: *Temetkezési szokások a Körös – Tisza – Maros közén az avar kor második felében*. ELTE-BTK, Budapest, 2005, Doktori disszertáció-kézirat.

Bende Lívia: Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft. – Burial customs in the second half of the Avar age in the area bordered by the Körös, Tisza and Maros rivers. *Arrabona 44/1* (2006), 87–110.

Bemmann, Jan –Hahne, Güde: Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. Studie zur zeitlichen Ordnung anhand der norwegischen Funde. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 75* (1994), 283-653.

Birtalan Ágnes: Ritualistic Use of Livestock Bones in the Mongolian Belief System and Customs. In: *Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Conference Budapest, Hungary, June 23–28, 2002*. Ed.: Alice Sárközi – Attila Rákos. Budapest, 2003, 34–62.

Birtalan Ágnes: A csigacsont szakrális szerepe és a csigacsontjátékok. In: *Mongol játékok és versenyek.* Szerk.: Birtalan Ágnes. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 27 (2006), 24-73.

Budinský-Krička, Vojtech: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. – Ein Gräberfeld aus der späten Awarenzeit in Žitavská Tôň in der Slowakei. *SlA IV-1* (1956), 5-131.

Busch, Ralf: Tiergrab und Pferdeopfer. In: *Opferplatz und Heiligtum. Kult der Vorzeit in Norddeutschland.* Hrsg.: Ralf Busch. Neumünster, 2000, 215-220.

Capelle, Torsten: Opfer und Opferfunde. Archäologisches. Religionsgeschichtliches. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 22* (2003), 113-118.

Carnap-Bornheim, Claus von – Ilkjær, Jørgen: Illerup Ådal 5-8. Die Prachtausrüstungen. *Jutland Archaeological Society Publications XXV* (1996), 5-8.

Coloo, J.: Xarān tengerhez szóló füst- és szóróáldozat két kéziratos szövegváltozatáról. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában III. Helyszellemek kultusza Mongóliában.* Szerk.: Birtalan Ágnes. Budapest, 2004, 77-92.

Durand, Gilbert: Structurile antropologice ale imaginarului. Bucureşti, 1977. (Eredeti kiadás: *Les structures anthropologiques de l'imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale.* Paris, 1966.)

Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich. *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Vol. IV.* (IBAES IV.) Berlin, 2003. http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4

Grunert, Stefan: Die Schächtung im Totenopfer. Ritualbestandteil vs. Reflexion allgemeinen Brauchtums. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich. *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Vol. IV.* (IBAES IV.) Berlin, 2003, 69-82. http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4

Garam Éva: Pferdergräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen Pferderbestattungen. *Alba Regia XXII.* (1987) 65-125.

György László: A Baden-kultúra telepe Mezőkövesd-Nagy-Fertőn. – Die Siedlung der Badener Kultur in Mezőkövesd-Nagy-Fertő. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 7.* Miskolc, 2008.

H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *ArchÉrt 102* (1975), 304.

H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *RégFüz, Ser. 1. No. 28.* (1975), 82-83.

H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *ArchÉrt 103* (1976), 299.

H. Tóth Elvira: Szabadszállás-Batthyány u. 10. *RégFüz, Ser. 1. No. 29.* (1976a), 55.

H. Tóth Elvira: Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közi avarkori temetőkben. *ArchÉrt 108* (1981), 157-191.

Horváth Tünde: Állattemetkezések Balatonöszöd-Temetői dűlő badeni lelőhelyen. – Animal-burials in the Late Copper Age Baden Site: Balatonöszöd-Temetői dűlő. *SMK 17* (2006), 107-152.

Juhász Irén: *Orosháza – Bónum téglagyár*. Ásatási dokumentáció, 1967. Ltsz. 8651 (III.79./1967.).

Juhász Irén: *Szarvas – 75. sz. lelőhely (Rózsás)*. Ásatási dokumentáció, 1987-1990. Ltsz. 15812 (95.VI./1991.).

Juhász Irén: *Szarvas – 75. sz. lelőhely (Rózsás)*. Ásatási dokumentáció, 1992. Ltsz. 16120 (67.VI./1993.).

Juhász Irén: Das Gräberfeld Orosháza – Bónum-téglagyár. In: Juhász Irén: Awarenzeitliche Gräberfeld in der Gemarkung von Orosháza. *Monumenta Avarorum Archaeologica 1.* Budapest, 1995. 19-75.

Juhász Irén: Das Gräberfeld Orosháza – Béke TSz.-Homokbánya. In: Juhász Irén: Awarenzeitliche Gräberfeld in der Gemarkung von Orosháza. *Monumenta Avarorum Archaeologica 1.* Budapest, 1995a. 75-109.

Juhász Irén: Das awarenzeitlichen Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68. *Monumenta Avarorum Archaeologica 7.* Budapest, 2004.

Juhász Irén: A Szarvas – rózsási késő avar temető lovas sírjai. *Arrabona MúzKözl. 44/1* (2006), 205-218.

Kessler, Dieter: Tierische Missverständnisse: Grundsätzliches zu Fragen des Tierkultes. In: Fitzenreiter, Martin (Hrsg.): Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich. *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Vol. IV.* (IBAES IV.) Berlin, 2003, 33-68. http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes4

Korek József: Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *ActaArchHung. 1* (1951), 35-54.

Kovrig Ilona: A Keszthely-belvárosi avar kori temető feltárásának folytatása. *ZM 9* (1999), 99-121.

Kovrig Ilona – Korek József: Le cimetière de l'époque avare de Csóka (Čoka). *ActaArchHung 12* (1960), 257–287.

Kőrösi Andrea: Szekszárd – Palánki-dűlő (S-9/V. lh.) avar temető és állatcsontmellékletei. *WMMÉ 29* (2007), 219-236.

Ľudmila Kraskovská: Pohrebisko v Bernolákove. *SlA X-2* (1962), 425-476.

Liska András: Adatok a korai avar temetési áldozat szokásának kérdéséhez. – Beiträge zur Frage des frühawarischen Brauchs des Bestattungs. *SMK 11* (1995), 93-98.

Lőrinczy Gábor: Vorlaufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.-7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. *CommArchHung* (1992), 81-124.

Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. – Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Orientierung. *JAMÉ 30-32 (1987-1989)* 1992a, 161-171.

Lőrinczy Gábor: Fülkesírok a szegvár-oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. – Stollengräber im frühawarenzeitliche Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber. *MFMÉ - Studia Archaeologica I* (1995) 399-416.

Lőrinczy Gábor: Kelet-európai steppei népesség a 6-7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori

betelepüléséhez. – Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß. *MFMÉ - Studia Archaeologica IV* (1998) 343-372.

Lőrinczy Gábor – Straub Péter: Alpi típusú övgarnitúra a Szegvár-oromdűlői 81. sírból. – Alpine-type belt set from Szegvár-Oromdűlő, grave 81. *ZM 14. Müller Róbert 60 éves (2005)* 137-168.

Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6-11. századi településtörténetéhez II. – Neuere archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Csongrád vom 6. bis 11. Jahrhundert II. *MFMÉ - Studia Archaeologica II* (1996), 268-298.

Madaras László: A szentes-kajáni temető és néprajzi vonatkozásai. *Folklór és Etnográfia 57,* Debrecen, 1991.

Madaras László: Avar temetőrészlet Öcsöd határában. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 8* (1993) 181–207.

Maier, Bernhard: Opfer und Opferfunde. Religionsgeschichtliches. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 22* (2003), 107–111.

Makoldi Miklós: *A Sajópetri határában feltárt avar temető lovas sírjai*. ELTE-BTK, Budapest, 2006. Szakdolgozat-kézirat.

Makoldi Miklós: Adatok a Hernád-völgyi avar lovas sírok temetkezési szokásaihoz. – Burial Customs of the Avars in the Hernád Valley. *HOMÉ 47* (2008), 113-147.

Matolcsi János: Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. *MMMK 1967* (1968), 85-124.

Herbert Mitscha-Märheim: Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat. *Niederdonau. Natur und Kultur 8.* Wien-Leipzig, 1941.

Magyar Néprajzi Lexikon (MNL), 1. kötet. Szerk.: Ortutay Gyula, Budapest, 1977.

Nagy Zoltán: Az obi-ugor véres áldozatok modellje - összehasonlító elemzés. – *Models of Ob-Ugrian blood sacrifice - a comparative analysis.* In: Sors, áldozat, divináció. Szerk.: Pócs Éva. Budapest, 2001, 15-41.

Németh György: *Ókori játékok könyve*. Budapest, 1994.

Oexle, Judith: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien 18* (1984), 122-173.

Pearson, Mike Parker: *The Archaeology of Death and Burial*. Sutton, 1999.

Roesdahl, Else: *A vikingek*. (Eredeti kiadás: Roesdahl, Else:

Vikingernes verden. København, 1987.) Budapest, 2007.
Rupp, Cornelia: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra. 1. Katalog und Tafeln. *Ricerche de Archeologia Altomedievale e Medievale 31.* Firenze, 2005.
Sárközi Alice: Füstáldozat Ataγ-a tengrinek, a mongol ló-istennek. In: *Őseink nyomán Belső-Ázsiában. Védelmező istenségek és démonok Mongóliában és Tibetben.* Budapest, 2010, 15-29.
Sauer, Franz (Hrsg.): Die Archaeologischen Grabungen auf der Trasse der S1Fundstelle Vösendorf-Laxenburgerstrasse. *Bundesdenkmalamt und ASFiNAG*, Wien, 2007.
Scheffczyk, Leo: Opfer. In: *Lexikon des Mittelalters.* VI (1993), München, 1411-1413.
Seiwert, Hubert: Opfer. In: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe.* Hrsg.: Hubert Cancik – Burkhard Gladigow – Karl-Heinz Kohl. IV (1998), 268-284.
Szőke Mátyás: Visegrád-Széchenyi u. 19. *RégFüz, Ser. I. No. 23.* (1970), 58-59.
Szőke Béla Miklós: Zur Problematik des. Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida. *ActaArchHung 31* (1979), 51–103.
T. Szőnyi Eszter–Tomka Péter: Győrszentiván-Söprüshegy: Későrómai és kora Árpád-kori temető. - Spätrömisches und früharpadenzeitliches Gräberfeld von Győrszentiván-Söprűshegy. *CommArchHung* (1985), 97-123.
Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban*. Pécs, 2007.
Tomka Péter: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata. A hun halotti áldozat. – Die eigenartige Variante der Begrabungswohnheiten den Steppen. Das hunnische Totenopfer. *Arrabona 22-23* (1986), 35-57.
Tomka Péter: Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischen Wirkung im Spiegel der Begräbnissitten. *WMMÉ 15* (1990), 163-174.
Tomka Péter: Die Lehre der Bestattungsbräuche. *Anteus 29-30* (2008), 233-263.
Trugly, Alexander: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswert in Komárno II (1987-1989). *SlA XLI-2* (1993), 191–307.
Vályi Katalin: Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatáron. – Das Detail eines spätawarenzeitlichen Gräberfeldes in Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár. *MFMÉ - Studia Archaeologica IX.* (2003), 211-228.
K. Végh Katalin: Avarkori leletek a miskolci múzeumban. – Awarenzeitliche Funde im Museum von Miskolc. *HOMÉ 7* (1968),

47–67.
Vörös István: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary I. *FolArch XLI* (1990), 117-144.
Vörös István: Germán ló-kutya kettős sírok Keszthely avar kori temetőjében. – Germanische Pferde-Hunde-Doppelgräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely. *ZM 9* (1999), 121-153.
Vörös István: A halimbai késő avar kori temető állatcsontleletei. – Tierknochenfunde des spätawarischen Gräberfeldes von Halimba. *Tisicum - A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI* (1999b), 43-58.
Vörös István: *A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata*. Budapest, 2000, kézirat.
Vörös István: Avar-kori temetők, sírok archaeozoológiai vizsgálata. In: *Veszprém megye monográfiája I. Természeti viszonyok.* Szerk.: Galambos István, Veszprém, 2009. 188-202.
Werner, Joachim: Childerichs Pferde. In: *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Hrsg.: Heinrich Beck – Detlev Ellmers – Kurt Schier. V., 1992, 145-161.
Whitby, Michael – Whitby, Mary: *The history of Theophylact Simocatta. An English translation with introduction and notes*. Oxford, 1986.

Mellékletek

Áldozati állat-ételmelléklet-halotti tor

elhunyt személy állat leölése

sírba kerül nem kerül sírba

áldozat (étel)melléklet halotti tor
(isten(ek)nek) (elhunytnak) (rokonok, ismerősök)

1. ábra Az elhunyt halála után leölt állatok temetkezési szokásokban betöltött szerepe

2. ábra Szarvas-75.sz. lelőhely a 11. objektummal (1987–1990)[129]

3. ábra Szarvas-75.sz. 11. objektum[130]

129 Juhász 1990.
130 Juhász 1990.

4. ábra Szarvas-75.sz. lelőhely, a 21. objektumban talált két kutyával (1992)[131]

5. ábra Orosháza-Bónum (temetőrészlet a 112. és a 122. sírral)[132]

131 Juhász 1992.
132 Juhász 1967.